

Carrry van Bruggen

DIEPTEDENKER TOT OP HET BOT

NAAR HET ARCHIEF
Abraxas|Zuider-Amstel

Fenomenologisch Archief № 7

Biografische Kleinoden VI Redactie: Daniël Mok
© 2024 Uitgeverij Abraxas|Zuider-Amstel v/h De Appelbloesem Pers
ISBN 978-90-79133-24-6 eBook ISBN 978-90-79133-32-1 Paperback

In deze uitgave zijn o.a. opgenomen:

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER
TOT OP HET BOT

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden VI*

INHOUD

Martinus Nijhoff	Het huisje aan de sloot	6
Madelon de Keizer	Van Bruggen en de Nederlandse samenleving	7
André de Ridder	Gesprek met Carry van Bruggen	9
Jacques Sicking c.s.	‘Van Bruggens ‘fenomenologische visie’	22
Annie Romein	‘Het tekort van de vrouwenbevrijding	24
Ter Braak - Van Bruggen	‘Briefwisseling tussen 1927-1928	31
F. Coenen - Van Bruggen	‘Briefwisseling 1910 en 1912	33
G. van Eckeren	‘In memoriam Carry van Bruggen	35
Frida Balk	‘De actualiteit van Hedendaags fetisjisme	38
Lidwien Derriks	Taal als voorwerp van verering (fetisj)	40
Uit de couranten	Lezingen, begrafenis	
Jérôme Heldring	‘Weerzien met Carry van Bruggen	45
Marjoleine de Vos	‘Ergens werkelijk in geloven	51
Paul Meijer	De Zaanse synagoge	52
Johanna Breevoort	C.v.B. vanuit orth. protestants perspectief anno 1932	53
Carry van Bruggen	Synagoogje in Zaandam	54
Carry van Bruggen	Tirol; ‘Hakenkreuzler	62
Ruth Wolf	Tirol, meer dan een reisverslag	67
Daniël Mok, red.	‘Woede en droefenis bij het Hakenkreuzler	69
Diny Schouten	‘Een apostolische Carry van Bruggen	71
Jacques Sicking	‘Plaats in de literatuur- en cultuurgeschiedenis	73
‘Leibnahe gevoelens	1928-1932 ‘Kinderen, ik ben ziek...’	76
Jacqueline Bel	‘Bloed en rozen (over haar vroege modernisme)	78
Jaap Goedegebuure	Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan	82
Jacques Sicking	‘Eva – achtergronden en uiterlijkheden	86
Johannes Viator	De invloed van ‘Frederik van Eeden	99
Gaea Schoeters e.a.	‘Eva, de opera en podcast	101
Modernisme	Twijfelende personages en onkenbare werkelijkheid	105
Evelien de Nooijer	‘Het heilige bij Carry van Bruggen	107
Elsbeth Etty	Gekleurde kralen, Van Bruggen op de planken	108
Vertalingen		110
Carry van Bruggen	‘Eva, De roman in hedendaagse spelling	117
Carry van Bruggen e.a.	Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding	315
‘Het Joodsche Weekblad, 1941	‘Joods ondanks haarzelf’	352
Sylvia Witteman	Carry van Bruggen en het anti-judaïsme	355
Fokkema & Ibsch	‘Het modernisme bij Carry van Bruggen	356
Fré Cohen	‘Bandontw. en belettering Het huisje aan de sloot	372

INHOUD

Elrud Ibsch	Zondebok of verzoening	373
Hannemieke Postma	‘Eva was in 1927 de tijd al vooruit	378
Carry van Bruggen	Over haar broer Jacob	382
Frans Coenen	Over zijn vriendin Carry van Bruggen	384
Barend de Goede	Over Frans Coenen en Carry van Bruggen	386
Elsbeth Etty	‘Eerste biografie van Carry van Bruggen	389
Jörgen Apperloo	‘De Verlatene Vlogboek Video met link	392
Nel van Dijk	‘De levensduur van een literair oordeel	394
Jan Fontijn	Coquette/behaagziek – Allumouse/flirt <sletje>	406
Menno ter Braak	‘In Memoriam Carry van Bruggen	408
Jacob Israël de Haan	‘Daniël als de verlatene	410
Rob Nieuwenhuis	Carry van Bruggen in Oost-Indië	411
Jan Fontijn	Carry van Bruggen 1881-1932	413
La Gazette de Hollande	The decease is announced of Mrs. Carry van Bruggen	416
Helen Frik	‘Boekenkast Carry van Bruggen beeld in Zaandam	418
Serie Grote Denkers	‘De filosofische ideeën van een dwarsdenker	419
Jane Fenoulhet	The novel ‘Eva and translation	421
Heleen van Duijn, PhD	Our lives are pieces in a pattern	445
Carry van Bruggen	Algemeen Handelsblad, columns	468
Heleen van Duijn, Over Virginia Woolf	‘Eenheid in verscheidenheid en Carry van Bruggen	506
Carry van Bruggen	‘Indische jaren, leven en werk	534
Lidy van Marissing	Taal in ‘Hedendaags Fetisjisme’	540
Elsbeth Etty	‘Een vergeten schrijfster uit ‘t stof gehaald	544
Annie Salomons	‘Herinneringen uit de oude tijd	550
‘Waarom Carry van Bruggen...’	nog altijd tot nadenken dwingt	554
Jeroen Brouwers	‘Niet omdat ze dood wou zijn’...	556
Jannah Loontjens	Carry van Bruggen en de ‘zucht tot behagen’	564
Kees ‘t Hart	‘Honderd zoentjes	565
‘Luminal’ & ‘Chineonal’	‘Psychofarmaca in het interbellum	567
Carolien(tje) de Haan	4 ^e tot 15 ^e levensjaar in Zaandam’	568
Carry van Bruggen	De opheffing van de vrouw en ‘feminalia’	586
D. Mok c.s.	‘De ‘religieuze natuur’ van Carry van Bruggen	588
Marie Jankovská	‘De gender Δidentiteit in Eva	592
Wouter de Koning	‘Meisjes kussen elkaar toch niet op de lippen?’	593
Marie Anne Tellegen	In memoriam Carry van Bruggen	594
Bibliografie		596
Colofon		600

DE VEELZIJDIGE CARRY VAN BRUGGEN LAAT ZICH VAN HAAR BESTE KANT ZIEN IN DE VERZAMELING KLEINE NOVELLEN DIE VROEGER MIJN MAANDELIJKS LEESGENOEGEN UITMAAKTEN.¹

De 24 schetsjes uit het kinderleven zijn, bij het herlezen in de uitgave *Het huisje aan de sloot*, werkelijk subliem. De fijne humor, de weemoedige intimiteit, de schemerige sfeer van half-begrepen gebeurtenissen en emoties.

De kinderen dartelen rond door de straatjes, door de slopjes, door de saaie schoollokalen, door de alkoofjes en achterkamertjes, door de avond-verlichte burgerwinkeltjes.

Hier en daar vangen ze een woord op, half verstaan, nauwelijks begrepen – waaruit dan hun vage kinderbegrippen de meest fantastische conclusies formuleren. Ze voelen als uit een verte de situaties aan, waarvan de verhoudingen en afstanden voor hen onberekenbaar zijn. Het duister gedoe van mensen vleugelt over hen heen, raakt even hun roekeloze onschuld met zijn bedachtzame ernst, of breekt ongemerkt iets van hun kindervertrouwen en kinderoprechtheid af.

Zij leren begrijpen dat er een leven is anders en donkerder dan het hunne met zijn kleine noden en kwaaltjes. – Ze leren dat er iets groots en dreigends staat achter ieder leven. – Dat er dingen zijn die een mens ongelukkig maken. – Ze leren de dood – schande – armoede – ongelooft. – Ze zien dat er veel mensen anders doen dan ze zeggen – dat de een dit zegt en de ander dat. Dat het beter is niet de waarheid te spreken – dat je nooit helemaal weet wat iemand bedoelt.

Al deze dingen leren ze ongemerkt zoals ook hun kleine lichamen ongemerkt groeien en langzaam andere vormen krijgen en volwassen worden.

In de smalle straatjes hurken ze samen – steken de zwarte krullenkopjes bij elkaar en befluis- teren de gebeurtenissen. – De een weet deze uitleg, de ander weer die.

Ze trekken ernstige gezichten, en zwijgen, intuïtief al begrijpend dat wat ze voelen schande is. In de kleine alkovens liggen ze met slaapwarme ogen wakker te luisteren naar wat de ouders zeggen in de aangrenzende kamer.

Deze bundel schetsen vermeerderd onze literatuur met een deeltje voortreffelijke kinderpsychologie. De enige aanmerking die je zou kunnen maken is dat de schrijfster door haar eigen enthousiasme over haar kinderpsychologie als 't ware meegesleept, hier en daar wel eens wat al te diep, wat al te fijn wilde opmerken.

Maar wat dan nog?

Martinus Nijhoff 1921

1 Groot-Nederland Letterkundig Maandblad; Redactie: Cyriel Buysse, Frans Coenen en Louis Couperus.

HET IS EEN ZEGEN DAT CARRY VAN BRUGGEN († 1932), DIE ZICH MEER DAN WIE OOK IN HAAR TIJD ERVAN BEWUST WAS DAT SEKSE, AARD EN AFKOMST NIET DE ESSENTIE VAN DE MENS ZIJN MAAR EEN CONSTRUCTIE, ANNIE ROMEINS DISSERTATIE VAN UIT 1935 NIET MEER ONDER OGEN HEEFT GEKREGEN.

Al heeft Carry van Bruggen wel degelijk onderkend dat de *double bind* van de jood in de niet-joodse samenleving nadelige gevolgen kon hebben voor het karakter van de jood, en al heeft zij zoiets ook bij zichzelf onderkend, zij schreef niet vanuit een persoonlijk minderwaardigheidscomplex over de problematiek van de joodse en/of intellectuele vrouw. Haar ideaal om een denkende vrouw te zijn, was een logisch uitvloeisel van de traditionele gedachte van *Bildung*, het Duitse 19^e-eeuwse ideaal van de middenklasse dat ook in Nederland in de burgerlijke samenleving onderkend kan worden.

Carry van Bruggen was als opgroeiend meisje doordrenkt met dat ideaal van persoonlijkheidsvorming en de culturele waardevorming.

Haar oeuvre kwam voort uit een intellectuele en emotionele betrokkenheid bij de destijds breed in Europa gevoerde debatten over de relatie tussen joden en niet-joden in de nationale samenlevingen over de betekenis van de Eerste Wereldoorlog als einde van de bestaande liberale cultuur en over de vraag hoe de moderne cultuurkritiek kon verwerken in romans. Het discriminerend en essentialiserend formalisme waarvan de woorden van Romein-Verschoor getuigen was nu juist waartegen Carry van Bruggen zich steeds had gericht. Dat ze daarin maar door weinig mensen begrepen werd, wist ze, zoals duidelijk blijkt uit het artikel *Vaderlandsliefde mensenliefde en opvoeding* uit 1916:

ZO GIJ, DIE DIT ALLES ONDERSCHRIJVEN ZULT, Jood mocht wezen, zullen ze u schamper toevoegen dat gij geen ‘patriottisme’ begrijpt, als u een vrouw bent, zult u ‘maar’ een gevoelsmens heten, maar bij andere gelegenheden zullen ze uw rasgenoten vleien en flikflooien om hun ‘loyaliteit’, en uw seksegenoten om hun ‘intuïtie’. Wanneer u met taalfouten schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of ‘autodidact’ of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken.¹

1 VGL. Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan*, Amsterdam 2006, a.h.l. blz. 21.

Het huisje aan de sloot

‘WAT MAAKT DIT BOEK ZO LIEF?’, vroeg Jeanne Kloos in *De Nieuwe Gids*.

Is het de fijne, zachte, verrukkelijke humor, is het de innige gevoeligheid, de sensitieve ernst – is het de stemmingsvolle toon die nergens wordt onderbroken?

Ik weet het niet, wel weet ik dat het lezen van begin tot eind een groot genoegen is en dat Carry van Bruggen in dit werk zichzelf geeft op haar beminnelijkst en op haar best.

Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe besprak in *De Nieuwe Gids* romans in de rubriek *Over boeken van schrijfsters*

VERSCHENEN BIJ DE
WERELDBIBLIOTHEEK

HET HUISJE AAN DE SLOOT
DOOR CARRY VAN BRUGGEN

8e DUIZEND 4e DRUK, — KEURBAND f 3 50

„Ze zijn, bij het overlezen, werkelijk subliem, deze schetsjes uit het kinder-
leven.“ *Nieuws van de Dag*

„Het Huisje aan de sloot“ behoort tot het allerschoonste en beste werk, dat
tot nu toe deze schrijfster publiceerde. *„Handelsblad“*

ZELDEN ONTMOETTE IK EEN VROUWELIJKE AUTEUR ZO SPRAAKZAAM, ZO EXUBERANT VAN WOORD, ZO VOL HEFTIGE LEVENS-DRIFT. De woorden golven haar uit de mond als water uit een stroom, en toch niet ordeloos; elke zin, die van haar vaardige tong valt, staat evenwichtig. Ze is er trots op dat een vriend ooit tegen haar zei: *'Je spreekt in hoofdartikels'*. Je kunt moeilijk van een schrijver meer zelfkennis, meer bewustheid, meer bepaald inzicht over het *waarheen?* en *waarom?* vergen. Haar gedachten en meningen staan vast en zijn van beslist, kranige aard. Ze draagt de diepe gloed en de levenslenigheid van het oude volk. Een mooie, flinke joodse is ze, met iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in haar houding, zonder één week element.* Ik geloof niet dat er enige sentimentaliteit – in de huilerige, al te zoete zin van het woord – in haar schuilen kan. Haar gitzwarte haar is kort geknipt en valt in lange, kroezelige lokken; donkere ogen branden heel vinnig, rusteloos in haar gezond gelaat waarover nu en dan een korte zenuwilling rimpelt. Ik begrijp best hoe ze vroeger, eerst als leerling in de dorpsschool en als onderwijzer naderhand, moet gedetoneerd hebben tussen de koele, ingetogen, niet zenuwachtige, niet sensuele meisjes en vrouwen die haar omringden. Wanneer je enige tijd met haar praat, krijg je meer vertrouwen dan ooit in haar toekomst als romanière, juist omdat men iets heeft kunnen voelen van de gisting die in haar gemoed, in heel haar krachtig organisme werkt, en tevens van het meesterschap dat ze over haar geest uitoefent. Je wordt gewaar in welke sterke mate haar redelijkheid haar hartsstocht tempert en hoe, over haar broeiende, rusteloze natuur, een heldere kritische zin heerst, die alle scheppingsoverdaad breidelt en beteugelt.

ZIE VINDT HET HEERLIJK TE SPREKEN, ZICH TE ONTLUCHTEN VAN MENS TOT MENS. De enige vrees die ze scheen te koesteren toen ze me te woord stond, lag in het vermoeden dat mogelijk een indruk van zelfverheffing, van persoonlijke opkammerij uit haar uitlatingen naar voren zou komen, en die bedoeling ontkende ze ten zeerste, wees ze verre van zich af. Ik stelde haar gerust: misschien kan er wel in dergelijke ‘confidenties’ een schijn van zelfverheffing zijn – neemt niet elke schrijver die over zijn eigen werk spreekt, die schijn op zich? In de grond zal elk aandachtig lezer wel onderscheiden het verschil tussen wat een bewust inzicht in het eigen wezen en de eigen kunst vertegenwoordigt, een helder besef van levenswil en levensdoel, en hetgeen slechts louter pronkzucht, eigenwaan en zelf-overschatting is.

Vooraleer haar te Laren op te zoeken, had ik nog eens haar werk overgelezen: haar novellenbundel *In de schaduw* die uit 1907 dagtekent – zij was 26 jaar oud toen ze die eersteling uitgaf – en die zo sterk in het naturalistisch teken staat; daarna haar Indische roman *Goenong Djati* en haar bundel van zeven verhalen en schetsen over land en volk en het huiselijk leven in de tropen, dat zij *Een badreisje in de Tropen* noemde; dán *Breischooltje* (1910) – een heel ontroerend verhaal van een ouwvrouwken’s leven, Pietje de brei-juffrouw, ’t ouwelijke, ver-

HOLLAND
DRUKKERIJ
AAN DE
DALLAAN
IN BAARN

armde bocheltje, dat eindigt met in een werkhuis te sterven, heel eenzaam en verlaten – en daarna weer haar méér bekende romans die door de WERELDBIBLIOTHEEK zijn uitgegeven: *De Verlatene*, een verhaal uit het joodse leven en *Héleen* (*Een vroege Winter*). Dit jaar lazen wij van haar *Het Joodje*, een haar meest voortreffelijke verhalen, en enkele fragmenten uit *Een Coquette Vrouw*, een belangrijke roman waarvan de verschijning binnenkort te wachten is. 't Is al een heel oeuvre voor een jonge romanière van drie en dertig jaar!

Onder die werken gaf ik, vóór ik Carry van Bruggen sprak, de voorkeur aan *De Verlatene*, een sobere tragedie – huiselijke tragedie en ook geloofstragedie, die zich in het gezin van de oude jood Lehren afspeelt – en aan *Het Joodje*, zo vlot geschreven, zo simpel-diep; zo liefdevol. In dat verhaal wordt verteld van een in bescheiden kring opgroeiende joodse jongen, die door zijn talenten op het gymnasium geraakt, schitterende studies maakt, aan literatuur begint te doen, van zijn familie vervreemd raakt, zonder nochtans voet in huis te krijgen in een andere omgeving, en die steeds in zijn innerlijk wezen de plooiën houdt van zijne arme afkomst en de krenking om zijn joodzijn. Wankelend tussen trots en afgunst, van zijn waarde zich bewust maar eveneens van het feit dat hij, zelfs in de huizen waar hij vriendschappelijk wordt ontvangen, toch nooit op gelijke voet staat met de anderen, de rijken, de christenen, beweegt hij zich onzeker, niet geheel gelukkig. Gelijk Lehren's kinderen in *De Verlatene*, is ook hij zijn familie ontgroeid, het sjofele, arme gezin, de simpele, grove liederen. Hij wordt de gemakkelijke dupe van een nestorig, nukkelig juffertje uit de rijke stand, dat enkele dagen het 'dichtertje' in hem met welgevallen aanblijft, maar dra haar misstap inziet en zich, op gemene manier, van hem ontlast.

Tegenover de bijzondere sympathie die ik *De Verlatene* en *Het Joodje* toedroeg, breidde Carry van Bruggen zo'n warme liefde open voor *Helleen*, zo'n bepaalde voorkeur, gemotiveerd door haar kunstoverwegingen, dat ik niet anders kan dan me bij haar mening neerleggen. Ik hield, trouwens, reeds vroeger heel veel van de minutieuze analyse van *Héleen*, die trouwe, bijna wetenschappelijk-streng, van dag tot dag geduldig doorgedrevene beschrijving van een ziel, doordringende monografie van een

geestelijke en sentimentalistische evolutie – in de tijd van het naturalisme zou dergelijke mensenstudie ‘*une planche d’anatomie morale*’ hebben geheten – maar zonder me helemaal aan het al te abstracte van haar literaire typering te kunnen geven. Ik voelde in *Heleen* een te subjectief type, en de warme, levende, handelende menselijkheid ontbrak te veel aan de cerebrale creatie die Carry van Bruggen in die autobiografische roman realiseerde – eigenaardige roman zonder actie en intrige bijna, zonder dialogen en zonder beschrijvingen, met heel schaarse anekdotische kant – roman van zuivere psychologie, van trage, complete karakterstudie...

Ik hoefde niet veel aan te dringen... Carry van Bruggen stak meteen van wal en vertelde me haar levensgeschiedenis, haar debuut, haar wensen.

– ‘IK BEN GEBOREN OP NIEUWJAARSDAG 1881, TE SMILDE, in de Drentse hei... Mijn vader was rabbijn, en u begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij bezat, wij heel bekrompen leefden... De positie van zo’n joods leraar in zo’n klein dorpje is steeds zeer afhankelijk... en ’t eigenaardige was dat vader een bijzonder onafhankelijke natuur had, en wij allemaal... Als kinderen waren we gedwongen iedereen te ontzien en toch wisten we, door onze trotse aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, terzelfder tijd een tekort en een teveel aan zelfvertrouwen, maar, in zijn geheel, toch iets dat een geleidelijke ontwikkeling in de weg stond... De favuskap van Ben uit *Het Joodje*, waardoor hij zich altoos gestigmatiseerd voelde, is als een symbool van dat gevoel van verworpenheid dat men soms heeft, wanneer men niet gelijk aan de andere kinderen is opgewassen... Vader heeft voor ons alles gedaan wat hij kon... Er zijn uit ons gezin twee letterkundigen gegroeid: mijn broer Jacob Israël de Haan, de bekende schrijver van *Pijpelijntjes*, *Pathologieën* en *Antwerpse Libertijnen*, tevens een voortreffelijk jurist, en ikzelf... Eerst heb ik te Smilde de volksschool bezocht en daarna, te Zaandam, op een provinciaal normaalschooltje gestudeerd... Tussen al de leerlingen dáár, al die kinderen waarop zo dik het rustige, conventionele lag, heb ik mijn eigen onrust als iets minderwaardigs gevoeld... Als *Heleen* kon ik heel die tijd geen wortel schieten, kon ik een

gewaarwording van angst en inferioriteit niet van me afschudden... Die schroomvallige jeugd heeft lange tijd zeer diepe sporen in me gelaten: vandaár dat allerlei invloeden zo gemakkelijk op me ingewerkt hebben, vandaár ook dat ik pas later aan 't schrijven ben gegaan zoals ik altijd had móeten schrijven... Nadat ik drie jaar te Amsterdam als onderwijzeres was werkzaam geweest, ben ik getrouwd, en toen zijn we, mijn man en ik, naar Indië vertrokken, eveneens voor drie jaar... Ik kom er recht uit mee voor de dag dat we het, in Holland teruggekeerd, niet altijd even breed hadden, en dat ik daarom zekere stukken wel eens wat overhaastig heb geschreven en nog ongaar heb laten bundelen... Eerst voor het boek *Heleen* durf ik vrij uitkomen; dat is mijn werk en daar sta ik voor in... In 't voorjaar nu, zal ik acht jaren terug in Holland zijn; ik verbleef heel die tijd in Amsterdam, want 't is pas sinds enkele maanden dat ik me in Laren heb gevestigd... Ik heb het heel druk met mijn huishouden, mijn kinderen, mijn literatuur... Ik ben pas vrij laat aan 't schrijven gegaan, hoewel ik wel als meisje enkele verzen maakte, eigenlijk niet zozeer uit liefde als omdat iedereen dat deed... Wel had ik, toen al, een grote neiging om verhandelingen te schrijven, ethisch-filosofische stukken en, in die tijd al, had ik het gevoel dat het individu zich niet boven de collectiviteit moest stellen... Ik herinner me o.a. een verwoed opstel dat ik tegen de moraal van Anna de Savornin Lohman's *Vragensmoede* stelde... Toch heb ik aangeboren literaire gaven; dat hoort u wel wanneer ik spreek; ik kan mijn zinnen opschrijven zoals ik ze zeg... literatuur bij mij is niet een métier, gelijk bij vele Hollandse auteurs, maar een spontane uiting... Ik leef op in mijn werk en ik heb er ook een klaar inzicht in, tenminste nú... want mijn natuur is een tijd lang verwrongen geweest en ik heb ongelukkig gestaan onder de suggestie van de toonaangevende kritiek hier te lande, die me zei dat het zó en zó moest, en eerst met *Heleen* heb ik kunnen realiseren wat ik werkelijk in me droeg, wat met mijn aard en aanleg overeenstemde... Wat 'n kwaad heeft de hooghartige, pompeuze kritiek, die aan 't woord was ten tijde van mijn debuut, mij en anderen berokkend!... Ze heeft me van mijn zelfstandigheid beroofd, en met moeite heb ik deze herwonnen... Bijna alle critici van die dagen zijn bezweken onder de neiging van alles in categorieën te stellen: we had-

den allerlei soorten proza, sensitivistisch, impressionistisch, individualistisch, naturalistisch, symbolistisch enz... 't Is ontzettend hoe zulke collectieve meningen op iemand kunnen inwerken... op mij meer dan op anderen misschien, omdat ik minder zelfvertrouwen bezat, meer gebukt ging onder mijn omgeving... Ik heb toen een hele tijd gestaan, in hoogste mate, onder naturalistische invloeden; in In de *Schaduw* en in *Breischooltje* vindt u daar de sporen van; ik heb daar lange beschrijvingen van de materiële dingen gemaakt, gelijk de meeste auteurs die rond me leefden... terwijl ik van nature helemaal geen realist ben, weinig visueel... Ik heb niet het gewoon optisch Hollands temperament... ik zie slecht; de beschrijvingen in mijn werken zijn de minst geslaagde gedeelten... Ik leef meer naar binnen dan naar buiten, en ik hel van nature meer over naar het meditatieve dan naar het plastische... Met *Heleen* ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld 't secundaire geworden; ik hecht geen waarde aan 't materialistisch leven an sich, erken er geen andere waarde aan dan als encenering te dienen... Voor mijn ontgroeidheid uit de naturalistische dwang, heb ik veel te danken aan Frans Coenen en aan Arthur van Schendel, ook aan Van Eeden; aan de eenvoudige, menselijke manier van Coenen vooral, de man die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende, zoals hij gewoon was te spreken, en die mij door zijn werk en door zijn raad de moed en de kracht heeft gegeven mezelf te zijn... 't Is heel langzaam gegaan: dat mezelve losmaken van de invloed van de tijd en dat mezelve durven zijn... Ik heb veel moeten tobben... maar dat is nodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een zelf worden, al ware 't dan maar een klein zelf..'

– 'En welke is dan de morele ondergrond van *Heleen*? Waarin ligt de eigenaardigheid van dat boek en uw wil voor de toekomst?'

– 'IK GELOOF DAT IK EIGENLIJK GEEN GEBOREN ARTIEST BEN, maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artiest en 't is het plastische deel dat bij mij het slechtsst tot zijn recht komt. Merk bv. op hoe

mijn metaforen nooit uitbeeldend zijn, maar ethische gelijkenissen. De compositie ook, geloof ik, is niet helemaal in orde in mijn boeken. Ik geef daar ook niet erg om. Maar waar ik wèl om geef, alles voor nalaat, dat is: zelfinzicht. Ik vind dat ik eigenlijk geschapen ben om dominee te worden; ik neem heel goed waar hoe mijn natuur sterk ethisch-filosofisch is aangelegd; hoe ik trachten wil het algemene aan te duiden. De meeste hoofdstukken van *Heleen* lopen om een tekst, een preek; misschien ligt dat wel aan 't joodse in me, want het spreekwoord zegt immers: *Joden zijn geboren om de wet uit te leggen...* In *Heleen* heb ik voor de eerste keer werkelijk mijn stem gehoord... daar is 't meditatieve, 't intellectualistische van mijn natuur boven gekomen... Het hoofdzakelijke voor me is de mens, zijn wezen, zijn bestemming... het zich afvragen wat het IK betekent, wat zijn plaats in de collectiviteit is... Waar kom ik vandaan? Waarheen ga ik? Wat is mijn plaats op aarde? Dat zijn de vragen die me gedurig in 't hoofd zitten... *Heleen* is niets méér dan dat: het IK dat zichzelf herkent en zijn eigen plaats aanwijst... Van in mijn jeugd overheerst in

mijn binnenste de begeerte om te weten wat er met de mens gebeurt; ik heb me altijd heel erg door etymologische bijzonderheden aangetrokken gevoeld en door al wat met het verworden van de menselijke geest, in de loop der tijden, in relatie staat; het in contact komen met vreemde geestesstromingen heeft me altijd een vreugdevol besef gegeven... *Heleen* heb ik geconcipieerd in het licht van mijn laat, meer bewust aanvoelen... Maar tòch heeft *Heleen* reeds een soort van voorganger gehad, in haar neiging tot zelfbespiegeling en zelfontleding: in *Daantje* uit *De Verlatene* vindt je dat streven terug, in kiem. Ook *Ben* uit *Het Joodje* is bezield met haar onderwaardering van het tijdelijke en met haar moreel principe: wat je van anderen vergt, behoor je zelf te doen en wat je zelf niet bereiken kunt, heb je ook het recht niet van anderen te eisen. In *Een Coquette Vrouw* zal weer een mens van hetzelfde slag tot uiting komen, een wezen vol zelfinkeer en zelfkennis...'

– 'Het levensinzicht dat u daar belijdt is inderdaad wel nieuw... Vindt u het bij een ander auteur, in Nederland of in het buitenland, terug? En kan er van die auteur geen nieuw soort van invloed op u inwerken, zoals van de naturalisten vroeger?'

– 'DE HOLLANDSE AUTEURS ZIJN ERG LANGS ME HEEN GEGAAN, 'n uitzondering gemaakt voor degenen waarover ik al sprak: Coenen, Van Eeden en Van Schendel. Ook van *Querido* heb ik in mijn beginnend gevoel van vrij te worden uit mijn omgeving veel gehouden, om al het echte, het warme, het hartstochtelijke in hem; die man is compleet in zijn soort, maar me blijvend beïnvloeden kon hij niet. En wat het merendeel onzer andere schrijvers betreft, 't is alsof zij op een andere planeet als ik woonden. Ik kan de literatuur van de meesten hunner niet meer genieten, dat nuffig, poppig, dóór en dóór ongeestelijk en materialistisch werk, waar het *métier* dik boven op ligt... Nu ik u reeds meermalen bekend heb hoe alleen het onderscheidende, het verstandelijke me sterk aantrekt, zult u best begrijpen waarom de Hollandse literatuur me minder dan ooit bekoort... In die literatuur, op haar best, kunnen we hoogstens het volmaakt aardse terugvinden, en voor iemand die meer voor het onvolmaakt EEUWIGE voelt, is dat gebodene maar weinig... Ik

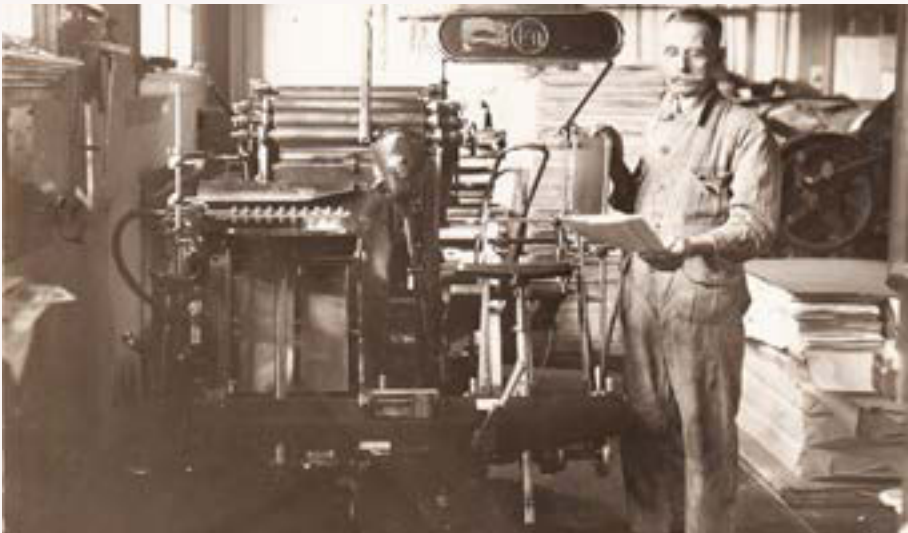

wil helemaal niet ontkennen dat wij prachtig geobserveerde boeken rijk zijn, volmaakt van compositie en heel mooi gestileerd; maar – voor mijn smaak – ligt er achter dat alles te weinig achtergrond van idee en levensbeschouwing, te weinig bespiegeld inzicht, te weinig zelfkennis en daardoor te weinig mensenkennis... Ik hoop dat deze gezegden u niet blufferig zullen toeschijnen; ik overschat mijn eigen werk helemaal niet, vind het zelf nog zeer onvolkomen, een begin maar van wat ik wil... Van *Heleen* bijvoorbeeld weet ik heel goed dat het te geconcentreerd is, te abstract, en dat ik uit dat boek nog lang zal kunnen putten... Maar ik hoop wél dat mijn volgende werken, zo ik al zal proberen ze concreter te maken, ze meer te dramatiseren, toch allemaal zullen staan op mijn innerlijke visie van de dingen, in gelijke mate als *Heleen*, en rijk zullen zijn aan de menselijkheid, het diepere tasten, het onrustig zoeken dat in *Heleen* ligt... Ik denk nu plotseling aan een klein bundeltje van Annie Salomons, *Langs het Geluk*, dat onlangs door *De Wereldbibliotheek* werd gepubliceerd; wil u geloven dat ik voor dat onbelangrijk boekje schier heel de Hollandse realistische literatuur cadeau wil geven? Omdat ik er in terugvind iets van dat hulpeloos klein-voelen van het IK, van dat meditatieve, van dat diepere verschiet van menselijkheid waar ik zelf naar streef en dat zo zelden in een Hollandse roman wordt aangetroffen... Ik overdrijf misschien wel een beetje mijn minachting voor de vroegere beschrijfkunst, maar met te overdrijven, ben ik overtuigd dat

ik u beter mijn eigen ideaal van een literatuur met een nieuwe geestelijke sfeer heb doen begrijpen... In het buitenland hebben me voornamelijk bekoord Anatole France en Bernard Shaw. Eén romancier echter schijnt me het toonbeeld toe van de literatuur die ik zelf wil realiseren: John Galsworthy. Hij alleen, meen ik, weet helemaal te houden de evenmaat tussen het hartstochtelijk gevoel en het meedogenloos begrip, tussen verstandelijkheid en menselijkheid, tussen meditatie en passie, tussen humor en idealisme; en hij luistert beurtelings naar de redelijkheid die weet dat geen ding in zichzelf *goed* is èn zijn idealisme dat toch partij kiest voor het betere. Galsworthy is mijn uitverkoren muze. Een echte morele steun heb ik bij hem gevonden; en de man is wel dóór en dóór anders dan de Hollandse literatoren!

– ‘Bent u niet bang in ’t autobiografische te vervallen, indien u – op uw beurt – die kunst van humor en idealisme mag realiseren?’

– ‘NIET NOODZAKELIJK, want ik weet heel goed dat *Een Coquette Vrouw* een heel ander boek dan *Heleen* is geworden. Overigens, een mens spreekt maar goed wanneer hij over zichzelf spreekt. Ik overleg altijd met mezelf. Maar dit mag niet over ’t hoofd gezien: dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menselijk in me vind. Zo wordt

JAN BOELENS BIJ EEN NIEUW MACHINE VAN DE HOLLANDIA DRUKKERIJ

dat werk iets méer dan een klein subjectieve biecht, omdat – zoals Anatole France het zegt – uit je stem, op dat ogenblik, de stem van alle mensen klinkt’.

– ‘Legt u in uw werk een directe tendens bloot? Mogen we uw werk inlijven bij een of andere literaire, religieuze, sociale of politieke groep? Ik vraag u dat ook omdat er de laatste tijd vaak sprake is geweest van een joodse literatuur, zoals elders een katholieke literatuur. Ik vroeg me af, wanneer ik *De Verlatene* en *Het Joodje* las, of er ook bij u geen min of meer verborgen voornemen tot het maken van dergelijke confessioneel-israëlietische letterkunde aanwezig was?’

– ‘EEN DIRECTE TENDENS HEEFT NOOIT IN MIJN BEDOELING GELEGEN. Mijn bedoeling heeft nooit de weergave van een zekere levensbeschouwing overschreden. Ik ben lid van geen enkele partij, groep of religie. Ik sta zelfs buiten de kerk, hoewel ik wel een religieuze natuur heb. Het hoofdartikel van mijn geloof is mijn vastgeworteld besef over de aardse verschijningsvormen van het EEUWIGE – daarbuiten niets. Het meest kom ik, op sociologisch gebied, de socialisten nabij, maar een sociaaldemocraat wil ik niet zijn. ’t Is toevallig dat ik met *De Verlatene* het joods vraagstuk aanraakte; ik beken dat zelfs meer te hebben gedaan onder de algemene suggestie van de Hollandse kritiek dat je *episch* hoort te zijn, dan uit overtuiging. Ik interesseer me veel meer voor de dingen die de grondstof van *Heleen* uitmaken, dan voor de problemen die *De Verlatene* opwerpt. Ik sta helemaal buiten het zionisme. En zo het jodendom niet helemaal buiten mijn kringen van belangstelling is uitgesloten, bekleedt het er althans een secundaire plaats. De menselijkheid gaat vóór. Toch koester ik de wens eens de joodse dingen uit *De Verlatene* te transponeren op een hoger plan – het plan van *Heleen* – en te herschrijven wat ik in het jodendom voel’.

– ‘Dan staat u ver van *l’art pour l’art*, ver van *De Nieuwe Gids*, ver van woordkunst?’

– ‘DE NIEUWE GIDS IS EEN GETIJ DAT VANZELF AAN ’T VERLOPEN IS. Er heeft altijd bij de voormannen van die beweging een verwarring bestaan:

de verwarring van doel en middel – want woordkunst is maar een middel, geen doel. Ik meen u 't best mijn mening daarover begrijpelijk te maken door de woordkunstenaar te vergelijken met iemand die bezig is een punt te slijpen aan zijn potlood en die er op de duur een behagen in vindt voort te slijpen, scherper en scherper... Zo hebben de Nieuwe Gidsers een verse punt geslepen aan het stompe potlood van de Hollandse taal... en dat slijpen is, op de duur, een sport geworden... Wat middel en tijdelijkheid was, hebben zij gewaand een doel en eeuwigheid te zijn... Bewegingen zijn nuttig als ze binnen de palen van 't noodzakelijke blijven... 't Is onontbeerlijk dat een huisvrouw, eens in 't jaar, schoonmaak houdt... Maar wat zou u zeggen van een vrouw die heel het jaar schoonmaak zou willen houden?... De Nieuwe Gidsers leden aan de zelfoverschatting die alle uitvinders eigen is... Maar wij zijn daar nu over heen... Ik zou liever niet schrijven dan te schrijven alleen maar om woordkunst te produceren... Duidelijkheid wordt het eerste vereiste dat men een schrijver stellen moet... Ik zal met mezelf wel uitmaken wat het beste woord is om mijn gedachte te verduidelijken... Of ik vlug en vlot schrijf?... Even vlot als wanneer ik spreek... ik heb geen moeite om me uit te drukken... Ik schrijf erg gemakkelijk; maar toch werk ik mijn verhalen dóór, meer voor wat het begrip betreft dan de uitdrukkingswijze, meer om de geestelijke sfeer te verruimen dan om zogenaamde woordkunst te maken...'

ZO SPRAK CARRY VAN BRUGGEN. Ze heeft vóór zich nog een lange toekomst, hopen we, om te bereiken wat ze zich heeft voorgenomen. Met alleen *Heleen* in handen, kunnen we haar voorlopig maar moeilijk volgen op de nieuwe weg die ze heeft ingeslagen en die wel haar eigen weg worden zal, zo zij de kracht vindt om door te breken tot het einde, en hem te banen tot een gaaf, vlak geheel, met wisselende uitzichten langs de boorden, en nieuwe vergezichten in 't verschiep. We zullen wachten; voor wat mij betreft met veel vertrouwen... omdat ik te zeer het energieke, het mannelijk-besliste, het bewuste en berekende in haar heb moeten inzien en appreciëren, die dag in Laren... Ik zie haar nog: uiterlijk wat geëxalteerd, helemaal niet ongezond-ver-

fijnd, niet decadent, niet bleek, niet ingetogen... en toch tegenover haar kinderen zo moederlijk lief, zo teder doende... Haar onstuimige welsprekendheid, bijtend op haar sigaret, leek me méér dan ijdel gepraat, eigenwijs gebazel en pretentieuze zelfloverij... scheen me een wezenlijke, grote kracht, omdat ze me aan intellectueel rijk scheen en toch niet aan gevoel arm; omdat ze een hoog idealisme paarde aan een scherpe kritische zin en een niet te onderschatten observatievermogen, en niet pedant bleek, ondanks al haar ethische en filosofische principes maar met liefde, eenvoud en eerbiedig, gewaagde over mens en leven...

André de Ridder

Amsterdam, december 1914

***) VOOR DE GOEDE ORDE**

<'Ze draagt in zich de diepen gloed en de levenslenigheid van haar ras. Een mooie, flinke joodsche is ze, met iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in hare houding, zonder één week element.'

Stereotiepe opvattingen over ras en gender tuimelen over elkaar heen in deze intrigerende passage ontleent aan het enige substantiële interview met Carry van Bruggen, de vrouw die ons hier als gids zal dienen over identiteit en cultuur in Nederland in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog. De interviewer blijkt duidelijk in verwarring te zijn gebracht door zijn gespreksgenoot, een geëmancipeerde joodse schrijfster. Zoiets was in die tijd een betrekkelijk nieuw fenomeen. Het gesprek vond plaats in 1915, kort voor de publicatie van haar nieuwe boek, *Een coquette vrouw*.>

Met deze tekst opent Madelon de Keizer *De dochter van een gazan; Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*.

Onze uitgave van het gesprek tussen Van Bruggen en De Ridder is aangepast aan de huidige spelling. Er is één zin gewijzigd: *'...de levenslenigheid van haar ras'* in *'...de levenslenigheid van het oude volk'*.

De fenomenologie veranderde in 1960 *'primitieve rassen/volken'* in *'schriftloze volken'*. Het vinden van passende woorden die recht doen aan beschreven fenomenen is een maatschappelijke exercitie. Het woord *'ras'* duidt kwalificatieve verschillen en overeenkomsten aan tussen *'soorten'* en staat los van de kwaliteiten van de enkeling.

(D.M.)

DOOR TOEDOEN VAN GERARD BOLLAND EN ANDERE NEO-HEGELIANEN WAS AAN HET BEGIN VAN DE 20^e EEUW DE DIALECTIEK OPNIEUW POPULAIR GEWORDEN.

De beoefenaars daarvan waren van mening dat ieder begrip bij het doordenken ervan vanzelf zijn tegengestelde opriep. Die tegenstelling moest dan worden 'opgeheven', dat wil zeggen zowel 'tenietgedaan' als 'op een hoger plan gebracht'. Maar iedere synthese leek slechts voorlopig te zijn, zodat het proces zich in wezen bleef herhalen.

Carry van Bruggen merkte toen zij zich in de filosofie verdiepte, dat deze beweeglijke denkmethodes haar van nature heel eigen was en ging zij steeds minder geloven in het bestaan van eeuwige, absolute waarheden. Wat haar in het leven vooral ontging, was de tegenstelling tussen vormen van 'collectivisme' en 'individualisme'. Die vond zij op allerlei terreinen terug. Naar haar mening heerst in groepsverbanden zoals bijvoorbeeld een club, een politieke partij, een kerkgenootschap, een maatschappelijke kasteel en natiën en ook een volk een neiging tot uniformiteit; binnen de groep ofwel de kudde voelt de collectivistisch aangelegde mens zich veilig. Het groepsgevoel is voor hen gewoon en natuurlijk, al het andere raar en vijandig; zowel egoïsme en behoudzucht als absolutisme en dogmatisme passen daarbij. Voor de zg. buitenbeentjes, zij die zich oprecht kunnen verwonderen, is echter nooit iets vanzelfsprekend. Vroeg of laat tasten ze dan ook de instituties aan door vragen te stellen en te gaan twijfelen en relateren, zodat allerlei zaken ineens niet meer zo vast en zeker zijn. Deze eigenwijzen nemen geen genoegen met het opblazen van onbelangrijke verschillen of het koesteren van vooroordelen die uiteindelijk leiden tot vormen van groot of klein 'nationalisme'. Het redelijke denken is in hen sterker dan de buitenredelijke intuïtie en omdat er altijd meer kanten aan een zaak zijn, streeft hij naar synthetische eenheid. Los van allerlei gangbare opvattingen over individualisme is Carry van Bruggen dus uiteindelijk een eenheidszoeker die scheidingmuren afbreekt en grenzen uitwist. In De eenvormigheidsdrang staat niet voorop, wel een waarsachtig verlangen naar eenheid en versmelting, ook in liefde en vriendschap. Daarbij horen opoffering en zelfverloochening met als laatste doel de *Unio mystica*.

Maar 'opgaan in' betekent onherroepelijk ook verdwijnen als afzonderlijk iemand en dus 'ondergaan in'; eenheidsverlangen is bij nadere filosofische aanschouwing gelijk aan doodsverlangen. Daarop keert zich dan weer de doodangst en dus de levensdrift die wil vasthouden aan eenmaal bestaande verschillen. Dat gebeurt echter binnen de geborgenheid van collectiviteiten, zodat de cirkel zich weer dreigt te sluiten en de mens onherroepelijk een in zichzelf verdeeld wezen blijft. Carry van Bruggen was ervan overtuigd dat iedereen in denken en handelen altijd en overal onderhevig is aan dit proces. Daarin manifesteert zich in haar visie HET EEUWIGE en noodzakelijke beweging van het AL-ENE of het ABSOLUTE, dat

slechts tot aanzijn en besef van zichzelf kan komen door uiteen te breken in de wereld van de afzonderlijke dingen. Wanneer de EENHEID zich dan in de denkende mens bewust wordt van die verscheidenheid en gebrokenheid, reikt ze terug naar herstel van zichzelf, waarna het proces van 'uit-één gaan' en 'in-één gaan' opnieuw begint. Stellen en opheffen horen bij elkaar. Alles wat zich in de mens voordoet als wil en verlangen, is volgens Carry van Bruggen slechts functie in deze 'zelfweersstreving' van het AL-ENE; zowel de neiging tot collectivisme als die tot individualisme is op zichzelf onmisbaar in het allesomvattende levensproces. Veel mensen zijn zich daarvan niet bewust en kunnen steun vinden in wat zij onvoorwaardelijk geloven en vurig hopen. De tot dieper inzicht gekomen individualist doorziet dat ook het eigene als het ware wordt gebruikt door het ENE of ABSOLUTE, zodat het geloof en vertrouwen uit vroeger tijden verdampt. Toch kan de eigengereide niet aan de kant blijven staan en zal deze de toebedeelde rol in deemoed op zich moeten nemen: zich keren tegen alles wat verstand en vermolmd is en geen standhoudt voor recht en rede. Het geloof en de hoop uit vroegere tijden heeft geen stand gehouden. Dat is de troosteloos-dappere conclusie van het ambitieuze essay *Prometheus* uit 1919, dat na een breed opgezette algemeen-filosofische inleiding de geschiedenis van het individualisme in de literatuur behandelt, vanaf de Middeleeuwen tot en met het begin van de twintigste eeuw. De leidende gedachte is hier dat collectivistische en individualistische periodes elkaar afwisselen, altijd volgens eenzelfde patroon en toch iedere keer weer anders, met als voorlopig eindpunt de vertwijfeling van de moderne Prometheus.

TN LATERE ARTIKELN heeft Carry van Bruggen haar uitgangspunten nader overdacht, gecorrigeerd en verder toegepast. Veel van de denkbelden uit de artikelenreeks *De Zelfmaskering van het Absolute* (Groot Nederland, 1921/1923) verwerkte zij in het essay *Hedendaags fetisjisme* (1925), waarin het accent valt op de bestrijding van onhoudbare meningen op het gebied van de taal, die vaak teruggebracht blijken te kunnen worden tot verwerpelijke denkbelden over 'rassen' en volkeren. Een belangrijk onderwerp in de onvoltooid gebleven artikelenreeks *Een nieuw realisme* (G.N. 1928), die uiteindelijk over eigentijdse literaire ontwikkelingen had moeten gaan, is het proces van verstarring dat zich uiteindelijk binnen alle denksystemen en ideologieën pleegt te voltrekken, of ze nu een hegeliaanse, een marxistische, een freudiaanse of nog weer een andere kleur bezitten. Wie de stellingen van anderen aanvalt, blijkt op den duur niet te ontkomen aan nieuwe stellingen, wat hij zichzelf daarover ook moge wijsmaken.

Bij zichzelf is Van Bruggen zich ook wel van dat gevaar bewust geweest, maar het bloed kruipt nu eenmaal waar het niet gaan kan.

ANNIE ROMEIN-VERSCHOOR

Vrouwenspiegel

een literair-sociologische studie over
de Nederlandse romanschrijfster na 1880

HOOFDSTUK V

De vrouwelijke vrouw

§ 1

Carry van Bruggen

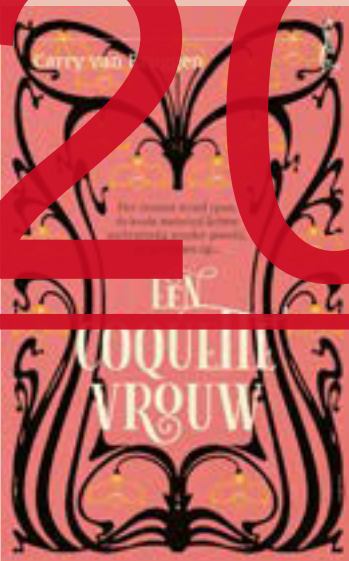
Het tekort van de vrouwenbevrijding

De eerste druk van het oorspronkelijk werk dateert uit 1935.

De uitgave van SUN Nijmegen 1977 is uitgebreid met

Een eenzaam avontuur in de literaire sociologie

geschreven in 1976.

2024

ZO SCHAARS EN IJL AAN HET EINDE VAN DE 19e EEUW DE VROUWENBEWEGING IN DE LITERATUUR EEN STEM VOND, ZO VEELVULDIG EN VEELSTEMMIG WAS AAN HET BEGIN VAN DE 20e EEUW DE TELEURSTELLING OVER DE UITKOMST VAN DE VROUWENBEVRIJDING. Onvoldaan met de resultaten van de tekort schietende vrouwenbeweging beschrijft *Carry van Bruggen* de grieven die zij ervoer en wijst naar de toekomst. We doen aan de veelzijdige bewegelijkheid en aan de humor van Carry van Bruggen's geest te kort met het stempel van 'teleurgestelde *Frauenrechtlerin*'.

Overgevoelig-onzeker en strijdvaardig-zelfbewust wordt zij vanaf haar prille jeugd gekweld door een drievoudig gevoel: jood, kleinburgerlijk-autodidact en haar vrouw-zijn. In 1913 spreekt zij al van Heleen's *kleinheidswaan*. Het joodse klinkt door in *De Verlatene*, *Het Joodje*, de terugziende *Avontuurtjes* en *Vier Jaargetijden*. Zij beschrijft de schrille accenten van kinderleed, maar haar joods-zijn was ook, nadat zij zich uit het kerkverband had losgemaakt, voor haar zozeer de bron van haar vitaliteit en van een schat van vertederende jeugdherinneringen, dat in haar latere retrospectieve werk (*Het huisje aan de sloot*) die grieven en angsten verstilden in een zachte sfeer van vertrouwelijkheid en saamhorigheid.

Op haar leven rustte vooral de vloek van haar vrouwzijn. In haar jeugdwerk ontmoeten we bij herhaling het motief van de maatschappelijke miskennis, het uitvoerigst in de figuur van Esther in *De verlatene*, het weelde- en aanzien-hongerige kind, dat opbrandt in haar verlangens en hun verwezenlijking. Later heeft zij uitvoerig het portret getekend van zo'n miskende kleinburger in zuster Marie uit *Het verspeelde leven*.

Carry van Bruggen, opgeleid aan een kweekschool voor onderwijzers, heeft zich haar leven lang niet kunnen ontworstelen aan de idee dat zij zich voortdurend de meerdere moest tonen van de eerste de beste middelmatigheid met een titel. Naarmate zij naam maakt als romanschrijfster gaat zij zelf dit 'gemakkelijk' succes verwerpen, zij wil het leven niet verbeelden, maar synthetisch en logisch doordenken, een 'denkende vrouw' zijn, een filosoof, die grote levensgebieden: de cultuurhistorie, de samenleving overschouwt en objectiveert. Hoe zal haar gegriefd hebben dat de filosofen haar levenswerk *Prometheus* over het hoofd zagen, ter-

wijl de literaten het vierden met de holle lof van de geïmponeerde leken. Carry van Bruggen hoort net als Tolstoj bij de auteurs die een leven lang over zichzelf kunnen schrijven zonder ooit onbelangwekkend te worden, niet omdat die zelfbeschouwing tot een verhoogde zelfkennis voert, maar omdat ze voortkomt uit een verhoogde gevoeligheid, een scherper reageren op algemeen-menselijke ervaringen. Een exuberante neiging om die hevig ervaren gewaarwordingen, vooral die van angst en schaamte, nog in de herinnering te verheffen, ontnemen aan haar werk zelfs de schijn van objectiviteit, maar brengen het tegelijkertijd in dat grensgebied van het pathologische, waar de fijnste wortels van het menselijke zielenleven sidderend bloot liggen. Naast de pijnlijke gave van de overgevoeligheid bezat Carry van Bruggen een scherp intellect dat, in een drang naar zelfkennis en wijsgerigheid, haar ervaringen en indrukken van de wereld rusteloos om en om wentelde en in beelden vastlegde. Zij is doordrongen van de absurditeit van de academische rede-neerkunst tegenover het Leven.

Haar filosofie is in de eerste plaats gezond verstand. Zij liet zich filosofisch en anti-fetisjistisch door niets imponeren

Huizinga heeft zo'n relatie tussen ervaring en inzicht bij Erasmus *een gevaarlijke osmose tussen neiging en overtuiging* genoemd, waartegen je kunt opwerpen dat deze zichtbare osmose niet minder gevaarlijk is dan daar waar ze zich onder een zwaardere laag van wijsgerige objectiviteit voltrekt.¹ Haar humoristische wijsheid zoekt en vindt met grote speurzin de zwakke punten van haar object om zich niet gedwongen te voelen tot gevoelens van bewondering of dankbaarheid – tenzij dat object de schrijfster zelf of een van haar personages is. Dan voelt zij zich in schuive afweer tot een verdedigende houding gedreven en neemt haar spiegelbeelden in bescherming met moederlijke vertedering en zonder hoop. Carry van Bruggen verschuilt zich zonder masker in de gedaante van de moderne vrouw bij uitnemendheid, zelfbewust en volledig in het heden ingeleefd² –

en loopt in die uitdagende rol schrammen op. Haar eigen leven en in dat van haar personages is er een voortdurende schommeling tussen aan-

1 J. Huizinga: Erasmus, 1925, blz. 165

2 Herman Robbers in De Nederl. lit. na 1880, blz. 92

passing en zelfhandhaving. Aanpassing, omdat zij als een dorstige plant haakt naar de koestering en de bewondering van haar medemensen, zelfhandhaving, omdat haar vrijheidszin zich naar niets en niemand kan richten: als haar moeder de twaalfjarige Carolientje voorschrijft haar haar in vlechten te dragen, knipt zij het af (voor 1900!).

HAAR OUDSTE WERK: *In de schaduw*, de Indische verhalen *Goenoeng-Djati* en *Een Badreisje in de Tropen*, de bundel *Breischooltje*, de roman *De Verlatene* is nog verwant aan andere realistische literatuur van die jaren. Voordat zij zich wil uitspreken in haar werk wil ze er zeker van zijn dat zij kan wat andere kunnen. Met de in weekblad *De Samenleving* verschenen fragmenten: *Bladen uit Helene's Dagboek* vindt zij haar eigenlijke weg: het onmiddellijk vertolken en verbeelden van haar eigen levenservaringen.¹ Daarbij zijn verschillende groepen te onderscheiden.

Daar is het *Het huisje aan de sloot* dat zich voedt uit haar jeugdherinneringen, 'de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen'. Herinneringen die door de tijd hun bitterheid verloren hebben, ontroeringen die voor de schrijfster en haar lezers een onvertroebelde, bezonken vreugde zijn. Dan zijn er de romans waarin de ervaringen met grote gevoels- en waarnemingscherpte in een levensverhaal zijn omgezet.

EEN COQUETTE VROUW verscheen in 1915 onder haar eigen naam. *Uit het Leven van een denkende Vrouw* verscheen onder het pseudoniem *Justine Abbing*. Van Bruggen neemt haar argeloze en ernstige personage Ina in bescherming tegen de beschuldiging van *behaagzucht*. Carry van Bruggen verdedigt hartstochtelijk het individualisme tegenover de groepsvormering omdat het een sociale basis heeft. Zij zoekt geen uitzonderingspositie en eenzaamheid. Zij ervaart die omdat zij consequent doordenkt over de maatschappelijke positie van de vrouw. Ook hier laat zij zich niets wijsmaken. De onvolkomenheid van de emancipatie heeft zij aan de lijve ondervonden.

¹ In 1919 nog eens afzonderlijk verschenen als: *Enkele Bladen uit Helene's Dagboek*, Zonnebloemboekjes 17 en in 1934 herdrukt achterin de 2^e druk van *Heleen, een vroege winter*.

Haar ervaringen, even pijnlijk en eenzaam gewonnen als haar inzichten, blijven een persoonlijk tragisch bezit waaraan zij zonder hoop op een overwinning van de eenling over de 'kudde', zonder de troost van gemeenzaamheid of wegbereiderschap, welhaast te gronde moest gaan. In andersoortig werk, met een minder directe verwerking van haar ervaringen, heeft zij gepoogd een uitweg te vinden voor de verwarring van schaamte, medelijden en verzet: de weg van zelfbezinning.

We kunnen in haar latere literaire werk lezen dat het haar vergaat zoals bij veel intuïtief begaafde filosofen: het temperament aanvaardt de door de Rede erkende troost van het Begrip niet.

Daarom en omdat Carry van Bruggen's talent meer in de ervaring dan in de bespiegeling ligt, lijkt mij haar laatste roman *Eva* veel meer de epiloog van dit leven dan wat zij zelf als haar levenswerk zag: *Prometheus*.

Als de *vertraagde film* op de grens tussen leven en dood, tussen zinsverheldering en zinsverbijstering is dit boek haar laatste krachtproef. Een mystiek toeval hoeft daar niet in te worden gezien. Carry van Bruggen was nooit een mens met een toekomst: Ik denk nooit aan de toekomst, ik denk aan mijn verleden, en ik weet, dat ik leef, nu. En het zijn dezelfde demonen, die hier, onoverwinnelijker dan ooit, heersen: schaamte, medelijden en individueel verzet.¹

EVA IS EEN ECHT VROUWENBOEK, HET BOEK VAN EEN NAAR VRIJHEID HUNKERENDE VROUW, en maar ten dele een emancipatorisch boek. We zeiden het al: Carry van Bruggen is geen moderne vrouw en *Eva* is een literair document van de sociale geschiedenis van de 19^e eeuw. *Een coquette Vrouw* en *Eva* schetsen het droefgeestig beeld van het 19^e eeuwse sociaal-ethische waarden- en normensysteem dat aan Carry van Bruggen was opgedrongen, en niet aan haar alleen.

Een kind met een scherp verstand en een sterk zinnelijke natuur, vroeg wijs geworden in die verzwijgende sfeer, waarin het erotische zich afwisselend als dreigend-zondig of als bron van vuilbekkend mannenvermaak voordoet, vóór nog de eigen natuurlijke gevoelens ontwaakt waren en verweer konden bieden tegen de fascinerende, huiveringwek-

1 Vgl. J. L. Heldring: 'Annie was überhaupt nogal zuur' op p. 47.

kende en denigrerende voorstellingen die in de adolescentie een slopende tweestrijd in haar aanstoken. Haar scherpe intellect en betrouwbare intuïtie die vóór alles de controle niet uit handen wil geven, worstelt tegen haar impulsief-erotische natuur waar zij zich naar een innerlijk oordeel niet loskwam, nl. het zondige en beschamende.

Erotische fascinatie voelt zij niet als een triomferen van het sterkste in haar zelf, wel als een gebruikt worden door de man. Wat voor hem een korte, regenererende vreugde is, intens en zo natuurlijk dat die hem de volgende morgen even weinig bewust bezighoudt als het eten van gisteren en minder dan de gaten in zijn sokken die niet gestopt zijn, vervult haar blijvend met een pijnlijke en prikkelende schaamte die haar in het koele licht van de dag waarin haar geest denken en controleren wil met een ondraaglijke slavernij aan de man bindt.

Zijn nuchterheid is haar daarbij een krenking te meer, immers alleen het voortduren van de vertederde extase zou die schaamte kunnen onderdrukken. En het zoeken die reddende zelfvergetelheid voert weer in een noodlottige kringloop tot behaagzucht, *koketterie*, tot het oververvuldzijn van dat wat zij het liefst beheerst en bedwongen onder een rustig bouwsel van logische gedachten zou weten.

EÉN MACTIG GEVOEL IS ER IN DE DUBBELGESTALTE VAN EVA (Carry) dat altijd over haar remmingen en schuwe vrijheidszin triomfeert: haar mededogen dat bij haar geen week, meegaand maar actief gevoel is en één van de hechtsste grondslagen van haar innige en offervaardige moederliefde. Er zijn in de literatuur weinig treffende voorbeelden van diepzinnige zelfwaarneming als het geboorteverhaal uit *Eva*:

'Het was naakt in een bloedstroom... uitgestoten... en toen had ik het lief... ik had het lief met een zó verscheurend medelijden... leed van de hele wereld, een mantel die op je valt... loodzwaar... en ik stierf, maar ik was niet dood... Schubert's Andante ontvoerde mij, begeleidde mij. En toen ik wakker werd... wist ik dit: Er was hier zo-even iemand met wie ik een verzegend medelijden had.'

Ook dit medelijden is steeds, als al haar gevoelens, persoonlijk gericht en los van iedere strekking, niet uit gebrek aan sociaal gevoel, maar aan sociaal optimisme.

Daardoor wordt ook haar emancipatorische houding bepaald: zij onder- vond ten dele intuïtief, ten dele scherp en aan de lijve wat de vrouw bleef ontbreken: een jeugd en opvoeding die haar erotisch vrij maakte zonder losbandigheid, een maatschappi, waarin een denkkeest van haar kaliber niet gedwongen werd tot keuzes, tot schipperen, een geven en nemen, voortdurend te veeleisend van haar zeer vitale krachten. Haar reële, joods-menselijke geest zag bij al haar individualisme maatschappelijke problemen nooit individueel en liet zich niet foppen met een individuele oplossing. 'Ook een kunst' zou Carry van Bruggen daarop gezegd hebben. Haar ervaring ging te diep voor het oppervlakkige optimisme van gemakzucht.

ANVANKELIJK SCHREEF CARRY VAN BRUGGEN ROMANS zoals 'n'Badreisje in de tropen en 'De Verlatene, die behoren tot de realistische beschrijvingskunst van het begin der twintigste eeuw. Joodse elementen, Indische ervaringen en een sterk vrouwelijk gevoel vormen essentie. – Toen zij de kunst van de waarneming wijsigde in een kunst van directe zelfopenbaring schiep zij een zeer persoonlijk proza. Haar overgevoelige aard, haar scherp-ontledend intellect en haar levendige humor blijken uit de drie boeken, waarin zij de eigen jeugd beschreef: *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*. – De romans, die zij in die jaren uitgaf onder de schuilnaam Justine Abbing zijn van minder belang. Steeds sterker werd in haar de behoefte om het leven niet slechts uit te beelden, maar te doorgronden. Geen enkel dogma of systeem bevredigde haar: met een kritisch gescherpt gezond verstand onderzocht en verwierp zij allerlei stelsels: *Prometheus*; *Hedendaagse fetschisme*. – Haar laatste werk, *Eva* is de ontroerende weergave van een vrouwenleven, gepijnigd door innerlijke moeilijkheden; een zelfportret van zeldzame gevoelsontleding en openhartigheid.

GARM'S SPIJVELING

'HET WANHOPIGE ZOEKEN EN TWIJFELEN VAN EVA IS VAN ALLE TIJDEN. Ze is een jongensmeisje, een androgyn verschijning met kort haar die voelt dat ze niet tussen de andere vrouwen past. Van Bruggen wou mens zijn, meer dan m of v. Als auteur. Als filosoof. Als persoon. Een vrouw die beseft dat ze als denker en intellectueel geen echte plaats tussen de mannen krijgt. Dat was haar feminisme. Haar gevecht. – De seksuele worsteling van *Eva* is niet gedateerd. Het zijn niet de religie en de preutsheid van haar tijd die haar blokkeren. Zij is het zelf. Ze flirtte omdat ze wou voelen, ze snakte naar overgave. Mannen noemden haar een *allumeuse* en verweten haar dan dat ze *niet wou*.'

GAEA SCHOETERS

CARRY VAN BRUGGEN AAN MENNO TER BRAAK Laren, 24 december 1927
 Waarde heer ter Braak. – Het was óók wel omdat ik geen tijd had (heb!) maar niet daarom alleen, dat ik U geen commentaar op Uw beschouwing over Ev' schreef -, het was ook hierom, dat ik [niet] altijd precies Uw bedoeling begreep (begrijp!), waarschijnlijk omdat ik niet volkomen vertrouwd ben met Uw terminologie, en met Uw interpretatie van de mijne. Ik nam (neem!) mij dus voor, U te vragen, na Uw promotie - dit uitstel niet voor mij, maar voor U - eens over een en ander met mij te komen praten. En doe dit bij deze. Weet U wel, dat ik altijd, van lang vóór 'Heleen' af, heb geweten dat ik 'anders dan de anderen' was, dan de andere schrijfsters, en dat ik altijd ook heb gehoopt, dit anders-zijn te kunnen uiten op een wijze, die in de eerste plaats mijzelf bevredigen zou? Daarom ben ik zo gelukkig met 'Eva' -, met het mens, omdat ik er geen einde, maar een begin in zie. – Met vriendelijke groeten, Carry van Bruggen – Dit tot Uw troost: ik ben al bezig aan de correctie van de 2^e druk van 'Eva'...

LAREN, 28 DECEMBER 1927 Wat is de jeugd toch redeloos! Als U eenmaal mijn eerbiedwaardige leeftijd zult hebben bereikt, schrijft u óók geen commentaren meer, zelfs niet op belangrijke en ernstige kritieken over Uw werk. Geloof mij nu -, en herdenk mij, als het eenmaal zo ver zal zijn. Maar die samenkomst komt in orde, het is heus met mij zo moeilijk niet. Dus schrijf maar gauw. Zo moeilijk als het is, een brief van mij los te krijgen, zo makkelijk ben ik te vinden voor een leerzaam en gezellig onderhoud. Tot spoedig dus -, desnoods in Amsterdam, in de Bodega! Uw dv. Carry van Bruggen

MENNO TER BRAAK AAN CARRY VAN BRUGGEN Eibergen, 29 december 1927
 Zeer geachte Mevrouw Pit

Uw briefjes mogen kort en met moeite aan Uw pen ontworpen zijn, ze zijn tevens dermate prettig-agressief, dat ik me aan mezelf verplicht voel op Uw laatste antwoord nog even terug te komen, op gevaar af, dat U mij voor een querulant zult gaan verslijten. Het spijt mij, dat ik op U de indruk gemaakt heb U met alle geweld een schriftelijke commentaar te willen ontrukken, want dat was mijn bedoeling niet; zelfs mijn redeloze jeugd begrijpt wel, dat Uw tijd voor commentaren-op-commentaren te kostbaar is. U moet mijn aanvankelijke onbescheidenheid echter om twee redenen willen verontschuldigen. In de eerste plaats heb ik U mijn kritiek voor de druk in onvolkomen staat toegezonden, tegen vastgeroeste instincten in, omdat ik haar, gesteld, dat zij volgens Uw oordeel totaal de plank misgeslagen had, zou hebben omgewerkt... hetgeen ik nu achteraf tòch gedaan heb. In de meeste gevallen ben ik zo bescheiden niet en kan mij de repliek van de bekritiseerden, die eventueel na de publica-

tie verschijnt inwendig weinig schelen. In dit geval was dit dus anders, zoals U trouwens uit mijn eerste brief zult hebben begrepen. - In de tweede plaats ben ik zelf zo verschrikkelijk beluſt op briefſchrijven en zo slecht van de tongriem gesneden, dat ik het gemaklijkſt anderen attaqueer en mijzelf verdedig op papier, dat niet met een onmiddellijk antwoord klaar ſtaat. Ik geloof, dat U deze voorkeur voor ſchriftelijke diſputaties meer op rekening van mijn ſterke ſecundaire reactie, dan op die van mijn jeugd moet ſchrijven. (Dat blijkt miſſchien ook wel uit volkomen 'redeloze' antwoorden als deze, die geen enkele bepaalde inhoud hebben en toch geen ruſt laten voor ze geſchreven zijn.) Ik vrees dan ook ernſtig, dat ons onderhoud van mijn kant noch 'leerzaam' noch 'gezellig' zal zijn, en dat de ſtroom van argumenten, die ik U zal onthouden, U miſſchien toch nog in een brief zal moeten worden opgezonden... na afloop! Hoewel ik U heb of, dat ik alles zal doen, om U niet op die unfaire manier van den wal in de sloot te helpen!

Dit dan ter verontſchuldiging van mijn verzoek om Uw commentaar. U zult er wel niet uit willen lezen, dat ik dat verzoek nog eens herhaal; want ik begrijp zelf ten volle, dat het onbeſcheiden was. Pedagogiſch is het bovendien heel nuttig, als ik mij aan uw mondelinge ſlagvaardigheid waag. Zelf heb ik alleen het vage gevoel, dat het lot mij zal toebedelen in der eeuwigheid commentaren en desnoods commentaren-op-commentaren te ſchrijven, vanwege de ſecundaire reactie. U hoort dus in Januari wel van mij.

Gaarne Uw dv.

CARRY VAN BRUGGEN AAN MENNO TER BRAAK (AMSTERDAM) Laren, 16 januari 1928
 Poor boy - ik bedoel: Waarde heer ter Braak -, is het heus z'n corvee? 'Om mijn belofte geſtand te doen.' O nee, ik lees al beter de aankondiging is het geſtand-doen der belofte. Alzo: Morgen Dinsdag. Woensdag kunt u niet. Donderdag kan ik niet. Kunnen we Vrijdag beiden? Kom dan Vrijdag koffiedrinken. Schrijf mij hoe laat aan het Larens Stationnetje - elk kwartier een trammetje uit Hilversum, (spoorweg overſteken, vlak bij ſtation) - dan haal ik U even af. Goed? Carry Pit

CARRY VAN BRUGGEN AAN MENNO TER BRAAK (AMSTERDAM) Laren, 26 januari 1928

Ik heb die Vrije Bladen opgeborgen, om ze te kunnen teruggeven, maar blijkbaar zo goed, dat ik zelf niet meer weet waar. Maar in elk geval kan ik wel een nieuw ex. krijgen bij Em. O.
 Zeg mij maar even, welke aflevering het was. Dank voor je brief. Zo dit een ſecundaire reactie is, dan laat ze toch aan ſnelheid niet veel te wensen. Menigeen zou er zijn primaire voor willen ruilen -, of niet. Natuurlijk kom je nog eens terug. Ontlaſt even mijn [geweten] ten opzichte van die 'Vrije Bladen' -, wil je? - Hartelijke groeten, - ook van Dr. A.P. - Carry Pit

LEESMUSEUM
AMSTERDAM.

Maandag 12 Februari 12

Beste Frans, in de zaterdagse ochtending een
deeltje "Bonsello's" bezonden te krijgen met vriendelijk
verzoek daarvoor god. eedlyke (deze versterking is by
een motie van wambrouwen.) toe effen wat de reprodukties
mij deden "en reiden", veld van een kuffale

Ik heb ghaecht mij von te stellen dat ik op een
Maandagmorg - al ble niet spontaan - ten verlate je
houen, aenalyse ghet, en van myn opperhelde ontdek,
moes natuurelyke alreeds - verwaeltte of let anders? - in
een dunde en duprenny gopreke, nog niet grottelat door kleine
overlyfelyke kuffe.

je en souven, des pers am leen

et je paleen...

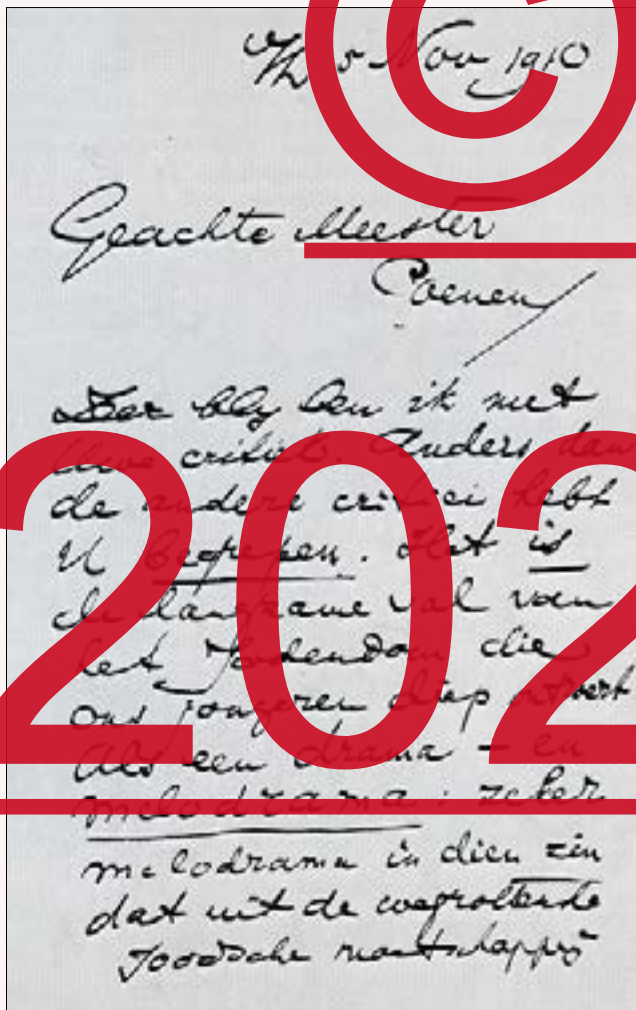
van die al. te. wil vromel middeletafel let of ander illu
kuntstakewerk inden myn nees gdeurd kreff met brenom.
schren verroek. Met of, nog, lot ik veldes kelyd min of nee
aanstoot of, door al kullendal door te boome (jeff niet dat
en by thaderen een boom wort, wat dan be je niet kos fluen
de ik) en aldus den indruk of van mypondeij en onvollelij
lij te rige en dit tot niet was, dan ik in de onderhoorn
be myn beushejen wel kufflyke kleine ontlydende en vohet
vunde veldes ontving en vlevante - kraven ik veltten mit
en itent jeompleereend goral hied niet ofrek.

dit gromb...

omiso mis, ik wil traellen let je litten te setten. Vleem al
ees gweeldijje kuffen moten rige als die fyne, fide delij.

In haar eerste brief aan Frans Coenen reageert Van Bruggen een beetje uitdagend op zijn bespreking van *De Verlatene*. Coenen had wel tekorten aangewezen maar zijn eindoordeel was tamelijk positief: "Wat men er in waardeert en wat tenslotte het werk sympathiek maakt, is de levendige, zelfs hartstochtelijke herinnering aan het Jodendom en de weemoed om zijn verval. Die Joodse wereld, niet altijd met talent verbeeld, is toch de echte Joodse wereld die de schrijfster heeft gekend en liefgehad.

[...] zeker melodrama in die zin dat uit de weggelaten Joodse maatschappij van thans geen drama meer kan worden geboren! Dat is het enige wat U ontging zoals misschien ook het lenig sensuele zoals dat verrijnde in de structuur mijner zinnen waarmee ik heb willen doen verbleken van een stille passie wie ik, misschien? niet meer ontroeren kon?

Mag ik spoedig eens bij U komen. Ik verlang er zeer naar met U te spreken. Met collegiale groet ben ik zeer bereid te zijn,

Uwe zeer dienstvaardige
Carry van Bruggen -
v. Baerlestr. 48 boven (een
maal bellen)

Nu Carry van Bruggen gestorven is, menen wij twee dingen te mogen vaststellen:

1. Dat met haar een van de belangrijkste figuren uit het geestelijk leven onzer eeuw is heengegaan;
2. Dat over het levenswerk van deze schrijfster, haar *Prometheus*, het laatste woord nog lang niet is gezegd, het eerste woord feitelijk nog gesproken moet worden, en dat het bitter geestelijk lijden van de laatste jaren, dat de inzet is gebleken tot een nalatenschap die nu in onze handen ligt, in hen die daar niet geheel stomp tegenover staan de vurige begeerte en het heilig plichtsbefef moet wekken om dit werk aan een aandachtige studie te onderwerpen, waarna de besten onder ons hun krachten moge wijden aan een kritische waardering van de beginselen die Carry van Bruggen lief waren, die haar waren opgelegd, haar geen rust gunden, geen dag en geen nacht, en aan welke doordenking zij ten slotte is ondergegaan, omdat *'geen mens GOD kan zien en leven'*. Die de WAARHEID bovenal bemint, moet aan eigen beperkte waarheid sterven.

VOOR DE MEESTE LEZERS IS CARRY VAN BRUGGEN de schrijfster van *'Het Huisje aan de Sloot'*. Maar dit boek, hoewel alles behalve een vergissing, als in zekere zin de vroegste, naar 't realistisch procedé van die dagen geconcipieerde romans het waren, waarin de schrijfster nog niet zichzelf kon zijn, is toch eigenlijk een beminnelijke inconsequentie. Carry van Bruggen zelve erkende eens deze inconsequentie toen zij een van haar lezingen ongeveer aldus besloot: *'Indien men nu zeggen mocht, dat ik alles ontleed en geen ding op zijn plaats laat; dat ik alles bevestig om alles te ontkennen - dan is daar mijn Huisje aan de Sloot als een getuigenis omtrent iets, dat blijft.'*

HET WAS DE KUNSTENAAR IN CARRY VAN BRUGGEN die zich zo uitsprak, maar toch was 't het verdriet van haar leven, dat de mensen altijd weer spraken over 't *Huisje aan de Sloot'* en *Prometheus* ongelezen lieten. *'Een denkende vrouw'* immers is niet in tel!

Dat de denkende geest mannelijk noch vrouwelijk is schijnt men wat haar zelf betreft zelden beseft te hebben; er heeft zich rondom dit werk van meet af aan de collectieve, koele afweer gevormd van de massa, die altijd bang is haar macht te verliezen en te sterven aan de drang der bezinning. Carry van Bruggen heeft deze aandrang nimmer geschuwd.

WIJ ZIEN AL IN 'HELEEN' HAAR BEHOEFTE AAN EEN ONTRAFELING die haar vereenzamen doet te midden van de wereldse fenomenen en die haar deze verschijnselen rijker en geestelijker teruggeeft. Zij heeft de mensen en hun drijfveren gadegeslagen van uur op uur. Zij heeft geklopt aan iedere overtuiging en die in gruzels zien vallen: godsdienstige, politieke, maatschappelijke en literaire dogma's. Zij heeft in dit alles de spotbeelden gezien, door de geest zichzelf geschapen aan de eindigheid, een 'vermomming van HET ABSOLUTE'. Zij heeft zich willen bevrijden uit die verkeerde wereld. Als ieder denkend mens zocht zij naar eenheid in het veelvuldige. Ook die eenheid hield geen stand, zij hield de dood in zich omdat die denkt in de denksfor altijd zijn 'ik' op sleeptouw heeft en alle eenheidsbesef in de mens weer sterven moet aan zelf-onderscheiding. Zo zegeviert onze levensdrift altijd weer over de dood. Met duizenden banden zitten wij vast aan elkaar en aan de aarde, en zo moest zij wel tot de ontdekking komen dat de collectiviteit een transcendente wet is in het Heelal waaraan niemand zich onttrekken kan en waartoe ieder terugkeert.

Dit alles is niet nieuw (is het ware ooit 'nieuw?') en de naam van Hegel noemen. Wat Carry van Bruggen in *Prometheus* gaf is een zeer persoonlijke verantwoording van deze dialectiek, toegepast op mensen en stromingen in de literatuur. Prometheus en Jupiter – hun strijd is eeuwig en beheerst het Heelal; het is altijd hetzelfde conflict onder andere vormen, waarin het eeuwig 'zijn' als 'anders-zijn' zich openbaart; het is de strijd tussen individualisme en collectivisme, tussen humanisme en dogmatisme, ethisch besef en fatsoen, rede en regel, recht en wet. Dit conflict, dat niet willekeurig maar eeuwig-noodwendig is, maakt zij levend voor onze ogen aan vorsten en veldheren, denkers en industriëlen, mevrouwen en keukenmeisjes. Hoeveel Pecksniffs, Pennewippen en Tartuffes heeft zij ontmaskerd, maar ook hoeveel idealisme, hoeveel persoonlijk initiatief toonde zij ons te pletter gelopen op altijd weer die dam van gedifferentieerde eenzijdigheid: vooroordeel en macht.

Hoewel zij de humor toonde in vele van deze conflicten – tragisch wordt de strijd vooral in 'eigen hart. Haar *Eva* werd haar levensbiecht. Zij toont daar een vrouw op de zelfkant van leven en dood. Die alles proeft en niets bestendig vindt. Dit boek voelt alsof een razende adem je meevoert, zoals Faust werd meegenomen op het zwarte paard, hop-hop! Langs eindeloze verlatenheden; vrouwen staan langs de weg en prevelen gebeden, maar voort drijft de schrijver, al maar voort, de leegte in. Zo gaat de zwerver op een winteravond over 't land en ziet naar binnen in verlichte kamers vol

huiselijke gezelligheid en hij ontmoet een kind dat hem aanblijkt uit argeloze ogen en ergens aan een deur krijgt hij een bord soep. Maar hij moet voort, het duister in en de zwarte takken klapperen boven zijn hoofd en de wolken varen. Hij heeft geen thuis, en het denken heeft geen thuis; het leeft alleen van zijn eigen waarheid.

‘**A**LE ZIJN IS ANDERS-ZIJN’. Maar elk anders-zijn blijft zijn, d.w.z. uitdrukking van het eeuwig MYSTERIE, van de eeuwige HARMONIE. Hoe vaak heb ik in vriendschappelijke schermutselingen met de schrijfster – gesprekken die ik nu met weemoed herdenk – over dit verschil van accent gesproken. Was in haar denken wel plaats voor het MYSTERIE? In veel van haar werk zeker en met ons mocht zij trots zijn op haar *Huisje aan de Sloot*. De kunstenaar in haar vond onbewust het antwoord op vragen die haar denken te gemakkelijk afdeed (‘bizarre associaties’!) En dat er in haar kritisch oeuvre vele uitspraken zijn die met de hoge onbevangingheid van haar geest niet zijn te rijmen, vindt m.i. de oorzaak daarin, dat zij bewust ontkende wat zij onbewust aanvaardde moest.

‘**G**OD WIL, DAT WIJ HET ONS MOEILIK MAKEN.’ Zo sprak het mannetje in de *Gbakkerswinkel* (Eva). Carry heeft het zichzelf en anderen moeilijk gemaakt. Zo was het moeilijk om ondanks het wat *agaçante*, het plagerige, uitdagende in haar persoonlijkheid, niet van haar te houden. Zij was – en ’t lijkt alweer een inconsequentie! – zij was zo’n echte vróuw; in de beste betekenis van ’t woord. Wat kon zij in de huiselijke kring gezellig zijn, en wat was zij een zorgzame moeder!

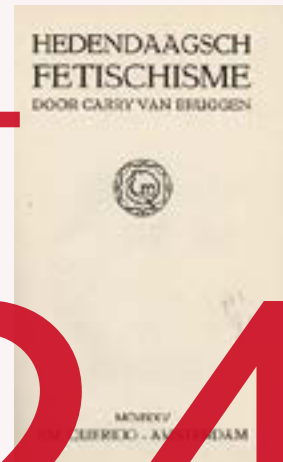
Carry met Bertha (1905-1965) en Kees (1908)

WIJ HEBBEN HAAR TER RUSTE GELEGD OP DE SINT JANSHEUVEL, hoog boven de mensen en hun levensdrift, eenzaam te midden van de winden die zij lief had. Die rustplaats is symbolisch. Hoog hing haar leven boven die van de massa, hoog ook haar onstilbare dorst naar waarheid boven een maatschappij die het met de leugen en het zelfbedrog zo opperbest vinden kan. Daartegen blijven haar geest en haar werken een levende getuigenis.

Gerard van Ekeren

Hedendaags Fetisjisme¹

Een nieuwe weg voor de taalwetenschap

CARRY VAN BRUGGEN heeft een denkgeest dat in het vertrouwde iets geheel nieuws kan zien. Haar taalkundige beschouwingen zijn te oorspronkelijk en ontmaskerend om in de taalwetenschap een plaats te krijgen. *Hedendaags fetisjisme* bevat observaties en inzichten die de taalkundige moet meewegen om zich van zijn ledige dogma's te ontdoen en tot belangwekkender uitspraken te komen.

Hoofdgedachte van *Hedendaags fetisjisme* is samen te vatten in de gevleugelde woorden van de Zwitserse taalkundige Ferdinand de Saussure:

¹ FETISJ = vereerd voorwerp

FACTICIUS (Lat.) = kunstmatig

‘Le signe linguistique est arbitraire!’ Het taalteken is willekeurig. Dat wil zeggen: tussen de vorm en de betekenis van een woord bestaat geen natuurlijk verband.

Een van de passages waarin Van Bruggen op deze willekeurigheid luidt: *...de woorden zijn niet wezenlijk expressief en kunnen dus door andere onverschillig welke klank- en tekenverbindingen te allen tijde vervangen worden.* Met talrijke markante voorbeelden illustreert zij die beroemde Saussuriaanse waarheid. Zij en de haar onbekende De Saussure deden onafhankelijk van elkaar vrijwel gelijktijdig hun even verrassende als eenvoudige ontdekking, wat van een diepe verwantschap getuigt.¹

De hedendaagse taalkunde is een opzienbarende exponent van de taalkundige blunders die Carry van Bruggen signaleert, en die bestaan in een bijzonder gecompliceerde verwarring van betekenis en vorm. Gelukkig boort zij tegelijkertijd een onuitputtelijke bron van ideeën aan die ons kunnen helpen de crisis in de taalkunde en in alle zgn. ‘menswetenschappen’ te overwinnen.

ANNIE ROMEIN oppert in haar Voorwoord de gedachte dat Carry van Bruggen, als zij maar een goede academische opleiding in ‘de ware taalwetenschap’ had genoten, ‘Erasmus’ zuster’ had kunnen worden: ‘door dat gemis’... ‘blijft (*Hedendaags fetisjisme*) een boek, dat men gaarne in handen zou zien van alle werkers en goochelaars met taal, ja, van alle mensen, die gevoelig zijn voor de speelse veelkantigheid van dingen en begrippen. Maar niet zonder daarbij even het hart vast te houden uit vrees dat het specialistendom der ongeschooldheid zich van dit wapen meester zal maken en er niet alleen zichzelf mee in de vingers snijden, maar het ook tegen de ware, de levende taalwetenschap keren.’

Het pessimisme van Annie Romein was gegrond. De terreur van het specialistendom der ongeschooldheid grijpt, zelfs binnen de universiteit, fors om zich heen. Helaas geldt hetzelfde voor het specialistendom der supergeschooldheid. Dat leidt in de taalwetenschap naar een dood spoor. Carry van Bruggen wijst een andere weg. Zij is een groot taalkundige. En De Saussure is haar kleine broertje.²

1 VGL. Klankwisseling, Ablaut, alternance vocalique of apophonie.

2 VGL. Forum der Letteren, jaargang 1981 Dick Coutinho, Muiderberg 1981

Carry van Bruggen, *Hedendaags fetisjisme*
 voorwoord Annie Romein-Verschoor, 1980.

DIT WERK VERSCHEN VOOR HET EERST IN 1925. In 1948 werd het herdrukt en kreeg het een *voorwoord* mee, dat in de onlangs uitgebrachte derde druk gehandhaafd is. Annie Romein schrijft in dit voorwoord dat het haar liever was geweest als een taalgeleerde dit boek over de taal had ingeleid. Naar mijn mening had dat nu gekund en de aangewezen figuur zou Frida Balk-Smit Duyzentkunst (UVA) zijn geweest. Zij is een pleitbezorger van het werk van Carry van Bruggen, met name het bespiegelende. Dit in tegenstelling tot Annie Romein, die Carry van Bruggen hoger aanslaat als romanschrijver. Zij vindt dat het beschouwelijk werk hier en daar wordt oetsierd door rancune, de rancune van de autodidaact tegenover academische titels. Zij uit dan ook haar bezorgdheid dat het boek in handen van 'het specialisierendom... van de ongeschooldheid' zal vallen.

In de *Inleiding* zegt Carry van Bruggen dat ze in 1915 met het voorbereidende werk voor *Hedendaags fetisjisme* (de spelling van 1925) is begonnen naar aanleiding van het in die tijd opbloeiende patriottisme en dat dit ten onrechte als een vorm van altruïsme werd beschouwd waarin de moedertaal is meegesleurd.

MOEDERTAAL

De taal, het grote symbool voor nationale saamhorigheid, nationale 'eenheid', is een nog grotere fictie dan het nationalisme zelf. Als je nagaat hoe die taal tot stand is gekomen, dan zie je hoe zij wordt beheerst door 'de Rede-veralvende Kastedrift' (dit is de collectiviteitsdrift of fowel kuddedrift), die verder reikt dan de landsgrenzen. De mens is altijd en overal gelijk, zijn kuddedrift maakt dat hij zelf verschillen gaat creëren. Het belangrijkste verschil is het standsverschil (maar tussen het 'Proletariërs aller landen, verenigt u!' wordt de muur van de nationale talen opgeworpen). De nationale 'eenheid' en daarmee de moedertaal wordt gebruikt om de mensen wijs te maken, dat ze bij elkaar horen, ondanks het standsverschil. In feite zijn alle mensen, in groepen (kudden)

bijeen om te (over)leven, elkaars vijanden. De beleden eenheid is een schijneenheid, het distinctiemiddel een schijnzekerheid, een dogma.

‘Zuiver’ Hollands is door en door onzuiver, en men bedoelt ermee: gebruikelijk Hollands (hèt criterium van de kudde is: het algemeen gebruikelijke). De taalschat bestaat uit een chaotische en onsamenvangende verzameling woorden en uitdrukkingen. Een paar voorbeelden:

‘Een jong meisje is jonger dan een meisje, een ouder man jonger dan een oud man. Ik was ziek en ik ben wat beter. Eerst was ik een beetje beter (minder ziek), nu ben ik weer helemaal beter (hersteld)’, (p.124)

‘De geneesheer is in het herstellingsoord, maar niet de herstelheer is in het genezingsoord. Een ongeneeslijke zieke, een onherstelbare fout, niet andersom, maar een ongeneeslijke zieke is er toch een, die niet meer herstellen kan’, (p. 125) ‘Ik ken het niet helpen’ gaat door voor onbeschaafd, ‘motten’ (voor moeten) voor beschaafd. (p. 96)

Niet alleen onder politici, ook onder taalgeleerden (bijv. de puristen) en letterkundigen vindt men aanhangers van het taalfetisjisme. Zij zien allen ten onrechte de taal als een realiteit. Dat leidt tot dwalingen als: ‘taalexpressiviteit’, ‘taalgevoel’, ‘taalschoonheid’.

CODE

MENSEN GELOVEN NIET WAT ZE ZIEN, MAAR ZE ZIEN WAT ZE GELOVEN. Ze kennen aan de taal eigenschappen toe die niet de taal heeft, maar de taalgebruiker, want de taal zelf is niets meer dan een code waarvan het belangrijk is dat iedere gebruiker op de hoogte is van de afspraken, om te weten wat de ander bedoelt. Taalgebruik beruist op conventies, waarbij komt dat de koerswaarde van woorden voortdurend wisselt. Het is net als in het leger met wachtwoorden: in principe komt elk woord in aanmerking, maar het is belangrijk dat iedereen van de afspraak op de hoogte is.

Dat de taal op zichzelf niets is, kan blijken uit het voorbeeld: ‘Zijn Zuidelijke losbandigheid deed hem alle gezag verwerpen’. Voor hetzelfde geld zegt men: ‘Zijn Noordelijke eigengerechtigdheid deed hem alle gezag verwerpen’. Het is allebei even waar of onwaar. De grootste nonsens kan men in taal uitdrukken.

Het ziet er naar uit dat de mens in zijn gevoelens met betrekking tot de taal onverbeterlijk is, dat wil zeggen niet voor rede vatbaar. Dat is niet erg, vindt Carry van Bruggen, dat moet men accepteren, maar men moet er geen objectieve waarde aan toekennen, geen wetenschappelijke pretenties aan verbinden.

TAALGEVOEL

HETZELFDE GELDT VOOR 'TAALGEVOEL' EN 'TAALSCHOONHEID'. Iemand met 'taalgevoel' zou zeggen: 'Ik zie hem gezouten de waarheid', en 'ik ben, hij bent, wij benen'. *Taalgevoel* moet worden verstaan als het openstaan voor taalgebruik van anderen, om zo zijn eigen taalgebruik te vervolmaken. Dit is geen kwestie van gevoel, maar van kennis (van de taalconventie) en daar is intelligentie voor nodig (vergelijk Chomsky's onderscheid tussen *competence* en *performance!*). Als men de woorden niet in hun koerswaarde gebruikt, loopt men kans misverstaan te worden of een lachwekkende indruk te maken en daardoor niet serieus genomen te worden (zo klinkt mij het door Carry van Bruggen gebruikte 'specialiteit' waar wij zeggen 'specialist' wat belachelijk in de oren). Men zegt wel 'er liep geen sterveling' maar niet 'er liepen twee stervelingen'.

Men is tegenover de taal zo vooringenomen, dat men zich vaak niet bewust is van *homoniemen* [gelijkluidend, in betekenis verschillend].

N.B. *Wat is het tegenovergestelde van een zee-arendje?* Antwoord: *een lantarentje*. Toen men het jodenjongetje vroeg, waarvan hij meer hield, van de zon of van de maan, antwoordde hij: *Van de zon. Ik ben toch zeker liever gezond dan gemaand.*

TAALSCHOONHEID

OOK DE ZOGENAAMDE 'TAALSCHOONHEID' WORDT ONTZENUWD. Dezelfde klanken zijn soms mooi, soms lelijk, al naar gelang de betekenisassociatie van de lezer/hoorder (bijv. 'Hoe gedistingeerd klinkt: Lucy, Nancy en Cissy – hoe plat daarentegen Guussie, Janssie en Krissie' en de geest van de dichter die uit zijn woorden spreekt).

Ter illustratie zet de schrijfster de dichtregels van Kloos:

Tk ween om bloemen, in de knop gebroken en vóór de uchtend van haar bloei vergaan naast haar eigen: Tk smeer 'em spoedig, want daar komt mijn ome, ik hoor z'n kuchje waar de koeien staan.

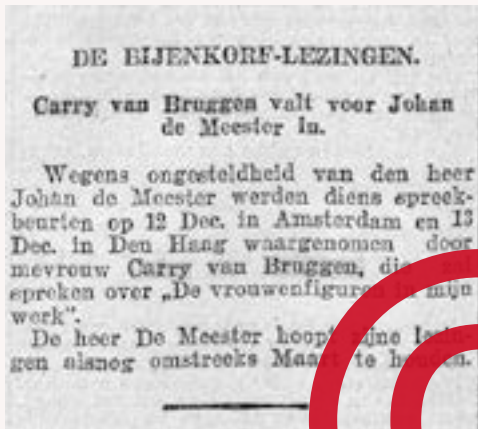
Eigenlijk zegt haar 'O zeur, ga nou deur' al genoeg over 'klankschoonheid'. De taal is inderdaad 'gans het volk' zegt zij; dat wil zeggen: zonder logica, zonder verband, zonder analogie...

CONCLUSIE

CARRY VAN BRUGGEN PRIKT MEEDOGENLOOS EEN GROOT AANTAL DOGMA'S VAN TAALGEBRUIKERS DOOR, INCLUSIEF DIE VAN ZICHZELF. Ze geeft een schat aan voorbeelden, waarvan sommige weliswaar verouderd zijn, maar de meeste nog volop actueel. In veel opzichten is zij, door haar kritische, onderzoekende geest, de taalwetenschap van haar tijd vooruit (dat blijkt uit de opvattingen die nu binnen de sociolinguïstiek gelden). Het boek is echter niet makkelijk leesbaar, doordat zij, vooral in het begin, de schitterende voorbeelden afwisselt met stukken theorie, haar zeer persoonlijke, consistente, alle gebieden van het leven omvattende filosofie, waarvan zij de grondprincipes telkens herhaalt met andere (en soms dezelfde) woorden. Zij schrijft erg associatief, en de hoofdstukken zijn niet getiteld maar genummerd (in de oude drukken met Romeinse, in de nieuwe druk met Arabische cijfers), zodat men niet kan zien waar de hoofdstukken over gaan, maar het één lang betoog is geworden.

Het is een boek van iemand die geen concessies deed aan goede smaak, traditie of gangbare mening. Een boek van een autodidact. *So what?* In ieder geval iemand met geest, spirit, esprit, en zeer veel durf.¹

Lidwien Derriks

De Avondpost 07-12-1927

Het volk -10-12-1927

Begrafenis Carry van Bruggen

Op deze trieste November Zaterdagmiddag, waarop het hele Gooise land in nevel was gehuld en voortdurende motregen alles nog droefgeestiger stemde, heeft in Laren de teraardebestelling plaats gehad van het stoffelijk overschot van de alom bekend Larense schrijfster Carry van Bruggen. Het was een sobere begrafenis, op uitdrukkelijk verzoek zonder bloemen, volkomen in de geest van Carry van Bruggen die zich zo bijzonder door eenvoud en soberheid kenmerkte. Reeds geruime tijd voordat de begrafenisstoet op het kerkhof was aangekomen, hadden zich vele belangstellenden, waaronder letterkundigen, Gooise kunstenaars en zeer velen van haar grote vriendenkring op het kerkhof verenigd, ten einde haar de laatste eer te bewijzen. Onder de talrijke aanwezigen merkten wij op de letterkundigen mr. F. Coenen uit Amsterdam, mr. H. Wiessing uit Blaricum, Maurits Esser (Gerard van Eckeren) uit Laren. Em. Querido

uit Laren, bij wie veel van Carry van Bruggens werk is uitgegeven. Voorts merkten wij op de heer P. Visser, referendaris, chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van OK&W, de heren C. Ph. de Graaff, secretaris en P. de Wit bibliothecaris, alsmede vele leden van het bestuur der Openbare Leeszaal en Bibliotheek Laren/Blaricum waarvan Carry van Bruggen mede-oprichtster was en tevens van 10 April 1923 tot Juli 1932 bestuurslid was geweest. Voorts zagen wij de heer E. Nittel, oud-voorzitter van de Openbare Leeszaal; de Larense schilder David Schulman secretaris van de Vereniging van Beeldende Kunstenaars Laren/Blaricum G. van Schagen en D. Konink uit Blaricum, de schilders Lou Loeber en H. Hendriks. Onder de talrijke kennissen en huisvrienden zagen wij dr. Hendrik Polak en mr. M. Mendels, leden van de Eerste Kamer, L. Keesing, voorzitter van de Raad van Arbeid te Utrecht; mej. M. A. Tellegen, een dochter van de oud-burgemeester van Amsterdam, door wie Carry van Bruggen eertijds werd geïntroduceerd in de kringen der Zeïster en Bilthovense society voor wie zij veel lezingen heeft gehouden. Dan zagen wij haar vriendin de pedagoge mev. Waldorp van der Togt uit Hilversum; dr. B. F. Carz, geneesheer te Blaricum; de heer H. H. van Es, hoofd der Gooise school te Laren; dr. J. W. Went; Th. Enklaar, H. Hana uit Rotterdam, W. Noordijk, schilder uit Eemnes, en vele anderen. Nadat de begrafenisstoet waarin mee kwamen dr. A. Pit haar zoon Kees van Bruggen en haar schoonzoon P. J. L. van Dam, en enige andere verwanten, alsook haar huisvriend de heer H. de Leeuw uit Amsterdam, op het kerkhof was aangekomen, werd de kist grafwaarts gedragen. Aan de groeve heeft de heer P. V. de Wit namens de Openbare Leeszaal en Bibliotheek Laren/Blaricum een laatste woord van hulde en dank aan Carry van Bruggen gesproken vooral hetgeen zij als schrijfster, redenaarster, en bezielde pionierster heeft gedaan, wat in haar oog goed en rechtvaardig was. Door het vuur van haar bezieling verteerd, is zij als levende fakkel nog slechts betrekkelijk jong van ons heengegaan. Dr. A. Pit heeft hierna namens de kinderen en naaste bloedverwanten woorden van dank gesproken, waarbij hij hulde bracht aan de gulhartigheid en liefderijkheid van deze buitengewone schrijfster, die eens zijn vrouw was. Onder de indruk verliet men hierna de begraafplaats.

Carry van Bruggen

Het nog zoo plotseling overlijden van de bekende Larensche schrijfster Carry van Bruggen heeft vooral in Laren, in de gemeente waar zij reeds meer dan 20 jaren in haar aardig villatje de Veldmuis aan den Engweg woonde, groote ontroering gewekt. Haar talrijke vrienden en kennissen wisten, dat een longontsteking haar gebood het bed te houden. Niemand, zelfs niet haar naaste verwanten hadden kunnen vermoeden dat Carry van Bruggen zoo plotseling van hen zou heengaan. Haar overlijden wordt dan ook in ruimen kring betreurd, maar inzonderheid de gemeente Laren verliest in haar een zeer begaafde kunstenaar.

Naast haar druk en vermoeiend werk vond zij nog tijd om lezingen op letterkundig gebied te houden voor de inrichting die zij zoo liefhad, namelijk de openbare leeszaal en bibliotheek Laren-Blaricum. Van 10 April 1923 tot Juli 1932 was zij bestuurslid van deze leeszaal. Reeds bij de oprichting in 1920 had zij zitting in het comité van aanbeveling. Talrijke lezingen heeft zij in den loop der jaren ook in Hilversum gehouden ten bate van de Larensche leeszaal, waarvoor zij zoo vurig streed. Zij heeft nog mogen beleven dat mede dank zij haar harde werken voor die instelling, in begin van 1930 een nieuw gebouw aan de Torenlaan te Laren kon worden gesticht.

Over haar boeken *Het Huisje aan de Sloot* en *Eva* hield zij haar eerste lezingen in de Larensche leeszaal. Met haar zoo waardeerbare adviezen voor de verschillende boeken heeft zij de leeszaal groote diensten bewezen. Steeds wist zij in de veelal rumoerige vergaderingen van het leeszaal-bestuur met geestige antwoorden of gezegden de donkere wolken te verdrijven. Haar vroolijken, helderen geest zal men nu voor altijd moeten missen.

Ook voor de Vereeniging van beeldende kunstenaars Laren-Blaricum hield zij eenige letterkundige lezingen, onder meer over eigen werken.

Haar streven naar den vrede kwam ook tot uiting in haar bestuurslidmaatschap van de afdeling Laren-Blaricum van de vereeniging *Volkenbond en Vrede*.

In het artikel van Henri Borel over Carry van Bruggen staat in de eerste kolom regel 45 van onder: *Het viel mij op, hoe hevig zij zich dat aantrok, zij wilde — en ziehier waarom het mij zoo is bijgebleven — enkel maar het speciale genre schrijfster zijn.* Dit moet echter zijn niet enkel zijn.

Lezing Carry van Bruggen.

Donderdag 21 Oktober a.s. opent mev. Carry van Bruggen de 50or den Kunstkring voor het a.s. seizoen georganiseerde reeks lezingen en voordrachten, welke in de groote aula van het Koloniaal Instituut gehouden zullen worden. Mevr. Van Bruggen zal spreken over „Het beoordeelen van kunst". Aanvang half negen.

Het volk 18-10-1926

Te Laren in het Gooi, waar zij reeds jaren woonde is de begaafde schrijfster Carry van Bruggen overleden. Juist in de jongste tyd was de hoop bij haar vele vrienden verlevendigd dat zij eindelijk genezen zou van de ernstige zielsziekte waaraan zij al vijf jaar leed en die haar werkkracht geheel had verlamd. Het is echter slechts een opflukking geweest die het naderend einde voorafging. Droevig slot van de levensloop van een onzer intelligentste en vruchtbaarste vrouwelijke letterkundigen.

Carry of, ten rechte Caroline de Haan, was geboren uit een gezin van 13 kinderen van een rabbin waaronder de dichter Jacob Israël de Haan, die in 1925 door een fanatieke tegenstander van zijn orthodox-joodse beginselen in Palestina werd vermoord. Zijzelf werd opgeleid voor het onderwijs. Na haar huwelijk met de journalist en schrijver C. van Bruggen, midde zij zich geheel aan de letteren. Samen met hem is zij enige tijd in Deli geweest toen haar echtgenoot redacteur was van de *Deli Courant*. Zij had toen reeds verschillende schetsen, novellen en romantische verhalen geschreven waarbij *Een badreisje in de tropen* en *Goenoeng Djatti* dat omstreeks 1910 in Deli moet zijn ontstaan. Haar meeste en bekendste geschriften zijn jeugdherinneringen uit het Joodse gezinsleven. Het minder bekende maar door velen zeer geroemde hoofdwerk is *Prometheus* in twee dikke delen in 1919 verschenen en waarin filosofische beschouwingen over de gehele wereldliteratuur worden gegeven. Een reusachtige arbeid in boeiend proza geschreven, maar jammer genoeg weinig gelezen en zeer mikend. Carry van Bruggen, die naam heeft zij steeds gehouden, is ten tweede male in de echt getreden met de hoogstaande Dr. A. Pit, directeur van het Museum voor Geschiedenis en Kunst (onderdeel van het Rijksmuseum), de zwager van oud-Gouverneur-Generaal Rooseboom. Na zijn pensionering hebben zij zich voorgoed te Laren gevestigd toen de Heer Pit inspecteur was geworden van het Middelbaar Kunstonderwijs. Zijzelf heeft in Laren naast haar letterkundig werk veel bedrijvigheid ontwikkeld voor de openbare leeszaal. Ook heeft zij ontelbare lezingen gehouden in beschaafde dameskringen die haar na enige terughouding zeer waardeerden. Voor het overige wijdde zij zich met ware moederzorg aan hare beide kinderen uit het eerste huwelijk. Aan dit alles kwam een einde door de langdurige ziekte waarvan zij niet meer zou herstellen. Een vrouw van betekenis voor de Nederlandse letteren is met haar heengegaan.

OMEGA 22 November

WEERZIEN MET CARRY VAN BRUGGEN: PROMETHEUS

TOEN IN 1917 CARRY VAN BRUGGEN aan de redactie van *De Gids* voorstelde fragmenten van haar *Prometheus*, dat zij bijna voltooid had, op te nemen, was de historicus Huizinga, lid van de redactie, daar tegen:

Goed geschreven is het zeker niet. Er zijn gedachten waar, zonder dat ze mooi zijn, wel gang in zit, maar andere (...) die zo omslachtig en dor van bouw en uitdrukking zijn, dat ze, in het Duits vertaald, voor gemiddeld Duits professorenschrift kunnen doorgaan. (...) Misschien staat mijn oordeel te zeer onder invloed van de vervelendheid die het stuk eigen is. Maar is het daarmee niet eigenlijk al veroordeeld?

Iemand die in zijn jeugd erg onder de indruk is gekomen van *Prometheus* en sindsdien Carry van Bruggen min of meer als zijn goeroe is gaan beschouwen, valt het zwaar Huizinga gelijk te geven. Maar nu hij onlangs het zeshonderd pagina's dikke boek herlezen heeft – tot dusver had hij het zo nu en dan slechts nageslagen op passages die hem destijds bijzonder getroffen hadden – moet hij toegeven dat hij er nu vaak niet dóór kon komen.

En dat terwijl de schrijfster in haar *Voorwoord* zegt dat zij ‘vooral gestreefd (heeft) naar eenvoud in uitdrukkingswijze!’ Maar wat moeten we dan met een passage als deze: *de Noodzakelijkheid, die een deel van de mensen bestemt om in en door middel van collectiviteiten van de Eenheid zelfconservansme te vertegenwoordigen tegenover de opheffende werking van van de Eenheid zelfherkenning, produceert zich in de gemoederen van de betrokken individuen tot ‘lust’...* en zo gaat die zin nog vele regels verder. En die passage is niet het enige voorbeeld van wat Huizinga noemt: omslachtigheid. Er zijn er vele meer. Dit te ervaren was voor mij toch wel een schok.

Had ik het boek, toen ik het als 25-jarige voor de eerste keer las, wel helemaal gelezen en, zo ja, wel helemaal begrepen? Te oordelen naar de vele potloodstrepen: ja. Was Carry van Bruggens stijl dan in de jaren dat zij schreef en ook in de jaren dat ik het las, heel normaal?

Menno ter Braak, die er in zijn *Politicus zonder partij* enkele bladzijden aan wijdt, zegt dat het 'niet schitterend geschreven' is en dat hem *het quasi-professorale doceren, het semi-wetenschappelijke schematiseren* bij herlezing wel gehinderd heeft, maar die bezwaren beletten hem niet het lezing *een sensatie van de eerste rang* te noemen. En H. A. Gomperts, die bij de tweede druk van dit *nooit gelezen boek* een inleiding schreef, valt niet over de stijl van de schrijver die voor de hedendaagse lezer, ook nogal omslachtig is – (Menno ter Braak trouwens ook).

Ook al is al de ontvangst een interessant thema, het gaat nu om het boek zelf. Waar gaat het over? De ondertitel zegt het: 'een bijdrage tot het begrip van de ontwikkeling van het individualisme in de literatuur'. Het gaat om de *oppositiefiguur in de literatuur*, zoals Carry van Bruggen later ook zegt. Prometheus, die het vuur uit de hemel stal en daarom door Zeus aan een rots gekluisterd werd, is het symbool van *de strijd van het strevende individu tegen de machthebbende meerderheid (...), de strijd tussen de in zichzelf verdeelde mensheid, de in zichzelf verdeelde mens...* Het gaat over de eeuwige strijd tussen de individualist en de collectiviteit.

Dit thema wordt met een macht aan voorbeelden uit de literatuur uitgesponnen – van *Tijl Uilenspiegel* tot *Galsworthy*, over *Machiavelli, Thomas Moore, Pascal, Bossuet, Corneille, de la Rochefoucauld, Hobbes, Descartes, Bayle, Goethe, Hebbel, de Musset, George Bernard Shaw, Anatole France*. Letterkundigen moeten maar uitmaken of het hout snijdt wat Carry van Bruggen betoogt. Op mij heeft dát grote deel van het boek indertijd niet zo'n indruk gemaakt dat het mij bijgebleven was, al heeft het mij toentertijd er wel toe aangezet verschillende van die schrijvers te gaan lezen, onder andere de inmiddels vergeten amateur-historicus Henry Thomas Buckle († 1862), wiens *History of Civilisation in England* ik toen ook opgeslorpt heb.

Maar al was herlezing van *Prometheus* voor mij een ontzuivering – je moet eigenlijk nooit de plaatsen weer opzoeken of de boeken herlezen die in je jeugd indruk op je hebben gemaakt – ik wil Carry van Bruggen niet verloochenen. Ik voel mij schatplichtig aan haar, want zij heeft zaad in mijn geest gezaaid dat nog steeds nawerkt. Ongetwijfeld heeft de wijze waarop ik naar de wereld en dus ook de politiek kijk, nog steeds veel

te danken aan haar manier van denken. Ik wil mij niet met Menno ter Braak vergelijken – zeker niet qua eruditie – maar ik had min of meer dezelfde ervaring als hij:

Ik zag een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken die persoonlijk groepeerde wat in mijn academische hersens chaotisch dooreenlag.

Dat is voldoende om haar voor altijd dankbaar te zijn. Wat heb ik aan Prometheus overgehouden? Laat ik wat van haar gedachten overnemen.

‘De enige realiteit is het contrast. Zien we geen contrast, dan onderscheiden we niet, dan zien we dus niets, want we merken de dingen slechts op door hun contrast met andere dingen. De dingen immers bestaan door hun verschil met andere dingen, zodat ook mensen, in het geestelijke en stoffelijke, slechts bestaan door hun verschil met anderen.’ — ‘Distinctie, anders dan anderen te zijn, is de voorwaarde van ons zelfbehoud. Niet de machtswil is primair, maar de onderscheidingswil.’

Maar de mens streeft niet alleen naar distinctie, zelfbehoud: daarnaast kennen we het eenheidsverlangen, de behoefte op te gaan (onder te gaan) in de geliefde, de collectiviteit, de godheid. Beide tegenstrijdige verlangens zijn noodzakelijkheden van 's mensen bestaan.

‘De dubbele tendentie - naar de Eenheid en van de Eenheid - de wil tot stellen en de wil tot opheffen, verdeelt de mens in zichzelf en verdeelt de mensheid in tweeën.’ — ‘Van het ogenblik af dat het individu opgaat (ondergaat) in een collectiviteit, vervangt deze de persoonlijkheid, die ze voortaan vertegenwoordigt. Aldus zelf tot “individu” geworden, zal de collectiviteit zich van andere collectiviteiten willen (moeten) onderscheiden, teneinde te bestaan. En hoe groter machtiger, welvarender de collectiviteit, hoe meer eer voor het individu. Nationalisme, patriotisme is eigenliefde.’

OMDAT DE COLLECTIVITEIT zich van andere collectiviteiten zal willen (moeten) onderscheiden teneinde te bestaan, is een werldeenheid ondenkbaar. Een ‘bond’ zonder ‘tegenbond’, zonder weerstrevend contrast, een unicum in de totaliteit, is een ondenkbaarheid. Dus niet alleen een werldeenheid is ondenkbaar, ook een bond zonder tegenbond.

De christelijke moraal, die liefde is (dat wil zeggen zelfopheffing), is *individualistisch, onmaatschappelijk, dus maatschappelijk onbruikbaar*. Maar *'met het christelijk beginsel is het gedaan als de christelijke kerk zegeviert. In de christelijke organisatie gaat het christelijke individualisme, dat is de essentie, het wezen van het christendom, ten onder.'*

'Het lukken van de Franse en Russische revoluties is evenzo de ondergang van de beginselen waarvan ze de verwerkelijking moesten zijn. Van alle beginselen is de vervulling, de vormgeving tegelijkertijd de ondergang. Zo ook met de Reformatie: toen zij een kerk wilde worden, een organisatie, toen de beginselen van het "behoud" het wonnen van die van de "opheffing", toen was het meteen weer uit.'

Prometheus, de rebel, was Zeus geworden.

'De Reformatie begint dan ook niet in 1517, zij eindigt dan juist. De Franse Revolutie begint niet in 1789, maar zij eindigt dan.'

DE RUSSISCHE REVOLUTIE begon terwijl Carry van Bruggen met haar boek bezig was, maar zij voorspelt al: *In de overwinnaars van heden eindigt de Russische Revolutie, zo goed als de Reformatie in Luther en Calvijn, en de mazelen in de zichtbare 'uitslag'*. (Zij houdt van woordgrapjes, die zij niet als grapjes beschouwt.) – Ondanks haar rebelseid kan zij niet bij de *krachten van de vooruitgang* gerangschikt worden. Het socialisme is haar veel te collectivistisch. Vandaar dat Annie Romein, die haar in haar *Vrouwenspiegel* opnam, nogal zuur over haar is (maar ja, Annie was überhaupt nogal zuur).

Het is heel wel mogelijk dat die gedachten van Carry van Bruggen niet origineel zijn; dat zij veel heeft ontleend aan eerdere filosofen (Gomperts noemt haar filosofie hegeliaans). Zo ja, dan zou dat afdoen aan haar betekenis als oorspronkelijk filosoof. Maar voor mij maakt dat niet veel uit. Het is door haar dat ik met die gedachten, of ze nu origineel waren of niet, kennis heb gemaakt.

HEEFT *PROMETHEUS* INVLOED GEHAD? Gomperts spreekt in 1946 van een *nooit gelezen boek*. Dus die invloed zal niet groot zijn geweest, en hoewel er in totaal vijf drukken van zijn verschenen (de laatste in 1980), is er van een latere invloed evenmin veel merkbaar. Daarvoor is *Prometheus* waarschijnlijk te weinig ‘maatschappelijk bruikbaar’, te weinig opbouwend, te relativistisch. Op mij heeft het, op een ontvankelijke leeftijd, wèl invloed uitgeoefend, maar of die invloed ten goede dan wel ten kwade heeft gewerkt – dat is een vraag waarvan ik de beantwoording aan anderen moet overlaten.

NRC-Handelsblad, 30 april 1999 in de reeks *De oogst van onze eeuw*.
J.L. Heldring, *Heel ons fundament kraakt en andere kanttekeningen*, 2003

Jerôme Heldring

WEERZIEN MET

CARRY VAN BRUGGEN

PROMETHEUS

Carry van Bruggen
dieptedenker pur sang

HOE ANDERS WAS DE WERELD EEN EEUW GELEDEN. Waren de mensen toen 'echter'? Carry van Bruggen beschrijft in *Eva* de ontwikkeling van een vrouw, beginnend op de eerste dag van de nieuwe 20e eeuw. Hoezeer *Eva* zich ook ontwikkelt, één ding blijft: *een gevoelig vermogen tot zelfverdieping*. Slim onderzoekt zij de lagen in haar gevoel en overtuigingen, aldoor verlangend naar een *onbenoembare waarheid*. Niets concreets want ze doorziet bv. in de opkomende *Socialistische Beweging* hoe rechtvaardigheidsverlangen onrechtvaardig gedrag legitimeert. Er is geen eenvoudige oplossing voor de gecompliceerdheid van de wereld. Er is wel zoiets als *geloof*, geloof in onophoudelijk zelfonderzoek en in overgave aan een grotere eenheid. Het boek eindigt met serene rust, die geen antwoord is, maar een tijdelijk evenwicht. Oppervlakkige troost versus het tijdelijke evenwicht in diep doordenken.

Ik zag *Vox Lux* van Brady Corbet, over de ontwikkeling van een jonge vrouw in het begin van déze eeuw. De film wil iets over onze tijd te zeggen als een bedreigende tijd. Van een schietpartij op een school via de *Twin Towers* tot een 15-achtige aanslag in 2017 is er de dreiging van vernietiging. De hoofdpersoon zet daar popmuziek tegenover. *Het fijne daaraan*, zegt ze als ze nog jong is, *is dat je er niet te veel over na hoeft te denken*. Ze wil de mensen gewoon een goed moment bezorgen, eventjes gelukkig maken. En aan het slot zien we dat zij, min of meer verwoest door haar popsterrenleven, dat inderdaad doet: haar ongelukkige zus en depressieve dochter (de adjectieven kun je ook omkeren) staan lachend bij haar triomfantelijke show.

Natuurlijk is het willekeurig om deze twee werken tegenover elkaar te zetten. En het is ook onzin om op grond van Van Bruggens roman te zeggen dat er een eeuw geleden 'echtere' kunstwerken met diepzinniger mensen erin gemaakt werden dan nu. Maar er viel me wel iets op dat toch algemeen lijkt: het gebrek aan geloof in iets betekenisvol. Tijden vergelijken is altijd oppervlakkig, en daar gaat het ook niet om, ik zocht naar het gevoel dat werd uitgedrukt. De troost van de oppervlakte – éven verstrooiing bij doorsnee muziek en standaarddansjes – tegenover het tijdelijk gevonden evenwicht in diep doordenken en doorvoelen van hoe de wereld is. Carry van Bruggen maakte vijf jaar na verschijning van *Eva*

een eind aan haar leven. Het valt moeilijk vol te houden dat diep doorvoelen een beter antwoord is dan gewoon even lekker dansen en zingen op banale muziek. De film *Vox Lux* schetst van alles, trekt wat lijntjes, maar komt met weinig meer dan de angst en de oppervlakkigheid van deze tijd. Die zie je dan, en dat is nogal saai om naar te kijken. Protest en/of ironie is goed om je wakker te schudden, maar als je al wakker was heb je er niet meer zoveel aan. Het gaat uiteindelijk natuurlijk ook niet om het antwoord. Het gaat om wat er te beleven valt aan het kunstwerk. Bij Van Bruggen is dat steeds weer een intensivering van existentiële vragen, zij het dat die soms ook zeer tijdgebonden zijn. Toch zijn de gedachten vrij, en vrijmoedig. Tot slot is er de erkenning dat er geen antwoord is. De film lijkt te zeggen dat we niets anders meer hebben dan wat verstrooiing, maar zonder een moment een poging tot verdieping te doen. Het gebrek aan het vermogen om ergens werkelijk in te geloven – als dát onze tijd is, lijkt me dat wel erg.

SYNAGOOGJE IN ZAANDAM

Gedempte Gracht 40, architect L. J. Immink

DEZE IN ECLECTISCHE STIJL ONTWERPEN SYNAGOGE bestond oorspronkelijk uit een vierkant grondvlak met vier topgevels waartussen twee kruislings ineengeschoven zadeldaken. De bepleisterde gevels hebben lisenen op de hoeken, boogfriezen onder de kroonlijst langs de geveltop, en aan de voor- en achterzijde drie rondboogvensters met gietijzeren roedenverdeling met daarboven een rond venstertje. In de voorgevel bevond zich vroeger een steen met het bouwjaar (5)625 (= 1865) en een Hebreeuwse tekst (Exodus 18:17). Aan weerszijden van de synagoge stonden lagere dienstruimten. Het gebouw was een zeldzaam voorbeeld van centraalbouw bij een kleinere 19^e-eeuwse medien synagoge. Het in de oorlog geplunderde gebouw werd in 1950 gerestoreerd door architect J. S. Baars. In 1974 werd het verkocht. Daarna hebben verbouwingen en aanbouwsels het aanzien van het karakteristieke ensemble van hoofd- en bijgebouwen ingrijpend gewijzigd. Het oorspronkelijke interieur is verdwenen. In synagoge en bijgebouwen bevinden zich thans winkels.

Paul D. Meijer, 2006

NA DEZE ARCHITECTONISCHE SCHETS en nog voordat Carry in 1927 verhaalt over het dorp van haar jeugd, de rol van de kleine *Zaanse synagoge* en de problematiek van de Joodse vrouw aan het einde van de 19^e eeuw, volgt eerst nog een zedenschets met een christelijke kijk op deze door Van Bruggen beleefde situatie.

JOHANNA BREEVOORT was door de afd. Den Helder van de *Ned. Chr. Vrouwenbond* uitgenodigd een lezing te houden in het *Chr. Militair Tehuis* om te spreken over het *Joodse huisgezin in onze tijd*; over *De Verlatene* van Carry van Bruggen, de naam achter de schrijfster Lientje de Haan. In het boek wordt op prachtige vaak ontroerende wijze het leven beschreven van een joods gezin met verschillende karakters. – Ondanks het martelen, het vervolgen, heeft God een bedoeling met zijn oude volk, dat Hij altijd weer uit zijn as herrijzen doet. De Jood heeft een toekomst al weten wij niet welke. Dat besef leeft sterk in het jodendom, ook nu, zelfs als het de God van Israël en de rituele gebruiken loslaat.

Zo ook bij Carry van Bruggen, hoe liberaal zij ook mag denken, toch zit zij met de diepste vezelen van haar ziel aan het jodendom vast. – Verschillende joodse auteurs stellen boeken naast de joden ook christenen. Carry van Bruggen behandelt alleen de joden. Zij weet wat er leeft op de bodem van hun ziel, wat er geschiedt in hun gezinsleven. – Als kind van een joodse meester heeft zij in een kleine plaats haar opvoeding genoten en in een van haar boeken beschrijft zij hoe het haar te moede is, wanneer zij, volwassen, haar geboorteplaats nog eens bezoekt, hoe al de oude dingen haar weer treffen, hoe de oude herinneringen aan het oude **SYNAGOOGJE** weer opdoemen, het synagooje, dat voor haar in haar jeugd met Salomo's tempel gelijk stond. Hoe zij in de synagoge de diensten meemaakte en haar broertje toeknikte, hoewel dit niet mocht en hoe zij éénmaal per jaar beneden in de synagoge mocht komen als het *Vreugde der Wet* was. – Nu is de **synagoge** uitgestorven, de oude school is gesloten, het nieuwe geslacht is vrij geworden, het wierp eenvoudig de lasten af. Hoewel Carry van Bruggen net eender is, heeft zij er toch spijt van dat er zovelen zijn als zij. – Wat haar losmaakte was de koude, zinloos geworden traditie, de verstijfde godsdienstige ritus. – In *De Verlatene* treft toch van haar, als de schreeuw van het hijgend hert, het verlangen naar de godsdienst van haar vader. Hierin schildert zij het huiselijk en kerkelijk leven van het joodse gezin. Fijn is de levenswijsheid door de huiselijke tafereeltjes gewezen, wanneer zij beschrijft hoe bij een feest een zusje denkt, dat het hoogste stralende lichtje de langste levensduur zal hebben. – Treffend is het verschil tussen de **Seideravond** aan het begin en aan het eind van het boek. – In het begin was het gezin bijeen, de oudste jongen, Jozef, zal spoedig kerkelijk meerderjarig worden, de grootste gebeurtenis in het leven van een joodse moeder. Het gezin is één. – Maar langzamerhand komt er scheuring. Moeder sterft, de kinderen wenden zich van het oude geloof af, totdat tenslotte alleen vader met Roosje overblijft. Deze heeft een *gojim* lief gekregen en op de Seideravond aan het eind van het boek is vader alleen en verriecht met zijn stervende handen de rituele handelingen. Roosje is bij haar geliefde en vergeet vader die toch verlangend naar haar uitkijkt, maar eenzaam en alleen sterft hij op de Seideravond. Heel mooi zijn de verschillende karakters in het boek getekend. Vooral de jonge Daan, die oprecht naar God zoekt en daarom door zijn vader niet wordt begrepen. Heel anders is Jozef die het wel goed vindt, en zich nergens druk over maakt. – De moeder, de eenvoudige joodse ziel, ziet haar kinderen zich van haar verwijderen. Bij haar dood is de vader, reeds geknakt, stiller dan te voren. – Een voor een gaan zijn kinderen het huis uit. Daniël stuurt hij weg, omdat deze tijdens de heilige dienst is weggelopen. Esther is de verkeerde weg opgegaan en de vader wil geen onreine vrouw in huis hebben, Jozef is met de ongelovige dochter van een joodse bakker getrouwd, hij wil de besnijdenis niet meer bij zijn kind toepassen. – Wat heeft dit boek ook ons christenvrouwen te zeggen? vraagt Johanna Breevoort. Hebben de Joden lief om des Vaders wil, de zaligheid is uit de Jood en ook nog in onze tijd staat hij onder Gods bijzondere bescherming. De Joden zijn de dragers geweest van het licht der wereld. De moeder, waaruit de Messias geboren is, was een Jodin. De Joden werden over de wereld verspreid omdat zij de Messias verwierpen, maar leven wij met God? Christus' naam is voor ons veelal een dode klank geworden. Het christenvolk van Europa maakt een moeilijke tijd door. Reeds dreigt in het Oosten het gevaar van de Aziatische rassen. Het is een grote taak voor de ouders om voor hun kinderen het christendom fris te houden en de feestdagen werkelijk feestdagen te doen zijn en niet vast te houden aan de starre voorschriften van de Joodse vaders. Laat de kinderen gerust nu en dan even dwalen, zij komen vanzelf weer terug. God weet zelfs met kromme stokken rechte slagen te maken. –

Met een dankwoord aan mevr. Johanna Breevoort, gevolgd door gebed, sloot mevr. Siegers deze bijeenkomst.

'E N DAN,' ZEI DE VRIEND, DIE MIJ OP DE PELGRIMSTOCHT VERGEZELDE, 'DAN MOETEN WE TOCH OOK DE SYNAGOGE NOG ZIEN WAAROVER JE ZOVEEL HEBT GESCHREVEN.' – 'DAT MOETEN WE ZEKER, BEREID JE MAAR VOOR OP IETS EENVOUDIGS EN NEDERIGS.'

WE SLOEGEN DE WEG IN. Er waren sinds mijn vorig bezoek alweer meer bruggetjes gesloopt, watertjes gedempt, oude huisjes opgeruimd, steegjes verwijd, slopjes doorgetrokken – en er werkte weer in mij die wonderlijke verbazing dat dat nu allemaal zomaar kon, zomaar mocht. Overal gebeurt het: in de grote stad waar ik later woonde, in het dorp dat nu mijn woonplaats is, en ik vind het niet prettig want zoals velen die 'uiterst-links' zijn op het gebied van de gedachte, ben ik tegelijk 'uiterst-rechts', in de hoogste mate behoudend op het gebied van techniek en verkeer – maar alleen in het stadje van mijn kinderjaren wekt het in mij die verontwaardigde verbazing dat het zómaar mocht, en zómaar kon. Zo'n stadje lijkt toch een levend geheel, een organisme, een bekende gestalte en elke wijziging doet als een schending aan. Let ook eens op dit: De volwassen mens, als hij ertoe komt degenen te kritiseren die hem vormden, stoot het allereerst de hoogleraar van zijn voetstuk af. Daarna komt de leraar van de middelbare school aan de beurt, en het allerlaatst – zo al ooit – de onderwijzer die op de lagere school de grondslagen legde van zijn kennis en zijn weetgierigheid. Lang nadat de anderen onttroond zijn, staan diens uitspraken en leringen als evangelie in hem gegrift. En tegenover veranderde spellingswijzen van aardrijkskundige namen, wijzigingen in de geheiligde traditie van de jaartallen hebben we overeenkomstige gevoelens als tegenover de doorgetrokken sloppen en de afgebroken bruggetjes. Omdat het kind dogmatisch en egocentrisch is, al het zijne, het eigene vanzelfsprekend vindt, daarom blijft tegenover alles wat uit de kinderjaren stamt het gevoel dat het zó moet en anders niet kán zijn...

En we kwamen aan het kleine synagogje, en het bleek van zijn kleine beetje aanzien nog te hebben ingeboet. Het had nieuwe burens gekregen. De laatste keer was zijn linkerbuur nog het oude winkeltje van oude Klaasje, zo'n ouderwets kruidenierderijtje waarvan de deur altijd openstond en waar het naar pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie rook, zodat dan ook die reuk van pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie onverbrekkelijk is verbonden aan mijn meest-ge-

wijde herinneringen, en soms nog in mij werkt als een aardbeving: uit de diepten der jaren wordt dan een verzonken eiland omhooggestoten, waar het bloeit van de liefste, de zoetste emoties en devoties... Ik heb van dat wonderlijk verband tussen die emoties en de reuk van oude Klaasjes winkeltje heel veel geleerd. Het winkeltje was er nu niet meer, er praalde een confectie-filiaal van het een of ander hoofdstedelijk confectie-paleis, dat behalve Klaasjes winkeltje en Klaasjes tuintje vol goudbloemen en duizendschoon nog twee andere kleine huisjes in één hap verslond om ruimte te hebben voor zijn brede, glanzende ruiten, glimmende toonbanken, glimlachende etalagepoppen en hun levende evenbeelden binnen... 'Het fijne school', aan de andere kant, onderging alleen een uiterlijke gedaanteverwisseling – de *Vreze des Heren* wordt er nu onderricht in een gloednieuw gebouw dat letterlijk druipt van het vet van de rijks-subsidie... en tussen die beide 'nouveaux riches' in lijkt het kleine synagoge wel *heel* onaanzienlijk, oud en vaal... Te denken, dat het eens, voor mij, de pracht en de heerlijkheid van Salomo's tempel bezat... Te denken dat ik zonder die kleine synagoge en zijn atmosfeer en zijn naklanken wellicht heel anders gevormd en gegroeid zou zijn. Anders, en hetzelfde. Maar we worden toch wel opgebouwd in onze jeugd voor het heel latere leven, waar we ons ook uit losmaken, waar we ons ook van bevrijden, en dit was het brandpunt, het kloppende hart in die jonge jaren. En zo stonden we daar nu in de vallende avond, en ik beschreef mijn vriend het winkeltje van Klaasje Berg, het tuintje vol goudbloemen en duizendschoon, het stoepje met de gapende klompen ervoor, het helder-groene kippenhok, waarop natuurlijk een miniatuur windmolentje stond te klateren, als het woei, en het oude 'fijne school', met de kleine, donkere ramen in de houten gevel, en we spraken over die wonderlijke macht van zeep, petroleum, pruimen en gemalen koffie om de liefste en zoetste emoties en devoties tot leven te roepen, en over al het misverstand en mis begrip, waartoe deze 'bizarre associaties' ons kunnen leiden. En we keken naar de Hebreeuwse letters in de gevel, boven de ramen, en mijn vriend vroeg: 'Kun jij nog lezen, wat daarboven in de gevel staat?' 'Neen... kun jij het misschien?' – Want mijn vriend is een 'klassiek-onderlegde', een academisch gevormde vriend. Maar uit die grauwe, forse blokletters, 'kwadraatletters', konden we geen van beiden meer wijs worden. Eens waren

ze mij zo vertrouwd – nu houden ze hun betekenis voor mij verborgen. En toch... Waar en wanneer ook ik plotseling zie, als een opschrift, tussen de verschillende lettertekens van verschillende Oosterse talen... altijd kijken ze mij aan als trouwe ogen in bekende gezichten. Maar hun betekenis houden ze sinds lang voor mij verborgen. Eens duwde ik ze met de hele rest van mij af, met alles wat ik toen voelde als dwang en belemmering, levenloze vormendienst, de onverteerbare 'leerstof', die ik dag-in-dag-uit, jaar-in-jaar-uit te slikken kreeg, daar, achter die derde deur... Want er zijn *drie deuren* achter het armelijke ijzeren hekjes in de grauwe gevel, twee vlak naast elkaar links, en een afzonderlijk rechts, en achter die ene is een smal, donker gangetje, en daarachter is de deur naar een duf lokaal, en dat was er is de Joodse school. Waarom ben ik van zoveel gebouwen van zoveel verrek – en uit latere jaren alles verleten waarom heb ik moeite mij het huis te herinneren, waar ik in Indië woonde en zou ik de inktvlekken kunnen tekenen op die zeskantige tafel met de bruine randen in het joodse School, als ik überhaupt tekenen kon? Daar was het zinken fonteintje, en daar de kierende turfkast, en de glazen deur naar het speelveld... ik zie het, ik ruik het, ik voel het om mij heen.

Hier, in ons dorp, waar ik nu al zoveel jaren woon, wordt elk jaar de Sint-Jansdag, 24 juni, met een grote processie gevierd – want Sint-Jan is de patroon van dit katholieke dorp, dat vele bloemisten telt, die allemaal van het mooiste en fleurigste dat ze kweekten, afstaan voor de versiering van de erepoorten – van de Sint-Jans-kerk af tot het Sint-Janskerkhof toe, een lange pelgrimstocht. Karrenvrachten bloemen, iris, rozen, spirea – manden vol sparren groen. De poorten worden weer afgebroken, de guirlandes ingehaald, de planten door liefhebbers voor een prijsje gekocht, en het sparren groen verhuist naar de belt. Soms blijft er een verloren of vergeten tak ergens achter aan de kant van de weg. Ik ga er langs, ik ruik hem, zie hem... en voor mijn ogen verschijnt een klein rig bordpapier schild, dat in een krans van nagemaakte bonte roosjes in grote versierde letters het getal 46 vertoont. Mijn vader werd zes-enveertig jaar, en ik was vijf. Mijn vader was onze meester op het Joodse School en we stonden opgesteld om hem toe te zingen. Tegen het zwarte bord hing dat schild, het versierde getal 46 in een krans van zijde-papieren bonte frommeltjes. En de deur ging open en mijn vader kwam bin-

nen met het schoolbestuur, en we zongen *Boroeg Habo esjeim Adonai*. ‘Gezegend zij hij, die binnenkomt in de Naam des Heren’, en mijn hart sloeg zo zwaar en mijn keel werd zo dik en zo droog, en was die heer met zijn zwarte baard en zijn hoge hoed, die zo plechtig zich neerzette in zijn versierden stoel en zo ernstig naar ons luisterde, was hij mijn vader wel? Hij werd weer pas helemaal Vader, toen hij heel even tegen mij lachte. Hij noemde mij: ‘Krul’, en voor twee jaar stierf hij, over de tachtig.

Vele dagen, vele dingen zijn opgeluisterd met de reuk van sparrenegroen. Maar voor mij is de reuk van sparrenegroen een kartonnen schild, waar 46 op stond, in een krans van zijde-papieren roosjes. Schopenhauer noemt ergens de herinnering het loon voor de belangeloze wereld-aanschouwing...

Géén dingen dan deze, uit de prille kindertijd, herinneren we ons zó sterk, nooit later kijken we zo belangeloos de wereld aan, de wereld over. Belangeloos, dat is: zonder zorgen en zonder bekommelingen, zonder eerezucht, zonder begeerte, zonder ijdelheid of nijd. Niets is er dan tussen ons binnen-ik en ons buiten-ik: de omwereld; onbelemmerd, ongestremd vloeien binnen-ik en buiten-ik in elkander over, worden tot één, voor eeuwig en onverbrekelijk. Later komen de lasten, de moeiten, de beklemmingen van de puberteit, de plichten, ambities, verantwoordelijkheden van het volwassen leven, en het oude verband wordt verbroken, het oude verbond geschonden... de herinneringen ontbreken of ze dragen een ander karakter. En toch blijft het niettemin waar, dat kinderen, ondanks die ‘belangeloosheid’, tegelijkertijd en op een andere manier dogmatisch en egocentrisch zijn...

Sparrenegroen zal tot het eind van mijn eigen leven de reuk van mijn vaders zesenvertigste verjaardag zijn. En eigenlijk is de reuk van dovenetel, in het vroege voorjaar, hier bij de oude molen, nog immer de reuk van het speelveldje daar achter de Joodse school. Ik verbeeld mij dat het gras er heel hoog was en dat we er bijna in schuil gingen, als we erin zaten, wat we dikwijls deden, op hete zondagmiddagen in de zomer, zaten en lagen, in een grote kring, in het koele, vochtige gras, vol rode en witte klaver, ereprijs en dovenetel, onder de achtergevel van de synagoge. En het vrije halfuur groeide dan wel eens tot een uurtje uit, maar dat mocht ook wel, want zo’n zondagse schooldag was lang: van negen tot twaalf, van drie

tot zes– om er ons toch vooral van te doordringen, dat de Sabbat onze rustdag, en de zondag die van de anderen was. O, we zaten er zo heerlijk, tussen houtstapels en gevels, van de zondagse buitenwereld afgesloten, en ik geloof niet dat er ooit heel veel zon kwam – ik heb alleen herinnering aan koelte, schaduw en de zware geur van de dovenetel. Maar dan eindelijk moesten we toch weer naar binnen, en mijn vader overhoorde ons de zes-honderd-en-dertien ‘ge-en-verboden’, en ondervroeg ons naar de gronden van de verschillende vastendagen – treurdagen, waarin nog altijd de val van Jeruzalem wordt herdacht. En ‘Titus’ klonk erger dan ‘Alva... ik hoorde een paar jaar later met verbazing dat hij voor een uitnemend keizer gold. Een scheldnaam, schimpnaam uit mijn jeugd! Ik dacht, in die latere jaren. Nu zou ik ook wel eens in een Spaans geschiedenisboek over de Tachtigjarige Oorlog willen lezen!

En dat alles speelde zich af achter die derde deur... Met mijn vriend stond ik daar nu in de vallende avond. Ik vertelde hem van Titus en van het speelveld waar zoveel klaverties groeiden in het hoge gras. En we bespraken de beide andere deuren. De ene, het meest naar links, opent op een trap die naar de kleine, lage vrouwensynagoge leidt, achter traliewerk, boven de grote ruimte beneden waar de mannen en de jongens staan. Ik ging er met mijn moeder, op de *hoge feesten* Pasen, Pinksteren, Nieuwjaar, Grote Verzoendag, Loofhuttenfeest en ik knikte mijn broertje toe, hoewel dat niet mocht. Ik stond er ook wel op bijzondere Sabbatdagen. Op Vrijdagavond bleven we thuis en zorgden voor de Sabbatlampen en wachtten op *de mannen* en beluisterden hun stappen uit de verte... Door de middelste deur betrad ik een enkele keer in het jaar de mannen-synagoge, en dan werd ik heel stil. Dat was het feest van *de Vreugde der Wet*. De Wet ten einde toe gelezen, voor de zoveelste maal. En er was een Bruidegom van het Einde, en er was een Bruidegom van het Begin, en zoals het bruijgoms betaamt, trakteerden ze de jeugd, elk kreeg een zakje bruidssuikers voor zich alleen, en de moeders en de zusjes mochten voor deze ene keer de mannen-synagoog betreden. En die leek dan wel ontzaglijk en groot. Ik keek naar boven, naar de donkere ruimte achter het traliewerk, ik dacht: daar sta ik anders, en het was alsof ik neerkeek op mijzelf.

DE DRIE DEUREN GAAN MAAR ZELDEN MEER OPEN. De school is verlopen, de oude *kille* is verstrooid, is uitgestorven, het nieuwe geslacht is 'vrij', is nauwelijks een 'kille', een gemeente meer. Sommigen van de soort die in de oude tijd zich morrend onderwierpen, wierpen eenvoudig de oude lasten af... anderen, van de soort voor wie dat oude oudtijds 'het ideaal' vertegenwoordigde, van de soort die nooit vergeet dat de mens 'bij brood alleen niet leven kan', keerden zich tot levende, nieuwe, moderne idealen.

Het is uit. Zelden of nooit komt er meer het tot een volledige dienst vereiste tiental 'meerderjarige' (ouder dan 13 jaar) mannen tezamen.

Ik heb precies als de anderen gedaan. Toch spijt het mij dat de anderen precies zo deden als ik. Het spijt mij óók dat er autobussen zijn, en dat de wegsloot is gedempt over de Mallegatsluis, en dat je geen honderdvijftig molens meer ziet van de steiger bij *De Waakzaamheid* en dat Klaasje Berg op het Oostzijderkerkhof ligt, tenzij het Oostzijderkerkhof al vol mocht zijn... en zo zijn er heel veel grote en kleine spijtigheden, waarvan de troostrijke zijde deze is dat ze ons het scheiden uit deze wereld wellicht vergemakkelijken zullen, omdat het toch al niet meer onze eigen wereld is, waaruit we scheiden moeten...

En we wandelden een eindje verder, mijn vriend en ik, en we kwamen aan een ander gebouw, niet meer nieuw, maar toch geen oude bekende uit de kindertijd. Hier stond ik als spreekster op een podium voor een zaal vol mensen, twee of drie jaren terug, en ik sprak over het boek, waarin de heugenissen aan het stadje vastgelegd zijn, voor een talrijk, maar nederig publiek, een van de afdelingen van het *Instituut voor Arbeidersontwikkeling*. De voorzitter had, eer de 'lezing' begon, enkele mededelingen te doen, die mij tijd lieten om mijn toehoorders te beschouwen en mijn toehoorders om mij te beschouwen. Ze kenden mij allemaal natuurlijk in mijn huidige gedaante en kwaliteit, ik bedoel dat ze wisten voor wie ze gekomen waren, maar velen herkenden mij toch óók nog wel als het kleine meisje uit het kleine huisje. En ook ik herkende er velen – niet dadelijk op het eerste gezicht, maar gaandeweg, en hoe langer hoe meer. Zo'n plotseling herkend gezicht werd dan eensklaps jong, werd een kindergezicht, een schooljongensgezicht. Over en weer gingen dan glimlachjes op, wer-

den groeten gewisseld... 'Herken je me nog, weet je wie ik ben...?' 'Ja, ik herken je... Jij bent toch Dieuwertje van de grutter...?' In de dikke moeke vind ik het spichtig kind met de sprietige vlechtjes terug... – En jij bent Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip... Ja, het is Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, een kleine, geelbleke, vermoeide man met een baard als krultabak.

We knikken elkaar toe. Het is hem niet voor de wind gegaan deze Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, hoewel hij van alle temperaturen thuis is. Eerst deed hij in gloeilampen en later stond hij met ijs! Hij is ook van vele (week)markten thuis... Denken we nu beiden aan hetzelfde? Ik geloof dat ik het hem straks toch eens zal vragen... Voor mij wekt zijn aanblik het beeld op van de voorkamer thuis, in het oude huisje, en de herinnering aan lang vervlogen Sabbatochtend-uren. Ik werd dan, na de morgendienst en de boterham met Schloume en het Hebreeuwse boek in die voorkamer afgezonderd. We waren beiden twaalf jaar en voor Schloume naderde het ogenblik van de bevestiging tot de kerkelijke meerderjarigheid. Zo'n plechtigheid heeft altijd op een Sabbatmorgen in de synagoge plaats en het is de penibele taak van de aspirant-meerderjarige om de in die week aan de beurt zijnde *Wetsafdeling* – knappe bollen nemen een heel *boek* voor hun rekening! – voor de gemeente ten gehore te brengen. De stumpert staat dan op de plaats van de *gazan*, hij zingt en leest uit de echte *Thora* die geen klinkers, enkel medeklinkers bevat en als ik mij niet vergis, evenmin de zangtekens aangeeft bij de woorden. Zo'n *parsje* mag dus wel terdege zijn ingestudeerd! Omdat Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, niet van de slimsten was en mijn brave vader (lang) niet van de geduldigsten, en ik toen al beschikte over datzelfde *winstaltige geheugen* (terminologie van mijn eerbiedige kroost) viel mij de taak toe, deze hardleerse aspirant-meerderjarige zijn *parsje* in te pompen, die ik na twee keer horen lustig liep te zingen uit mijn hoofd.

'Als je nagaat hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde omdat meisjes zo weinig tellen, niet 'kerkelijk meerderjarig' worden, niet meetellen voor *mezomme* en *minjan*, geeneens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik de jongens hun *bar-mitswo-parsje* instampen mocht.'

‘En heb je het die Schloume toen nog gevraagd of hij zich het voorval herinnerde?’

‘Nee, ik heb het hem niet kunnen vragen.’

Ik ontdekte alom meer bekende gezichten, ze sprongen naar mij toe, uit die volle zaal, zoals de sterren uit de hemel, in het schemeruur, het vor-send oog schijnen tegemoet te springen, en elk nieuw, oud gezicht werd jong en wekte andere heugenissen.

En toen was de voorzitter klaar met zijn mededelingen en met zijn *inlei-dend woord* en hij gaf het woord aan *de spreekster van de avond*. Maar de ‘spreekster van de avond’ die nooit overmatig veel last had van planken-koorts en overigens al sinds jaren door de wol is geverfd... moest zich nu toch eerst even omkeren en in haar tasje frommelen...

Was het niet Heine, die zei, dat aandoenlijkheid altijd eindigt... met een zakdoek?¹

Synagoge tijdens de koeienmarkt aan de Gedempte Gracht 1905.

1 Carry van Bruggen, *De drie deuren*. In: M. C. van Zeggelen (red.), *Onze Mei*. Baarn 1927, Hollandia

VAN BRUGGEN citeerde graag Kant die argumenteerde *dat wij de wereld in eerste instantie leert kennen door fenomenen in hun leefomgeving te aanschouwen en te ervaren*.¹ In 1926 publiceert ze bij *Em. Querido* haar ervaringen van een 'dure, mooie vakantiereis' in *Tirol*.

Hakenkreuzler

WIJ ZEGGEN SWASTIKA, ZIJ ZEGGEN HAKENKREUZ. Wij hier kennen geen *swastikers*, zij daar kennen wèl *Hakenkreuzler*², en maar al te goed en maar al te vaak tot hun schade. Het zijn de uitgelezenen onder hen die zich Ariër voelen en daarvan getuigen door het dragen van de Swastika. Want de Swastika is immers het oud-Indisch teken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indiase wijsheid zijn ten onzent vrienden van de Swastika. Ginds, in Duitsland en nu ook in Oostenrijk is het niet aldus. Hier pronkt met het Hakenkreuz wie zich Ariër voelt, wie tot de bloem van het mensdom behoort, tot de besten, tot de vrienden, zoals Chamberlain ze het woord heeft leren vertalen. Want Houston Steward Chamberlain – de Duitse Chamberlain en des keizers vriend – heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitsland zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*?³ Ging 'er niet in als een borrel in een bitter [als Gods woord in een ouderling], altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaanse zelfverheffing?

1 Het Ding an sich, de waarlijke wereld, is volgens Kant onkenbaar. Wij kennen alleen de Dinge für mich en bezien de wereld en de fenomenen zoals deze persoonlijk worden ervaren als een subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid. Onze denkkeest wordt gevoed via een 'roze bril' die de aanschouwing beïnvloedt en kleurt. 2 Nazi 3 München 1899

Wij zijn de *bloem*, wij zijn de *nobelen*, wij zijn de *vrienden*. Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten geladen, heel wat op zijn verantwoording genomen. In *vrienden* (Ariërs) en *vijanden* (Semieten), in *meerderen* en *minderen* heeft hij de mensheid verdeeld. In een land waar alles voor goed gold dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen ‘bewezen’, en aldus de laagste instincten van heerszucht en haat aan een morele rechtvaardiging geholpen. Hij is ook de schepper van de afgod *Kultur*. Openlijk heeft hij het geleerd: Alleen de Ariërs hebben *Kultur*, de *minderen* (de joden) hebben enkel het mindere: de ‘*Zivilisation*.’

Een jaar of wat geleden al beklagde zich Einstein vol bitterheid over de ‘Al-Duitsers met en zonder Swastika’ die hem in Berlijn het leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijkertijd Hakenkreuzler. En uit Duitsland is het moois naar Wenen overgewaaid. Weners die we in Igls leerden kennen, joden en niet-joden hebben mij althans verzekerd dat men dit militant en openlijk als ‘politieke richting’ beleden anti-antisemitisme tot dusver in de vrolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden vond in Wenen het Zionistencongres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de Löwenbräu, al de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.

Ja, er is hier veel moois en goeds en liefs, maar er is ook *something rotten*. Tirol voelt zeer sterk anti-joods en kan het niet tonen, want goeddeels leeft het van de joden. De rijke joodse families uit Wenen en München, uit Frankfurt en uit Berlijn komen er’s zomers hun geld verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beleiden. Dus doet men het in het geniep...

Merkwaardig hoe de indruk van dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Zo vaak ondervond ik het en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel, als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren swastika aan een kettinkje om haar hals dan voelde dat fijn aan. Ik wist immers: ze bedoelt het als teken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs – misschien voor anderen iets weeks en dwepends maar althans nooit iets boosaardigs in de swastika. Nu echter is het mij overkomen dat ik midden in het bos, in de leuning van een bank, of op een wegwijzer, of in een prachtige boomstam het

teken vond ingesneden, soms tot drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en vals het dan plotseling aandoet – als een klein giftig beest, als een spin, met vier venijnige gekromde klauwtjes. Nauwelijks te geloven dat ditzelfde teken bij ons aan gouden kettinkjes om onschuldige blanke meisjeshalsjes hangt! Het doet zo nijdig, en vooral zo geniepig doet het aan. – Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weense, ze is jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom, en ze zegt de zotste dingen. Ze zou met iedereen in vrede willen leven, de haat die ze om zich voelt, doet haar lijden, maar nu de anderen haten, nu haat zij óók, vurig en fel. De gerant van het *Kurhaus* is één-en-al glimlach en buiging, maar misschien gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bos in, om *Hakenkreuzen* in de bomen te kerven met een scherp, vlijmend mes, diep, drie, vier naast elkaar om zo zijn verkropt gemoed te luchten en solas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn.

Gister kwamen we er een tegen op de weg naar Lans. Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of zich ergens op zijn pad ook een jood dorst vertonen. Frau Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog.

Ik moet zeggen, die ‘Arier’ was ook wel een *ausgerechnete* pummel.

<00> ETWA EINHUNDERT JAHREN WAR DIE TOURISTISCHE WELT IN TIROL (IN DEN VORLIEGENDEN REISEIMPRESSIIONEN VOR ALLEM INNSBRUCK UND DIE NÄHERE UMGEBUNG) RECHT ÜBERSCHAUBAR.

Carry van Bruggens *Tiroler Reiseimpressionen* sind kein touristischer Reiseführer, der sich damit begnügen würde, die lokalen Sehenswürdigkeiten aufzuzählen. Gewiss werden diese Orte besucht, aber Carry van Bruggen verknüpft ihre Schilderungen mit intensiven persönlichen Noten, einer gehörigen Portion Humor und Selbstironie sowie einem sicheren Gespür für die politische Entwicklung der kommenden Jahre.>

CARRY VAN BRUGGENS TIROL IS MEER DAN EEN REISVERSLAG, het gaat dieper dan de beschrijving van bezochte plaatsen en opgedane ervaringen. Het is een gedetailleerde evocatie van een verdwenen wereld: het Oostenrijk van de jaren twintig en geeft het blijk van een scherpe politieke intuïtie.

In augustus 1925 is Carry naar Innsbruck gereisd, samen met haar zeventien jaar oude zoon Kees; dochter Mop logeert met een vriendin op *Schloss Elmau* van de praktijkfilosoof Johannes Müller. Carry blijft enige dagen in Innsbruck om daarna door te reizen naar Igls dat iets zuidelijker ligt; ze neemt haar intrek in het pension *Altwirt*.

In Igls geniet zij van de natuur, maakt bergwandelingen, heeft komische of aandoenlijke ontmoetingen en houdt van de citermuziek die weerklinkt in de landelijke uitspanningen met plaatselijke lekkernijen. Waar ze ook is, ze neemt zichzelf mee en met haar slapeloosheid, onrust en angsten. Ook toetst ze alles wat ze ziet aan haar kinderdromen, aan de beelden die in haar werden gewekt door het bekijken van de plaatjes op de achterkant van beduimelde speelkaarten of door de vroege lectuur van een reisverslag door dominee M. Perk. Als de werkelijkheid om haar heen in overeenstemt met die voorstellingen voelt ze zich gelukkig, al zal aan het eind van de reis blijken dat ook de mooiste indrukken het niet halen bij die nooit vergeten visioenen.

In het verhaal *Schloss Elmau* wacht zij in de avond vol ongerustheid op haar twintigjarige dochter, *het uitgevlogen kind*. Plots hoort ze uit het kasteel een lied klinken dat de herinnering oproept aan het Vondelpark waar ze, luisterend aan het hek van een huis, Schumanns *Mondnacht* hoorde spelen en zingen toen ze jong en vol verwachting was:

En al die verwachtingen leefden in de diepe pianoklank... stem en klank vloeiden ineen met het park op de achtergrond... vervaagd, vervloeid waren de grenzen tussen dat alles en mijn eigen ik. Meer dan twintig jaar voorbij... en geen verwachtingen meer. Geen verwarde smachtingen meer... aan toekomst enkel wat in anderen berust, vol onzekerheid en bekommering om het al te ongewis bezit.

‘Die Erde still geküßt, Daß sie im Blütenschimmer Von ihm nur träumen müßt.’

OP HET MOMENT DAT ZIJ DIT NOTEERT IS ZE VIJFENVEERTIG JAAR EN ZIET ZE HAAR LEVEN ALS VOORBIJ.

Haar creativiteit is nog niet uitgeblust. Te midden van de vakantiegenoegens verlangt ze naar de herfst in Nederland die haar inspireert tot het schrijven van haar laatste roman. In *Eva* komen alle tegenstrijdige elementen van haar bestaan in zwaarmoedige harmonie bijeen.

Na een ironische schets over de kitscherige *Goethe-Stube* volgt *Hakenkreuzler* dat lijkt op een nog griezeliger verval: een ont-aarding waarvan Carry

van Bruggen godzijdank nooit de volle omvang zal beleven maar die ze scherp aanvoelt en in een cultuurkritische context plaatst.

Op weg naar Tirol had ze München aangedaan en op de leestafel van de *Löwenbräu* de geïllustreerde bladen zien liggen met spotprenten van het Weense zionistencongres. In Oostenrijk hoort ze dat ook daar het *militant en openlijk als 'politieke richting' beleden antisemitisme* de kop opsteekt. Van Bruggen ziet het als een *uit Duitsland overgewaaid* verschijnsel

niet ontstaan uit een complex van economische, sociale en religieuze factoren maar geïnspireerd door Houston Stewart Chamberlain, Engelsman en opgevoed in Frankrijk, later Duitser geworden; hij is getrouwd met een dochter van Richard Wagner en bewondert Hitler met wie hij al in een zeer vroeg stadium correspondeert .

IN HEDENDAAGS FETISJISME, over *verborgen drijfveren van maatschappelijk gedrag*, wijst zij op theorieën van cultuurhistorici, antropologen en sociolinguïsten voor wie het ‘ras’ de bepalende factor in de geschiedenis betekende. – Onder de boeken die zij doorploegde vindt zij Chamberlains *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*, waarvan tussen 1899 en 1942 achtentwintig drukken zijn verschenen, het gevaarlijkst door zijn *waardeoordelen*. Chamberlain ziet in het ‘Germaanse ras’ de idee van vrijheid en autonome persoonlijkheid belichaamd en op grond daarvan is het verheven boven andere rassen, in het bijzonder boven het Semitische. In *Hedendaags fetisjisme* veegt Carry de vloer aan met zijn denkbeelden over de hoogontwikkelde, idealistische, creatieve ‘Ariërs’ (Romeinen, Duitsers) en de plat-materialistische, met minderwaardige volkeren zich vermengende, bloedschennende Semieten (Carthagers, joden).

Ze wijst op de lacunes, de lachwekkende paradoxen in zijn betoog en toont aan dat een fanatiek nationalisme, dat *op de bodem ligt van al wat slecht is en absurd*, de *Grundlage* van zijn ideeën vormt. In een voetnoot geeft ze een voorbeeld van zijn invloed op sommige tijdgenoten. Chamberlain zegt dat nog steeds de schaduw van de oude joodse tempel te Jeruzalem ligt op *het jeugdige heldengeslacht dat uit het duister naar het licht streeft*. Carry tekent hierbij aan: ‘*De brigade Ehrhardt! H.S. Chamberlain en niemand anders is Rathenau’s moordenaar!*’ Wat zij bedoelt is dit: op 24 juni 1922 was de Duitse minister van buitenlandse zaken, Walther Rathenau, van huis uit jood, op weg naar het ministerie doodgeschoten door drie jonge leden van de extreem-rechtse ondergrondse organisatie *Consul*, voortgekomen uit de *Brigade Ehrhardt*, aanvankelijk een regeringseenheid, die in 1920 ontbonden was. Voor háár stond het vast dat deze dolgedraaide jongens tot hun daad waren gekomen op grond van hun lectuur: zij hadden zich gevoed met de denkbeelden van H.S. Chamberlain, de bijbel van alle fanatiek nationalistische Duitsers.

In *Tirol* brengt zij deze opvatting bij het zien van de in bomen, banken en wegwijzers ingegrifte hakenkruisen onder woorden. Men kan zich haar ontsteltenis en afkeer voorstellen als zij het hakenkruis tegenkomt op bomen en banken, als zij, wandelend met een joodse vrouw uit Wenen op wie zij haar eigen gevoelens overdraagt, een ‘Ariër’ tegenkomt:

Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of zich ergens op zijn pad ook een jood dorst vertonen. Frau Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog.

Wat bij dit Oostenrijkse alter ego woede en droefenis is, wordt bij Carry van Bruggen een uit oude ervaringen geboren, maar door lectuur en nadenken gevormde visie op haar tijd. Het zijn inzichten waardoor het zo intens persoonlijke reisverslag onverhoeds het karakter krijgt van een boze droom vol signalen die pas opgevangen en begrepen werden toen het te laat was.¹

Ruth Wolf † 1995
Daniël Mok

Carry, mijn zuster

CARRY'S HEENGAAN WAS VOOR MIJ EEN GROTE SLAG. De ontstane leegte is nooit meer gevuld. Twee jaar heb ik Carry kunnen verplegen. Toen werd die taak voor mij, die haar zo bewonderde, te zwaar. Toen wij wisten dat het einde spoedig zou komen, ben ik terug gegaan. Dr. Huët, de directeur van Hoog Blaricum waar ik als verpleegster werkte gaf mij verlof zolang het nodig was.

Toen de oorlog kwam was ik blij dat Joop en Carry er niet meer waren. Hoe zouden zij tegen dit regime de strijd hebben aangeboden? Hoe had al Carry geleden onder de Boerenoorlog en de Dreyfuszaak. Het gaf mij diepe rust dat zij veilig waren voor dit barbarisme.

Mijn eigenlijke leven is inderdaad van vóór 1940 en, als ik heel eerlijk ben, voor Carry's sterven geweest. Deze wereld voelt als iets kils om mij heen, alsof ik steeds in de schaduw leef. Als ik aan vroeger denk dan voel ik me weer dicht bij

Carry. En waarom zou ik in de schaduw blijven als ik die stappen terug ga en in volle zon kan staan die mijn leven overstraald en verwarmd heeft.²

1 Carry van Bruggen, *Tirol: reisimpressies*; Ingeleid en toegelicht door Ruth Wolf, Schoorl, Conserve 1989; Oorspronkelijke uitgave: Amsterdam, Querido 1926.

2 Mies de Haan, *Carry van Bruggen, mijn zuster* In: *De kinderen van de gazan*, Amsterdam Heijnis NV 1959

EEN REIS DOOR TIROL VAN CARRY VAN BRUGGEN

Eeuwige bostonrhythmen

ALS CARRY VAN BRUGGEN IN 1925 EEN VAKANTIE IN INNSBRUCK EN OMGEVING DOORBRENKT, GENIET ZE VAN HET JODELEN EN BEWONDERT DE OOSTENRIJKSE LEREN BROEKEN, ZO BLIJKT UIT HAAR REISIMPRESSIES UIT 1926.

Geen spoor van de intussen obligate neerbuigendheid tegenover deze Oostenrijkse fenomenen. In 1925 was Oostenrijk, en in het bijzonder Tirol, door het denkend deel der natie blijkbaar nog niet in de ban gedaan; men verpoosde in de zomer nog niet massaal in Toscane of in de Ardèche. En de automonteurs, de bouwvakkers en de ongetrouwde onderwijzeressen, de huidige bezoekers van Tirol, hadden voor de oorlog nog bij lange na het geld niet om zulke verre reizen te ondernemen.

Daarom is de beschrijving van Tirol door Carry van Bruggen zo de moeite waard: zij kijkt nog naar Oostenrijk zonder de onuitwisbare herinneringen aan de oorlog en zijn gevolgen. Dat levert subtiele schilderijen op van die typisch Oostenrijkse sfeer: ouderwetse, paleisachtige huizen, onderbroken door poortjes, binnenplaatsen van een *Kurhaus*, waar rond een fontein *elegante vrouwen in negatieve jurken met uitgebleekte haren en geverfde snoeten* zitten. Vrouwen, die in eindeloos damesgebabbel speculeren over de precieze familiale samenstelling van een verderop gezeten gezelschap.

Op de achtergrond speelt de kapel van het *Kurhotel*, onder leiding van een zwaar miskende kapelmeester, met voorgoed gefrustreerde ambities om dirigent van het orkest van de Weense staatsopera te worden.

Het is de stemming van weemoedige en gelaten melancholie, die het einde van een tijdperk kenmerkt. De flanerende *dametjes en heertjes* bij Carry van Bruggen zijn dezelfde als de romanfiguren van Arthur Schnitzler. Die stemming, muzikaal vormgegeven door Gustav Mahler, wordt altijd vlak voor de val van de Donau-monarchie in 1918 gesitueerd. In die theorie zou 1925 dus niet meer passen. Maar dat klopt allemaal niet. Dezelfde *dametjes*, hetzelfde *Kurhaus*, de muziek en de eindtijdstemming bestaan nog steeds in het Oostenrijk van 1989, ook al heeft de inleider van het boek, Ruth Wolf, het over de verdwenen wereld van Oostenrijk in de jaren twintig. Oostenrijk is het land van de eindtijdstemming, de tijd zelf is daarbij van geen belang.

OOK VAN GEEN BELANG BLIJKT DE TIJD VOOR HET VERSCHIJNSEL TOERISME GEWEEST TE ZIJN. Want verrassend genoeg ziet de schrijver dan al overal dagjesmensen in Innsbruck met een explicateur aan het hoofd. Ook toen al de verzuchting over jengeldeunen uit rammelkasten, of overal en eeuwig dezelfde bostonritmen, alle dagen weer aan, in alle badplaatsen en alle kuuroorden van de beschaafde wereld.

Swastika's

EN NOG EEN ANDERE CONSTATE IN DE OOSTERRIJKSE GESCHIEDENIS DUKT OP: HET ANTISEMITISME. In een voor de rest a-politiek boek wijdt Carry van Bruggen een beschouwing aan in boomstammen en op banken gegrifde swastika's. Als ze haar angst en veronwaardiging toont verzekeren onder anderen Weense joden haar dat het militante antisemitisme in Wenen niet bestaat en is komen overwaaien uit Duitsland! De geschiedenis had hun al anders kunnen leren en zou later op nog veel gruwelijker wijze tonen dat het antisemitisme wel degelijk van inlands fabrikaat was.

De voortdurende confrontatie met het overweldigende natuurschoon leidt bij de schrijver veelal tot weemoedige bespiegelingen over de voorbije jeugd en sombere gedachten over de vergankelijkheid der dingen. Zeker niet verrassend voor wie het werk van Carry van Bruggen kent. Maar misschien ook een teken dat een grillig en onvoorspelbaar berglandschap tot meer peinzen en filosoferen aanzet dan de eendeloze platheid van een saai rivierenlandschap.

De geschiedenis heeft 54 jaar [1984] na deze reis aantekeningen, een laag over Tirol en Oostenrijk aangebracht bestaande uit Anschluss, antisemitisme, oorlog, Seys-Inquart en Waldheim. Die laag is voor de toerist nauwelijks te doordringen.

Wie vermoedt dat daaronder nog andere levenstekens bestaan en beseft dat de toeristenfolders slechts opgepoetste platvloersheden bevatten, die moet *Tirol, Reisin-pressies* lezen.

CHRIS VAN ESTERIK

De Sumatra post 16-10-1926.

WAT OPVALT AAN CARRY VAN BRUGGEN IS HET VERLANGEN OM ALLE FENOMENEN TE VATTEN IN EEN ALOMVATTEND WERELDBEELD.

‘Op grond van de identiteit van AL-ZIJN en NIET-ZIJN vermag het ABSOLUTE slechts door zelfdoorbreking tot zelfonderscheiding, in de zin van zelfbewustzijn te komen.’ Zo’n zin klonk in 1925 gewoner dan nu. *Hedendaags fetisjisme* is een levendig en verstandig boek. Het is een analyse hoe de zogenaamde liefde voor de moedertaal gebruikt wordt in de campagne voor de vaderlandsliefde. Dat vaderlandsliefde niet zo’n verheven begrip is, had Carry van Bruggen in 1916 betoogd in de brochure: *Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding*.

Vaderlandsliefde is niet verhevener dan de liefde voor de eigen portemonnee. Vaderlandsliefde is nationalisme, *en we weten allemaal dat het overal de nationalistische vlag is waaronder de hele wereld zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen*.

Carry van Bruggen zei zulke dingen alsof het gedrukt stond, óók tegen het publiek van Blaricummers en Zeistenaren waar ze in de oorlogsjaren 1914-’18 colleges gaf. De historicus Huizinga stoorde zich aan het samengaan van verheven, abstracte begrippen met volkse en platte voorbeelden vond zoals bij de begrippen *goedheid* en *wijsheid* die zij lardeerde met *heb uwen naaste lief, en al te goed is buurmans gek*. Volgens journalist Henri Wiessing was Carry behaagziek *waardoor velen haar slaafs volgden en anderen in de eerste de beste boom klommen voor zelfbehoud* en vermeldt haar voorliefde om *onverhuld seksuele grappen* te vertellen.

De lezingen voor het Gooise publiek waren volgens sommigen *onvergetelijk en stonden als helle zonneplekken boven ’t dagelijkse gedoe terwijl de luisteraars weggedoken in fraaie stoelen bij het haardvuur luisterden naar de welluidende taal, de meanderende zinnen die kwamen aanrollen*.

Carry hield die lezingen voor het geld en incasseerde tevens dat de ernstige dames en heren soms onbeschaafd en pijnlijk in verontwaardiging losbarstten zodat de gastvrouw de grootste moeite had om de zaak te sussen. — In *De Groene Amsterdammer* vertelt Carry over zo’n opschud-dinkje bij een bespreking van Galsworthy’s *Justice*, dat James How niet als *Servant of the Law* maar als beschermer van zijn brandkast optrad,

toen hij zijn bediende overleverde justitie. De jongeman had, om een vrouw uit haar huwelijkshel te bevrijden, hem vijftig gulden ontstolen. Beroering onder Carry's publiek: *Mevrouw, u verdedigt hier diefstal!*¹

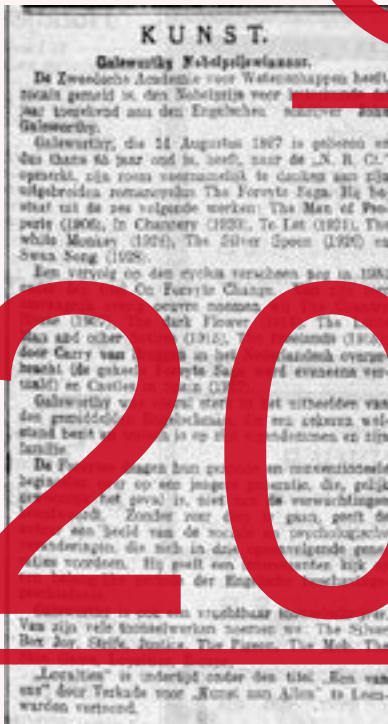

Van Bruggen vertaalde naast John Galsworthy, met wie ze correspondeerde en waarover ze een essay schreef, Bernhard Shaw, Oscar Wilde, Alfred de Musset en Alexandre Dumas.

KUNST — Galsworthy Nobelprijswinnaar

De Zweedse Academie voor Wetenschappen heeft, zoals gemeld is, de Nobelprijs voor letterkunde dit jaar toegekend aan de Engelse schrijver John Galsworthy.

Galsworthy, die 14 Augustus 1867 is geboren en dus thans 65 jaar oud is, heeft, naar de n.r.ct. opmerkt, zijn roem voornamelijk te danken aan zijn uitgebreide romancyclus *The Forsyte Saga*. *The Freelands* (1915) is door Carry van Bruggen in het Nederlands overgebracht

Leeuwarder courant 12-11-1932

1 BRONNEN o.a. Diny Schouten, Henri Wiessing

TOEN CARRY VAN BRUGGEN BEGON TE SCHRIJVEN, sloot zij zich aan bij de auteurs die zich rond 1900 toededen op het schrijven van realistisch proza zoals Is. Querido en Herman Heijermans, die een beeld gaven van het leven van de joodse diamantbewerkeren in Amsterdamse. Typerend was ook de roman *Zondagsrust* van Frans Coenen over een arbeidersgezin. Geliefd waren ook de familieromans, zoals *De roman van een gezin* van Herman Robbers en *Armoede* van Ina Boudier-Bakker. Het uitgangspunt van deze boeken was nauwkeurige observatie met aandacht voor sfeertekening, specifiek taalgebruik en realistische tafereelen. In beschrijvende passages is vaak de erfenis zichtbaar van de geschaakte woordkunst van de Tachtigers.

In het latere werk van Frederik van Eeden (vgl. de vervolgen op *De kleine Johannes*) overheersten de levensbeschouwelijke en maatschappelijke vraagstukken van zijn tijd, terwijl Arthur van Schendel uitdrukking gaf aan een melancholiek geluksverlangen.

Vooral aan Van Eeden, Van Schendel en Frans Coenen, verklaarde Carry van Bruggen later, had ze veel te danken gehad bij het ontgroeien aan *de naturalistische dwang*. Naast Anatole France en George Bernard Shaw ontwikkelde ze een voorkeur voor John Galsworthy (1867-1933). Later zou ze *The Freelanders* van hem vertalen.¹

Van Bruggen had belangstelling voor de wijsbegeerte van Hegel. In Nederland werd het neo-hegelianisme met name bepleit door de filosoof G. Bolland. Frans Coenen *c.s.* voelden zich aangetrokken tot de dialectiek (vgl. de *trits these, antithese, synthese*). Daarmee leken strijdige fenomenen in een overkoepelend kader begrepen te kunnen worden. — Met deze achtergrond kan de ontwikkeling begrepen worden die Carry van Bruggen doormaakte bij het zoeken naar een eigen soort ideeënkunst. Wat haar voor ogen stond, kwam tot uitdrukking in de roman *Heleen*, geschreven in 1911. Alle aandacht in dat boek gaat uit naar de zoektocht van een onzeker en eenzellig meisje, dat zichzelf steeds meer vragen gaat stellen en een levensbeschouwing wil vinden, die *voor al haar dagen en uren, voor al haar vermogens, voor al haar daden en gedragingen, bron en*

1 De Wereldbibliotheek 1931.

richtsnoer tegelijk kon zijn. In haar cultuurfilosofische essay *Prometheus* en daarop aansluitende studies kwam Van Bruggen tot haar synthetische levensinzicht.

Vooral door haar roman *Eva* wordt zij in verband gebracht met het *modernisme* van auteurs als M. Nijhoff, Menno ter Braak, E. du Perron en S. Vestdijk naast Marcel Proust, André Gide, Thomas Mann, Robert Musil en Virginia Woolf. Wat Carry van Bruggen achteraf met hen verbindt, zou dan naast een sterke neiging tot reflectie en zelfanalyse vooral ook een fundamentele twijfel zijn, die zekerheden van allerlei aard aantast en steeds weer leidt tot scensis ten aanzien van partij- en groepsvorming. *Eva* is een voorbeeld van de tot ontwikkeling gekomen bewustzijnsroman.

ENKELE ASPECTEN VAN DE ONTVANGSTGESCHIEDENIS

De verlatene, *Het huisje aan de sloot* en *Eva* zijn de boeken van Carry van Bruggen die in de loop van de jaren het vaakst herdrukt zijn: tot op heden, respectievelijk achttien, zesentwintig en zestien maal. Aanvankelijk was haar reputatie vooral gebaseerd op *De verlatene*, dat gewaardeerd werd als een interessante roman uit de sfeer van het realisme. De recensie van Frans Coenen was voor Carry van Bruggen de aanleiding om contact met hem te zoeken. Tegelijkertijd stuitte haar visie op het jodendom af en toe op verzet, met name naar aanleiding van haar scherp getoonzette roman *Het Joodje*.

Dat haar talenten, blijkens een roman als *Heleen* en het omvangrijke essay *Prometheus* vooral op ethisch-filosofisch terrein zouden liggen, geloofden figuren als Dirk Coster en Johan Huizinga niet. Waren romans als *Een coquette vrouw* niet te rancuneus van karakter om goede literatuur te kunnen zijn? *Het huisje aan de sloot* kon wel rekenen op unanieme waardering. Deze bundel, waarin de schrijfster 'het beste van zichzelf gegeven zou hebben' werd vanwege de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* bekroond en gold als een toonbeeld van zuiver en harmonisch proza. Interessant is de ontvangstgeschiedenis van *Eva*. *Duidelijk klopt in deze stijl een mensenhart*, schreef Frans Coenen. *Wie dit boek leest, raakt een mens aan*, schreef een ander.

Bekend werd vooral het positieve oordeel van Menno ter Braak die al eerder ook onder de indruk was geraakt van *Prometheus*. De nog steeds bestaande belangstelling kan in verband worden gebracht met de tweede feministische golf en het tot ontwikkeling komen van vrouwen- en genderstudies, maar getuigt ook los daarvan van veel waardering: voor haar moed en volharding bij het doormaken van een authentiek en betekenisvol bewustwordingsproces, voor haar onafhankelijke en scherpzinnige manier van analyseren van herkenbare maatschappelijke verschijnselen en ook voor de waarde van haar cultuurhistorische en taalkritische inzichten die in een internationale context geplaatst kunnen worden. Veel van die aspecten zijn terug te vinden in haar tot de literaire canon behorende roman *Eva*: het boek waarin zij ook naar haar eigen overtuiging de synthese had gevonden tussen de denker en de schrijver in zichzelf.

Jacques Sicking † 2018

- Coenen, Frans, *Inleiding*, in: Carry van Bruggen, Heleen. Amsterdam 1934
- Coster, Dirk, *'Carry van Bruggens Heleen'*, Arnhem 1927
- Dijk, Nel van, *Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen*, 1991
- Fontijn, Jan, *Liefde, een strijd op leven en dood. De persoonlijke mythe van Carry van Bruggen*, in: Jan Fontijn, *Broeders in bedrog*. Amsterdam 1997
- Fontijn, Jan, en Diny Schouten (red.), *Carry van Bruggen*. 's-Gravenhage 1985.
- Marres, R., *'Carry van Bruggens doodsfilosofie in Prometheus en Eva'*, Leiden 2004
- Schouten, D., *'Carry van Bruggen en de opheffing van de vrouw'*, Muiderberg 1981.
- Sicking, J.M.J., *'Carry van Bruggen, Eva'*, in: Lexicon van literaire werken, 1990.
- Sicking, J.M.J., *'Carry van Bruggen, Het huisje aan de sloot'*, mei 1992.
- Ibid.* *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Van Bruggen*. 1993.
- Sicking, J.M.J., *'Carry van Bruggen'*, 1998.
- Wolf, Ruth, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam 1980.

UIT DE BRIEVEN: 'Ik wil je nu even iets over mijn toestand schrijven. [...] Het is een gevoel van volkomen vernietigd te zijn, ten onder gebracht, ze hebben mij mijn ziel uit mijn lichaam gesneden. [...] Niets en niemand kan mij meer wat schelen, ik heb geen enkele emotie dan het 'nergens in en uit...' Geen emoties, geen sensaties, geen ziel. Homunculus! De zich bewegende, sprekende, zelfs denkende, maar van een ziel verstoken mens. Verleden jaar: *Eva*. Elke nieuwe dag is een lange, eindeloze donkere tunnel, ik stik in zijn mond als ik wakker word, en ik moet er toch in [...].

Als ik de tering had, kon je mij troosten, helpen, genezen.

Als ik op sterven lag, kon ik in het licht van je ogen de eeuwige duisternis binnengaan. – Maar nu kun je *niets* voor mij doen.

Dat is de ellende. Dit is de hel van de onbereikbare eenzaamheid, van de volkomen verlatenheid.'

UIT HET ZIEKTEVERSLAG: 'Huidige toestand: De dood. Een *overspannen* lijk. Geen enkel contact met de wereld meer. Elke functie verdwenen. [...] Tot *niets* in staat. Latente gevoelens van onmacht en vertwijfeling. [...] Vriend: een klank uit een eens bewoonde wereld. Die grote uitputting en daardoor nimmer wijkende overspanning. Enkel in staat te eten als anderen het voorzetten. Zou, alleen gelaten, *vervallen, verhongeren*, vervuilen door verdwijnen van elke wilsimpuls. Dit is het resultaat van drie maanden zelfuitputting na tien maanden vivisectie. Herstel volgens eigen opvatting ondenkbaar, verwoesting te groot.'

OVER HAAR TERAARDEBESTELLING BERICHTTEN DE GOOISCHE BLADEN:

'Het was een *nevelige* natte herfstdag toen een aantal vrienden Carry van Bruggen de laatste eer bewezen bij haar begrafenis. De natuur had zich in een somber waas gestoken, en stil en droef was het om het graf, dat nadat het stoffelijk overschot van de grote Nederlandse schrijfster erin was neergelaten, gedekt werd met een groot kleed welks zwart vlak door geen enkel bloemstuk werd gebroken.'

De bloemen werden haar in de geest toegedacht door haar vriendin Marie Anne Tellegen, zoals blijkt uit een necrologie die het anders-zijn van Carry van Bruggen onderstreept:

'(Voor mij staan donkerrode anjellieren, dark flowers of passion. Bloemen van hartstocht, háár bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij hier in Holland niet gewend zijn. Een felleid en bewogenheid, welke de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht hebben gewarmd, zullen de herinnering altijd meedragen.'

IN 1927 VERSCHEEN *EVA*, de eerste Nederlandse *stream-of-consciousness*-roman, een boek boordevol gedachtepunten, over het bewustwordingsproces van een uiterst sensitieve vrouw.¹ Dit boek is als het ademen van een mens. Carry van Bruggen werkt in de roman op een verpletterende manier haar filosofisch standaardwerk *Prometheus* uit door Eva na te laten denken en voelen over wat liefde en lijfsverlangen is.

Aanvankelijk geeft zij Frederik van Eeden gelijk: de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Later draait zij het om: neen, het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Haar nerveuze nadenken over haar plaats in de wereld, haar heen en weer geslingerd worden tussen de drang om in de massa op te gaan en de drang om je als individu te onderscheiden, haar afkeer van *de kraal van het platte geluk, de omheining van de lage rust*, haar scherpe ideeën over de rol van het joodse geloof, de burgerlijke moraal en vooral ook de rol die haar opgelegd wordt als vrouw – dat alles maakt *Eva* tot een heel moderne roman. Die je nog steeds aan de botten komt.

Carry van Bruggen eindigt haar boek zo:

‘En het is wel niet helemaal waar, zoals Montaigne het zegt, en eigenlijk... is er helemaal niets van waar... maar het is aardig om in jezelf te zeggen, om tegen jezelf te zeggen in de stilte van de late winteravond, met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... en een deur slaat toe, en een grendel knerst... en het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van de dood.’

Paul Abels HP/De Tijd 21-06-2017

1 De laatste zin van *De golven* luidt: *Op u zal ik mij storten, onoverwonnen en onbuigzaam, op u, o Dood!* In het nawoord bij de Nederlandse vertaling van Virginia Woolfs *The Waves* schrijft Bernard Benstock: Het effect van de monologue intérieure wordt bereikt door een steeds verfijnder gebruik van wat May Sinclair met een term van de psycholoog William James de *stream of consciousness* noemt wordt in *De golven* nog overtroffen.

«De wetten die het bewustzijn verbinden met veranderingen in de hersenen zijn duidelijk omljnd en heel nauwkeurig. Je kunt niet om hun noodzakelijke consequenties heen... Bewustzijn is een complexe zaak die is opgebouwd uit elementen, een stroom van gevoelens. De hersenwerking is een ingewikkelde kwestie die is samengesteld uit elementen, een stroom van zenuwsignalen. Voor elk gevoel in het bewustzijn is er tegelijkertijd een zenuwsignaal in de hersenen... Het bewustzijn is geen enkelvoudig maar een samengesteld geheel; het is het samenspel van gevoelens in een stroom. Het bestaat simultaan met de combinatie van zenuwsignalen in een stroom.»

VGL. William James, *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*, Abraxas/Zuider-Amstel 2016 p. 48.

VANAF 1912 VROEGEN VERSCHILLENDE RECENSENTEN OM VERSOBERING EN VERSTRAKKING VAN DE ROMAN. Ze hadden genoeg van de uitgebreide familieromans die in het kielzog van het *naturalisme* verschenen. Constant van Wessem was zo'n vroege criticus van wijdlopig naturalistisch proza. Ook Theo van Doesburg had dat bekritiseerd in *De Stijl*. Daarbij ging het zowel om romans van Querido als van vrouwelijke auteurs. Van Wessems korte verhalen vormden een eerste aanzet tot vernieuwing van het proza, maar die vernieuwing zou pas echt doorzetten in de jaren dertig, in de nieuwe zakelijkheid. Toen verschenen ook een aantal romans van oudere auteurs die strak van stijl en sober van karakter waren – werk van Arthur van Schendel en F. Bordewijk. Daarnaast vertoonden sommige werken kenmerken van het *modernisme*, een nieuwe literaire stroming die zich afzette tegen het naturalisme, de werkelijkheid problematiseerde, gekenmerkt werd door intellectuele scepsis en sterk afweek van de avant-garde: anders dan de avant-gardekunst wees de modernist de traditie niet radicaal af.

IN CARRY VAN BRUGGENS LITERAIRE WERK IS EEN ONTWIKKELING LITE ZIEN VAN NATURALISME TOT MODERNISME. Haar vroege werk is vooral beschrijvend en past met enige goede wil in een naturalistisch stramien, waarbij ze veel aandacht besteedt aan een realistische tekening van het milieu. Maar daarnaast heeft haar vroege werk ook een boodschap. Ze richt daarin de aandacht op de positie van joodse kinderen 'in de schaduw', in een gelijknamige verhalenbundel. In het verhaal 'Uitdrijving' gaat een dorpsgemeenschap zo tekeer tegen een joodse familie die in de buurt is komen wonen dat deze weer moet vertrekken. *De verlatene*, Van Bruggens vaak herdrukte roman uit 1910, heeft als onderwerp de losmaking van het joodse geloof. De roman, die begint en eindigt met de viering

van de seideravond, beschrijft de problemen van een traditioneel joods gezin dat wordt geconfronteerd met de invloeden van de seculiere grote stad. De kinderen komen in opstand tegen hun milieu - niet alleen tegen de vormen van discriminatie waar ze mee te maken krijgen, maar ook tegen de joodse godsdienst, zoals die vertegenwoordigd wordt door de strenge vader. Langzaam maar zeker wordt de vader door de kinderen verlaten. Ze trouwen met

niet-joodse partners en aan het eind van de roman, tijdens de seideravond, overlijdt de vader in eenzaamheid, omdat zijn kinderen de feestavond niet meer belangrijk vinden.

In haar latere werk laat van Van Bruggen het naturalisme steeds meer los en daarmee kan ze in de Nederlandse literatuur als een vroege modernist gezien worden. Het werk van E. du Perron, Menno ter Braak, S. Vestdijk en J. van Oudshoorn uit de jaren dertig past ook in een modernistisch profiel.

DE AUTOBIOGRAFISCHE ROMAN *HELEEN* beschrijft een hoofdpersoon die stelligheid vervangt door twijfel en laat een duidelijke verandering zien in haar werk. Ook voor Van Bruggen zelf vormde dit werk een cesuur. De personages worden niet meer als handelende wezens, maar via ‘denkprocessen’ beschreven. De roman is bovendien verwant aan het essay. Al eerder, in *De verlatene*, worden modernistische trekken zichtbaar in het vermogen tot relativering, de intellectualistische manier van schrijven en het geringe belang van de handeling. Ook in *Het huisje aan de sloot*, destijds haar meest geliefde roman, zijn modernistische procedés gebruikt.

VAN BRUGGENS UITVOERIGE ESSAYS *PROMETHEUS*, een ‘geschiedenis van het individualisme’, en *Hedendaags fetisjisme* waren belangrijke modernistische inspiratiebronnen voor Menno ter Braak, zoals onder meer te lezen is in diens *Politicus zonder partij* (1934). Ter Braaks bewondering voor Carry van Bruggen is overigens pikant, omdat hij in de jaren dertig het vaak succesvolle proza van vrouwelijke auteurs sterk bekritiseerde. Van Bruggen manifesteert zich in *Prometheus* als een aarzelende intellectueel, een antidogmaticus. Ze erkent slechts één realiteit: die van het contrast. Voor haar is het tegen het dogmatisme gekeerde individuele streven gesymboliseerd in de figuur Prometheus. Twijfel is voor Van Bruggen cruciaal. Wie niet twijfelt, kan geen individualist zijn. Daarnaast acht zij humor, verdraagzaamheid en historisch besef kenmerken van de mens die afstand doet van de oude dogmatische, autoritaire levensbeschouwing. Ze keert zich tegen het wetenschappelijke dogmatisme en tegen het verstarde denken in collectieven dat kenmerkend was voor haar tijd: het socialisme bijvoorbeeld, dat het nationale denken had vervangen. Termen als ‘waar’ en ‘onwaar’, ‘gelijk’ en ‘ongelijk’ gelden bij haar niet meer.

IN HEDENDAAGS FETISJISME BEKRITISEERT VAN BRUGGEN VOORAL DE TAAL, waarmee ze zich aansluit bij Nietzsches 'Sprachskepsis'. In haar twee filosofische geschriften uit ze kritiek op de zekerheid waarmee men verschijnselen meent te kunnen kennen en beoordelen.

VAN BRUGGENS ROMAN EVA KAN ALS EEN UITWERKING GEZIEN WORDEN VAN HAAR FILOSOFISCHE GESCHRIFTEN. De roman geeft het bewustwordingsproces weer van de hoofdpersoon, Eva, wier leven gelijkens vertoont met de biografie van de auteur. Het gaat ruwweg om de ontwikkeling van een onzekere jonge joodse onderwijzeres tot wijzere gescheiden vrouw van veertig, moeder van twee kinderen. De roman concentreert zich op het associatieve gedachteleven, *de stream of consciousness* van Eva. De lezer krijgt alles alleen vanuit haar te zien (in de zij- jij- of ik-vorm), waarbij het accent valt op reflectie. Samenhang bestaat slechts in de geest van de hoofdpersoon, schrijft een recensent uit die tijd kritisch, waarmee hij een modernistisch element aanstipt. Toch is de grote lijn van het verhaal goed te volgen, onder meer doordat de chronologie wordt aangehouden. Daarbinnen worden echter veel sprongen gemaakt van binnen- naar buitenwereld, van heden naar verleden en terug. Dat Eva is getrouwd met Ben, merkt de lezer bijvoorbeeld pas wanneer ze een kind heeft gekregen. Dat is ook het moment waarop ze zich pas echt van haar huwelijk bewust wordt.

Eva kan zich niet binden aan een dogma en is een individualist die voortdurend op zoek is, die steeds haar eigen weg moet gaan en nooit over een definitief houvast beschikt. Een van de kwesties die haar bezighouden is de tegenstelling tussen geestelijke en lichamelijke liefde, waarbij ze de lichamelijke liefde, de seksualiteit, als het lagere en slechte beschouwt. Maar aan het eind van de roman zet ze deze visie op liefde en lust juist op haar kop.

DIE SLINGERSLAG, WORDT NET ALS DOOD EN LEVEN VAAK GENOEMD, zoals in de *monologue intérieur* van Eva, waarin zij ook de *modernistische gedachte* van de ontoereikendheid van de taal aan de orde stelt:

En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten [...]. En neemt je de slinger naar rechts, dan haat je de dood en klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en

de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets. Het zal je zwaar vallen, dit te grijpen, te begrijpen... het zullen woorden blijven... tot ééns... één keer... het Woord wordt Geest... en je weet het... voor eeuwig, neen, voor even... Woord wordt woord opnieuw, zinledigheid.

MET DE SLINGERSLAG DOELT ZE OP TWEE KRACHTEN: DE LEVENS-DRIFT, DIE GERICHT IS OP HET HIER EN NU, EN EEN EENHEIDS-OF DOODSVERLANGEN VAN EEN HOGERE ORDE. De levensdrift zorgt ervoor dat de mens toegeeft aan instinctieve neigingen en gelooft in vaste waarheden. De levensdrift laat de mens in groepsverband opereren. Levensdrift is gekoppeld aan collectivisme.

De tegenvoeter van de collectivist is de individualist, in wie juist het eenheids- en doodsverlangen overheerste. In de loop van de roman ontdekt Eva dat er naast individualisten zoals zijzelf is ook collectivisten bestaan, en langzaam maar zeker ziet ze dat deze haar slechts in schijn de baas zijn. Aanvankelijk laat ze zich door hen imponeren, maar gaandeweg weet ze zich van hen los te maken. Daarom strandt haar huwelijk met Ben, een man die alles zeker weet en vaste waarheden kent. Daarom neemt ze afstand van haar joodse achtergrond.

Een belangrijke ontdekking is ook dat de twee polen van de slingerslag ook in haarzelf bestaan: de tweespalt, het idee dat ze niet uit één stuk bestaat, maar dat ze twee in één is: 'ik ben als doormidden gekleefd... ik ben als in tweeën gevallen... ik ben twee...'

IN 1928 BEGON VAN BRUGGEN TE LIJDEN AAN DEPRESSIES. Ze was looververmoeid, doordat ze voortdurend door het land reisde om lezingen te geven. Bovendien voelde ze zich schuldig over een nieuwe verliefdheid. Carry van Bruggen overleed in 1932. Zij was toen 51 jaar.¹

1 Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*, Amsterdam 2018³

Hij is min of meer vergeten, zij wordt nog altijd geprezen. Aandacht voor het werk van Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan.

STEL DAT HET GENIE SHAKESPEARE EEN MINSTENS ZO BEGAAFDE ZUS HAD GEHAD, vroeg Virginia Woolf zich af in *Een kamer voor jezelf*. Had die kans gemaakt op blijvende roem? Ik moest ment denken nu Barber van de Pol in *Er is geen ander zijn dan anders zijn* aandacht vraagt voor romancier, essayist en filosoof Carry van Bruggen, de Nederlandse evenknie van Virginia Woolf en de zus van collega-auteur Jacob de Haan. Querido brengt naast het essay van van de Pol ook Van Bruggens roman *Eva* opnieuw uit. Uitgeverij Cossee komt met een nieuwe vertaling van *De Vriendt keert terug*, de roman die Arnold Zweig in 1929 baseerde op het leven van Jacob Israël de Haan: *De Vriendt keert heim*.

Anders dan de denkbeeldige zus van Shakespeare overvleugelt Carry's reputatie die van haar broer Jacob Van Bruggen had en heeft altijd nog pleitbezorgers. Menno ter Braak erkende dat zij hem bij het vinden van zijn weg flink had bijgeleefd en op zijn beurt wist hij H.A. Gomperts, Renate Rubinstein en J. Goudsblom te enthousiasmeren. Ook bij de universitaire neerlandistiek is ze zeer in tel gebleven.

ER IS GEEN ANDER ZIJN DAN ANDERS ZIJN. *Denken met Carry van Bruggen* is Barber van de Pols eerbetoon aan de door haar bewonderde auteur, een klarenstoot kun je zeggen. Zelden kreeg ik zo'n intense liefdesverklaring onder ogen. Het motto is ontleend aan Jérôme Helderling:

Wie Carry van Bruggen citeert, kan bij mij een potje breken, en wanneer een politicus dat doet, ben ik geneigd daarop te stemmen. – Montaigne's definitie van vriendschap volstaat: 'Omdat zij het was, omdat ik het was.'

Intieme relaties plegen te beginnen bij spiegeling, identificatie, bij wat zo mooi de schok der herkenning heet. Van de Pol gaat daar ver in. Bespreekt ze een aspect van Carry van Bruggens leven en werk dan knoopt ze er een ervaring, een inzicht, een wederwaardigheid van haarzelf aan vast. – Ze lijkt, jawel, ook uiterlijk op Carry. Ze is een Carry. Tot Van de Pols lof moet ik zeggen dat haar beeld van het idool niet uit de pas loopt bij wat gangbaar is, maar zowat de helft van *Er is geen ander zijn dan anders*

zijn behelst de autobiografie van Barber van de Pol. – Carry van Bruggen, afkomstig uit een joods-orthodox milieu, een paar jaar werkzaam als onderwijzer en dan voltijds publicist. Van de Pol laat zien dat zij een non-conformistische *dwardsdenker pur sang* was. Ze was overtuigd feminist en socialist, maar vrijgevochten als ze was, paste ze ervoor om zich voor een of ander karretje te laten spannen of achter een vlag aan te lopen.

DWARSDENKEN ZAT IN DE FAMILIE, GETUIGE DE VELE CONFLICTEN WAAR DE EIGENGEREIDE VADER DE HAAN MEE TE MAKEN KREEG. Broer Jacob gooidde de kont eveneens tegen de krib. Met de autobiografische roman *Pijpeliyntjes* uit 1904 profileerde hij zich *unverfroren* als homoseksueel en werd daarvoor gestraft met sociale uitsluiting. Teruggekeerd tot zijn geloof en naar Palestina geëmigreerd om te helpen bij het opbouwen van het *Beloofde Land*, verliet hij het *zionisme* en begon warme contacten te onderhouden met de Arabische bevolking, van hoog tot laag. Dat liep niet goed af.

Carry en Jacob waren één in de wil om aan hun eigenheid vast te houden en daarvan als schrijver te getuigen, in journalistiek, columns, verhalen en romans. Hun werk kan je, met een term bedacht voor auteurs als Gerard Reve, *bekentenisliteratuur* noemen. Allebei waren ze bezield van de drang om te begrijpen, zichzelf in de eerste plaats.

VAN BRUGGEN profileerde zich in vele honderden artikelen en columns, maar vooral in *Prometheus*, een meer dan zevenhonderd pagina's omvattend verhoog over de staat van de mens. Aanleunend tegen de fenomenologische filosofie van Hegel, beschreef Van Bruggen hoe elk individu wordt beheerst door twee neigingen: de wil om zich te onderscheiden en de noodzaak om zich te conformeren.

'*Onderscheidingsdrift is levensdrift, eenheidsdrift is doodsdrift*': in dat vaak geciteerde adagium vatte ze haar inzicht samen.

P**PROMETHEUS** WAS EEN PRESTATIE VAN FORMAAT, en ook een taai en moeizame denkoefening, constateert Van de Pol. Wie voeling wil krijgen met Van Bruggens worsteling om greep op de chaos te krijgen kan beter terecht in haar columns en haar roman *Eva*, een gefictionaliseerde autobiografie. In prachtig, zintuiglijk proza roept Van Bruggen een reeks momenten uit haar leven op, te beginnen bij haar puberteit en eindigend als ze halverwege de veertig is. – De maat wordt aangegeven door wat ze de *slingerlag* noemde, het eeuwige besef dat ze een ‘in-één-gehechte twee’ en een *tegen-zichzelf-gerichte één* was, een verdeeld karakter dat steeds vroeg om vrijspraak voor zichzelf om daarna meteen in hoger beroep te gaan.

‘Het wil alles-samen-één-worden in mijn doorgronding, door mijn begrip... elk ding dringt mij, het smeekt mij dat ik het, in mijn doorgronding, aan alle andere dingen verbinden, met alle andere verenigen, dat ik het uit zijn eenzaamheid verlossen zal... bruggen en bloemen... huizen en gebouwen, alles van de hemel en alles van de aarde... maar ik kan het niet...’

NA DE VERSCHIJNING VAN *EVA* WERD DE CHAOS CARRY VAN BRUGGEN TE VEEL. De jaren tot haar dood in 1932 bracht ze veelal door in verschillende inrichtingen. Haar einde was zeker zo tragisch als dat van broer Jacob. In *Eva* liet ze het naar hem gemodelleerde personage David een einde aan zijn leven maken, maar in werkelijkheid was hij drie jaar eerder uit de weg geruimd door de *Haganah*, het geheime Joodse leger. Lang ging het gerucht dat De Haan het slachtoffer was van eerwraak.

Aan Jacob de Haans lotgevallen in Palestina ontleende de joodse auteur Zweig (1887-1968) de stof voor zijn vanwege het Israëliësch-Palestijns conflict nog altijd actuele roman *De Vriendt keert terug*. In de verhaalde feiten komen grotendeels overeen met wat zich werkelijk voordeed, terwijl Zweig zijn roman schreef toen men nog twijfelde of de moord een politiek karakter had. Lange tijd is er geloof gehecht aan het gerucht dat De Haan slachtoffer was van eerwraak door de familie van een Arabische jongen die hij het hof maakte. Maar daar gaat Zweig niet in mee. – Hoewel de schrijver geen doekjes windt om het steile, niet tot compro-

missen geneigde karakter van Jitschak Jozef de Vriendt alias Jacob Israël de Haan, ligt zijn sympathie duidelijk bij zijn hoofdpersoon. Toen de zionist Zweig, in 1933 na de machtsgreep van Hitler, uit Duitsland vluchtte en zich in Palestina vestigde, begon ook hij anders te oordelen over het zionistisch project. In 1948 vestigde hij zich in Oost-Duitsland, werd voorzitter van de *Akademie der Künste* en lid van het parlement.

DAT ZWEIFG zich in zijn personage én diens model heeft ingeleefd, blijkt uit zijn aandacht voor de *kwatrijnen* die De Haan in zijn laatste jaren schreef. Wat mij betreft zijn ook die *kwatrijnen* aan een herdruk toe.

Vanwege de door erotiek en geloofstwifels gedomineerde thematiek hoort hun beider werk tot de zg. *bekentenisliteratuur*.

KWATRIJNEN

Vraag van mijn lied geen wijsheid en geen grootheid.
Dit zijn vier regels en meer heb ik niet.
Maar tot de wanhoop van mijn wrede doodstrijd,
Laat mij het lied, het lyrisch lied.

ANGST

Angst voor het Leven.
Angst voor de Dood.
Wild voortgedreven,
Langs lust en nood.

NEDERVAL

De vogel vliegt, de vogel rust.
Ik keer van mijn hoge gebeden
Met onrust brandend in mijn leden
Naar wijn en lust.

CARRY VAN BRUGGENS MAGNUM OPUS EN CODA CON ANIMA & DOLORE

NADAT EVA IN 1927 VERSCHEEN, heeft Carry van Bruggen volgens Willem van Leeuwen († 1974) verklaard dat zij zich in dit boek totaal en definitief had uitgesproken. Uit een krantenverslag van een lezing van haar is op te maken dat zij een synthese had gevonden tussen probleemstelling en beschrijving, d.w.z. tussen de denker en de schrijver in haar. Bij haar eerdere boeken had zij steeds het gevoel gehad dat wat zij eigenlijk zeggen moest, toch nog onuitgesproken was gebleven. – Haar roman *Eva* kan inderdaad beschouwd worden als de bekroning van haar oeuvre, heeft Carry van Bruggen een tijd lang gespannen en met veel inzet geverkt; zij woonde toen al geruime tijd in Laren (N.H.). Tijdens de eerste maanden van 1928 ging zij nog door met het houden van lezingen en verscheen er ook nog een gedeelte van een geplande artikelenserie. Maar in de loop van dat jaar stortte zij in en begon er een periode van geestelijk lijden. Na het innemen van haar slaapmiddel raakt zij in coma en sterft op 16 november 1922. Zij was toen 51 jaar.

MET ENIGE KENNIS VAN CARRY VAN BRUGGEN ALS PERSOON ZIJN IN EVA AL GAUW REMINISCENTIES AAN HAAR EIGEN LEVEN TE ZIEN. Evenals de hoofdfiguur was zij van joodse afkomst. Zij was ook een tijd onderwijzeres geweest in Amsterdam en had veel gegeven om haar broer Jacob, er waren twee kinderen uit haar mislukte eerste huwelijk en net als Eva werd zij op latere leeftijd verliefd op een andere man (niet haar tweede echtgenoot). Wel heeft Van Bruggen vaak allerlei autobiografische gegevens veranderd en aangepast. Jacob de Haan was geen tweelingbroer van haar en zijn leven ontrolde zich anders dan in de roman; verder lijkt Eva's echtgenoot Ben nauwelijks op de journalist Kees van Bruggen met wie Carry van Bruggen ook een tijd in Indië heeft gewoond; de gegevens over de kinderen kloppen evenmin met de werkelijkheid en haar tweede huwelijk komt in het verhaal niet voor. enzovoorts. Wanneer je de roman dan al op een directe manier in verband wil brengen met de persoon van de auteur, is het zinvoller en vruchtbaarder om dat te doen met het oog op de levens- en wereldbeschouwing die Carry van Bruggen zich door een reeks van geschriften had verworven en die zij tot aan het laatst is blijven uitwerken en toepassen.

De drukgeschiedenis van *Eva* is niet altijd correct weergegeven. Tijdens haar leven zijn er nog twee herdrukken verschenen, nadat zij eerst zelf enkele wijzigingen had aangebracht. In 1935 kwam er een vierde druk. Daarna werd de roman door *Querido* vanaf 1940, met weglating van enkele typografische eigenaardigheden, opgenomen in de populaire *Salamander*-reeks en één keer in de *Kokarde*-reeks; in een dergelijke vorm, met op de duur ook een aangepaste spelling, is hij tot op heden in totaal tien keer uitgegeven. Verder maakt *Eva* ook deel uit van een verzameluitgave: *Carry van Bruggen, Vijf romans* (1979 en 1980). Het boek telt acht hoofdstukken, die in lengte niet al te zeer verschillen en allemaal een eigen titel hebben gekregen.

I. DE NIEUWE EEUW

HET SNEEUWT EN HET IS I JANUARI 1900, het begin van een nog geheel schone, nieuwe eeuw. Eva is 18 jaar en vraagt zich van alles af; zij is op zoek naar harmonie en inzicht. Wanneer zij door haar geboortestadje wandelt, moet zij aan van alles denken. Overheersend is de tegenstelling tussen het lichamelijke en het geestelijke. Seksualiteit wordt, als het lagere en mindere, tegenover de hoger geachte geestelijke liefde geplaatst. Met haar broer David, die heimelijk gedichten schrijft, praat Eva over vroeger, over de voorbijglijdende tijd, over de dood. Hij kan privé-onderwijzer worden bij een ziekelijke jongen.

II. NAAR HUIS

EVA KAN VOORLOPIG ALS ONDERWIJZERES AAN HET WERK in de nabijgelegen grote stad en reist met de trein op en neer. Op weg naar huis laat zij haar gedachten gaan; zij blijft door vragen en twijfels bevangen. De seksualiteit houdt haar opnieuw sterk bezig, vooral door de opmerkingen en het gedrag van haar collega-onderwijzeres Andy. Op de school waar Eva werkt, heerst onrust doordat dogmatische 'republikeinse ideeën' terrein winnen; het omgaan met de leerlingen bevalt haar overigens heel goed. Thuis blijkt haar vader een beslissende stem te hebben in een conflict binnen de joodse gemeente; het verwacht haar dat twee goede zaken, zoals genade en recht, toch met elkaar in strijd blijken te zijn. Van David is er een brief met tevreden stemmende berichten.

III. STEMMEN

EVA IS NU 19 JAAR EN WOONT IN DE STAD BIJ FAMILIE. In gezelschap van haar schijnbaar wereldwijze en op uiterlijke zaken gerichte leeftijdsgenoten past zij zich slecht aan. Als joodse kennissen een keer spotten met een man die zich houdt aan regels als vasten op *Grote Verzoendag*, vraagt deze hun wat zij ervoor in de plaats doen. Dat maakt indruk op Eva. Verder blijft de seksualiteit haar verwarren. Zij voelt zich lichamelijk aangetrokken tot de verleider Herman, haar collega. Andy is weggelopen met een getrouwde man en ze is erop gewezen dat zij te vrij omgaat met een al wat oudere leerling. Tegelijkertijd raakt zij diep onder de indruk van Frederik van Eedens roman *Johannes Viator*, waarin de lichamelijke verlangens in verband gebracht worden met het lage en zondige.¹ Verder al heeft Eva zich afgevraagd of de mens eigenlijk niet de speelbal is van krachten die hij zelf niet in de hand heeft; maar ook het gevoel van een eigen identiteit begint in haar te groeien.

IV. ONTMOETING

OP EEN DAG STAAT EVA TE WACHTEN op haar wat oudere collega Ernestien, die een kaartje heeft voor een concert. Moet ze het aanbod om bij haar in te trekken aannemen, zodat ze niet meer met de verkeerde personen om zal gaan? Ze denkt aan het rumoer rond een schoolhoofd dat zijn leven aan het vergoeten is doordat hij zich fysiek aangetrokken voelt tot de werkster op zijn school. Bezit de mens wel een vrije wil of is hij gedetermineerd? Maar hoe zit het dan met begrippen als schuld en straf? Steeds weer raakt Eva in verwarring, maar soms kent zij ook vlagen van verhelderend begrip. Zij is ervan overtuigd dat de mens een in zichzelf verdeeld wezen is, maar blijft diep verlangen naar eenheid, in zichzelf en in de levensverschijnselen. In *Het Concertgebouw* wordt zij diep getroffen door het oogcontact met een man die een stuk ouder is dan zijzelf, even is het alsof zij met hem meegevoerd wordt naar onbestemde verten en zij kent een gevoel van bevrijding. Ze besluit bij Ernestien in te gaan wonen.

1 Van Eedens *Johannes Viator*; Het boek van de liefde lokte na verschijnen in 1892 bij W. Versluys in Amsterdam weerstand op door de bijbelse inslag, de soms bombastische stijl en het karakter van de hoofdpersoon die zijn zwakangstigheid wil integreren in een rol van uitverkoren profeet.

V. MEIDAG

DAVID WOONT IN BIJ ZIJN LEERLING BERTHOLD. Eva is 22 en werkt nog op dezelfde school. Tot sommige collega's, zoals Ernestien en Ebner, voelt zij zich aangetrokken, maar het dogmatisme en fanatisme van Arjen en Bauk stoot haar af. Nadat zij zich in de loop van de jaren min of meer geruisloos heeft losgemaakt van het jodendom (*het oude verband, het oude verbond*) zijn er andere denkbeelden op haar afgekomen. Naast facetten van de vrijdenkers- en de vrouwenbeweging gaat het vooral om het socialisme. Dat nieuwe ideaal inspireert en geeft een gevoel van saamhorigheid zoals het geval is bij haar collega Hugo. Eva neemt volop deel aan een 1 mei-viering. Ook Ben, die voor een middelbaar examen studeert, bevindt zich in haar gezelschap. In tegenstelling tot wat hij en enkele anderen beweren, vindt Eva in stilte dat het gedrag van de afzonderlijke mens er wel degelijk op aankomt. Zonder vragen en twijfels opgaan in een of ander groepsverband kan zij niet. Wel is het belangrijk of Ben haar aantrekkelijk vindt.

VI. DE NACHT

EVA, INMIDDELS MET BEN GETROUWD, IS 24 JAAR. Onlangs is zij moeder geworden en nu ligt zij in bed na te denken. Nog steeds verlangt zij naar een harmonisch samengaan van het geestelijke en lichamelijke, maar samen met Ben heeft zij de schaamte op het gebied van de erotiek niet overwonnen. Bij de liefde die zij voor haar zoontje voelt, is zij wèl tegelijk met lichaam en ziel betrokken; en als het kind bij haar drinkt, vallen zich geven en genomen worden samen. Verder is Eva iemand gebleven die de verwondering kent, zichzelf voortdurend vragen stelt en gekweld wordt door de chaos die zij in zichzelf en om zich heen waarneemt. Ben daarentegen behoort tot het type dat er vaste meningen op nahoudt, nooit twijfelt en allerlei strijdigheden niet opmerkt. Langzamerhand groeit bij Eva het inzicht dat de tegenstellingen die zij bij zichzelf en anderen ziet, te maken hebben met een slingerslagbeweging die alles en iedereen beheerst; tegenover het verlangen om zich van het hier en nu los te maken staat bijvoorbeeld de doodsangst en de neiging om zich juist aan het leven vast te klampen. Wanneer er een metafysisch besef bij Eva opkomt, beangstigt haar dat soms.

VII. DAVID

EVA IS 30 JAAR EN MOEDER VAN TWEE KINDEREN die zij wil beschermen. Haar broer David is gestorven en zij is op weg naar Heleen die kennelijk zijn liefde heeft gezocht. Zij bezoeken de oude plekjes. Allerlei herinneringen komen bij Eva op. Berthold was homoseksueel en er werd gezegd dat hij met David zo'n relatie had. Eva oordeelt niet, wel geeft ze te kennen dat zij weinig vertrouwd is met erotische 'kwesties'. Soms voelt zij zich tot andere mannen aangetrokken en vlucht zij toch weer terug in haar onbevredigende huwelijk. – Dat zij soms een *albimuse* of een flirt wordt genoemd, kwetst haar; zij blijft verlangen naar de allesomvattende overgave. Levensvragen bestormen haar en zij moet eenheid zien te scheppen in de chaos die na elk inzicht ontstaat alsof alles in haar doorgronding tot EENHEID, tot het ENE moet worden samengebonden. Zij probeert te bevatten wat TOTALITEIT moet zijn en de slingerslagbeweging komt weer terug: *'het eeuwig gebroke, eeuwig zich herstellende, nooit zich herstellende evenwicht.'*

VIII. AAN ZEE

EVA IS 40 JAAR. Met haar kinderen en Heleen brengt zij de vakantie door. Ben is van haar gescheiden; zelf denkt zij dat haar verlangens onvervulbaar zijn. Eva realiseert zich dat haar erotische problemen onopgelost zijn gebleven. In de vakantie ontmoette zij Marius met wie zij ooit in *Het Concertgebouw* even zo'n bijzonder contact heeft gehad. Het beeld van de *slingerslagbeweging*, waarbij alles zich probeert te ankeren in het leven en zich weer loscheurt naar de dood, is als het vastklampen aan dogma's die geen stand houden voor het kritische en dus oplichtende denken. En staan tegenover egoïsme en zinnelijke verlangens niet de drang tot zelfverloochening en de roep naar het hogere? Deze neigingen lijken louter een functie te zijn in de eeuwige beweging van het ENE, van de TOTALITEIT. Altijd heeft Eva gedroomd van HET ENE. Met Marius beleeft zij momenten van liefde die al h.w. het kruispunt vormen van laag en hoog, van leven en dood, waar alles in alles overgaat, opgaat en ondergaat. Zij had angstvallig gezocht naar de formule van de volledige overgave. Wat de erotiek betreft overwint zij eerst nu de schaamte en zij ontdekt, dat juist de lichamelijke verlangens de liefde pas goed en volledig maken. Van een blijvende relatie zien Eva en Marius echter af nadat zij even samen de eenwording hebben beleefd.

DE SCHETSEN EN VERHALEN UIT *HET HUISJE AAN DE SLOOT, ZIJN VAN-UIT DE HERINNERING GESCHREVEN*. Je kijkt mee met de hoofdpersoon. Naast de zij-vorm is er de peinzende je-vorm in de tegenwoordige tijd. Daardoor vloeien invoelende beschrijvingen en innerlijke monologen in elkaar over. – De lezer krijgt alles te zien vanuit het gezichtspunt van de hoofdfiguur. Daarbij gaat het dikwijls om alles wat er zo al door haar heen-trekt op momenten dat zij min of meer in zichzelf verzonken is en terug kan kijken op wat zij heeft meegemaakt. Het komt ook voor, dat wat zich in Eva's omgeving en in haar innerlijk afspeelt, tegelijkertijd op de voet kan worden gevolgd. Het gebruik van de tegenwoordige tijd geeft een effect van directheid. Terugblikken staan in de verleden tijd, maar het verleden wordt ook geactualiseerd door een tegenwoordige tijd. Alles bij elkaar moet je bedacht zijn op wisselingen tussen binnen- en buitenwereld en tussen het nu en stukjes meer of minder ver terugliggend verleden.

Wat Eva denkt en beleeft, wordt vooral aan het begin beschreven in de derde en de tweede persoon en ook in de ik-vorm. Vanaf VI is de combinatie van de ik- met de je-vorm het grondpatroon geworden alsof dat het langzamerhand op de voorgrond treden van de eerste persoon te maken zou hebben met Eva's groeiende besef van haar eigen identiteit.

Eva is een bewustzijnsroman: het boek heeft de weergave van een innerlijk bewustzijn tot onderwerp waarbij allerlei technieken gebruikt zijn. Het verhaal kan worden opgevat als een serie herinneringsbeelden als een reeks van innerlijke monologen, met wisselende persoonsvormen en werkwoordstijden; de vele puntjes uit de oorspronkelijke drukken passen bij de bewustzijnsweergave, waarin vele associatieve overgangen voorkomen.

De auteur heeft ervoor gezorgd dat de lezer de verhaallijnen toch vast kan blijven houden. Daarvoor zorgt allereerst de chronologie. Men maakt Eva in elkaar opeenvolgende fasen mee en overgeslagen stukken komen in latere terugblikken aan de orde. Wanneer er heen en weer wordt gesprongen in de tijd, omdat de feitelijke beleving domineert boven klok en kalender, blijkt dat uit verschillende signalen; verder neemt het aantal herkenningpunten in de herinneringen op de duur toe. Daarnaast kent de roman een tamelijke strakke thematische opbouw die door vele terugkerende beelden en symbolen wordt begeleid.

EEN VAN DE HOOFDTHEMA'S IS DE EROTIEK. Eva is een product van haar tijd en de doorwerking van de Victoriaanse moraal wat in het boek *joods-calvinistisch seksueel gemoraliseer* heet. De intieme lichamelijke functies roepen schaamte op en worden verheimelijkt of weggedacht; van voorlichting is amper sprake, zeker niet bij meisjes. Het seksuele staat in de sfeer van wat slecht en verboden is en waarover slechts zin- en toespelingen worden gemaakt. Het huwelijk is de *vrijplaats* en velen houden een schone schijn op. Eva weet geen raad met alle tegenstrijdigheden die zij in zichzelf waarneemt. Zij wordt afgeleid van de wettende, hooggestemde idealen; het verbodene stoot af en bezit verlokke *kracht*: het *mysterium, tremendum & fascinans...* Als anderen naar aantrekken, stellen zij haar ook weer teleur. Schaamte en verlangen naar overgave zitten *elkaar dwars*.

Eva kent in haar voelen en denken *bewijding*, wanneer zij de woorden uit *Johannes Viator* weet om te draaien. Dit boek van Van Eeden kende zij goed en heeft het verwerkt in haar eigen roman waar de hoofdfiguur profetische allures aanneemt. Hij komt terug in de tegenstelling tussen geestelijke liefde en seksualiteit als het *goede en hogere* en als het *lagere en mindere*. Alleen met het oog op de voortplanting zou de 'lijfszonde' goed zijn. Dit standpunt overwint Eva. Uiteindelijk beschouwt zij *Johannes Viator* als de verkeerde leermeester en zegt met overtuiging: *Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed.* Dit moment is de voltooiing van een emancipatie die zij in andere opzichten al eerder bereikt had zoals het met meer onder de indruk te raken van mannen die intellectueel een superieure en neerbuigende houding aannemen.

De erotiek hangt samen met Eva's zoektocht naar zelfinzicht en levensverschijnselen. De tocht wordt duidelijk door de filosofische inzichten in Van Bruggens romans en essays als erigszins weerbarstige stof. – Wat Eva aanduidt als de *slingerslagbeweging* die zij overal en altijd waarneemt, slaat op de *levensdrift*, die samengaat met *doodsangst* en gericht is op het hier en nu en het *eenheids- en doodsverlangen*, dat van een hogere orde is. Eva spreekt in gedachten haar vriendin Agaath toe: *'Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zul je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zoudt de Meest-Verhevene [Socrates] willen volgen... en*

alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen [de profeet Elia]. En neemt je de slingerslag naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven, zoals de beesten zich aan het leven klemmen, blind.'

Levensdrift drijft tot zelfhandhaving. Dat leidt tot egoïsme, het toegeven aan instinctieve neigingen, het staan op de eigen rechten, vasthouden aan waarden en normen, het geloven in vaste waarheden, ten diepste tot behoudzucht. Handhaven gebeurt in principe in groepsverband. Als een kuddedier, in een clan, rang of stand, partij, kerk, enz. Het groepseigene is vanzelfsprekend, het andere is raar, vreemd en vijandig. In zoverre de mens niet tot een zelfstandige persoonlijkheid uitgroeit, gaat de levensdrift bij Van Bruggen hand in hand met eenvormigheidsverlangen, met collectivisme. Het vasthouden aan bestaande, gezamenlijke en min of meer uniforme onderscheidingen is de kern, al of niet verhuld. In *Eva* zijn het de meisjes met wie Eva optrekt als zij in de stad komt te wonen en sommige collega's van haar.

De individualist, in wie het eenheids- en doodsverlangen overheerst, vormt de tegenpool. Hij tast de eenvormigheid van de groep aan door vragen en twijfel aan vaste opvattingen. Dan rijpt de overtuiging om aan de hand van persoonlijke waarden te leven met als drijfveer *verwondering* in plaats van vanzelfsprekendheden. Twijfel en relativisme staan tegenover dogmatisme en absolutisme geïnspireerd door levensdrift. Uiteindelijk wordt de individualist gedreven door eenheidsverlangen. Niet alle verschillen zijn wezenlijk en er zijn meer kanten aan een zaak. Wie door eenheidsverlangen wordt gedreven, wat bij Van Bruggen iets anders is dan eenvormigheidsverlangen en kuddedrift en slecht liever grenzen dan ze te handhaven. Het is gericht op opoffering en zelfverloochening, op overgave en versmelting, ook in liefde en vriendschap. Opgaan in betekent ook: als afzonderlijkheid ten ondergaan; eenheidsverlangen is dus eigenlijk ook doodsverlangen. Daartegen keert zich dan weer de doodsangst en dus de levensdrift. Vragen stellen, je eigen weg banen, geen definitief houvast; het is een vermoeiend leven. Collectivisme gaat dan wel vaak samen met kortzichtigheid en ook wel met een zekere bothed, maar tot een groep behoren biedt naast zekerheid ook geborgenheid en inspiratie. Eva's socialistische collega Hugo vormt hier een sympathiek voorbeeld.

EVA ONTDEKT STAP VOOR STAP TWEE DINGEN. Bij de eerste lijken er twee hoofdtypen te zijn, naar gelang ofwel de levensdrift en daarmee ook de *kuddegeest* overheerst ofwel het eenheids- en doodsverlangen en daarmee ook het *individualisme*. In dit licht wordt het duidelijk dat de aanvankelijk schuwe, onzekere en twijfelende Eva van meet af aan primair een individualiste is. Duidelijk is dat zij de fundamentele verwondering kent, waaruit volgens Plato alle wijsheid voortkomt. Die verwondering zet haar aan tot vragen en zoeken. Lang had zij de neiging om op te zien tegen de zelfverzekerden, op den duur ziet ze in dat zij in schijn haar meerderen zijn en gevangen zitten collectivisme. Daarom loopt Eva's huwelijk met Ben stuk en Eva's collega Ebner en zijn vrouw evenmin harmoniëren. De tweede ontdekking is dat de levensdriften het eenheids- en doodsverlangen ook in de afzonderlijke mens tegenover elkaar staan, al overheerst de ene of de andere tendens. Ook buiten het erotische om zijn er redenen die haar ertoe brengen te gaan denken.

'Ik ben als doormidden gekleefd... ik ben als in tweeën gevallen... ik ben twee... ik ben in-één-gehechte twee, ik ben tegen-elkaar-gerichte twee, ik ben tegen-zichzelf-gekeerd één.'

Zij is er van overtuigd dat het haar taak is om de afzonderlijke dingen waaruit de wereld lijkt te bestaan als het ware uit hun eenzaamheid te verlossen en door haar begrip en inzicht in het ENE en allesomvattende samen te binden; met een chaos aan denkbeelden en opvattingen kan zij niet leven. Tegelijk heeft zij behoefte om banaal en gewoon te zijn en weg te vluchten voor caleidoscopische gedachten. – De tweespalt die Eva overal en altijd waarneemt en ervaart, staat volgens haar niet op zichzelf, maar heeft een metafysisch karakter. Het om de manifestatie van het eeuwigdurende en noodzakelijke proces van het AL-ENE of de TOTALITEIT. Daarmee komt zij tot een levens- en wereldbeschouwing die aansluit bij de zg. dialectische benadering van Hegel en andere filosofen. De bekende trits van these, antithese en synthese neemt daarbij een hoofdplaats in. In *Eva: ...de slingerslag*:

Eenheid, Eeuwigheid, eeuwig in zichzelf beslotene, zich brekende, zich sluitende, zich zoekende, de in zichzelf vluchtende TOTALITEIT.

Het AL-ENE, het in oorsprong alles omvattende dat tot ontvouwing en onderscheiding komt van zichzelf door uiteen te breken in afzonderlijkheden: d.w.z. in alles wat de wereld uitmaakt inclusief de mens; bij deze beweging hoort de drang tot zelfhandhaving en dus levensdrift. Op de *these* (EENHEID) volgt *antithese* (CHAOS). Het uiteengevallen *Ene* wordt zich bewust van zijn gebrokenheid en reikt terug naar zelfherstel; daarbij hoort de drang tot opheffing van afzonderlijkheden zoals eenheids- en doodsverlangen. M.a.w. op de *these* en de *antithese* volgt nu de *synthese*. Deze voortdurend werkzame dialectische beweging bepaalt volgens Eva (en Carry) alles.

TOT IN HET LAATSTE HOOFDSTUK KENDE EVA DE TEGENSTELLING TUSSEN DE LAGERE SEKSUALITEIT EN DE HOGERE GEESTELIJKE LIEFDE. De begeerte van de zinnen tegenover het verlangen naar de zelfverloochening van de kuisheid brengt zij in verband met de slingerslagbeweging die alles in haar greep heeft. Noch de ene, noch de andere weg heeft zij ooit tot het einde toe kunnen gaan, maar nu ziet zij in dat beide neigingen hun plaats en functie bezitten in het grote geheel en dus eigenlijk gelijkwaardig zijn. Pas nu vindt zij even het punt waar beide wegen elkaar kruisen: een *synthese*. Maar iedere *synthese* kan slechts tijdelijk zijn en dus kan zij de 'unio mystica' slechts even beleven. Wèl heeft zij al haar gedachten en belevingen binnen één overkoepelend begrip kunnen inpassen. Daarmee moet zij het leven door en de dood tegemoet.

DAT JE AL LEZENDE EN EVENTUEEL HERLEZEND GREEP KAN KRIJGEN op de hoofdthema's uit de roman, komt door de terugkerende beelden en symbolen; zij behoren tot de eenheidscheppende factoren in de gedachten en gevoelens die door Eva's bewustzijn heen trekken. Enkele uit de vele voorbeelden zijn: de kleuren wit (*zuiverheid*) en rood (*erotiek*), het joodse *Kol Nidrei* (vergelijk de stem van het geweten), de toren en de vurige wagen (*het hoge, zuivere*), de prop papier (*de mens als speelbal*), de berg Nebo (*de weidse geestelijke vergezichten*), de rietplas (*het metafysische*), de wind- en de waterstem (*de verlokkende verten*) tegenover de eendenkooi (*het veilige en beperkende profane*). Zinswendingen keren terug: *de opwaartse en neerwaartse weg* (Galsworthy). Als muzikaal leidmotief fungeert Schuberts onvoltooide symfonie (de '*Unvollendete*').

HET BELANGRIJKSTE EN MEEST FUNDAMENTELE BEELD IS ECHTER DAT VAN DE SLINGERSLAG: *'De enige, eeuwige slingerslag... het eeuwig gebrokene, zich eeuwig herstellende, zich nooit herstellende evenwicht.'*

DIT GEBRUIK VAN CONCRETA ALS BEELD OF SYMBOOL past bij de suggestieve stijl waarin *Eva* geschreven is; het zintuiglijke en het meditatieve worden op elkaar betrokken. Bij de bewustzijnsweergave is aansluiting gezocht bij spreektaal-eigenaardigheden en tegelijkertijd is er sprake van een poëtische en retorische stilering.

IN DE ROMAN IS DE VERHOUDING TUSSEN TAAL EN DENKEN meermalen onderwerp van reflectie, maar literatuuropvattingen worden niet uitgesproken. Het lijkt echter niet toevallig dat de auteur bij het uitdragen van haar ideeënwereld voor een bewustzijnsroman gekozen heeft. Eva komt immers juist via een langdurig bewustwordingsproces stap voor stap tot levens- en zelfinzicht. De ontwikkeling die zij daarbij doormaakt, correspondeert bovendien met de beweging van het *AL-ENE* zelf; vanuit een besef van gebrokenheid wordt de eenheid weer gezocht.

NADAT ZIJ EVENALS VELE ANDERE AUTEURS uit het begin van de twintigste eeuw eerst in een naturalistische richting had gewerkt, is Garry van Bruggen uit onvrede daarmee en door de aansporingen van Frans Coenen gaan streven naar een kunst die een bepaalde persoonlijke idee of levensvisie uitdroeg. In de kring rond Coenen maakte zij ook kennis met de herleving van de Hegeliaanse filosofie in Nederland, waarbij zij zich gedeeltelijk kon aansluiten. Tot de Nederlandse schrijvers die veel voor haar betekenden behoorden ook Van Eeden en Van Schendel: allebei in *Eva* aanwezig via verwijzende citaten. Onder de buitenlandse auteurs waardeerde zij met name G. B. Shaw, Anatole France en de hierboven al eerder even genoemde John Galsworthy. Opmerkelijk is haar vroege bijdrage aan de ontwikkeling van de bewustzijnsroman als genre, buiten de modernistische voorbeelden van Joyce, Virginia Woolf en anderen om.

DE ROMAN *EVA* heeft vanaf verschijning tot heden veel waardering en enige kritiek uitgelokt; daarin zijn verschillende constanten aan te wijzen. In 1929 merkte een recensent op dat wie dit boek leest een mens aanraakt. Voor de onmiskenbaar persoonlijke accenten in *Eva* hebben in de loop van de jaren vele critici en andere beschouwers oog gehad; er was soms kritiek over de pathetiek, maar meestal was men geraakt en geroerd.

Titelpagina van de 1^e druk van *Eva* (1927)

Zowel aan het einde van de jaren twintig als in het recente verleden is het specifiek vrouwelijke karakter van het boek op de voorgrond geplaatst en heeft men eveneens dikwijls de aandacht gevestigd op de algemeen-menselijke kanten van de geschetste problematiek. In een bespreking met de later toegevoegde titel *'De bewuste vrouw en haar roman'*, heeft vooral Menno ter Braak indertijd de toon gezet voor de waardering van *Eva*. Hij is het ook geweest die de roman meteen in verband bracht met *Prometheus* en ander werk van Carry van Bruggen met een filosofische inslag. Later is dit punt nog meermalen globaal aangeduid, maar een meer biografische interesse heeft het meest op de voorgrond gestaan in grotere studies en verhandelingen. Duidingen van psychoanalytische aard sluiten daarbij aan. Dat de roman een bijzondere vormgeving kent, is van het begin af geconstateerd; volgens sommigen is het boek wat brokkelig, anderen waarderen juist de meeslepende stijl.¹

1 Er is gebruik gemaakt van Carry van Bruggen, *Eva*, 2^e druk, Amsterdam 1928.

IN DE PERS:

- Marie Schmitz, (*Eva*). De Nieuwe Rotterdamsche Courant, 1927.
- J.W.F. Werumeus Buning, (*Eva*). De Telegraaf, 5-11-1927.
- Gerard van Eckeren, (*Eva*). De Gulden Winckel, 1927, p. 254-257.
- Maurits Uyldert, (*Eva*). Het Algemeen Handelsblad, 26-11-1927.
- J. Kloos-Reyneke van Stuwe, (*Eva*). De Nieuwe Gids, 1927, II.
- W.L.M.E. van Leeuwen, (*Eva*). Tubantia, 1927.
- Henri Borel, (*Eva*). Het Vaderland, 21-12-1927.
- J. de W(it), (*Eva*). Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, 1928.
- C. Tazelaar, (*Eva*). Stemmen des tijds, 1928, I, p. 313-314.
- F(rans) C(oenen), (*Eva*). Groot Nederland, 1928.
- Menno ter Braak, (*Eva*). De Vrije Bladen, 1928.
- M.O. Albers, (*Eva*). De Gids, 1928, II, p. 297-299.
- A.J. Luikinga, (*Eva*). De Socialistische Gids, 1929, III, 4, p. 315-320.
- Annie Romein-Verschoor, (*over Carry van Bruggen*). 1936.
- E.w. (= ?), (*herdruk van Eva*). De Stem, 1940, II, p. 1006-1008.
- R. Zimmerman, (*herdruk van Eva*). Vrij Nederland, 17-5-1952.
- M.-A. Jacobs, *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk*, Gent 1962.
- Jaap Meijer, *Joden zijn ook mensen*. Rotterdam 1968.
- Hannemieke Postma, *Een verkenning van Eva*. De Nieuwe Taalgids, 1976.
- Jan Fontijn, *Prometheus en de allumeuse*. De Revisor, 1977.
- Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt*. Amsterdam 1980.
- Aafke Steenhuis, *Eva, de eerste roman*. In: De Groene Amsterdammer, 8-4-1981.
- Jacques Kruijthof. *De gouden damp van de liefde*. Nieuw Wereldtijdschrift, 1987.
- Gerry van der List, *Carry van Bruggen*. *Eva Laren* (Gld) 1988. (Memoreeks).
- Rob Wolfs, *De slingerslag in Eva: Dichten en denken van Carry van Bruggen*, 1989.

2024

OOK IN VAN EEDENS *JOHANNES VIATOR* ZIEN WE VOORAL HET CONFLICT TUSSEN ZIEL EN ZINNEN. De roman is in de ik-vorm geschreven en krijgt zo een bekenteniskarakter. Het is een lyrisch verslag van binnen-uit. Johannes is op zoek naar de ware liefde. Hij streeft naar zuivere liefde, maar de zinnelijkheid kwelt hem voortdurend. Tijdens zijn tocht ontmoet hij verschillende vrouwenfiguren, die afwisselend zuiverheid en lust in hem opwekken: Marjon is de kuise geliefde, haar zus de incarnatie van de wel-lust. Johannes onderneemt een reis van zeven dagen. Het getal 7 is symbolisch; tijd- en plaatsaanduidingen ontbreken verder. Op de zesde dag leert een geliefde hem dat aardse liefde te verenigen is met hemelse liefde. Deze laatste liefde moet echter wel haar oorsprong vinden in goddelijke liefde. Op de zevende dag besluit Johannes afstand te doen van elke vorm van liefde om zijn bevindingen op te schrijven.

DE ROMAN HEEFT EEN CYCLISCH KARAKTER: HET EINDE – MET UITZONDERING VAN DE EPILOOG – SLUIT AAN BIJ HET BEGIN. Het geheel lijkt op een bedevaartstocht, een zoektocht naar ware liefde en mystiek. Bij de opbouw is gebruikgemaakt van mystieke principes: in zeven dagen worden verschillende mystieke ‘stijgingen’ en ‘renunciaties’ van de ziel beschreven. Van Eeden gebruikt bijbelse, lyrische taal. Zijn lyrisch-profetische stijl zal elders terugkomen, bijvoorbeeld in het proza van Henri Borel, A. Kempe, H.W. van den Bergh van Eysinga, M. Ternooy Apèl, Gerard van Eckeren en Jan Zürcher.

CARRY VAN BRUGGEN LIET *JOHANNES VIATOR* JAREN LATER NOG EEN BELANGRIJKE ROL SPELEN IN HAAR ROMAN *EVA*. Zowel Couperus’ *Extaze* als *Johannes Viator* werd door de kritiek in een mystiek kader geplaatst, maar opmerkelijk genoeg vonden veel critici de boeken ziekelijk. Ze zagen het als een teken van degeneratie dat de romanfiguren alle lichamelijke uit de liefde wilden bannen. Was binnen het naturalisme een teveel aan lichamelijke een probleem, hier leek het omgekeerde het geval. De mystiek riep vaker dergelijke dubbelzinnige reacties op. Het streven naar het hogere vond men vaak mooi, maar het extreme werd niet gewaardeerd. In 1900 noemde predikant en theoloog Chantepie de la Saussaye de stroming bijvoorbeeld een ‘ziekteverschijnsel’.

Jacqueline Bel

IK BEN JOHANNES, EENZAAM NU. Groot windgerucht is om mij. Stil glijden daarin op mijn blinkende mensgedachten, de gedachten van mijn eenzaamheid. Ik ben alleen, helemaal alleen, ongenaakbaar, onschendbaar. En ik wil ze allemaal uitspreken, in m'n eentje, alleen met mijn lieve, mijn schone, heerlijke gedachten.

O mijn witte kinderen, mijn blanke, hemelse woordzinnen, uitlevend uit mijn droevig lijf, dat sidert in smartelijke verrukking. Ik zal u allen verzorgen, tederlijk – minnelijk – als een goede, goede vader, want jij zijt sterk, maar zo wonderbaar teer.

Voor het staren van blinde mensenogen verkwijnt jij, en het geluid van de stemmen kan u doen sterven. En dat is leed, leed, leed – nameloos leed voor wie u droeg. Als de liefde van uw Vader voor u, zo groot is er geen liefde.'

ER STAAN VERWONDERLIJK MOOIE STUKJES BEELDEND PROZA IN JOHANNES VIATOR, die zo treffend een stemming van melancholie verzinnelijken. Eigenlijk voortdurend wordt in die korte, sterke zinnnetjes een innerlijk gezicht voor ons onthuld, als een dichtertelijke samenvatting van plaatsen en momenten:

HIER REES DE MORGEN SONOOR EN HELDER, en droegen de bergen lichtende wolkenkransen om 't donker-groene hoofd, - en de tuin was zonnig en dierbaar beneden, liggend vol rozen, kleurfonkelend gebedde bloemen, schitterend blauw en warm rood, in dampige, warme morgenzon...

IN DE AVOND WAS STEEDS, ELKE DAG, ELKE DAG, EEN FEESTELIJKE GLORIE. Een groot rood-verlicht feest was het elke avond; daaraan deed alles mee. De avondstond vlamde zijn mooist, de rotsen antwoordden met somber-rosse vrede het hoge hemelrood, de vloeiende rivier wist het en was licht, de huizen der mensen overal wit-gelukkig in het groen.

En dus mochten de kleine mensen blij zijn en zich in lachen bewegen.

Zij deden muziek door 't hele dal.

Frans Coenen

EVA IS EEN GESPROKEN OPERA EN MUZIKAAL LUISTERBOEK GEBASEERD OP DE OPENHARTIGE ROMAN VAN CARRY VAN BRUGGEN. Het werk is geproduceerd door Sjaron Minailo samen met Gaea Schoeters en Annelies van Parys.

DE PODCAST EVA wordt verteld door Leny Breederveld, Jade Olieberg, Nastaran Razavi Khorasani, Stefanie Janssen, Funda Mújde, Mira Helmer, Helen Kamperveen en Claron McFadden. De muziek wordt gespeeld door het *Ragazze Quartet* en neemt je mee in de atmosferische binnenwereld van *Eva*.

DE ROMAN EVA VAN CARRY VAN BRUGGEN IS HET VERHAAL VAN EEN VROUW DIE WORSTELT MET HAAR SEKSUALITEIT. HET BOEK IS ALLES-BEHALVE GEDATEERD – EVA IS NOG SPRINGLEVEND.

Gisteravond laat al hing hij boven de daken klaar, de rosse lantaarns sloegen er hun gloed tegenaan en vannacht heeft hij zich laten zakken – de sneeuw. Het is de eerste sneeuw van het nieuwe jaar, het is de eerste sneeuw van de nieuwe eeuw – sneeuw die de wereld vernieuwt. Het is vandaag de nieuwe eeuw – gister liep de oude eeuw ten einde.

DAARNA ZUIGT ZE DE LEZER MEE IN DE STROOM VAN HAAR GEDACHTEN. Geen *monologue interieur*, wel een soort dialoog met zichzelf. Eva worstelt met alle grote dingen in het leven. De dood. Haar seksualiteit. De tweespalt tussen liefde en lichamelijk verlangen. Het verlangen wordt indirect aangeduid met *het heel erge* of *het ergste*. Met haar verlangen *erbij te horen* en het besef *anders te zijn* wil zij zich onderscheiden van de groep, of er juist in opgaan als een gewone vrouw die genoeg heeft aan modieus gekwebbel, of bij de jongens horen. Mee-denken. Denken. In het eerste hoofdstuk leest ze Vondel met de leraar waar ze stiekem verliefd op is en spreekt ze die droom uit: *ze wil alles begrijpen, alles doorgronden*. Ze weet dat zulke ambities voor meisjes en vrouwen ongepast zijn. Ongepast of niet, Eva wil denken. Net zoals Carry Van Bruggen die zichzelf eerder een *denker* vond dan een *artiest* en nooit echt haar plaats in de wereld vond. Zoals ze het zelf formuleerde: *Er is geen ander zijn dan anders zijn*. Ook vormelijk houdt Van Bruggen zich niet aan de regeltjes. Het vertelperspectief springt van de ik-vorm naar de jij of de zij, al naargelang de afstand waar-

mee Eva zichzelf bekijkt. Reflectie en actie wisselen elkaar razendsnel af in zo'n zinnelijke, zinderende taal dat zelfs het *beletselteken*, dat ze als sneeuw tussen de zinnen uitstrooit, geen rust brengt... Gesprekken zijn er ook, massa's gesprekken, waardoor *Eva* soms op een Franse praatfilm lijkt. Af en toe dwalen haar gedachten af en vertelt ze een mini-essay tussendoor. Het hele boek lang ren je als lezer met haar mee.

ZO'N *STREAM OF CONSCIOUSNESS* vinden we o.a. bij James Joyce en Virginia Woolf, haar Angelsaksische tijdgenoten. Hun vernieuwende stijl toont veel gelijkenissen. Van Bruggen zelf bewonderde auteurs die traditione-

 ler schreven. Zij hield o.a. van Colette, Brontë, John Galsworthy en Bernard Shaw.

EVA IS ANTOBIOGRAFISCH op een niet *klein-ikke-*rige manier. Van Bruggen probeert vanuit haar navel (het meest wezenlijke punt van haar zijn) de wereld te begrijpen. Eva worstelt als een vrouw in de Victoriaanse tijd met haar seksualiteit. Met veel willen, smachten, hunkeren en niet kunnen. Van Bruggen vertelt niet alleen dat persoonlijke verhaal, ze gebruikt het om filosofische thema's te belichten. Zoals haar gevecht met het socialisme en het feminisme, twee -ismen waarvan de kerngedachte haar aantrok en de stelligheid haar afstootte.

CARRY'S RELATIE MET HAAR BROER JACOB WAS INNIG. Jacob werd vermoord. Eva's broer laat ze 'zichzelf de dood aandoen' – waarna ze het recht op zelfdoding onderzoekt. En goedkeurt. Of toch niet afkeurt. Net zoals ze Jacobs homoseksualiteit niet afkeurt. Het huwelijk vergelijkt ze met een *eendenkooi*. Een fuik waar je invliegt om vanuit gevangenschap eeuwig naar vrijheid te verlangen. Maar tegelijkertijd een veilige haven voor wie het leven in vrije vlucht ondraaglijk vindt. Over het moederschap, dat ze liefdevol volbrengt, schrijft ze nuchter: 'Dat is geen ideaal, dat is een drift.'

1 De term stroom van bewustzijn werd gemunt door William James in *The Principles of Psychology* uit 1893. Hij schrijft: Bewustzijn als een ononderbroken stroom. Laten we het voortaan de stroom van het denken, het bewustzijn of het subjectieve leven noemen.

EVA IS NIET VEROUDERD OMDAT HET ZOEKEN EN TWIJFELEN VAN EVA VAN ALLE TIJDEN IS. Ze is een jongensmeisje een androgyne verschijning met kort haar die voelt dat ze niet tussen de andere vrouwen past. Van Bruggen wou mens zijn, meer dan m/v. Als auteur. Als filosoof. Als persoon. Wel een vrouw die beseft dat ze als denker en intellectueel geen echte plaats tussen de mannen krijgt. Dat was haar feminisme. Haar gevecht. – Ook de seksuele worsteling van Eva is niet gedateerd, het zijn niet alleen de religie en de preutsheid die haar blokkeren. Zij is het zelf. Ze flirtte omdat ze wou voelen, ze snakte naar overgave. Ze werd wel een *allumeuse* genoemd die ‘niet wou’.

Wie eigenlijk denk je dat ik zocht aan te steken? Mijzelf, enkel mijzelf, altijd mijzelf zocht ik aan te steken. Maar de ander ontbrandde en ik bleef koud. Koud. Nu denk ik zelf dat mannenwoord. Koud – omdat ik in dit directe, in dit beperkte... Koud –, met mijn brandende hart...

Carry kon het niet, zei haar zoon, ‘niet met vrouwen en niet met mannen.’ Ze probeerde het, zelfs op het kraambed met de dokter, ze kon het niet. De overgave wilde niet lukken. Iets zat haar in de weg. Wellicht haar denken, dat uiteindelijk haar dood zou worden. *Eva* werd Carry van Bruggens laatste roman. Ze stierf op haar 51^e. Het werd haar te veel. De *slingerslag* tussen denken en voelen was doorgeslagen, en haar rusteloze brein richtte haar genadeloos te gronde.

MAAR NIET IN *EVA*. Hier ontsnapt ze nog in een slot dat even slordig als weergaloos is. In het open einde klinkt de onherroepelijkheid waarmee ze geluk afwijst uit angst dat het de lakmoesproef niet zal doorstaan.

Van Bruggen en Woolf hebben elkaar niet gekend. Ze zouden bij elkaar evenveel verschillen als gelijkenissen vinden. Carry’s literaire helden waren de auteurs tegen wie Virginia zich afzette. Zo sterk als de stilistische en thematische echo’s tussen hun werk zijn, zo verschillend was hun temperament: Carry’s stelligheid en discussiedrang zou Woolf gek hebben gemaakt. Zeker is dat ze als auteur naast elkaar mogen staan. *Eva* is een grootse roman die haar plaats in onze canon terecht verdient. *Eva* is geen boek voor alleman.

Eva is wel een boek dat niemand zich mag ontzeggen.

GEHARREWAR

IN 1881 WERKTE DE VOORMALIGE MARKRAMER IZAK DE HAAN BIJ DE KLEINE JOODSE GEMEENTE VAN SMILDE. Izak was inmiddels 2^e graads godsdienstonderwijzer en op voorspraak van zijn *elegante* schoonfamilie tot *Gazan* benoemd door de *pamassin* aan de Drentse Hoofdvaart. Voorzanger, rebbe, beestensnijder en godsdienstonderwijzer bij een kleine *kille* in de mediene. Een karig bestaan. De eerste en laatste dag van 1881 waren bijzonder voor Izak en zijn vrouw Betje Rubens. Op 1 januari werd Carolina Lea geboren. Op 31 december van datzelfde jaar baarde Betje een zoon: Jacob Israël. Over Jacob heeft de vpro-televisie een prachtige documentaire gemaakt.

Jacob Isaraël de Haan, was de dichter van het Joodse Lied, schrijver van onder andere *Pijpeliujes*, een homo-erotische roman, socialist, vrijdenker en rechtsgevoerde. Later keerde hij in Jeruzalem weer terug tot DE EEUWICE en werd de verdediger van de orthodoxe rechtten tegenover het seculaire zionisme. Dat kostte hem de kop. In 1924 werd de zoon van de inmiddels *Gazzy* in Jeruzalem vermoord. Hij had zojuist de synagoge verlaten waar hij voor de laatste keer *Widdisj* had gezegd. Het was voor het eerst dat joodse kolonisten een tegenstandende braker uit de weg ruimden. Althans, dat werd verondersteld want de moordenaar werd niet gevat. In die dagen was Jacob Israël de Haan wereldnieuws.

In de documentaire wordt Smilde maar één keer genoemd want het ging de makers om de opmerkelijke levensloop van Jacob Israël en om zijn eerste levensjaren in het grote gezin van de Gazzen van Smilde van geen belang. Merkwaardiger was het nog in die documentaire nergens de biografie over Jacob Israël de Haan van Jaap Meijer te vinden genoemd. Opmerkelijk, want de documentaire volgde de biografie op de voet. Wellicht lag de oorzaak bij mevrouw Ludo Giebels die adviseur van de makers was geweest. Giebels was nogal gebeten op de biografie van Meijer zoals te lezen is in *NRC-Handelsblad* van 7 juni 1985. Hoe dan ook, Meijer schreef een schitterend boek, waarin hij prachtig de sfeer tekent van de joodse gemeenten in Smilde en Gorredijk aan het eind van de vorige eeuw (P&V 1967).

Izak de *Gazan* kwam al snel in conflict met zijn kerkbestuur. Bestond dat bestuur uit gelijkhebbelijke lieden die zorgvuldig het aanzien van hun ambt koesterden, vergeleken met hun rebbe was hun redetwisterij kinderspel. Izak was een reglementenkenner en een liefhebber. Hij had een oppositio-nale neiging en liet zich niets zeggen. Voeg daarbij zijn wantrouwende aard en iedereen begrijpt dat Smilde geen gazzen had onder wiens bezielende leiding het kerkelijk leven kalm voortkabbelde. Op *Grote Voorzendag* gebeurde het dat hij plotseling de dienst staakte. Hij viel stil omdat de kerkmeester in een geanimeerde discussie waren gemaakt. Wat er aan de hand was liet de *parnas* vragen. Het sprak de rebbe uit: *wanneer men superieuren spreken moet ik zwijgen*. Zo was ook ruzie over het te laat ter synagoge komen. Althans, volgens de voorzitter, liet verweer van Izak: *De voorzanger zegt, dat hij op zijn tijd ter synagoge kwam daar hij zich regelt naar zonsopgang en zich niet kon regelen naar het Horologie van de voorzitter*. Ook ten opzichte van gemeenteleden, nam Izak geen blad voor de mond.

De voorzanger werd op die manier niet populairder in de veenkoloniale gemeente aan de vaart. Op een dag rante een kind te water. Het dreef af naar het midden van de Smildervaart. Groot misbaar. Timmerman Bos en ene F. Manak brachten de drenkeling weer op het droge maar helaas, het kind gaf geen teken van leven meer. Op dat moment kwam de rebbe langs, paste kunstmatige ademhaling toe, goot rum in het mondje om het braken te bevorderen en wekte aldoende de levensgeesten weer op. Vreugde atom, dat laat zien raden. In een uitvoering handschrijven gar Izak de Haan kennis van zijn goede daad aan de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* te Amsterdam. Het bracht hem een som ouds op plus een gouden medaille. Woede bij Bos en Manak. Zij waren toch de redders? Kan wel zijn, meende de gazan, maar in de *reglementen* staat dat het opwekken van de levensgeesten het criterium is voor het toekennen van een gouden eerbewijs. Dat had de reglementenkenner goed gezien. Afijn, burgemeester W. J. Boelken er bij, getuigen gehoord en het eind van het liedje was, dat Bos en Manak het geld kregen en De Haan de gouden medaille. Maar niet dan na veel geharrewar. Als immer.

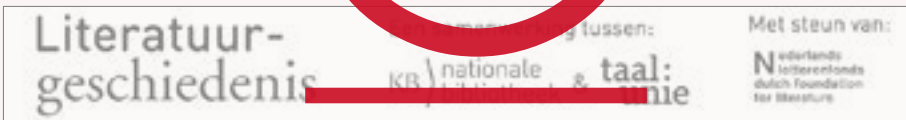
De moderne wereld bleek een chaotisch en ongrijpbaar geheel. Aan de schrijvers de taak om in ieder geval op papier een eenheid te smeden van de brokken. We kijken mee met de gedachten van de hoofdpersoon – vaak een twijfelaar.

BEGIN 1900 STAAT NOG VAST WAAR HET LOT ONS NAARTOE ZAL VOEREN: *De zware, grijze lucht bleef wegen over de wereld.* Met die sombere woorden opent *De vlaschaard* van Stijn Streuvels uit 1907. Op dezelfde eerste pagina treffen we nog de woorden *mist, regen, woestenij, eentonigheid, dofhed, duisternis, nattigheid, verving* en *doelloosheid* aan. Daarmee is de toon wel gezet. De opvolger van dit naturalistische proza werd de modernistische roman. Een van de belangrijkste romanschrijvers uit deze periode is Carry van Bruggen. In haar *Eva* uit 1927 lezen we geen rechttoe-rechtaan verhaal meer over een personage dat teneergedrukt wordt door geërfde achterstelling en armoede, zoals bij Streuvels. Van Bruggen laat vooral de binnenwereld van Eva zien, vanaf haar tienerjaren tot aan volwassen vrouw. Die innerlijke wereld is geen afgerond geheel, maar fragmentarisch. Er zijn flarden herinnering die het heden inkleuren. De sterke afwisseling van gevoelens maakt dat Eva zich soms voelt bezwijken onder haar indrukken, en op andere moment lijkt het verlangen zo groot dat er een universum in te vinden is. De buitenwereld is niet langer een gegeven, maar vreemd terrein dat onderzocht moet worden; hetzelfde geldt voor het eigen innerlijk.

MEESTAL PLAATSEN WE MODERNISTISCHE LITERATUUR TUSSEN 1910 EN 1940. Het gaat dus om literatuur uit een roerige periode. Een periode waarin ontwikkelingen die in de 19e eeuw waren ingezet, zoals democratisering en industrialisatie, een hoge vlucht namen. De steden groeiden snel. Maar er waren ook politieke onrust, economische crises, een eerste wereldoorlog en de dreiging van een tweede. Het gist en broeit in de Westerse wereld en intellectuelen proberen vat te krijgen op de duizelingwekkende ontwikkelingen. – Daardoor is de moderne mens een twijfelaar geworden, net als Carry van Bruggens personage Eva. Die twijfelende hoofdpersoon is een eerste kenmerk van het modernisme.

Neem Ducroo in *Het land van herkomst* van Eduard du Perron. Wanneer hij in 1933 en 1934 in Parijs getuige is van de strijd tussen communisten en fascistten, raakt hij ervan doordrongen dat de waanzin nabij is en dat hij moet kiezen. – Typerend voor de roman en voor het *modernisme* is dat Ducroo de grootst mogelijke aarzeling heeft bij het maken van dergelijke keuzes.

Du Perron observeert en analyseert en is erg terughoudend waar het aankomt op het doorhakken van knopen of het ondernemen van concrete actie. De modernistische auteur is een individualist, geen partijganger. Expliciet politiek engagement is daarom voor hem geen optie. Hij heeft een tweeslachtige houding tegenover zijn tijd, en dat uit zich vooral daarin dat hij van veel positieve ontwikkelingen de schaduwzijde ziet. – Zo hebben veel modernistische auteurs erop gewezen dat de technologische vooruitgang tegelijk mechanisering en bureaucratie in de hand werkt.

EEN DECENNIALANGE FASCINATIE VOOR CARRY VAN BRUGGENS ŒUVRE

DE GROTE VERDIENSTE VAN 'ER IS GEEN ANDER ZIJN DAN ANDERS ZIJN' is dat Van de Pol het oeuvre van Van Bruggen ook in de huidige tijd situeert. Zij verbindt op uiteenlopende wijze de literaire nalatenschap van Van Bruggen met hedendaagse cultuuruitingen als romans, beeldende kunst en films en met de actuele, sociologische theorie over distinctie. Zo slaagt ze erin om een brug te slaan naar de jonge generatie. *Boeken mogen niet saai zijn*, aldus Van de Pol, en *Er is geen ander zijn dan anders zijn* is dat beslist niet. Wie bereid is om mee te gaan in haar gedachtesprongen en terzijdes, maakt kennis met de denkwereld van Carry van Bruggen en kan niet anders dan instemmen met de auteur die haar vlammend betoog eindigt met: *Carry, c'est nous*.

Uit de recensie van Lenny Vos *Er is geen ander zijn dan anders zijn. Denken met Carry van Bruggen* van Barber van de Pol.

HONDERDEN OGEN STRALEN HET UIT, stralen het in elkander
 Hover, honderden monden ademen het uit, ademen het elkaar toe...
 gezichten gloeien het elkaar tegemoet. O, waaiende, witte vlam van geluk.
 Bevende borsten, die hun volheid niet dragen, niet bevatten, juichende,
 zingende monden... 'Dat is ons HEILIG IDEEAAL...'

Zo schijnt een lamp zijn licht uit... zo zingen ze uit, wat ze in zich dragen,
 zingen het de lucht in, vlam naar vlam... de stad staat in vlam, de hemel
 is vlam. Ieder draagt het voor zich, allen dragen ze het samen... het draagt
 ze allen:

'Dat is ons HEILIG IDEEAAL...'

Wie deed heilig in veilig weerklinken? *Heiligheid... Veiligheid... Vondel!*

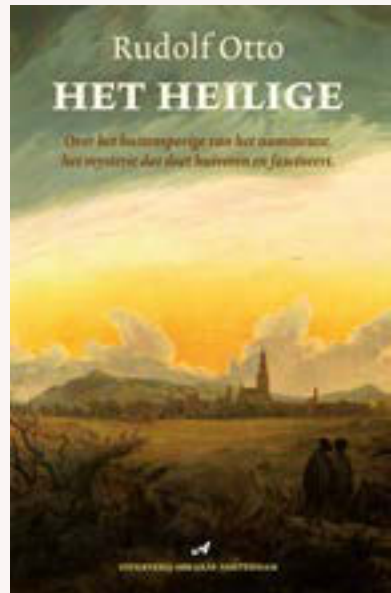
'*Buiten GOD is het nergens veilig...*'

Ja, heilig is veilig. Het heilig ideaal staat om je heen als een muur... het
 staat boven je hoofd gespannen als een tent. Het is een huis om je heen
 gebouwd. Je zult nu nooit meer in donker en ongewisheid verdolen – er
 is je over alles een LICHT opgegaan (EVA).

*<De beelden zijn zowel aangrijpend, betoverend
 als unheimlich van aard.*

Er is sprake van een *sublieme* ervaring die doet
 denken aan het *numineuze* van Rudolf Otto.
 Hij omschrijft HET HEILIGE als een huive-
 ringwekkende ervaring van de transcendent
 werkelijkheid: een *mysterium tremendum & fas-*
cinans, waar het bestaande overstegen wordt:
Het oude ik, dat stevig in het zadel van de verworven-
heden zit, en het nog niet geworden zelf, dat louter
belofte en mogelijkheid is, galopperen elkaar tegemoet
en uit de botsing die in een flits plaatsvindt, ontstaat
dan het novum, het nieuwe inzicht of idee dat ons doet
worden.

Van Bruggen zei het al bij André de Ridder: 'Wij
 moeten een zelf worden, al is het maar een klein zelf.' >¹

1 VGL. Joke J. Hermsen, *Ogenblik & eeuwigheid*, Amsterdam 2020; Evelien de Nooijer. *Over Boeken, enzo...* over de installatie 'Expecting van Pipilotti Rist in 2001 in Utrecht (Blogspot, 08-01-2021).

Carry van Bruggen op de planken. Even denk je dat ze het écht is: het woeste, korte krullende haar, heftig en scherp formulerend, voortdurend in conflict met zichzelf en de anderen, vrolijk en diepongelukkig... Carry van Bruggen. Ze wordt gespeeld door An de Donder van toneelgroep *Splien*.

Op afstand lijkt ze als twee druppels water op de grote Nederlandse schrijfster Carry van Bruggen zoals we haar kennen van foto's en ons haar voorstellen op grond van haar boeken. Toneelgroep *Splien* heeft met de productie *Gekleurde kralen*, geschreven door René Verhezen, geprobeerd de in 1932 overleden Carry van Bruggen te portretteren.

„Hofscènes” wegens succes geprolongeerd

Zuidelijk toneel Globe heeft vanwege het „overvloedigste succes” extra voorstellingen ingelast van „Hofscènes” van Karel Houstra.

De voorstellingen worden gegeven in Amsterdam (21 oktober, Eindhoven 14 en 5 november), Utrecht (19 november) en Haarlem (26 november). Hofscènes, dat op 16 oktober in première ging, gaat over het conflict tussen koning Philips II van Spanje en zijn reus en troonopvolger Carlos. Zuidelijk toneel Globe ontving on-

Lachfilm bij Studio-ensemble

Dat opera's niet altijd bloederige en/of drakerige drama's hoeven te zijn, wordt met enkele nieuwe producties van het Studio-ensemble van de Nederlandse Operatiechtig overtuigend bewezen. Zij hebben twee humoristische opera's op hun repertoire gezet, t.w. *Rita van Donizetti* en *The old Maid and the Thief van Menotti*.

Het eerste is een echt geleidelijkheidswaardig en/of componist er vele moet hebben afgedeerd. De muziek stijgt niet boven de middelmaat uit, zodat deze opera het ocht moet hebben van de zingende spelers, haar doorgaande met haar huidige ege en de voorkelede die hardoor kunnen ontstaan. Hoewel *Rita* in 1841 ontstaan is, is het in de versiering van Hans Nieuwenhuis geschied in het Dale van ongeveer een eeuw later. Hoewel

Vanuit deze achtergrond is Carry van Bruggen... het stuk in de vorm... deling, meer volledig... klaarbaar.

Aan „gekleurde kralen” die 19... ontleend aan een uitspraak van G... samen de monogenen zijn niet... veel gewonnen en over het... mack en het stuk. Al met al is... echter een sympathieke poging... waardevolle en interessante... schijnt te portretteren. Van... voor schied in het stuk waard... tijk heel geschikt.

Gekleurde kralen is op 6, 7 en... november te zien in Bellevue in... sterken.

Elsbeth ETTY

Gekleurde kralen, een beeld van Carry van Bruggen, Foto: Studio-ensemble, geschreven door René Verhezen, met An de Donder als Carry van Bruggen.

Een portret maken van een zo veelzijdig en innerlijk tegenstrijdig iemand als Carry van Bruggen is geen eenvoudige opgave en de poging van Splien is ook niet onverdeeld geslaagd. Waarschijnlijk is dat vooral te wijten aan de beperkingen die de groep zichzelf heeft opgelegd: het stuk (bedoeld als lunchpauzevoorstelling) kon niet langer duren dan een uur en mocht door hooguit twee mensen gespeeld worden. Dat zijn An De Donder als Carry van Bruggen en Harry van Rijthoven als haar tegenspeler. Via dialogen, maar vooral door middel van veel (en vaak tè lange) monologen van de Carry-figuur kan het publiek kennis maken met deze boeiende en pas sinds kort herontdekte schrijfster. Het is een wat 'journalistiek' stuk geworden waarin René Verheezen op basis van haar boeken en biografische gegevens (zoals de recent verschenen Carry van Bruggen-biografie van Ruth Wolf) probeert een inzicht te geven in de persoon Carry van Bruggen. Hierbij komen onder meer aan de orde haar affiniteit en conflicten met haar joodse jeugd, de problematische relatie met haar jongere broer, de schrijver Jacob Israël de Haan (hiervoor wordt gebruikt gemaakt van een prachtig citaat uit zijn boek *Pathologieën*), haar zoeken naar het absolute, haar individualisme en haar problemen met de liefde als vrouw die zich niet kan onderschikken, ook al verlangt ze daar soms hevig naar. Haar manlijke tegenspeler staat voor verschillende figuren uit het leven van Carry. Het sterkst zijn naar mijn mening de gedeelten in het stuk waarin hij Carry's eerste echtgenoot, de journalist Kees van Bruggen speelt. Heel typerend is diens wanhopige uitroep: *'Ik zou zo graag willen dat wij eens over iets onnozels praatten'*, iets dat Carry van Bruggen waarschijnlijk niet kon. Zoals ze ook niet over iets onnozels schrijven kon, omdat ze altijd koortsachtig op zoek was — ook in gesprekken met anderen — naar meer kennis, meer inzicht, vooral in zichzelf.

An de Donder is het sterkst in de scènes waarin ze de wanhoop en machteloosheid neerzet die Carry van Bruggen bij al dit gezoek en geworstel gevoeld moet hebben. Heel goed gekozen is in dit verband de uitspraak: *'Ik ben niet gelukkig ik wil van mezelf verlost worden. Alles in mij neigt naar verlossing...'* Vanuit deze achtergrond is Carry van Bruggens zelfmoord waar het stuk, in de vorm van een mededeling, mee eindigt min of meer verklaarbaar. Aan *gekleurde kralen* (de titel is ontleend aan een uitspraak van Carry van Bruggen) zitten veel zwakke kanten: de monologen zijn moeilijk en soms langdradig en over het geheel genomen zit er te weinig dynamiek in het stuk. Al met al is echter een sympathieke poging deze waardevolle en interessante schrijfster te portretteren. Voor scholen is het stuk waarschijnlijk heel geschikt. *Gekleurde kralen* is op 6, 7 en november te zien in Bellevue in Amsterdam.

Elsbeth Etty *Gekleurde kralen, een beeld van Carry van Bruggen*, regie Marten Oosthoek.

Garry van Bruggen

Garry van Bruggen was born Carolina Lou de Haan in 1881 in the small town of Nieuwe in the Netherlands. She grew up in an orthodox Jewish community in Zaandam in the north of Amsterdam. Her father was a rabbi, so the young Garry was brought up in a world of tradition and strict observance of Jewish law at a time when anti-Semitism was prevalent in the Netherlands. The Jewish community was poor and lived largely apart from Dutch society. Her father's schooling brought Garry into contact with the wider world. She was particularly close to her brother, Jacob Israël de Haan, who was just a year younger and also became a writer. Both of them had access to secondary education. Garry van Bruggen wanted to be a primary school teacher, and she eventually took a teaching job in a poor district of Amsterdam, commuting back and forth to her parents' house. Amsterdam became finally moving to Amsterdam. Jacob resulted in a Jewish and non-Jewish writer as a poet and novelist. Despite their...

Fig. 10.11. Garry van Bruggen, c. 1911 from the collection of the Universiteitsbibliotheek Groningen.

Fig. 10.12. Portrait of Garry van Bruggen, c. 1911 by J. J. Meindels (Universiteitsbibliotheek Groningen).

These examples show how central role the use of pronouns plays in the portrayal of Ina's growth, self-awareness and self-assertion. Although normalizing the use of *she* in English was never a possibility since this is the very part of the narrative of the novel that I was trying to present, I was aware that the use of *she* was being perceived as starchy or poorly written. I wish, with some reservations, to examine the use of the translation. The fact that I used *she* in my decision, albeit particularly on the occasion where I was given a choice of readability and acceptability. For instance, in episode five, Ina says, 'Iva remembers an old dress [...]; the Dutch one has the equivalent of the English one and years ago she wore a bad dress [...]', and although I tried to keep the impersonal construction because it normally follows the 'love upon a time' formula, I opted for the more natural reading...

with Ina's...

These can be just an unreflected and unreflecting as the shifting narrative and are important indicators of what is going on in Ina's mind. The result of...

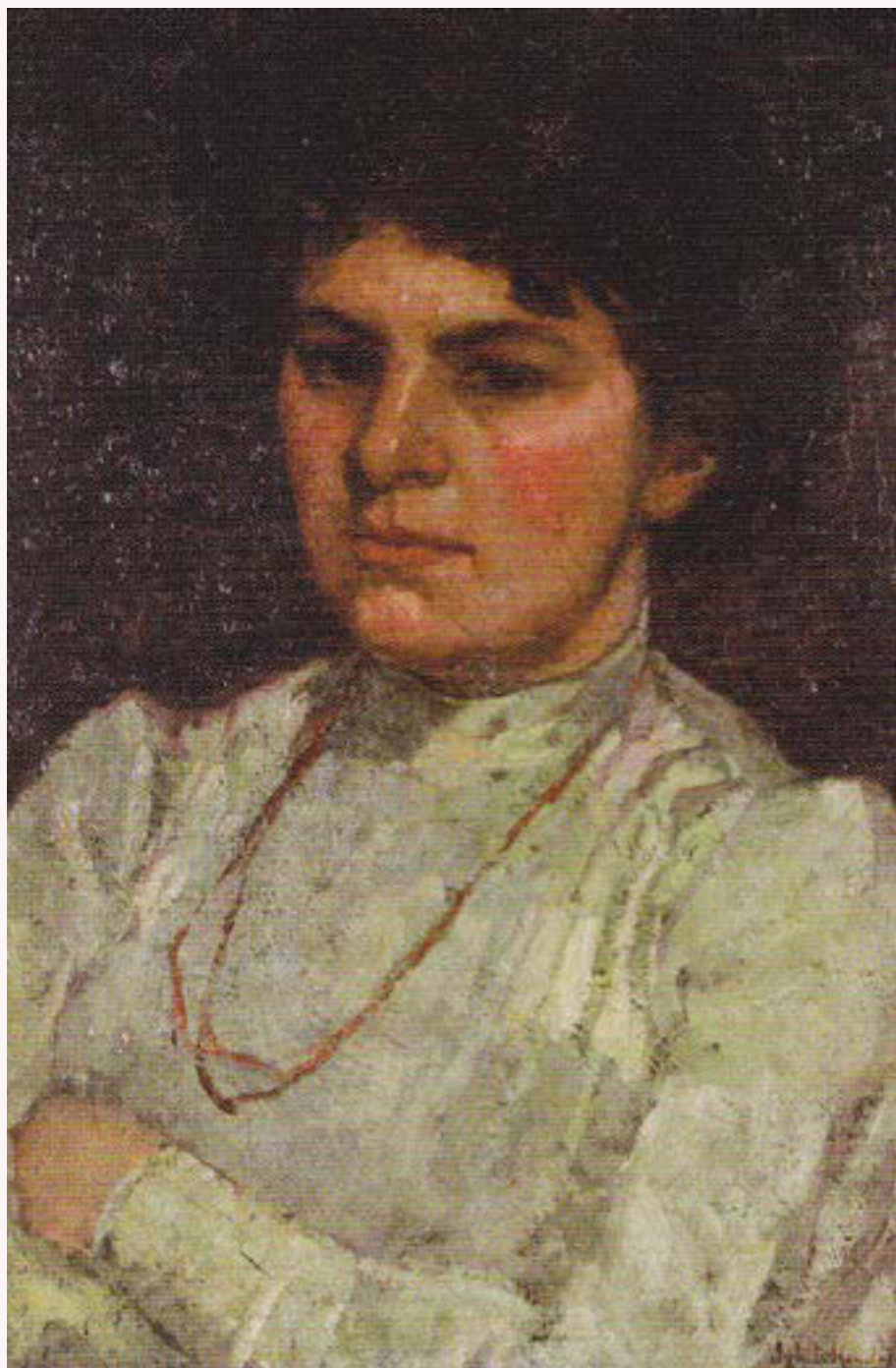

Fig. 10.13. Garry van Bruggen, c. 1911 from the collection of the Universiteitsbibliotheek Groningen.

A powerful feature of the narrative of Ina's life is the way it captures the struggle to adapt and survive in a changing world. In the...

Strepitously dismissed me, — with, she being, and the dead, with the bones in the channel, below behind the old church, beneath ground, me down, she crushed me. — Spring forth, upon me. — I was the many thousands. — I was the masses. — I was it all, I was it all. The crowd bowed their complacency to me in the narrow temple, one of the narrow ones, but I did not understand. Not a single thing was in my power, everything flowed towards me, and I stood inert of me. I was the flowing force of all things, I was of myself, I arranged ignorance, I was bound with the masses. — I looked in...

2024

van Bruggen, Carry. *Sederabend* German / transl. from Dutch by Olga Sigall. Berlin: *Jüdische Buchvereinigung*, 1937. In *Jüdische Welt: jüdische Erzählungen des Auslandes*, p.241-251. Fiction, Original title: *Een keuze uit het werk*.

van Bruggen, Carry. *Eva*. English / transl. from Dutch by Jane Fenoulhet. London: UCL Press, 2019. Fiction, gebonden. Original title: *Eva*. Amsterdam: Querido, 1927. Naw. Jane Fenoulhet.

van Bruggen, Carry. [*Ha-bajit ha-katan she-lejad ha-te'ala*] Hebrew / transl. from Dutch by Sijfra Pinkhof. Tel Aviv: *Am Oved*, 1971. Fiction, gebonden. Original title: *Het huisje aan de sloot*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1921.

van Bruggen, Carry. [*Eva*]. Macedonian / transl. from Dutch by Eli Doežè (Eli Pujovska). Skopje: *Makavej Dooel*, 2023. Fiction, paperback. Original title: *Eva*. Amsterdam: Querido, 1927.

van Bruggen, Carry. [*Od životot na promislenata žena*]. Macedonian / transl. from Dutch by Eli Doežè (Eli Pujovska). Skopje: *Makavej Dooel*, 2023. Fiction, paperback. Original title: *Uit het leven van een denkende vrouw*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1920. Nederlandse boek werd oorspronkelijk gepubliceerd onder het pseudoniem Justine Abbing. Published with support from the Nederlands Letterenfonds.

van Bruggen, Carry. *Eva*. Slovak / transl. from Dutch by Adam Bžoch. Bratislava: Európa, 2018 (*Edícia Tulipán*; 16). Fiction, gebonden. Original title: *Eva*. Amsterdam: Querido, 1927. Naw. Adam Bžoch. . Published with support from the Nederlands Letterenfonds.

van Bruggen, Carry. *Eva*. Spanish / transl. from Dutch by Julio Grande (Moraes). Córdoba: *Portaculturas*, 2015. Fiction, paperback. Original title: *Eva*. Amsterdam: Querido, 1927. Published with support from the Nederlands Letterenfonds.

BEWOGEN DOOR DRIFTEN EN VERLANGENS, VAN UITBUNDIG JUICHEND ONDER DE BLAUWE HEMEL TOT DODELIJK BEDROEFD IN DE KOLKENDE DIEPTE. Een enkeling probeert te begrijpen, durft door te dringen tot in de diepten van ons *fatum* om de betekenis te verstaan. Wat ooit als vertrouwde zekerheid werd ervaren, staat plotseling op losse schroeven.

Dat overkomt *Heleen* en *Eva* in de gelijknamige romans van Carry van Bruggen. Beiden worden gedreven door een vrijwel onstilbare honger naar waarheid en gerechtigheid en beiden vermoeden dat er een zekere waarheid bestaat die het menselijk leven kan doordeesemen. Hun bestaan is een worsteling om deze gebrokenheid te overwinnen. Zij willen de harmonieuze rust en heerlijkheid leren kennen die niet gedroomd en geïdealiseerd is maar door pijn en vertwijfeling heen bevochten en voortvoert uit de bewustwording van eigen kunnen en behoeften. Hierdoor is de tragiek van hun leven met een knetteringwekkende benauwdheid doortrokken. Toch wordt de relatie met het bloedsarme leven nimmer verbroken. Kunnen zij zich uit de greep van het noodlot bevrijden en zich met het leven verzoenen?

Carry van Bruggen was wellicht te temperamentvol om met deze verzoening genoeg te nemen zoals in *De Wereld is een Dansfeest*. Voor Van Bruggen zou dit geen bevredigende oplossing zijn geweest. Kenmerkend voor de figuren Heleen en Eva is hun grotere bewustheid waarmee ze naar de oplossing van hun levensproblemen streven. Worden de personages bij Van Schendel gedreven door onbewuste factoren als geboorte, milieu en de typische werking van het *fatum*, bij Heleen en Eva kun je eerder spreken van *hartstocht voor de waarheid*. De richtinggevende dwang van het noodlot bij Van Schendel heeft bij Carry van Bruggen plaats gemaakt voor een bewust zoeken naar waarheid en harmonie. De personages van Van Schendel worden onbewust naar de ondergang gedreven. In het werk van Carry van Bruggen is hier sprake van vooruitgang tot een punt waarin de vicieuze cirkel van het noodlot doorbroken wordt doordat de figuren tot inzicht zijn gekomen. In *Heleen* kon Van Bruggen de uitkomst van haar visie nog niet te bereiken. Zelf zegt ze: *Het in smarten geboren worden van het begrip, het moeizame worstelen naar inzicht in het louter-relatieve en functionele van afzonderlijke dingen is in Heleen tot in bijzonderheden beschreven.*

In *Heleen* domineert de worsteling, een uitkomst is er nog niet. Na jaren van inspannend zoeken is haar laatste hoop gevestigd op de volledige overgave aan een man als liefdespartner. In de wanhopig makende onmacht verliest zij de hoop en Heleens welzijn gaat bergafwaarts. Haar hoop was gedood en haar jeugd voorbij. De ondertitel van het boek is *Een vroege winter*. Heleen heeft haar krachten verbruikt, haar kansen zijn voorbij. Haar levenskracht en warmte worden langzaam verdreven door de aanschuivende kiltte van een trieste winter, overwonnen door een vroeg aanbreekende duisternis van haar levensavond.

Negen jaar later publiceert Carry van Bruggen *Prophetieus*. Daarin beantwoordt ze de vraag waarmee Heleen zich geen raad wist. Zij ziet een onveranderlijke, volmaakte TOTALITEIT waaruit alles ontstaat die door denkkeest niet gekend kan worden. Twee neigingen zijn bepalend: *eenwording* en *afzondering*. De spanning die hierdoor ontstaat is de dynamische kracht van het leven. Deze twee driften een twee-eenheid, zonder elkaar bestaan ze niet en te overwinnen zijn ze evenmin omdat ze inherent zijn aan het leven. Absolute *afzondering* of *eenwording* bestaat niet. Wel is er een relatieve harmonie als de *slingerslag* een betrekkelijk evenwicht heeft gevonden. Dit rustpunt is niet durend, want de spanningen nemen onmiddellijk weer toe zodra het bereikt is. Daarom is er geen absolute harmonie voor de

mens, want alles begint steeds weer van voor af aan, zoals Jan J. Klant dat in zijn boekje *De Geboorte van Jan Klaassen* uit 1946 verbeeld heeft. De poppenkastheld vertegenwoordigt het moderne levensgevoel. Er hangt een zekere triestheid over de hele geschiedenis. Het is de treurigheid van onbevredigbare verlangens in de ontmoeting tussen *het heilige* en *het alledaagse*. Op deze zienswijze fundeert Carry van Bruggen haar relatieve pessimisme. De mens probeert zich hiervan te bevrijden door idealen, geloven en illusies. Een waan, omdat ze ontstaan door gebrekkige zelfkennis en het verlangen naar een idealistisch-absolute harmonie die niet wordt ervaren. *Iedereen is gedoemd te streven naar wat hij tot zijn eigen behoud niet bereiken kan*. Er bestaat een *eeuwige zelfveerstreving en de waarachtige Universele Orde is: eeuwige verscheidenheid in eeuwige strijd*.

Van Bruggen zegt over het voor de mens bereikbare: *Geen hogere vrijheid dan het besef van eigen gebondenheid. Geen hogere redelijkheid dan het besef van eigen redeloosheid. Geen hogere moraliteit dan het besef van eigen ontoereikendheid*. De moderne Prometheus weet dat hij *in de volmaakte zelfaanvaarding de volmaakte zelfprijsgeving bereikt*.

Deze gedachtegang verduidelijkt de Eva-figuur uit haar roman *Eva*. Dit boek kent geen happy-end noch de onvermijdelijke absolute ondergang. Eva komt tot de volledige zelfaanvaarding en daardoor tot zelfopslating. Zij zoekt net als Heleen naar de absolute waarheid die haar zal vrijmaken. Ze leert aan alles te twijfelen om zo het juiste te onderscheiden. Haar drang naar zelfhandhaving en afzondering is groot, evenals haar schaamte en onbegrepen schuldgevoel. Inmiddels is ze de veertig reeds en nog nooit heeft ze in het leven ervaren dat haar ideaal van wat juist is en klopt met haar werkelijkheid. Dan staat ze onverwacht tegenover een man. Als meisje heeft ze hem ooit gezien, maar op dat moment begreep ze niet wat hij voor haar betekende. Zonder veel woorden, zelfs zonder elkaars naam te kennen – symbolisch voor de prijsgeving van hun zelfhandhaving die zal volgen – verliezen ze zich in elkaar in een volledige overgave zonder schaamte of schuldgevoel. Ze hebben één doel: de volledige ontmoeting van hun wezen; de drang de ander geheel te kennen door alle zelfbescherming prijs te geven. In deze ontmoeting beleeft Eva de harmonie die ze altijd vermoed maar nimmer ervaren had. Het leven bevestigt, dat haar vermoeden juist is geweest.

In overeenstemming met Van Bruggens filosofische opvatting vloeit uit deze ontmoeting van de twee partners geen blijvende verbintenis voort. Beiden weten dat deze harmonie tijdelijk is. *De slinger slag* van het leven gaat verder, morgen is alles voorbij. Uit het relatieve rustpunt zullen zich nieuwe spanningen ontwikkelen waardoor ze weer de gebrokenheid van de mens zullen ervaren. Beiden weten zich gebonden door hun eigen gesteldheid. Daarom keert hij terug naar zijn zieke vrouw. Zij neemt haar taak als kostwinner en moeder weer op met het besef en de ervaring dat er een volledige overgave bestaat die tot harmonie voert. In het redelijk besef en het aanvaarden van partnerschap heeft Carry van Bruggen in *Eva* haar filosofisch gedachtegoed literair verbeeld. Waar ze in *Heleen* nog niet toe in staat was dat lukt haar in *Eva*. Door haar ontwikkeling wist zij zich met het leven te verzoenen. Tussen *Heleen* en *Eva* ligt zeventien jaar van zoeken en nadenken, van strijd en ervaring. Heleen is in *Eva* opgestaan als een vrouw die gerijpt is tot mens, die zonder idealen, geloof en hoop het leven aanvaardt en met de grootste verantwoordelijkheid als individualist en tegelijkertijd als een met allen verbonden mens kan leven. *Heleen* en *Eva* behoren tot de waardevolste romans uit onze literatuur. Met kracht heeft Carry van Bruggen het naturalisme overwonnen.

De naturalistische elementen in haar werk zijn een overblijfsel uit de periode waarin de naturalistische roman domineerde. In *Eva* geeft Carry van Bruggen hier een *modernistisch* antwoord op. Eva overwon het noodlot niet door een vergeestelijkt-ascetische levenshouding waarbij zij bleef steunen op het ideaal. Eva komt tot de volledige aanvaarding van het leven. Zij versombert niet in een plichtmatige, levensafwijzende houding die, zich vastklampend aan een filosofie, alle fenomenen als begoocheling kwalificeert.

Eva kent de gebondenheid én de verstilling van de UNIO MYSTICA, de betrekkelijke harmonie en zij gaat door het leven met het besef van de opperste vervulling die er voor de mens bestaat. Eva zondert zich niet af van haar levensgebeed. Afzondering is juist een belemmering voor de zelfaanvaarding die tot zelfovergave leidt. Eva vlucht niet in de illusie. Eva aanvaardt haar biotoop met haar hele wezen. Zij geeft zichzelf prijs zonder enige wil tot bescherming. Over de figuren Heleen en Eva zouden interessante dingen te zeggen zijn met betrekking tot hun psychologie en zeker als zij beschouwd werden in vergelijking met het filosofische inzicht van de schrijfster in het interbellum.¹

1 VGL. Piet Dekker in *Perspectieven*, jrg. 16, № 3, 01-03-1949

‘Heleentje toen ik je brief ontving, sloeg de klok 4 uur. Ik las je brief en daarna weer. Het is een heerlijke, een verleidelijke brief, bijna bedwelmend. Ik overwoog wat ik je schrijven zou tot antwoord. Plotseling sloeg de klok 5 uur. Ik had een uur laten verstrijken met wikken en overdenken, en was niet naar je toegegaan. – Meer kan ik je eigenlijk niet schrijven. De hartstocht van je brief heeft mij ontroerd en verontrust. Ik houd van jou zoals een oudere man van elk lief en jong meisje kan houden... We zouden beiden geven wat we hebben en het verschil zou de som van ons ongeluk zijn. Het is een besluit, dat ons beiden pijn doet maar het is een goed besluit dat we elkaar niet terug zullen zien...’

Heleen liet de brief uit haar handen vallen. Ze voelde zich zoals in een benauwde droom van jaren terug. Ze stond in nacht en nevel op een hoge toren in doodsangst verstand... Zo bleef ze nu als verdoofd naast de tafel staan. Ze hield de verlovings uit al haar maent om zich heen als een kleed dat een wonde naaktheid dekt, terwijl ze zich uitkleedde en naar bed ging. Ze waakte zonder klacht of tranen de lange uren door. Haar hart schoke in t donker van pijn en smeekte om gehoor voor de klacht van zijn argrijselijk lijden, maar zij hield zich doof en keerde zich af. In de ochtend stond ze op.

kleedde zich aan, pakte haar schoolspullen bijeen, haalde uit de keuken haar middagbrood, dronk staande haar thee en ging het huis uit naar school. – Maar van die dag af begon Heleen’s leven neerwaarts te neigen. Haar hoop was gedood en haar jeugd was voorbij.

Carry van Bruggen

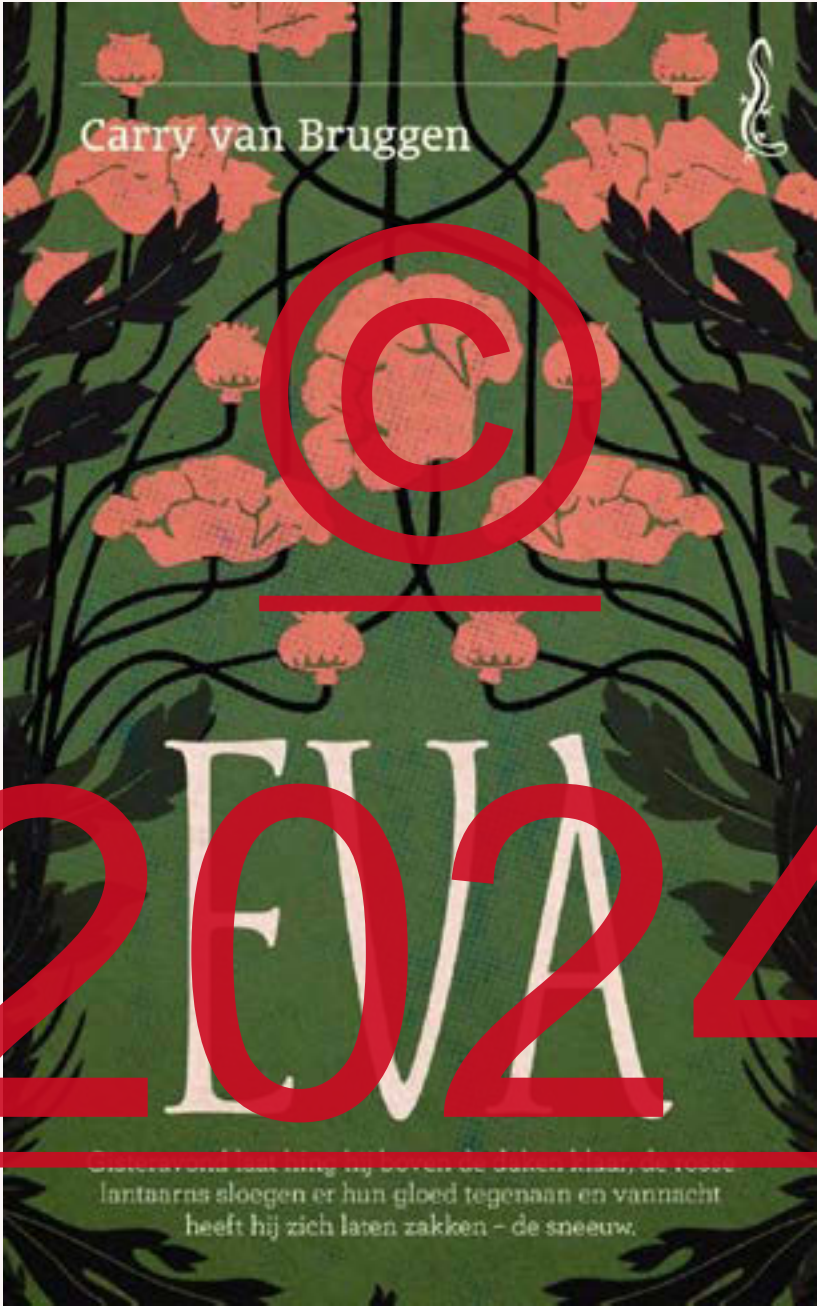
EVA

*DE GESCHIEDENIS VAN EEN VROUW
HOE ZIJ ZOCHT
WAAR VERLOSSING IS
EN HOE ZIJ DIE VOND*

In hedendaagse spelling bij
Abraxas|Zuider-Amstel

Carry van Bruggen

EVA

lantaarns sloegen er hun gloed tegenaan en vannacht heeft hij zich laten zakken - de sneeuw.

2024

GISTERAVOND LAAT AL HING HIJ BOVEN DE DAKEN KLAAR, de rosse lantaarns sloegen er hun gloed tegen aan en vannacht heeft hij zich laten zakken – de sneeuw. Het is de eerste sneeuw van het nieuwe jaar, het is de eerste sneeuw van de nieuwe eeuw – sneeuw die de wereld vernieuwt. Het is vandaag de Nieuwe Eeuw – gister liep de Oude Eeuw ten einde. Honderd jaren waren voorbij. Een bolgeblazen ballon, waaruit het stroomde, stroomde – eindelijk leeg. Een oude afgewonden ketting, honderd jaar geleden nieuw. Zó zinken ze het water in, als de schepen voor anker gaan, je staat erbij in het riet, je ziet ze dalen, ze raken het water, ze breken het water, en het sluit zich weer... Maar eens, je weet het, worden ze weer in het licht geheven, en de schepen varen de haven weer uit in een voorjaarszon – de oude eeuw is voor eeuwig verzonken. Sneeuw ligt uit in platgestreken plakken, sneeuw klimt klevend tegen gevels op... en het is zo stil... en alle leven lijkt weggekropen: het is namiddag, het is Nieuwjaar. En ze gaat alleen. Het dienstmeisje deed open, de deur sloeg dicht en David was in het huis en over een half uur komt ze er weer langs. En nu sterven de echo's en nu keert ze zich het eigene toe – zo zou je iets, van jezelf alleen, voor ieder ander verborgen, in een doosje ontbloten... dit eigene, heimelijke is het langs het huis gaan, en zijn de gedachten.

Ze stijgt het laaggelegen straatje uit, de dijk op en de sterke sneeuwreuk in. Die geven de velden af, die waait het water over.

De molens steken stram en zwart in het wit, de dikke rompen van de overwinterende schepen tegen de hemel, tegen het water, onwrikbaar, grijs aan grijs. Dit is zijn huis, naar het water gekeerd – zijn gesloten huis, waar het nu leeg is en wel koud zal zijn en wel heel stil – sneeuwdoorschijnen schemering. Binnen de deur de smalle gang, de bak met zijn stokken, de kapstok met zijn jassen. Eén stok en één jas ontbreken... hij is op reis. De eerste deur rechts is de kamer met de boekenkast, de laaghangende lamp, de ronde tafel waar ze zaten, weer zullen zitten, tezamen, het boek tussen ze in. In dit vierkante huis dat uitkijkt op zijn sneeuwen tuin, woont hij alleen. Lang geleden was er ook zijn vrouw, die krankzinnig werd en weggevoerd moest worden, nog eens weerkwam, maar weer heen moest en ten leste stierf. Er was een dochter, die

trok naar Zweden met een Zweedse man, een handelaar; zijn zoon verdronk in een kalme oceaan op een stille dag tussen Borneo en Japan, en er heeft niemand ooit geweten waardoor... Of waarom. En hij wordt in februari vijftig jaar.

Het is wel wonderlijk, dat plotseling elkaar tegenkomen, het is wonderlijk en natuurlijk. Je hebt gewacht, je hebt er een plaats in jezelf voor open gehouden. Je weet dat achteraf... want nu had het ook niet lang meer moeten duren...

Straf waait de wind de haven uit, in de horizon dommelen de wittige wolken. Zilverig en kil als een vis glimt het water, de houten vlondertjes, de schriële bruggetjes ijlen er in wijde boog overheen – de wal uit, een eind verder weer in de wal terug. Dwars en recht is het water overstreept met bruine balken – elk draagt een sneeuwklon op zijn ronde rug. Dit is haar wereld, dit heeft een hart dat al jaren dagelijks het hare raakt. In de open dijkbocht staan schrap op de wind de slugge schippers in hun gladde zondagskleren en staren de haven over. En hier... Hier is het. De wee-

zoete walm dringt de zuivere sneeuwreuk in... de emmers rinkelen... het water plonst... de hoeven stampen... grof gezang, een korte, botte lach. En de verwarde slag van haar eigen hart. Want dit is het onzalig oord, het vuig verblijf... Er huist een dikke man met rode opgezette wangen die alle meisjes lelijke woorden naroept. Er staan, met krijt, lelijke woorden geschreven op de binnenkant van de deuren en de deuren gapen wagenwijd gespalkt, vooruitgeduwd in modder en sneeuw. Buiten op de deuren staat niets, de deuren zijn als de mond van de dikke knecht – het komt ook bij hem van binnen, het komt zijn binnenste uit. Het is een diepe, duistere ruimte en achterin walmt een rood gele lamp en paarden zijn in schemer angstwekkende dieren met hun sidderende halzen, hun schichtige ogen, hun schril gebinnik, hun boos gebries... de hoofdstellen en zadels aan de grauwe muren lijken foltertuing en rijtuigen die niet rijden. rijtuigen zonder paard, worden plotseling tot droomgestalten

2024

Waarom begrijp je alles... Waardoor kleeft van zoveel het weten je aan? Je komt er niet meer af, je kunt het niet vergeten. Je kunt nauwelijks zo ver teruggaan in de jaren of het was er. Het fluisteren op school, waarbij je moest blozen, waarbij je met je ogen knipperen moest, je werd warm en verward... je voorhoofd besloeg. Waarmee slaat elk woord als bliksem

bij je in... Waarom heb je ooit naar de deuren gekeken, waarom schroeit er iets in je, gloeit er iets in je, terwijl je walgt...?

Eéns was genoeg en het kleeft je aan.

Waarom weet je jezelf schuldig, enkel doordat je begrijpt? Je komt pas tot rust, als je die schuld bekent. Voor jezelf... 'Weet jij het al... weet jij het al... of geloof jij nog in de ooievaar?' Altijd dat. Als het met de vinger aanwijzen... de ondraaglijke openbaringen. Je durft het niet in je denken aan vader en moeder verbinden – je verstoorde die draad die zich toch telkens weer spon, van je uit en buiten je om... Enkel door het te verwerpen, enkel door vader-en-moeder uit te zonderen, terwijl je beter wist, kon je het samenleven dragen. Je ondervroeg de mensen met je ogen, de getrouwde mensen, en zelf gaf je het antwoord. Nee... Nee... Nee. Een diepe twijfel – tegen alle volhouden in – een diepere zekerheid: wat zovelen weten, staat vast. Alle mensen zijn gevloekt. Ze moeten het zwaarste voor het liefste lijden...

Later, langzaam aan is het heel-erge gekomen. Er stond een zin in een boek. *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit – angst maakte zich van haar meester.*

Je begreep het eerst niet helemaal – maar het bleef in je steken. Het omgongde je als een vlieg. Het maakte je duizelig, warreilig, verward. Soms, in de nacht, zwol het gonzen tot een schreeuw. Het schreeuwde in tegen zichzelf. Wat beduidt dit... *De gevolgen van hun liefde?* De woorden werden spookselen, die je omfluissterden. Wie kan het mij zeggen... mij zeggen, wat dát... met liefde te maken heeft? Liefde... liefde... Je kuste de rug van je eigen hand. Ze heetten Ewald en Dorothea, en ze kusten elkaar in het rozenpriëel. *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit...* En het staat er, het gilt naar je toe: die 'gevolgen' zijn: een kind. Het liefste, waar je het zwaarste voor moet lijden? Het zwaarste...? 'De gevolgen van hun liefde'... en het is datzelfde, waar je niet over spreken mag, waar je niet aan denken mocht, waar de lelijke woorden op doelen die de stalknecht schreeuwt. Maar dat kan toch niet... Er moet de uitweg van een verborgen dubbele betekenis zijn. Je moest dat alles niet hoeven weten. Het moest zich niet zo in je kunnen hechten, je moest geen vieze woorden begrijpen. Is het niet gruwelijk dat je zo weerloos voor het vuile open staat? Zonder zelfs de zekerheid, dat het in je besloten blijft. Dit laatste

weet ze sinds verleden jaar pas goed.

Vader was uitgeleden en had zijn voetgewricht gebroken en zuster De Hertog kwam hem masseren. Ze noemen zuster De Hertog *pot met oren*, ze noemen haar ook *kwade kraai*, maar je moet haar kennen. Ze stond met moeder te praten in de gang en ze dachten alleen te zijn, maar zelf stond ze achter de kleerkastdeur, en zuster De Hertog vertelde van juffrouw Cool, het rijke mens uit 'De Wahrisvaarder', heel streng, heel trots, heel vroom. Ze heeft haar verpleegd in haar zware ziekte, longontsteking heeft ze gehad. Dan stijgt de koorts, en de mensen verliezen hun bewustzijn, ze verliezen zichzelf en ze ijlen. En soms zeggen ze ontzettende dingen. Woorden waarvan je niet wist dat ze ze kenden – vreselijke vloeken... Waar zaten ze verborgen? Als je een naald inslikt, reist hij door je lichaam en verlaat het soms na jaren, een speld blijft steken en je gaat dood... Het moet ontzettend zijn, wat juffrouw Cool heeft gezegd. Zuster De Hertog zei: *Uitgebraakt*. Ze zei ook: *Je hart stond erbij stil*. Zij en de dokter durfden elkaar niet aan te kijken. En mevrouw Baarslag, haar eigen nicht, stond erbij. Niemand durfde iemand aan te kijken. Zoals het op de binnenkant van de deuren geschreven staat, zo stond het ook bij haar aan de binnenkant geschreven, en de deuren bleven gesloten, jaren, jaren, het zat 'achter slot en grendel', maar de koorts brak het open en het kwam naar buiten en iedereen kreeg het te zien...

Als nu maar niemand er ooit iets van laat blijken... zei moeder, 'of ze zou van schaamte niet meer leven kunnen'. Het zou misschien goed voor haar zijn als ze het eens hoorde van zichzelf, die voor anderen zo hard is.' Zo zuster De Hertog. En toen ging ze weg en moeder liep haastig naar de keuken en zelf stond ze in de kleerkast verborgen... En nu kan het elk ogenblik beginnen... vanavond, vannacht... De longontsteking komt en hoger stijgt de koorts en je raakt in de war van jezelf, je bent niet meer jezelf, niet meer in jezelf... Je ijlt... je ijlt... O, waar ijlt je toch eigenlijk heen? En de koorts dwingt de deuren open, op de binnenkant staan vieze woorden geschreven.

Zonder na te denken spreken haar lippen ze uit. Vader en moeder staan erbij, ze horen het... David hoort het... de dokter hoort het, en ze durven elkaar niet aan te kijken, ze gruwen van haar. En ik kan het toch niet helpen, dat ik ze weet... – Jawel, je had ze nooit mogen lezen. En boven-

dien begrijp je ze alleen omdat je slecht bent...

Altijd naderhand zal ze het in hun ogen zoeken... Wat is er toen gebeurd... wat heb ik gezegd? Maar nooit kun je het in woorden vragen, en nooit zullen ze het in woorden zeggen. Er is de kans, dat je ijlende sterft... dan is dat het laatste geweest, en hun laatste herinnering deze: Ze was niet nobel en ze was niet deugdzaam.

Die middag, die avond en de volgende dagen heeft ze voor elke boodschap, voor ieder uitloopje haar mantel aangetrokken. En moeder zei: 'Wat ben je toch plotseling kleums. En dat, terwijl het helemaal niet zo koud is.'

'Ja... maar ik ben ook zo bang... dat ik longontsteking krijg. En ik wil niet... ik wil niet...'

'Wat wil je niet...?'

O, je moest het ééns, tegen iemand, kunnen zeggen. Maar neen. Nooit. 'Ik wil liever niet dood gaan.'

'Malle meid, malle Trien.'

De deuren van de stalhouderij worden wel dikwijls schoongewassen, maar ze blijven het niet – de dikke knecht met de rode, opgeblazen wangen schrijft er toch weer de woorden op. Maar zij is schoongewassen... en er is niets meer dat haar verontreinigen kan.

De dag was een neveldag in oktober. En ze kwam uit de gang, waar het klam en kil was, naar het mildere, lichtere buiten toe... even blijf je dan meest mijmeren in de open deur, mijmeren voor je uit de klaarte in... mijmeren naar wat ongrijpbaar is... en daalde toen langzaam de stoep-treden af, er lagen plasjes gevangen die kaatsten de hemel. Je kan dat hemelbeeld uiteen doen spatten met je voet, zo deed ze ook en was al haast beneden, toen ze staan bleef, om hem voorbij te laten die naar boven moest. Altijd loopt hij in zichzelf verzonken – zegt in de klas niet veel meer dan het nodige, het zakelijke en groet je op straat, zoals hij vrouwen zou groeten. Zo ook die middag. Hij nam zijn hoed af en ze zag zijn dunne, gladde, grijze haar bloot in het licht, ze groette terug en wilde verder gaan. Toen weerhield haar zijn stem en ze bleef staan, met haar voeten op twee verschillende treden. En zo stond hij ook, een paar trapjes hoger, met zijn voeten op twee verschillende treden.

En ze keek naar hem op en hij keek op haar neer en ze zag zijn ogen,

blauw, en ze hoorde zijn stem:

'Ik kan dat eigenlijk niet rijmen, dat jij zulke opstellen schrijft, en je toch zo vaak in de lessen misdraagt, dat je iedereen zoveel last geeft.'

Haar lippen gingen open, maar ze gaf geen geluid en zo stonden ze en keken elkaar aan. Ze voelde wijd haar ogen naar de zijne openstaan.

'En hoe verantwoord je dat voor jezelf?'

En toen... en toen... Ze heeft niets gezegd, ze is de stoep afgesprongen en doorgehield, zonder om te kijken doorgehield, maar duizend bloemen zijn in haar ontloken, in één seconde, duizend eden stegen naar de hemel... duizend witte vogels omfladderden haar. Duizend geloften. *Kol Nidrei*. Alle geloften. Niets lelijks meer... niets laag bij-de-gronds meer... niets zondigs meer... regelrecht naar de vlekkeloosheid toe. Zo wilde je eens als kind door de horizon naar de IJzsee reizen, naar de beren en het wonderlicht en de groene doorschijnende gebergten toe... En niet meer ruziën om niets en niet meer zelfzuchtig... en thuis beter je best doen en niet altijd alles vergeten dat je wordt opgedragen, en niet je stootkant enkel opspelden, maar behoorlijk naaien... en je nagels beter schuieren...

en voortaan je hele leven zo, en jezelf van binnen helemaal zo, dat hij elke minuut van de dag en de nacht bij je binnenkomen, bij je binnenkijken mag, waar je ook bent, wat je ook doet en dat er niets is, in je niet, aan je niet, waarvan je zou vrezen dat hij het zag. Geen gedachte.

Maar waarom heeft De Veer hem haar opstellen laten lezen?

Tien dagen later, in de gang.

'Zou je zondagmorgen tegen elfven even bij mij aan kunnen komen? Ik heb je over je opstel iets te zeggen.'

Ze is gegaan. Ze is langs de stalhouderij gelopen. De man heeft haar nagetoepen en de woorden stonden aan de binnenzijde van de deuren.

De stem heeft haar niet bereikt, de woorden vloten langs haar ogen, levenloos. O man, ik hoor je niet eens, je kunt je longen sparen... O woorden, ik zie je niet eens, ik heb je nooit gekend – merk je het niet? Ik zit nu

op een toren, er is geen vuil, dat zo hoog spatten kan.

Het blauwe schrift lag op de ronde tafel, de kamer was vervuld van zil-verlicht, buiten immers zijn de kaden, is de haven... De balkenvlotten liggen schots en schuin, ze maken van het water een gearceerde tekening. Hij zei: 'Ga daar nu zitten en lees het mij voor.'

Het was het opstel over het medelijden. De Veer had het al gehad. O... een tien stond eronder!

‘Je mag niet zeggen, dat je het cijfer al hebt gezien.’

‘Nee, ik zal het niet zeggen.’

En ze las over dat, wat de pijn en de plaag van je leven is. Omdat je er immers niets aan kunt doen. Niet aan de zwervers, en niet aan de zee-lui... niet aan Rémy en Vitalis... niet aan de man zonder tong die uit Rusland kwam. En je medelijden zwelt... zwelt... vuur en vlam is je hoofd. Je hebt het ook met wie het niet verdienen – met de boze padrone. Je had je voorgenomen: Nee, met hem geen medelijden. Hij moet gestraft, de jongens gewroken. Maar zit hij gevangen en zal hij worden gestraft, dan rukt je medelijden zich van je los en vliegt naar hem uit. Het gaat buiten je om. Je hebt soms haast nog meer medelijden met dieren, dan met mensen – magere paarden die je ziet ranselen, hongerige, opgejaagde honden, oude zieke katten... Zelfs eens die zwarte rat in de grauwe bijt, in een vallende Sabbatavond... Je hebt het ook voor wat geen leven heeft, en dus niet lijden kan... Dingen die je ziet drijven in de haven... een vlieger die schoot ging, een weggegooide stoel... Je hebt het 't ergst tegen de avond... O, eens stond die stoel in een kamer naast een kachel... en nu drijft hij daar, drijft hij daar... drijft het kanaal in... drijft af naar zee... en moet daar onherroepelijk verloren gaan.

‘Het is heel aardig... heel goed... Ik zou er je een negen voor gegeven hebben. Je moet het nooit te mooi willen maken.’

‘Maar toch zo mooi als je kunt?’

‘Zo mooi als je kunt... zonder mooidoenerij.’

Ze had dat woord nog nooit gehoord. Hij zei ook nog dit:

‘Levenloze voorwerpen moet je niet schrijven. Dat zou je immers ook niet zeggen.’

‘Maar er bestaat toch een spreektaal en een schrijftaal? Dat zegt tenminste meneer De Veer.’

En toen lachte hij even. ‘Ja, als meneer De Veer het zegt, dan zou ik er mij maar aan houden.’

‘En ik hoor, dat je je leven al hebt verbeterd, op school.’

‘Ik wil nog verder gaan, nog beter wil ik worden.’

Ze keek hem niet aan, haar stem was hees. Ze stonden voor de boeken-

kast die de hele achterwand van de kamer beslaat. Ze dacht: elk boek heeft honderden bladen, elk blad heeft honderden woorden, elk woord heeft een betekenis. Dit is... een wereld, gesloten. Er zwol een benieuwdheid, een benauwdheid, haar ogen tastten, van onder naar boven, van links naar rechts... grepen vast, lieten los. Ze keerde zich maar weer af. De dikke, deftige juffrouw is binnengekomen met op een blaadje twee kopjes koffie en een bordje bruine koekjes. Ze hebben de koffie gedronken, de koekjes gegeten, tegenover elkaar aan de ronde tafel. En het huis voorbij reed een Jan Plezier vol schreeuwende mensen, de ramen dreunden, het zilveren licht leek te sidderen... Inwendig grauw maar licht overglansd lag het water, de verre schepen staken als donkere klompen in lichtere nevel, onwrikbaar en de bruggetjes zo broos als uit houtjes zonder voeging tegen-een gelegd en allemaal zo eender, in hun wijde boog, dat het leek als zag je telkens hetzelfde, zoals een keilsteentje scheert en weer opspringt. En hij zei:

'Misschien heb je zin om zondagmorgen weer te komen?'

En weer, en weer.

Maar nu komt het uur, vanwaar uit ze hoger stijgt en zelfs de toren onder zich laat, vanwaar uit ze stijgt zo hoog, dat de aanraking met het leven ondraaglijk wordt.

Hij zei: 'Je kunt de volgende zondag niet komen, die heb ik Loekie beloofd. Ze is zo achter geraakt door al haar verzuim.'

Als ik haar niet wat op streek help, haalt ze het niet weer in.'

O... dus de volgende zondag zal Loekie hier zitten! Loekie is blond en blank en braaf, ze is de lieveling van alle leraren. Ook van hem!

'Vindt u misschien ook Loekie aardiger dan mij? Vindt u ook misschien Loekie... het liefste meisje van de klas?'

Hij stond bij de kast.

'Wat vraag jij dwaze dingen... domme... kinderachtige dingen.'

Tegen de zoldering trilde het licht. Ze zweeg... een beetje beschaamd, een beetje verslagen en... een beetje getroost.

Ze lazen Vondel, zijn stem volgde bedwongen golvend zijn dunne vinger de regels langs.

'Je moet hem wel goed leren doorgronden eer je hem mooi vinden kunt.'

'Ja... ik wil hem ook leren doorgronden. Ik wil alles doorgronden.'

Alles doorgronden. Ze klonken na in haarzelf... haar eigen woorden... een echo van peinzende verwondering... Ze staarde over het paars-fluwelen tafelkleed met zijn glanzen als violenblaadjes. En ineens lag zijn hand, achter haar rug om, tegen haar schouder aan, drukte even en vluchtte weer... En zijn stem was van een innigheid... gebroken innigheid... een in innigheid brekende stem.

'Je weet het toch wel... Je weet het toch wel... jij bent de liefste... de enige ben je...'

Duizend eeden ten hemel... Duizend witte vogels, duizend geloften... - *Kol Nidrei*... Alle geloften... dat heeft ze kunnen dragen, dat heeft haar gelukkig gemaakt, vervuld, verzadigd, maar nu is er alleen de radeloosheid van een verwilderd willen, dat zich niet richten kan, de kwelling van een aanhoudend tekort, dat zich zoekt op te heffen en niet weet waarmee.

Waarom is hij beneden gebleven, toen zij tot boven de toren steeg? Hoe zal ik hem doen weten dat alles nu veranderen moet, dat de dingen niet kunnen blijven gaan, zoals ze gingen, nadat dit is gebeurd, dat het in nieuwe woorden moet worden gevangen, in nieuwe daden moet worden gedragen? O, ik kom dit niet te boven. Eén van ons zal zeker vóór zondag sterven... eigenlijk moesten we liever beiden Vrijdag of Zaterdag sterven... maar het is zondag geworden... Ze zaten aan de ronde tafel, en zijn rechterhand rustte op haar linkerhand en hun ogen woonden samen in het boek.

En toen was het, dat ze vluchten moest. De juffrouw kwam binnen met de kopjes koffie en de dunne, bruine koekjes... De stoel wankelde, haar vingertoppen waren ijskoud en ze stond bij het raam.

'Neem je niet je kopje koffie?'

O, zeg het niet... zeg het niet. Laten we zo niet doorgaan... laten we niet doorgaan met in elkaars bijzijn te eten... laten we... laten we... o, boven de hoogste torens uit... En haar hart hijgde in haar als een zelfstandig wezen met zijn zelfstandige pijn, rukkende aan zijn pijn.

'Neen, dank u.'

En even keek hij op.

Daar lagen de schepen onder het zilverlicht, afgetakeld, uitgekleet voor de winterslaap, de wolken hadden de lucht ontruimd, de bruine vloten

dreven in grote plassen blauw. Ze hoorde hem eten en drinken... Haar hart hijgt in zijn eigen pijn, rukt aan zijn pijn... O, ik wil dit niet, wil dit niet. Maandag op school... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O, ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering. En de pijn van het verwilderde willen dat naar alle kanten uitslaat en zich niet richten kan, geen doel heeft, geen naam, zich aan niets dat een naam heeft hechten wil... zo rukt soms een zeepbel aan de pijpenkop, zo smartelijk en je blaast hem al voller en hij zwelt in al goudener en zilveren tinteling, tot hij barst en je hand is nat...

'En dát noemt ze: over een halfuur kom ik weer langs!'

'O, David... ben ik zoveel te laat? Hoe laat is het dan?'

Maar hij is niet kwaad, hij is blij, hij heeft groot nieuws te vertellen. Eerst dit – waarom meneer Van Hasselt hem heeft laten komen. Er was een brief, er wordt een onderwijzer gezocht voor een gebrekkige jongen in een groot huis even buiten de stad, waar hij op school is geweest en David zal worden aanbevolen. Hij zal nu niet, na zijn examen, een plaats aan een school hoeven zoeken, hij zal uren en uren alle dagen vrij houden voor zichzelf, hij zal Latijn en Grieks gaan leren en de jongen, die nu tien is, als hij twaalf is daar les in geven.

De jongen heet Berthold. Eens op een morgen, zeven jaar nu geleden, vond hem zijn moeder verlamd in zijn bed, die de vorige dag nog achter zijn bal liep door de tuin – langzaam, langzaam kruipt hem nu het leven in de been en terug... Meneer Van Hasselt zei: een grillig, eigenwillig kind, het zoeken is naar iemand, die leren en leiden kan, niet te oud is om een vriend te zijn, in studeren zijn geluk vindt – om dit alles vertrouwt hij het David toe, heeft hem uitgekozen, zal hem aanbevelen. David zal worden wat hij worden wil, Bertholds vader wil hem helpen. Zo vaart zijn leven als een vuurpijl boven het hare uit – want voor haar is 'toekomst' niets meer dan je ziet door een matglazen raam, schimmigheid, er is een heden, waar zich haar wezen omhenen windt.

En nu gaan ze weer naast elkaar als de vele dagen van de vele jaren die voorbij zijn, en ze weten zonder spreken waarheen, de haven langs en de bocht om waar het water zo wijd is, van haven, vaart, kanaal tezamen gelopen dat het een meer lijkt. Zo gingen ze eerst van klein af tot hun veertiende jaar. Toen deed hij het examen en kreeg de beurs en ging

naar de school in het Noorden, waar oom Elie woont en kwam voortaan alleen nog de vakanties thuis. Dan ving de oude tochten weer aan, ze liepen langs de haven, telden de schepen. Ze heeft hem elke herfst moeten schrijven, hoeveel er overwinteren zouden – je ziet dat aan de scheefgetrokken ra's – ze schreef het hem trouw als de 'Haidarabad' weer was binnengelopen. Ze hebben hele bundels winterdagen samen, ze hebben hele bundels zomerdagen samen, maar nu zijn die jaren voorbij.

'Vandaag... de Nieuwe Eeuw... de allereerste dag van honderd nieuwe jaren.'

'Is het niet net alsof je in een grote, lege ruimte binnenkomt?'

'Alsof je onder... een... ja, een koepel. Of je onder een ontzaglijke koepel staat.'

'Ja... leeg... leeg... En de Oude Eeuw is propvol, boordevol.'

'Gister konden we zeggen: De slag bij Waterloo was in deze eeuw.'

'En Napoleon stierf op Sint-Helena in deze eeuw.'

'En de oorlog van '70 was in deze eeuw.'

'En wijzelf zijn in deze eeuw geboren.'

'Nu moeten we zeggen: We zijn de vorige eeuw geboren.'

'Je zoudt toch één ding graag willen weten... je zoudt willen weten... Ze zeggen dat in een appelpit de appelboom verborgen zit... zoals hijzelf helemaal worden zal... de bochten van zijn takken en de reuk en de smaak en de vorm van de appels... En zou er nu zo iets bestaan als een zaad, waar alles in klaar ligt... alles van de nieuwe eeuw, die nu nog leeg is...?'

'En al was het zo, dan kon je er nog niets van weten.'

'Nee, er is maar één ding waar we zeker van zijn.'

'Van één ding zeker...?'

'Dat we in de vorige eeuw zijn geboren... en sterven in deze eeuw.'

'En zouden we ook tegelijk... zoals je van tweelingen wel leest?'

'Kunnen we niet weten, het ene alleen...'

Koud waait het over de witte velden, kil glimmend ligt het wijde water uit. Er blijven dit jaar niet veel schepen over, die weinige wachten in winterslaap het voorjaar af, ze liggen als op het water gegroeid.

Het ene alleen... kunnen we weten... dat we dood gaan in deze eeuw...

Ergens in de pas begonnen honderd jaren... eenmaal... eenmaal... Weten, weten, zet je nu even op mij neer... Dood, die nog ver bent, die ik van mij afstoten kan als je mij benauwen zou... Dood, ik wil je nu kennen. Eens wist ik je... eens zette zich dat weten midden op mijn hart... in de nacht na de stormdag. We hadden op school dat versje gelezen *Eenmaal zal het zwarte zand, als de nacht ons dekken* – de hemel was zo donker, het leek avond in de klas, ik kreeg een heurt, maar ik kon niet lezen... ik zou... zijn gaan huilen... Toen gaf ons de meester gauw dat andere verhaal *Dom Antje en knap Lijse*... maar die nacht wachtte mij het weten, het kwam en zette zich op mij neer. Ik wist de dood. Er stak een witte pit in de zwarte aarde en binnen in de pit was ikzelf. Wat moet je eigenlijk dankbaar zijn dat je wat dlijd waar is, niet altijd hoeft weten... en toch zou je het wel eens tot je willen roepen, maar je hebt het niet in je macht. – ‘Kijk, onze balkenhoop... bijna ingesneeuwd.’

Ja, een sneeuwbergje lijkt hij op de hoge, lege dijk en zo eenzaam ook boven alles uit. We komen vandaag weer op je rusten, oude balkenhoop, we komen je weer gezelschap houden! 's Zomers groeien er heel in de diepte leeuwenbekjes tussen het ingewaaide zand.

‘En weet je dat we er eens een hele guirlande van parse wikke in ontdekten? Je kon er geen begin en geen eind aan vinden.’

Het is er hoog en heerlijk zitten, je trekt je benen naar je toe. Je kijkt het water over, kijkt de polders over – je ziet polder in polder, je ziet verte in verte overgaan...

‘En we bewogen onze hoofden, en dan bewogen de lanen ginder ver dooreen... ze schoven door elkaar.’

‘Ja, die dag met vader, toen de lucht zo trilde boven het koolzaad.’

‘Midden in de zomer toen de Keizer kwam...’

‘En die morgen, ook met vader. Te voet naar de stad, voor het eerst. En we rustten daar... vlak bij waar nu die grote turfhoop staat... En het was in de lucht zo koel en zo zoet, vol leeuweriken.’

‘En de stad leek zo ver... eindeloze wandeling... zeven kilometer!’

‘Het is zeven jaar geleden, we waren elf.’

‘En weet je ook dit nog? We kwamen bij vader. We zeiden... vader, mogen we ooit met u te voet naar de stad? Het was april. En vader bedacht zich en vader zei: over drie maanden gaan we. Het klonk als: *nooit...*’ ‘Drie

maanden zijn eindeloos, als je elf bent...'

'Ik herinner me ook dit, in het Geschiedenisboek van Sluys en Hoofien. Er stond: *Negen maanden hadden nu de Israëlieten in de woestijn verbleven. In die betrekkelijk korte tijd was er heel veel geschied.* Ik dacht... lees ik goed... of is maanden een drukfout voor weken? Ik begreep niet dat je *negen maanden* zo kon noemen. *Betrekkelijk korte tijd.*'

'Negen maanden is wel lang toch nog...'

'Maar hoe zou het komen... dat afstanden en tijden groter lijken, naar mate je zelf kleiner bent...? Drie maanden. Zeven kilometer...'

'Is het niet dit... dat je alles meet aan jezelf?' –

'Vergelijkt met jezelf...'

'Ja. vader had voor ons elk een sinaasappel.'

'En weet je nog... hoe we... ineens... een toren hoorden... uit de stad, die nog ver was...?'

'Maar vind-je niet... vind-je niet... dat nu tóch al die jaren, zeven jaren, zo gauw, zo ineens, voorbij zijn gegaan?'

Stil stroomde het water diep onder ze hun voeten voorbij, stil vloeiende het grauwe kanaal naar de zee... een vreemde ernst... de nieuwe eeuw! Diep ligt het water, er stijgt geen murmeling uit op – het kortgesneden riet beweegt niet, veert niet mee, stokstijf staat het in glinsterkringen en zilverig schuim. – 'Zo stil vandaag, zo stil...'

Er zijn toch telkens wel geluiden hier en daar, er is een korte, woeste hondenbas, laag langs de sneeuw die lijkt van alle kanten tegelijk te komen... overal zou dat bassende, boze dier kunnen zitten...

'Een zwarte hond...'

'Ja, een zwarte hond.'

En nu een rinkelende van paardenbellen. Zo ver weg, zo verkleind, als de fijne zilveren schelletjes, de 'sietorens', die op de Wetsrollen staan. Nu moet er dadelijk paard en wagen dagen – waar? Nog verborgen. Misschien achter die boerderij met zijn zwaar geboomte samen één donkere klomp!

En in elk geluid huist herinnering, uit de lichtste tinkeling springt het los, uit de stilte zelf... Zo leerde je van zaaddozen op school, zaaddozen aan planten... die springen open in een vleugje wind en naar overal stuift het weg. Het zijn de oude dagen, de oude tochten. En door het win-

terbeeld dringt de zomer zich naar voren, om een zuchtje, in een klotsje... dat greep als een haak, trok een luik van een raam... en je ziet,... blauwe hemel, blauw water... gele bloemen, bloeiend gras... en het luik valt dicht. Zo zag ze eens, een wintermorgen in bed, bij het allereerste geluid van een allereerste vogel, het steeltje van een pinksterbloem glanzen... het boog in de wind. En een veldje van roze-en-witte suikeren paaseieren, om en om, achter een winkelraam...

'En heb jij dat ook, dat plekken waar je langs kwam je gedachten voor je bewaren?'

'En die komen dan een volgende keer naar je toe.'

Daarover blijven ze praten, tot ze weer zwijgen, zwijgend staren in het vlietende water.

'Die vreemde ernst... vandaag, aan alles...'

'Alsof alles het weet, van de nieuwe eeuw.'

'Je zoudt het je zo kunnen denken.'

'Je zoudt het maar wat heerlijk vinden, als alles met je samen hetzelfde voelde, en dat je het van elkander wist.'

En nu zwijgen ze weer en nu weet ze: het gaat gebeuren... het ogenblik is er... Nooit dadelijk komt hij er mee voor de dag... maar ze heeft het grijze schrift al gezien in zijn zak.

'Theo heeft me weer een gedicht meegegeven, dat ik je voorlezen moest.' – Ja...

Ze kunnen het nu al zonder lachen en zonder verlegenheid zeggen, alsof ze langzaam aan zijn gaan geloven in het bestaan van die vriend, die niet bestaat. Theo, de zieke jongen, die aan David zijn gedichten toevertrouwt, die hem opdringt ze haar te laten lezen. Er wordt ook al zo lang over hem gesproken... elke vakantie, vaak in een brief, dat hij weer zieker of nu eindelijk eens wat fleuriger is, en wat hij leest, en wat hij doet...

Ze hebben hem samen geschapen, zodat hij nu voor beiden bestaat... voor haar bestaat hij uit Davids woorden en uit haar eigen mijmering...

een beeld, tegelijk duidelijk en vaag en zo diep bij haar ingesneden, dat ze het niet goed meer wegdenken kan. Het wegdenken doet pijn, en ze wil het niet. 'Theo' moet blijven, die toch enkel uit Davids woorden en haar eigen mijmering bestaat... Maar die uitdrukking – dat iets 'ergens uit bestaat'... Lucht bestaat uit zuurstof en stikstof... Theo bestaat uit

woorden en dromen... Is het... hetzelfde? Of niet...?
 ‘Zal ik beginnen? Wil je luisteren?’ – ‘Ja, ik luister...’
 Neen, ze luistert niet. Ze hoorde één regel, en zonk door iets heen, zonk
 door een diepte, zonk op een bodem en vindt er die andere woorden...
 zoet, zoet... donker en zoet. En de golving van Davids stem...
 ‘Je weet het toch wel... de liefste ben je... de enige...’
 Of was het anders, was het zo:
 ‘Je weet toch wel, dat je de liefste bent...’
 ‘Let nu op... nu komen de eerste regels weer terug:

*Waar door maanglans wolken varen
 Naar de grauwe kimmten heen
 Staat hij aan zijn raam te staren
 In zijn witte hemd alleen...¹*

Vind-je ze mooi... die eerste regels... die laatste regels?’
 ‘Ja, mooi!’ Er zijn populieren... Er is, in de hemel, inktblauw en zilver
 dooreengeweven... zilverige watten die het inktblauw slorpten, er tril-
 len wijde, zwakke kleurenkringen om een gesluerde maan. Een jongen
 staat in zijn hemd.
 En David heeft dat zo bedacht, gezien, geschreven in het grijze schrift.
 Ze mag het ook wel weten – alleen, hij wil het haar niet met woorden
 bekennen. En in zijn plaats deed ze dat evenmin, dan bedacht ze ook
 een jongen of een meisje...
 ‘En Theo zou willen weten, ik moest het je vragen... hoe je over die her-
 haling denkt. Eerst “aan zijn raam” en dan dadelijk “in zijn witte hemd”.
 Twee keer “zijn”. Hij had even gedacht “Aan het raam”. Wat vind je?’
 Neen, o nee... niet aan ‘het’ raam. ‘Het raam’ is het raam van ieder-
 een – is het raam van zijn vader en moeder, zijn zusjes en broertjes, ‘het
 raam’ is het raam van de huiskamer. Maar zeg je ‘zijn raam’, dan zie je
 hem in duisternis, binnen de wanden eenzaam omsloten. En buiten is
 het lichter dan binnen, en buiten zijn de populieren... waarom zag ze
 toch onmiddellijk populieren... inktig blauwzwart met zilver dooreenge-

1 VGL. Een knaap van Aart van der Leeuw's *Avonds als de wolken varen/Roodgezeild op gulden zeeën*,
 Staat hij voor zijn raam te staren/In zijn witte hemd alleen (1911).

weven... zilverige watten slorpten de blauwzwarte inkt... zo is de hemel dan, en er trillen wijde kleurkringen... een ontzaglijke schietschijf, een omsluerde witte roos: de maan!

'Wat zijn die beide laatste regels mooi... maar waarom zijn ze zo mooi...? Waarom is dit mooi...?'

'Staat hij aan zijn raam te staren /In zijn witte hemd alleen...'

'Ja, ik weet dat zelf... ik bedoel... Theo zal dat zelf ook wel niet weten.'

En ze staren over het water, het ernstig-vlietende diep onder hun voeten. Geen murmeling stijgt er uit op. In glinsterkringen en zilverig schuim staat het kortgesneden riet. Achter de oeverdijk lijken de polders verzin-kend... verzonken... de schemer duwt ze de aarde in. O... onvermoed... het eerste licht! In ginse verre boerderij ontstak een hand de lamp, naar de witte vlakte toe – en nu is het avond. En daar draait een wagen, met lantaarns al aan, een eef af, sleept een dubbel goudspoor over de sneeuw. Lag er geen sneeuw, je zou het paard wel horen draven, lag er geen sneeuw, het zou zo stil niet zijn... zo stil... als nu plotseling bin-nen in haar zelf... waar woorden verstomden, echo verstierf, enkel nog de populieren opstaan tot aan de kleurkringen om de maan. En nu is het alsof de stilte in haar en de stilte buiten haar in elkander overgaan, één adem is haar eigen adem met de sneeuwvlakte, met het wegvloei-ende water.

'Hoorde je niet nog weer ergens paardenbellen?'

'Het kan ook verbeelding zijn. Dat je verwachting het maakt.'

'Ja, luisteren wekt de geluiden...' – 'Geluid dat er misschien niet is.'

'Geluid dat dieper lag, als die diepere sterren die je oog uit de hemel roept!'

'Ja, ze schijnen soms je oog tegemoet te springen.'

De horizonten zogen het daglicht tot zich... in trage, stadige verkleu-ringen is het weggekropen – steeds dichterbij schemer vult de ruimte tus-sen hemel en aarde, vult de hoge, lege koepel van de nieuwe eeuw. Verre vensters ademen goudgloed over de sneeuw. Eenzaamheid, vereenza-ming... een overgave van alles aan de nieuwe Toekomst. De stille onver-drottenheid van het ernstig-vlietende water... het doet zijn deel en is voor honderd jaren weer bereid.

'En als wij allemaal, allemaal weg zullen zijn... dan nog zal dit water...'

‘Hetzelfde water...’

‘Ander water...’

‘Ander én hetzelfde...’

Langzaam is ze de laatste warmte van lichaam en kleren onttrokken, tot op hun huid voelen ze de kou.

‘We worden zo stijf... we moeten naar huis...’

‘Ja.’

Maar ze kunnen het niet.

Het vlietende water houdt ze gevangen, en de witte oneindigheid onder de schemerhemel. – Of ze nooit meer zo zullen samenzitten, als dit samenzitten verbroken wordt...

‘En nu is, van de nieuwe eeuw, de eerste dag alweer voorbij.’

Ja... Zo begint het... zo ontplooit het zich... zo klimmen de uren, en stapelen zich tot dagen, met hun lotgevallen, die zich ronden tot jaren, met hun gebeurtenissen, tot eindelijk die grote lege toekomst gevuld zal zijn. En dan is eenmaal ook weer deze eeuw voorbij.

Even nog. Even staan ze in de schemer voor de balkenhoop en staren in het diepe, stromende water... het staart naar hen op... oog-in-oog staan ze met het water... adem-in-adem met de vlakke, hart-aan-hart met de stilte... ze zijn met alles in één leven samen gebonden, onder de ijzige avondhemel, onder de koepel van de nieuwe eeuw.

‘Maar is dit niet precies... het begin van de wereld...?’

Ja, dit is het! Dit is het Thora-verhaal van de Schepping der Wereld... ‘In de beginne schiep God Hemel en Aarde. Woest en ledig was de aarde... En de duisternis... En de Geest Gods, over de wateren zwevende...’

En de eerste dag, die ze langs hun ogen voorbij zagen gaan, zij zelf! En een grote bewogen zucht... - *Wajehie ngeref, wajehie wouker, jom egod...* En het was morgen geweest, en het was avond geweest, het was de Eerste Dag...

DE LUCHT IS ALS OPTREKKENDE WALM van paarse Bengaalse lucifers en roodachtig zilver, kerstboomballen, steken daarin de lichten, vastgeschroefd. Ze loopt met Andy op het open perron. Achter ze is de lange, donkere kap, als een drukkende hand... dat is de kerker van de treinen. Die komen druisend uit ruimten binnen geijld en worden gegrepen als in een val en weren zich met machteloos krijten, razend hijgen, hun knarsen beukt wanden en dak. Uren is het daar nu al avond. – Licht en geluid leeft in de paarse misten. Er bloeien rood- en groene lichten in de lucht, er bloeien geel- en paarse lichten langs de grond, uit wilde weggeworpen zaaien opgeschoten bloemen, en locomotieven glijden, zware, trage, hooggeborste zwanen in een nevelzee. Ze wagen zich de donkere koepel uit... ze wagen zich aarzelend, deinzen weer af... ze kruisen en keren in onbegrepen regelmaat... De toeters roepen in de misten, als uit verren, en zijn vlakbij de toeters vleien, de toeters gebieden, de locomotieven geven antwoord, wrevelig of gelaten en stoten sissend witte dampen uit.

Zo loopt ze hier nu dagelijks in de vallende avond, altijd buiten de duistere kap – links kijkt ze uit op de brede, stille kade, die vangt het laatste licht, de huizen staan er, oud en smal, in flauwe boog gerijd, ze staan er hoog en stil, elk venster in zijn bleke, gele lijst. En rechts is het water, zilvergrijs bewogen, fluweel overneveld, stippelig van goudlicht, dolende sternen aan onzichtbare masten, roeiboeties als glimwormen zo laag aan het water, zo grillig en zo snel. En voor haar uit ilt de glanzende dubbeldraad, die snijdt door de polders de weg naar huis. Alle avonden is het huiswaarts keren een goed besluit, alle ochtenden is het stadwaarts komen een blij begin. Elke dag weer maakt de stad haar tot het zijne, neemt haar in bezit...

's Morgens is er de bekoring van het montere water, de wakkere torens, de innigheid van oude steegjes, de gevels met dat toeren lichtend geel van de vensterlijsten. Een matte zwaarmoedigheid slaat uit oude pakhuisgevels over roerloos water naar je toe en dwingt je tot stilstaan, als een hand. Er zijn de fijngespierde bruggen, de lenige, levende bruggen, steigerende, springende bruggen, die snijden en delen het water, binden en voegen de kaden, die doen aanhoudend het uitzicht wisselen. En de grote huizen, tot zwierige stoeten in bochten gerijd, leiden je gepeinzen

naar tijd die vergaat, naar mensen die sterven, naar dingen die blijven. 's Middags zijn er de omnevelde, omregende torens... huistoe klappende duiven... moegedeinde meeuwen in wellende mist... bedrijvigheid die op zijn einde loopt... geuren en geluiden in ontluikende avondgloor. En dan laat ze van die groeiende liefde zich doorspelen, in innige gewil- ligheid bezit van zich nemen... inmiddels leeft de verlopen dag, leeft de school in haar voort. Het is een grote, lichte school, die fris en nieuw aan het water, aan roezige, woelige kade staat... Het water jubelt in de zon en klatert glanzen van zich af, die slaan de ramen in, die slaan tegen het witte plafond. Daar blijven ze dansen, doezelig of driftig, naar dat het water zich roert. De kleine Leendert met zijn hoge schouder en zijn vochtig mondje zit er altijd naar te kijken, je ziet aan zijn gezichtje hoe het hem gelukkig maakt... hij lacht... maar je moet hem verbieden, omdat je 'de juffrouw' bent. Je moet zeggen: 'Leendert, denk aan je som- metjes, je had ze gister ook weer allemaal fout.' Dat veegt de lach van zijn gezichtje en je gaat naar hem toe en kijkt op hem neer en hij voelt het inene: je zei dat maar, omdat je 'de juffrouw' bent en hij geeft zijn hoofdje aan je over, tegen je buik, tegen je bonten boezelaar, en zijn donzen lachje is er weer, en je loopt terug naar je hoge stoel, hij mag je niet zien vechten tegen tranen, om zijn scheve schouder en zijn vocht- ige mondje. En Truitje Waars kan het praten niet laten, je kunt haar ver- plaats, je kunt haar straffen... het is een drift... haar ronde ogen drin- ken het leven en ze loopt boordevol, en wat er in komt, moet er uit, het moet er naar alle kanten uit, of ze zou bersten. En de 'oude baas' wan- delt neuriënd over de licht-doorspeelde gangen, en tikt op de glasdeur en trekt een gezicht onder zijn bonte kalot en in alle banken is gekrimp en gekriuw van de lach om die gekke, goede bovenmeester. Maar Arjen Brand gromt alle dagen grimmiger tussen zijn tanden om de 'rommel'... hij heeft de gisting op de school gebracht, die kruipt door de hele stad, van school naar school: er mogen geen Hoofden meer zijn, de school behoort een 'republiek', de 'schoolvergadering' het Gezag te worden. Dagelijks om zich hoort ze daarover heftig spreken, driftig twisten, en ze moet er daarom wel eens aan denken – zodra ze in vast verband is aan- gesteld, zal ze ook zelf partij moeten kiezen, nu kan ze het nog bij zich neer laten glijden, en dat doet ze dan ook en kijkt weer links naar de

kade en rechts naar het water... en dan is er weer plotseling die vreemde, hete, scherpzoete reuk, de locomotieven geven hem af... en hij vliegt haar aan om een naam... naam van een herfstbloem, die ze eens, in het voorbijgaan, in de vallende avond heeft geroken, maar ze kan hem zijn naam niet geven... En de reuk laat af en haar denken ijlt vooruit de avond in en ze ziet zichzelf in het stadje achter de verzonken polders, in het stadje over het water, door de donkere lege straatjes gaan, naar huis. Soms heb je in je de prettige zwaarte, het warme ongeduld van iets dat je zult gaan vertellen, dan is er 's morgens een schoolhoofd gekomen om haar les te zien geven, of ze is voor ze'n profles naar een andere school ontboden. De Hoofden zeggen bij het weggaan: 'U zult wel van mij horen' – en meestal hoor je niets, maar er is altijd de kans, dat er een van de volgende dagen een brief voor je komt.

Zo zijn de vredige dagen van het nieuwe bestaan. Elke dag rijdt ze binnen in het rammelende treintje en de stad opent zijn armen en ze stapt haar vaste weg en vindt er alles op zijn eigen tijd en op zijn eigen plaats terug, en ze groet de goedge oude man in het haringtentje, dat weggevaaide stukje kermis boven op de ronde rug van de sluis – en er is het beangstigend kijken van de witgejakte vrouwen dat plotseling breekt in een onmetelijke lach... en in school de kleine Leendert, die tegen de soezig of driftig dansende zonnnetjes lacht en het zelf niet weet, en Truije die barsten zou als ze zwijgen moest... en de deuren gaan dicht en het wordt stil en de school staat als een blok van stilte, een blok van allemaal aparte vakjes stilte, midden in het vrije rumoer onder de open hemel... en je doet je grote, bonte schort voor en je bent de juffrouw... je loopt tussen de banken, bukt je naar de schriftjes en mondjes lachen hun verwachting, oogjes heffen hun vrees naar je op... en warme handjes, warme diertjes, kruipen schuchter je eigen handen binnen... en nu is het gelukkig met de rekensommetjes weer gedaan voor vandaag... en nu klim je op je hoge stoel en nu ga je vertellen en nu zijn er niets dan oogjes... oogjes... oogjes... oogplasjes in geheven gezichtjes, en er is één paar zieke, zere oogjes en dat is Mausje en die zucht al bij voorbaat van verrukking, nog eer je een woord hebt gezegd.

Zo vloeien, vervloeien de andere dagen, zo lopen ze vredig uit naar een nog vrediger avond – maar deze dag eindigt in zwoelte en bange span-

ning... Andy is uit school met haar meegelopen en Andy gaat naast haar en Andy vertelt van haar leven, haar lotgevallen. Verschrikking stroomt in haar woorden van Andy's lippen, stroomt haar eigen oren in, stijgt al hoger, vult haar, vervult haar. Ze kan er niet op antwoorden, het lijkt haar wel dat Andy zich vergist, dat ze aan alles verkeerde gedachten hecht, aan alles een verkeerden uitleg geeft. Ze zegt:

'Alle mannen zijn hetzelfde, en alle mannen zijn... zo.'

Ze houdt het vol en haar verhalen bewijzen het: alle mannen zijn hetzelfde en alle mannen zijn... zo. En er was er zelfs één... je voelt van jezelf hoe je als in doodsangst, als met handen en voeten de gedachte van je afstompt, die Andy tot je dwingt te komen... want die ergste van allen was een dominee!

'Ja, die avond aan tafel had ik het al aan voelen komen... die ogen... telkens als zijn vrouw even niet keek... ogen van mannen, die ik zo ken... en 's morgens vroeg al op de trap... Toen heb ik mijn deur gebarricadeerd. Eerst mijn tafel ervoor, en daar een stoel boven op, en op een blad een stapel boeken, mijn karaf en glas... dus je begrijpt, als dat naar beneden was gekomen... daar slaapt geen mens doorheen... En wat denk je...? Door het raam! In zijn eigen huis! Een dominee... getrouwd... drie kinderen...'

Er is een oude droom... er wrong zich een stoet van waanzinnig-wanstaltige dieren door een enge kronkelgang tussen poffertjeskramen... er woeien rode gordijnen... dofrood, kleur van geronnen bloed... voorop liep een grote, grauwe olifant... Ze zou willen roepen, willen zeggen: - Andy... weet je zeker dat hij dát wilde... dat wat jij bedoelt... waar je zo vaak over spreekt, waar je vandaag al van school af over spreekt, zodat ik er helemaal verward van ben... kon er geen andere reden voor zijn, dat hij in je kamer wilde komen? Maar ze kan het niet roepen... ze weet het te goed... er kán geen andere reden zijn. En ze weet het niet. Er is altijd dezelfde dooreenligging van gevoelens: een twijfel of alles zo is als de mensen zeggen... een dieper liggende zekerheid... ja, het is zo... een allerdiepste betwijfeling en schaamte over de bovenliggende zekerheid.

'En ik stond meteen voor mijn bed... en ik stond zo goed als naakt... want het was midden in de zomer.'

Andy... Andy... je draagt toch evengoed je nachtjapon, al is het zomer... Ze zegt dit niet. Haar ogen knipperen als tegen te fel, als tegen bijtend licht. De toeters roepen uit de mist... ze vleien... ze gebieden... de locomotieven deinzen en keren in onbegrepen regelmaat... ze gillen en sissen... rood-en-groene bloemen bloeien hoog, paars-en-gele bloemen bloeien laag... en daar over het water, uit de verte, daar komt de boot aan... links en rechts een snoer van gouden tientjes boven de donkeren stroom.

'Ja... en toen... maar waar kijk je zo naar? Je luistert toch wel?'

Andy's gezicht is naar haar toe gekeerd. Ze heeft stralende rossige haren die glanzen aan haar slopen als gesponnen uit dunne metalen draadjes, haar voorhoofd is hoog en wit en glanzend glad – diep daaronder haar ogen, gloeiend-blauw, als van juwelen stenen, bloeiend-blauw, als van bloemen. En haar lippen zijn donkerrode lippen, om zoetjes met de vinger langs te willen strijken, zacht en donkerrood, met de rechte, scherpe vouwtjes van zachte donkerrode rozenblaadies... en de hoeken zijn als slangetjes getekend... soms trekken die slangetjes plotseling weg en dat is alsof ze rilt van iets bitters dat ze binnen in zich proeft.

'En weet je wat hij durfde zeggen... weet je wat hij probeerde te doen...?'

Ja... Andy... ja, vertel het mij! Vertel mij wat hij durfde zeggen, wat hij probeerde te doen!... Voer mij die wereld in, die wereld van het bijtende licht. Neen... Andy... nee... vertel het mij niet. Er was een meisje in het boek, een meisje dat Ethel heette, een vees, tussen slechte mensen verdwaald. Er lag een boek op de piano... een boek met 'onzedelijke verhalen'... en met... 'verdoeven afbeeldingen'... ze was alleen in de kamer... en niemand had haar kunnen zien... en nooit zou het uitgekomen zijn... Toch deed ze het niet. *Ethel verfrommelde vol afgrijzen het afschuwelijke pamflet tot een prop en wierp het in het haardvuur.* Zo wil ik zijn, ik wil niet slechter zijn... Help mij, Andy, vertel mij niets... niets meer van al die slechte

mannen... van die man in het stadje, waar je met je ouders woonde, waar je op de meisjesschool ging, die je beetgreep in het park... van die apotheker, die slechte briefjes verstopte in je pillenflesjes... van die dokter... die dokter... o zelfs een dokter... waaraan jij je toevertrouwen moest... vertel mij niet wat ze zeggen, niet wat ze zoeken. Er is iets in mij dat reikt naar het bijtende licht... maar er is ook iets in mij, dat er zich afwen-

den wil... Ik wil weten en niet weten, ik wil horen en niet horen... Laten we, laten we... de poorten sluiten... laten we er met de rug tegen aan gaan staan... laten we daarheen ijlen, waar het veilig is, waar het goed is... o, Andy, laten we voor onszelf de hoogte in vluchten... laten we doen zoals ik deed toen ik klein was, tegen de dreigende nachtgestalten... ons aan lichte dingen klemmen... laten we praten over de school en hoe Arjen Brand weer tegen Ebner tekeer trok... de oude baas gaat er toch wel onder gebukt... het moet zo vreedzaam zijn geweest op de oude school, in vroeger jaren... Leendert kon ik vandaag 'voldoende' voor zijn sommetjes geven... Mausje met zijn zieke zere oogjes, ze doen hem nu alle dagen zo'n pijn... hij huilt van pijn... en dat maakt het nog erger... en Truitje Waars heeft het hele laatste uur mogen praten, want ze was jarig... en ze spoot als een fontein... als een wentelend tuinfonteintje, zo spoot ze...

'Heeft ze jou nog haar nieuwe schort laten zien? Ze zei: "Ik ga alle meesters en alle juffrouws mijn nieuwe boezelaar laten zien."

'Wie...?' – 'Truitje Waars!'

'Hoe kom je nu ineens bij Truitje Waars...?'

Andy... Andy... laten we er met de rug tegen aan gaan staan. Ik voel wel in mij, dat ik het zou willen horen... ik weet niet zeker van mijzelf of ik als Ethel... Andy, laten we de poort naar het kwaad gesloten houden, er kan alleen schaamte en schande van komen...

'En die weken achtereen dat ik rondliep met pijn in mijn rug, in mijn linkerheup, en mij niet durfde te laten onderzoeken.'

'O, maar dat begrijp ik zo goed! Dat heb ik ook niet gewild... Misschien had ik anders wel een beurs gekregen... net als David, net als mijn broer... maar je moest ervoor worden gekeurd en dat wou ik niet...'

'Dus jij wist toch ook, dat je ze niet kunt vertrouwen!'

'Niet vertrouwen...? Onze dokter niet...? Die altijd zegt dat een dokter in de eerste plaats een goed mens moet zijn om een goed dokter te kunnen zijn...? Neen Andy, maar het is je eigen schaamte. Je kleedt je niet uit... voor een ander mens. Was het niet Maria van Bourgondië...? Zo zou ik ook willen zijn. Een andere vraag is of je het kunt, als je leven in gevaar is... Het is de schaamte... en het is ook een vernedering... ik zie er soms nu al tegen op, tegen de keuring, voor mijn vaste benoeming, al

is het dan hier ook bij een vrouwelijke dokter... het is toch een vernedering. Je uit te moeten kleden voor een ander mens. Alles trouwens, wat je moet... wat een ander je gebiedt... alles, waarin ze je eigen wil niet erkennen... alles, waarin ze een ding, een slaaf, een voorwerp van je proberen te maken. Heb ik je wel eens verteld hoe ik als kind ben weggebleven van een feest, alleen omdat er in het krantje had gestaan, dat de kinderen van de hoogste klassen zouden worden "opgesteld" op de trappen van het Stadhuis! Ik bedankte er voor om "opgesteld" te worden. En zo zou ik ook niet op een tafel gelegd willen worden voor een operatie... of onderzoek... Ik kan al niet eens goed tegen gymnastiekles, om de commando's... ik heb dan altijd zin om te zeggen: doe het zelf! Dus dat je je niet wou laten onderzoeken, dat begrijp ik best...

Maar Andy geeft geen antwoord, ze grijpt haar arm, en als ze weer spreekt volgt ze enkel haar eigen gedachten.

'Ze zullen het jou ook nog wel lastig maken. Jouw beurt komt ook. Je hebt mooie ogen.' – 'Heb ik... heb ik mooie ogen...?'

Het vaart als een gloed door haar heen.

'Ja... en ook een mooie huidkleur heb je... dat bruine... zo warm... en je donzige wangen...' – 'Heb ik...? Heb ik...? Op school zeiden ze: gele zigeuner.' – 'En je korte haar... je grappige jongenshaar... hoe kom je eigenlijk aan je korte haar? Ben je misschien pas ziek geweest?'

'Nee, ziek ben ik nooit... O maar dat haar, die gekke historie... ik moet soms nog lachen zoals ze opkeken die dag. Ze wilden thuis dat ik vlechtten zou dragen... ze vonden dat netter... ik liep altijd zo verwaaid... maar ik wou het niet... en zo, op een dag kwam ik hiermee aan. En nu ben ik iedere morgen in vijf minuten klaar.'

'Je lijkt er een jongen mee... en ik zou je voor een jongen kunnen houden... maar ik ben blij dat je geen jongen bent. Jongens zijn gemeen... ik zou bang voor je zijn.'

De locomotieven sissen als met lippen en tong... je leest van slangen, die zo sissen... de locomotieven glijden, donkere, hooggeborste zwanen in een nevelzee... ze doven de lichtbloemen en laten ze weer vrij... de toeters dreigen, vleien, gebieden... roepen als uit verten en zijn dichtbij... de reuk vliegt haar aan om een naam, het was een herfstbloem, natgerengend, het was een avond... één enkele avond... een hete, lege

reuk... Reuk, laat mij los, plaag mij niet om een naam – ik kan hem je niet geven.

De stille huizen aan de kade beneden zijn door de schemering verteerd – ze leven nog alleen in het teer en lichtend geel van de vensterlijsten... de middagstad verzonk... de avondstad luikt op, oranje, rood en kerstboomzilver.

‘Als ik je voorstel... in jongenskleren... wat een aardig jongetje je zou zijn...’ – O Andy... ik word helemaal warm als je zulke aardige dingen tegen mij zegt...

En nu gaan ze stil, want nu weet Andy niets meer, nu heeft ze niets meer te zeggen... ze gaan in donker op en neer het perron en Andy’s hand omgloeit de hare, zacht en vast. En aldoor meer mensen zijn gaandeweg samengedromd, voeten schuifelen in duister, stemmen dagen op, strijken voorbij, trekken weg, keren in kringloop terug – telkens het lichte gezicht van een man of een vrouw, als in wezenloos vragen zonder bedoeling naar ze toegekeerd.

Maar nu rommelt het in de nevel en er breekt een klein, zwart blokje uit – achterwaarts wordt het treintje langs het perron geschoven, hortend en schokkend komt het tot rust, en een man kruipt halverwege elk van de donkere hokjes in, steekt er een lamp aan en zakt ruggelings een licht hokje weer uit... – O vermoeidheid, vreemde loomte... Deed Andy zich pijn, toen ze ineens haar hoofd opzij trok? Maar meisjes kussen toch niet elkaar op de lippen.

O, nu alles maar even als een zwaar pak naast je neer te smijten. Helemaal je uitvloeien voelen, en je maar schokken laten, hoe straf-fer hoe liever, zodat je wordt leeggeschud, in dit treinhokje, dat je zo kent als je kamertje van elke dag en waar alles los aan schijnt te zitten, een hele schutterijmuziek van rinkelen en rammelen en klappe- ren dat alle deuntjes dooreen dreunt, en je ogen zo dicht, of ze nooit meer zullen opengaan, als de schelp van een mossel... en zo ga je naar huis, zwaait de bocht door, vliegt het donkere water over, dan met een vaart de laagte in en zo het stationnetje binnen. – Ze gleed haast van de bank en zit weer overeind en staart verwezen het donker in. Dit lijkt ineens een vreemde lange reis, een reis van uren, verre landen door... de mist vervloog... er strijken schimmen van bomen, dichtbij en verre,

langs een geelgrijze lichtzweem in de horizon... een rietplas, ver in het Westen, vangt de afglans en kaatst hem voort... En ineens deinst ze weg voor haar eigen gezicht, zo dichtbij, zo duidelijk achter het venstertje. Mooie ogen... donzige wangen... O, maar je mag zo niet kijken, zo onder je wenkbrauwen omhoog. Ze zeggen: zo kijken is gemeen. Maar hoe komt het toch, dat er geen gemener woord is dan 'gemeen'? Vroeger niet, toen je klein was niet. Toen heette ~~klikken~~ 'gemeen' en als je knikkerde heette 'strijken' gemeen... Later werd het een walgelijk woord, omdat er altijd iets van... dát... mee werd bedoeld. Moeder zegt het nooit, moeder zegt: onzedelijk. Meneer De Veer op school zei altijd: onvoegzaam. In de krant lees je: ontuchtig. Onvoegzaam is het beste woord, het is een deftig en rustig woord, waarbij je niets voelt, dan dat het bedoelde in volle ernst wordt afgekeurd'. Zo zou je het van meneer De Veer moeten zeggen. Verworpen, zonder dat ondraaglijke, verborgen behagen, dat heimelijke reiken...

Langzaam klimt de dijk naar de brug... en hier begint de koollucht, de herfstlucht, broeierig, scherp, die stijgt van weerszij uit de diepgelegen polders op... ver weg naar het Westen glimmert de rietplas in zijn eenzaamheid... Rietplas, ééns kom ik naar je toe...

Plotseling de zwarte stilte, doorruist van regen. Verder naar het Noorden rommelt in donker het treintje weg en ze staat eenzaam op het plein. Dik en dicht, revangen in de vochtigheid, hangt de al te zoete koeklucht van de limonadefabriek. Hoog in de gevel één enkel lichtraam. Fluitend gaat haar een jongen voorbij... Hoe ver vandaan... hoe lang geleden... al dat andere... en alle dagen diezelfde verandering... een uitzetten, een samenkrimpen... ze is veel groter hier in het kleine stadje dan daar in de grote stad... ze is veel kleiner hier bij vader en moeder dan daar op school.

Altijd om de hoek van hun eigen straatje begint ze zonder het te willen langzaam te lopen. Daar is het huis, tussen de zevende en de achtste lantaarn, gouden punten in het nachtfluweel; tussen buurman Bol en buurman Bruin, daar woont ze, daar wordt ze verwacht. En ze stapt langs de huizenkant, beluistert in het voorbijgaan de geluiden, stomelen achter houten beschotten, doffe stemmen... ze weet van elk huis, wie er wonen... Elk gezin in zijn eigen wanden besloten. Leven... samen-

leven... vloeiend, vormloos gepeins draagt ze het ene huis na het andere voorbij, naar dat ene toe, dat avond aan avond wacht... En dan onvermoed vliegt het licht uit de open deur het donker in, spant een gouden vlies over de natte keitjes... en vader komt het stoepje af. Vader en dikke Boasson zijn samen het huis uit gekomen. – ‘Vader...!’

Ze blijven staan... en vader legt het haar uit... ze moeten even weg... ze komen dadelijk terug.

‘Maar vader... wat is er dan? Vader... er is toch niet iets thuis gebeurd, met moeder?’ – Nee, er is thuis niets gebeurd, maar er is toch wel iets... iets verdrietigs... er is plotseling een grote verstoring, een onenigheid in de gemeente gerezen.

‘Maar wat dan, vader, wat dan toch?’

Lachend kijkt de dikke Boasson vader aan, maar vader schudt het hoofd. Neen. – Ze staat met wijde ogen naar beiden geheven, en dikke Boasson lacht haar toe.

‘Hoe oud ben jij eigenlijk...?’ – ‘Negentien word ik de volgende maand.’

‘En geloof jij dan nog altijd in de...?’

Maar vader rukt hem bij de arm met zich mee het donker in, ze hoort de dikke Boasson lachen, maar vader lacht niet mee.

Wat kan er zijn... wat is er gebeurd... welke verstoring...? Ze vraagt het zich bij de kapstok af. Moeders gezicht om de hoek van de huiskamerdeur. ‘Ben jij daar...? Alles goed geweest vandaag...?’

‘Ja... alles was goed.’

Neen, niets was goed... stil... er was Andy. Maar dat hoort hier niet. De stoet van waanzinnig-wanstaltige dieren uit de oude droom, die zich door de kronkelgang tussen de poffertjeskramen wrong. Er woeien dof-rode gordijnen, kleur van geronnen bloed. Een grijze olifant trok voorop... En hier is moeder. ‘Moeder, wat is er in de gemeente... wat is er voor onenigheid?’ Maar moeder legt de vinger op de lippen. Er is iets voelbaar van verslagenheid en angst... en bij de tafel, tegenover het witgedekte hoekje waar haar bord, haar vork en mes, als alle dagen wacht, zit juffrouw Snoek. Ze zit als een slappe zak ineengezonken op haar stoel, en voor haar staat een glas water... ze is paars en bleek van het huilen, haar ogen zijn weggehuild, haar mond is week-gehuild – haar kale, oude *bandeau* zit scheef over haar voorhoofd gezakt en haar voorhoofd glimt alsof

ze zich pas had gewassen en vergeten af te drogen. Even heeft ze opgekeken, flauwtjes geknikt en staart weer voor zich uit.

'Is het om juffrouw Snoek... om haar man... om de rebbe... de onenigheid?'

De vraag houdt moeder staande op weg naar de keuken, aarzelend.

'Mag ik het haar vertellen?' – 'Vertel het haar maar... ze is immers een grote meid... bijna een volwassen vrouw.'

Ze zit wachtend achter het witgedekte tafelhoekje met het glimmende bord, ze kijkt naar juffrouw Snoek. Wat moet je ontzettend moe zijn... wat moet je onzegbaar ellendig zijn, om zo te zitten, zo samengezongen, zo bewegingloos...

Ze schept de boontjes uit het schaaltje op haar bord... lusteloos-splend, liefst at ze niet.

'Vertel het nu, moeder!'

'Het is dit... ze willen meneer Snoek gaan verklagen op het rabbinaat...'

'Wie willen dat...?'

'De heren van het Kerkbestuur...' – 'Meneer Boasson ook?'

'Neen, meneer Boasson niet. En meneer Arons eigenlijk ook niet. Maar meneer Israëls en meneer Wolfsthal... die willen het, meneer Wolfsthal vooral. Meneer Snoek heeft iets gedaan... iets gedaan dat niet mocht, laatst bij de bruiloft van Mietje Weil.'

De boontjes vallen van haar vork in haar bord terug. 'Ja... maar je bent er immers zelf bij geweest. Je weet toch hoe het gaat. Ze staan samen onder het *talles*, bruidegom en bruid, ze staan hand-in-hand en dan neemt de rebbe de rijst van het bord en bestrooit ze daarmee... en hij zegt: "*Peroe, oe-rewoe*." En dat mag volstrekt niet gebeuren, dat ze zo staan en dat de rebbe ze met rijst bestrooit, wanneer ze... wanneer ze... wanneer de bruid... want dan is het immers onnodig geworden, en in zekere zin een leugen geworden... dat er *peroe, oe-rewoe* wordt gezegd.¹

Niet begrijpen... niet dadelijk begrijpen... wat moeder bedoelt. O, dat gehate begrijpen, dat als bliksem bij je inslaat, dat je aan alles medeplichtig maakt. Maar kun je helpen dat je weet wat '*peroe oe-rewoe*' beduidt?

1 VGL. Genesis 35:11

‘Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u...’ En als ze nu... als ze nu... als de bruid... ja, Moeder heeft gelijk, dan is dat in zekere zin een leugen... een valsheid...

Plotseling... zo gaat een kever, die je voor dood hield, die je maar liet liggen, de hoogte in... zo plotseling begint juffrouw Snoek opnieuw te huilen. Bitter... bitter... bitter huilen noemen ze dat. Zo bitter heeft ze nooit iemand zien huilen. Niet haar mond en haar ogen alleen, haar hele lichaam huilt. Moeder gaat naar haar toe, laat haar drinken.

Ze legt haar vork in haar bord... idioot gezicht, zo’n bende bruine boontjes in een plas... Ze zit met haar hand om haar voorhoofd gespannen... haar vingers drukken in de zonk aan haar slaap. Daar staat moeder bij juffrouw Snoek... hier zit zij zelf... de tafel tussen ze in. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren.

‘Ja... wat zei u eigenlijk, moeder?’ – ‘Het geld is het ergste.’

‘Hij had het ons niet mogen sturen. Hij had ons niet in de verzoeking mogen brengen. Hij wist toch dat we zo bitter verlegen zaten. Honderd gulden... O, een bankbiljet van honderd gulden!’

‘Hij deed het om zijn dochter... om Mietje... om de grote schande. Een joods meisje... bij de anderen komt dat voor, maar bij ons! Nog niet één keer, zolang de gemeente bestaat.’

‘Maar komt zo iets later toch niet uit? En waarom konden ze dan ook niet wachten?’

Stilte. Moeder veegt haar ogen met haar zakdoek af. Buiten ruist het al luider... meer druppels, groter druppels, ongelijker druppels dan zo-even. Je kent elke regen aan zijn geluid in de sloot.

Plotseling breekt op de kachel de waterketel los. Er stonden deze woorden in een boek... in één, in tien, in twintig boeken:

‘Het vredige gezang van de waterketel.’ O, de ezels, die dat ‘vredig’ noemen. Het is een rode hel vol zwarte duivels... het is een lichtloze kermis, in een plasregen, waar dronken moordenaars lallen... Heksen zijn het... een vliegende storm... een kokende zee... pikkenacht, gillen van zeelui, die verdrinken moeten... het is de lage, lange jammer van mensen die gebonden op pijnbanken liggen... rochelen van stervenden... steunen van martelaars... Alle klacht en alle wanhoop... alle angst en alle nood vaart uit de blikken tuit de kamer in.

'En juffrouw Maartens had gezegd: ditmaal verkoos ze niet te komen. En laat iemand haar ongelijk geven. Met een man, die alles verdrinkt. Ze kreeg nog het geld van Kareltje en het geld van Roosje... En nu alweer... eer we drie maanden verder zijn, alweer... O, de bezoeking, de eeuwige bezoeking...'

De woorden klagen, de stem jammert tegen de ketel in. Hamerslagen... hagelslag... Juffrouw Maartens is de vreedvrouw... Over drie maanden heeft juffrouw Snoek haar weer nodig. Het kleine, bleke Roosje kan nog niet lopen.

'Eet jij je boontjes niet op? Heb je geen trek, vanavond?'

Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren. Ze zit achteruit in haar stoel, laat het lamplicht in haar ogen bijten. Pijn die verdooft.

Hemel en aarde... hemel en aarde... is er niets dan dat? Heeft Andy gelijk... is er niets dan dat? Waarom is juffrouw Maartens over drie maanden weer nodig bij juffrouw Snoek, die het 'een eeuwige bezoeking' noemt...? Waarom heeft... Mietje Weil... niet kunnen wachten? Hemel en aarde... Hemel en aarde... hemel en aarde...

'Wat zit jij daar toch in die lamp te staren? Doe het niet, laat het gauw, het is slecht voor je ogen.' Ik wil met de ene pijn de andere doven, doden...

'Ik keek, of er misschien ook olie bij moet...'

'O, als dikke Boasson het maar gedaan kon krijgen van je man. Dan hadden we de meerderheid, dan waren we gered. En we zouden niet rusten, voordat het geld was teruggegeven, tot de laatste cent.'

'Ja... het geld... want het geld is zo erg.'

Hoger, helser raast de ketel. Je hield het niet uit als je het altijd verstond... je hield het hele leven niet uit als je altijd alles verstond. Het meeste gaat je voorbij... Eén ding tegelijk, en dat nog maar half. Waterstem... windstem...

Hoe heet het toch, hoe heeft juffrouw Koeman het die dag ook genoemd?

Ze schreeuwde het over de onderdeur naar dove Breg. Een Dorre Bruid... zo heet het. En ze bedoelde Kaatje Punt, en nu is het Mietje Weil. Woorden uit dromen, klamkoude, vlamhete woorden: Perrol met de Rode Hand – de Man met het IJzeren Masker... een Dorre Bruid.

'Maar moeder, hangt het dan nu van vader af?'

'Ja, van vader...'

‘Ja, van je vader...’

Maar dan hoeft juffrouw Snoek toch niet bang te zijn. Zo wreed is toch niemand, en vader zeker niet. Ze hebben berouw, en het geld wordt teruggegeven. Wie zou meer kunnen doen?

‘Juffrouw Snoek, dan hoeft u toch niet...’

‘Nathan is aan de nagedachtenis van zijn vader-zaliger zoveel verplicht.’ Aan grootvaders nagedachtenis. Nagedachtenis. O, als was de deur open gegaan en de Nagedachtenis binnengetreden... zelfs het razen van de ketel is tot een *Jikdal*, tot een treurzang verzacht... doodsbedroefd, maar niet langer woest. Vóór de Nagedachtenis binnentrad, was er deze ene zekerheid: ‘Vader moet het doen. Vader moet hem redden’ – en nu is er deze andere zekerheid: ‘Vader mag het niet doen. Vader moet hem aanklagen.’

Ja, hij moet aangeklaagd worden! Er is maar één woord voor wat hij deed, een woord dat je nooit tegen juffrouw Snoek zult zeggen... meneer Snoek is omgekocht! Ze zaten zo bitter verlegen, ook grootvader was arm, er was soms geen brandstof in huis, er lagen onbetaalde rekeningen in de la. En toch heeft grootvader het geld niet aangenomen. Er was een fout begaan in de kaasmakerij en grootvader was de Hoeder, de Hoeder van de rituele wetten... de schade kon ontzaglijk zijn – het was de kaas voor het Paasfeest. Toen, tegen de avond is een van de heren naar grootvaders huis gekomen en heeft over dit en dat gesproken, en eindelijk uit een zwarte portefeuille tweehonderd gulden voor de dag gehaald. Tweehonderd gulden! En grootvader heeft gezegd: ‘U mag blij zijn, als ik hieraan geen ruchtbaarheid geef, dat u dit hebt gedurfd.’ En de ander heeft zijn tweehonderd gulden weer bij zich gestoken en is weggegaan. En natuurlijk heeft grootvader er geen ruchtbaarheid aan gegeven, dat is het mooiste aan die mooiste daad. Onverzettelikheden zonder edelmoedigheid is te weinig, edelmoedigheid zonder onverzettelikheden is niet genoeg, maar samen...! Onverzettelijk en edelmoedig... Mooiste daad van de drie, die ze van grootvader weten.

Er was eerst een groot gevecht op de paardenmarkt van dat dorp, de veldwachter lag ruggelings op de stenen, onder de dronken Belg, die veel sterker was dan hij. Schreeuwend stonden er de boeren omheen, maar niemand, die iets durfde, de Belg had zijn grote, scherpe mes

getrokken. grootvader kwam voorbij en greep hem bij de polsen en ontwong hem het mes en hield hem met zijn ene arm en met zijn benen in bedwang... en heeft hem met anderen samen gebonden... want ja, toen durfden die boeren wel, en terwijl dat alles voorviel heeft grootvader geen geluid gegeven, geen woord gesproken. Maar een juffrouw viel flauw omdat grootvader zo bleek zag, boven zijn zwarte baard. En later heette grootvader op dat dorp: de sterke jood. En er was een klein kind in een sluiskolk gewaaid... op een stormdag van voeten hoog in een sluiskolk gewaaid... en van voeten hoog is grootvader het nagesprongen, de donkere sluiskolk in... en daarvoor heeft grootvader een grote gouden medaille gekregen, maar die heeft grootvader later weer moeten verkopen...

Maar de derde daad is de mooiste daad, en in de voorkamer hangt grootvaders portret... Denken aan iets... dat is een deel van jezelf uitzenden naar dat, waaraan je denkt.

Denken aan grootvaders portret, in de voorkamer, in donker... dat is daar zijn, en hier zijn, gelijktijdig. O, het wonderlijke dat soms ineens aan doodgewone dingen is... En iedereen zegt dat zij op grootvader lijkt. 'Jij met een baard zou sprekend je grootvader zijn.' Het ene oog wat wijder open dan het andere – de ene wenkbrauw puntig, de andere vlak... maar grootvader kon honden met zijn ogen bedwingen. Dan ook moet je eerst op de proef zijn gesterd... — Juffrouw Snoek is even de kamer uit gegaan.

'Moeder, wat zou er eigenlijk kunnen gebeuren als de heren meneer Snoek aanklagen bij het rabbinaat?'

'Ze kunnen er brodeloos door worden... het is een heel ernstig ding... en het geld... zie je... het geld. De Opperrabbijn is streng.'

O ja... de opperrabbijn is streng. Je was nog een kind, één keer in het jaar kwam hij de school inspecteren... Hij werd met een rijtuig van de trein gehaald en geen dag in het hele jaar hoorde je zo duidelijk het leuke kraantje in de turfkast, roerloos zat je en je vingers waren koud, en je hart bonsde boven je benauwde buik en door die inwendige benauwdheid wentelden de woorden, die je straks zou moeten zeggen... de *Lofzegging bij het aanschouwen van een joodse wijze* en telkens ging een van de commissieheren naar de buitendeur... zijn laarzen kraakten in het gangetje...

hij liep op zijn tenen, en je begreep niet waarom, maar je zoudt het zelf ook hebben gedaan... en je probeerde mee te luisteren in de verte naar naderend hoefgeklap, aanrollend wielgeratel... dan eindelijk kwam er een uit het gangetje, bleek... 'De vigilante komt eraan.' En je werd koud en warm... want nu was er het ogenblik... nu zou je hem dadelijk zien, en overeind gaan staan in de lange bank en met allen tezamen de *Lofzegging bij het aanschouwen van een joodse wijze* zeggen.

En voor die hooggezeten, strenge man, met zijn grauwe, oude ogen zal die arme meneer Snoek nu misschien worden aangeklaagd... en wat kan een opperrabbijn begrijpen van armoede, van schulden bij de bakker, de schoenmaker, de boterboer... en vader moet de beslissing nemen, en vader begrijpt wel wat armoede is, maar vader is ook grootvaders oudste zoon!

Ja, dit is wel de grote, zware ernst... En toch zijn het tegelijkertijd de lichte dingen, waaraan je je vastklemt tegen dat andere, dat verborgen-lokkende. O, Andy, het kan niet zijn, dat jij gelijk hebt... Maar welke beslissing zal vader nemen...?

Stil, na haar laatste huilvlaag, zit juffrouw Snoek daar weer samengezonken als een zak. Haar ogen zijn weggehuild, diep in haar hoofd, haar mond is slapgehuild, haar kale, oude, rossige *bandeau* zit scheef over haar gele voorhoofd, dat glimt als had ze zich gewassen, maar vergeten af te drogen. Wat moet je nameloos ellendig zijn, om zo te zitten, zo ineengezakt, zo bewegingloos. Brodeloos... troosteloos... het ene woord vaart achter het andere aan, als in een vers. Arm is hard... maar brodeloos. O medelijden... plotseling tegen je opbonzend medelijden... rukvlaag, die je van de been stoot op een straathoek... Zet het dán nog maar liever op een huilen, juffrouw Snoek... o, zit daar niet alsof je zo zou blijven zitten, al vloog het huis in brand.

Moeder heeft zachtjes een vers kopje koffie voor haar op het tafelkleed gezet. Ze neemt het haastig op, ze drinkt er gretig uit, het doet haar goed... je ziet haar vluchten uit haar benauwenis. En nu durft moeder ook even over iets anders spreken, en zij zelf vertelt... Nee, van dat ene Hoofd, die aardige heer, die zo nadrukkelijk zei 'U zult van mij horen', heeft ze wel weer niets gehoord, maar de kans wordt groter, dat ze blijven mag, waar ze nu nog maar 'tijdelijk' is, want Klein staat op de voor-

dracht voor Hoofd, en dan komt er een plaatsje vrij.

'En dan hoef ik niet meer weg!'

'Dan zul je ook niet meer heen en weer kunnen reizen?'

'Nee, dat mag dan niet meer, dat is dan uit.'

'En heb je al naar een kosthuis uitgekeken?'

O, de arme... de arme... ze worstelt zo... ze ontwingt zich aan de benauwenis, die haar vermorzelt, maar ze kan het bijna niet, je hoort het aan haar stem. Onder haar klamme, gele bleekheid begint een strakke gloed te leven... ze luistert... haar oren turen... nee, dat kan je alleen van ogen zeggen... En moeder ziet het, moeder voelt het en moeder vertelt, om haar te helpen, van het gezin waar ze inwonen zal... een hartelijk gezin, verwanten van 'oom' Zeelik. Het schijnt er zo vrolijk, er wordt gezongen, lekker gegeten, er zijn meisjes, dochters zooud als zijzelf, die van uitgaan houden. O, ze zal het er goed hebben... Moeder laat haar met gerustheid gaan.

'En David heeft het ook getroffen...'

'David... ja. Maar dat is waar. Kijk... vanmorgen is deze brief van David gekomen.'

O, moeder, geef hier! Laat mij meteen de brief van David lezen.

Ja, het gaat hem goed, hij is tevreden. Vroeg in de morgen komt hij naar het grote huis... langs een zandpad... de morgenzon zet de vensters in gloed... het is dan nog overal zo stil... op de akkers, in de lanen, in de grote tuin. Daar rijdt hij nu zelf Berthold in het wagentje... en overheert hem zijn lessen, en legt hem alles uit. Eerst duwde de knecht en David liep naast het wagentje, maar zo heeft Berthold het niet langer gewild. Hij zit 's morgens aan zijn raam, als David komt... daarom moet David juist dat zandpad nemen, niet de Berkenlaan... hij ziet hem dan uit de verte komen. Hij zit... aan zijn raam... wat was dat ook weer... Wat was dat toch?

'Staat hij aan zijn raam te staren /In zijn witte hemd alleen'

Is dat dan Berthold? Maar toen kende David hem toch niet... Hij zit aan zijn raam... en alle dagen vraagt hij hetzelfde: David moet in het huis komen wonen. Maar dat kan David immers niet, en dat mag hij immers niet, dat zou vader hem niet willen toestaan. Maar ook zelf wil David het niet. Stipter dan zij hield hij zich in hun kinderjaren aan de rituele

wetten. Hij kan niet bij Berthold gaan inwonen, Berthold moet het hem niet alle dagen vragen. De hele brief is over Berthold... overal die naam, als een portretje. Elf jaar is hij nu geworden... zo mooi... zo blond... Hij doet voor David wat geen dokter van hem gedaan kan krijgen... de eindeloos herhaalde oefeningen... Voordat David kwam, sloeg hij met vuisten naar de dokter... hij geloofde niet dat hij ooit weer zou lopen... hij wilde er geen moeite voor doen... nu gelooft hij, nu wil hij... hij wil voor alle examens later werken waar David nu voor werkt... En David moet altijd bij hem blijven...

‘Geloofst u het ook niet, moeder? Dat David wel altijd bij Berthold blijven zal?’

Wat is dat zonderling... wat is er toch? Ze zag een zandpad tussen brede lanen, een raam dat in de ochtendzon gloeit... Berthold zit aan het raam; in de verte, over het zandpad, komt David er aan... Maar hier zit juffrouw Snoek. Zo, als van een verre reis... ik ben nog daar, ik ben weer hier... en ik ben weer op twee plaatsen tegelijk... en het ruist in de sloot... het is avond... Dit ruisen, deze avond... de ronde, gebronsde lamp... al die winters... al die avonden... het kon nu elke avond van elke winter zijn... De Tijd... de Tijd een dof-verguld pendulebeeldje, mal oud ventje... en dit waarvan je plotseling volvloeit heet: herinnering. Wat ben je eigenlijk gauw met wat woorden tevreden... en wat grijpen ze weinig... van wat verborgen is. Neen, ook dit zijn de woorden niet... neen, ook dit bedoel ik niet... Eigenlijk bedoel ik: er zit hier wel vis, maar ze willen niet bijten... Hebben nu moeder en juffrouw Snoek al stemmen gehoord? Ja, je ziet het ze aan. Stemmen en stappen had hun luisteren al te voorschijn gehaald, uit het ruisen, uit de verte, die nu pas zichzelf onderscheidt. – ‘Moeder... ze komen eraan...’

De beslissing... de Beslissing... die is nu heel dichtbij.

Zijn ze eigenlijk met tweeën... of zijn ze... met drieën...?

Met drieën... Want de straatdeur ging open...

Het is, als kwamen ze van een verre reis, als waren ze vermoeid. Vader... vader... wat hebt u beslist... wat van de twee heeft u in bezit genomen... het *Medelijden* of de *Nagedachtenis*?

Eer zij, eer moeder er iets van begrijpt... eer één woord is gesproken... juffrouw Snoek staat bij haar man en ze omhelzen elkaar... Rust. Zo heeft

het moeten zijn. Rust... maar de Nagedachtenis sluipt de kamer uit. O, Nagedachtenis, je wordt toch zo vaak geëerd... deze ene keer moest het andere zwaarder wegen.

Juffrouw Snoek staat te huilen over vaders hand... en er wappert iets: de grote, rode zakdoek van dikke Boasson.

'Geef eens gauw wat koffiekopjes, jij...'

'Ja graag, dikke Boasson... ik bedoel... meneer Boasson.'

Hij houdt lachende in zijn grote, dikke hand een grote, vette zak omhoog.

'De mooie kopjes, moeder, de Sabbatkopjes... is dat goed?' Andy... Andy...

nu weet ik het zeker... dat jij ongelijk hebt! Dit is het leven! Voor deze zware dingen, lichte dingen tegelijkertijd, licht waar je in vlucht... machtig, wit, stralend licht... voor dit zo met elkaar te doen... zo voor elkaar te doen... te zijn... overvloeien... samenvloeien... voor dit zijn we geboren... zijn we elk opnieuw, zijn we elk op zijn beurt, geboren...

'Zal ik meteen maar inschenken, moeder?'

Ze zitten hand-in-hand... meneer Snoek en zijn vrouw... als blije kinderen kijken ze elkaar aan. Ziet hij niet hoe lelijk zij is, met die kale, afgezakte *bandeau* en die dikke, paarse neus... ziet zij niet dat hij een mond vol brokkelige, bruine tanden heeft...?

Als blije kinderen kijken ze elkaar aan...

De dikke Boasson vertelt nu van de gesprekken. Toen vader het eenmaal eens was geworden met zichzelf, heeft vader ook meneer Wolfsthal overtuigd. Hij heeft dit gezegd. 'Ik zal dan...' zo woordelijk heeft meneer Wolfsthal gesproken, 'Ik zal dan ditmaal Genade voor Recht laten gelden.' Ja, zo sprak meneer Wolfsthal, in zijn deftige stoel, in zijn deftige kamer. Dikke Boasson bewaarde de woorden als in een doosje en nu staan ze op tafel tussen de kopjes en iedereen kijkt er naar.

'Dat moesten de mensen maar wat vaker doen, dat moesten de mensen altijd maar doen.'

Vader schudt het hoofd.

'Als het altijd kon. Maar je komt er niet mee. Het moet ook niet altijd, mag ook niet altijd. Want waar ging je heen? Genade is mooi... maar je komt er ook niet zonder recht...'

Vader... vader... laat ze het niet horen. Als blijde kinderen kijken ze elkaar aan. Vergeet het nu even, leg het van u af dat u grootvaders zoon

bent. De Nagedachtenis weet het nu al... Laat dit ogenblik van nu, ons zitten hier bij elkaar, rondom de tafel en de lamp als een zon tussen onze hoofden, daar dikke Boasson en moeder en u en ik en zij beiden... o, laat het volmaakt zijn. Ik voel het ook wel... het is zo eenvoudig niet als Boasson zegt... ik voel het ook wel om ons leven heen staan... stijgen... opstaan... raadselen... vragen... zo voelde ik als kind de zee buiten tegen de duinenwand, toen de meester ons op school had verteld, dat we lager wonen dan de zee... maar de meester zei ook, dat we zonder zorgen mogen slapen in onze diepe kom... zo voel ik ook wel dat dit alles als de zee om ons leven heen staat, donker, ondoorgrondelijk... dit raadsel van genade en recht... van Medelijden en Nagedachtenis... en dat... waar Andy over spreekt... en alles... tijd en herinnering en waar we vandaan komen, waar we heengaan, wat onze... onze... betekenis is... wind en regen... maar laat dit van nu even volmaakt mogen wezen... De dikke Boasson schatert omdat moeder de laatste koek maar niet in zes-sen delen kan... hij wil het mes, hij wil het nu zelf... en wat was dit toch, hoe stond het er toch...

– *Maar om nu die stip van zegen*

Te middernacht en in die bolle woestenijs...

O, maar, dat is De Genestet, dat is uit *Arme Vissers*. ‘Stip van Zegen’ is eigenlijk wel mooi... ook ‘bolle woestenijs’. Stip van zegen... het lichte binnenste van een klein, eenzaam schip... het stuift over de golven... midden in de nacht, midden in de zee... en zo is ook dit van hier, is dit van nu, is dit van ons... Stip van zegen, en buiten in donker razen de raadselen en klagen de vragen...¹

1 De stip van zegen is de plaats waar de vissen zich bevinden:

En om die stip van zegen

Juist uit te vinden, in de mist, de kille regen,

Te winternacht en op die bolle woestenijs

Dat is geen kinderwerk! [...]

HET IS EEN NAJAARSAVOND ALS EEN ZOMERNACHT, het ruikt in de winkel naar gember en naar rozen. Tussen de glanzende witte wanden is het er zo wit en zo licht en zo heet, als zat je binnen in een grote lamp, maar dat suizen is enkel het kleine, blauwe vlammetje dat uit een ijzeren mondje naast de juffrouw op de toonbank brandt, en de juffrouw is ook in het wit. Ze staart, ze is moe, haar harde wangen gloeien, haar dikke boezem deint, haar hand lijkt onbestuurd, een suffe, slaafse hand, die grijpt de vormpjes van de zwarte hoop, tilt ze naar het vlammetje, schudt ze leeg, slingert ze weg... en de bolusjes vallen in de zak... vier, vijf, zes...

'Asjeblijft, juffrouw. En u meneer?'

De deur blijft open. Me drie, vier tezamen joelen ze binnen, zingend het duister uit. Ze dringen speels voor elkaar heen om het eerst te worden geholpen, ze willen weer weg... in de besloten, witte hitte smachten ze naar het zoete, opene donker, waar in de grauwe gevels de vensters gloeien, onbedekt, oranje, ros en rood... Meisjes en jongens reiken met hoofd en bovenlijf zo ver ze durven naar buiten... naar meisjes en jongens beneden in de straat... er is een lauwe, schuifelende wind en hoog over alles een maanloze sterrenhemel. — Zelf zit ze op een kist tegen de achterwand tegenover de open deur en kijkt naar de prenten en kijkt naar de juffrouw en kijkt weer eens de lamp in en weer eens naar buiten en naar de gezichten van wie de winkel binnenkomen... mensen allemaal... mensen als zijzelf... medemensen... en heeft allang haar beurt voorbij laten gaan... maar dit is de zoete gevangenschap. Zo hing je vroeger met je borst tegen een hekje, boven hondsdrif en ereprijs, bij een tintelende sloot... en je ogen vlogen uit over het voorjaarsland... en er waren bijen... en je soesde... Alles werd wijd... zelf werd je het ook, je dijde uit, je kon juist nog blijven voelen hoe heerlijk je dat vond... zo te staan in de zon en zo wijd te worden, dat je de horizon raakte...

Maar wat wordt het hier vol, vanavond. De hele buurt loopt uit om bolusjes... de knechts kunnen er niet tegen bakken, ze komen beneden vormpjes te kort, ze sturen voor elke handvol lege de jongen naar boven... Eergisteren is het Grote Verzoendag geweest, de honger lijkt nog niet gestild. — Nu zal de juffrouw wel weer dadelijk roepen, en ze weet dat het niemendal geeft...

‘Vader, vader... vader dan toch... komt u me toch eens even helpen.’ – Boven het groene trapje is een open kantoortje, nog feller wit van licht dan hier en de zware man zit er met zijn schommelende, roodharige hoofd over zijn dikke boeken, en hij geeft zelfs geen antwoord, wuift afwerend naar achter met zijn hand, wrevelig knarsen zijn zware voeten over de zanderige vloer. Het is een wrede, vreemde man, hij heeft een dunne, dichtgezogen mond... en haar moeder is dood... en ze leeft alleen met hem... en haar borst gaat op en neer onder het strakke, witte schort. Kijk, daar buiten, juist voor de deur, ligt een grote, losse papierprop, blinkende wit, tegen de trottoirrand gewaaid. Hij ritselt, hij spartelt... als onder een hand gevangen... spant zich in om verderop te komen... de winkel voorbij... je ziet dat duidelijk gebeuren... je zoudt hem wel willen verlossen, verder helpen... Het lijkt of hij leeft... je zoudt haast zeggen: hij heeft een werkende wil als je hem zo hardnekkig ziet streven. En waarom zou je eigenlijk niet mogen zeggen dat hij leeft? Een afgezonderd stukje wind, dat is zijn plooiën binnengekropen... dat is hem tot ziel, tot wil, tot streven geworden. Een afgezonderd stukje wind... en een mens dan...? Ja, maar er gebeurt zo onmetelijk veel in een mens...

De rozen geuren in hun grote aarden kom achter de weegschaal. Eer ze het weet, is ze de kist af – waarom juist nu? Zo ook deed ze als kind... liep alle tuinen langs en rende er dan plotseling een binnen, daar waren dan hyacinten, op een perk boven het gras, vochtig, koel. Elke geur leidt andere poorten door tot andere dromen... en er zijn er zo veel... en dat is dan nog alleen maar geur. Hyacintengeur is niets dan zo maar de hemelse tevredenheid... maar rozen maken je tot een harmonica... wijd open word je getrokken en er stijgen geruisen op, klanken zo vreemd en zo diep.

Ze zit weer op de kist tegen de muur... net even te laat. Bonzend drijft haar hart het bloed naar haar hoofd. Bertha en Saar zijn binnengekomen en ze hebben het gezien en ze lachen haar uit, met een jongen, de jongen die Bertha naloopt, lachen ze haar uit. Was dit staan over een kom met rozen gebogen dan weer zo iets gek? Wat is het moeilijk om hier niet gek te doen. Je schijnt toch maar niet zo makkelijk af te kunnen zien hoe anderen zich gedragen. Dit half jaar al doet ze haar best. Van de eerste dag af heeft ze haar best gedaan. Ze zeiden: je moet je

haar laten groeien, je loopt voor gek met je jongenshoofd, en ze heeft het gedaan. Andy zou het nooit goedgevonden hebben, maar Andy is weg, ze is weggelopen met een getrouwde man, hij wachtte bij de sluis, hij had een glinsterende, waaiende baard. Zonder afscheid is ze weggegaan... er waren al dagen vooraf geweest dat ze nauwelijks meer groette, het rukte iets uit en een bloedende holte bleef, maar ze kon toch niet Andy's jongen zijn, ze wil een meisje zijn. Ze draagt op zondag de rood-fluwelen hoed, die hebben Bertha en Saar met haar gekocht, het duurde uren, een hele middag... 'We gaan nooit meer uit met zo'n sul!'... wel tien, wel twintig gingen op en af, de spiegalkasten flitsten...o, het was een plaag... en ze drukken de randen over je oren... en ze blazen hun adem in je gezicht... en ze heeft hem altijd scheef op haar hoofd.

Ze zit met de zussen en vriendinnen op Bertha's kamertje, ze pakt een lapje mouw, ze grijpt een plukje rok tussen haar vingers, ze zegt: wat mooie stof – wat kost je die stof – zo ziet en hoort ze anderen doen – het lijkt eenvoudig, maar... je moet het kunnen. Hetzelfde met de modeplaten. Ze zegt: dit zou mij wel flatteren – maar de anderen lachen. Ze kent al hun liedjes, ze kent *Stoere Bard Sosthène*, ze kent het liedje van *Trinquart, die brave kapitein...*, ze kent *Vaar, lichtmatroosje...* en tóch is het niet hetzelfde. Er woont ergens in de buurt een zanger die ze allemaal aanbieden, ze vertellen het elkaar, als ze hem op straat zijn tegengekomen. Bertha heeft hij toegelachen, en toen heeft ze dadelijk zijn portret gekocht, in een lijst van oranje pluche en hij heet Philippeau en nu staat zijn portret tussen dat van de zusters en de vriendinnen op het kastje in Bertha's kamertje, en al die portretten zijn hetzelfde: de schouders half ontbloot, hoofden en halzen naar achteren gedraaid, wijd open ogen, strakgespannen menden. Dat is: 'modern' en 'chique'. 'Modern' en 'chique' moet alles zijn. Van kleren: 'het nieuwste' of: 'iets aparts'. Gemakkelijk is het allerminst, je wordt er niet uit wijs, je hebt letterlijk altijd iets verkeerd gedaan.

Ze zit weer op de kist en komt tot rust, er wordt niet langer op haar gelet. Lange Joppe kwam de winkel binnenstormen... en alle meisjes dringen om hem heen en alle jongens slaan hem op de schouders. Goochelen kan hij, dieren nadoen kan hij, grappen vertelt hij eindeloos en zelfs de juffrouw achter de toonbank laat even haar handen rusten, haar ogen

leven op, ze glimlacht, haar borst komt tot kalmte onder het strakke schort. — En tegen de trottoirrand ligt nog altijd die eenzame papieren prop, blinkend in donker, en spant zich in om verderop te komen... en lijkt een vriend van sinds een ogenblik... Ja, er is iets in die prop, dat voor het uitlachen troost, maar wat... dat laat zich niet verklaren.

Onverwacht heeft hem een mensenvoet bevrijd, de trage voet van een oud, gebogen man, - hij is verlost... en daar gaat hij... en goede reis nu, papieren prop, met je ziel en je wil van een losgeraakt stukje wind... en wat zal er nu verder met hem gebeuren... o vreemd, die kleine schrijning, als was dit een afscheid, en datzelfde dwaze, oude medelijden... want alleen, in de avond, trekt hij nu verder...

‘Goedenavond, meneer Balloski...’

Het klinkt te hoog, te overmoedig, van te veel... Aarzelend, wantrouwig blijft de oude man staan. Zijn ogen knippen tegen licht en rumoer, hij deinst achteruit, hij ging maar liefst weer terug... maar Joppe heeft hem al te pakken, met zijn schallende, schetterende stem pakte hij hem beet, trekt hem naar zich toe.

‘Goedenavond, meneer Balloski, goedenavond! En hoe vaart meneer Balloski sinds de vorige week? En hoe heeft meneer Balloski de Verzoendag doorgebracht? Ik vraag: heeft meneer Balloski aangenaam gevast? Wanneer meneer Balloski zo aangenaam heeft gevast als ik, die hier voor hem sta, zijn onderdanige dienaar – dan heeft meneer Balloski alleraangenaamst gevast...’

Saar en Bertha en Rachel en Selien bonzen als ballen tegen elkaar, duwen elkaar tegen de muur, tegen de toonbank van het geweldige lachen... maar Kaatje en Roos kijken ernstig, ze keuren het af. Iedereen in de hele buurt weet immers hoe Joppe heeft ‘gevast’ – en zelf weet ze het ook, ze is erbij geweest, ze heeft eraan mee gedaan. Met allemaal zijn ze in Joppe’s huis geweest, waar hij de baas speelt over zijn halfblinde vader, zijn goedge moeder, de zussen die hem van kind af hebben verwend – en ze hebben op de Grote Verzoendag verboden dingen gegeten!

‘Ben jij zo kinderachtig... geloof jij dat God zich bemoeit met wat wij eten...?’ Ja... nee... er zat toch weer iets scheef. Je redenering kan sluiten en dan nog kun je ongelijk hebben.

'En Herman Melhado komt ook! Hij komt! Jij heilig boontje... zo heilig ben je dan toch niet...' – Ja, hij was er ook. Hij is lang, bleek, zijn tanden blinken. Hij gooit zijn hoofd achterover als hij lacht... dat doet je plotseling rillen... hij lacht heel vaak. En zijn gitaar had hij meegenomen – maar dat duldden ze toch niet, dat hij op de Verzoendag gitaar zou spelen! Tegenover Joppe's huis is een kleine buurtsynagoge... ze stond aan het raam en keek juist op het binnenplaatsje neer... en nu en dan kwam er een oud heetje, of een dikke juffrouw in het zwart, met een grote, witte zakdoek in de hand... of een kleine jongen... of een meisje... elk kwam een ogenblikje zich ontspannen... je kon je denken hoe het binnen benauwd moest zijn, alle kaarsen aan het branden, en gesloten gordijnen, mensen in doodshemden... en zij in Joppe's kamer, de ramen wijd open, de tafel vol met het verboden eten... en over de wereld een gloeiende, gouden zon, want dit najaar is als een zomer...

Zij stond aan het raam... ze hoorde hem achter zich... voelde hem achter zich... voelde hem komen... een rilling in de holte tussen haar schouderbladen... en daar was hij, naast haar, en zijn arm lag om haar heen. En zo stonden ze samen... de warmte van zijn hand om haar heup, en hij toch een vreemde. O, blijf daar niet naast mij, jij vreemdeling, jij vreemde, je bijzijn is onzinnig, is ondraaglijk... O blijf op mijn heup, jij warme hand. En toen kwam er een oud vrouwtje de synagoge uit... ze liep haastig, bangig, het binnenplaatsje op... en ja, dat was ditzelfde oude vrouwtje dat daar nu staat, achter Jitschak Balloski en ze vermaant Joppe met haar ogen om de oude man met rust te laten. Maar Joppe lijkt dol... de meisjes vleien hem dronken... ja zeker, het was hetzelfde oude vrouwtje en Herman zei: 'Wat zeg jij nu wel van zulke idioten...?' Toen sloeg het ene gevoel het andere dood... Vreemde, jij, je bijzijn is ondraaglijk... en de warme hand werd een weerzin, een belediging. 'Neen, neen... het zijn geen idioten.'

De wind suist langs de open deur, is luider dan zo-even... een zoete reuk uit de kapperswinkel waait in, waait voorbij... Hij liep naar de tafel terug, hij zei iets tegen Selien, hij lachte, gooide zijn hoofd achterover... o, ze rilde... zijn witte tanden, zijn rode lippen. Neen, nee, nee... niet aan denken. Joppe, o malle, laffe grappenmaker... Joppe, ik moet tóch om je lachen... lachen met tranen in mijn ogen...

‘U geeft maar geen antwoord, meneer Balloski. U denkt, geloof ik, aan niets dan aan bolusjes en boterkoek. Hebt u, of hebt u niet de Verzoendag aangenaam vastende doorgebracht?’

Het oude vrouwtje neemt het nu niet langer.

‘Spotter... spotter... of denk je soms dat de hele buurt het niet weet... goddeloze jongen... Gegeten en gedronken hebben jullie, de hele dag..’

De juffrouw achter de toonbank kijkt doodsbenauwd naar boven, het kantoortje in. Even staat Joppe tot stilte beschaamd, maar dat even is alweer voorbij.

‘Daar u hoort, wat ze zegt, zo mag ik het u niet langer verhelen. Maar u, meneer Balloski... u als geleerd man, als kundig man... gelooft u in een God, die van ons verlangt dat we ons hele dagen zullen martelen met vasten...? In gemoede, meneer Balloski, vindt u het eten op de Verzoendag een erge zonde?’

‘Ja... het is erg... erg zoals jullie alle wetten schendt. Want dit is de vraag: wat doen jullie ervoor in de plaats?’

Nu wankelt Joppe toch even... de oude, felle ogen boren zo recht en zo diep de zijne in... wat zal hij zeggen...? Hij lacht... als water over een steen, zo sluit zich zijn lach over dat éne ogenblik.

De meisjes keren zich af, dit begint ze te vervelen... ze neuriën, verschikken voor het spiegeltje haar strikjes, tikken tegen haar kapsel, versteken een haarspeld... is het dat misschien, wat je moet leren... zo neuriënd wiegelen... strikjes herschikken... haarspelden verplaatsen... maar hoe leer je het, om steeds aan je strikjes en haarspelden te denken...

Saar heeft haar lekkers en wil weggaan maar plotseling grijpt Joppe haar vast, trekt haar in zijn armen, dat ze gilt van lach en schrik. ‘Saar... nee... Je moet niet weggaan... Meneer Balloski wil iets weten. Hij wil weten: wat doen jullie ervoor in de plaats?’ Ze gooit zich achterover tegen Joppe’s arm... ze lacht met trappelende voeten... en al de andere meisjes zijn weer om haar heen en ze kaatsen elkaar de woorden toe: ‘Meneer Balloski wil iets weten, hij wil weten: wat doen jullie ervoor in de plaats! Saar, wat doe jij ervoor in de plaats?’ Ze fluisteren... mond-in-oor... mond-in-mond... en ze lachen. O, dit is schandelijk... schandelijk! Maar de oude Balloski merkt het niet. Twee jongens zijn binnengekomen, rosse, bleke, ernstige broers, en tegen die twee jongens praat hij nu en tegen haarzelf,

ja, ook tegen haar. En Joppe drijft langs ze heen met stampen en stompen de meisjes de winkel uit, rent zelf achter ze aan... je hoort hun lach de avond in verflauwen...

'Nee, het zit niet in iets dat je doet of in iets dat je laat. Maar je moet het jezelf moeilijk maken. Ze vragen het mij zo vaak... ze vinden allerlei dingen kinderachtig, maar daar zit het niet in. Ze vragen: wil God dit of wil God dat van ons... God wil maar één ding: we moeten het onszelf moeilijk maken.'

Dit is een dageraad, een doorbrekend licht. Ze is naast de rode, bleke broers komen staan... ook in hen dringt het doorbrekend licht en ze kijken alle vier elkaar aan, het is een ogenkring...

'De socialisten maken het zich moeilijk... ze vechten met de politie... ze raken hun betrekkingen kwijt... ze lopen bebloede koppen op... ze eten droog brood... en daarop komt het aan... Niet wat je doet of wat je gelooft of wat je denkt, maar of je er wat voor over hebt, voor je gedachten en voor je geloof. En dat hebben de socialisten.'

'Stil, meneer Balloski, om godswil, wees stil, meneer Balloski.'

Het oude vrouwtje waarschuwt hem met smekend gefluister.

De treden van het groene trapje kraken... hij komt naar beneden geslopen, hij lijkt een dier, met zijn loerende kop... hij rekt geluidloos zijn dichtgezogen lippen.

'U zegt, meneer Balloski...?'

'Ik zeg nog niet, dat ze daarom deugen...'

'Nee, zowaar als ik leef, Content, hij heeft niet gezegd dat ze deugen! Het oude mensje gilt het wild uit.

'Maar ik zeg ook niet, dat ze niet deugen. Ik zeg niet dat ze deugen en ik zeg niet dat ze niet deugen.'

Hij keert zich om, hij is al weg. – 'Uw boterkoek, meneer Balloski...'

Hij hoort het al niet meer. – Het oude vrouwtje schudt het hoofd, de rode broertjes lachen even tegen elkaar, verlegen, verdoemd en komen naar de toonbank toe. De lichtglans is al uit hun ogen weg.

'U gaat misschien zover mee de weg uit...?' Het oude stemmetje zingt, ze vingen onwillens elkaars ogen.

'Ja, graag...' O, vriendschap, warmte... harten van mensen, dicht aan je eigen hart... plotseling is haar dit oude vrouwtje lief.

Ze lopen naast elkaar, in de schuifelende wind die koel lijkt maar niet koel kan zijn, anders zou je niet steeds je vochtige gezicht hoeven af te vegen. Boven, beneden, in de open, lichte kamers gloeien de geelrode, oranje lampen... Overal zijn de zingende stemmen, alsof de huizen zelf de avond stonden in te zingen met wijdopen gloeiende monden. Klagend loopt het oude vrouwtje naast haar in donker. – ‘Waarom doet hij toch zo... laat hij zijn mond liever houden. Als hij er hier in de buurt de naam van krijgt, dat hij soosieaal is... en hij moet het van iedereen hebben, van centjes en dubbeltjes moet hij het hebben.’

‘Is hij zo arm...?’ – ‘Ja... arm... en helemaal alleen.’

Ze vertelt en zijn leven breekt open. Losgescheurd van zijn gezin, berooid uit Rusland verstoten. O, gevloekt land... Men kan in een vochtige kelder geen boekenzaak drijven. Neen. En als hij dan nog zijn mond maar houden wou...

Als sneden van messen door het beeld van dit leven heen, lach en lied. *Chantez, Chantez, ma belle...* Dat is een prent: Port-Said, een wegstomende boot... een zee, zwartgrauw, uit een lichtende toren met melk overgoten. Hier blijft ze alleen, het oude vrouwtje ging haar steegje binnen. Alleen met de wind, met de geuren, de zingende gevels...

Was dat daar niet even een grasgeur, van ver buiten de stad, waar water en weiden liggen te ademen in donker, in hun slaap... en is dat witte daarginds niet haar vriend de prop papier die strijdend verder streeft door de lange straat? Waarheen...? Waarom...? En is niet, wat daar nu komt...? O ja, het komt, hij komt... dit was de rillende zucht die van alles bevrijdt... en nu de zachte greep om haar hals... het is de nieuwe Vriend, het is de Verwondering, en er is geen schuwer vriend dan hij... er is ook geen veeleisender vriend. Want alles verlangt hij en komt je nog maar nauwelijks nabij... nooit dichterbij dan die zilveren tintel die versprong naast je oog toen je klein was, als je spelend je vinger tegen je oogappel duwde... altijd naast je hoofd, naast je oog... Je moet je verlangen aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren. En dan zegt de *Verwondering*: Dit nu is het *Leven*. En dan plotseling adem je zijn adem, de *Verwondering*. Je kunt het ook zelf wel zeggen – ‘dit nu is het leven’, maar dan beduidt het niets, dan is het niets... alleen dan als hij het je voorzegt: Dit nu is het *Leven*. De wind

die mij in windselen windt, de starende sterren... ik, die 'ik' ben en 'ik' zeg... ik-in-ik... en stiller nu, stiller nog... want dit is het hart... 'ik' verging, 'ik' is niets... dit is een kostbaar weten, een wankel, broos, onzeker weten... maar wacht je nu wel, dat langs alles geleidelijk en gelijkelijk je peinzen vervloeien blijft... zich nergens aan hecht, en nergens om stolt... want elk ding, waar je afzonderlijk aan denkt, heeft 'ik' op sleeptouw... en 'ik' keert terug, 'ik' wordt al groter, zwelt als een aanvarende boot, als een aanrazende trein, en er is niets meer dan 'ik' met zijn dingen en de Vriend is weg... O, hij vlucht voor het geringste... dit peinzen leidt al soepel tot gesuf, je schrikt wakker en bent verlaten... Je moet klaarwakend ingeslapen zijn, je moet dan niets en aan alles denken... dan komt de Verwondering, dan is er die Vriend... je mag hem nauwelijks welkom heten... of hij rukt zich los... en meestentijds stort je dan een leegte in... maar ditmaal is er iets dat mij opvangt, dat mij steunt... Jitschak Ballo-ski... en zijn woorden.

Ja, oude man, ik mag je wel bedanken... want je zei het precies... zoals ik het heb gevoeld, die dag, aan het raam: God verlangt niet dit of dat, enkel 'iets', enkel, dat we het onszelf moeilijk zullen maken. En zo leerde je van eilanden, door een schok uit een oceaan omhooggestoten... en zo'n eiland is dit: naarmate ik het mijzelf moeilijker zal kunnen maken, naar die mate zal ik gelukkiger zijn.

Maar Ebner, rister op school... Nee, eerst was het Bauk Boomsma die pas met Arjen Brand is verloofd... Jij, met je gegeef... met je geloof naar de kinderen... je hele sentimentele gedoe... je doet alles immers voor je eigen plezier...! Voordat ze kon antwoorden stond Ebner erbij, naast het hoge raam op het bovenportaal waar het water zijn glanzen doorheen slaat, tegen de witte muren, naar het witte plafond.

'Ja Bauk, je hebt wel gelijk – en waarvoor denk jij nu, dat je socialist geworden bent?'

Bauk: 'Uit wetenschappelijk inzicht... uit plichtgevoel.'

Ebners bleke mond vertrok in zijn baard tot een lach.

'Nee Bauk, voor je eigen plezier, net als zij. Er is niets dan lust die je zoekt, onlust, die je mijdt.' Vuurrood staarde ze, Bauk, ademloos leek ze en toen kwam Arjen Brand de trappen af en zond zijn snijdende stem al vooruit.

Hij is jonger dan Bauk, hij weet alleen van rechten, hij praat over rechten, staat op zijn rechten, meedogenloos.

‘Is onze waarde cynicus weer aan het oreren?’

Donkerrood zag Bauk: ‘O, het is een schande! Arjen, kom!’ Ernestien liep voorbij, met een stapel schriftjes, de kleine, dikke, lelijke, lieve Ernestien, de nieuwe vriendin... ze lachte even in het verder gaan, ze schudde ‘nee’, ze wil zich nergens mee bemoeien.

En zelf bleef ze nog een ogenblik met Ebner alleen, de school galmde luidkeels om hun heen, kinderlach en waterglans en allemaal open deuren, en overal wijdademende ramen...

‘Ebner, is het waar?’

‘Ja... het is waar... maar er zijn vele lusten. Lust, die we hoogachten en lust, die we laagachten. Maar een ding is nooit minder, omdat het je gelukkig maakt...’

Moeilijk maken... lust najagen... waarom is alles altijd met elkaar in strijd? Of is ‘moeilijk maken’... tegelijkertijd óók... lust najagen...?

Maar zo valt een deur dicht en je hoort geen stemmen meer, en zo naar alle kanten stuiven bange mussen, ze houden zich schuil... en geen geluid... Jitschak Balloski... weg... allemaal weg... en het eiland verzonk, verdween...

O, hij fluit, hij fluit uit het roodgele raam...

Nee... nee... nee... Ik kijk niet naar boven, ik wil niet, dat je fluit...

Maar niet gebiedender zou een sterke hand haar kin omhoog kunnen heffen.

Nee... nee... nee... Ik kom niet, ik kom niet in je donkere tuintje vanavond.

Maar ze heeft het met haar ogen al toegezegd. Donker in ritselend klimop besloten, het tuintje... donkerder het poortje waar ze doorheen sloop.

Haar hart slaat een lied van bitterzoete overgave... Er is maar één enkel ding: dit. Eén ding om te willen: dit. Om naar te haken, om na te jagen – dit. Ter wereld gekomen voor dit... Alles vergeten, verworpen... voor dit. Als hij niet komt, als het niet komt, dan heeft leven geen reden meer.

‘Eva... Evie... ben je daar... ben je gekomen?’

'Ja, ik ben er... ik ben gekomen...'

Hij stoot haar uit donker zijn lachje tegemoet: ik fluit en jij komt... jij komt altijd. Zijn handen reiken, wit zweven ze aan tussen donkere aarde en donkere hemel... en haar ogen gaan naar hem uit, boven hem uit, vinden de hemel, de hemel leeft op. Ze staan bij het poortje in de rit-selingen van het klimop.

Nee... nee... nee... niet dat... niet lachen... niet zo roekeloos... niet als zo-even in de winkel lange Joppe met Saad... laten we... o mijn jongen... laten we... Uit de hemel, uit de starende sterren valt het woord dat ze zoekt haar toe... laten we verheven zijn. Leg ze zacht, je lippen, op mijn lippen neer, en je handen... leg ze op mijn schouders of geef ze mij in mijn handen te bewaren, maar laat ze niet zo brandend... zo schaamteloos... overal heen... overal heen... Laat dit van ons met al het andere één-en-hetzelfde, in volle vrede zijn. Want de ademloze lispelingen drijven mij naar je toe, om het verborgen ruisen zoek ik je, de schuifelende wind schoof mij door het donkere poortje heen... en hier ben ik nu... Nu moet ook alles met elkaar in volle vrede samenvloeden... Ze zegt van al dit in haar vragende, naar hem klagende, geen woord, niets... Ze zegt alleen: Nee, nee, nee... en worstelt zich in donker van hem los.

'Maar wat doe je eigenlijk hier... als je niet wilt, als je niets wilt...?'

O, meen je dát... o, meen je dat ik dit begeer... komen daarvoor meisjes... En dat durf jij, jongen... jij durft dat tegen mij te zeggen, tegen Mij. Er schoot een hete zuil omhoog en ze zag het als voor haar ogen geschreven staan: Mij met een hoofdletter! Als in de Tien Geboden: *Gij zult Mijn naam niet ijdelijk uitspreken*. En ze rilt van schrik – want wat betekent dit gevoel dat haar vulde als een vlam en weer verschrompelde...?

Haar lippen zijn vochtig van de zijne, ze kan ze niet sluiten, draagt ze als smetten, draagt ze met de brandplekken van zijn schandelijke handen het omflusterde poortje door... en dit is het tuintje van haar eigen

huis en ze gooit zich tegen de schutting aan en dringt zich wringend het klimop in en wrijft er haar lippen in en zinkt in het vochtige gras en gooit zich achterover op haar rug en in haar open, hete ogen vangt ze de duizenden sterren, alle sterren... Hemel, hoge, starende Hemel... ben ik daarvoor hier... ben ik hieraan overgeleverd? Nooit meer... nooit... o, je kunt het zeggen!

Boven in het huis, de kleine kamer waar ze slaapt, met het wijd-open spanraam naar de achterzijde van de straat. En een plotselinge verblijding – om wat ze wist, maar weer vergat – de boeken van Ernestien, *Johannes Viator* en *Mei*. Ze neemt het ene eerst en het andere dan... maar het weggelegde lokt telkens het felst... en ze wisselt... legt beide uit handen... dat is die gejaagdheid die zo benauwd maakt tegenover nieuwe boeken die je toch niet ineens tot je nemen kunt. Zo stond je vroeger op de weekmarkt voor een boekenkraampje en de wind doorbladerde de boeken als met flutterende vingers en telkens rukte je oog tussen twee blaadjes een enkel woord vandaan... en elk woord greep je in een van je verschillende wezens... als de verschillende geuren.

Nee... dit maakt mij te moe... en ik ben al zo moe... o, deze dag is eindeloos... eindeloos... En toch weer kan ze het boek niet liggen laten en zit er mee op haar knieën, op de rand van haar bed...

En nu grijpt haar een woord... een woord dat ze altijd voor schaamteloos hield... maar het is de grote Dichter... en dit... dit... o, dit... moet ze lezen. 'En in de dingen van 't Lijf, die hun zoveel zorg en bekommring bereiden, is dit niet de wet, die ieder wel weten kan. Ieder weet ze, en ze is zo zeer eenvoudig. – Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed. – Liefde, geheel enig, helemaal volkomen, van mens tot mens, maar ook, in diepere doorgronding, Liefde tot het Kind, het Ongeborene. Deze, deze ongeschondene, deze alleen, maakt de lichaamszonde goed. – En waar ze niet is, helemaal, volkomen, enig, welbewust, daar is ook alle lijfszonde vuil, verachtelijk, ontucht, overspel. – Alle, alle. Hetzij uit erbarmen, hetzij uit gehoorzaamheid, hetzij uit honger. Het is alles om 't even. Even vuil, even verfoeilijk, ontucht, overspel.'

Ontucht... overspel... ál het andere...

Dit is een plotselinge, diepe stilte. Ze zit op de rand van het bed, haar ogen ontvluchten de kleine, donkere kamer, door het raam, de nacht in, de ruimten door, de hemel tegen. O, de onrust, de rode, heet-gestookte onrust in al die huizen, al die mensen, uit open kamers, over de diepe, broei-zwarte tuintjes roep en lach elkaar tegenkaatsend, van veranda naar balkon, haast huis aan huis. Een enkel ertussen, donker en gesloten of doorschenen van groen studeerkamerlicht... en over alles heen,

het lachen en zingen, de slaap der kinderen, de benauwdheid van de zieken, de ernst van de ernstige en over haar zelf, de grote hemelrust.

Al het andere... dit van zo-even, in zijn tuintje... de Dichter heeft gesproken. Niet weer... Maar het starend peinzen wroet de bijna-vervloegen dag in, breekt de dag af – hoog-opgetrokken muur, o, eindeloze dag! En het is weer ochtend, en de school is doorspeeld van waterglans, doorgalmd van jong rumoer, kinderen in de prille dag. En ze loopt over de gang en hij komt haar tegen, laat haar eerst voorbij, keert zich dan om en kijkt haar aan, en ze ziet het, en het doorlijmt haar... alle dagen scherper worden de groeven in zijn gezicht... alle dagen dieper zinken de oude kinderogen... dat doet Arjen Bland, dat maakt Bauk nog erger sinds ze verloofd zijn. Och, Arjen, laten we toch genadig wezen, ik ben natuurlijk óók voor de Republikeinse School, maar kunnen we niet wachten tot hij weg is? Bauk, als altijd meteen met dat rood-overvlamde gezicht: Jij begrijpt geen principiële dingen, omdat je een meisje bent, een echte ouderwetse vrouw, enkel gevoelsmens. Hij windt hem om je vinger, de malle oude kerel, en dan ben jij al tevreden...

Maar Ebner onmiddellijk... ja... als Bauk haar zo aanvliegt, lijkt Ebner altijd in de buurt... o, maar dat is het immers niet... dat is dwalen op zijwegen... Neen, hij bleef staan en hij keek op zijn horloge en hij zei:

‘Kun je even met mij meekomen naar het kamertje?’

En ze liep achter hem aan en ze zaten tegenover elkaar tussen de lokkasten, de stapels schriften, leerboekjes, potloden, in een doffe, stoffige lucht. – Ja... het is een beetje moeilijk, wat ik je zeggen moet, omdat je het in je onschuld doet...’ – Waarom wist ze weer onmiddellijk, wat hij bedoelde... Wat was het in haar dat dadelijk antwoord gaf, terwijl ze zweeg, haar ogen vragend voelde op hem gericht... Niet in mijn onschuld... niet in mijn onschuld... Vanwaar... weet je alles?

‘Wim is er te groot voor... jij begrijpt het zo niet... het is niet goed, je mag hem niet zo met je laten stoeien... jammer vind ik het, dat ik je zo iets zeggen moet...’ Toen weer: ‘Omdat je het in je onschuld doet.’

Ze zaten samen even zonder spreken; rondom hen, buiten de kierende deur, ving de school te verstillen aan.

‘Begrijp je, wat ik bedoel...?’ – Als je nu rustig en eerlijk kon zeggen: ‘Nee, meneer.’ Maar je moet het bekennen: ‘Ja, meneer.’

En hij gaat naar het raam, drukt er zijn gezicht tegen aan, nog vaster... zodat hij zijn muts achterover moet schuiven... loodrecht neerturend zoeken zijn ogen de straat... ze sporen de wachtende jongen op... en hij haalt zijn rammelende sleutelbos voor de dag... hij tikt... hij wenkt... hij spreekt de woorden, die je beneden toch niet verstaat... zoals iemand doet bij het groeten naar de overkant van de weg...

‘Naar huis, Wim naar huis... niet langer blijven wachten...’

En zij zit op de harde stoel, voelt zich zitten, kijkt rondom de open kasten langs... honderden kleine blauwe schriftjes... stapeltjes van vijf... vijf, tien, vijftien... om-en-om met ruggen of sneden naar voren... het klikt in haar keel bij elke adem.

Hij loopt langs haar heen de deur uit, de gang op – ze moet wachten, ze mag niet ‘het gesprek als geëindigd beschouwen.’

Venters krijsen tegen de gevel op – de schorre stoelenmatter... de halfgekke scharensliiep... die maakt van zijn roep een dronkemanslied... er fluit een boot... o, thuis... de haven... springende golfjes... David-en-zij... Een motorschuit stampst zich zijn weg door het water... beneden wachtte Wim, hij wachtte op haar... de lieve jongen... – Hij hoort bij de school en staat er toch buiten, hij heeft zijn tafeltje afzonderlijk achter in de klas van Arjen Brand, hij werkt voor een examen, voor een kosteloze plaats. Ebner kan niet zo heel goed rekenen – hij komt bij Wim met moeilijke sommen – juffrouw Korff vergist zich wel eens in de spelling van een woord – de kinderen hollen naar Wim om een beslissing! Arjen Brand kan niet vertellen – hij zegt: het is geen ‘leervak’, het is nonsens, hij heeft er een hekel aan, nu hebben ze geruild – zij komt vertellen in de klas van Arjen Brand – Arjen Brand geeft hoofdrekenen in de hare. Ze zou wel met allemaal willen ruilen om in alle klassen te kunnen vertellen. O, de warmte, de innigheid, tintelende vochtige oogjes naar je opgeheven. Ze komt de klas in en Arjen gaat weg. ‘Jullie denken er wel aan, toch? Orde!’ Ze moet erom lachen, de kinderen ook. Ze zit al op de hoge stoel. ‘Dag Wim’ – enkel met haar ogen, over alle banken heen, naar zijn tafeltje. Hij lacht, hij krijgt een kleur. Een van de oudste meisjes kijkt om, naar Wim, kijkt terug naar haar... Een vaag, dwalend lachje, een begin van doorgronding? O nee, ze zit immers op de hoge stoel, ze is ‘de juffrouw’. En Wim slaat zijn boeken dicht, keert zijn stoel naar voren, naar

haar. Hij heeft zwart haar, grijze ogen, zijn handen zijn altijd schoon, zijn moeder doet haar best hem behoorlijk gekleed te laten gaan.

'Juf... wat vertelt u vandaag?'

'Dat zul je gauw genoeg horen, Jaantje Drost, nieuwsgierig ding.'

'Vertelt u nog een keer van *Bella en het Beest*.'

'Is dat dan niet pas gebeurd...?'

Ze tellen het uit. Ja, jullie hebben gelijk, het is alweer langer geleden dan ik dacht. Het kan nu wel weer... Maar dan moet je mij een ogenblikje laten denken.' Woorden... gedachten... invallen, nieuwe en van die vorigen keer trekken in haar op van alle kanten, als wolken uit horizonten, het ordent zich, verdicht zich; aan de voet van haar hoge stoel de geladen stilte van het wachten. Buiten op de kade het vrije leven, rollende vaten, stampende boten...

'Zo jongens... ik begin...'

De volheid nu van de bevrediging die in zachten en vage lachjes uiting zoekt, maar nog geen gebaar gedooft tot ze zelf het eerst op de grond stapt, van de hoge stoel.

Wim heeft, hollend trap op, trap af, haar jas, haar muts van beneden uit haar eigen klas naar boven gehaald. Dit is de derde verdieping – Arjens klas en het lege halfdonkere avond-tekenlokaal en de zolders en de grijze gang, verlaten, schemerig. De waterglanzen reiken niet tot hier.

'Ik ben groter dan u.'

'Dat ben je...'

'Ik ben ook sterker...'

'Dat is nog... te bezien...'

Hij heeft haar lachend in zijn armen gegrepen, zo vast en krachtig, dat haar voeten opveerden van de planken vloer.

'Ziet u wel... ziet u wel...?'

'Wim... Wim... laat me niet vallen...'

'Neen, ik laat u niet vallen...'

Lachende ogen die gloeien... gloeiende ogen die lachen...

'Dacht u heus, dat ik u vallen liet...?'

O... waar heeft hij plotseling die stem vandaan?

'Ja... ik dacht...'

Hij trekt haar overeind, ze leunt even tegen hem aan, ruggelings, en ze

sluit haar ogen... en zijn handen glijden over haar borst... en ze drukken... zo zacht... en maar even... elke kleine hand van hem tegen elke kleine borst van haar. O, alle rondheid en zachtheid nu van wat maar ter wereld rond en zacht is voor het geluk van die kleine, die kleine, die onvolwassen jongenshanden...

‘U hebt weer zo mooi verteld.’

‘Vond je dat echt...?’ – ‘Zo’n hele week bij meneer Brand is ook geen pleziertje. Alleen al dat uitgestreken gezicht...’

‘O Wim... mag je dat zo maar zeggen?’

Hij lacht. – ‘Je bent heel sterk, Wim. Hoe oud ben je toch?’

‘Veertien. En u?’

‘Ik word van de winter al twintig! Ik kon je moeder wel zijn.’

‘Ik wou, dat u mijn moeder was...’ – ‘O Wim... je hebt toch een moeder...’

‘Ik wou, dat u ook mijn moeder was...’

‘Maar wat zou je met twee moeders moeten?’

‘Ik zou... bij u... op schoot mogen zitten...’

En ze lopen de trappen af, de brede, matglimmende grijze treden, ze dalen in het gebied van de waterglansen en het buitengerucht. De hele school galmt, vaders en moeders lopen in en uit. Arjen Brand en Bauk slaan het gade met smalende lachjes.

‘De ordeloze herrie... de eeuwige rommel... als maar eerst de schoolvergadering hier op poten staat.’

‘Ja, de Republikeinse School, en de oude...’ Ze onderbreekt zichzelf, ze stoot Arjen aan, ze wenkt naar haar en Wim. Even kijkt Arjen, maar het laat hem koud, alles laat hem koud. Nu Ebner, Ernestien, Penning, die gymnastiekles geeft en over de gangen Duitse liederen galmt... en overal geluid... en echo... glans en weerglans... roep en tegenroep...

‘Maar kind... heb je hier nu al die tijd zitten wachten?’

‘Zitten wachten...? Ja, meneer... zitten wachten...’

‘Heb ik je misschien... pijn gedaan? Zie je... er wordt veel in onschuld gedaan, dat toch niet goed is...’

Er rijst een vloed van vragen, plotseling, binnen uit haar naar haar lippen op... maar ze houdt er haar lippen overheen gesloten, als een kraan voor het stuivende water. Als de kraan zich opent, komt er deze vraag:

‘Wat is... onschuld... meneer?’

Maar ze vroeg het niet. En nu heeft ze het antwoord gekregen. Want te voelen, dat een... jongetje... een jongen... o kleine Wim... vanwaar kwam je die stem... en wat gloeide er zo in de diepten van je ogen... het te voelen... het te willen... nee, niet in mijn onschuld. 'Erbarmen'?... 'Gehoorzaamheid'?... 'Honger'?... Eén van drie... of geen van drie... of alle drie...? O, ik weet het niet, ik weet het niet... Ik weet alleen maar dit: Ontucht... overspel... ontucht... overspel... Het klopt als een klok, het slaat als een hart.

En ze gaat naar het raam. Dieper dan straks is de stem van de wind, – koeler is zijn adem, hij schijnt van hoger, van verder te komen. Overal worden de open huizen dichtgetrokken, dichtgeschoven, de lampen uitgeblazen, uitgedraaid. Eindelijk eindigt dan toch ook deze eindeloze dag. Los van alles, als in ruimten zwevend, voelt ze zichzelf aan het hoge dakraam staan, enkel van haar eigen zijn zich bewust, enkel haar eigen bestaan nog wetende. Zoals straks ik haar ontviel, haar ontweek, om in wind en wereld en in de sterren op te gaan... onder te gaan... opgaan, ondergaan... wat dan ook... o, wonderlijk... maar nu is alles tot haar gekomen en heeft zich om haar samengetrokken, en is om haar gestold en ze is alles alleen...

Ik ben. Dit ben ik... dit is mijn Lichaam. Binnen in mijn lichaam draag ik mijn geweten, ben ik mijn geweten. Er zijn de dingen van het lichaam, en er zijn de dingen van het geweten... en ik ben alleen. Ik ben heel alleen. Mijn lichaam is het lichaam van de hele wereld... en mijn geweten is het geweten van de hele wereld... en ik ga zo alleen als die prop papier door het donker, door de eindeloos lange straat. Wie zal mij helpen, wie mij vertroosten? Misschien nog het best van al die wonderlijke Vriend, die Verwondering heet.

2024

DOOR DE ZACHT-VERWARMDE STILTE VAN DE LEGE KLAS, waar ze alleen zit aan haar tafeltje voor de verlaten banken, vliegt een stem naar haar toe en rukt haar weg van haar boek. Ebner staat in de deur.

‘Wat vroeg je?’

‘Of je misschien met mij mee gaat, zover.’

‘Nee, ik kan nog niet weg. Ik moet wachten op Ernestien. Ze heeft mij de kaart voor het concert nog niet gegeven. Maar ze is niet alleen. Mevrouw Brom is bij haar in haar klas.’

‘Ja, ik weet het. Ik zag haar komen.’

Ze is opgestaan, heeft het boek uit de handen gelegd en is naar hem toe komen lopen – samen staan ze nu in de deur. Ze kijken elkaar aan. Ze denken aan het ‘schandaal’, waarvan de plotselinge openbaring als een oproer, als een koorts door de school is geslagen, die ze allemaal zo heeft beetgegrepen, dat ze er de ruzies om het gezag voor vergeten – allemaal, behalve Arjen Brand.

Alle leven schijnt in hem op dat ene gericht – elke dag staat zijn gezicht bitser en bozer. Zo helpt het wel om pas verloofd te zijn! Verloofd met Bauk... Ze kijken elkaar aan, Ebner en zij, ieder in een deurpost geleund. Ze weet dat hij met de anderen over dat wat allen bezig houdt zo veel mogelijk zwijgt, maar ze ziet aan zijn gezicht dat hij er met haar over zou willen spreken, terugkomen op het gesprek van gisteren met Penning en juffrouw Korff. Maar hij doet het niet, hij aait zijn bleek rossige baard en blijft nog even zwijgen. En dan, zonder overgang: ‘Ernestien heeft mij van haar aanbod verteld... dat ze je gevraagd heeft bij haar en Dora te komen inwonen. En van die omgeving, die mensen, waar je nu bent. Ze zei: Eva hoort daar niet. Ik begrijp eigenlijk niet waarom je het niet met twee handen hebt aangegrepen.’

Zo sta je in plotselinge verbijstering – het spraakvermogen lijkt je ontvlucht. Hij wacht – zij zwijgt – dit zijn de gerekte seconden, elke seconde duurt... als een zwaar, nat touw waarvan ieder een eind in de hand houdt, zo komt die stilte tussen je in te hangen... al zwaarder aan je arm, al moeilijker op te heffen.

‘Je bent bij ze geweest, nietwaar? Je hebt er thee gedronken?’

‘Ja, verleden week donderdag.’

'En tóch niet kunnen besluiten...?'

Ziet hij het... raadt hij het...? Het diepverborgene, de ondergrondse gang lijkt onder de drang van zijn ogen plotseling bloot te liggen. Maar het kan immers niet, want hij weet immers niets.

Het hoge raam staat dof en zacht te klapperen in de wind. Het kan de wind niet keren, muren noch deuren kunnen hem keren, het doorhuilt de hele school. Als met volle handen wordt de regen tegen de vensters gesmeten, strooi-avond-geluid... een hele verre strooi-avond. Het is herfst; oktober, over zijn in damp en zon gestuurd hoogtepunt heen glijdt het sombere dal in naar de duistere november toe. De witte dahlia's op de vensterbank staan als blinkende, blanke lichtrozetten rondom het groene aardewerk uit. Dichter met nevel omkleedt zich de verre toren. 'Mevrouw Brom blijft lang.' Hij kijkt op zijn horloge. 'Ik moet weg. Ik heb nog drie uur herhalingschool vandaag.'

Hij gaat en zij loopt de klas weer in, naar haar stoel, naar haar boek maar ze kan tot het boek niet meer komen. Even heeft het haar onttrokken aan wat haar tot benauwens toe vervult, dat van haarzelf en dat van die ander, die ze nauwelijks kent en die haar nu plotseling zo na staat...

Ebner roerde het beide aan in zijn weinige woorden en nu moet ze er zich maar weer aan overgeven, nu kan ze er toch niet meer van los. Ja, Ernestien heeft het haar allemaal verteld – ze wist het al eer het zo ver was gekomen – dat iedereen ervan weet, dat de kinderen in de hoogste klassen op deze school, op zijn eigen school, erover lachen en fluisteren. Meneer Brom is het hoofd van de school die schuin achter de kade met zijn gevel naar de zijstraat staat. Hij kwam tot voor kort wel eens een enkele keer hier bij hen op school met 'de oude baas' overleggen. Dan zag je hem op de gangen – een donkere, deftige, ongenaakbare man. Hij liep mensen en kinderen soms voorbij zonder ze te herkennen, liet hun groeten onbeantwoord maar bij het kleinste potje, het nietigste plantje bleef hij staan, gaf raad over de verzorging, wees op fouten, bood zijn hulp aan wie maar wou. Hij leent er boeken over aan iedereen die maar wil – hij heeft er kasten vol, hij geeft er zijn hele wezen aan, hij scheen voor niets anders te leven. Hij heeft een zachte, bleke vriendelijke vrouw en drie volwassen kinderen, twee zoons en een dochter – die lijken alle drie op hem, de oudste zoon het meest: donker, deftig, ongenaakbaar.

Hij heeft een mooie plaats aan een grote bank, de tweede zoon wil veearts worden, de dochter geeft pianolessen. Ernestien kent ze goed, ze komt er aan huis, mevrouw Brom en zij zijn uit hetzelfde dorp afkomstig. Wat ze zelf zich niet herinneren kan omdat ze veel ouder zijn, dat weet ze van haar ouders: ze hebben het in het begin heel armoedig, heel moeilijk gehad – de twee nu zo forse, sterke zoons waren ziekelijke jongetjes – meneer Brom gaf zijn avonden aan lessen, zijn nachtrust aan studie... zo hebben ze zich samen door de jaren doorgeworsteld... Zo vecht je je weg door struikgewas... tot het nu eindelijk goed en licht en ruim en vrij begon te worden om hun heen, tot ze nu eindelijk aan rust mochten gaan denken – hij en zijn zachte, bleke, vriendelijke vrouw. Het volgende jaar zijn ze vijfentwintig jaar getrouwd... Op zijn school werd al meer dan een jaar gespaard voor een prachtig feest, voor een mooi cadeau... en nu, en nu... zo kwam ze eens als kind uit school Jans Dorpema hollende tegen op straat, en die riep: 'Heb je het gehoord van dominee Boeke? Hij is dood.' En ze had hem de vorige dag nog zien lopen. O, men zal de dag niet loven, eer het avond is... Een half jaar geleden is op die school een nieuwe werkster aangesteld, in plaats van oude juffrouw Slop, die eindelijk niet meer kon. Woensdagmiddags, zaterdagmiddags moeten de werksters trappen schuren, vloeren boenen, ramen lappen. Meneer Brom pleegt die vrije middagen terug te komen, voor de planten die hij in zijn schooltuin kweekt onder klokjes, in kleine kasjes – ook zit hij dan nog wel een uurtje te studeren – en op die nieuwe werkster is hij verliefd geworden. Ze is jong, ze heet Joop... ze heeft rode wangen en tanden zo groot, dat ze er haar lippen bijna niet over sluiten kan, zodat je ze altijd ziet. En haar roodachtige haren zijn zo lang en zo zwaar, die werken zich onder het schrobben los en overal waar ze gaat of staat liggen haarspelden op de grond. En ze zeggen... ze hebben het zelf gezien, op zijn school... ze zeggen dat meneer Brom die haarspelden oprapte en bij zich stak... ze zeggen... ze hebben het gezien... dat hij met Joop op schoot in het kamertje heeft gezeten, dat hij... Joop heeft gezoend... ze zeggen dat Joop, waar twee meisjes uit de hoogste klas bij stonden, 'Martijn' tegen hem heeft gezegd... ze zeggen, dat hij wil gaan scheiden van zijn vrouw en wil gaan trouwen met Joop... ze zeggen dat ze hem alleen wil zoenen als hij haar geld geeft... en ze koopt er zijden

blouses voor. Ze heeft er een paarse en ze heeft er een rood-en-groen gestreepte voor gekocht... Met een werkster... met een vrouw... die om geld bij een man op zijn schoot komt zitten...

Maar mag je in zo'n gruwel geloven, ook al wordt het je verteld, maar moet je niet liever volhouden, zelfs tegen die het zagen, dat ze zich vergissen, en tegen je eigen beter weten in, omdat je toch moet kunnen leven, omdat je toch adem moet kunnen halen. Want daar is nergens vertroosting voor, als dit bestaat.

Op zijn eigen school wil niemand hem meer groeten. Ernestien zegt: sommigen maken er misbruik van. Ze wreken zich nu, omdat ze hem te streng en te ordelijk vonden. De grote jongens roepen op straat: 'Martijn, daar komt Joop aan.' Ze durven het, die vroeger voor hem beefden als hij maar naderde om de hoek, ze durven alles... en iedereen vraagt het zich af: zal hij er kunnen blijven, zal hij er gehandhaafd kunnen worden? Zijn zoons verachten hem, zijn dochter ontwijkt hem... zijn vrouw doet dag en nacht niets dan huilen... Hij zwijgt.

Het schijnt dat hij thuis op niets meer, aan niemand meer antwoord geeft, hij zegt: 'Ik ben uitgepraat, jullie weten het nu. Ik heb niets voor mijzelf te zeggen...' Dat weet Ernestien van zijn vrouw. 'De oude baas' is er helemaal van ontdaan maar hij wil er niet over spreken, wil er niet van horen, hij zei tegen Penning: 'Vertel het mij liever niet, Penning, houd er je mond over, als je zo goed wilt zijn.' Bauk geeft Joop van alles de schuld. Haar wangen vlammen. Ze moesten zo'n mens... zo'n schepsel... zo'n creatuur... opsluiten moesten ze haar... slaag moet ze hebben... Mannen zijn niet wijzer... maar een vrouw moet weten dat ze getrouwde mannen met rust heeft te laten... ze moesten haar... ze moesten haar... 'Bauk, vergeet niet dat je een vrije vrouw bent...'

Dan vlamt ze nog feller. Ze begint Ebner te haten. Ebner spreekt er alleen over als hij er niet aan kan ontkomen. Hij zegt: ieder mens moet zijn eigen pakje dragen... Arien gromt: 'De hele vent laat mij koud en jullie allemaal met je geleuter, je ouwe-vrouwe-praat: jullie hangen me de keel uit.' Dan doet Bauk zich geweld aan, en praat een hele dag enkel over de Republikeinse School, maar komt een van de anderen met een verhaal van wat weer pas moet zijn gebeurd, moet zijn gezien, moet zijn uitgekomen... dan verkropt ze het niet langer... en ze vlamt... ze moesten

haar dit, ze moesten haar dat... Penning verkondigt: 'Ik begrijp niet wat jullie toch eigenlijk willen. Kan de man er iets aan doen? Ieder mens is, wat hij is. Ieder mens doet wat hij doet. Wat hij moet zijn, wat hij moet doen. Kan ik het helpen dat ik nu al een kale kop krijg? Kan Arjen Brand het helpen dat Bauk hem aan de haak heeft geslagen? Ebner had misschien ook liever een lieve vrouw en zeven bloedjes van kinderen dan een hospita die zijn boter gapt en margarine in zijn vlootje smokkelt. Wat wil jullie dan met je allen van die man? Hij is wat hij moet zijn en hij doet wat hij moet doen.' Dat noemt hij: determinatie... determinisme. Je leerde zo iets op school: determineren van planten. 'Bewijs uit het ongerijmde'. Omdat dit ene hem ontbreekt en dit andere hem aankleeft, daarom kan hij niet anders... – Juffrouw Korff drukt de handen tegen haar oren. 'Cynicus... cynicus... zo word je als je geen geloof meer hebt.' Zelf is ze rooms. Ze zegt: 'Brom zit in de macht van de Duivel gevangen, de Duivel is hem de baas.'

'Maar juffrouw Korff... gister nog zei u: zo'n man hoort in de gevangenis... Maar als de Duivel hem beet heeft... dan is het zijn schuld toch weer niet...'

'O nee...? En zou je dan de Duivel maar niet moeten weerstaan?'

'Moeten...? Moeten...? Als je kunt! Maar als de Duivel sterker is...? Als je vecht met iemand, sterker dan jezelf, is het dan jouw schuld als die ander wint?'

'Dat zou maar verduveld makkelijk zijn... wanneer je zo zou mogen redeneren.'

'Maar u spreekt toch zelf van de Duivel! Ik niet.'

Penning ertussen: 'En kunt u mij dan ook zeggen, juffrouw Korff, waar God zich mee bezighoudt in die tussentijd?'

'Ik praat niet met jullie die overal mee spotten. Jij, een cynicus... en zij... een lichtzinnig kind...' En ze loopt driftig weg en ook Penning gaat lachend zijns weegs.

Lichtzinnig kind... ik? Ik heb niet aan spotten gedacht. Dit is de allerbitterste ernst. Dit is de allergewichtigste vraag... Maar zo'n juffrouw Korff maakt je... duizelig... Zo maken de 'redeneersommen' van kinderen die zelf niets vinden kunnen en die geen uitleg begrijpen kunnen, je soms duizelig. Hoe kan je de ene dag zeggen: hij hoort in de gevangenis – en

de andere dag: de Duivel heeft hem beet? Wie over Schuld spreekt, moet over de Duivel zwijgen – wie met de Duivel aankomt, heeft afgedaan met schuld. Schuld steekt in jezelf. Ziet ze dat niet in...? Hoe leef je met zo'n... in zo'n... in zo'n warboel, zo een innerlijke rommel? Je verdroeg het al niet van een 'rekenkundig vraagstuk'. Je kwam soms dagen niet over je afkeer heen tegen het wezenloos memoreren van wat je niet schelen kon – je aardrijkskundeboek lag onopengesneden waar je je les had moeten leren... maar je tobde de nacht in over zo'n som... Omdat je met een warboel niet kon gaan slapen, omdat je stikken zou in de innerlijke rommel...

'Er zit toch geen fout in de opgave, meneer?'

Nee, de opgave is in orde. Dan moet er ook een uitkomst zijn. Dan moet er... Uitkomst zijn. 'En zelfs een fout in de opgave behoor je zelf op te kunnen sporen.' 'Ja, meneer, maar dát zegt mij niets... om er achter te komen waar meneer Versluys zich heeft vergist.'

Je puzzelde op weg naar huis naar dat waarom. En je vond: enkel het altijd-geldende is belangwekkend. Ernestien loopt weg, als ze de anderen bij elkaar ziet staan. Iedereen weet dat zij ze kent. Ze wil niet worden uitgevraagd.

Ze heeft het huis zien bouwen... nu moet ze het tot een ruïne ineen zien vallen. Ze drukt zichzelf het uit en dat is hard, ze kan er vaak niet van slopen. Lettie, de dochter, is het huis ontvlucht, woont bij vrienden in... de beide zoons blijven alleen nog voor hun moeder. Bina vijftienvintig jaar... o, geen dag te loven eer het avond is.

'Ik wil hem niets verwijten... ik mag hem niets verwijten... Ik zie te goed hoe hijzelf eronder lijdt. Het is alsof je een man de brand zag steken in zijn eigen huis...'

'Zo'n man noem je gek... die noem je gek... is dat niet waar Ernestien...?'

'Jaw, natuurlijk. Maar God... je moet toch wijzer zijn. Al die jaren... en zoals ze het samen doorstreden hebben... Lettie komt er nooit over heen... ze vereerde hem zo... ze heeft zijn portretten verscheurd... verbrand. Dat had hij toch allemaal moeten begrijpen...'

Moeten... moeten... ja, dan praat Ernestien toch weer net als juffrouw Korff: je moet de Duivel weerstaan...

Ja, je moet... je moet... – Ze staat weer op van haar tafeltje, gaat naar de

deur, luistert de donzig doorruiste de wind doorhuiverde stilte in. Twee zachte stemmen uit een ver lokaal... Ernestien en mevrouw Brom... je zou zo staande in kunnen slapen... in dat ruisen... het doffe, zachte klappen van het grote raam... en die stemmen. Ze steekt op haar tenen over... Strak bespannen met zilveren regenweefsel staat het grote raam – het laat nu geen schim meer van de toren door. Maar het kleine hoekraam, door een uitspringende muurrand beschut, is helder, bijna droog.

Donker van vochtigheid, somber, hoog, de achtergevel van de overschool. De kleur en de korreling van zwaar, grijs tekenpapier. Grote ramen met grijs-in-grijs gestreepte gordijnen, kleine, waarin je stukjes groen en lila kleurglas weet maar nu niet kunt zien. En dit is zijn kamertje, 'bovenmeesterskamertje', en daar staat hij zelf... wijdbeens staat hij, zijn handen in zijn zakken en zijn ogen volgen de laaghangende wolken in hun jachtige vaart, je ziet dat aan het meebewegen van zijn hoofd. En nog altijd, en nu al bijna een week, staat daar dat glas melk, half gelegeerd en daarna vergeten... hij, voor wie niemand ordelijk genoeg naar zijn zin kon zijn...! Werd hij geroepen...? Zo plotseling keerde hij zich, rukte hij zich, af van het raam. Luistert hij... of ze al in school is gekomen... Joop met haar grote tanden, haar rosse haar, dat zich loswerkt onder het schrobben, waaruit de haarspelden vielen die hij bij zich stak...

Als hij nu plotseling naar dit kleine raampje keek, dan zou hij haar misschien zien staan... hun ogen zouden elkaar raken... mogelijk zouden ze elkaar groeten... maar hij zou niet vermoeden dat zij van allemaal de enige is die hem begrijpt... Omdat zij alleen weet, zij alleen met hem ervaart, ondergaat wat het sterkste is, en waaraan je overgeleverd bent... en wat er dan van al het andere overblijft... van alles, dat zo machtig schijnt, waar de anderen over spreken: plichtgevoel, wilskracht, waardigheid... waar jezelf over sprak, toen je nog vrij was en niet begreep. O, verlangen... verlangen, onweerstaanbaar en onwaardig verlangen... Zo hing je vroeger aan je touw, en was één met je touw, bij het slepen op de gymnastiek. Je wilde niet over de streep, je had dat in jezelf besloten. Je zou je voeten tegen de planken klampen, je zou ze schroeven in de vloer. En je hele lijf, je hersens, je hart vloog je armen en handen te hulp... en je rug voelde je spannen... je was niets dan een gespannen lichaam, een gespannen wil... niet... niet... Niet de krijtstreep over.

Maar bleek de ander sterker, dan ging je, onmiddellijk en onverbidde-lijk... – Zo ga je. – Wat je vooral zo mooi vond, was: waardigheid. Mooier dan: plicht. Waardigheid is enkel van je zelf tot jezelf. Daarom vond je ook op school dat liedje zo mooi – het was een samenspraak tussen mensen, die overeenkomen hoe ze leven zullen. Geen zeshonderddertien ge- en verboden. Geen 'ge zult dit...' en 'ge zult dat...' Die mensen sloten met elkaar een verbond...

*'Waarheid zoeken, liefd'rijk handelen
God beminnen, eerlijk wandelen
Heel onze aardse levenstijd...*

Je dacht: Als ze mij erbij hadden gevraagd, had ik zeker meegedaan. Met elkaar moet het beter te doen zijn dan alleen. En dan plotseling verflauwt het allemaal tot matte, machteloze woorden... en wat leek in je te staan vastgeworteld, om er je in elke nood aan vast te klampen, dat blijkt zo wankel als palen in een moddergrond. O, de rukwind van het verlangen, onweerstaanbaar en onwaardig verlangen! Zo sloeg je klompenscheepje om... Nee, je hebt dat nooit kunnen denken.

Ernestien heeft gevraagd, of ze bij haar en Dora wil komen inwonen, aan de andere kant van de stad, waar ze in een stil, fris huis een verdieping hebben gehuurd. Ernestien heeft daar in die buurt op een school gewerkt, maar de volkskinderen zijn haar liever en daarom is ze naar deze buurt teruggekomen. Ze is lelijk en klein en rap en dik, ze is een lelijke, kleine, dikke, rappe wolk van pure goedaardigheid. Zij en Dora hoeven niet enkel van wat ze verdienen te leven, ze hebben geld geërfd, ze bezitten een piano, eigen meubels, ze kunnen boeken kopen... ze geven hun geld niet aan kleren uit... Ze zullen wel niet elke lange lieve dag over kleren praten. O, te mogen wonen in een stil, fris huis, in een kamertje met een raam naar het park, met mensen, die niet eeuwig aan je rukken en plukken en frunniken en vitten, waar je de roodfluwelen hoed in een hoek zou mogen trappen, waar je niet misselijk en wee wordt van de modeplaten en de knippatronen en lappen en kantjes en baleintjes en strikjes en nagemaaakte bloemen en odeur... waar je niet zou leven in de voortdurende benauwdheid van voor gek te worden aangezien zonder te kunnen doorgronden waarom.

Ernestien is verleden week een avond op bezoek gekomen. Op Bertha's kamer dronken ze thee, ze zaten met hun vieren om de ronde tafel, maar het blad van de tafel had een zee, had een ravijn kunnen zijn. Ze zeggen alles verschillend, ze bedoelen alles verschillend. Ernestien zegt van mensen: het zijn aardige mensen. Ze bedoelt dan: hun gedrag. Of je ze kunt vertrouwen, of ze voor rede vatbaar zijn. Saar en Bertha zeggen: het zijn nette mensen. Ze bedoelen dan hun hoeden, hun japonnen, hun huizen. Ze zeggen: 'We hebben geen keus kunnen maken.' Ernestien zegt: Een boek van Couperus. Een boek van Tolstoj. Zijzelf zegt dat ook. De hoofdzaak van een boek is toch wie het geschreven heeft. Saar en Bertha vragen: 'Heb jij Het *Robijnen Halsnoer* gelezen?' Vraag je dan, hoe de schrijver heet, dan weten ze het niet. 'Wat komt er dat nu eigenlijk op aan?' — Rachel kwam binnen, ze trok achter Ernestien om, in de spiegel, een gezicht tegen Bertha en Saar. Ze hebben ook nog een ander middel om over je te praten, om je voor de gek te houden waar je bij zit, zonder dat je het verstaat: ze kijken elkaar strak aan en beginnen dan te neuriën...

Dat tenminste deden ze die avond niet, durfden ze niet. En toen ineens... daar stond Herman in de deur met zijn gitaar, met zijn nieuwe liedjes. Ze vleiden: 'Je moet je nieuwe liedjes zingen Herman.' Hij zei: 'Als ik zo vrij mag zijn.' Maar Ernestien vertrok geen spier. Hij ging tegen het kastje met de portretten staan, zette zijn ene voet naar voren, de knie gebogen... tokkelend trok hij zijn mond tot een cirkel. Bertha, Saar, Rachel keken met ogen, zwemmend in vertedering, alle drie naar hem op, Ernestien verbijsterd, verstild... In haarzelf giste een giftig branden: Kijk ernaar, luister ernaar, neem het in je op... put er de macht uit om weg te blijven, te ontwijken, te weigeren. Dat is hij! 'Als ik zo vrij mag zijn.' En onmiddellijk de overmeestering van het medelijden... hij is weerloos, en ik lever hem over - o, ik verraad hem... ach, hij weet immers niet beter... Ernestien zat zo stil, zat zo stom... niet zomaar stil en zo stom als iemand die luistert, maar verstild en verstomd in een verbijstering.

Hij hield niet op na de nieuwe liedjes – de meisjes wilden het niet. Hij tokkelde, hij zong, het ene na het andere. En toen plotseling keek Ernestien haar aan. Ja, Ernestien... ik weet het wel, ik begrijp het wel, dit refrein heeft een verborgen betekenis... Het heeft een onzegbaar-vunzige ver-

borgen betekenis. De volgende morgen op school zei Ernestien: 'Het zijn beste mensen, ik heb niets op ze tegen, maar jij hoort daar niet...' Ernestien, zeg het nu maar, vraag het nu maar, dan is het geleden. Ze vroeg het: 'En wie was die jongen?' Ze noemde zijn naam – 'een buurjongen'. Ze kon toch niet zeggen: die jongen lokt mij fluitend in zijn tuintje... diezelfde jongen, die daar stond, zijn knie gebogen, tegen het kastje met de pauwenveren en de portretten. En: 'Als ik zo vrij mag zijn.' Hij kust mij op mijn lippen... hij raakt mij aan, waar hij wil... en boven ons hoofd zijn de sterren, ze staren op ons neer, en om ons heen is de verborgen lispeling... door het klimop schuifelt de wind als kevertjes over de voorjaarsvloot... En in mijbonds mijn hart: ontucht, overspel... – ontucht, overspel... Nooit is er het vredig samenvoegen van al het andere met ons samenzijn, ik moet hem alles van mijzelf verbergen en nu zwijg ik maar... als ik na die ene avond had gekund, als ik zijn ogen, zijn lachen, zijn briefjes onverhoord had kunnen laten... maar ik ben gekomen... en nu kan niet hetzelfde zich aldoor herhalen... en nu zwijg ik maar, en ik zink hoe langer hoe dieper... hij wil niet weten wie ik ben... Ik wilde dat ik niet wist wie hij is... O, rukwind van het verlangen, van het onweersaanbare, het onwaardige verlangen. Zo sloeg ons klompenscheepje om dat we varen lieten, David en ik, in de blauwe haven, in de bries, uit het bruingeplumde riet...

En als ik nu bij jou zou komen in het lichte, frisse huis waar niet overal modeplaten en krippatronen liggen en lapjes en kantjes, en 'leus maken' en 'dit wordt tegenwoordig veel genomen' en die portretten met de gedroide halzen en de geknepen monden, waar ik soms ineens zo misselijk van word... dan zie ik hem niet weer, en dan vergeet hij mij, voor Selien vergeet hij mij dan en mijn leven loopt zo leeg als een huis na de verhuizing, als de school na vieren...

En zo stond ik als kind... moeder rolde het deeg... ik zag de bal zich tot een eindeloze leemgele vlakte uitbreiden... zo eindeloos zullen dan mijn dagen zijn... ik heb het nu al ondervonden, als we twistten en nog niet bukken konden, een van twee... en de ogenblikken wentelen als wagenwielen over mij heen, en elk ogenblik, van de andere losgerukt, is afzonderlijk voelbaar... en elk uur bevat er duizenden, zo veel korreltjes zitten er niet in een rozenbottel...

Ze wentelen, wentelen, ik lig onder de wenteling van de ogenblikken, en er komt geen einde aan de dag.

O rusteloze, elke seconde rustelozer... man daar aan het raam... hij ook ligt onder de wenteling van de ogenblikken... die ik alleen begrijp... tien keer, twintig keer in deze ene minuut rukte hij zijn horloge voor de dag. Hij is weggeweest en weer teruggekomen... korter blijven staan en weer weggegaan... en nu staat hij er weer... En nu... nu is ze gekomen... ze moet gekomen zijn... hij luistert... zijn hand tast omhoog... het grijze gordijn valt neer tot in de vensterbank... het halfgeleegde melkglas tuimelt naar beneden.

Hier, waar ze nu alleen staat in de zachtgestookte, de kildoorhuiverde stilte, hier stonden ze gisteren in de luidruchtigheid van het twistgesprek. Juffrouw Korff drukte de handen tegen de oren. 'Cynicus, cynicus.' Penning grijsde: 'En wat doet God in die tussentijd?' De Duivel heeft hem beet – en toch schuld, tóch heeft hij schuld. 'Of het zou maar makkelijk zijn...'

O ja, hij heeft het licht. O ja, als hij alles doet wat ze zeggen, als alles gaat, zoals ze voorspellen – als hij om zich heen trapt, zijn huis in brand, zijn vrouw vernietigd, zijn kinderen van hem weggevlucht..., alles om die rooie Joop... en de schande... de jongens op straat, die hem eerden en vreesden. 'Martijn, daar komt Joop aan...' ja, dan heeft hij het licht, dan heeft hij het makkelijk! Daar moet hem nog nodig Schuld bij worden op de nek geladen. O zothed, blinde, wrede zothed... Maar Penning met zijn determinatie... determinisme... 'Elkeen is wat hij is, iedereen doet wat hij moet. Niemand kan anders zijn, kan anders doen...' Nee. Toch. Het een of het ander. Of Wil en Schuld – of willoosheid, schuldeloosheid. Neen. Sta stil. Leun roerloos tegen het regenraam, sta stil in de stilte... en wacht... want... het komt... op je af... Het wiekt in cirkels om je heen... het zoekt je... het zoekt je hart... als met een pijl nu wordt er uit de oneindige verte op je gemikt. Leun aan het raam... je hebt het... het heeft je... het zou je doen vallen.

Er is geen schuld – er is schuldbesef.

Niemand heeft schuld – maar zonder schuldbesef is iedereen verloren. De pijl heeft mij daar geraakt, waar de verborgen scheiding lag... ik ben als doormidden gekliefd... ik ben als in tweeën gevallen... ik ben twee... ik

ben in-één-gehechte twee, ik ben tegen-elkaar-gerichte twee, ik ben tegen-zichzelf-gekeerde één. Je moet iedereen vrijspreken, en dus ook jezelf moet je vrijspreken... als je niet met een warboel wilt gaan slapen, als je niet wilt stikken in de inwendige rommel... maar je moet van elke vrijspraak die jezelf betreft in hoger beroep gaan bij jezelf, bij die andere helft van jezelf... je moet je laten vonnissen door die andere, die tweede... Aan dat vonnis houd je je staande... Doe je dat niet... dan ben je verloren... verloren... verloren... Alles wordt duidelijk, nevelen klaren op, en weer geeft de taal het te kennen, te begrijpen: richten is rechten, Rechter is Richter, is richtinggever.

O, helderheid... helderheid... blijf mij nabij, blijf in mij, blijf om mij heen... laat mij dit tot het einde denken... Er is nog dit: je kunt niet tegenover anderen je eigen schuldbesef laten gelden... het is enkel je eigen redding, je eigen tegenwicht, elk richt daarmee alleen zichzelf, tegen het redelijke weten in, maar keert dat redelijke weten naar zijn medemensen en spreekt hen uit dat weten vrij... Zo komt het dan vanzelf, zo wordt het dus duidelijk... wat Ernestien eens zei, die het van haar vader leerde – dat rechtschapen mensen hard over zichzelf en zacht over anderen oordelen.

Eerder dan nu begreep ik dat niet... begreep ik althans niet dat dit zo wezen moet. 'Uit de aard van de zaak' – zoals meneer De Veer placht te zeggen – stopwoordje, waar je om lachen moest. En toch niet zo gek uit de aard van de zaak. Je moest eens wat meer op wat alles betekent gaan letten. Een rappe stap over de planken. Ernestien, met betraande ogen. 'Hier, de kaart... arm kind... ik had je glad vergeten. Kom je vannmiddag nog even vertellen hoe het is geweest?'

'Ja... ik beloof het je. Heb je zo'n verdriet, Ernestien? Heeft zij zo'n verdriet? 'O, het is allemaal zo erg – het wordt al erger. Haar hele familie... een bende... ze bekruipen hem... ze zuigen hem uit... soms heeft hij geen cent... hij bespaart het op alles... en nu had hij Coen om geld gevraagd, zijn oudste zoon... het heette dat zijn boekenrekening hem zo was tegengevallen... Maar het was voor haar... weer voor haar...'

'O... Ernestien...'

'Ja... maar ga jij nu maar. Ik moet weer naar haar terug.'

Uit de rumoerige morgen is stil en vredig de middag opgeloken... Onder

zwevende nevel glanst het diepliggend water, door de vochtige lucht dwaalt de adem van de chrysanten, vaart de geur van het in vochtigheid verterend loof... O stad, overweldigende, overstelpende stad... ik wilde mij nu wel even voor je veelheid en je volheid kunnen sluiten waaraan ik weerloos overgeleverd ben, die tegen mij aan slaat als golven, zodat ik wankel... maar ik kan het niet, want ik kan niet zonder ademen gaan, en elke adem vult mij met je adem tot in mijn hart... en je adem is de adem van wat eeuwig gaat en eeuwig keert... bladeren, bloemen, misten, geruisen... oktober... en je ziel is de ziel van wat eeuwig blijft... de grijze huizen, de grijze bruggen, het grijze water... en dat alles tegelijk dringt bij mij binnen, en wil... en wil... Het wil altijd hetzelfde, het wil alweer doorgrond zijn, wil begrepen zijn.

Midden op deze brug, waar ik stil sta als weerhouden, staat het om mij heen, en staart het mij aan en staart op mij neer en staart naar mij op... de grote, stille vensterogen in de gevels... de matte bomen, het schimmig water... Ik ben van alles het middelpunt. Zo klein als ik ben, nietig en klein, onder de eeuwige hemel, smeekt het evengoed zijn smekingen uit naar mij alleen.

Het wil alles-samen één worden in mijn doorgronding, door mijn begrip... elk ding dringt mij, het smeekt mij dat ik het, in mijn doorgronding, aan alle andere dingen verbinden, met alle andere verenigen, dat ik het uit zijn eenzaamheid verlossen zal... bruggen en bloemen... huizen en ruisen, alles van de hemel en alles van de aarde... maar ik kan het niet... Ik kan het niet binden in mijn doorgronding, want ik doorgrond het niet... Waarom moet ik het dan ook juist weer zijn... waarom moet ik het altijd zijn? Ik wil het niet, het maakt mij kapot. Ik wil voor winkels gaan staan, ik wil naar overschoenen, kachels, boeken, kanten kraagjes kijken... Ik wil een taartje gaan eten, ik wil Haagse hopjes gaan kopen. Als ik een taartje ga eten, kies ik een soes met chocolade glazuur, als ik Haagse hopjes koop... of rode-en-witte ulevellen die goedkoper zijn. En bijna zo lekker. Zo. En zo keek je om de hoek uit het steegje van Loerie Bitter... is hij al weg, die grote, boze, zwarte hond van Heyl de slager? Ja – zegt David – hij is weg, we kunnen naar huis... Wat waren we toch altijd bang voor zwarte honden. Maar ik ga toch ook waarachtig naar een concert – ik ga voor het eerst naar een concert! Ernestien heeft gezegd, het

is een mooi programma maar ik zal er niet alles van begrijpen. Van de symfonie waarschijnlijk het minst, de componist heet: Gustav Mahler, maar aan het einde komt een solozang, een blind meisje zal die zingen. Ernestien kent dat meisje. Ik moet ik vooral opletend luisteren naar het vioolconcert. Een vioolconcert heeft vier gedeelten, vier gedeelten heeft ook een symfonie... *Andante* betekent langzaam... *presto* betekent snel... Ernestien heeft het er met potlood bij geschreven. Er bestaan ook nog 'sonaten' en 'suiten'... langzamerhand zal ik het wel leren. Ernestien zei onlangs: 'Je lijkt mij wel muzikaal' – ze heeft gezegd, dat we ook eens samen zullen gaan, zij, Dora en ik.

Een vochtbezwaarde zachte wind suist door de jonge, bruine boompjes op het plein... de diepliggende deuren zijn nog gesloten... De mensen wachten. Er wachten meest vrouwen en meisjes, een enkele jonge man – oudere heren wel wat meer. En dit zijn nu weer allemaal je medemensen, je onbekende medemensen, en er zijn wel bijna evenveel soorten mensen, als er mensen zijn. Waar in zit het toch dat je hardheid of goedheid, domheid en verstand onmiddellijk kunt lezen uit altijd twee ogen en altijd één mond? Waarom zou je het ene gezicht willen strelen en het andere willen slaan? Maar je moet niet met zo'n strakke aandacht naar ze kijken, dat maakt ze verlegen, dat maakt ze zelfs boos – de anderen doen het ook niet, nee, ze doen het geen van allen. Iedereen kijkt voor zich uit, of groet. Je moet als de anderen zijn... Denk eraan, dat je als de anderen bent...

Schemerige warmte en plechtig geruis die aan een keik doet denken... heel omhoog zilverig schijnsel door diepliggende halfmaanysters; in de ontzaglijke ruimte de fonkelende armaturen witschitterend kronenlicht opgehangen boven de roodfluwelen stoelen die diep in de schemering staan als bouwdoosblokjes, als een parade op een prentje... als de schutterij. Ze kijkt erin neer over de balustrade. Ernestien heeft gezegd dat ze hier boven een plaats moet kiezen, in de bocht tegen de muur, achter de mensen.

Rust nu... rust... niets van dit alles hier vormt zich tot stormende vragen... alles kalmte en verwachting... Verwachting is toch nooit helemaal zonder angst... je voelt je een ondergelopen land.

Almaar zwelt het geruis... en dat koortsig snelle, dat als smachtende

jachtende is het stemmen van de violen, dat doet je hart wel plotseling weer meebewegen in zijn ongeduld... De mensen praten, zacht en vlug, ze hebben allemaal dit en dat nog gauw te vertellen voordat ze zwijgen moeten. Maar er gebeurde iets, dat haar ontging... en alle lippen sluiten zich over de nog ongesproken woorden, en alle geluid verzinkt en het is één ogenblik zo vervaarlijk stil... Je hangt... je zweeft...

Zo was het vroeger... De lamp werd aangestoken en de kamer was licht tot in de hoeken, vanuit dat felle, dat gouden binnenste van het lampenglas was de kamer vervuld met iets, ineens, met iets... En altijd vroeg je het, vroeg het je af: wat zou het toch zijn... O, ondoorgrondelijkheid, altijd durende ondoorgrondelijkheid... dit is onzichtbaar licht, en toch is het 'iets' en lichtender dan licht, en de hele ruimte is er van vervuld en je hoofd staat er middenin, het vindt de poorten van je oren en zelf ben je er nu ook van vervuld. Zo niet, zo nooit, vervult je het licht.

Maar Ernestien sprak over 'muziek begrijpen' en ik wil het haar vanmiddag al vragen, wat ze onder 'muziek begrijpen' verstaat. Wie kan bij machte zijn om dit te begrijpen? Kun je dan het licht begrijpen... of de stilte...?

'Begrijpen' – dat is: in woorden kunnen uitleggen. Nee... eigenlijk is begrijpen: met iets anders vergelijken. Kun je dat? Hoe kan je begrijpen wat je voorbij ijlt als wind... wat wel in je opkomt ook... zoals wanneer je witte tulpen ziet in de zon, in een tuin... ze wiegelen, het is Paasvakantie... of 's zomersnachts in bed... je kunt niet slapen... er kwaken kikkers... er is een nachtelijk gefluister... maar dat begrijp je toch niet? En dit is alles tezamen... al het andere is het ineen... Ja, als je nog jezelf verdubbelen kon... één om te luisteren, één om tegelijkertijd te doorgronden... of, als je dit lichtende licht, dit ijle, ongrijpbare licht... als je het vangen kon, vasthouden kon... zoals lui die fotograferen... het andere licht op de gevoelige plaat... dat heet: fixeren... bij je dragen... dagelijks... in een altijd durende overdenking... aldoor beschouwen... tot een onverpoosde en al diepere doorgronding... maar je kunt al luisterend niet denken... denkend niet luisteren... en je denkverlangen raakt met je luisterverlangen slaags... en straks kun je noch het een noch het ander meer... O, zie dan maar van het 'doorgronden' af... nu je toch deze ene goddelijke zekerheid hebt: zolang die viool maar niet zwijgt... zolang dat wat uit

de diepte omhoog zich spreidend de ruimten vervult, tot aan de zilveren nissen en rondom de fonkelende kronen... en als dát je niet meer verlaten hoefde... je zou dan niets meer wensen en alles zou goed zijn en je zou met alles vrede hebben, en er zouden geen raadselen meer bestaan – je zou ze tegelijkertijd allemaal kennen... en ze niet meer zoeken te kennen... je zou ook alles kunnen... je zou alles op je willen nemen... Je zou dan voorgoed van jezelf verlost zijn en je zou voorgoed aan jezelf gegeven zijn...

En hij zwijgt... en het vliedt... zo werd de lamp gedoofd en het licht ging verloren. Een mens heeft een geheugen en kan iets navertellen, zijzelf heeft zelfs een heel goed geheugen... en kan veel navertellen... maar hier dient het geheugen niet. Dit, als licht, doorwaait je, doorijlt je. En je moet teruggaan naar die witte tulpen, naar die tuin, naar die geuren, naar die morgen, naar die zuidenwind... je moet geduld hebben tot het weer nacht is... uit verten, door stilten, komt het geluid... je ligt achterover in bed, in donker en je mond is open, maar een naam kun je het toch niet geven... Ik onderscheidde honderden wonderlijke dingen. Ik zag ook... die rietplas, waar ik langs reed in de trein. Ik riep het hem toe, die dag... Rietplas, ééns kom ik naar je toe... Ik ben niet gekomen... maar hij is nu tot mij gekomen... en heeft mij aan mijn belofte herinnerd, aan mijn geschonden belofte...

Maar wat beduidt: muziek begrijpen? Dit is immers ondoorgrondelijk... Zo leeg van licht als een kamer waar geen lamp meer brandt, zo leeggevaaid, leeggelopen die ontzaglijke ruimte, waar de kronen fonkelen... Is het niet waar... is het niet waar... Is het niet waar, zoals ik het denk...? Ja... het is waar... het is allemaal zoals jij het denkt... Donkere ogen... zachte, diepe ogen... donkere ogen, zachte diepe ogen hebben mijn ogen antwoord gegeven... naar donkere diepe ogen gingen mijn ogen op. Want hij staat en ik zit... en hij leunt tegen de balustrade... Maar hij beweegt en het is een man en ik ben een meisje... hij is een man, en je kent hem helemaal niet... hij is veel ouder dan jezelf... Een deftig heer in grijze kleren... Maar zijn ogen en je eigen ogen – enkel ogen was hij, enkel ogen was je zelf, maar nu is hij een man, een heer, die je helemaal niet kent – en zo kijk je een vreemde heer toch niet aan. Het is onfatsoenlijk... Het is ongepast, en het is je geluk dat je maar alleen bent...

Maar onze ogen hebben tot elkaar gesproken en ik was geen meisje en hij was geen man, en we hebben elkander toevertrouwd wat we beiden weten, dat muziek ondoorgrondelijk is.

Trappen af, hoeken om – de deuren staan open – de muurplakkaten zwaaien zachtjes tegen je aan en beneden stort je in een mensenvloed... die draagt je de regen en de schemering in van het wijde plein, met de kleine vochtdoorzegen, winddoorruiste bruine boompjes... met de adem van de chrysanten... aan de overkant als over een water schijnen de rode, gelige, oranje-lampen de grote, donkere huizen uit.

Diepe, zachte ogen... donkere ogen... die ik verloor in de mensenvloed... ik was geen meisje en hij was geen man... ogen waren we, die los van alles en boven alles uit, elkander tegenkwamen, als donkere vogels onder een wijde, geelbelopen avondhemel... en zij-tweeën alleen... en die het elkaar in volle vertrouwelijkheid toevertrouwden: ondoorgrondelijk is de muziek... Raadsel van de raadselen, ondoorgrondelijkheid van al wat ondoorgrondelijk is tezamen, en alles is ondoorgrondelijk. Maar dit trekt je naar de verten, naar de grenzen... zo tot het uiterste kom je nooit... tot de grenzen waar de vergezichten zijn, de vergezichten van wat je 'Ik' noemt. Eindeloos en grenzeloos Ik, in de eindeloosheid en de grenzeloosheid der vergezichten, van de altijd wisselende vergezichten – en tegelijk zo klein, hier over het plein, hier door de schemer wandelend... langs de kousenwinkel... langs de banketbakkerij... en dat nu moet uitwijken voor de tram om niet... met zijn vergezichten... Mét zijn vergezichten...? Met of zonder zijn vergezichten...? En Mozes was op de Nebo gestegen... uit de vlakke velden van Moab... recht tegenover Jericho... en Mozes zag de eindeloze vergezichten van het land, waar hij niet mocht wonen. Ik heb vandaag hoog, hoog, hoog op de Nebo gestaan... en ik heb er niet alleen gestaan... diepe, zachte ogen... donkere ogen... samen hebben we over het Land gestaard... van Jericho af tot Zoar toe... maar niemand mag er wonen, niemand heeft er een huis... O, niet alleen Mozes is verstoten...

Onder het laatste daglicht glanzen de vijvers, vlakgeslepen edelgesteenten, in bont en groen en gouden bruin... grauw van vocht liggen er de paden omheen gevouwen... en alles is van stilte zo zwaar... zo zwaar... Herfstverstildheid... herfstverzonkenheid... zo stil is andere stilte niet...

In die stilte gevangen... omvangen... bevangen... gaan er de mensen, de weinige mensen. De vijvers verdubbelen hun bleke gezichten, hun donkere kleren, de vijvers verdubbelen het bont en het groen en het gouden bruin... Soms blijven ze staan... en ze gaan weer, maar traag... zo schijnt ze die stilte, die herfstverstildheid, te wegen... En die eenzame man daar... het bonte bloemperk houdt hem gevangen... hij staart erin neer... hij kan er niet van weg... O, het ademloos pralen, het roerloos gefonkel... in de herfstverschemertheid... geen woorden ervoor, nergens woorden voor... en voor alles open. O eenzame man daar, ik ken dat zo... Maar hij kijkt op... hij kijkt het geluid van mijn voeten tegemoet... en het zijn de ogen... het zijn de donkere, zachte, diepe ogen. We starden met elkaar dezelfde vergezichten in... En nu... wat zullen we zijn? Zullen we nog ééns weer, enkel ogen zijn, of zullen we man en meisje zijn? Zijn we man en meisje... dan zijn we over een halve minuut elkaar voorbij, en mogen zelfs niet naar elkander omzien, want we kennen elkaar niet. Hij is een vreemd heer voor mij – ik ben een vreemd meisje voor hem... Zo ontmoet je in treinen en op boten, op het postkantoor, op straat, in gedrang, alle dagen honderden vreemden, en duizenden in een jaar... en gaat ze voorbij of ze bladeren, of ze stenen waren... Zullen we zo elkaar voorbijgaan... omdat we immers geen 'familie' zijn, geen 'vrienden', geen 'kennissen', elkaars naam niet eens weten, of in welk huis wij wonen, niet aan elkaar zijn voorgesteld. Of vogels... twee alleen elkander tegenvliegend in volle vrouwelijkheid, van alles los, boven alles uit, tussen geelgrijs golvend water en een geelbelopen avondhemel? Neen... man en meisje zijn we gebleven... en gingen elkaar voorbij... maar één ogenblik was er toch, dat we geen van beiden wisten, wat we moesten zijn, dat we naar elkander aarzelden en er spon zich een draad, maar we trokken en hij knapte en elk behield zijn eigen helft... Maar ik... ik ben verlost... Maar ik... ik ben bevrijd... En ik ben in mijn eer hersteld.

Diepe ogen, donkere zachte ogen hebben mij verlost, mij bevrijd, mij in mijn eer hersteld. – De palen staan er weer in krachtige, klemmende aarde. Waardigheid... ik kan weer waardig zijn... ik wil waardig zijn, ik wil weerstaan. Zijn ogen trokken mij de hoogten in, vergezelden mij de Nebo op... Rukwind van het verlangen, onwaardig... niet langer onweerstaanbaar... vergeefs bestorm je mij... O je bestormt mij al niet meer...

Man aan het raam, o, rusteloze, elk ogenblik rustelozer, onder de wending van de ogenblikken... ik ben je lotgenoot niet meer... ik laat je los, ik kan niet meer met je zijn... arme... och, arme... ik laat je alleen... En Ernestien... ik kom naar je toe... ik kom naar je huis... en de dagen zullen niet leeg meer zijn, zullen niet lang meer zijn. Ik zou, wat mij betreft, daarginds kunnen blijven, omdat ook daar, wat gisteren onweerstaanbaar was, vandaag mij ongenaakbaar vinden zou... omdat ik verlost ben... Ik kom niet uit angst... ik kom omdat ik van je houd en omdat het goed bij je is... omdat ik bij je hoor en niet bij die anderen, ginds.

In de stille zijstraat branden de lantaarns, zo nederig, zo trouw, en hier is het huis. Haar vinger drukte... het belletje doet zijn boodschap achter de gesloten deur. Een gouddoorschemerde kastanje in de schemer... lichtgevende koepel... die zichzelf doorlicht, en daar de vijvers... en hier de lantaarn... en een vleugje wind... en op de grond een schuifelend blad... O, ogenblik van onvergetelijkheid...

'Ah... ben je daar? En heb je genoten...? Was het mooi? Heb je in de regen gelopen? Of ben je zo nat van de damp? En waar heb je gezeten...? Doe maar gauw je muts en mantel af. Je zult toch echt eens een paraplu moeten kopen. Je zult er toe moeten overgaan. Kom kind... we hebben het hardje aan. Dora zet thee... en Emilie is gekomen om wat voor ons te spelen. Maar als je voorlopig geen behoefte hebt aan muziek, dan mag je het eerlijk zeggen, hoor! Ja... en dan nog iets. Je zult nu toch een beetje gauw moeten besluiten van dat lege kamertje... want Emilie weet een meisje... een nichtje, geloof ik...'

'Ik heb het al besloten, Ernestien. Ik kom, ik kom! Ik wil liever vandaag dan morgen komen.'

NU WAAIT ER EEN MEI WIND, nu wappert het meigroen, fonkelt de meizon... het is een dag als een open tulp, zo fris en zo zoet, en gisteren was het nog april, vannacht tot twaalfen was het nog april. Ze heeft de klok horen slaan, het was donkere maan, en alle mensen sliepen en in de wijdgespannen stilte heeft zich de bloem geopend... het is de Eerste Mei, het is de Dag. Ze zit in de lege klas boven op het gladde blad van een van de bankjes en Davids brief ligt in haar schoot en Bertholds portret in haar handen. Hij is nu 14 jaar, David en zijzelf zijn 22, hij is lang en blond en fijn, hij lijkt volwassen: zijn verschrompelde benen zitten verborgen in een lange broek, zijn gezeging is tot stilstand gekomen.

David woont nu al twee jaar in het huis met de vele ramen, met het grote grasveld, waar zandpaden en beukenlanen uit alle richtingen samenlopen. David komt niet dikwijls meer thuis – hij is een paar maal met Berthold naar zee geweest, hij is dan weer bij Berthold in het huis gebleven, een enkele keer gingen ze met allen op reis...

Ebner komt binnen, hij heeft zijn dunne, grijze zomerjas over de arm. Gisteren droeg hij nog zijn blauwe winterjas.

‘Kunnen we gaan?’

‘Neen, nu we eenmaal op elkaar zouden wachten... Bauk en Arjen zijn bij de oude baas.’

Ze vraagt maar niet met woorden, enkel even met de ogen.

‘Ja. Begrijpen doe ik het ook niet. Over een halfjaar is hij er uit... dat ze hem voor die korte tijd niet met rust kunnen laten.’

Maar hij ziet Davids brief en gaat een krant zitten lezen. Stilte nu... verre, besloten stemmen... verdere, opene geluiden... dromerig... soezelig... Verre landen... verre zeeën... vreemde namen die je leerde... jaren geleden, maar ze smeadden zich, ze ketenden zich aan de ogenblikken... en keren met die ogenblikken weer terug, jaar-in, jaar-uit... de stellige regelmaat van een kalender...

Maar Bauk en Arjen... ja, het twisten is weer heftig gaande. Over meneer Brom wordt niet langer gesproken. Hij is overgeplaatst naar een kleinere school aan het andere einde van de stad, en hij is vergeten.

Joop met het rosse haar, met de tanden waarover ze nauwelijks haar lippen sluiten kon, Joop schrobt nu de trappen, boent de vloeren, lapt

de ramen van andere stadsgebouwen. Getrouwd zijn ze niet. Hij heeft zijn vrouw gesmeekt hem tegen te houden, hem vast te houden en ze probeert het te volbrengen. Maar het is bijna niet te volbrengen. Hij wil tegelijkertijd tegengehouden en vrijgelaten, hij wil weerstreefd worden en hij wil zijn zin hebben. Hij sluipt avond aan avond zijn huis uit naar Joop... en als hij wegblijft, moet hij voor straf... haar schoenen poetsen. Ze moesten je eigenlijk zulke dingen niet vertellen... je raakt ze niet goed meer kwijt...

Een mens kan tot alles vervallen... een mens kan heel licht tot veel vervallen! Juffrouw Korff leeft altijd in angst voor ziekten... maar denk eens even aan de verzoeking, aan de beproevingen... Zul je ze weerstaan? En als je ze niet weerstaat, hoe leef je verder?

Wat is het leven onveilig... onveilig. Lettie vluchtte het huis uit, de stad uit; Ernestien heeft nu al in maanden niets meer van haar gehoord. Ze schrijft alleen haar moeder. 'Ik maak het goed, ik ben gezond.' Het laatste dat ze Ernestien heeft geschreven, was op een briefkaart: Zie je wel! Ze verbrak haar verloving en de jongen was wanhopig. Snikkend lag hij met zijn hoofd in Ernestiens schoot... En een jaar daarna ging hij getrouwd naar Indië toe. Toen schreef Lettie aan Ernestien die briefkaart: 'Zie je wel!'

Wat is het leven verschrikkelijk onveilig. Je moet maar doen zoals David en zij, toen ze kinderen waren, als er ruzie was bij dronken Bol... je stopte je oren dicht... Of als je 'vrouwtje Doodskop' tegenkwam, die had een open gat, met een opstaand puntje vlees, midden in haar gezicht. 'Zo kunnen we zelf...'

Nee... nee, een andere kant uit kijken...

Maar ik zit ineens helemaal in de zon... helemaal met mijn ene kant zit ik in de zon... die kant van mijn witte jurk is warm... die kant van mijn lijf, mijn schouder en mijn heup is helemaal warm. En mijn gezicht... o, ik hoef het maar even naar het raam te reiken, en nu is mijn hele gezicht in de zon. En de zon aait mij... nee, de zon kust mij... zonnetjes... zonnetjes... zonnetjes op je gesloten ogen... zonnetjes op je wangen... zonnetjes op je lippen... en je opent je lippen en ze springen je mond in... Ze zijn in je mond, en je ademt zonnetjes... 'Ebner... kijk toch eens...' – 'Ja...?'

Ze had willen zeggen: 'Ebner, mijn hele gezicht is vol met zonnezoentjes, ze zijn tot in mijn mond.'

Ze dacht, dat hij zijn krant zat te lezen. Maar hij schrok want hij las niet, hij zat naar haar te kijken... naar de zonnezoentjes op haar lippen... en zijn eigen lippen zijn dun en bleek... het zijn... ja, wat zijn het... ja, het zijn uitgehongerde lippen. O, Ebner, wil je niet mijn lippen... wil je niet de zonnezoentjes van mijn lippen kussen... zou je het niet heerlijk vinden, als ik nu opstond en naar je toe kwam en je mijn lippen gaf... ik zou er niets armer door worden, jij zou er wel veel rijker door worden... Ik kan wel honderd zoentjes missen voor jouw lippen... Je arme uitgehongerde lippen.

Je mag zo iets niet doen, je doet het ook niet, Ebner leest de krant... Maar een woord schoot haar door het hoofd.

Het was de grote avond, Seideravond en vader gaf de wenk. David stond op, of zijzelf stond op als dat jaar de beurt weer aan haar was, en ze liep het gangetje door naar de straatdeur toe en zette wagenwijd de straatdeur open. Buiten was het dan donker, vochtig en donker – en de hoge olm aan de overkant leefde in vreemde geruisen, jonge stemmetjes van pasgeboren blaadjes... en je stond, je staarde... achter je was het stille schijnsel van het petroleumlampje tegen de glimmende, gele wand, en voor je uit de wijde, doorhuiverde duisternis... en je stond, je wachtte... Je hart klopte van hoop: nu zullen ze komen...

Zo was het gezegd, door allen tezamen, in ernstige kracht en vaders stem had het luidst geklonken, boven allemaal uit de rechthebbende stem! 'Kol digfien jeisei wejeigol.' Elk die honger heeft, come en ete, elk, die het benodigd is, zitte met ons aan om het Paasfeest te vieren...

Zo wordt het gezegd en daarna zet je dan de huisdeur open... en je wacht... en je luistert... maar het is stil... en er tikt iets... verspringt iets... dat is de gevangen regen van de vervlogen dag, die roert zich in de olm...

maar nu zul je toch dadelijk wel stappen horen... nu naderen ze, de Vreemden uit de herinneringen en uit de dromen, en van de prentjes... de donkere, kleine, krommen met kaftan, baard, en hoge muts... haastig, haastig en druk in driftige alleenspraak en jachtig gebaar, struikelend van de haast... en de stillen, manken en verminkten, die als geesten zo bleek zijn, hun dwalende ogen branden... en ze komen naar ons... ze

haasten zich naar ons... Want wij zijn vrij en we zijn vanavond ook rijk en er is voor allemaal eten genoeg... zodat dan je hart klopte van hoop, omdat het zo heerlijk is. En eens kwam er die Rus met vader mee uit de synagoge naar huis, en zijn lippen... dunne, bleke lippen, hongerige lippen, o, Ebners lippen... En hij sidderde, marteling was zijn wachten op het eten en je zou hem zeker je deel gegeven hebben, maar het hoefde niet want altijd had moeder voor iedereen genoeg... – Dit mag niet. Ebner, arme man, eenzame man, oude man, kom naar mijn lippen... kom naar mijn lippen die als warme kersen zijn... ik geef ze je, je mag ze nemen. Maar Ebner is een fatsoenlijk man, zelf ben je een fatsoenlijk meisje – een fatsoenlijk meisje moet je zijn. Bij een man moet je altijd ‘onfatsoen’ vrezen... ‘Onfatsoen’ is een woord van moeder, waar je soms ineens om lachen moet. Mannen zijn niet wijzer, mannen moeten kortgehouden worden, zo zegt Bauk. Als Ebner mij nu zou willen kussen... dan zou ik hem een oorveeg moeten geven! Was het niet ‘*Kobus en Agnietje*’?¹ En ook nog een verhaal van een ‘weeuwte’.² En bij Staring. Ja – en Justus van Effen. Overal. Je leest niet anders. Er waren altijd ‘brutale vrijers’, die zoeken ‘kusjes te roven’. En alle fatsoenlijke meisjes staan met oorvegen klaar. Maar de brutale vrijers zijn niet boos, integendeel! Want als Agnietje... ach, het was Agnietje toch wel... als ze de oorveeg vergeet, en als ze zegt: ‘Roof jij maar kusjes, Kobus, zoveel je begeert...’, dan ziet ze Kobus niet meer terug. Maar hoe fermer de oorveeg, hoe eerder de bruiloft. Want ze wil daarom wel met hem trouwen, al geeft ze hem een oorvijg voor een kus. ‘*Kol digfien jeise wejeigol*’ – maar een oorvijg voor een kus. En dit is een wonderlijke wereld, en dit is een ingewikkelde geschiedenis... en begrijpen doe je het niet, maar meedoen moet je toch. Of ze zouden je verachten en je wilt niet veracht zijn. Je kunt het niet verdragen dat iemand je minachten zou.

Maar zo blaas je paardenbloemenpluisjes naar alle kanten weg... en er blijft het lege, platte, bleekgroene zijige kussentje... Ja, Ebner heeft het ook gehoord... Hij kijkt op, hij kijkt blij, boven hun hoofden kwam Hugo zijn klas in en stemde zijn viool... zo lang dat de viool er onge-

1 Schets uit 1733, met als ondertitel *Een burgervryage*.

2 Weeuwte: bedoeld is E.J. Potgieters verhaal *Hoe het weeuwte uit het Hof van Holland werd gevrijd* (1843).

duldig van werd en zoals een kind, dat je eindelijk loslaat – ‘Eerst je jas behoorlijk dicht, en je muts recht, en hier, nog je veter of je zou je benen breken’ – en daar vliegt het met een kreet, het ontvliegt je handen en lachend, beduusd blij je staan... Zo brak het eindelijk los, zo schalde het open, in een jubellied...

*‘Kom, proletaren, laat de moed niet zakken,
Al schijnt de zege nog zo ver...’*

Hoor toch, hoor... de blijde vloot, de wakkeren vloot!
En merk je, Ebner, hoe de andere geluiden zich nu haasten, hoe ze komen toegesneld van alle kanten, hoe elke murmeling er mee samenvloeien wil en hoe alles, alles nu murmeling wordt...? Zo wordt soms alles kleur... als er één felle kleur... die hard-oranje afkakaan... en ik wist niet, dat er zoveel oranje verstopt zat in mijn gebloemde jurk... Wonderen, wonderen, overal wonderen... leven dat in alles leeft... O, en alles roept elkaar... ‘Ebner, Ebner... hoor je het... voel je het?’

Dit is de Huiver, de heilige Huiver. Zo vaar je omhoog in de Vurige Wagen, Elia’s Vurige Wagen, waarmee hij ten Hemel voer. En je bent omwonden door de witte vlammen, de witte vlammen die je zo dicht omgeven, dat je niet ademen kunt...

‘Begrijp jij het dat er nog zijn, die niet meedoen, die niet willen, niet geloven, niet begrijpen...?’

Hij lacht. – ‘Hoe oud ben je...?’

‘Twee-en-twintig. Geen klein kind meer, als je dat misschien denkt...’

Hij kijkt haar aan. – ‘Weet je het zeker...?’

Ebner, wat zijn je ogen zacht. Ebner, wil je mijn lippen? Ik voer bijna omhoog in de Wagen. Maar... wil ik blijven? Wil je mijn lippen...?

Dit zijn golven, golvingen van één seconde, golvingen die zich nauwelijks tot gedachten en al helemaal niet tot woorden vormen. Ze houden beiden het hoofd naar het lichtend-witte plafond geheven en Ebner zegt: ‘Wat is die jongen jong...’

*‘Sluit u in drommen van duizenden aan
Niets is bij machte u dan te weerstaan.’*

Drommen van duizenden... drommen van duizenden... opborrelende drommen... wat was het toch? Er lag iets wits op de bodem van het glas... daar stegen borrelend de drommen uit op... drommen van duizenden, tintelend... parelend, waaiierend... het lag diep in het glas en het glas was tintelend van helderheid, het stond in plasjes op een groen ijzeren tafeltje, je keek uit over het water... Het was de veranda van 'De Waakzaamheid'. En oom Elie had je mee uit wandelen genomen... en oom had zelf koffie besteld... en ineens kwam een klontje onverhoeds over de rand van je glas in je spuitwater neergeduikeld. En er was een borreling, plotseling, niet één tegelijk, maar met achten, met honderden, duizenden, tintelend, parelend van de bodem op... en zo borrelt het nu uit diepten van jezelf, tintelend, parelend en het dringt tegen de kanten aan, van binnenuit, en het zou je uit elkaar willen duwen...

'Ebner, waarom komen ze nu niet... waar blijven ze toch?'

De dag gaat voorbij... de dag is een kaars... werd vannacht te twaalven ontstoken en brandt neer naar zijn eind... elke minuut... Waarom komen ze dan niet?

'Wat hebben ze toch eigenlijk?'

'Och, het gaat natuurlijk weer over Maartje – je kent haar wel. Het is toen immers dadelijk met haar spaak gelopen in de klas van Arjen Brand. Ik had het hem zo gezegd: laat het kind wat vrij, ze is het gewend, ze is altijd door iedereen apart behandeld – alle kinderen trouwens uit dat gezin. Soms zegt ze: "Meester, ik krijg het zo benauwd." Dan mag ze even weg, rondlopen op de plaats. De kinderen zijn er al aan gewend. "Neen" zegt Arjen Brand. "Nonsens. Gelijke monniken, gelijke kappen. Gelijke rechten. Krijg er de onzin wel uit." Maar hij maakt het hoe langer hoe erger. Het lukt hem net zomin als een ander – en ze is een giftig ding als ze gehinderd wordt. Ze is bang voor Arjen... maar thuis hebben ze nu geen leven meer... en nu is een paar dagen geleden de moeder op school gekomen en de oude baas heeft haar te woord gestaan, hij heeft haar niet naar Arjen verwezen, ze zou toch niet zijn gegaan. Ze kruipt in haar kelder als ze hem ziet, ze is als de dood voor hem. Er is ook aan haar wel een steekje los. Alleen de oude baas kan met haar omgaan. Ze heeft al haar kinderen hier bij hem op school gehad... eerst Elbert de oudste, die is nog tamelijk aardig terecht gekomen... en Mientje en de tweelin-

gen, die allebei dood zijn en nu Maartje, de laatste, de gekste van het hele stel... ze heeft het altijd met de oude baas klaargespeeld. En breng nu zo'n mens iets aan haar verstand van een Republikeinse School, van besluiten van de schoolvergadering, dat "de klassenonderwijzer alleen en uitsluitend overleg heeft te plegen met de ouders van de leerlingen". Maar ik geloof, dat ik ze hoor komen...'

Ja, daar zijn ze. Ze praten door de gangen, boze woorden, driftig gestap. Harde stemmen, harde hakken. De boosheid maakt Arjen bleek, zijn wangen vallen in plooiën samen, hij lijkt vermagerd en vergrauwd – maar Bauks gezicht wordt rood en breed, zet uit en zwelt. Ze praat al uit de gang naar Ebner toe.

'Zo, dat weet hij alweer. En hij zal het nu voortaan uit zijn hart wel laten. Het is in één woord infaam... infaam... Eerst zogenaamd je onderwerpen aan de schoolvergadering en dan maar gewoon, tegen de besluiten in, je gang blijven gaan...'

Ebner zwijgt. Boven stemt Hugo nog weer even zijn viool... lichte, fijne, tastende geluidjes... gedwee nog is de viool, zonder ongeduld... Vogel-tjes in middag-gepeins. Nu komt het dadelijk weer... houd jezelf er maar alvast onder klaar... dadelijk komt het, zeker komt het... zo zeker... Zo zeker...

'Je weet toch evengoed als ik dat het mens niet wijs is. Dat ze bang voor Arjen is.'

'En waarom ter wereld zou ze bang voor Arjen zijn? De nonsens.'

'Hij gaat er in november uit.'

'Al ging hij er morgen uit. Het gaat om het princip. Zo'n gemene, oude gluisperd.'

Och, stil nu toch... stil nu toch...

'Kom Socialisten, sluit de rijen

Het Rode Vaandel volgen wij...

Zij volgden de rookkolom daags, de vuurzuil bij nacht.'

Rijen sluiten... vaandels volgen. Het vormt zich tot beelden. In warmten... stromingen... stuwingen zet zich denken en luisteren om, heft zich

op, verijlt en verdicht zich tegelijk.– Ebner wijst naar boven.

‘Dat staat hij toch maar toe. Bij Noordhoek en bij Cramer en bij Van der Wielen mag het niet...’

‘Omdat hij maling aan ons heeft.’

‘Juist! Minachting.’

‘Ons nog niet eens voor vol aanziet.’

‘De moeite niet waard.’

‘En zelf te lui voor een eigen standpunt is.’

‘Nog geen pit als bourgeois.’

‘Maar moeten we nu niet gaan? Wordt het geen tijd?’

‘Bauk weet eigenlijk nog niet helemaal zeker of ze meegaat.’

Hè, waarom zou Bauk niet meegaan...?

‘Bauk, waarom zou je niet meegaan?’

‘Ik voel me wat slap, de laatste dagen. Ik geloof nu toch wel zeker, dat ik zwanger ben.’

Dit is tegen Ebner. En Ebner zegt niets. Maar zo krijg je een klap tegen je achterhoofd, of je loopt met je voorhoofd tegen een open kastdeur op, zo onverhoeds... O – een woord dat je nauwelijks denkt... Het hangt in de lucht, tussen Ebner en Bauk.

‘We zijn bijna een jaar getrouwd. En het is nu al twee maanden achter elkaar weggebleven.’

Bauk... nee. Neen. Ebner staat daar rustig, Arjen heeft het niet eens gehoord. Hij staart in de zon, maar hij ziet geen zon, zijn voorhoofd is diep gerimpeld... hij wrokt over zijn vertrapte rechten. Ik heb verkeerd verstaan. Ik heb goed verstaan. Bauk... dat eerste was erg, maar dit mag niet... Ebner en ik, we waren hier zo-even alleen. En de zon kwam over de hemel naar mij toe gewandeld en de zon gaf mij kusjes, mijn lippen gingen open en mijn mond sprong vol met zonnezoentjes. Hij keek naar mijn jurk... hij keek naar mijn lippen... roomgoud was mijn jurk... in mijn schoot lag een grote plas van gouden room... Mijn witte jurk... En mijn lippen rood. O Bauk... Ebner is nooit getrouwd geweest... misschien weet hij niet eens wat je bedoelt... Andy heeft mij vroeger eens verteld dat ook ongetrouwde mannen die heimelijke dingen weten... Hij keek naar mijn lippen. Ik draag vandaag voor het eerst deze witte jurk die Dora voor mij maakte, omdat het de Dag is... Mijn witte jurk. Mijn rode lippen. Je mag

dat niet zeggen, Bauk. Je hebt er het recht niet toe. Het is niet alleen je eigen geheim, het is het ellendige geheim van ons allen. Als hij het weet van jou, dan weet hij het ook van mij. Ik wil niet dat een man dit weet van mij, en al helemaal niet dat hij eraan denkt als hij mij ziet.

O, maar daar komt Hugo... Hugo met zijn ogen vol gouden lach, zijn witte tanden. Hoe juichte zijn viool. Hij speelt uit zijn geluk, uit de volheid van zijn enige geluk: het socialisme. Hugo – leg haar door je komst het zwijgen op, je bent een jongen, en zo jong als ik ben je, voor jou zal ze zich schamen. Maar Hugo blijft in de gang met Ernestien... die kwam van de anderen kant, ze vingen elkaar op, en Ernestien vertelt hem iets, waar hij om moet lachen. 'Het zou dan tegen het najaar zijn... en mijn verlof zou direct na de grote vakantie kunnen ingaan. Maar precies weet ik het natuurlijk niet. Het kwam de laatste tijd al zo onregelmatig...' Ebner, waarom zeg je niets...? Je hebt mij altijd tegen haar verdedigd... laat je mij nu alleen...?

'Vóór mijn trouwen had ik er altijd al...'

'Houd op, Bauk... houdt je mond... Ik wil het niet horen. Ik wil niet... ik wil niet...'

Ze zwijgt, ze staart, vlamvend, ademloos. Arjen keerde zich om.

'Wat bezielt jou?'

Ebner staat stil of hem alles ontging. Je kunt nu alleen maar vluchten, vluchten met je vlamvend gezicht in de schoot van je witte jurk... en snikken.

'Wat heb jij...?'

Ebner geeft antwoord...

'Ze is misschien niet gewend... dat er zo openlijk... over die dingen gesproken wordt...'

'Zij...?!' Zo zou iemand een mes naar je toe kunnen gooien. 'Zij?! Zij moet wel de preutse spelen. Die mannegek... die fluit... die jongensgek... geneens te vertrouwen bij de jongens van de hoogste klas. Met mijn eigen man zou ik haar nog geen uur alleen willen laten...'

'Je hoort het, Arjen...'

Arjen zwijgt. Zijn dat Hugo en Ernestien, die binnenkomen?

'Wat heeft Eva, Bauk? Waarom huilt ze zo?'

'Het kind is gek. Je zoudt met Ebner, met een man van zijn leeftijd, nog

niet eens mogen praten over doodgewone, natuurlijke dingen... Seksuele aangelegenheden...' O weer... weer... ga je gang maar... bonk maar... stomp maar... Ik ben er al niet eens meer bij...

'Met haar duffe romantiek... bourgeois-schijnheiligheid... maar dat noem ik vuil... Ja, dat noem ik vuil... Daar hoopten we nu eindelijk eens van af te komen... als eerlijke, moderne mensen...'

Arjen leeft plotseling op, alsof hij in Bauks laatste woorden iets vastgrijpt, alsof hij eerst twijfelde... en nu pas zeker weet... dat Bauk gelijk heeft.

'Zeg jij... ben jij eigenlijk wel partijgenoot... ben jij aangesloten...?'

'Ja... ja... en wat zou dat... wat bedoel je... waarom vraag je dat...?'

Ze keerde haar gloeiend, natgehuild gezicht naar hem toe, het kan haar niet schelen.

'Omdat je... omdat je wel gek lijkt. Je hoeft niet te bijten...'

O, het oude spook. Anders dan de anderen... altijd anders dan ze willen. Wie heeft gelijk? Ebner, wie heeft gelijk...? Wie van ons beiden zou zich moeten schamen...?

'Kom... Kom...' – Ze zijn alleen. Hij laat langzaam zijn grote witte zakdoek uit de plooiën openvallen, hij is veel langer dan zijzelf. Hij droogt voorzichtig haar ogen, hij veegt sussend de tranen van haar wangen af. – 'Kom... Kom...'

En ze staat tegen hem aan, en ze fluistert:

'Ebner... ik ben geen jongensgek... Of... ben ik wel een jongensgek...? Wie zou mij kunnen zeggen, wat ik eigenlijk ben...? Zou jij het mij kunnen zeggen...? Ebner, wie ben ik...?'

Hoor, dat kleine, gejaagde, dat verstopte... schichtige, vreesachtige... dat is zijn horloge... maar dat diepere... zwaar... zo zwaar... een dreuning tegen mijn slaap... dat is zijn hart... zijn hart slaat boven de zonk van mijn slaap... Hoe slaat het... waarom slaat het zo? Wat wil je hart dan, Ebner... wat begeert het... waarom slaat het zo... waarnaar haakt het... jaagt het... Waar smacht het zo naar...? In donker opgesloten hart... smachtende hart... het slaat aan mijn slaap. Kloppende, kloppende hart... hart van de hele wereld... Weet ik het... kan ik het... Mag ik het...? 'Laten we gaan. De anderen wachten.'

Ja. Maar houd mij even aan je hand. Tot de grens van de wereld... houd

mij aan je hand! En laat mij nu maar los... geef mij maar hieraan over. Want dit zal mij nu wel verder dragen... en alles is goed. Het mei-groen wuift... de mei-bloei geurt... het mei-rood gloeit... de mei-dag brandt als een kaars... waaierende, witte vlam, vlam van Geluk. O, de dag is vervuld van geluk... de dag, de stad, vervuld van geluk. Honderden ogen stralen het uit, stralen het in elkander over, honderden monden ademen het uit, ademen het elkaar toe... gezichten gloeien het elkander tegemoet. O, waaierende, witte vlam van geluk. Bevende borsten, die hun volheid niet dragen, niet bevatten, juichende, zingende monden...

'Dat is ons Heilig Ideaal...'

Zo schijnt een lamp zijn licht uit... zo zingen ze uit, wat ze in zich dragen, zingen het de lucht in, vlam naar vlam... De stad staat in vlam, de hemel is vlam. Elk draagt het voor zich, allen dragen ze het samen... het draagt ze allen:

'Dat is ons Heilig Ideaal...'

Wie deed eenmaal 'heilig' in 'veilig' weerklinken? Heiligheid... Veiligheid... Vondel!

'Buiten God is het nergens veilig...'

Ja, heilig is veilig. Het Heilig Ideaal staat om je heen als een muur... het staat boven je hoofd gespannen als een tent. Het is een huis om je heen gebouwd. Je zult nu nooit meer in donker en ongewisheid verdolen – er is je over alles een Licht opgegaan. Er is: de Partij. Er zijn: de Leiders. Zoals Hugo Mols zegt: 'Tak...' zo zei je vroeger: 'Vader.' Twee keer heeft hij in een ademloze luisterkring gezeten en hem horen spreken, de Leider, de Vader.¹ Hij weet het, hij weet alles van toen, van nu, van dan. Alles is nu heel helder, heel licht, heel eenvoudig geworden, er is geen chaos meer. Zo zat ik eens als kind voor de doorengeworpen stukken van een grote legkaart... het was een hele doos vol. Vader had hem van een veiling thuis gebracht... je had hem nog nooit in elkaar gezien... je nam een stuk in je hand, je legde het weer neer – je dacht: in die alle

¹ Pieter Lodewijk Tak was SDAP-politicus en hoofdredacteur van het dagblad *Het Volk*.

tezamen zit het ene Beeld verborgen... maar wat moet ik doen, om het op te roepen, dat het leven gaat... wat het eerste aanpakken... waarmee beginnen... en je werd benauwd. En zo was het later... er was altijd het lokkende, verborgene ene beeld... en die beangstigende dooreengeworpenheid van de afzonderlijke stukken... en nu leeft het beeld... het Beeld van de Wereld... geen angst meer, geen benauwdheid meer, geen onzekerheid meer – de grootste van allen heeft de eeuwige waarheid blootgelegd en de Leiders, de Vaders, dragen die aan ons over. Er zijn geen raadsels, geen twijfel, geen vertwijfeling langer.

Hugo Mols begeert nu verder niets. Dit is zijn eerste en zijn laatste wens sinds hij uit het weeshuis kwam, dit is zijn eerste en zijn laatste geluk. Hij zegt – je hoeft maar enkel en altijd in alles getrouw te zijn en je leven ligt voor je uit. Je geeft je maar over, je volgt maar waar de Vaders wijzen. Je moogt hopen, dat je eenmaal ook zelf iets moogt doen - je moogt je dat pogen waardig te maken, dat je iets zal worden opgedragen, maar als het anderen toevalt, dan moet je toch tevreden zijn, toch trouw en eerlijk dienen blijven. Eéns voor je hele leven moet je je dat voornemen - Hugo heeft het zich voorgenomen...

Heiligheid. Veiligheid. Er was, voor jaren en jaren, een boze droom, van de man met de gespleten vingers. En moeder zei, de anderen morgen: 'Waarom zeg je dan ook altijd zo schielijk en zo oneerbiedig je nachtgebed? Daar komen de boze dromen van.' Maar het nachtgebed was lang en het *Sjemang* moest je drie keer herhalen, en je had soms zo'n slaap. Maar de dag na de droom heeft ze het heel nadrukkelijk gezegd, heeft ze ze allemaal, de Beschermers, tegen de man met de gespleten vingers, tot zich geroepen en om zich gesteld: 'Michael vóór mij, Gabriel achter mij, Uriel ter linkerzijde, Gamliel ter rechterzijde... en boven mijn hoofd de Alomtegenwoordigheid Gods.' En wat je zoveel avonden van zoveel jaren had gezegd... maar geleefd had het niet eerder... en ineens was er de Huiver, de Vurige Wagen...

En boven mijn hoofd de Alomtegenwoordigheid Gods...

En dat bleef nog dagen. Je liep naar school... je zat op de schommel... je stond te hengelen naar stekelbaarsjes... 'En boven mijn hoofd de alomtegenwoordigheid Gods...' als een eindeloos in je nagalmende muziek.

Heiligheid. Veiligheid. Dit nu... de Partij. Het Heilig Ideaal.

Boven mijn hoofd de alomtegenwoordigheid Gods... *Volmaakte veiligheid...* Ze is met Dora en met Ernestien en met Ebner en met Hugo in een grote, blijde bende opgegaan... allemaal vrienden en vriendinnen... allemaal trouwe handen die je eigen handen drukken, ogen, aan jouw ogen overgegeven, lachende monden, die warme woorden spreken. Ze hoort namen, vangt ze op, herhaalt ze... verwisselt ze, en er wordt gelachen... Ze hoort ook nu en dan haar eigen naam. 'Dit is Eva...' 'Ja, zij heet Eva.' Zoals Ebner haar naam zegt... O, ik wil je, ik moet je mijn lippen geven, omdat je zo mijn naam zegt, zo dat het een liefkozing is... Ik zou een schootkindje willen zijn en je zou mij van het ene in het andere armenpaar reiken en ze zouden mij allemaal kussen, mannen en vrouwen zouden mij kussen. Dit is de Liefde. Dit is het Geluk... je bent geen 'meneer' en 'mevrouw', geen juffrouw die el die... je bent Dries en Ben en Jaap en Willy, Dora, Eva, Ernestien... Een dikke vrouw heeft haar gezoend. 'Eva, ik vind je een snoes. Je moet tegen mij tante Line zeggen. En je komt eens bij ons? Wij hebben geen kinderen. Koffiedrinken kom je...? Eten kom je...?'

O ja... ik kom... o ja... o ja... En een man zei lachend tegen Ebner... 'Wat een aardig kind...' Hij zei het zacht, maar ik hoorde het toch. Een grote man met een grote snor. En Ebner lachte ook. 'Ja, ze is aardig... ze heet Eva...' O, je moest al die ogen, al die handen... maar er zijn er zo veel, hele stoeten trekken je voorrij... met een enkele lach, een handvuif achterom, een blinkende blik... een korte, juichende schal zoals vogels onder het vliegen achter zich laten in de lucht... En je hart doet pijn van de dringende liefde... De liefde tot allen, die het Ideaal met je tezamen dragen. Het is een veld vol madelieven... altijd pluk je meer... je schort is al vol, maar je plukt het niet leeg...

De dag brandt als een kaars, brandt naar zijn einde, zakt brandende ineens... de koele, heldere avond in. Nu volgt de volheid van de verzadiging... het langzamer gaan, het rustiger praten, de terugkeer naar de huizen... je merkt nu weer ineens dat er ook de anderen nog zijn... de vijanden, de schimpers, de onwilligen, botten, onontvankelijken. Ze staan aan de kant, ze grijnzen, wijzen, kijken... Wat moet je hard zijn om dit niet te willen, stompzinnig om het niet te begrijpen, laf om het niet te durven. Zo hard, zo stomp, zo laf... en je dan nog te durven verto-

nen, hier waar de zilverwitte vogelkers in het heldere licht, in de dalende koelte, in de opstaande wind, over het rillende gras, over het blonde fronsende water, van zwaaiende takken de kleine, ovale lovers strooit. Hey jij daar, die daar staat te schokken van de spottende lach met je dikke buik, die jezelf zo modieus vindt en ons zo gek... of jij, venijnig scharminkel van een stadsboertje met je schippersbaard... als ik je eens bij je armen pakte, bij je benen greep, in ons midden sleurde... je wou over een kwartier niet meer van ons weg... – Maar daar, bij dat bonte, ronde tulpenbed, rode tulpen, gele tulpen, tiggertulpen... ze hebben de hele dag de zon gedronken en geven nu de schemer van hun overmaat terug... Kijk, Ernestien, zijn dat niet Arjen Brand en Bauk? Ja, ze zijn het, ze hebben ons ook al gezien.

O Bauk... Bauk... laten we goed zijn, laat alles weer goed zijn. Misschien had ik ongelijk – zeker had ik ongelijk. Echt en eerlijk moeten we zijn in alle dingen, en voor niets, als mensen, mogen we ons schamen.

Ja... nu gaan ze allemaal mee... ze mogen immers allemaal mee, Ernestien... en we gooien de ramen open, en we laten de lampen uit... want we willen het laatste van de dag, van de Dag... we geven ons nog lang niet aan de nacht gewonnen want dan is de dag voorbij... we willen het verre gemurmur uit het warme binnenste van de stad... dat is het feest, het Meifeest... we willen de dichtbijge fluisteringen van satijnig groen in bleekblauwe koeltes... jonggeboren groen, meigroen, feestgroen... we willen de geuren, de stemmen, de glanzen... we willen van de Dag, van deze dag, ons geen zucht, ons geen ritseling laten ontgaan. Ga nu allemaal zitten... om de tafel... bij het raam... tante Line en oom Daan en Arjen, Bauk, en Ben en Jaap, en Willy en Walter en jij toch ook... stijve Fries... hoe je heet ben ik vergeten... al ben je stug... al wil je mij je ogen niet geven. Och, hij zal moe zijn... Ben is óók moe... je kijkt het hem aan...

‘Hij is niet sterk en hij zit voor een moeilijk examen. Duits B – stel je eens voor! En hij leert wel goed, maar hij leert niet vlug.’ Zo fluistert tante Line, wiens bovenbuur hij is.

‘Ben, zit alsjeblieft niet zo dicht bij het raam, de avonden zijn nog koel deze tijd van het jaar.’ – Hij schuift gehoorzaam zijn stoel naar de tafel toe. En daar staat onverwacht Rebecca in de deur.

'Hé, Rebecca, waar kom jij vandaan? Als een geest, door het sleutelgat? Want niemand heeft je horen bellen.'

'Ik ben hier al een poos. Ik zat in de keuken bij Tonia...'

Aarzelend blijft ze in de deur. Ze kent de meesten niet, ze is ook geen partijgenoot. Ze hoort niet tot de schimpers, de botten, laffen, geslotenen... en daarom zal ze dan ook nog wel komen. Haar vader was een rabbijn en ze hangt met haar hele hart aan de oude joodse Wet. Ze spreekt er niet over, ze voelt ervoor - ze vecht in het getto, waar de arme joden wonen tegen de ontrouwen en de onverschilligheid, ze verkeert onder de armsten, ze geeft aan die armsten haar tijden haar geld. Ernestien wilde eens weten, toen ze pas elkaar hadden leren kennen, of ze misschien zionist is, als ze van de kunnen niet kan zijn. Ze is evenmin zionist. Ze zegt: ik wil van al die dingen niet horen. Ik ken mijn werk, ik weet mijn weg. Ze is mager en geel, heeft een grote neus en diepe, dringende ogen. 'Hier, ik heb meteen de krant uit de brievenbus gehaald.' Ernestien strekt de hand uit maar Arjen grist haar voorbij en ze geeft zich lachend gewonnen. Hij is met het blad naar het raam gelopen, heeft het sidderend van ongeduld uiteengeslagen, ritselend hangt het tussen zijn gespreide handen. In het koele late licht is zijn gezicht vergrauwd, maar zijn ogen tot bijna doorschijnend waterblauw verhelderd. Rusteloos turen ze, zoeken, voren, langs de lange kolommen, naar boven, naar onder, naar boven, naar onder, als renden ze hoge trappen op en af.

'Dacht ik het niet? Daar heb je de bourgeois-praatjes weer. Daar... daar... Moet je zo iets lezen...'

'Lees dan voor! Lees voor!'

Hij vermorzelt de woorden, verbrabbelt de klanken, stamelend van verontwaardiging.

'Ook Veldman was als gewoonlijk weer van een meeslepende welsprekendheid. Maar het moet ons van het hart dat we elke keer, als we hem zo horen donderen tegen "maatschappelijk onrecht" "uitbuiting" "verdrukt proletariaat" aan zijn grote villa moeten denken, en aan zijn schilderijen en aan zijn boekerij... En dan...'

'Ach, gooi toch in de prullenmand dat vod. Laat je vrouw er morgenochtend de kachel mee aanmaken.'

'Lap het aan je laars. Erger je toch niet altijd opnieuw...'

‘Met hun lage tactieken. Zelf leven ze maar raak. En van ons zouden ze verlangen... Of het er toe doet... En dat weten ze zelf net zo goed. Enkel wantrouwen zaaien onder het proletariaat...’

‘Laffigheden... Tolstoj’tje spelen...’

‘Tolstoj heeft het evenmin gedaan. Praatjes voor de vaak...’

‘En al had hij wel... de sentimentaliteit. De nutteloze vertoning. Elk twee centen...’ – ‘Mocht je nóg willen. Met je drieën één cent.’

‘Rebecca... zeg Rebecca... ben je dronken? Sta je te slapen? Je houdt je blad helemaal scheef en alle kopjes glijden naar de kant.’

‘Daar, daar... pak aan!’ Ze duwde haar het blad in de handen... ze trilt, ze keert zich naar Arjen.

‘Dus, dát zegt u meneer... dus dat is zo, meneer... dat in uw partij er niet op aan komt, dat het niet uitmaakt wie je bent, als mens, en hoe je leeft, als mens... Maar als dat waar is, meneer, dat die Veldman in een grote villa woont en schilderijen... en wat staat er allemaal... dan heeft de man die dat schreef in de krant, groot gelijk... Dan zeg ik u, dat de man, die dat schreef...’

‘En zelf geen haar beter is... Niets dan stokerij. Gemene tactiek...’

‘Het doet er niet toe, of hij geen haar beter is... en ik geloof u ook graag dat zijn beweegredenen onedel zijn. De meeste mensen hebben onedele beweegredenen...’

‘Hier, Eva... ga jij maar even met de thee rond.’

Ernestien spreekt zacht, ze heeft een kleur, ze is verlegen maar lacht een beetje..., ze vindt het toch misschien niet helemaal verkeerd, dat Rebecca deze dingen zegt. De anderen zitten met gezichten, star van verontwaardiging, stom van verwondering. Arjen haalt de schouders op, hij gromt – dit is hem te min, dit is de inspanning van het antwoorden niet waard.

‘Hier Ben... jij zonder melk... tante Line... u met van allebei veel... en Walter gewoon... Arjen... Willy... Rebecca... neem een kopje, neem dit, het is het slapste...’

‘Dank je... dank je... maar ik blijf hier niet langer.’ En ze is weg.

En zo barst achter je een hagelbui los. Ze praten allemaal door elkaar, Bauk boven alles uit. Maar Ernestien zegt niets.

En Bileam ging de hort op om te vloeken, en zegende omdat hij zegenen

moest. Je kunt niet zwijgen, als je spreken moet.

'Zou het toch niet mooier zijn, als je zelf zo kon leven...?'

'Wat zegt ze...?'

'Wat bedoel je...?'

'Wat meen je eigenlijk, kind...?'

'Ja... ik bedoel: zo te leven...'

'Hoe te leven...?'

'Zoals je wilt dat het eenmaal zal zijn...'

'Maar je raaskalt, je leuter, je kletst de bourgeois kranten na...'

'Maar kind... het zou momenteel immers welkomen nutteloos zijn.'

'Onzinnig... in een maatschappij die nog nergens rijp voor is.'

Wat zegt tante Line dat daftig.

'Je doet het ook niet voor anderen, je doet het voor jezelf...' En diep in de brede echo van vaak herhaalde, langgekende woorden, de telkens terugkerende waarschuwende samenvatting van de spijswetten.

'Het zal u een verfoeisel zijn.' Onrecht doen en bij onrecht toezien... vals spelen en... verontreinigingen... dat haatte je als kind al in anderen, in jezelf, om jezelf, ter wille van jezelf... de wereld werd er niet beter van... niet zuiverder en rijker... maar er zijn dingen, die je niet kunt, ter wille van jezelf. Als je zo het onrecht haat... en hoe stond hij daar in de zon, boven honderden uit, die luisterden, luisterden... en zijn uitgestrekte handen... en zijn zegevierende stem... 'Het zal u een verfoeisel zijn...' Maar als je het zelf niet eens zo diep kunt haten, zo woest kunt haten, dat je er zelf niet in leven kunt, waar haal je dan de kracht vandaan om te zorgen dat het anders wordt...?

'Allemaal gemakkelijk eisen stellen voor wie zelf niets hebben en het zelf niet hoeven doen...'

Eisen stellen...? Neen natuurlijk, je moogt geen eisen stellen. Hoogstens deze: laten we de onmacht erkennen... Bauk wil toch ook... openhartigheid. We mogen het lagere niet loochenen. Laten we dan in geen enkel ding het lagere loochenen...

'En wie zouden de eersten zijn om Veldman uit te lachen? Diezelfde bourgeois... die hem nu honen.'

'Och, praat er niet over. Laat kletsen het kind...'

O... Bauk! Eens vermoord ik je tóch. Want ik geloof niet dat wij-tweeën

nog lang in dezelfde wereld kunnen leven. Het zal ervan komen, dat ik je vermoord. Weet je, Bauk... dat er een moordenaar in mij steekt? Oude Salomon Beer nam eens ineens mijn rechterhand, toen ik een kind was, hij boog de duim naar beneden... hij zei... Jij mag wel oppassen dat je geen doodslag begaat. Het zit in je hand en je grootvader was een driftig man. Een edel mens... een doldriftig man... en jij lijkt op hem... zei oude Salomon Beer... en hij zou nog meer hebben gezegd maar moeder verbood hem. Bauk... er zijn ogenblikken waarin ik weet dat ik nobel zou kunnen zijn... maar jou vermoord ik... En niemand hoeft mij dan vrij te pleiten. 'Ontoerekenbaar...' Nee. Dank je voor ontoerekenbaar. Ik! Ik! Geen traan. Geen spijt. Waarom deed u het eigenlijk? Zij leefde mij in de weg. En ik wandel kalm de gevangenis in...

Duizelig... duizelig... wit schuim in je hoofd... en daar zit Ben. En hij praat, hij praat al een poos. Zeg het nog eens over, Ben... ik hoorde je niet... ik begreep je niet... ik hoorde enkel geluiden...

'Ik zei: het zijn allemaal atavismen van oude ideologieën.'

Atavismen... ideologieën... maar... wat is dat allemaal precies? Zo droom je van een examen. De ene vraag volgt de andere en je weet geen steek en ineens schreeuw je het uit: Maar meneer, ik heb voor deze akte helemaal niet gestudeerd!

'Alles individualisme... individuele ethiek... alles uit de tijd... uit de oude doos. Tobberijen waar de 18^e eeuw zich het hoofd mee brak. De *Aufklärung*... Lessing... zelfs Kant met zijn *Categorische Imperatief*... door en door burgerlijk... burgerlijk individualisme... — Schiller ook... en Schleiermacher net zo goed... elk zijn ethiek op zijn eigen houtje... burgerlijke ethiek... goed voor die tijd. Goed voor die mensen. Maar als we nu nog niet verder waren...'

'Domineesgeleuter...' – 'Meisjesklets...' – 'Beschimmelde romantiek...'

De hagel, de kletterende, adembenemende hagel, als zo-even achter Rebecca aan.

Maar tante Line komt ertegen op.

'Laat hem toch... laat hij het haar allemaal eens goed uitleggen. Ze is toch nog maar een kind.'

De hagel trekt weg.

'En nu, Ben...?'

'Nu houden we ons met die dingen van individuele ethiek niet meer op... nu is er nog enkel dat, wat we stellig weten... het grote Systeem... zuiver-wetenschappelijk gebaseerd... en de uitdrukking daarvan: de Partij. De Klassenstrijd... en dat je daarin natuurlijk aan de goede kant moet staan, aan deze kant... Aan onze kant...'

'Als je klaar bent met doceren, Ben... mogen we hier dan nog even je gewaardeerden raad? Kijk, de zaak is deze: Walter en Willy vinden... dat er toch tegen die kerel... die Kantproleet...'

'Ik kom. Je vindt het goed, Eva...? We praten er nog wel eens over.'

Tobberijen uit de achttiende eeuw! Dan ben ik dus meer dan honderd jaar achter... dan wordt het hoog tijd dat ik inhaal! Schiller... En Kant. Maar dat was immers een groot filosoof. Uit de tijd... allemaal uit de tijd. Wie noemde Ben ook nog meer...? We praten er nog wel eens over...

En Hugo, verleden week... er werd dicht bij de school een grachtje gedempt, voor de aanleg van een plantsoen. Karrenvrachten zand... karrenvrachten zand... en we stonden erbij. Ik zei: 'Ze schieten niet erg hard op. Hoeveel zand moet er toch wel in, eer je ziet dat ze vorderen?' 'O, wel honderden van die karrenvrachten...' En we zwegen even, en toen zei Hugo weer: 'Zie je, Eva, zo moet je zijn! Daar moet je je voor jezelf tevreden mee stellen. Eén zo'n karrenvracht zand. En ééns is er dan toch het plantsoen... Je moet zo jezelf wegcijferen kunnen. Je moet beseffen, dat je niets bent...'

En hij zag heel bleek en zijn stem... je keek maar een anderen kant op. Wat is dat goed, wat is dat mooi... als je zo jezelf wegcijferen kunt. Een karrenvracht zand... daar stort hij het water in, een dikke, geelbruine vloed, en gaat er verloren... op de bodem in donker gesmoord... en daar moet je voor jezelf tevreden mee zijn...

Het komt er niet op aan, wat er met je gebeurt. Zo zegt Hugo.

Hugo, je hebt gelijk...

Het komt er niet op aan wat je doet. Zo zeggen de anderen, zo zegt Ben

Ben, je hebt ongelijk...

Er is een verschil... maar waar...? Dit is een geluk: je weet altijd onwrikbaar dát er ergens een verschil is, voordat je weet wáár het verschil is – je kunt dus zoeken tot je het vindt, tot het in woorden voor je ligt.

Je zoekt in stilte, je zoekt de stilte. Hier is de stilte, ik ben zo goed als

alleen... ze overleggen, heftig, en ze redetwisten... En als ik nu, voorzichtig tastend, als voetje voor voetje, naar binnen dat voelen volg, dat voelen dat er verschil is, naar het verschil toe... dan kom ik eerst bij iets dat ik al weet... en ik geloof wel dat er ook verband is... maar dat zou ik nog niet zeker kunnen zeggen... o, je moet met die dingen zo voorzichtig zijn, want al te dikwijls... lijkt het maar zo... Dan het gaat je net als met de legkaart... de hele boel moet weer door elkaar. En opnieuw begonnen worden.

Maar... zou juffrouw Korff nu wezenlijk verliefd op Penning zijn en dat ze hem daarom altijd zo uitscheldt...? Altijd hetzelfde: 'Cynicus, cynicus... zo word je, als je je geloof verliest...' Het was een krankzinnig verhaal, een akelig verhaal – je wist eerst niet of je moest lachen of huilen. Hij had het van zijn dokter gehoord. Er was een knecht in het gasthuis, die te weinig, of die een te kleine schildklier had... En wie zijn schildklier mist, of er te weinig van heeft, die schijnt niet verliefd te kunnen worden... Die knecht keek dan ook nooit naar een meisje om. En toen hebben ze hem... ja, hoe ze het deden, dat wist Penning niet te zeggen... maar hierop kwam het neer... dat hij later te veel of een te grote schildklier had, en geen meisje meer met rust kon laten... Ja, als Penning zo brult en juffrouw Korff zo gek doet – dan lach je mee, al staat het huilen je nader... want zo'n verhaal is niet vrolijk. En daar kwamen Arjen en Bauk...

'Hallo, jullie... tortelduiven... wittebroodsklanten... weten jullie eigenlijk wel wat de zetel van de liefde is?' Ze bleven staan en hij deed voor de derde keer het verhaal van die gasthuisknecht... Arjen haalde de schouders op, hij lachte niet eens, maar Bauk had wel dadelijk haar antwoord klaar.

'Denk jij nu werkelijk dat je mij, dat je ons daarmee hebt? Denk je soms, - dat wij bang voor de nuchtere, natuurlijke waarheid zijn? Voor háár is het nuttig... de romantische idioot... Trakteer haar op dat moois dat je natuurlijk weer uit je duim zuigt.' Maar dat was niet waar. En een paar dagen later liepen ze met hun drieën om vier uur naar huis, Penning, Ebner, en zij.

'Nu zal ik jullie die viool eens laten zien, waar ik al maanden op aas, waar ik voor zal proberen op te sparen als ik eindelijk mijn geld eens in

mijn zak houden kan.' En ze kwamen bij de winkel – er stonden piano's, er hingen violen.

'Dat is hij... daar hangt hij... O, het is een prachtinstrument.'

'Een schildklier,' zei Ebner...

'Een schildklier... hoe bedoel je?'

'Zetel van de liefde... zetel van de muziek. Die gasthuisknecht kon niet verliefd worden toen hij geen schildklier had, en hij kon niet ophouden met verliefd worden, toen hij er wel een had. En daarom schimp jij op de liefde! En als ik van die viool de snaren kapot snijd of ik gooi het hele ding in het vuur – dan kan jij er geen muziek meer op maken. Maar daarom schimp ik niet op de muziek...'

'Ik zie niet in... dat het... hetzelfde is...' Maar o, wat klonk het benepen, en Ebner zei dan ook niets meer, hij lachte alleen.

Maar zo kom ik er niet. Je loopt in het land en je komt voor een sloot... je bent verkeerd... de vlonder ligt verderop. Maar ik geloof wel, dat ik er even langs moest. Ik ging naar huis... ik dacht... als er nu brand komt, vannacht in de winkel... in dat magazijn... en alle piano's en violen verbranden... is er dan minder muziek in de wereld...? Neen, er is niet minder muziek... want Muziek is als Licht, is als Liefde... Iets... dat niet minderen kan... Maar ik dacht ook dit: als er eens helemaal geen muziek-instrumenten meer waren... of er dan nog muziek zou zijn... Neen... ze moeten er zijn... en zullen er ook altijd zijn... je zoudt niet alle instrumenten weg kunnen doen, of weg kunnen denken, je zoudt ze altijd weer denken en maken. Telefoondraden... boombladeren... en een dan touwtje tussen je tanden... dat zijn immers al muziekinstrumenten.

Maar zo kom ik er nog niet... Hoe ging het toen verder...? Waar spring ik over de sloot? Nu komt het eraan, en dit is de overgang... nu heb ik het, nu heeft het mij... De winkel met de instrumenten én de karrenvrachten zand... Het komt er niets op aan, wat er met je gebeurt. Hugo, je hebt gelijk... dit prijsgeven van jezelf is het grootste, het mooiste, het hoogste...

Maar als de instrumenten nu niet deugen, wat dan...? O Hugo, hoe stem je niet zelf je viool, zo zorgvuldig, zolang, zo scherp luisterend, vanmorgen nog... eer je spelen ging... Sla hem kapot, en niets is verloren. Laat hem vervallen... en alles is verloren... Sterven mogen we... maar beder-

ven mogen we niet! Op de ene manier onszelf prijsgeven, op de andere nooit. – O Ben... en jullie anderen allemaal... jullie hebt ongelijk... Het komt er niets op aan, wat er met ons gebeurt – maar het komt er alles op aan, wat we zijn... En als dat niet zo was... dan zou ook niets er meer toe doen - dan kon ook alles ineens wel naar de hel... naar de donder... naar de verdommenis... de hele wereld... en dit is weer: de gespletenheid... dat elk van ons, tegelijkertijd Niets en Alles... het onbelangrijkste en het allerbelangrijkste... als die ééne viool... Hij mag elk ogenblik verloren gaan... maar zolang hij bestaat, moet hij goed zijn, of hij helpt de wereld verpesten... En wat zullen we gaan verbeteren aan een wereld, die we toch zelf weer verpesten...?

Ben... ik weet het... ik geloof dat ik het weet... Nee... Ben, ik weet het niet... waar haal ik de moed vandaan...? Meer dan een eeuw ben ik achter! Zou het trouwens zo eenvoudig kunnen zijn...? Maar Ernestien stak de lamp aan – ze staan allemaal overeind en klaar om weg te gaan.

O... ga jij nu ook al weg, Ben... en ik wilde je juist vertellen...

Langs 'tante Line' om, raken elkaar hun ogen, in een wederzijdse vraag. 'Wat zijn we zonderling in ons gesprek blijven steken, zo-even...'

'Ja...' – Hij kijkt op zijn horloge.

'Ik kan nog wel een ogenblik blijven, als ik mag. Ernestien, Eva en ik zijn zo midden in ons gesprek blijven steken. Als jij het tenminste niet onge-zellig vindt, tante Line.'

'Nee – maar maak het niet te laat, vadertje. En doe je das om, straks. Ernestien, let je erop dat hij zijn wollen das niet vergeet?'

En ze staan samen aan het raam, en elk van beiden wacht tot de ander zal gaan spreken.

'Je kunt nu nog door het hele park heen kijken, tot de overkant. Maar als het groen weer dicht is, over een poos, dan is dat uit...' – 'Ja...'

Paarse tulpen, witte tulpen. Paarse worden donkerder, witte worden lichter, in de schemering. De zoete wind breekt je lippen open, wil regelrecht je keel in... maar dat doet niet de wind alleen... dat doet ook het zachte lachen... fluisteren... schuifelende voeten. Alles weer rustig, alles als anders... de Dag voorbij.

'Ja... we hadden het erover... en jij meende... je beweerde... en toen zei ik...'

'Ja, Ben... en over alles wat jij zei... heb ik zitten denken... en ik geloof...'
 Ja, wat geloof ik eigenlijk...? Ik weet het niet... en het doet er niet toe...
 want hij luisterde niet... Hij keek naar mij en hij luisterde niet... Keek je
 misschien naar dat krulletje aan mijn slaap, dat soms in mijn oor kruipt?
 Ja Ben, het kruipt soms in mijn oor. Iedereen vindt het een grappig krul-
 letje... het is bijna zuiver rond, het glanst als de zon schijnt.

'Je zou eigenlijk eerst veel meer moeten lezen, moeten weten.'

'Ja, natuurlijk.'

O, natuurlijk moet ik veel meer lezen, veel meer weten... Of keek je naar
 de ronding van mijn wang? Ik heb een aardige kin, ik heb een zachte
 hals... mijn kin en mijn hals komen in deze witte jurk, in deze nieuwe
 witte jurk, pas tot hun recht. De witte jurk is eigenlijk wat te dun voor
 zo'n koele avond, en ik heb er zo-even over gedacht mijn blauwe wol-
 len schooljurk aan te trekken... maar wat een geluk, dat ik het niet heb
 gedaan. Wat een geluk, wat een geluk, dat ik het niet heb gedaan! Want
 denk eens, dat ik het wel had gedaan. De naaister heeft de mouwen ver-
 knipt en dat maakt de schouders zo plomp, en je ziet niets van mijn
 hals...

'Ik zou je allerlei boeken kunnen lenen...'

'Dat zou ik heerlijk vinden. Dat moet je doen...'

Hij zal mij allerlei boeken lenen! En dit is ook alweer een zo gelukkig
 toeval – dat ik aan zijn linkerkant ben gaan staan. Want anders zag hij
 nu die gedrochtelijke rode pukkeltje naast mijn neus. Ernestien zei gister:
 'Je betaalt een dubbelte boete, als ik nog een woord over dat onnozele
 pukkeltje hoor.' Maar vandaag heb ik er de hele dag niet aan gedacht...
 alleen vanmorgen, even... en zo-even zat ik alleen, zat ik zo goed als
 alleen, want de anderen waren in overleg, in twistgesprek, ik was met
 mezelf alleen achter mijn gesloten oogleden... en toen bestond ik niet.
 Niets van mij bestond. Mijn jurk, mijn schouders, mijn hals en mijn
 wang, en de gedrochtelijke pukkeltje naast mijn neus, en het krulletje aan
 mijn slaap... en nu ineens bestaat er niets anders meer. Zo keer je voor
 de grap de toneelkijker om en wat groot en dichtbij was, wijkt naar ver-
 ten en wordt klein... Het waren grote dingen en ze stonden mij zo na...
 zelf was ik klein en veraf... nu is het alles omgekeerd... Ik wilde zeg-
 gen: 'Ben... zo heb ik het overdacht...'. Maar hij luisterde niet... ik zag het,

voelde het... en wonderlijk... wonderlijk... wat dichtbij was, wat mij na stond, week naar verten en werd klein... en ik-zelf kwam naar voren, en enkel ik-zelf ben nu dichtbij, en ik ben zo groot, ik ben groter dan de hele overige wereld samen. En enkel mijzelf sta ik nu na, enkel dit is belangrijk: dat ik niet mijn kale, blauwe schooljurk, die mijn schouders plomp maakt, die mijn hals verbergt, in plaats van deze witte heb aangetrokken en dat ik aan zijn linkerkant ben gaan staan...

DIT UIT DROOMLOZE SLAAP OMHOOGGESTOTEN WORDEN – waar gebeurde het eerder? Wat was het? Was het de lift, uit regenschemer naar het hoge, zilveren licht? Nee – je dook voor de eerste keer van de springplank af, je schoot het donker in, het water greep je vast... en stootte je weer uit en je ving in je ogen de zon en het blauw en het groen en 'De Wilde Jager'. Veiligheid en blijdschap – elke keer opnieuw beleefd. Ja, het is zo... twee weken geleden is het gekomen en zo vaak mij de slaap ontvoert, zo vaak keer ik weer en weet het weer en neem hem in bezit en zoals eenmaal zonen groen en blauw, zo vang ik in mijn ogen dat stille, witte naast mijn bed – zijn wieg. Hij slaapt binnen in het dichtgeplooid kooitje, achter de half-open donkere deur slaapt de zachtzinnige oude vrouw, in haar tevredenheid. Ze zegt: zoals hier, zoals nu, zo sliep ik in geen jaren. En boven slaapt Ben – mijn man, zijn vader. Zo heeft 'dokter Jaap' het ingesteld. Ben mag nu zijn rust niet langer missen. Mij alleen heeft de slaap plotseling losgelaten, ik alleen ben teruggekeerd, en buiten waakt de wind. Het klap-pert, diep en dof, het lispelt achter de gesloten deuren, in donker leeft er het nachtelijk leven, verholten, intens. Wind en regen doorvaren de wereld – en steken alles aan.

Zo was het die dag op het eiland, die koele augustusdag van voorverleden jaar. De hemel hing laag, de duindalen geurden, elke geur riep mij aan maar ik ging voorbij. Dora liep vooruit en achter haar Ernestien – ik volgde; we liepen lachende over de verende planken, over het smalle éénplanksweggetje dat de duinen beklimt, in de dalen vlucht, van de grijze Waddenzee af tot de blauwe Noordzee toe... en waar geen groei meer was, enkel het blauw en het blinkende wit, daar wachtte de man aan zee. Ernestien had gezegd. 'Hij wil ons de eendenkooi laten zien, we kunnen er op school de kinderen over vertellen.' En we volgden hem door ruigten en diepten van helm en zand, we volgden hem zwijgend, in zee-gedreun, in meeuwgekras. Eenmaal hebben daar huizen gestaan, mensen gewoond – de zee joeg ze landwaarts in – nu staat er nog enkel een hek van walvisribben, uitgebleekt, poreus, dingen die onder de grond of in een knekelhuis horen – en de eeuwen wegen. Het weten van de ongetelde, van de ongemeten eeuwen weegt. En je dacht... wat is Tijd zonder mensen om hem te meten...? En die vraag steeg je ogen uit, de wolken

in met de meeuwen mee – en eens keer ik daarheen terug en mijn vraag keert tot mij terug – meeuwen en wolken hebben hem voor mij bewaard. Maar Ernestien trok mij aan mijn arm. ‘Kijk, dáár... dáár begint de eendenkooi.’ O, het was een paradijs – een blanke, blonde spiegel, geel en bruin omkranst. Duinruggen beschutten het tegen stormen... het is er zo veilig en het is er zo stil. Hoog zwieren de vrijen, laag zwemmen de gevangenen, goud en groen in de blanke spiegel, en ze lokken de vrijen het luchtruim uit... ze komen... ze zwemmen in al smaller schachten... ‘Kunnen ze nooit meer terug...?’ De boer moest er om lachen. Ze gaan nooit meer terug. Zouden ze... Ernestien, zouden ze zee en lucht, zouden ze eindeloosheid, onbegrensdeheid gauw vergeten? Wat weten we van eenden en of ze gauw vergeten...? En je stond en het was alsof je eeuwen lang zo had gestaan – eeuwen lang dezelfde koele augustusdag aan zee, geen andere wereld dan deze kleine, geen ander geluid dan zeedreun en meeuwengekras, klappen, kleppen... Uit hoogten en ruimten wieken ze aan en dalen af en zwemmen in al smallere schachten... en dit is mijn kamer, de slaapkamer van Ben en mij. Hier lig ik alleen in het bed van ons beiden... ik ben nog wat slap, ik heb veel bloed verloren, en in mijn borsten zwelt de melk, overmorgen komt Ben weer in dit andere bed terug. Als ik mijn ogen sluit, zie ik toch alles dat om mij is, ik ken het immers van zoveel dagen, zoveel nachten. Stoelen en een tafel, en een grote kast en een kleine, en een wastafel, en de glanzende, zwarte klok. Er hangt een scheurkalender naast de schoorsteenmantel, daar staan onze verjaardagen op. David en ik komen achteraan – op 31 december. Ieder is jarig op zijn beurt – de dag dat hij kwam.

Vandaag zei Ben: ‘Wil je er mij aan herinneren dat ik de kleermaker schrijf? Ik ben over mijn jas helemaal niet tevreden.’ ‘Ja – en de schoorstenen moeten worden geveegd.’ De eenden vliegen de ruimten uit, de al smallere schachten in... Het is goed, mensen zouden in de ruimten verloren gaan, ze moeten in kamers met stoelen en kasten, naar kalenders met jaren en dagen moeten ze kunnen vluchten. Muren en weken tussen hen en de ruimtes in. Kwam ik niet als kind voor de waterstem en de windstem naar huis gevlucht... naar de eendenkooi? En de deur ging dicht en we waren er allen samen en David en ik vlogen elkaar aan om het kapje van het verse brood. Ja Ben – ik ben het met je eens dat die jas

niet deugt. O kijk eens, moeder, vijf, zes zieke aardappelen vandaag... En moeder... juffrouw Drukker gaf mij een vijg... Maar eigenlijk was het zo: Waterstem en windstem kwelden mij teveel... De waterstem komt de geelgrijze horizon uit... hij komt over de witte kopjes naar mij toe... en hij fluistert mij in wat ik niet versta. De windstem ijlt mij achterop en lispelt vliegensvlug iets aan mijn oor, maar ik weet niet wat... en is mij voorbij, en keert weer terug, en haalt mij weer in, en ik houd het niet uit... en juffrouw Drukker gaf mij een vijg, en het is mijn beurt van het verse kruintje en als David niet ophoudt dan sla ik er op.

En Ben kwam ons halen van het eiland... ik vergeet het eiland nooit, ik keer er weer heen, naar de koele augustusdag, naar de eendenkooi, naar mijn vragen. Het was een zondag. Hij kwam van de overkant, waar de vlakten en de torentjes zijn over de Waddenzee gevaren... hij kwam uit een nevel. Ik droeg een bontgebloemde jurk. Hij zei: 'Wat ben je bruin.' Je bent... je bent... Waren het allemaal zijn woorden of waren het mijn eigen wensen? Zomerdromen... woordgedroom, dat uit de duin dalen stijgt... 's nachts tussen ruisende zeeën, geurend klein eiland van zeeën omzongen... En uit het raam zag je 'het romantische huis'. Elke morgen werd het een stugge 'burgerwoning', elke nacht werd het 'het romantische huis'. Alleen uit dat ene raam.

Vier maanden sinds die avond, die eerste mei. Ernestien stak de lamp aan en het licht drong door mijn oogleden, die mij wegvoerden met Hugo's en mijn eigen woorden alleen, een eenzaamheid in: *Dat het er niets toe doet omdat we verloren gaan. Dat het er alles toe doet, hoewel we verloren gaan.* En daar stond Ben en kwam naast mij aan het raam, en daarom lig ik nu hier, en daarom heb ik hem, heb ik dat, in het witte kooitje, en van die avond uit heeft zich alles aan mij voltrokken...

Hij was al gauw: de eerste gedachte bij het wakker worden. Hij was al gauw: het medevezen, het medeleven. En 's avonds kwam hij je halen en je praatte samen in het park – en je vond grote open ruimtes in jezelf waar bij hem en anderen weten was – kennis, boeken, studie, examens, akten. Geen Leegtes maar vlakten en meren, saamgelopen uit mijmerijen, velerlei. – 'En je hebt toch een heel goed hoofd, je kunt alles meteen begrijpen.' Samen op een bank aan de vijver. En de vijver glanst. En de torenklok slaat.

‘Wonderlijke jongen... dacht je dat ik dom was? Waarom zou ik dom zijn...? Zie ik er dommer uit dan ik ben? Ben ik dommer dan ik er uit zie...?’

Een laffigheidje uit een meisjesboek.

‘En waarom heb je dan nooit... voor de hoofdakke bijvoorbeeld... of Middeelbaar Nederlands... of zo iets...?’

‘Het is zelfs nooit... in mij opgekomen.’

‘En je toekomst?’

‘Ik denk nooit aan mijn toekomst, ik denk aan mijn verleden, en ik weet dat ik leef, nu.’

‘En geef je dan ook niet om geld?’

‘Nee, ik geef niet om geld.’ En ineens, in een lach... een ‘duveltje uit een doosje’: ‘Wat verzen en wat liefde’... dáár geef ik om.’ ‘Kloos...?’ – ‘Ja, Kloos.’ Ze lachen, maar Ben denkt het door. –

‘Je hebt een goed geheugen.’

‘Nee. Ze hebben me wel twintig keer een perspomp uitgelegd en ik weet het nog niet. Ik onthoud niets. Wat ik begrijp weet ik vanzelf. Als kind werd ik ooit de klas uitgestuurd. Eerst een uur op de gang en dan strafregels: Willen is kunnen. En ik bedacht het ineens, ik liep de klas weer in. “Meester, u moet het omkeren: Kunnen is willen.” Hij zei: “Keer jij je maar om en wandel de gang weer op.”

‘Dus je kon toch wel logisch denken?’

‘Maar van perspectief later begreep ik niets. En de leraar zei: omdat je niet logisch denken kunt.’

En je zwijgt, beiden... en je denkt... alles is anders, is anders... alles heeft een verkeerde naam... aan alles kleeft een averechts begrip... je moest het eens allemaal door elkaar kunnen gooien... en weer opbouwen... niet naar een voorbeeld... maar naar je eigen inzicht... Maar o God, waar haal je inzicht vandaan...

‘Eens op school, Ben... ik zat in de zesde klas, ik was nog geen twaalf jaar. We kregen woorden om in te vullen. “Als je iets neemt, dat je niet toebehoort, hoe noem je dat?” En de meester zei: onrechtmatig. En ik zei: “Nee meester, dat heet: wederrechtelijk.” En toen ik naar huis ging... ik dacht altijd aan Rusland... aan de Wolga... aan Nisjni Novgorod... en ik vroeg mij af, die dag: “Hoe wist ik dat?” Geloof je niet dat alles wat je

moet weten zo naar je toe komt, vanzelf? Als groter meisje vond ik dit in een krantenverslag van een lezing over Plato: Plato zei dat alle wijsheid uit de verwondering komt. En dat liet mij niet meer los. En in die tijd las ik van allerhande verwonderingen... *Woutertje Pieterse*... en Newton, met zijn appel. Ik las dat omdat ik het wist. Het kwam naar mij toe...'

Maar toen was er een vleug van rozen... en rozen maken je tot een harmonica... wijd open word je getrokken en er stijgt gedruis op... gedruis die gedachten, die geuren zijn... en alles was in mij, en alles was één. Ben alleen... zat naast mij. Eigenlijk moest jij nu ook, met dit alles, in mij zijn, deel van mij zijn... Zo moet het, zo wil ik het. En ik greep zijn hand, en ik legde mijn hoofd tegen zijn schouder aan... en hij speelde met mijn oor. Hij zei... kindje, kleintje... En toen zei ik... ja, ik zei het, het grote, zoete woord. Ik zei 'mijn lieveling'. Omdat ik wilde dat hij mijn lieveling wezen zou. Maar het bleef mij plagen – zelfs de nacht vergaf het mij niet. Ik werd er wakker mee. O, je mag niet nodeloos, niet ijdellijk... Mijn Naam... Hetzelfde.

En de volgende avond kwam 'dokter Jaap'. Hij zei: 'Het is weer mis, met Ben... de oude geschiedenis: malaria. En nu zet ik het door, meteen, nu laat ik er een rustkuur op volgen.' Ernestien gaf pakjes mee. 'Als je vanmiddag naar Ben gaat, geef hem dan... hier... dit deeltje Hauptmann... en kijk, hij houdt zoveel van zoute bolletjes... dan krijgt hij misschien ook wat meer dorst voor zijn melk'. Zelf kocht je perziken... en je ging geen taartjes eten. Je ging nooit meer taartjes eten... je bracht geen bloemen meer mee thuis voor je kamertje. Dat was wel heerlijk, het stond als een vastheid in je leven. Want er was geen dag meer, geen uur meer – of je dacht aan alles kleefte het averechts begrip, en alles zeggen we verkeerd en zien we verkeerd... alles wat we menen te weten van invloeden en eigenschappen... en wat we moeten kennen... en hoe we moeten leren... en wat we behoren te doen...

En je kon naar niets meer luisteren, zonder je af te vragen: Maar is het wel zo, is het wel zo, maar als u het zegt? En als het niet zo is, hoe is het dan wel? Je kon geen blad meer lezen, of je legde het boek neer omdat je van benauwdheid je adem niet meer vond. Eens was er een glazen klok, de leraar pompte er de lucht uit, alle lucht...het blaasje richtte zich op, het zette uit, het zwol...en sloeg uiteen... Dat was: het luchtledig, of:

de luchtledigheid. Zo kom je midden in de luchtledigheid te staan, met je hoofd in het luchtledig – door van alles te denken: zoals we het zeggen, zoals we het zien, zoals we het elkaar inprenten, zoals we het elkaar napraten... zo is het in-der-eeuwigheid niet, maar hoe is het wel...? En je dacht: dit wordt te veel, en ik kan niet meer terug – het maakt mij rampzalig, maar ik kan het niet laten... ik verbrand mijn schepen, ik verwoest mijn wereld, ik verteer mijzelf... o, was het dat maar; nee: *Brandend Braambos*. Maar er is dit: ik koop perziken voor Ben, bloemen voor Ben, hopjes voor Ben... alle dagen opnieuw. Alle dagen opnieuw ben ik gelukkig omdat ik geen taartjes krijg. Nu weet ik altijd, waarheen ik zal terugkeren, als dat andere mij te zwaar valt, waarin ik vlucht, als mij het luchtledig verstikt. Alles zal mij ontvallen... ik stond als kind en pelde een ui en ik dacht: dit zijn de 'rokken' en waar is nu de ui, hij-zelf? Dubbel, driedubbel, tiendubbel hebben ze mij bekleed, en waar ben 'ik', wie ben 'ik'? Maar dit zal overeind staan, in het luchtledige, in het naakte licht dat door de schedel heen in de hersens dringt en van alle dingen het zinledige, luchtledige...

Liefde... vriendschap... hartslag van mensen dicht aan je eigen hart... het onaantastbare, onverteerbaar, onwrikbaar buiten twijfel en vertwijfeling... de vertwijfeling van de twijfel.

'Nu wacht u toch zeker niet te lang meer met trouwen, nu meneer zo goed vooruitgaat?'

Er stonden bloemen op tafel, bloemen in de ramen, bloemen op de grond, voor het bed... van Ernestien, van Ebner... van Jaap. Nu zijn we er... en een zo voorspoedige en voordelige benoeming! En juffrouw Rika... ze was zo arm en ze werd al oud... haar meubels vervielen. Ze heeft eerst bij haar broer de zeven, daarna bij haar zuster de vijf woelige kinders groot gebracht en toen lieten ze het haar voelen: overbodig was ze, en trok naar de stad en...

'Dan raak ik meneer óók weer kwijt.'

'Maar komt u bij ons, als we trouwen gaan, komt u bij ons, voor ons zorgen.' – O Ben, je bent lief...

'U meent het niet, ik ben zeven-en-vijftig jaar.' – Maar ze beefde, in haar ogen glansden tranen om de uitkomst. Ze heeft ronde kinderogen.

'Ja, u moet bij ons komen.'

'Dan moet u ook maar niet te lang met trouwen wachten.'
 Ben stak zijn hand uit, hij trok haar voor zijn bed.
 Zijn ogen lagen donker en diep in zijn vermagerd gezicht.
 'Ben... jongen.'

Mag ik het nu zeggen... mag ik nu lieveling zeggen? Je mag het niet zeggen: het is te zoet en te groot... je zoudt sidderen moeten, je siddert niet... je deed dat wel in sommige nachten, als je het fluisterde naar een man die je niet kent. Het woord vloog uit... zo vloog uit Noachs ark de duif de wateren over... en vond geen rust voor zijn voet... en keerde niet weer... Najaar was het, je liep naar huis. Nu ga ik trouwen. Nu zullen er geen geheimen meer zijn. Ik ga trouwen en ik krijg een kind. Ik krijg het... van Ben... Ik wil het heel graag hebben. Daaraan alleen behoor je te denken... daaraan is het andere, zijn de geheimen, verbonden. *Johannes Viator, Perks Mathilde.*

*Hoe ik somtijds kan verlangen, naar wat mag en moet geschieden. Om – laat mij u nogmaals kussen – in mijn kinderen u te zien. Nee. Niet mooi. Pijnlijk, om licht van te rillen... 'U'. 'Mag en moet geschieden.' Niet mooi, niet lief... niet zoet... 'Nachtliedje' uit *Ellen: Geluw, geluw, geluw zijn – mijn liefs zachte haren. Dat ze op de peluw mijn, neergelegen waren.*¹*

Ze had het boek op school vergeten. Juffrouw Korff had het gevonden. 'Dit is onzedelijk.' 'Wat... is onzedelijk?' Je begreep het niet eens. Dacht hij daaraan? Ja, daaraan dacht hij, jij huichelaarster... jij schijnheilige... Maak mij niets wijs. Ik ken je. Ik ken je langer dan vandaag. Dan bent u verder dan ik. Ik ken mijzelf niet... Maar verbeeld-je dat je dat werkelijk zei, tegen juffrouw Korff!

De deuren klapperen zacht... ergens in het Noorden ligt het eiland, tussen Noordzee en Waddenzee, en dezelfde wind belegert in het donker de dalen, de ruigten bij de eendenkooi... We huurden dit bovenhuis... we kochten meubels... juffrouw Rika naaide de gordijnen... zoveel-bij-zoveel... en ze verkocht haar eigen boeltje, en ze kwam... En nu is alles voltrokken. Zo komen ze de ruimten uit... zo komen ze uit horizonten de zware, blauwe golven over... precies als in het liedje: *Sur les beaux flots bleus...* Waarom ben ik juist deze nacht zo wakker, waarom juist deze

¹ Ellen: dichtbundel uit 1891 van Frederik van Eeden.

nacht vouwt het zich allemaal open? De deuren zouden kunnen open-
gaan, de deuren naar het balkon... en denk nu eens, dat hij binnenkwam:
Johannes Viator. – Je zoudt het hem nu willen vragen... willen zeggen.

Ik was een meisje en je kwam. Je weet zelf het best, wanneer dat is ge-
weest, je moet jezelf die avond herinneren. Jij stelde mij de Wet. Jij moet
het weten. Zeg het mij, Johannes Viator – bedoelde je dit...? Zijn dit ‘de
Dingen van het Lijf’...? En het ‘lijfsverlangen’, waarover je sprak...

Je merkt het aan Ben, omdat hij... zo... verlegen wordt. Lijfsverlangen.
Hij zegt: ‘...of wil je liever slapen?’ Vaak wil je ‘liever slapen’, maar zegt
het niet, zegt het nooit... en dan is er soms de verwachting, als die avond.
Er was een rei van ronddansende kinderen... en elk had in de hand een
lint... en alle linten liepen naar een middenpunt... naar iets... Iemand...
stralend... bindend... Alle linten, alle ogen, alle vreugden in het stralen-
de, bindende, verbindende. Zo richt zich alles, richten zich gedachten,
richt zich alle weten om één gedachte... zo richt zich de wereld tot een
reidans als uit het donkere kerkje beneden de orgeltonen... dan zit daar
de oude organist, heel alleen, bij één enkele lamp... zo richtte het zich,
die avond, om wat altijd nog komen kon... Wat altijd nog komen moest...
De bloemen hadden zo gegeurd... en al langzamer was je tezamen ge-
gaan... en: ‘Wat een vogels vanavond toch, Ben, wat een vogels...’ en elke
ademtocht was ontroering... glansden ook wel ooit eerder zo diep de vij-
vers...? Trillend, goudblond licht...

‘Maar laten we hier even blijven staan, want ik ken dat lied...’

*‘Es war, als hätt’ der Himmel
Die Er de still geküßt
Daß sie im Blüthenschimmer
Von ihm nur träumen müßt...’*

En alles richtte zich, alles is richten. Was dat niet wonderlijk, voor lange
jaren...? Een hoopje ijzervijzel lag op tafel... nadert de Magneet en het
richt zich. En zo kan geen hitte het samenbakken, dat het zich niet rich-
ten zal... nadert de Magneet. Eenmaal zullen de kinderen de Ene, het
Ene in hun rondedans bezitten... het Ene, de Ene... dat al die zilveren
linten samenhoudt, dat al die kinderen samen is... waar al die kinderen
zich om richten. Al die bloemen en al die vogels, en elke adem een ont-

roering... trillende, goudblonde glanzen in het water...

'Es war als hätt' der Himmel...' hand-in-hand... het wachten is op de ENE... één die de hemelse *lach* om de mond en de onzegbare *ernst* in zijn ogen draagt... En het leven zal buiten zijn oevers treden.

'Neen, Ben, ik wil niet slapen... ik wil... wat jij wilt...'

De zilveren linten hangen neer... de ene, de bindende is niet gekomen... de kinderen kennen elkaar niet... ze kennen alleen samen het ene, de Ene, en dat kent hen allen... maar elkaar zijn ze vreemder. Keer naar huis... elk voor zich... je reidans is geen reidans meer, kan zonder HET ENE, de Ene, geen reidans zijn...

En Ben zegt: 'Lig je wel goed...?'

'Ja, Ben, ik lig wel goed.'

De kamerwanden trekken samen, het wordt een koker, wordt een kooi, een hoge, smalle kooi. Je moest kunnen opstaan... uitgaan. Waarheen? O, bijvoorbeeld: het water in. Of bijvoorbeeld: een kroeg in. Midden in een vechtpartij. Messen. Gillen. Iemand doodsteken. Maar kom me dan ook niet te na... o godverd... Zoals duizend ijzeren ringen in één ruk langs een koperen roe... hoe kun je zo grof zijn, zo gemeen zijn, dat je aan vechten denkt... en zo een vloek zich in je vormt!

En Ben zegt: 'Zal ik je toestoppen?'

'Neen, dank je... ga slapen, toe, het is al laat...'

Dit zijn dus: 'De Dingen van het Lijf'. Je kunt Johannes Viator onder de ogen komen. We hebben niets om ons over te schamen. We zijn getrouwd, we hebben stoelen gekocht en tafels en dit grote bed. Wij zijn heel lief voor elkaar. We hebben alles voor elkaar over. Ben zegt: 'Je ziet wit; zou je niet eens een poosje rust nemen?' Ik zeg: 'Neen, jij, jij moet veel harder werken'. Er was ook dit voorschrift: *...in diepere doorgroeiing, de liefde voor het kind, het ongeborene*'. We hebben daarnaar gehandeld. We zijn gerechtvaardigd.

'O, de begeerte naar gemeen machtig,

Dreunt door mijn trotse lichaam als een hamer...'

Vond-je dát mooi? Neen. Lelijk, vals... je geloofde het niet eens... dat is het niet. Hij weet het niet... en die anderen niet... en geen van allen weten ze het, zij weet het alleen. *Claudine*, *Colette*. Zij en hij weten het. 'Il

*ne me demande rien que la liberté de me donner autant de caresses qu'il en faut pour que je dorme, au petit jour, sur le lit toujours fermé...*¹

O... toujours fermé... ze vergaten het, van middernacht af...

Helberg zag het boek op tafel liggen.

'Lees jij die rommel? Het is pure pornografie.' –

'Nee, het is geen pornografie.'

'Maar kindje... Jacques zal het toch wel weten. Hij is volkomen op de hoogte.' Ze legde het boek weg en gaf zwijgend het antwoord.

'Nee Ben, hij weet het niet. Ik weet het. Er zijn twee geesten in dit boek. En de een houdt de ander gevangen. En de gevangene is de vrouw. Die zich vrijmaken zal. Colette... Claudine. Ze weet alles wat ik niet weet. Ik kan haar nog niet volgen. Ze omklemt mij, maar ze is meer dan ik... volwassener dan ik, sterker dan ik. Ik ben bij haar maar een kind... Wie weet zal ik haar ééns evenaren. Ze kent de ruimtes boven de eendenkooi... ze wiekt aan over de zware, blauwe golven... *'sur les beaux flots bleus...'* ze kent het Ene dat alles bindt, waaromheen alles zich richt... dat, waarin het leven buiten zijn oevers treedt, hemelse lach, onzegbare ernst. Naar mij toe is ze gekomen... Ik wil haar niet meer missen...

Maar die ochtend in de badkamer... O, onmiskenbaar, welving waar eerder geen welving was. Ik heb het, het is van mij, ik zal het nu alle dagen met mij dragen, medewezen, medeleven.

'En was dat niet heerlijk, toen ze het je in je armen gaven?'

Ja Ernestien... lieve Ernestien, trouwe, lelijke... het was wel heerlijk. Ze gaven het mij en ik mocht mij niet bewegen, ik mocht wel mijn armen te voorschijn halen om het vast te houden. En eindelijk zag ik het... ik had het zo lang gevoeld... en nu eindelijk zag ik het. Zacht was het... warm... het rook naar zeep... Het was van mij. En weet je wat grappig was? Dat ik de kleertjes kende. Ik kende de kleertjes natuurlijk allang. Voor ik hem kende, kende ik zijn kleertjes. Dat overkomt je niet vaak... En ik had geen pijn meer... alles was voorbij... Die ellendige schaamte...

'De schaamte?'

1 'Hij vraagt me alleen maar mij zoveel liefkozingsen te mogen geven als er nodig zijn om mij in slaap te laten vallen, in de vroege ochtend, op het dichtgebleven bed.' Colette (1873-1954) schreef verschillende Claudine-romans; Claudine manifesteert zich als een 'vrije vrouw' en komt uit voor haar biseksuele gevoelens.

'Ik was geen ogenblik zonder schaamte... ik trok alles over mij heen.'

'Voor Ben...?'

'Nee, niet voor Ben. Voor de dokter... voor Jaap, je weet wel, de vriend van Ben. Hij... Ernestien... hij vindt mij lief, ik weet het... We hebben over zo veel gesproken. En nu zag hij mij zo.' – 'Dat je daaraan dacht...'

'Ik was geen moment zonder die gedachte. Ik kan nooit vergeten, dat ik een meisje ben. Ik bedoel nu natuurlijk: een vrouw. Maar Ben was lief... hij beefde, hij schokte. Zo, waar jij nu zit, zo zat hij bij mij. Hij zei: het moet toch, je moet er toch doorheen. En dan viel ik weer in de kokende olie... dat was iets van een prent... en alles had namen, de dingen hadden namen, het raam had een gezicht... En er was nog iets anders vreemds, de pijn vergeleed en ik zat op de schommel, mijn hoofd lag tegen het touw en het was... Weet je wat het was? Het was het Andante van Schuberts *Urvollendete*. En weet je, wat dat is, Ernestien? Dat is alle leed en alle blijdschap van de hele wereld... als een mantel valt het op je schouders neer...'

Maar Ernestien, die was al weg... de allereerste dag! Het waren de gedachten, weerkerende gedachten, aldoor opnieuw zich opdringende uren, de lange uren, dat het nog voortging te duren.

En daar stond Ben, stond Jaap, twee mannen in hun waardigheid, recht op gekleed en ik, Ik, ik, die ook Ik ben... o, zo goed als je-beiden, en enkel omdat jullie mannen zijn, en ik moet dit lijden, ik die Ik ben, moet hier doorheen. Maar plotseling viel ik in de kokende olie, zo diep... nu kom ik er nooit weer uit... en toen stootte ik het uit... het verliet mij... ontvlood mij... en ik stierf... liggend op mijn rug was ik stervende, en lichtte mijn hoofd open ik zag het liggen... Zo erbarmelijk, zo aanbidde-lijk. Het lag naakt in een bloedstroom... uitgestoten... en toen had ik het lief... ik had het lief met een zo verscheurend medelijden... leed van de hele wereld, een mantel die op je valt... loodzwaar... Ik stierf, maar ik was niet dood. Schuberts *Andante* ontvoerde mij, begeleidde mij. En toen ik wakker werd... wist ik dit: Er was hier zo-even iemand, met wie ik een verzegend medelijden had. Hij lag naakt, in een bloedstroom.

Ze gaven hem mij, hij lag tegen mij aan en ik houd hem tegen mij aan en ik laat hem nooit meer los. Er was een streng, die ze sneden, die ze knoopten – ze sneden hem van mij los, maar hij blijft aan mij vast. Een

uur geleden kende ik hem niet en nu heb ik mijn eigen leven aan hem overgedragen... hij kan niet praten... hij doet als een diertje... ik, met mijn haat aan het lage, lichamelijke... Hij weegt zeven pond. En zoals ik altijd nieuwe dingen ervaar en ervoer... eilanden die uit oceanen rijzen, opgestoten van de bodem, en ze blijven... zo was het, zo is het.

Jaap heeft mij gekust... hij zei: 'Ik blijf je kussen, tot je mij weer aankijken durft...' 'Mag het, Jaap?' 'Het mag... wel... even.' 'Maar ik durf je niet aan te kijken, jij, die mij zo zag.' 'Maar je moet het... of ik blijf je maar kussen.' Hij kuste mijn lippen.

'Mag dat, Jaap?' 'Het mag... wel... even.' En hij kwam naar mijn oor. 'Never more...' Maar misschien heb ik dat wel gedroomd. Zo moet het immers zijn.

De deuren rukken in hun voegen, diep en dof, de wind gaat om als een matte zucht... stil... stil... hij roert zich in zijn witte kooitje. Hier ben ik al... ben ik al... maar zo zag ik je ogen nog niet. Wat lig je daar stil te wachten... blijf even nog zo... want ik haast mij al... ik haal de kaars en die lage stoel en ik ben al terug... zei ik te veel, ging het niet vliegensvlug? En nu beur ik je op en je ligt op mijn arm... je weegt zeven pond en je kunt niet praten... en je heerst over mijn leven en al mijn geluk berust in jou. Mijn schoot is je huis, de bocht van mijn arm is voor je hoofdje... nooit ben ik in zo'n smalle schacht geweest, met jou alleen. Je bent wijzer dan vanmorgen, je huilde niet, je kent mij al, je vertrouwt mij wel, je weet dat ik er altijd ben, en dat ik er voortaan altijd zal zijn. En nu zet ik de kaars, zo, dat ik je zien kan, maar zonder dat hij je kwelt en we zijn samen in de ene stoel... o, je drijft mij in het nauw en het is er mij zo wel te moede... en nu geef ik mij aan jou, je mag mij nemen... met je bolronde kopje en je haartjes zo dun als het gras in maart...

De deuren rukken in hun voegen, zacht en dof... de wind vaart om als een matte zucht... de ruimte roept mij, maar ik kom niet... jij dreef mij in het nauw en het doet mij zo goed. O, wat gulzig... wat gulzig... je doet mij bijna pijn. Je was te gulzig, je kunt niet meer... de melk vloeit je mondje uit. Krijg je wezenlijk mijn ogen, ja, het sprekende, levende bruin heeft de troebele grijsblauwe leegtes bijna gevuld. Zie je het zelf, kijk je mij daarom zo aan? Je keek mij nooit eerder dan deze nacht zo aan.

Ben je – dankbaar omdat je mij zo mag nemen? Ik ben ook dankbaar, omdat ik mij zo mag geven. En we kijken elkaar aan. En ik heb nooit je vader aangekeken. Hij nam mij en ik gaf mij... was het wel zo? Het moet zo geweest zijn, anders was jij hier nu niet met mij, in mijn schoot. We keken elkaar niet aan... en we... herdachten het niet... we duwden het van ons af... omdat we ons schaamden. Werelden... wentelende werelden... ieder in zijn dampkring van schaamte... Nooit vreemder, nooit verder dan in de vereniging. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren... we naderden elkaar niet... Je mondje rondt zich... verzadigd ben je nog niet. Hoe gulzig... hoe gulzig... je hartje golft, zo gulzig... Gulzig en geduldig drink je mij leeg. En nu heb ik even maar één hand voor jou, want mijn andere moet ik over mijn ogen leggen, om wat ik plotseling weet: dit moet het zijn, zo gevende genomen worden... en zo sloeg nooit één seconde mijn hart... en het doorgloeit mij, zodat mijn eigen hand het voelt en het is daar... waar de hemelijke gevoelens wonen... het is daar, waar ik je ontvangen heb... En daarom is het, dat ik het zeker weet. En je mag mij nu nooit meer worden ontnomen... want de streng, die ze sneden, die ze knoopten... dááaraan heb je mij vast en daaraan sleep je mij mee...

Agaath... Agaath... och arme, jij, hoe arm... Zo arm, dat ik het nu pas besef – Deze middag is ze gekomen. Ze zei: 'Drie jaar geleden is het nu. Dit is het eerste kindje, dat ik weer wil zien.'

Zelf wil ze geen kindje meer hebben. Het was een wondje als een speldenprikje... acht dagen werd het oud, negen maanden was het verwacht... er bleven de kleertjes en het witte kooitje leeg.

'Agaath, je bent nog zo jong.'

'Nee, nooit. Nee, nooit. Ik wil mij nooit meer aan iets hechten. Aan geen mens en aan geen beest. Ik ben zo gelukkig, omdat ik geen ouders meer heb. Nu maak ik mij los van mijn man. Krankzinnig zijn we immers, wij mensen, met de dood overal, overal... een wondje als een speldenprikje... en de Dood sloop er in, en je dan nog ergens aan te hechten.'

'Omdat we wel moeten, Agaath.'

'Maar ik niet, die vrij ben, mij overal van losmaak... ik wil geen kind en geen beest, ik wil geen man. Ik wil hem kunnen uitlachen in zijn gezicht... Je weet wel wie ik bedoel.'

‘Ja... je bedoelt de Dood.’

‘Ik moest het niet zeggen, tegen jou...’

‘Nee, je moest het niet zeggen. Je moet hem niet roepen.’

En ik plooi om hem heen het kooitje toe. Nu vindt Hij hem niet zo licht. Ik plooi om hem heen het kooitje toe. Nu vindt Hij hem niet zo licht.

‘Is het geen wreedheid, dat we ons zo moeten hechten? Er sterven alle dagen mensen. Behoorden wij niet allang in de dood getroost te zijn?’

Lang en mager zat ze rechtop in haar zwarte kleren. Ze heeft donkeromwimperde donkerblauwe ogen... zoals Andy had... Andy... die van mij... een jongen heeft willen maken...

‘Behoorden wij niet allang in de dood getroost te zijn? Alles vergeef ik Hem... je weet wie ik nu bedoel?’

‘Ja, Agaath, ik weet, wie je nu bedoelt.’

‘Alles... alles... misdaad en ziekte en het kwaad dat Hij zaait... als we maar in de dood getroost mochten zijn, of ons zo niet hoeven hechten. Maar dit allebei, is ondraaglijk.’

De deuren klapperen rukkend in hun voegen, de wind komt niet tot rust. Ja... nu moet ik toch gaan... nu moet ik het toch wel weer in de ruimtes ervaren... boven de smalle schachten uit. Nu verlaat ik het blonde, bont omkranste paradijs.

Vochtig... vochtig en donker... als aarzelend richt zich uit de nacht de dageraad overeind... Tussen de vier huiverende populieren vangt het licht te lichten aan. Zachtjes... zacht, en de deuren achter mij toe... het was een wondje als een speldenprikje... En nu sta ik hier heel alleen, in doorhuiverd duister, in fluisterende vochtigheid en mocht ik nu dit weinige maar doorgronden... Kon ik nu van dit alleen het wezenlijk wezen doordringen, dit: vier huiverende, nachtelijke populieren... vochtige daken boven mensen, die slapen... diepverzonken tuintjes, nachtzwart binnen natte schuttingen. En dunne wolken, rusteloze, koortsige, drie lagen boven elkaar, die elkaar zoeken, mijden, zich mengen, scheiden. En dit alles samen: één star raadsel, één onwrikbaar geheim. Zo staar je uit lage dalen tegen bergketenen op. Er is enkel die éne betovering, die tot de top van de Nebo voert... muziek... muziek... en je ziet de vergezichten, als op de prent, die Mozes toont... ‘van Jericho af tot Zoar toe’.

Er was een stenen muur die de hitte uitdampte van de voorbije hete dag, in de afgekoelde avond – het sloeg tegen je hand als de adem van een oven... zo stond ik hier en de muziek ontvoerde mij, die ik ingedronken had... Schuberts *Unvollendete*, het *Andante*... dat stuwt mij de Nebo op tot waar de vergezichten, de altijd wisselende vergezichten zijn. Wie kent de vergezichten van zijn eigen ziel, die muziek niet kent? Maar het raadsel staart hem niet aan... want hij weet evenmin dat er een raadsel is. – Huiverende, fluisterende populieren, koortsige wolken... ik weet het wel, dat ik aan de vraag niet ontkom.

Waarom zijn we niet in de dood getroost, nu we hem toch al zo lang kennen... Ernestien om haar moeder, Agaath om haar kind... vernietigd, verscheurd, voor altijd verminkt. Waarom niet mogen we getroost zijn in de dood?

Agaath, het is dit, en zo verwilderend simpel, zo verbijsterend eenvoudig: we mogen het niet, we mogen ons tot in eeuwigheid in de Dood niet troosten... omdat we het leven verwekken, het leven voortzetten... het leven liefhebben moeten... omdat we er aan moeten hechten, moeten hangen, tegen het leed in, tegen de rede in, tegen alles in...

Tegen alles in? Nee.

Hier keert het zich, hier begint de weg, die tot het andere leidt. De regen striemde, de takken knapten in de storm, de oude Vermei las voor in de geschiedenisles. Hij las over Hieronymus van Praag, over zijn mooie en onbevreesde dood.

'Toen de beul het vuur van de brandstapel achter hem wilde aansteken zodat hij het niet zien zou, zei Hieronymus: *Steek het maar aan, zodat ik het zien kan, want als ik er bang voor was geweest, dan lag ik hier nu niet!*'

De regen striemde, de takken knapten... zo rukt de vlieger aan de draad. Langgerekt en smadelijk kermen binnen in je... ik wilde dit kunnen, maar ik kan dit niet. Dat is dan het Leven, rammelend aan zijn keten, zware, duizendvoud geschakelde keten. Nee, nee, we hebben het leven niet altijd lief. Er is altijd een straling van de *Vurige Wagen*. Later verscheen de Meest-Verhevene, Socrates. Hem te volgen. *Ze volgden de wolkzuil daags, de vuurzuil in de nacht.*

1 Hieronymus van Praag werd in 1416 als 'ketter' op de brandstapel gezet.

‘En waarom vind je hem verhevener dan die anderen, die van het Evangelie...?’

‘O Jaap... omdat hij het zo... nuchter en zo stil heeft volbracht. Dit slot van zijn *Apologie*.¹ *Maar thans is het tijd dat wij van hier gaan, ik om te sterven, gij om verder te leven. Wie van ons beiden de besten weg gaat is een verborgenheid voor iedereen tenzij dan voor God. Zonder de exaltatie... zo nuchter en zo stil... dat het je plat slaat, plat tegen de aarde slaat. Hij ging... zijns weegs! Meer niet.*’

Morgen zal ik naar Agaath gaan. Ik zal haar vertellen wat er gebeurd is met meneer Brom. Eén jaar voor zijn zilveren bruiloft werd hij verliefd op die jonge werkster, Joop... die zulke rosse haren had, en zulke zware haren had, dat ze zich loswongen onder het schrobben en ze haar haarspelden verloor, die hij oprapte en bij zich stak... en zijn dochter vluchtte het huis uit... en zijn zoons verachtten hem en van zijn vrouw verlangde hij dat ze hem vrijlaten en vasthouden zou... en we spraken over zijn Schuld. Ik stond naast het raam dat met regenweefsel was bespannen... er waren ook witte dahlia's... er was ook een omnevelde toren... en ik voelde de pijl... die kwam op mij af, ik wist niet van waar, en kliefde mij doormidden, in tweeën, één, die ontkennend erkent – één, die erkennend ontkent. We zijn: ineengehechte-twee, we zijn: tegen-zich-zelf-gekeerde één.

Agaath... je hebt een balkon, een balkon als dit, waar ik nu sta en de hui-verende populieren zie. Ga naar buiten in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zoudt de Meest-Verhevene willen volgen... en alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen. En neemt je de slinger naar rechts, dan haat je de dood en klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets. Het zal je zwaar vallen, dit te grijpen, te begrijpen... het zullen woorden blijven... tot ééns... één keer... het Woord wordt Geest... en je weet het... voor eeuwig, nee, voor even... Woord wordt woord op-

1 VGL. de verdedigingsrede van Socrates, bekend geworden in de weergave van zijn leerling Plato.

nieuw, zinledigheid. Maar je hébt het beseft. En dan moet je vluchten, de eendenkooi in. Naar de tafels en de stoelen, naar de nieuwe jas van je man, naar de melkboer, die de room verdunt, naar de scheurkalender met de verjaardagen. Je hoeft niet bang te zijn: het volgt je niet, je moet het zoeken, najagen, achterhalen, het *weten*. Vergetelheid schuilt in het geringste en dit vergeten is: *erbarmen*, waarom het dan ook zo... erbarmelijk is...

Morgen wil ik naar Agaath gaan. Morgen? Maar morgen is vandaag, de dageraad aarzelt niet langer... Ik wil naar binnen gaan. Zachtjes... zachtjes... hier is het nog donker... Het witte kooi je licht. De stoelen... de tafel... mijn grote bed... maar dit is geen vlucht! Nee, dit is geen vlucht, maar ik ben koud, en ik ben onzegbaar moe en ik wil gaan slapen. Maar dit is geen vlucht. Ik wil mij in de slingerslag weten, blijven weten... willoos, doelloos, bestemmingsloos in de ondoorgrondelijke slingerslag... ik geloof niet dat hoger een mens kan komen, of vrijer kan worden. Is dit dan, dit... is dit die waarheid, waarvan geschreven staat, dat ze ons vrij-maken zal? Alles prijsgeven, van elk ding afstand te doen. Maar ik wil slapen nu... ik ben koud en moe... Onzegbaar moe... Diep in mijn denken begraaf ik mij... En was er niet een boek... een toneelstuk... nee, een spelletje is het: *Qui perd gagne... Qui perd gagne... qui perd gagne...*¹

Nu vaar ik heen, nu komt de slaap...

2024

¹ *Qui perd gagne*: Wie verliest wint; vgl. het spelletje dat bijvoorbeeld bij dammen en schaken wordt gedaan: wie het eerste zijn stukken kwijt is, wint.

DE WIND DRIJFT DE SNEEUW VOOR ZICH UIT en stormt de grauwe straten door, de hoeken om, als in een overhaaste, doelbewuste vlucht, het hellende pad af, het park in, maar vindt ook in die ruimten nergens rust. De stugge grond stoot hem terug, de droge heesters schudden hem af, hij kan zich nergens aan hechten, de vorst heeft hem uitgedroogd en zijn eigen verband is hij kwijt. Ze loopt met de kinderen over de harde paden, hun stappen klinken, de vijvers glanzen – glazige ogen in een wezenloos, loodgraauw gezicht. Het knapt en knalt in de kale bomen. Het zijn de dagen tussen Sint Nicolaasdag en Kerstvakantie – korte stompjes van dagen, machteloze dagen, onvoldragen dagen – dagen waarin je de zon niet langer mist, alsof je de zon nooit had gekend, maar binnen in de stad welt warmte uit rode lampen en de hele dag staat er de deur naar de avond op een kier, en er hangt een doezel van winterslaap waaraan je je overgeeft – je voelt jezelf verengd en begrensd als tussen horizon en hemel de verengde en begrensde aarde – verdoofd en daarin getroost. Maar zo sla je wakker uit een droomloze slaap.

Met de kinderen kwam ze thuis – elke middag gaat ze eerst Claartje halen en met Claartje samen haalt ze Eddy uit school en met allebei, en met elk aan een hand, aan een warme, vastgesloten hand, gaat ze dan onder de hoge, kale bomen weer terug en het plein gaat ze over, gaan ze over, met drieën één, en hand-in-hand, en dicht-aaneen... straf tegen de straffe wind die de ijzeren pot *Voor het Kerstfeest der Armen* in zijn hoge driepoot doet schudden zodat de oude heilsoldate er bij stampvoeten moet... en ze gaan de straten in en dringen door tot in het rozige hart van de winterstad en lopen tussen vreemde mensen, kijken ze aan, raken ze van nabij, en blijven, hand-in-hand, met drieën alleen, met drieën één. En ze kwamen thuis en Ben zei: 'Ik moet je even alleen iets zeggen.' En ze stond met hem in het koude kamertje en ze wachtte, en er rezen schimmen van angsten, als uit kimmens, er vielen schaduwen van mogelijkheden, en ze dacht 'Wat wordt zijn baard toch grijs' – en toen zei Ben: 'Je moet het ergste nu horen. David is dood. David is vannacht gestorven.' En toen was het ineens alsof al die jaren – en al ging je met de kinderen zo innig, en Ben is er toch óók, je verloochent hem nooit... en daar in het stadje vader-en-moeder... al was dat dan geen volstreckte aanwezigheid

meer... ze leefden in de horizon, teruggeduwd achter de kinderen, achter Ben, achter de grote bewogenheden, de groei en de pijn... maar David was al die jaren naast je gegaan, al waren er jaren bij die jaren, dat je elkaar nauwelijks zag, hij was een volstrekte aanwezigheid en toen zei Ben: 'David is dood – hij stierf in de afgelopen nacht,' en hij stond niet langer naast haar overeind, hij zonk op de grond – in het koude kamer-tje, naast het grauwe raam zonk hij ineen tegen de grond. En er was een lege plek, waar hij had gestaan.

Dat dit nu toch gebeuren kon, dat dit gebeuren mocht, dat het gebeurde. David was na die ziekte van voorverleden jaar nooit meer gezond. Je hoorde: David gaat naar het Zuiden, met Berthold. Met Berthold. Ben zei: Hij is wel altijd met die Berthold. Ja Ben – van jongs af is hij altijd met Berthold. Van mij ging hij naar Berthold – ik kreeg hem nooit terug. En daarna vernam je: Ze zijn weer in het land maar genezen is hij niet. En plotseling dit: Zijn beide longen zijn aangetast. Maar de onrust ontbond zich, loste op: deze dingen gebeuren met anderen. Waar wij niet zijn – daar gebeuren die dingen. Zo ook weert zich het leven tegen de dood, door hem tegen het weten in te loochenen. Maar David is dood. Er kan nu niets meer veranderen, hij kan geen andere weg meer vinden. De jaren zijn voorbij, zijn leven is voorbij. Wij vroegen vader als kind: 'Waarom staan in de *Thera* zoveel dingen herhaald?' 'Wat God herhaalt, is onherroepelijk. Onherroepelijk is het dan besloten.' Zo begeleid kwam dat woord naar mij toe. Alles van David is onherroepelijk. Hij kwam mij tegemoet in de sneeuw – hij zei: dit is mijn toekomst, dit gaat er gebeuren. En zijn leven leek als een vuurpijl boven het mijne uit te stijgen. Maar de jaren voeren binnen als de schepen in de haven, maar ze werden niet bevracht en ze voeren nooit meer uit... ze werden onttakeld en hun ra's werden scheefgetrokken voor de stille slaap, en zijn leven werd een verlaten haven vol onttakelde, stilliggende schepen.

Eens als kind kende ik de Dood. Nooit zal ik het vergeten. Het weten wachtte mij in bed, na de stormdag en ik wilde het wel. Ik wilde de dood wel even kennen – jong was ik en stootte hem weer terug, toen ik hem kende – weg jij. 'Eenmaal zal het zwarte zand...' Er stak een witte pit in de aarde, ingesloten door de aarde – er stak een kern in de pit – maar ik ben het niet. David, mijn broer, mijn broertje. Ze openden de aarde, ze

sloten hem erin, ze sloten de aarde dicht.

We werden gelijk geboren, we zouden deze maand nog beiden eenendertig jaar geworden zijn. Nu word ik het alleen.

Hij heeft nooit een examen gedaan. Het heette in de aanvang: 'Hij vindt geen tijd, hij stelt het uit.' Het heette later: 'Zijn gezondheid laat het niet toe.' Toen werd het een geheimzinnigheid waar de een voor de ander schuwde naar te vragen, meed aan te raken. En nu is hij dood.

'Om vier uur, moeder, komt Ernestien ons halen met Tonia.'

'En we komen vandaag met het poppenhoedje klaar.'

'En tot etenstijd lees ik haar voor.'

Ernestien is blind. Ze stootte haar oog tegen een punt van het tafeltje bij het bukken naar een weggerold pijpje krijt. Er werd met opereren te lang gewacht... toen bleek ook het andere oog verloren... als een klein, grijs, geduldig blind vrouwtje leeft ze nu al jaren. Zo rekende met haar het leven af – in één seconde. Het ene, enige leven.

Ebner is getrouwd met Anna Keuls. Hij leerde haar kennen op de avondschool. 'Op een dag was ik verloofd, op een dag was ik getrouwd.' Ze behandelt hem als een domme jongen. Ze kan zich over geen enkel ding verwonderen. Ebner leest iets in de krant... een misdaad, een verblinding. Hij zegt: 'Dit is toch wel curieus... zoals mensen kunnen doen, zoals mensen kunnen zijn... hier een man die een klein meisje vermoordt voor haar gouden belletjes... hier een pastoor die over een aardbeving spreekt als een straf van God voor een spotprent in een Zondagsblad... wat is dat toch allemaal wonderlijk...' Anna valt hem in de rede: 'Wat wonderlijk...? Die dingen gebeuren alle dagen... je hoort ze elk ogenblik zeggen...' 'Ja, Anna, je hebt gelijk, het zijn allemaal heel gewone gebeurtenissen, ik zie het nu wel in, maar voordat je het zei, leek het mij ineens zo wonderlijk...'

Ze heeft over alles een oordeel. Ebner zegt: 'Sinds ik getrouwd ben, voel ik mij een wankele ezel.'

O, Ebner, ik ken dat zo! Wij zijn wijd en ijl in onze twijfel, wij vervluchtigen in ons gepeins... Zij zijn bekrompen en vast in hun zelfverzekerdheid. Ze zijn onverzettelijk, ze zijn onwrikbaar, ze maken ons tot hun minderen, ze blazen ons om. 'Een wankele ezel...' We lachten allebei. Gekke kerel, hoe kwam je aan dat woord?

'Moeder... Ernestien heeft gezegd: Tonia zou een appeltaart voor ons hebben mogen bakken, als ze het gisteren had geweten.'

'Maar gisteren wist ik het zelf nog niet.'

'Nee, want gistermiddag pas kwam die brief.'

'Ja, gistermiddag kwam die brief.'

De brief van Heleen. Een onbekende kloeke hand, en achter op de brief een onbekende vrouwen naam – maar Davids woonplaats in de cirkel op het stempel, zwart en sterk. En ik stond nog met die brief en met mijn hoed nog op en ik wist dit toch al: dit is het meisje, dit is de vrouw, die met al het overige aan de jongen is opgeofferd. Ze schreef: David heeft mij zo vaak gesproken over u, zijn tweelingzuster, en over de oude dagen en over de oude dingen. Ik wilde graag de oude dingen zien, ik wilde langs de oude plekken gaan, met u, ik wil ook naar zijn ouders, naar uw ouders met u gaan...

Straks, daarginds, zullen we elkaar ontmoeten, wij komen ieder van onze eigen kant... Wij kwamen ieder van onze eigen kant, naar hem.

De sneeuw stuift aan, de sneeuw stuift voorbij in een ijpende vaart. Hij raakt nauwelijks de aarde; zo driftig rennen wolven, hongerige honden, ze raken nauwelijks de aarde als naar een doel, maar er is geen doel, er is enkel verbijstering en onzekerheid, de stugge aarde gunt hem geen rust, de droge heesters schudden hem af in glasharde ritselingen.

En de sneeuw doet mij zo'n pijn tegen mijn gezichtje, en het waait zo in mijn oogjes...

'O, moeder, ze is nog zo klein...'

Hij kijkt naar haar op.

Ja, ze is klein. Zelf ben je ook klein. Beiden ben je klein, ben je hulpeloos, ben je onwetend... maar mijn kracht is je hulp, en mijn weten is je veiligheid. Kom, moeder weet raad. We slaan de grote, wijde mantel open, we kruipen alle drie eronder... we trekken hem over alle drie weer dicht... en nu zijn we een breed ruig beest met drie paar benen. Zo maken we zelf het Wonder...

Vijfentwintig jaar geleden. Er was een lesje in het leesboek, dat zo begon: 'Wandelt daar een paraplu? Dat kan niet, die heeft geen benen.' Er was een prentje bij. Het baant snel zich een weg door die vijfentwintig jaren, het komt naar mij terug, ik zie het: 'En de jongens heten Hans en Frans.'

Er stond ook dit: 'Pas maar op, dat je niet met paraplu en al de hoogte in gaat.' Dat hield mij vast. Juffrouw Looman stond voor de klas. Ik ruik de klas. Naast de onze werd gezongen: 'Naar het woud, naar het woud...' De zon scheen, buiten wuifden groene takken; of waren het enkel de groene takken uit het liedje? David zat in de verste jongensrij. We waren kleiner dan Eddy. Nu noemt Eddy mij moeder. En David is dood. – Ze omsnoeren mij met hun armpjes onder de mantel, ze zijn van mij.

'En tob je nooit over hun toekomst? En denk je niet voortdurend, hoe zullen ze opgroeien, wat zullen ze te dragen krijgen?'

'Nee Agaath, over hun toekomst tobben doe ik niet.'

Nee. Deze ene, enige genade is mij dan toch toebedeeld dat de toekomst mij niet verontrusten kan. Jaren en dagen vallen mij daaruit toe, gestadig, geleidelijk, ze waaien aan als uit een gesloten horizon. Alles heeft mij mijn leven lang verontrust – maar dit is mijn aandeel in de gezegende stompzinnigheid. Windstem en waterstem kwelden mij al toen ik klein was met hun fluisteringen, ze overlaadden mij. De 'Haidarabad' viel de haven in en de bruine mannetjes kwamen aan wal, onder de lichtloze hemel gingen ze langs het lichtloze water, ze liepen over de hoge dijk op hun blote voeten in een hard rumoer van rauw gejuuw en kleppende klompen – ik ging ertussen en ik dacht: dit is een vreemde stad voor hen, al onze gezichten zijn vreemde gezichten, al onze huizen zijn vreemde huizen... en mijn hart was een brandglas waarin alles zich samentrok, hun lijdelijk heimwee, hun weerloos leed, en het brandde een gat in mij...; want ze zagen zo grauw en er was enkel lichtloos water, een lichtloze hemel... en mijn ogen stroomden over, maar hun schip is hun huis... want mijn wanhoop had een vertroosting nodig. – Het medelijden vernielde mij, met de levenden en met de dioden, met de gebeenten in het knekelhuis, achter de oude kerk. De dankbaarheid vermaalde mij, de gelukzaligheid vermorzelde mij... In mij brak elke lente open... ik was de sterrenhemel... ik was de zonsondergang... Ik was het alles, droeg het alles. De koeien loeiden hun klachten naar mij toe in de zomernacht uit de weidedauw, maar ik begreep ze niet. Geen enkel ding liet mij met rust. Alles vloeiende mij toe, en vloeiende van mij uit – ik was het vloeiende hart van alle dingen. Onrecht leed ik, onrecht wreekte ik – met de martelaren werd ik verbrand – met de samenzweerders deed ik mee... ik heb

alles vergeven, en alles begaan... alles geschapen, alles vernield. Schepen gingen in mij ten gronde, en niets gebeurde, waar ik geen aandeel in had. Dwars door mij heen speelde alles zich af – ik droeg van elke daad een deel in de aansprakelijkheid... De eenzame dingen, de eenzame bomen, de eenzame wateren, de eenzame gedachten, het heeft mij alles, onophoudelijk heeft het mij bevlogen om in mijn doorgronding, in mijn begrip uit zijn eenzaamheid verlost te worden, om met al het andere, eenzame, in het Ene te worden samengebonden, alles in mijn doorgronding, altijd in mijn begrip, en ik wankelde in de storm en ik duizelde in de golfslag, en ik heb het niet gekund... ik heb nooit iets begrepen, en meestal zelfs dit niet, dat ik niets begrip... niets heb ik gezien en niets gehoord, en ben maar een enkele maal tot dit weten gestegen... van dat ik klein was, heeft zich het leven in mij samengespannen, in mij en tegen mij heeft alles samengespannen.. Maar de toekomst laat mij met vrede.

'Nee Agaath... je steekt mij daarmee niet aan. Ze zijn gezond, ze hebben heldere ogen, ze slapen rustig en ik doe wat ik kan.'

Ben zei: 'Maar nu heb je toch weer een ideaal, nu heb je tóch je nieuw ideaal gevonden in de moederliefde, in het moederschap.'

Het was met de Ebners, en er was over het socialisme gesproken.

'Nee, de liefde voor je kinderen is geen ideaal, het is een instinct.'

Anna Ebner zei: 'Ik noem dat cynisch. Dieren hebben instincten. Het moederschap is voor een vrouw het hoogste ideaal.'

Toen Eddy werd geboren, kwam in mijn borsten de melk, kwam in mijn hart de liefde. Ze kwamen uit mij voor het kind dat uit mij was. Melk en liefde is een-en-hetzelfde. Eén en hetzelfde. Het is de dubbeldrift waarin op tweeërlei wijs zichzelf bestendigt wat op duizenderlei wijs zichzelf te bestendigen zoekt... En daarvoor dienen wij, mensen. Dienen doen daarvoor wij, mensen...

'Ik begrijp het niet, Anna, waarom je toch zo je daartegen verzet. Ik zie niet in waarom het op deze manier minder "mooi" worden zou. Als je dan zo graag van "mooi" wilt spreken... Voor mij is dit het allermooiste...'

'Hoe kun je het mooi vinden, hoe durf je het mooi noemen...'

'Omdat ik het draag, omdat het mij draagt. Mooi vinden is zichzelf herkennen...'

‘En de kunst dan...?’ –

‘Ja, ik geloof, in de kunst moet het ook zo zijn.’

Anna zei: ‘Dit is overspannen gepraat. Je leest te veel. Voor een vrouw, lees jij veel te veel. Ik zie hier de gekste boeken. En je komt er geen stap verder mee. Ik zeg hetzelfde alle dagen tegen Ebner. Het leven is veel eenvoudiger dan jullie het maken, in je overspannenheid.’

Plotseling vind je Anna Ebner het grootste wonder. Iemand, die het leven eenvoudig noemt. Iemand die zegt: ‘Je komt er geen stap verder mee!’ Maar Anna zelf zou verkondigen: ‘Dat zie je alle dagen.’

Ebner lachte. Dacht hij hetzelfde?

Ben zei: ‘Waarom heb je er toch altijd plezier in alles af te breken, alles uit te pluizen?’

‘Pluizer’ in *De kleine Johannes*. En je lacht terwijl je de knoop uit je schoenveter trekt. De zwakke, zachte dichter. *De Waarheid zal u vrij maken*.

Het was later in de avond, we kleedden ons uit. We kijken niet naar elkaar als we ons uitkleden. Ik kijk wel naar mijzelf, soms. Ik kijk naar mijn schouders, mijn zachte schouders. Soms kus ik mijn eigen schouders. Ben windt zijn horloge op, hij vouwt zijn kleren ordelijk over een stoel. Ik word eenendertig jaar. Mijn jeugd trekt voorbij, trekt door mij heen.

‘Waarom zou je het geen ideaal willen noemen? Waarom noem je het een instinct?’ –

‘Omdat... *De Waarheid zal u vrijmaken*.¹ Maar dat zeg je niet.

‘En kun jij, met je man, nogal praten?’

Kleine, parmantige Lotje! Al een paar jaar is ze met Hugo getrouwd, nu eindelijk verwachten ze hun kind, ze stralen.

‘O zeker, Lotje, ik kan heel goed praten met mijn man.’ Maar dat zeg je toch niet. En ook dit zeg je niet: Sinds ik kinderen heb, zijn de problemen van de mensheid de problemen van mijn kinderen. Het grote probleem van het Verzet is het probleem van Claartje en Eddy – en het is dus geen probleem meer: mijn kinderen mogen niet lijden, mijn kinderen mogen niet ondergaan. Als ze zouden moeten lijden, als ze zouden kunnen ondergaan aan een beginsel, dan moeten ze dat beginsel verloochenen. Ik

¹ Johannes 8:32, ...dan zult ge de Waarheid verstaan, en de Waarheid zal u vrij maken.

zal zelf de drogredenen voor ze smeden, ik zal zelf de sofismen voor ze spinnen – zo listige drogredenen, zo loze sofismen, dat ze hun eigen ideaal gaan verachten. Al hun idealen zal ik kleineren, ik zal net zo zeggen als Anna: 'Je komt er niet verder mee', ik zal ze daarheen drijven waar ik ze veilig weet, in de kraal van het platte geluk, in de omheining van de lage rust die ik voor mijzelf heb versmaad. Omdat ik Moeder ben, omdat ik dáárvóór moeder ben geworden. In de moeder gaat de Mens verloren, gaat de mens failliet. En misschien ook niet. Misschien geldt het ook hier: *Een en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts.*¹ Maar dit behoud ik tenminste voor mijzelf – dat althans behoud ik mijzelf voor, dat ik het geen 'idealisme' zal noemen.

Je zegt dit niet tegen Ben. Je zegt alleen: 'Hoe zou jij het vinden, Ben, als de boekbinder de verkeerde namen in de banden van je boeken stempelde? Ik houd evenmin als jij van verkeerde namen. Op mijn manier ben ik ordelijk - jij op jouw manier...' En Ben geeft geen antwoord, dat verwacht je ook niet. Je neemt de zware spreij van het bed om hem op te vouwen maar je maakt er een frommel van, je moet het nog eens doen, je lette niet op wat je handen verrichtten, je denkt...

De tweeërlei orde – zo denk je – die houdt ons gescheiden. En daarom is er ook nooit iets verwezenlijkt van die dromen... die oude dromen... zoete, gloeiende dromen, zachte, brandende dromen... omdat voor jou alleen die ene en voor mij alleen die andere ordening bestaat. Jij voelt je ongelukkig aan een rommelige schrijftafel of als je boeken niet op hun plaats staan, maar je ademt dagelijks de chaos en je krijgt het niet benauwd. De chaos van het ononderzochte, het ondoorgronde leven... van de strijdige meningen, de verbandloze uitspraken, *a vast system of things hidden, things unanalysed, things misrepresented...*² de chaos, die mij verstikt, zoals ik zou stikken in een verwilderd bos als ik mij niet mijn eigen smalle weggetje baande. Maar achter mij groei dat weer dicht. Opwaarts en neerwaarts is de weg één-en-dezelfde.

De dode steentjes vond Duimpje terug, maar het broodkruim pikten de vogels... het staat vandaag in je boeken, het staat morgen in je boeken,

1 Een van de aforismen van de Griek Heraclitus (625-575 v. Chr.).

2 VGL. de roman *Joan and Peter. A Story of an Education* van H.G. Wells.

en gisteren stond het er ook, maar in mijn denken sterft het en wordt herboren, alle dagen opnieuw, alle ogenblikken anders... – Omdat ik alleen die ene en jij alleen die andere orde verstaat – daarom namen we ook nooit iets mee uit elkaars armen dan de armzalige schaamte en de weerloze tegenzin. Daarom kan het nooit anders worden.

Een man en een vrouw staan naast elkaar aan een open raam. Ze staan klein en hoog en eenzaam boven de wereldstad, in een paarse avondmist. En zij denkt: dit is toch wel mooi, zo'n sterke, spitse toren, die de ruimte in ijlt, de hemel tegemoet, daarginds. En hij vraagt: Irene, kun jij nu, van hier af, nog onderscheiden hoe laat de klok wijst op die toren? 'Daarom, moeder, is mijn huwelijk ongelukkig.'

Een jongen is jarig, het is lente, hij is achttien jaar. Wakker wordt hij en de dubbele vreugde vouwt zich in hem open... om het meisje, Sylvia, om zijn modelletjes van beesten in weke klei gekneed. En hij rept zich naar zijn werkplaats om ze weer te zien. En opent de deur en aarzelt in de schemering en de weegschaal wankelt. Over zijn leven wordt beslist in die ene seconde, zijn ene, enige leven. Zal hij lachen of stampvoeten – zal hij vluchten of blijven? Ze heeft rechtop in de weke rug van elk der kleien beestjes een groen palmpaastakje gestoken, als een feestelijke versiering, voor zijn verjaardag. En hij bleef en hij trouwde haar, maar tot in zijn ouderdom vond Mark Lennan geen rust...¹

Ze spelen kiekeboe onder de mantel, ze sjoeren mij heen en weer, op en neer... O jullie tuig van een ondeugende kinderen...

'En we doen het al een poos en je hebt er niets van gemerkt...'

'Nu ga je dan ook allebei voor straf onder de mantel vandaan.'

'We wilden zelf niet langer, we zijn vlak bij school!'

Hier is het ook luwer, en donker als in de avond. De kantige, plompe romp van de kerk keert de wind maar staat ook de huizen in het licht, daar branden de lampen de korte dagen door.

Kleumsch onder haar sjaaltje leunt de lange, schriële fröbeljuffrouw in de open deur. Uitbundig wuift Claartje haar toe en ze glimlacht tegen het kind, met een buiginkje voor de moeder, maar haar ogen lachen niet mee. Strakke, starende, overmatig-glanzende vergeet-me-niet-ogen, ze

1 Figuur uit de roman *The Dark Flower* (1913) van John Galsworthy.

staan als juwelen in haar bleke kop gevat en haar witte hals is gewelfd... Basedowse ziekte... Jaap zag het haar dadelijk aan, die eerste dag.

Zo, in die winterstraat achter de donkere, plompe kerk, met haar overmatig-glanzende ogen... in de pseudo-extase van de Basedowse ziekte... maar ik moet me nu nog haasten naar de tram...

Links de kade, rechts het water – achter mij de duistere kap die de geluiden gevangen houdt, de kerker van de treinen, voor mij uit de rails... door de dorre, donkere grond, tussen de ongewisse sneeuwfiguren, zo snijden ze de weg naar ginds, naar het oude thuis. En hier werd ik door Andy verontrust, meer dan twaalf jaar geleden werd ik hier door Andy verzocht. En alles dat binnen in mij was geboren was gegroeid, dolend in donker om een bestemming die mij nog niet was geopenbaard... en de brandende begeerte om mij van mijzelf te ontdoen en aan een ander over te dragen... dat kon zich toen wel hebben vastgezet om haar, zoals het zich later vastzette om... zoals het nu nog altijd in mij ronddoelt. Maar niet om haar, zoals zij was, met haar verhalen als brandende visioenen, haar schroeiende handen, ik voel nu ineens weer die hete hand. Ik verkeerde toen in het onzekere. Vóór onze geboorte verkeren we in het onzekere, dat zeggen ons de fysiologen. In het onzekere met het onzekere bevinden wij ons...

Later verkeren we opnieuw in het onzekere: vóór de puberteit. De hergeboorte van puberteit. Zo heb ik mij eens als kind in het onzekere gevoeld bij het sprietopen. De burgemeester was 12½ jaar getrouwd. Aan de ene kant lag het roet, aan de anderen kant het meel. En de oude heer Van der Zeyde stond erbij te kijken en hij zei: 'Toch is er geen toeval. Niets is toeval van wat hier gebeurt.' Iedereen hield hem voor de gek, altijd op straat werd hij nageroepen, je wees hem elkander aan: 'Zie je die meneer? Dat is meneer Van der Zeyde die niet in het toeval gelooft.' 'Du bist am Ende was du bist.' Maar dat immers is juist Toeval – wat je toevalt.

De mensen vatten het niet. We zijn laat volwassen geworden. David en ik... wij hebben lang in het onzekere verkeerd.

Het ruikt nog als vroeger in het treintje, maar er is toch ook véél veranderd, de stad zwol de polder in, de spoorbaan werd naar binnen verlegd, verder van het water, een kleine verlegging die alles een andere gedaante geeft – kleine verleggingen maken alles anders – en in al die

kleine verleggingen gaat langzaam het oude beeld teloor. Er roken fabrieken aan het water, eens, in mijn kindertijd was daar niets dan riet en groene wei, je kon er alleen met een schuitje komen, er liep zelfs geen pad. Wat waren de boompjes mager, wat leek de haven ontzaglijk, een machtig meer... Wat gaat er veel verloren in het ouder worden. Het sterft je af – maar zo is het niet, je laat het achter op je weg. Alle verloren dingen ijlen het rammelende treintje tegemoet, ze tikken in het voorbijvliegen aan de ruitjes met vlugge, vluchtige vingers – oude ontroeringen, oude verlangens, oude vragen – het oude heimwee dat ik naar de vlekkeloosheid had. Wind en nevel, licht en geur, ze hadden in mij hun open hof, ze doorspeelden mij, zoals de school in het middaguur, met deuren en ramen wijd open. Ik haatte de winter, de strakke vorst – nu kan ik soms naar de winter verlangen omdat hij stil is en geen aanspraken maakt, mij niet herinnert aan wat ik verloren heb. Voorjaar en zomer en herfst maken hun aanspraken, ze spreken mij aan – ze herinneren mij aan wat ik niet langer bezit. Aan mijn machteloosheid, ik sta ze niet meer zo na. Ik ben in de doorvorsing wellicht wat verder gevorderd, maar daarvoor heb ik het oude verband geschonden, het oude verbond verbroken. En elk jaar komen, in hun kringloop, de dagen en de uren mij daaraan herinneren. Bezat ik een vriend op een andere planeet en ik moest hem een lente beschrijven... in die weidestreek achter het Diaconiegebouw over de Papesluis, tussen blauwe sloten besloten, dáár waadde ik door gras en vulde mijn schort met bloemen, daar is voor altijd de enige Lente, de gelukzaligheid... Herfst: het eerste licht op de eerste dag van het Loofhuttenfeest. Wij gaan met vader naar de synagoge. In de kwekerij van Does die we 'Apenkooi' noemen, om zijn zeven zoons met apensnoetjes, staan de dahlia's gekromd van dauw, hun witte hoorntjes, hun rode hoorntjes, hun bonte hoorntjes zijn bol gezwollen van dauw en er is overal een tikelen van druipend vocht en verder is het stil want het is vroeg, we ontmoeten geen mens... Vandaag heeft het gesneeuwd, ik zag de sneeuw, ik zie nu ook de sneeuw – maar de sneeuw die in mij leeft, de sneeuw van het oude verbond, van het oude verband... dat is die blauwige, beslotene, ik sta alleen in het steegje bij de regenbak... en het is zondagmiddag... en ik hoor geen geluid, maar ineens, uit de verte, roept een stoomboot uit

de haven, een laatste groet, nu dat hij gaat vertrekken. *Les neiges d'antan*.¹ Het treintje schokt, de weg stijgt naar de brug. Mijn hele jeugd ging al voorbij. Is het zo dat we ons alle zeven jaar vernieuwen...? Een en dezelfde... Een en dezelfde... is de weg... omhoog en omlaag... de wielen hebben het van mij overgenomen... we groeien aan... we sterven af... een-en-dezelfde... o mochten we, konden we... alles wat we eens bezaten, alles wat we nu bezitten... In één ademtucht, alles tegelijk... één enkel ogenblik. Maar het kan niet. We zijn beperkt.

'Dus jij ontkent vooruitgang, Evolutie?' – 'Ja, Hugo, hoe zou ik anders...? Eenmaal is er iets bij mij komen binnens stormen, dat was dit: Totaliteit en Evolutie zijn met elkaar in strijd. Eeuwigheid sluit vooruitgang uit. Totaliteit is het eeuwig zichzelf-gelijk-blijvende, het in zichzelf zich wentelende, eeuwig zich openende en sluitende... de Caleidoscoop.'

'Maar je ziet toch de vooruitgang... betere arbeidsvoorwaarden... kindervetten... humaner rechtspleging...' – 'Je ziet altijd de groei... maar niet de dood. Het gestorvene wordt begraven. Wat we bezitten dat kennen we – maar wat we verloren... dat herinneren we ons niet meer... We kennen het niet... Zolang we ons iets herinneren, hebben we het nog niet verloren, zolang we het kunnen noemen, bezitten we het nog.

Herinner jij je, Hugo, hoe we op school van planten met wortelstokken leerden? Ze groeien aan de ene kant en sterven aan de andere kant...'

Toen lichten Hugo's ogen in zijn jongensgezicht. 'O Eva, nu heb ik je toch! De wortelstok komt geleidelijk verder... hij groeit... hij sterft... maar groeiend en stervend vordert hij...' – 'Nee, Hugo, nu heb je mij niet. Want je vergeet één ding... dat de aarde rond is, vergeet je...'

'Maar hoe leef je... hoe kun je leven zonder dat geloof, zonder die zekerheid? Ik zou zo niet leven kunnen.'

'Nee...' zegt Lotje, de kleine, parrmantige met haar grappige wipneus. 'Wij zouden zo niet leven kunnen.'

Inderdaad! Ik kan ook zo niet leven. Om te leven moet ik mijn inzicht verlooehenen. Want mijn inzicht ontkent het leven...

Hugo zei: 'En toch geloof jij ook in Evolutie! Ik kan stellen je dat in veertien dagen tien keer te bewijzen uit je eigen woorden.'

1 François Villon: Mais où sont les neiges d'antan = Ach, maar waar is de sneeuw van verleden jaar gebleven.

O, Hugo... waarom zei je niet rustig: vijftig keer, honderd keer? En waarom sprak je enkel over: Evolutie? Waarom niet ook: wilsvrijheid... en schuld... en oorzakelijkheid...? Alles is immers strijdig met het Inzicht... alles, waarzonder wij niet leven kunnen, met dat Inzicht, waartoe we ons verheffen, waarin we ons opheffen... bij ogenblikken. – Altijd en overal... de eeuwige slingerslag, dezelfde tegenstrijdigheid... Altijd... overal... tweespalt, gebrokenheid... Tot het Inzicht heffen we ons op; in het Inzicht heffen we ons op... dat is de Dood. – We moeten het prijsgeven, loslaten, om te leven... het laat ons los, opdat we leven, het geeft ons aan de chaos prijs. En je leest van aardbevingen... hoe ze in één seconde de arbeid van eeuwen verwoesten, hoe ze landschappen veranderen, eilanden laten verdwijnen, laten verrijzen... zo de éne, de enkele seconden van het Inzicht, een bliksem die binnenslaat, een beving die het voortbestaan van de wereld verstoort. Ik heb dat ervaren toen dit in een nacht bij mij binnenstormde: Evolutie strijdt tegen Totaliteit. Ik dacht: het is gladjes gezegd... maar nu moet ik alles herzien... alles vernieuwen... nu kan geen woord, geen oordeel onherroepen blijven... Het is allemaal van die waan doortrokken...

De man, die de Perzische heerser het schaken leerde, vroeg als beloning twee graankorrels voor het eerste van de vierenzestig vakken, vier voor het tweede, zestien voor het derde... en elke uitkomst met zichzelf vermenigvuldigend, tot het vierenzestigste toe. Het was gemakkelijk gezegd, het was even makkelijk toegezegd, er was alleen in heel Perzië geen graan genoeg. Ze konden het niet volbrengen, ik kon het niet volbrengen. Het leven klemt om onze voeten als leem, het houdt ons als drijfzand gevangen, nooit verzinken we helemaal, maar evenmin bevrijden wij ons ooit. Ik dacht die nacht: ‘Nu moet ik elk woord herroepen, nu moet ik elk oordeel herzien.’ Dwaling en dwaasheid, de voordeur uitgeworpen, sluipen door de achterdeur weer binnen... Er zijn mensen, die denken dat ze *Zuivere Rede* beoefenen... Er was een man die zich vleugels aanbond om tot de zon te vliegen – ze smolten hem af en hij stortte neer.¹ Zij zijn daarvoor nog niet eens dicht genoeg bij het witte vuur geweest... Daar staat Heleen – ze heeft mij al gezien en ze weet dat ik Eva ben. Ja,

1 Zinspeling op de mythe van Icarus.

jij bent het... ja, ik ben het. We kennen elkaar nog niet, we komen naar elkaar toe. Zonder David hadden we elkaar nooit ontmoet – en zullen we elkaar nu behouden? Dan zijn we uit het grote toeval elkander toegelopen. Haar ogen tasten, haar ogen zoeken, haar ogen bouwen, ze ziet niet mij, ze zoekt David in mij, ze wil in mij hem zien, hem doen herleven.

‘U bent zijn zuster, Eva?’

‘Ja, ik ben Eva... Heleen.’ – ‘U kijkt op hem.’

‘Het zou wel wonderlijk zijn als we niet op elkander leken.’

We lopen naast elkaar. We gaan langs het plumpe hek van zware zwart-geteerde planken – hoog als een muur staat het tegen de horizon – één opening is er en Heleen blijft staan. Ja, Heleen, hier stonden wij ook en we keken naar het langgerekte dorp ver achter de weiden. Kijk, de huizen staan er zo wijd uiteen dat je tussen ze door nog andere, verdere dorpen ziet. Die noemden we ‘De Dorpen van de Watergeuzen’. Het rook er ‘s zomers naar water en gras en ‘s winters naar hooi en mest. Dit heeft ons opgebouwd – uit deze lange, platte weiden, uit deze kronkelende sloten, molens en loodsen, geur van gras en water, van hooi en mest... zijn wij opgebouwd, David en ik.

De bomen kreunen... beginnende donder... dreunen van de spoorbrug in de avond, uit de polder verre muziek in een benauwde droom... jaren geleden, lange jaren geleden was vader ziek, rondom ons leven rezen de gevaren, die vader had beheerst. Zo zwellen rivieren... zo kruist het ijs... we gingen hier in de avond, David en ik, en zo, als nu, kreunden de bomen.

‘Maar u hebt... je hebt andere ogen...’

‘Ja... we hebben... hadden verschillende ogen!’

Zijn ogen zijn gesloten. Ze sloten zijn ogen, ze sloten de aarde boven zijn gesloten ogen. Deze koude aarde.

Heleen is lang en fijn, ze heeft een smal gezicht, ze is zeker niet jonger, misschien wel iets ouder dan wij-beiden.

Mijn zijn mijn jaren ontvallen. Elke keer als ik hier kom, ontvallen mij mijn jaren – en ik word in het bezit gesteld van wat ik verloor – maar wat ik won, dat heb ik afgegeven... zoals je je paraplu moet afgeven in een museum!

‘Dit is onze school, Heleen. En kijk, tegen die schuine, arduinen rand, daar slepen we onze griffels... we slepen om de langste, om de mooiste, om de scherpste punt. En we knikkerden hier ook, in diezelfde kuiltjes. Maar er was toen nog een slootje, dus we moesten voorzichtig zijn. En als de zon scheen, glinsterden de korreltjes in de zwart-grijze, vastgestampte aarde. Aan de overkant van het slootje was een bloemisterij. We slepen onze griffels in een bloemengeur – we roken na elkaar lentebloemen... zomerbloemen... herfstbloemen... we roken eerst de seringeng... en later de rozen... en eindelijk de chrysanten... en dan zaten we weer een klas hoger. En ’s winters was er alles rietmatten en stro...’

En nu staan we hier samen, Heleen en ik... en David is dood.

‘We vonden in het slootje soms bladeren van het vorig jaar, die gaaf bewaard gebleven waren, netwerk van nerven, mooier dan goud, bruinig goud, als de zon even scheen. Meestal vielen ze uit elkaar onder de vingers... maar eens hebben we een eruit gevist en mee naar huis genomen... voor ons museum. We hadden op zolder een museum... we hadden er een cederappel en een palmtak in, van het Loofhuttenfeest...’

Heleen... ik heb nog niet geweten, dat hij dood is, het weten komt uit verten naar mij toe.

‘Dit is de synagoge. Ja, hij is klein... wij zagen hem groot... er gebeurde zo veel, hij was zo aan alles verbonden, het hele jaar door. David ging met vader door deze deur, ik ging met moeder door die andere. Ik ging naar boven, hij bleef beneden en we knikten tegen elkaar. En iedereen bad en zong voor zichzelf voor de dienst begon...’

De glijbaantjes glommen... het was een dag als deze, straks komt er weer precies zo een avond als toen. In het winkeltje van oude Breg lag een gedroogde pruim tegen het raam geperst door een berg van grauwe erwten die hem overstelpt hadden, hij lag in een krans van waterpareltjes. Over de sneeuw scheen de lantaarn, onder de lantaarn stond het sleetje, de kleine Levie zat erin. Hij wachtte zo geduldig, hij keek op in de lantaarn met zijn bolle, bruine ogen. Hij stierf dezelfde winter – twintig jaar is hij nu al dood. De oude Zadoks was zijn grootvader... hij was zo arm... zijn onderlip hing neer... Hij kwam uit de deur, hij verstopte de turven onder de bank in het sleetje, hij had de steenkolen onder zijn jas geknoot... ik alleen heb het geweten... ik alleen heb het hem zien nemen, zien... ste-

len... uit de kast in de joodse school... De daklijst droop, er kwamen diepe, gele putjes in de sneeuw... We noemden ze grafkuiltjes, David en ik. O Heleen... ik kan niet meer... ik weet het nu... David is dood. Er was één ogenblik, in het kamertje thuis naast het raam dat zo grauw zag, toen Ben het vertelde... hij zonk ineen tegen de grond... toen heb ik het geweten, maar daarna niet meer. Er stond zoveel tussen mij en het weten in, maar nu weet ik het weer. David, mijn broer, mijn broertje...

'Er is een plek aan het kanaal, Heleen, we hebben daar heel vaak samen gezeten. Toen leek het ons ver, maar het is niet zo ver, we gaan de haven langs...' – Ja, we gaan de haven langs.

'Heleen... hoe lang eigenlijk heb je mijn broer gekend?' – 'Een jaar of drie, iets langer misschien. Maar we zagen elkaar niet vaak. De jongen hield ons van elkaar af, hij haatte mij, hij haatte alle mensen, hij haatte David ook. Uit haat heeft hij hem... heeft hij hem... hij heeft hem vernietigd. O Eva, hij is een verdorven jongen, hij is een wrede, cynische jongen, medelijden kent hij niet, kwellen is zijn lust. Hij heeft op David geparaseerd, hij heeft hem uitgezogen...'

'Heleen... daar staat onze bank... het is geen bank, het is een balkenhoop, van binnen is hij tot de grond toe hol vermolmd, vol spelonken, en in de spelonken woei het zand en woei het zaad, en uit zand en zaad kwamen bloemen, soms waren er winden, verbleekte roze akkerwinden, die toch al zo bleek zien, nog bleker en paarse wikken, guirlandes waar geen begin en geen eind aan leek te zijn. Ben je dik genoeg gekleed Heleen... willen we dan hier gaan zitten? Het is onze oude plek.'

'Hij heeft nooit kunnen dulden dat David intelligent was, dat David begaafd was, intelligenter en begaafder dan hij. Zelf kon hij geen examens doen, hij kon niet werken, hij kon zich niet onderwerpen, daar was hij te slap en ook te hoogmoedig voor. En daarom wilde hij ook niet dat David examens deed. En dat David als dichter begaafd was... heb jij dat ooit geweten?'

'Ja, ik wist het als kind, als meisje, maar hij wilde het niet openlijk zeggen. We bedachten een jongen: Theo Vermeer, maar hij begreep wel dat ik het begreep. Ik heb nu nog wel moeite om te geloven dat Theo Vermeer nooit heeft bestaan. Misschien dachten we ons hem helemaal verschillend, David en ik...'

Stromen in mij, stromen in hem, waaruit Theo Vermeer werd gevormd...
Een oude hersenschim... *Das Ding an Sich!*

‘Eens hebben we hier samen gezeten, op een dag als deze, maar het was later op de dag en het was ook veel stiller, er was geen wind – het was een Nieuwjaarsdag, de eerste dag van de nieuwe eeuw, van deze eeuw, we waren de vorige dag allebei achttien jaar geworden. En we zaten hier en hij las mij een vers voor... maar ik luisterde niet goed... ik dacht aan wat anders... als ik beter had geluisterd, had ik er misschien meer van onthouden... Nu weet ik alleen nog de beide laatste regels... ik zie het, er waren populieren, er was een maan, en over de hele hemel kleurenbogen, een schietschijf van kleurenbogen was de hemel, en middenin stak de maan als de roos, een nevelige, natte, witte roos. En dit waren de laatste regels:

*‘Staat hij aan zijn raam te staren
In zijn witte hemd alleen.’*

‘Wie...?’

‘Een jongen was het.’

‘Berthold...?’

‘Nee, die kende hij toen nog niet. Wel diezelfde dag was het bericht gekomen. Het was toen enkel droom.’

‘Eva, het is altijd droom gebleven, Eva, je moet niets laags... je moet niets lelijks van hem denken... je moet niet denken dat er tussen Berthold en hem... Berthold is wél zo, met anderen, met David niet. Het werd van ze rondverteld, en Berthold sprak het niet tegen, uit wreedheid, uit zelfzucht, zo sneed hij hem van de wereld af. En David sprak het ook niet tegen, uit trots, uit onverschilligheid. Zelfs tegen Bertholds vader niet. “U moet maar denken wat u wilt.” En daarna is Berthold uit het huis gegaan, en ze zijn samen gaan wonen, samen gaan reizen... en daaruit is al de laster voortgekomen. Heb jij het ooit willen geloven... geloofde jij het, Eva?’ – ‘Ik heb er mij zo weinig in verdiept...’

‘Je hebt er je weinig in verdiept...?’

‘Ja, want ik vind het niet zo heel belangrijk. Ik bedoel: vergeleken met de dingen die wezenlijk belangrijk zijn, de grote problemen, de problemen van het bestaan... de problemen van de geest, van het geweten. Al het

seksuele op zichzelf... afgezien van verhoudingen... ik voel het in zekere zin onbelangrijk, ik bedoel: voor jezelf is het belangrijk genoeg, daarom zeg ik: in zekere zin onbelangrijk... Maar ik zeg het niet duidelijk. Ik wil dit zeggen: het staat buiten de intellectuele en de ethische problemen.'

'Je wilt zeggen – dat je er niemand om veroordelen mag?'

Staan we dicht bij elkaar of zijn er afgronden? Ik weet niets van haar, zij weet niets van mij.

'Het is een ongeluk, Eva, om zo te zijn als Berthold.'

'Het hoeft geen ongeluk te zijn...'

'Maar het is toch... steriel...'

'En waarom... steriel...? Het hoeft toch niet altijd juist een kind te zijn. Gevoel... en geestdrift... inspiratie... dat is toch allemaal realiteit, dat is toch allemaal resultaat.'

'O maar Eva... het andere, het normale... man-met-vrouw, dat is toch beter, is toch mooier. Dat zul je toch moeten erkennen.'

'Ik weet het niet, Heleen. Je moet mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van.'

Nee, ze moet mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van. Het is de klip, waar mijn begrip op strandt, het is de blinde muur...

'Maar je bent toch getrouwd, je hebt kinderen. Twee kinderen heb je immers...?'

'Ja, ik ben getrouwd. Ik heb twee kinderen. En toch weet ik er niets van. Je bedoelt het andere... de afwijking?'

'Nee, ik bedoel het normale, het natuurlijke.'

Ze zwijgt... ze keek mij even van opzij aan... nu staat ze over het water, over de polders, met haar lichtende, grijsblauwe ogen, haar wijd open ogen. Wat weet ze zelf... wat zal ze ooit weten? Ik ken haar nog nauwelijks. Als ik haar beter kende, zou ik dit tegen haar zeggen... ik had ook een vriend, ik had er veel, ik had er twee, de eerste was Jaap en de tweede was André. Anna Ebner zegt van mij: Eva is een flirt, een flirt van het

eerste water. Ze zegt het lachend, want boosaardig is Anna Ebner niet.

Nee, ik begrijp het niet, omdat het tweërlei betekenis heeft. De mensen spreken van 'lage lusten'. Johannes Viator noemt het: de *Lichaamszonde*. Enkel de liefde maakt het lijfsverlangen goed. 'In diepere doorgroning de liefde tot het kind, het ongeborene.' 'Naar wat mag en moet

geschieden.' Altijd hetzelfde: een verontschuldiging... 'Hoe ik somtijds kan verlangen...' Verlangen, maar ook weer: schaamte. 'De gevolgen van hun liefde bleven niet uit.' Chaos. Kakofonie. Ik weet er niets van. André heeft mij eens verteld van een vrouw, die een man vervolgde tot in zijn eigen huis, die hem overrompelde, die hem dwong. Maar hij had haar niet lief en het stond hem tegen... en ze kwam terug, en ze dwong hem opnieuw, en het stond hem zo tegen, zij stond hem zo tegen dat hij haar verjoeg. Ze moet hem zo hebben tegengestaan dat hij het een andere man navertellen kon, dat hij haar zo prijsgeven kon. Want hoe anders zou André het hebben geweten? 'Maar André, waarom deed ze het dan...?' 'Omdat ze gemeen was...' Om haar verlangen? En wat zou ik zijn...? En soms zijn geen woorden mooi genoeg...

Voor een man schijnt het een in het ander over te gaan, schijnt het een met het ander samen te hangen. Niet voor mij. Er is een kloof, een afgrond, een duisternis, een onoverkomelijkheid. Ik zie niet de samenhang, het dwingende verband.

Jaap verweet het mij niet, maar toch begreep hij het niet. Ik kon hem kussen maar het stelde mij teleur, na die allereerste keer. Ik zocht het opnieuw en het stelde mij opnieuw teleur. Elke keer stelde het mij dieper teleur. Ik liet heel veel toe en mijn hart sloeg het oude vonnis: ontucht, overspel – ontucht, overspel. Ik dacht aan Ben, ik dacht ook aan Jaap... ik wilde Jaap wel gelukkig maken, maar het was niet onvermijdelijk, het had geen zin voor mijzelf... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.

André deed mij verwijten, die stille middag op zijn kamer. Hij zei: Het is een schande, je bent onedelmoedig. Je bent net precies als die vrouw uit het boek van Zola... *Tout ce que vous voulez, mais pas ça...*¹

'O, André...'

'Ja, zo ben je...' Later zei hij iets dat nog erger was, dat mij dieper raakte, diep raakte het mij, schroeiend was het als een schotwond. Ons laatste gesprek, de volgende dag ging hij op reis. Hij zei: 'Voor wat jij bent, hebben de Fransen een tekenend woord, dat ik je niet zal zeggen.' 'Kom André, vertel het mij maar, je kunt het toch niet verzwijgen, het brandt

¹ Alles wat je wilt, maar niet dát...

je op je lippen, zeg het maar gauw.'

'Je zult ervan schrikken. Toch zal ik het je zeggen, omdat je het bent: *une allumeuse...*' Het was een klap, een brandmerk. *The Scarlet Letter*.¹ André zei: 'Kun je me vergeven, dat ik dit tegen je heb gezegd?' Hij stamelde. O, André, wie eigenlijk denk je dat ik zoek aan te steken? Ik vroeg hem dit niet. Ik zweeg... ik kon niet lang beledigd zijn: mannen zijn anders. Later in mijn gedachten, heb ik het hem gevraagd: Wie eigenlijk denk je, dat ik zocht aan te steken? Mijzelf, enkel mijzelf, altijd mijzelf zocht ik aan te steken. Maar de ander ontbrandde en ik bleef koud. Koud. Nu denk ik zelf dat mannenwoord. Koud – omdat ik in dit directe, in dit beperkte... Koud – met mijn brandende hart...

Ik denk soms dat ik alles verlangen kan... ik ontmoet een man en ik vind hem lief en ik kan dan niets meer denken dan aan hem, hij kust mij, en het stelt mij teleur... maar ik wil het niet bekennen... hij kust mij opnieuw en het stelt mij dieper teleur... maar ik wil het nog minder bekennen. Elke kus stelt mij teleur, elk woord stelt mij teleur, maar ik wil het nog altijd niet bekennen. *Allumeuse... allumeuse...* de ander vat vlam maar mijzelf steek ik niet aan. En ik verdraag wat ik niet begeer – ik laat het toe, om niet kleinhartig te zijn. Maar alles toelaten kan ik niet... voor wat geen zin, geen reden, geen noodzakelijkheid heeft, kan ik ook Ben niet negeren... met Ben heeft het evenmin zin, maar ik verschuil mij achter het huwelijk. Het huwelijksdogma bindt mij, het beveilgt mij... zo hebben mensen hun hele leven in dogma's gebonden, door dogma's beveilgd. – Overal heb ik mijn weg gevonden, mijn wetten gesteld, van de algemene wegen af, buiten de algemene wetten om – alleen in dit ene gebied heb ik nooit iets geweten – nooit iets begrepen. Ik weet er niets van, niemand moe er mij naar vragen.

Heleen zit naast mij, ze kijkt over water en polders, met haar lichtende, grijsblauwe ogen – wijd open ogen... ik hoor haar ademen – ze ademt waar hij geademd heeft, zo zoekt ze zich met hem te vereenzelvigen, in dat, wat hem heeft opgebouwd, hem en mij. We worden opgebouwd in onze jonge jaren...

'Dus hier hebben jullie veel gewandeld, vaak gezeten?'

1 VGL. het brandmerk in deze roman van de 19^e eeuwse schrijfver Nathaniel Hawthorne.

'Ja, meestal deze kant gingen we uit...'

'Eva... ik had hem kunnen redden, ik had hem gelukkig kunnen maken. Hij wilde het niet. Ik heb hem gesmeekt mij zijn verzen te geven, dat ik ze publiceren zou, hij wilde dat evenmin. Eva... lees deze brief...'

Ze wilde mij de brief in mijn handen geven, maar ze bedacht zich. Ze schuift naar mij toe, ze wijst met haar vinger...

'Hier, daar staat het... "Alles kan ik dragen en alles kan ik volbrengen – door alles af te wijzen. Zolang ik alles afwijs heb ik rust. Laat mij betalen. Heleen, laat mij boeten, belet het mij niet, leid er mij niet van af, omdat ik daarin alleen vrede vind..."

Eva, begrijp het niet verkeerd... Kijk, lees ook nog dit: "De Christenen zijn zo trots op hun verheven moraal. Bied hem de linkerwang, die u op uw rechter slaat. Ze vergeten één enkel ding: het bederf. Ik doe dit met Berthold – het is *moral insanity*. Beiden zijn we *moral insane*. Hij door wat hij doet, ik door wat ik verdraag. Ik verloochen het hoogste in mijzelf zodat het laagste in hem voortwoekeren kan. En er is maar één ding waardoor dit ondraaglijke draaglijk wordt – dat ik er dagelijks voor boet. Het lijden, het ontberen, het afwijzen, dat is mijn enig deel-van-geluk. Zo los ik mijn schuld af, zo verlos ik mijzelf. Ik wilde dat mij nog meer werd geboden, om nog meer te kunnen afwijzen..."

'Begrijp jij dat, Eva... die zijn tweeling-zuster bent?'

'Ja... ik geloof wel dat ik het begrijp...'

Laag over de lage witte polders reppen zich zwermen zwarte kraaien. Heleen keerde in tot Davids brief. Ik geloof wel dat ik dit begrijp... Ik weet het... het neemt mij op... de enige, eeuwige slingerslag... het eeuwig gebrokene, zich eeuwig herstellende, zich nooit herstellende evenwicht. Zo leerden we op school van de stormen en van de passaten. De depressie wekt de storm, er was een Tekort. Tekort is Schuld – schuld doet naar de boete smachten. Zo verschijnt de storm. Wroeging is de depressie, is het tekort-gevoel, dat zich in boete te herstellen zoekt... zo verschijnt de Storm. Wie tekort deed, betaalt, wie teveel nam, restitueert, zo leeft de Storm zich uit, zo keert het evenwicht weer.

Stormen en passaten... tekort, teveel... zo herstelt zich het evenwicht. Hij zocht zijn harmonie in het ongeluk. Om het leven te kunnen dragen, moest hij bij zijn leven zich de dood aandoen. Ik heb dit van hem geweten, voor ik het las, ik geloof dat ik dit al sinds jaren van hem weet. De slingerslag... het eeuwig gebrokene, eeuwig zich herstellende, nooit zich herstellende evenwicht. Schuldeloos geluk verbreekt al in sommigen het evenwicht – ze doen zich de dood aan in de versterving. Ik heb dat gekend – ik kon als kind niet gelukkig zijn – het was mij al gauw te veel, ik zocht al gauw een reden om verdriet te hebben – voor de druk van het geluk vluchtte ik in de depressie van het verdriet, dit wankelen heet: melancholie. Het is allemaal hetzelfde: stormen en passaten. Tekort dat zich aanvult, te veel dat zich ledigt. Ook de driften naar de Plicht, de inhoudsloze, doelloze, redeloze *pluchtdrift!* Plicht is Schuld; *Schuldigheid!* Dagelijks het Leven willen betalen met de Dood. Zich bij zijn leven de Dood aandoen... in de Versterving, in de zelfopoffering, in de zelfverloochening... voorsmaak van de Dood... *Levensdrift tegen Doodsdrift* in, *Doodsdrift tegen Levensdrift* in... de slingerslag... HET EEUWIGE, ENIGE. ALLES. Berthold beschouwd zich door het leven tekort gedaan. In hem stormt het een andere richting uit...

'Eva, nee, dit is niet rechtvaardig... het is ook niet waar, zoals jij het zegt. Want denk eens aan al die onnadenkenden, aan al die zelfzuchtigen... duizenden, duizenden, die tekort doen, die teveel nemen en toch aan betalen en boeten niet denken...'

'Voor hen boeten de anderen. Wat de een te weinig betaalt, betaalt de ander te veel. En zo keert het evenwicht weer.'

Soms komt er Eén, die voor de hele wereld betalen wil, die zijn rust ook niet vindt eer hij betaald heeft wat sinds eeuwen de miljoenen niet vermochten te boeten. Hij stort zijn bloed... storten is toch ook: betalen... zo keert het evenwicht weer. Stormen en passaten. Ik zou dat niet moeten zeggen, ze zouden mij verwijten: zo maak je het verhevene nuchter.

Nee... zo maak ik het nuchtere verheven.

Het water stroomt aan onze voeten – het ernstige water. Er stijgt geen murmeling uit de diepte op. Wij zagen de eerste dag van de nieuwe eeuw ons voorbijtrekken – hij trok door ons heen – wij werden er doorheen getrokken, David en ik.

Alles gaat door ons heen, gaat boven ons uit. Ik heb dit in velerlei zin geweten – maar zo werd het mij nooit geopenbaard, een nieuwe klaarte brak daareven in mij open. En het ligt allemaal besloten in dit ene: TOTALITEIT. Omdat het ons zo aangrijpt waar het ons aanraakt – als het onszelf raakt! - Daarom beelden we ons in dat het bij onszelf hoort, tot onszelf beperkt. TOTALITEIT – eeuwig bloesemende boom, eeuwig borrelende bron, levensboom, doodsbrom, eeuwig zich ontvouwend begrip, vuurpijl tegen het nachtzwart, brekend in nooit-eindigende kleur-veelvuldigheid... Wonderlijk bestaan, waarin juist dit verzwegen wordt, vergeten wordt. Tussen de mensen is het veiliger over alle andere dingen dan over deze te spreken...

‘Eva, nee, dit is niet eerlijk, het is een onrecht dat de een voor de ander moet boeten, het is ook onlogisch, dat één voor allen betalen kan. Eén – ik weet wel wie je bedoelt. Ik ben erin opgevoed – ik heb er mij van kind af tegen verzet. Ik heb ertegen gestampvoet. Het ging regelrecht in tegen mijn rechtsgevoel. Dat doet het nog.’

Ja – zo zegt Heleen het goed. Tegen het zogeheten rechtsgevoel gaat dit wel in, dat eentje voor anderen, voor velen zou kunnen boeten. Omdat het zogeheten recht geen andere dan de opgelegde boete en de afgedwongen betaling kent... omdat de zogeheten misdaad geen wezenlijke schuld is en in de dader niet de storm maar de aflossing wekt. Maar wie de wereldschuld op zich voelt drukken als zijn eigen schuld, voor hem is geen andere verlossing dan de grote aflossing: dood-straf, dood... De martelaar heeft zijn eigen lot verkozen en anders is hij ook geen martelaar. En wie zijn eigen drift naar zijn eigen boete stilt, hoe zou hij armer kunnen worden, hoe zou hij ooit rampzalig kunnen zijn? Hij wint het allerbeste, hij wint zijn rust. De een jaagt naar rijkdom, de ander jaagt naar die aflossing, en er gaat voor geen sterveling iets ter wereld boven dat wat hij najaagt. Lust te zoeken – onlust te mijden. Maar ieder kent enkel de prijs van wat hij zelf najaagt, niet die van wat een ander najaagt – en daaruit komt de verwarring voort – de ongegronde lof, de onverdiende blaam... Ieder weet voor zich dat hij het beste deel gekozen heeft. Ieder heeft voor zich het beste deel gekozen. Er is ander Recht dan ons recht. ‘Misschien, Heleen, misschien keer je er eens toe terug, langs een andere weg.’

Eerst het aanvaarden zonder doorgronding... dan het verwerpen zonder begrip – eindelijk het begrijpen, dat zo goed aanvaarden als verwerpen – dat zomin verwerpen als aanvaarden is.

‘Maar laat het zo zijn, laat het kunnen dat de een voor de ander boet. Moest hij dan daarom beletten dat zijn verzen werden uitgegeven? Hij was dat toch aan anderen verplicht. Door zijn verzen te geven aan de mensheid had hij juist een deel van die boete, zoals hij het noemt, zoals jij het begrijpt... zie je wel, Eva, dat het toch niet sluit?’

‘Als het waar was, dat een dichter voor anderen dicht! Maar zou het waar zijn, Heleen? Denk eens aan dit woord: Onsterfelijkheid! Denk eens aan dit: “Maar ik zal heerlijk in mijn vers herrijzen.” Nee, nee... wie zich de dood zoekt aan te doen die kan niet tegelijk naar onsterfelijkheid jagen. Hij wilde ondergaan... hij had het over zichzelf besloten... ook in die zin heeft hij zich de dood aangedaan... Evenmin als kinderen heeft hij verzen willen nalaten...’

De wind is verstild... ergens heeft zich een teveel geledigd, ergens heeft zich een tekort gevuld. De hemel is moe en uit zijn vermoeidheid ontvalt hem de sneeuw, uit zijn willoosheid, uit zijn onverschilligheid... Wit en stil en wijd liggen de polders onder de willoze, onverschillige hemel.

O Heleen... ik heb het gevoel dat ik hem dood wist, thuis in het kamertje, naast het raam, toen Ben het mij vertelde – ik heb het zo-even ook weer gedacht, we stonden samen voor de synagoge – maar ik wist het niet. Nu pas komt het dichterbij, ik voel het op mij gericht als een scherpe punt, een witgloeiende punt en het dringt door de weefsel van mijn ziel, het dringt... het dringt, al dieper boort het zich bij mij binnen. Ik zou willen gillen, ik hoor de echo van een gil, die uit mij opkwam, die uit mij verklonk... Jaap en Ben deinsden er voor terug, en toen was Eddy geboren... Maar ik gil nu niet... en als een wegtrekkende golf, als een stillende weeg, zo verdwijnt het weer, en het keert misschien nooit meer terug. Want eerst ga ik nu naar vader en moeder en straks ga ik naar huis...

Ik hoorde de echo van een gil – ik sta hier aan het water, ik sla de sneeuw van mijn jas, ik zie het verspringen van de kristalletjes in een smeltende vlok. We stonden op het punt elkaar in de haren te vliegen, toen kwam daar Kaas de klokkenmaker aan, hij sjokte door de ijzige, grijzige

sneeuw. We spraken hem aan en David vroeg het hem: 'Is dit pas de vierde of is het al de vijfde Chanoeka-avond? Zij zegt: de vierde – ik zeg: de vijfde, en we wilden er juist om gaan vechten.' Kaas stond te lachen, dat de staartklok over zijn schouder een wiplank leek: 'En wie het wint heeft gelijk. Sla er dan maar op los, jij, want het is de vijfde avond.' En er hing een sneeuwvlok in de ruigte naast de derde knoop van zijn jas, een vlok die smolt, en smeltend versprongen de kristalletjes en werden doorschijnend, en werden tot lichtend licht. Ik dacht... duizenden wonderen... overal wonderen, en mijn voorhoofd besloeg...

David, mijn broer – mijn broertje... je deed jezelf de dood wel aan, maar in mij leef je tóch, en herleef je toch, elk ogenblik herleef je, want uit hetzelfde werden wij beiden opgebouwd...

'Heleen, wat denk je, zullen we nu naar mijn ouders gaan? Ze verwachten ons tegen deze tijd...'

DE LANGE, LAGE BOOT ligt schuin tegen het uiteinde van de steiger, met de kop naar buiten in een zilverig zomermorgenlicht, in een lichte damp, in het donzig, parelmoerig water van de Waddenzee. Weggeschoven in de verre kim de lage, vlakke kust, een grijze vingerdikke streep waarin de torentjes lijken opgezet, allemaal met elkaar in één rechte lijn, in één plat vlak. Bij helder weer is dat oeverbeeld anders, dan spreken de afstanden, dan spreekt zelfs de kleur.

Vroeger deden mij verre dorpjes in een nevelige horizon altijd aan decalcomani-prentjes denken, die houden ook in geheimzinnige wazigheid fonkeling van kleur verborgen. Je plakte ze op schoteltjes, op de witte muren, op de rug van je hand – je trok het matglasachtig dekvlies van het kleurvlies af.

Vandaag is de gelijkenis zo sprekend en zo grappig om wat ik weet: van een die torens waait nu een vlag, een van die stadjes is bont versierd, er wandelt muziek in een flonkering van koper langs sprankelingen van oorijzergoud onder mutsenkant afgestemd, er deint een fleurige volte door de nauwe straatjes en overal is paardengebries – ik ken dat zo, ik ken ze allemaal uit mijn eigen kindertijd, de vreugdes en overvloed, verrukkingen, bekoringen van een midzomerlandbouwfestival, brandend hoogtij midden in de volheid van het vakantiegeluk, met volksspelen, optochten, draverijen en alle kinderen van het eiland die er te gast zijn en die er wonen, ze trekken erheen, de boot lijkt een kloek, die haar jongen roept, tot het Noordzeestrand moet het te horen zijn, over het hele eiland heen... – Eddy en Claartje gaan met Heleen, de kinderen noemen haar tante, ze hebben zich aan haar gehecht. We brengen nu meestal samen onze vakanties door. Eerst dreef haar alleen de behoefte om over David te spreken, hem in mij terug te vinden, en ze toonde ons dat met een bijna koelhartige oprechtheid, maar gaandeweg werd dat anders. Zo vormen zich de dingen, zo groeien gehechtheden. De grote verschillen vallen niet weg maar je laat bij het ouder worden de banden al sterker gelden, ze wortelen in andere gebieden, ze breiden hun eigen warmte over je leven uit – we zijn een plek, een thuiskomst voor haar geworden, de kinderen en ik.

De vloed zwelt aan, je hoort het van verre al dringender dreunen, daar waar de zware, koude golven zijn... en de boot zie je onrustig worden,

hij kan niet lang meer wachten, op tij glijdt hij over, op tij glijdt hij terug, vanavond. Vanavond, na vandaag. O... vandaag. Maar nu ben ik nog van hen, ik hoor nog bij ze, mijn twee. Claartje leunt op haar armen over de verschansing, ze staat alleen, ze staart over de melkige, glinsterende zee maar haar ogen zijn naar binnen gekeerd en ze neuriet. Ik kan het niet horen, maar ik zie het, ik ken dat zo van haar. Ik deed dit ook. Ik stond aan de verschansing en ik staarde over de stroom, over het bleke riet naar het felle weidegroen, naar de jongens in het blauwe water, bij 'polder zeven'. Van hun blote, natte ruggen sprankelde vuur in de zon – en ik neuriede en het dek sidderde onder mijn voeten en de dikke, ijzeren stang trilde binnen in mijn handen, want de boot zwierde door de waterbocht en alles werd één, alle poorten stonden wijd open en dat moesten ze ook wel... Zo ben ik opgebouwd – zo wordt zij nu opgebouwd. Iedereen wordt anders opgebouwd uit dezelfde dingen – en hetzelfde uit andere dingen. Verschillende bloemen groeien uit dezelfde grond. We nemen van alles wat we al bezitten en we zien wat we al weten. Er zijn dingen in de verten, in de verste verten die je alleen onderscheidt met een naar binnen gekeerde blik. Daar staat Matthijs, de broer van de kleine, altijd-verliefde Mansje – de plantenzamelaar, de vogelvriend. Ook hij kijkt over de verschansing in zee, hij ziet andere dingen. In beiden bouwt zich hun wereld – zij bouwen hun wereld, hun wereld bouwt hen. Als ze later elkaar ontmoeten, als ze zo oud zijn als ik nu ben, zullen ze spreken over deze zomer aan zee zoals Pierre Nozières sprak met zijn vriendje van de school, over de oude dagen – maar ze hadden geen enkele gedachtenis gemeen. Anders gegroeid, uit dezelfde bodem. O, Mansje... heb je nu toch weer je kans gezien om naast Eddy te komen staan, en wat kijk je beminnelijk naar hem op. Je ziet er zo wel heel aardig uit, je bent aanbiddelijk in je naïeve aanbidding. Hij is een lieve jongen, hij is zestien jaar, hij is van mij. Ik wou dat ik zijn ogen kon zien maar ik zie enkel de jouwe, hij staat met de rug naar mij toe – o, uit mij geboren, die grote, brede rug, bijna de rug van een man – en ik ben te ver om in jouw ogen te peilen hoe de zijne op je neerkijken. Hij vertelt mij veel, maar daarvan vertelt hij mij niets. Misschien zou hij Claartje, omdat die twee wel heel vertrouwelijk zijn... maar Claartje wil het niet horen. Ze loopt weg als Mans over haar verliefdheden begint.

Claartje leeft nog in de volkomen rust, in de hardheid en het onbegrip van de rust: *Al die vervelende boeken over die vervelende liefde*. Ik vertelde dat van de week aan de avondthee op het terras. Mevrouw Zeegers werd verlegen, ze kuchte, ze kreeg een kleur; haar Attie heet een 'jongensgek'. Ze is groot en fors, luidruchtig, volbloedig, en haar moeder schaamt zich een beetje voor haar – maar Bart is de heilige onschuld en dat redt de familie-eer, hij is veertien jaar en nog vorig voorjaar hield hij vol dat een koe wel kan kalven zonder de hulp van een stier... O, het was belachelijk: vier moeders aan het bluffen op de seksuele onrijpheid van hun kinderen.

'Moeder... we varen, we gaan...'

'Tot vanavond... tot vanavond...'

Ja, tot vanavond! Eerst is er vandaag – maar ik ben nu nog van hen, ze houden hun rechten, zolang zij mij houden: laten ze mij los dan behoort ik aan mijzelf. En ze laten mij los en ze varen weg in de deinende boot over de parelmoerige, zilverige zee... En nu zal de kust al gauw voor ze openbreken, in dakenrood, in weidegroen, en de torentjes stappen uit het gelid en ieder zoekt zijn plaats, en wisselt van plaats en blijft eindelijk staan en dan rijden ze door het vlakke, groene zonnige land in opgetooide wagens naar het versierde stadje toe...

'U bent net een ogenblik te laat, mevrouw Berger.'

Ze struikelt in haar lange, wijde zwart-lusten rok, en haar dikke bleke gezicht is nu al bezweet. – 'Het zal warm worden vandaag.'

'O ja, warm wordt het zeker, het prikt nu al door de koelte heen...'

We staan naast elkaar. Dacht ik niet juist aan haar?

Ik zag haar staan, grof en groot in de schemer, naast een tafeltje waarop een theelichtje brandde. Overal op het terras brandden theelichten, er murmelde avondpraat van ouderen, de kinderen waren naar bed... O, het was belachelijk. Vier moeders van opgroeiende kinderen, vier vrouwen van middelbare leeftijd. Eva. Eva. Wees niet kinderachtig, je weet

immers beter, met je veertig jaar ben je toch geen 'dame van middelbare leeftijd' en je wordt het ook nooit, je weet wel heel goed dat je Eva bent! We blufden op de seksuele onnozelheid van onze kinderen.

Mevrouw Zeegers kraaide victorie met dat verhaal van de koe die zonder stiershulp wel kalven kon. Maar mevrouw Van Delden deed met het

verhaal van de eenden niet voor haar onder. Het was wel een vermakelijk relaas. Haar jongen bracht de woerd in het hok nadat het vrouwtje de eieren had gelegd. 'Anders wil ze niet broeden en krijgen we geen kleine eendjes.' Het lag mij op de lippen om te vragen: wat is dit toch in ons, dat we ons daarin verheugen dat we ons zonder uitzondering verheugen in de onrijpheid en de argeloosheid van onze kinderen? Dat we er trots op zijn, dat we ons haast schamen als het anders is?

Maar ik vroeg niets. Ze vermoeden toch al dat ik niet helemaal een gewone 'vrouw van middelbare leeftijd' ben. 'We lieten toch nooit iets merken' – zei Nora toen ik alles al wist van haar en Ben. Je laat altijd zonder te weten wat je doet alles merken. Vrouwen van middelbare leeftijd houden geen beschouwingen. Ik wil toch maar wel voor hen zo veel mogelijk een gewone vrouw van middelbare leeftijd zijn... Ik wil eigenlijk veel liever vliegeren en knikkeren met jongens, of rovertje spelen in het duin met jongens en meisjes en ik weet dat mijn hart nog kan opvliegen als het hunne in de spanning van het 'Herder, laat je schaapjes gaan...' Ik hou ook meer van praten met mannen, maar het is beter voor de kinderen dat ik hier deze weken, met deze bezadigde pa's en deze kritische ma's, tussen wie ik mij toch nooit helemaal veilig heb leren voelen, een 'vrouw van middelbare leeftijd' ben. Veertig jaar! 'Als er nu weer een nulletje komt in je cijfer, dán ben je vijftig.' 'Ja, Eddy..., dán ben ik vijftig.' Er legde zich een kille hand tussen mijn schouderbladen en dat deed me even rillen, maar meer was het ook niet. Als er weer een nulletje in mijn cijfer komt, dan ben ik vijftig. Waarom niet...? Waarom zou je rillen...? Ik ril, omdat alles voorbijging en niets is vervuld. Niets vervuld, durf je zeggen... en je onverbeterbare onverschilligheid dan? Ja... onverschillig, dat ben ik, elke verwachting te boven, dat ben ik... dat is vervuld. Je moest er ruimschoots tevreden mee zijn. Ik ben er ook tevreden mee. Ruimschoots... Ja, ruimschoots tevreden ben ik ermee. Ze verdringen zich voor de kermistent, maar ik loop erlangs. Ze gillen en wringen en hijgen. Ik weet wat binnen te koop is. Niets-niemendal. Ik bedoel natuurlijk die ene... kermistent... die poppenkast...

En toen ineens stak de oude mevrouw Borger waarschuwend haar wijsvinger op: 'Het kan plotseling veranderen.' Ze zei het zo gewichtig en zo orakuleus – ik moest aan *Juffrouw Van Naslaan* denken, ik dacht dat

we allemaal zouden gaan lachen, maar er lachte geen mens en het was weer precies als twintig jaar geleden. Ik was uit het stadje naar de grote stad gekomen en ik dacht: laat ik toch altijd en in alles als de anderen zijn. Dat maken nu de kinderen opnieuw noodzakelijk.

We namen van een buurtafeltje een onbezette stoel en ze kwam bij ons zitten en ze vertelde van haar leven en ineens begreep ik dat het tragisch was. Ze werd weduwe voor de geboorte van haar zoon en ze dacht hem haar leven lang voor zichzelf te kunnen houden. Hij was tot zijn vijftiendertigste jaar nooit verliefd maar verleden voorjaar raakte hij verloofd en verleden najaar is hij getrouwd. Ze is niet in staat van het vrouwtje te houden, ze is evenmin in staat haar te haten. Liefst zou ze haar altijd maar haten maar slaagt er niet in... Het kan plotseling veranderen...

Ja, plotseling kan het veranderen. Het kan nu al heel dicht bij ze zijn, bij Claartje misschien nog niet, maar bij Eddy toch stellig. De eerste troebelingen, de eerste verontrustingen, het eerste ervaren dat anderen je geluk en je rust in hun handen hebben en dat hun macht niet evenredig is aan hun waarde en hun waardigheid of aan je eigen waarde en waardigheid... Is het niet... verschrikkelijk... dat zich dit, vanzelf, zo in mij opborrelt... Heb je dan niets anders dan dát er van ervaren? Ja... en bent het te boven gekomen! Het kan dicht bij ze zijn, zonder dat ze het weten. Hij was dicht bij mij en ik wist het niet.

Hij woonde al dagen hier op het eiland en ik vermoedde het niet... Ze spraken over hem en ze beschreven hem en uit hun woorden bouwden zich zwevende beelden, maar hij was het niet.

De roodgouden lamp scheen naar buiten en Mans wees de verte in... 'O Claartje, daar, daarginds, daar woont hij nu, de Interessante Heer, daar in dit villaatje boven op het buitenste duin!' Ze gingen vlak tegen elkaar over het smalle plankenpad, in de schemer in hun witte jurken, de bruine armen om elkaars schouders, dunne, donkere slangen over het

lichtende wit, maar Claartje rukte zich los: 'Och jij, met je Interessante Heer.' En ze holde vooruit, en drong zich tussen de anderen door naar voren bij de kleintjes, bij Klaas-de-Robbenvanger met zijn mondharmonica. We gingen in de avond naar het grote strand, een hoge zeldzaamheid, een feest, we zouden in donker de zee zien lichten. 'Meneer Borger heeft het beloofd dat de zee vanavond zal lichten.' 'Heeft de zee het u

beloofd, meneer Borger?’ Hij kreeg een kleur, hij zweeg – hij kan tegen de ironie van Greeve niet op. Het heet dat hij geleerd is maar hij doet wel buitengewoon onnozel. De kinderen brengen hem van het strand, uit het duin de onooglijkste, de onmogelijkste dingen als curiositeiten... Hij gaat op al hun onzin in... Zijn jonge vrouw staat erbij en lacht, maar zijn moeder jaagt de groep uiteen en haar stem is hees van haat.

Dokter Laroche trakteerde op koek, op de witte slappe honingkoek van bakker Bartels – zoveel ze wilden mochten de jongens ervan gaan kopen. Hij maakte de tocht tot een feest, de oude vrijgezel. Hij verzon het ook van de lampionnen en ze bonsden joelend het bazaartje open en ze zetten het dorp dat juist begon te bekomen van de lange dag in de hoogspanning van die zes vakantie weken nog eens even op stellen. Klaas-de-Robbenvanger moest voorop met de mondharmonica, hij liep als een Orpheus, met zijn lichte ogen en zijn uitgebleekte haren, in een omgeving van rusteloze vuurbollen, gele, rode, slangachtig gevlekte en tijgerachtig gestreepte lampionnen, want allemaal wilden ze naast hem lopen. Hij is postbode, hij is vrachtrijder, hij is altijd voor alles klaar, hij schijnt de hele vakantie niet te slapen – iedereen noemt hem Klaas-de-Robbenvanger maar hoe hij aan de naam komt weet geen mens. En hij trok ons mee in een lange sliert achter de sentimentele deunen van zijn mondharmonica – zo roeiden we dertig jaar geleden met vader op de donkere rivier tussen hoge verlichte schepen, maar we vonden de kleurfonkelingen diep in het water toch nog het allermooiste toen de Koning veertig jaar Koning was, en er voer een ander schuitje langs ons heen en daarin zat een man, die op zijn mondharmonica dezelfde deuntjes speelde, en nu ineens zou ik willen weten wie die man is geweest... We liepen mannetje achter mannetje langs het smalle plankenpad dat over duinen en door dalen van het Waddenstrand naar het grote strand is gelegd. De kale opwaartse hellingen zijn mul, de voeten stampen de planken diep in het zand, ze moeten er elke dag weer worden uitgetild, maar in de wijde begroeide dalen veren ze dansend mee met elke stap. En al vuriger lichtten de bollen, een overspannen, in zichzelf besloten gloed... En al dichterbij kwam ons het grote ruisen, de zee dreunde ons tegemoet, al wijder en woester verbreden de duinvalleien zich, al dieper daalden we. We daalden de nacht en de stilte in, we ste-

gen dan weer de dag en het dreunen tegemoet... Deze ontzaglijke, donkerende hemel over ons... deze vervaarlijke zee voor ons uit... deze eeuwige aarde, waar ieder van ons zijn ene, eigen ogenblik verschijnt, die ons tot zich trekt, ons in het licht trekt, ons omarmt en weer verstoot, in die duistere diepten terug, waaruit we opgedoken kwamen, elk zijn ene, zijn eigen ogenblik... En twee 'dames van middelbare leeftijd' spraken achter mij over de schoolrapporten van hun kinderen. Eeuwige aarde, eeuwig ongeschonden geheim... En aldoor naderden we het dreunen, naderde het ons en het leek alsof ik nooit eerder had gehoord wat ik al zo veel dagen en zo veel nachten zonder ophouden hoor. Geuren vlogen op uit de dalen, ze omfluiserden mij, ze wilden mij omstrikken, ze beslopen mij, ze tasten als met vingers naar de poorten zijn gesloten. Geur is geur, geluid is geluid, wind is wind, en verder niets. *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...* maar ik weet er alles van.¹ Opium doet dromen... dromen zijn bedrog. Eddy leert op school over 'koudmakende mengsels...' er zijn ook betoverende mengsels... Maar niet voor mij.

De tent ziet er van buiten mooi genoeg uit, maar er is niemandal te zien achter het bonte doek. Het floddert voor een leegte – spoken hebben geen ruggen. Er waren toch nog openingen, ik merkte het wel, en ik dacht: laat ik mij dan maar in donker gewonnen geven. Ik liep zo veilig, ik liep vlak achter Eddy en Claartje, ik dacht: deze twee zijn van mij. Van mij – ze zijn van mij. Er zijn mooier meisjes dan Claartje, er zijn kloeker jongens dan Eddy, maar deze twee zijn van mij. Ze zijn ook van Ben, ik ga dat al meer vergeten, ik vergeet hem als vader want ik kende hem nooit als man. Sinds Nora hem het kleine Noortje ter wereld bracht, komt hij ook veel minder naar ons, ze houdt hem van ons af, ze heeft misschien gelijk. We scheidden als vrienden – en nog zijn er ogenblikken dat ik het niet begrijp. Nog bevliegt het mij soms, als een verbijstering – het is toch niet wezenlijk waar, dat we scheidden? Zovele jaren waren we samen, hier op het eiland al in de oude tijd – er lag nog geen plankenweg, om de andere dag kwam de post - het was onwezenlijk en onverbrekkelijk. Onwezenlijk en onverbrekkelijk. Anna Ebner zei: 'Ik sta ervan te kijken – ik hield jullie voor gelukkig getrouwd – al was jij dan

¹ Vaak terugkerend citaat, ontleend aan *The Island Pharisees* (1904) van John Galsworthy.

een flirt, Eva, want dat was je, al heb je het ook ontkend. Al ben je het nu niet meer. Nu je het zou mogen. En nooit had ik gedacht dat het van Ben zou komen.'

Nee, ik had dat ook nooit gedacht, Ben had het zelf ook nooit gedacht – het is dan ook eigenlijk van Nora gekomen. We waren: Ben en Eva. Eva en Ben. Ben, Eva en de kinderen. Ben en Eva en Eddy en Claartje - Eddy, naar zijn vader, Claartje, naar mijn moeder. We hadden de kinderen en we hadden het huis en we hadden juffrouw Rika – ze noemde Ben 'de baas', ze noemde Eddy 'de kleine jongen' – tegen mij zei ze 'mien mevrouw' en tegen Claartje 'weergaas wicht', en ze hield natuurlijk het meest van de manspersonen, daar was ze een oude juffrouw voor. We hadden de meubels en de vaasjes en de klok, en de etsen aan de wanden, alles op zijn vaste plaats, en het mandje met de boekjes van de slager, de bakker, de kruidenier. En de melkflessen op het portaalje. En de kalender met de verjaardagen. De eendenkooi. Maar dat wist ik. Dat we nooit uit de eendenkooi komen, dat wist ik. En er waren ook dagen dat ik de eendenkooi niet wist en de ruimten niet wist, zo waren er dagen en avonden. Ik vlocht matjes met Claartje, ik maakte sommetjes met Eddy en de verandadeuren klapperden zoetjes – maar ik voelde de ruimten niet. Ik dacht: het was begoocheling, het is er evenmin als... dat andere.

Zo denk je aan verliefde brieven die je vroeger schreef, geen heugenis van het gemoed beaamt de herinnering, het moet begoocheling zijn geweest. Jaap zegt: zo denk je de volgende dag aan wat je deed toen je dronken was, en je gelooft het omdat je het weet, maar niets is zo levenloos als ongevoeld weten. Dit kwam altijd terug, lang bleven de ruimtes niet zwijgen. Ze verhieven hun stem en ik wist weer hoe zwak in ons de verbeelding is. Maar dat lag niet aan de eendenkooi, dat ligt aan geen eendenkooi, de ene zo goed als de andere heeft een poort naar de ruimtes – het ligt aan de kracht van ons verlangen, de spanning van ons smachten, de ondraaglijkheid van ons heimwee.

Ben had gelijk dat hij tijdig ons samenleven verbrak en met Nora trouwde – wat hij zocht is te bereiken, wat hem ontbrak was aan te vullen. Voor mij is het overal gelijk, omdat ik toch naar het onbereikbare reik. Wat ik zoek is nergens en overal. Nergens en overal. Ik houd ook niet

van reizen... Ik houd ervan te blijven waar ik eenmaal ben, terug te keren naar waar ik eenmaal kwam. Ik leer daar dan de wegen naar de ruimtes kennen. Zodra je op een plek niets anders meer ziet, dan wat je zien kunt met naar binnen gekeerde ogen, dan staan de wegen naar de ruimtes voor je open. Liefst ging ik nu ook nooit meer uit het dorp vandaan, en ik zal er wel blijven, tenzij ik met de kinderen moet meereizen. Hij liet mij de kinderen, en we gingen weg en we kregen een deel van de meubels mee, we kregen de piano mee, we kregen juffrouw Rika mee. En nog lang hingen om de meubels de schimmen van oude vormen, van vervlogen licht... gedachtenissen aan de plekken waar ze eens hadden gestaan. Als ik boven zat te lezen en Claartje beneden studeerde piano, dan sprongen kind en piano soms plotseling naar het oude huis terug en zat ze tussen de ramen en ik hoorde het murmelen in de straat, de man met citroenen van de ene kant en de man met briketten van de andere kant en alles dat ik mij anders nooit meer zou hebben herinnerd... Soms hoorde ik het klapperen van de verandadeuren en het fluisteren van de ruimten om de groen-gouden populierentoppen en het Andante van Schuberts *Unvollendete*... tot mijn ingehouden adem mijn hart bekleemde, tot de zwellende tranen mijn oogleden openbraken... Maar sinds lang hoort de piano thuis in het huisje en wij horen thuis in het dorp. Als ik nu denk 'thuis', dan is dat het huisje, het dorp dat ons tegen het najaar terugverwacht. De kinderen zijn er tevreden, met hun kameraadjes, op hun scholen, we hebben er juffrouw Rika begraven. In de avond loop ik vaak heen en weer op de grindweg langs het huis in een gouden gloed van zonsondergang.

Achter de langgerekte rogge-akkers ligt de grote straatweg waar de tram rijdt en de fietsen die je niet kunt horen, enkel zien. Er is een hobbelig veldje waar in een waas van bloeiend gras de wilde zuring gloeit – en er is ook wat haver, koel-zilverig groen tussen de rosse rog. De aren van haver geven tegen elkaar aan een dromerig, metalig geluid, dat doet mij soms aan de kleine klokjes van de siertorens denken, lang geleden in de synagoge. In glanzende golvingen zichtbaar wandelt de wind de akkers over. Over de toppen van de doorgloeide aren wandelt de wind naar mij toe... en ik kijk naar de wandelende wind, ik kijk naar de lichtende hemel en daar ligt de stad. Zoveel jaren van mijn leven heb ik daar

geleefd. Ik laat die jaren door mijn handen glijden, zoals een straaltje droog glinsterend zand. Daar kon je als kind soms eindeloos mee bezig zijn. Je greep een handvol en je hand stond pijnlijk gespannen en je liet het lopen en je hand was leeg en je deed het weer opnieuw. En je ogen stonden strak, je dacht aan niets en het bleef je toch dagen lang bij. Het is mij jaren lang bijgebleven. Zo laat ik door mij heen de jaren lopen. De kinderen zijn weggefietsd en de grindweg is verlaten, hij ligt schemerwit tussen de felgroene heggen, een lage, lange boerenwoning sluit in de schuinte het zicht, de rode steen gloeit zo warm als het zuringveldje, het rieten dak glanst als een zilverpels. En ik kijk naar het verglijden van die glanzes, en ik loop vlak langs de akkers, de halmen zijn hoger dan ik, de wind duwt ze tegen mij aan, ik laat ze zachtjes door mijn handen gaan en met de wind varen de jaren door mij heen. Ik pak ze allemaal in één greep vast, en ik ben zo vol en zo pijnlijk gespannen van al die jaren als vroeger mijn hand van al dat zand – ik greep toen boven mijn macht, en nu ook, een mens kan niet zoveel tegelijk bevatten, niet zoveel tegelijk begrijpen, niet zoveel zijn tegelijk. Vatten is grijpen. Begrijpen is zijn. De jaren staan in mij overeind tot tegen mijn keel en ik zou willen huilen, maar ze vloeien en dat vloeien ontspant mij. Ze vloeien dan snel en dan traag, er zijn jaren die niets en jaren die alles beduiden. De oude jaren blijven altijd het zwaarste wegen, de jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond, en ik leefde in het huisje, tussen de zevende en achtste lantaarn... en ik groeide op en ik verhuisde naar de stad, naar de school aan het water, naar het zolderkamertje bij Bertha en Saar, ik trok later in bij Ernestien, en ik trouwde, en net zoals bij een zeepbel... of je had een doosje Bengaalse lucifers en je streek beurtelings een groene, een gele en een rode aan... en er zijn ook muziektollen, die van toon verwisselen als je er een klap op geeft met je vlakke hand... en telkens voel ik mij een andere Eva en weet tegelijk dat ik altijd dezelfde Eva bleef... En mijn hand is leeg. De wind wandelt in ros-zilveren glanzingen de akkers over, hij komt over de toppen van de aren naar mij toe, de haver ritselt, de rogge ruist, de kinderen zijn weggefietsd, de grindweg ligt verlaten, en ik grijp opnieuw mijn handvol jaren, ze glijden als een straaltje droog glinsterend zand en mijn hand is leeg. 'Het rustig... het waardig...' hoe zegt Montaigne het toch? *In het rustig tegemoetzien van de*

dood ligt het einddoel van alle filosofie. Het is eigenlijk niet helemaal waar, het is misschien zelfs helemaal niet waar, maar het is aardig om in jezelf te zeggen, om tegen jezelf te zeggen op de verlaten schemerwitte grindweg, bij zonsondergang: *Dood, waar is uw verschrikking...* De vrijheid is pas bevochten als de dood geen verschrikking meer heeft, als in de volheid van het leven de dood zijn verschrikking verliest... Ik reik wel eens daartoe, in zeldzame ogenblikken, de allerlaatste jaren, Leven-en-Dood inene te smaken – *Unio Mystica*.

En we liepen in donker naar het grote strand, de dalen zonden hun geuren omhoog, de kinderen stampen de planken op, de planken af en hoe dicht we naderden hoe meer uit ons lopen het ritme verdween omdat we de mondharmonica niet langer hoorden. Het zware dreunen sloeg de deuntjes aan flarden, de wind voerde die de duistere valleien in, soms vlak langs je oor en dat greep je dan even. We gingen al sneller, want meneer Borger had gezegd: 'Als we niet voortmaken, is de maan ons voor.' En dat riepen ze allemaal naar elkaar over, half lachend, half beangst, het ging de stoet langs, van Klaas-de-Robbenvanger af, langs de kinderen in hun lichtende, lichte kleren tot dokter Laroche die achter-aan kwam, met zijn badgoed onder zijn arm en een rode lampion in zijn hand. Een meisje hield eindelijk de woorden vast, kneedde er een ritme in, zette er een wijsje op: 'Maken we wat voort, of de maan is ons voor, en iedereen stemde in, we gingen lachend in een sukkeldrafje, dat het zand kraaste en de planken dansten onder onze voeten, tot eindelijk de zee verscheen tussen de toppen van de buitenste duinen.

Uit het villaatje scheen oranje-rood licht.

'Daar woont hij nu, de oude heer.'

'Wat jij, met je oude heer, hij is helemaal niet oud.'

'Hij heeft grijs haar.' – 'Hij is toch niet oud.'

'Hij heeft... hemelse ogen...'

Dat is Attie's stem en Claartje stoot Eddy aan in een proestlach. 'Hoorde je ooit zo iets idioots?'

'Zijn vrouw kan niet lopen...'

'Ze kan wél lopen... ik heb het zelf gezien.'

'Ze kan maar een heel klein eindje lopen.'

'Omdat ze een beroerte heeft gehad.'

‘Omdat ze een hartkwaal heeft...’

‘Haar hart stond stil toen ze hoorde dat haar zoon was gesneuveld.’

Een scherpe, schelle lach.

‘Als haar hart had stilgestaan, dan was ze nu dood.’

‘Haar zoon...? Hun zoon dan toch zeker...?’

‘Nee, hun zoon niet, enkel haar zoon, omdat zij eerst een weduwe was.’

‘Dan is ze nu zeker een wees, omdat haar zoon gesneuveld is...’

‘O jij, gevoelloze jongen...!’

‘Zeg, Matthijs, weet jij hoe de vrouw van een weduwnaar heet?’

‘Ze komt uit Engeland.’ – ‘Wel neen, ze praat Frans.’

Je bent vol voorstellingen waarvan je geen herkomst kent, een schimmige wereld uit het allergrilligst-verschillende samengesteld. We leerden op school, hoe Eger, Inn en Donau achter Passau samenvloeien – de Eger is geel, de Inn is groen, de Donau is blauw. Zo vloeien je eindeloos stromen toe, de jaren door, je leven lang... Hun woorden riepen schimmen uit die schimmige wereld... maar hij was het niet, ik zag hem niet.

Een van de moeders zei: ‘Ja, hij heeft wel bijzondere ogen.’

‘O mevrouw, zijn ze blauw of zijn ze bruin?’

‘Ja, hoor eens, Attie – dat weet ik niet zo precies.’

Hij was vlak bij mij en ik zag hem niet.

En de maan was ons voor – vaalrossig hing hij achter ons in de heiige horizon, hij hing als gevangen in bloederige vliezen en we kwamen aan zee. De kinderen waren toch weer even allemaal stil, helemaal opgaand in hun pret voor dit donkere, dreunende bijna in de nacht verzwolgene, oplichtend in strepen grauw-zilverig schuim waar ze de dagen verder mee omgaan als met hun speelgoed. En we kwamen tot de uiterste rand van het strand en we stonden in het donkere, natte zand en we gluurden naar de tintelende zoomen aan onze voeten, de fosforescerende franje van afvloeiende golven, maar de ene na de andere rolde de branding uit, buitelde slaperig het land in, maar geen enkele voerde uit de verten iets van het wonderlicht mee...

‘O, meneer Borger... en u had het ons zo vast beloofd...!’

‘Dat had ik ook, zeker! Maar wie kan vooruit alles weten? Dat kan geen mens. De natuur is altijd grillig.’

‘Ja, als u denkt dat u er zo makkelijk afkomt!’

Ze vlochten met hun lange, blote armen een kring om hem heen, ze jouwden en joelden, ze staken hun tongen uit; het jonge vrouwtje lachte, maar het dikke, bleke gezicht van zijn moeder vertrok in woede. Haar ogen spuwden haat, over het harteloze vrouwtje, over de weerbarstige zee, over al die onbeschaamde kinderen. Zo zou ik ook kunnen zijn... misschien...

Ze troostten zich gauw, ze verdeelden de koek, ze gooiden zich op Klaas om hem 'levend te begraven' en er vloog een lampion in brand. We sloegen het duinpad weer in – ik keek nog even om naar de roodgouden lamp... er ging iets langs mij heen dat ik als kind had gelezen, ik wilde het grijpen maar het ontweek mij, en het dreunen trok weg. De lucht om ons heen werd weer lichter en geuriger na de zilte kou aan zee en de maan had zich uit de oranje woelringsen, uit de bloederige vliezen bevrijd om haastig op te varen naar de hemeltop. Hij stond al boven de rand van de wijde kuil en maakte die tot een droomvallei van slagschaduw en zilverlicht, en midden daarin zagen we ze zitten: Minnie van der Elst en Betty, haar ongetrouwde zuster en Paula en Jack en Greeve die ze hier 'de cynicus' noemen, zoals juffrouw Korff die Penning vroeger op school... De school aan het water, met Leendert en Truitje, die nu allang volwassen mensen zijn en de 'oude baas' die nu allang dood is. Ik was 'de juffrouw', ik droeg een groot, gekleurd schort, en het is twintig jaar geleden... Hij heeft innerlijk en uiterlijk wel iets van die ander, deze Greeve, maar innerlijk en uiterlijk is hij veel fijner. Hij is zelfs bijzonder aantrekkelijk, ik vond dat prettig om aan te denken, want het zegt mij niets. Ik ben daarvan bevrijd.

Wij zagen ze zitten, en zij hoorden ons lopen en keken op en zagen ons ook en riepen ons aan. Greeve riep mij. Hij heeft een blonde baard, en lichtblauwe pupillen in donkerblauwe randen. Betty keek op, ze keek naar mij, ze keek naar hem, ze keek van hem naar mij. Ik dacht: dit zegt mij niets. Ik heb daarmee afgedaan. De poorten zijn gesloten, voorgoed, gesloten voor ze opengingen, gesloten voor er ooit iemand binnen kwam. Geen mannen. *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...*, maar ik heb het spelletje doorzien.

'Komt u niet even bij ons zitten?'

'Ik ben met de kinderen.'

‘O, moeder, we kunnen toch best met Mans en Matthijs en mevrouw mee terug.’

‘Ja, mevrouw, ze kunnen best met mij mee terug.’

‘En u zelf dan?’

‘Ik moet toch naar het hotel, altijd om deze tijd wordt Miesje wakker voor haar drank.’

De bodem was warm, warm en sponzig, ik zat half in schaduw en half in maanlicht, windgeruis en zeedreun schenen met wortel en tak uit de aarde gerukt – het was daar in die diepte zo stil. Ik duizelde in die plotselinge stilte. Er leek ineens ontzaglijk veel om mij heen en buiten mij om te gebeuren. Ik reikte, ik reikte... maar ik ontwaarde het niet, ik vatte het niet. Greeve zat naar mij te kijken. Vroeger zou dat, vroeger zou ik... Ik zou het niet hebben kunnen laten. Het raakte mij niet. Ik dacht: dit raakt mij niet. En ik richtte mij op in mijn vrijheid, mijn onaantastbaarheid.

Ze spraken over de ‘vegetarische echtelieden’. Het woord is afkomstig van dokter Laroche. ‘Dokter Laroche, dit is een ongepastheid,’ zei de domineesvrouw. ‘Maar mevrouw... ze zijn toch ook letterlijk vegetariërs!’ ‘Ja, letterlijk ook, maar dat bedoelt u niet.’ Hij lachte – tegen die lach was zelfs de domineesvrouw niet opgewassen.

Minnie van der Elst was ze die middag tegengekomen aan zee. Ze liepen pink-om-pink, maar toen ze haar zagen lieten ze elkaar los, kregen een kleur en liepen plompverloren terug. Getrouwde mensen! Waar moest het heen met de wereld als iedereen zo deed? En als je dan, met alle geweld, enkel zo en anders niet, waarvoor is het dan nodig dat je trouwt? Ik had ze ook herhaaldelijk zien lopen – toevallig de vorige avond nog. En ik had het mijzelf net afgevraagd: hoe zijn al die mensen het hier te weten gekomen? Van wie gaan deze geruchten uit? Ze wonen in bij ‘moeke Bos’ in het oude trapgevelhuisje – ieder heeft er zijn eigen kamer. Ze sluiten ze elke nacht met sleutels af, tegen elkaar, tegen dat... Ze willen het niet, ze hebben er geen vrede mee kunnen vinden, ze hebben het kuise huwelijk gekozen, het vegetarische huwelijk, zegt dokter Laroche. Al het praten gaat buiten hen om, ze sluiten zich niet aan. Ze zijn beiden lang en mager, flets en blond, ze konden broer en zus zijn. Ze hebben de weg niet kunnen vinden, ze hebben de brug niet kunnen

slaan. Niemand van ons vindt die weg, niemand van ons slaat die brug, niemand heeft ooit bewust aanvaard wat hij eens bewust verwierp – in de huwelijksbeveiliging vluchten ze, binnen het huwelijksdogma reddend ze zich. De man redt zich zo: daarvoor ben je getrouwd. Hij vraagt zich niet langer af of hem lust of liefde drijft naar zijn vrouw. De vrouw redt zich zo: daarvan komen de kinderen. En ze schaamt zich het animale niet langer. Het huwelijk is hun beschutting. In de kerk hoeven ze niet langer over God, in de partij niet over het recht, in de staat niet over de moraal en in het huwelijk niet over de kuisheid te denken. Deze zijn anders – geen huwelijk maakt voor hen de onreinheid rein en het dierlijke goddelijk – ze wijzen de verontreiniging af.

De domineesvrouw zei: 'Maar de kinderen dan?'

Neen, domineesvrouw, dit gaat niet op! Geen mens ter wereld is uit plichtgevoel verwekt. Evenmin eten we vlees, zodat de dieren ons niet overheersen zullen. Niemand mag dit eise van vegetariërs eisen, niemand dat andere van... vegetarische echtelieden.

En we zaten op de donkere, sponzige grond en we hoorden de kinderen stampeien over het plankenpad, al verder weg, we zaten in de diepe kuil in slagschaduw en zilverlicht en de maan werd kleiner, als compacter, tintelde feller naarmate hij hoger steeg. En Minnie van der Elst zei:

'Ze verwijderen zich van de natuur.' Maar ze bloesde, nog voor ze de woorden had uitgesproken en ze keek schichtig naar Greeve. Hij is hun huisvriend. Zij en haar man verfoeien elkaar in het licht en ze omhelzen elkaar in het donker. Greeve heeft hem al eens bij haar, en haar al meer dan eens bij hem teruggebracht. 'Maar waarom, meneer Greeve, waarom scheiden die mensen dan niet?' 'Ja, mevrouw, waarom scheiden die mensen niet...?' Hij geeft met weinig woorden veel te verstaan. Dit staat wel heel ver van mij af... dit lichamelijk contact bij een voortdurende geestelijke onenigheid... De hel! En zij leven daarin, dus is het voor hen geen hel. Ze hebben er toch geen vrede mee – evenmin als anderen

kunnen ze de rechtvaardiging ontberen van het draaglijke huwelijk en ze zullen tenslotte wel uiteengeslagen worden.

'Ik vind het óók,' viel Paula bij, met een warme blos en een gloed in haar ogen. 'U hebt gelijk, mevrouw. Ze verwijderen zich van de natuur.'

'De Natuur...'

‘Ja, Jack... de Natuur! Waarom zeg je mij dat zo minachtend na? Zo schamper zei je mij dat na.’

Hij antwoordde niet, trok de schouders op in een eindeloze, machteloze tegenzin. Hij staaarde omhoog in de zilveren hemel, ik zag zijn fijne profiel, zijn dunne lippen, zijn rechte neus. O jongen... jonge jongen... ik wist precies hoe je voelde, wat je dacht. De geuren stegen op, we hoorden van heel ver weg de kinderen en de mondharmonica. Ik zag hem ademen, ik zag hem denken: de Natuur. Deze pure hemel, deze zuivere, zoete geuren, deze vlekkeloze maan, al dit ontroerende, vervoerende... en dát. Alles tezamen: de Natuur. O jongen, jij, je komt er nooit. Evenmin als ik kom je er ooit. Nooit vind je de weg, nooit sla je de brug uit de chaos... je zult de schaamte en de schaamteloosheid niet verzoenen, dat waar de woorden van de stalknecht op doelden en de Hoogste Torens... evenmin als ik... Ik dreef mijn gedachten een andere richting in, om niet zo, om niet tegelijk met hem, op dezelfde manier aan hetzelfde te denken... En we zwegen. We zaten op de bodem van de kuil, tussen de ruige duistere wanden, een troepje mieren, dat van alle kanten naar beneden is komen rollen, dooreen komen rollen – volslagen vreemden, maar dit bond ons toch even. ‘Deze dingen, die hun zoveel zorg en bekommering bereiden.’ En Paula zocht zijn ogen, haar volle, rode lippen stonden open, maar hij heeft haar niet lief, dus hij voelde het niet en hij gaf haar zijn ogen niet. Zij hem wel, haar wangen gloeiden. Ze is drieëntwintig jaar, ze is volbloedig en edelmoedig, misschien slaat zij de brug, misschien vindt zij de weg. Niet als hij niet wil. Als hij niet wil, is zij verloren. Want in zichzelf bezit ze geen zekerheid – door die anderen, die deugdzamen voelt ze zich toch beschaamd. Duizendmaal nader staat zij mij zo dan die...

‘O...’ zei Betty plots, in de stilte. ‘O...’ zei Betty, ‘ik begrijp het zo goed, ik begrijp het zo go...’ Ze zweeg, alsof iemand haar op de mond had geslagen, alsof een scherp mes, vlak langs haar lippen, het woord in tweeën gesneden had.

‘Waarom zeg je verder niets...?’ vroeg Minnie.

‘Omdat we hier... met getrouwde mensen en met ongetrouwde mensen...’

‘Ja...’ zei Jack en hij keek even naar Betty.

‘We zijn geen kleine kinderen.’

Ze zei het driftig, Paula met ineens weer die felle kleur, maar het speet

haar meteen – Betty is ver in de dertig.

‘We zijn moderne mensen...’

‘Waarom begrijp jij het zo goed, Betty?’ Greeve vroeg het wel op zijn gewone, ironische manier maar met een ongewone vertedering, die haar zuster deed opkijken. Ze zat in het volle maanlicht, ze keek zo hulpeloos, langzaam verdween de pijnlijke trek om Paula’s lompe woorden, ze was bijna mooi, ze leek niet ouder dan achttien. Ik dacht: misschien is dit het moment... Als hij haar nu maar even mooi ziet, dan mag ze morgen wel weer lelijk zijn, dan is de vonk gesprongen, dan is het zaad gevallen... als hij haar nu maar even mooi kan zien. Ze lijkt fijn en lenig in dit maanlicht – morgen maakt haar de zon weer bloedeloos en hoekig en ze is zo lelijk rood verband, maar misschien wordt het vanavond besloten. De stand van de maan beslist over haar leven, haar ene, enige leven, het leven rekt nu met haar af – moeder of onvruchtbare maagd... Voelt ze het, dat ze zo roerloos zit in dit licht dat haar vermooit, zodat hij naar haar kijkt als zag hij haar voor het eerst...

‘Wel, Betty...?’

‘Ja... ik bedoel... je zoekt toch zoveel andere dingen samen. Samen wil je... o, alles. Je streeft naar... alles. En, waarom dan eigenlijk altijd dat...?’ Het klinkt bijna gepijnigd... Het heeft lang in haar opgesloten gezeten.

‘Dan zouden ze elkaar ook helemaal niet aanraken moeten...’

Weer die drift die blos. Dit lijkt een strijd. Om wie... om wat?

‘O... Paula... je loopt wel zo pink-om-pink met je zus, met je vader, met je broer...’ – ‘Dan laat je elkaar niet plotseling los...’

‘Nee, Minnie... maar dat hadden ze dan ook... niet moeten... doen.’

Toonloos. Niemand geeft antwoord. Greeve lacht.

‘En waarom zijn ze dan getrouwd?’

‘Ja, Betty, waarom zijn ze getrouwd?’

‘Om al dat andere. Omdat je elkaar nodig hebt, omdat je elkaar aanvult, omdat je als man en vrouw in zoveel dingen verschillend bent’

‘En alles zonder enig verband met datgene, dat zij... dat de veget... Dat die twee niet willen? Zou je dát denken...?’

Scherper de ironie, zwakker de vertedering... en hij kijkt ineens weer naar mij, en het ogenblik is voorbij.

Nu staat de maan al bijna recht boven de kuil, we zitten in het volle

licht, we zitten in een kring, onze schaduwen vallen achter ons, rondom ons door elkaar heen. Al deze mensen zijn verontrust, de een wat minder, de ander wat meer – de een door zijn onzekerheid, de ander door zijn angst – hij door zijn afschuw, zij door haar smachtend verlangen en Greeve door mij. Ik alleen heb met dit alles afgedaan. Toen, onverwacht, keerde zich Paula naar mij toe.

‘En u, mevrouw, wat denkt u ervan?’

‘*Et vous, madame, qu’en pensez vous?*’ Waar sprong dat bizarre frasetje ineens vandaan? Claudine... Dan ook maar net als Claudine...? ‘*Moi, je m’en fiche...*’ Nee, want zo is het niet. Ik heb mij wel, als daarstraks de maan, uit de roodachtige woekeringen bevrijd, maar er is altijd de gloor van oude dromen – zo gloeien zonsondergangen na. Er steeg een echo als uit diepten in mij op: ‘Niemand moet er mij naar vragen, ik weet er niets van.’ Maar ik zweeg.

‘Gelooft u zelfs, dat het mogelijk is, tussen man en vrouw... Platonische liefde?’

‘Platonisch...’ spotte Greeve, de classicus. ‘Gij zult Zijn naam...’

‘Of het mogelijk is...?’

En ik zweeg opnieuw, want wat moest ik zeggen? Greeve keek mij aan, vlak en fel.

‘Die het weten zeggen het niet – die het zeggen, weten het niet.’

Man, jij weet minder-dan-niets van mij... Maar ik zweeg.

‘Mannetjes-sfinx,’ riep Minnie van der Elst.

‘O, lieve mensen... wat maken we het ons toch allemaal moeilijk... wat hadden de Grieken het dan veel gemakkelijker, vergeleken met ons. Ze leefden. Ze lééfdén. “De eer en de adel van de mens...”, pardon Betty! Onvermengd ironisch... O, ze staat op het punt te gaan huilen.

Als Greeve zegt: ‘Grieks’ of ‘de Grieken’ kijkt iedereen geleerd – zelfs Jack keerde zich naar hem toe. Paula vroeg:

‘Wat bedoelt u daarmee?’

‘Waarmee...? De eer en de adel...?’

‘Nee... de Grieken... Hoe leefden ze...?’

‘Ja... hoe...’ En hij lachte en hij keek naar mij met zijn lichtblauwe, donkerblauw omrande pupillen. En toen liet hij zich ineens achterover vallen en lag ruggelings op de grond zijn blonde gezicht naar de maan

omhoog, en ook zijn stem steeg recht omhoog, als sprak hij de heldere, koele hemel toe.

'In elk geval zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.'

'Joods-calvinistisch...?'

Hij zat weer overeind.

'West-Europees, als je dat liever hoort...'

En toen klonk er een stap uit de verte op het plankenpaadje en iemand floot: het begin van Tsjajkovski's *Symphonic Pathétique*. En alles werd plotseling anders.

De Inn is groen, de Eger is geel, de Donau is blauw, elke stroom komt binnen met zijn eigen kleur. Het vloaide over alles uit, vermengde zich, vereenzelvigde zich met alles, met de maan, met de schaduwen in de kuil. Het begin van Tsjajkovski's *Pathétique*. We hadden onbewust daarop gewacht, het zal nu tot in lengte van dagen bij die avond horen.

'Wie komt daaraan...?'

'Dokter Laroche. Ik hoor het aan zijn stap.'

Het was de dokter in zijn blauw linnen pak met zijn hoofd als een glimmende gele kaas. Zijn badgoed onder de arm, zijn rode lampion in de hand.

'Hij is achtergebleven om te zwemmen.'

'Zijn jullie soms van plan om daar met je allen in die kuil familiaar te blijven logeren?'

'Nee, we gaan naar huis.' – 'Ja, we moeten naar huis..'

En toen wist ik nog niet dat hij zo dicht bij mij was. En ik leunde ver uit het raam van de tweede verdieping, ik heb mijn leven lang zo graag uit een bovenraam mogen leunen, half in de eendenkooi, half in de ruimte en de maan stond boven de Waddenzee. Er gleed een scheepje dwars door de rimpelige zilverbaan, je kon de zachte, natte smakjes tegen de houten schoeiing horen... en uit de verte de sterke dreunslag die het slapende eiland doet sidderen.

Ik dacht aan niets... aan iets... aan alles door elkaar... Ik voelde wijd en strak mijn ogen openstaan. En ik wist dat iets mij naderde, iets moeilijks, niet iets lichts, en het stond voor mij stil en het waren Greeve's woorden...

'Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer. Ze leefden. Ze

lééfdén.'

En in de dingen van het lichaam die hun zoveel zorg en bekommring gaven...

Hun dus niet. Ons wel, ons allemaal. We spelen met woorden als 'atavisme' en 'conventie' – maar dit zit dieper. Erfelijke terugslag verdelt je, conventies kom je te boven, maar dit heeft met zijn wortels, met zijn ranken, ons hele leven dooraderd, overwoekerd. Alle levens – kinderlevens, mensenlevens. 'Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.' Ik dacht: waarom slaat mij dit met verslagenheid, met een zo grote en vreemde verslagenheid? Ik dook tot de grond van mijn verslagenheid, en ik kwam hiermee boven: ik heb mij tot mijn wereldbeeld de mensen gelijk gedacht – gelijk-georganiseerde functies, gelijk-functionerende organismen. Dit diepe onderscheid, dat Greeve's woorden sneden tussen mens en mens, doet mijn wereldbeeld wankelen, dit beneemt mij de adem, ik krijg het benauwd... en ik hoorde het toch waarlijk niet vanavond voor het eerst. Maar wel voor het eerst vanavond slaat het mij met zo'n diepe verslagenheid, beneemt het mij de adem... Als kind moest ik eens door donkere rook, over de volle breedte van de straat gespannen, die benam mij de adem maar ik kwam eruit en ik kon weer ademen... Ik kwam eruit en ik kon weer ademen, ik ademde zelfs, alsof ik nooit eerder geademd had, ik wilde wel roepen over de nachtelijke zee, over de lichtende wig, naar de verborgen kust toe wilde ik het roepen: O, nachtelijke zee, lichtende punt, verborgen kust... al dit verschillende is in zijn wezen gelijk, zoals de verschillende lichtslagen aan Pool en Evenaar in wezen gelijk zijn, in wezen één. Alles ankert zich vast in het leven, alles scheurt zich los naar de dood. Zij ankerden zich vast in het leven door hun begerige zinnen en met hun diepdoorgrondend denken scheurden ze zich los naar de dood. De zelfverloochening van het denken. Opheffen... te-niet-doen. Wij ankeren ons vast in het leven met het onwrikbare dogma, het theologisch dogma, het wetenschappelijk dogma, en in de zelfpijnigende versterving scheuren we ons los naar de dood. De zelfverloochening van de eerbaarheid, de doding van het vlees. Alles altijd door anders, alles altijd door hetzelfde. Gelijk-functioneren organismen, gelijk-georganiseerde functies. Zo grandioos en simpel voelde ik nog nooit de *Slingerslag*. Eenheid, Eeuwigheid, eeuwig in zichzelf beslotene, zich

brekende, zich sluitende, zich zoekende, de in zichzelf vluchtende Totaliteit. Driften, die functies zijn, wanen die functies zijn... lust en weerzin, angst en vreugde, stelligheid en twijfel. In het onnozele jagen naar het onnozele weten van de onnozele Borger voltrekt het zich, voltrekt Het zich. Wat vervuld moet zijn, ontluikt hier of knopt daar als een waan of een drift...

Zij zaten in die verre eeuwen aan hun verre zeeën en wij zitten in deze eeuw aan onze zee en alles is en blijft tot in eeuwigheid hetzelfde, mensen en hun roerselen, zeeën en hun bewegingen.

En de volle maan stond boven de Waddenzee, er dreeven scheepjes zacht schommelend de rimpele zilverbaan door en ik kon bij het raam niet weg... en nog wist ik niet dat hij zo dicht bij mij was. Ook de volgende morgen niet.

Ik ging naar zee, de ochtend was helder, de ochtend was koel, de kinderen bleven tennissen, Heleen had brieven te schrijven. Hoog en groot en donker stond de zee uit de horizon opgewassen, tegen het blanke strand.

Norderney... *Sei mir gegrüßt, du Ewiges Meer.*¹ Waarom is dit zo mooi, zo mooi, dat ik het bijna alle dagen denken moet en dat ik er bijna alle dagen de tranen van in mijn ogen krijg? Ik probeer dat te doorgronden door het te herhalen maar zo wil het niet begrepen worden en het vlucht van mij weg. Klein en alleen sta ik voor de zee, voor de lucht... ik geef mij aan ze over, ze nemen mij van mijzelf over. Zee en lucht nemen mij over van mijzelf. Over de blauwe golven heen ankeren zich mijn ogen diep in de horizon, ik ben zo wijd als ik zie, ik reik zover als ik peins... mijn onbestemde peinzen verdoelt in mijn onbegrensde zijn – zo zijgen compacte, kleine wolken tot dunne misten uit...

En toen ineens keerde ik tot mijzelf terug en werd ik weer het kleine compacte wolkje mens met zijn kleine bestemde gedachten – want ik zag dat ik niet alleen was. Nog een andere mens stond daar overgegeven aan zee en lucht en ik dacht: dat kon Mansje's 'interessante heer' wel zijn. En hij kwam naar mij toe en hij kwam dichterbij en we zagen elkaar en we herkenden elkaar...

Het had in de morgen geregend, maar tegen de middag werd het droog.

¹ Deze begroeting van de zee is een dichtregel uit *Das Buch der Lieder* (1827) van Heinrich Heine.

Trage, ongestage nevels wentelden zich over de vijvers, wonden zich om de bomen, zweefden boven het vochtig bed van zachtbonte zinnia's... en als een hand op mijn schouder, als een hand tegen mijn keel lei zich de herfstverstildheid van het park, zodat ik haast niet meer lopen en haast niet meer ademen kon... Muziek voert ons tot de Nebo op en we zien het Beloofde Land van Jericho af tot Zoar toe, en we zijn wat we zien, maar we kunnen er niet wonen – dat hebben onze ogen elkaar toevertrouwd... Er brandde een lantaarn naast de kastanjeboom, maar de kroon doorlichtte zichzelf, want elke bladhand was goud en al die fijngeaarde dunne handen lagen in elkaar gevouwen, een gouden koepel over gouden schemergloed – er glom een blad aan mijn voeten, ik ademde chrysanten, ik proefde vocht – ik ademde en proefde wat geen naam en geen gedaante heeft, ik stond verwonderd hoe alles toch zo wezen kon, ik wachtte in de luwte van de stille straat naast de brandende lantaarn, ik had gebeld aan het smalle huis met de gele deur, het huis van Ernestien en in mij spande de verwondering, ik stond omlispeld van geritsel, ik dacht: dit ogenblik zal ik nooit vergeten... en het is twintig jaar geleden en hier ben ik nu eindelijk bij je terug. Ik weet niet waar jij bent geweest en jij weet niet waar ik ben geweest, maar nu zijn we samen weer hier. En ik droomde mij die oude herfstdag een okergeel beloop en avondhemel boven de Oosterplas... De kleine, grijze, mollige golfjes kaatsen het gele licht, tussen het vale riet kleeft het dikke samengeklutste schuim, twee vogels vliegen elkaar tegemoet, ze gaan elkaar de geheimen van de ruimten toevertrouwen.

Maar wij beiden gingen elkaar voorbij, ik meende de draad te horen knappen, maar hij knapte niet, want we spraken met elkaar en we liepen naast elkaar over het strand, en we wisten elkaars namen niet. Hij zei het eerst: hoe heten we eigenlijk? En omdat ik aarzelde tussen Bens naam en mijn meisjesnaam, daarom zei ik enkel: Eva... Ik zag hem blozen en dat bracht mij in verwarring, maar het was al te laat, hij zei: 'Dán heet ik... Marius...' Dan, bedoelde hij... als jij enkel Eva heet.

Hij is tien jaar ouder dan ik en ze hebben het goed weten uit te vissen: hij is getrouwd met een Franse vrouw en ze is nooit meer gezond geweest sinds ze haar enige zoon in de oorlog verloor. Ze was een weduwe met een kind toen ze trouwden, en samen hebben ze nooit kinderen gehad.

Ze wonen een deel van elk jaar in Frankrijk, door een toeval kwamen ze hier op het eiland, voor een korte tijd, die al bijna weer verstreken is. En ik vertelde hem van Ben en we konden ons niet drijvende houden. We noemden ook boeken die we gelezen hadden en het verwonderde ons niet, dat het dezelfde waren – het beduidt op zichzelf nog eigenlijk zo weinig en we konden ons niet zwevende houden, we werden elk afzonderlijk een kleine, compacte wolk, en we daalden, dat maakte mij neerslachtig, ik keek over de zee die stond hoog en groot en donkerblauw uit de horizon gewassen. ‘Sei mir gegrüß, du Ewiges Meer...’ Alle schoonheid is intentie. – Zo, plotseling kwam dat in mij op. Ik keek naar hem, ik wilde het hem vragen, het leek mij natuurlijk dat ik het hem vragen zou: ‘Is het niet waar... is het niet waar... dat alle schoonheid intentie is?’ Maar ineens stond hij stil.

‘O...’ zei hij. ‘Zo was het. Precies zo keek je toen. Toen... die middag in Het Concertgebouw...’

‘Hoe... hoe keek ik...?’

‘Zo als nu, met een vraag in je ogen, in je... ogen. Wat heb je mij toen willen vragen, wat zou je mij nu willen vragen?’

Zo stijgen luchtballonnen, ze konden zich niet langer drijvende houden, ze naderden de aarde maar ze slingerden het allerlaatste zware van zich af en nu varen ze weer triomfantelijk in de ruimten op. Zo voelt je vinger het scherpe puntje van het eerste tandje van je eerste kind, en je bent opgetogen... Het spreekt vanzelf dat die tandjes doorbreken moeten en ook deze dingen gebeuren misschien alle dagen, maar met jezelf gebeurde het nog nooit. Hij zei, een paar dagen later: ‘Kunnen we niet eens samen, een hele morgen, een hele middag...?’

Vandaag... het is vandaag.

De kinderen zijn naar het landbouwfeest, ze varen nu halfweg de kust. Misschien zo ver zelfs nog niet, ik ben zo snel van daar naar hier komen

lopen, ik heb in die korte ogenblikken zoveel doordacht, ik moet hier even tegen die duinhelling gaan zitten in de zon, het is nog zo vroeg. De kinderen kijken de kust tegemoet, met grote verlangende ogen, de groene uitgestrektheden schuiven de zee in, naar ze toe, de torentjes zijn uit de rij gestapt – elk zoekt zich zijn plaats als in een stoelendans. Er wachten versierde wagens op de hoge, kale dijk. Zij varen over de

kleine lichtblauwe zee van mij af – aan de grote donkerblauwe zee staat hij die op mij wacht. – Ik zei tegen Heleen eenvoudig dit: ‘Twintig jaar geleden, Heleen, ging ik een man voorbij, en hij ging mij voorbij, die ik had moeten kennen. Maar mensen horen behoorlijk aan elkaar te zijn voorgesteld...’

Aarde, die ons uit de eeuwige diepten tot zich trekt, in het licht ons trekt... en het is voorbij... tot de eeuwige diepten keren we weer, tot in de gewelven van het eeuwige geheim. En elke ontroering, elke vervoering, alle doorgronding en alle verwondering ontluikt in dat ene, enige ogenblik. Maar mensen horen toch netjes aan elkaar te zijn voorgesteld. En schoolrapporten zijn ook heel belangrijk.

‘Wat vroeg je, Heleen? Ik dacht even aan iets anders.’

‘Heb je hem dan nu teruggezien, die man...? Is hij hier?’

‘Ja, hij is hier... en ik wilde hem... ik zou met hem...’ Heleen keek op, ze keek mij aan, ik zweeg. Ik geloof dat we elkaar in deze dingen, dat de een de ander gauw belachelijk, en de ander de een gauw hatelijk vindt. Waar las ik het eens dat de aanraking met andermans intieme leven ons tegenstaat en dat we daarom zo hard zijn tegenover elkaar? De dieren kruipen weg voor elkaars haat... waar heb ik toch ooit zo iets gelezen?

Nooit heb ik vermoed dat ik zoveel van mijzelf aan een ander zou willen toevertrouwen. Mijzelf aan een ander overdragen. Ik sta in mijzelf opgestegen tot de rand, als wassend water – alles van mijzelf, ook wat ik voor gestorven hield en wat vergeten scheen of al eerder uitgesproken of weggesleten of terzijde gelegd... En toch weet ik niet wat ik hem zeggen wil. Alles wil ik hem zeggen, maar liever niets wil ik hem zeggen als ik geeneens de juiste woorden kon vinden.

We waren klein en thuis gebeurde een ontzaglijke geheimzinnigheid. Elke avond na het eten sloot vader zich op in het zijkamertje en bleef er tot heel laat zitten schrijven op grote vellen papier. Opzettelijk had vader voor de slecht sluitende deur de smid een nieuwe sleutel laten maken. Maar we koekeloerden van de straat af tussen de gordijnen door. Eindelijk op een vroege morgen voer vader met de boot naar de stad – de grote papieren gingen in het oude koffertje mee. En we bestormden moeder, we overrompelden moeder, we kregen toch altijd alles van moeder gedaan, we bezwoeren dat we zelfs op de pijnbank vaders geheim

niet prijsgeven zouden. 'O, moeder, maar zeg het ons toch, zeg het ons toch, wat heeft vader op de grote vellen geschreven, wat gaat er vandaag mee gebeuren?' 'Vader heeft een boek geschreven, een echte roman heeft vader geschreven, het heet *Rabbijn en Antisemit*, het speelt in Spanje, er komen palmen en gebergten in voor en tuinen met fontein en de mensen dragen er gewaden.¹ We wilden vragen... vragen... vragen... en we vroegen ook wel, we vroegen te veel, moeder hield de oren tegen onze vragen dicht, maar we vroegen het juiste niet, ik vroeg zeker het juiste niet, want ik weet nog goed, dat ik dacht: die volheid in mij, die benauwdheid die toch niet anders dan een prop van ongevraagde vragen kan zijn, die wordt maar niet minder, wat ik ook vraag. Honderd levens zijn in mij herleefd, ik ben opgestegen in mijzelf als een vloed, ik heb hem alles te zeggen... maar als ik niet alles in één en hetzelfde ogenblik zeggen kan, dan zou ik hem liever niets willen zeggen... we hadden ook toen ineens de ene juiste vraag moeten vinden, naar vaders boek, maar we vonden die niet.

Daar staat hij en zijn ogen zoeken, maar hij kan mij nog niet zien. Zijn gezicht is verstijfd in oplettendheid, een strak gezicht van een onwrikbaar man. Zo zien ze hem, die twee 'dames van middelbare leeftijd' die daar gearmd langs hem lopen in hun stijfgestroken linnen japonnen en ze kijken hem aan en ze keren zich nog eens om maar hij merkt het niet. Zijn ogen heeft hij op jacht gezonden, op jacht naar mij, en ze hebben mij gevonden... En zo gaat een zon op over zijn hele gezicht, en beiden tegelijk kijken ze rond, voor wie die glimlach van zijn lippen en zijn ogen wel bedoeld is. Ja, mij...! Mij, Eva, mij betreft die glimlach als een doorbrekende zon...!

Eva, Eva, draaf niet zo die helling af, je bent zelf bijna een vrouw van middelbare leeftijd. Je hebt een zoon van zestien en een dochter van veertien jaar. Je bent een oud mens voor je grote kinderen. Wat een dwaas oud mens zou je zijn voor je grote kinderen, voor je lieve, voor je wrede grote kinderen als ze je zo konden zien.

Ik houd je handen vast en onze handen zijn even warm en o, ik heb je

1 Izak de Haan publiceerde onder de naam Ben Jussuf vanaf 1894 de roman 'Rabbijn en Anti-Semiet' als feuilleton in het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*.

zo veel te zeggen. Mijn hele leven, mijn tienvuldige leven, mijn... veelbewogen leven. Ik wil je alles toevertrouwen, het wil zich allemaal uit mij bevrijden, en daardoor sidderen mijn handen, trillen mijn benen, beven mijn lippen nu zo... maar het moet zo kunnen, dat ik je alles tegelijk, in één minuut... Dat ik zo-ineens mijzelf aan je overdraag... Moet er eigenlijk niet daarvoor... voor zo'n volledige overdracht... een formule bestaan...?

'Ja, ik geloof het ook wel, dat er voor zo een volledige overdracht... zoals jij het zegt... een volledige overdracht... Ik moet om je lachen...'

'Moet je om mij lachen...?' – 'Ja, ik moet om je lachen. Kom.'

Hij voert mij bij de hand de helling op. Ja,... verder... verder... ik wil nog wel verder... maar de zee en de zon moeten we blijven zien. Bij het strajetje van afgedankte badkoetsen houdt het strandleven op, we zijn alleen in stilte en verlatenheid, alleen met zee en zon. De verlatenheid, de eenzaamheid van die oude droom, we gaan elkaar nu eindelijk onze geheimen toevertrouwen. Het overneigen naar zijn geheim, het overreiken van mijn geheim...

'Je weet wel al veel... je weet van mijn huwelijk... van mijn kinderen... van zijn latere huwelijk, en zijn kind... dat heb ik je eerder verteld. Ik weet ook wel al veel van jou... En toch...'

Als ik het hem eens uitleg van vaders boek... hoe ik vroeg, en vroeg en toch maar niet het juiste vroeg...

'Ja... luister eens. Ik was nog klein en mijn vader had een boek geschreven. En ik bestormde mijn moeder, maar het juiste vroeg ik niet... ik kon de goede vraag niet vinden. Begrijp je dat...? Kun je mij helpen...? Aan de vraag... en aan het antwoord...?'

'Ja, ik begrijp het wel... ik geloof ook wel dat ik je helpen kan, aan de vraag en aan het antwoord. Zelfs kan ik het zonder woorden. Zo...'

'O... is het zo, dat je elkaar alles toevertrouwt...?'

'Ja... Zo is het, dat je elkaar alles toevertrouwt...'

Ja... jij... jij weet het wel... Ik heb je alles gezegd. Mijn handen sidderen niet langer, mijn lippen beven niet meer... Ik ben uit mijzelf bevrijd... Mijn lippen hebben de jouwe, jouw lippen hebben de mijne alles in één seconde toevertrouwd. Twintig jaren zijn uitgesproken.

Ik wil naast je liggen in de zon, ik heb nog nooit naast een man gelegen,

ik heb ook nog nooit een man gekust...

O Ben, arme Ben... we sliepen jaren lang naast elkaar in hetzelfde bed en toch wist ik niet wat het is om naast een man te liggen, tot ik nu eindelijk hier lig, boven de zee, in de zon, in het zand, naast hem... Het snijdt mij nu nog, dat ik je verloochenen, dat ik je uitwerp... Maar mensen in ballonnen slingeren alles van zich af, ze moeten het wel.

'Je begrijpt, dat ik dit niet letterlijk...'

'Ja, ik begrijp het wel... Evenmin heb ik naast een vrouw gelegen, evenmin heb ik een vrouw gekust... Evenmin bedoel ik dit letterlijk... O minder, minder dan van jou is dit letterlijk waar... Maar al die jaren, twintig jaren hebben wij dit voor elkaar bewaard. Laten we het elkaar nu geven...'

Je stem omstrikt mij, je stem is zo diep en zo zoet als de oude droom... Je stem wijst de weg terug naar de verloochende droom, ik lig achterover in het zand, en mijn ogen zijn gesloten, jij zit rechtop, maar je buigt je naar mij over, ik voel je komen... Ik drink aan je mond... *Tamalone kuste Mevena die niet kussen kon, tot haar lippen bewogen...*¹

Ik heb dit nooit begrepen, maar het heeft mij toch nooit meer losgelaten. Mijn hoofd ligt in het warme, weke zand... je kussende mond, je zoete, gloeiende mond, drukt dieper nog mijn hoofd in het zand... in elke kus voltrekt zich verder mijn bevrijding. O jij... jij weet het wel, dat het met woorden niet hoeft, dat het in woorden niet kan... O jij... jij weet het wel... je kust niet week en je kust niet wild... je kust mij zo ernstig en zo... zo vastbesloten... zo vastbesloten ernstig baan je jezelf een weg... kussende baan je jezelf de weg naar mij, naar dat van mij, dat ik zelf niet kende en dat niemand heeft ontdekt. Zo vinden bijen hun weg, zonder aarzelen, naar het hart van de bloem... Waarom niemand dan jij... waarom jij...?

Verder... verder... willen we gaan, en ik ga aan je hand... en hier is geen zweem, geen teken van mensen meer; golven, vogels, wolken en wij, aan een verlaten strand... O, de eeuwige, de eindeloze, eenzame omarmingen van aarde en oceaan... En hier willen we blijven.

En ik lig naast je in het warme, weke zand... en je baant je je weg, de weg naar mij, in kus na kus, in een vastbesloten ernst... Maar deze weg kan tot geen einde voeren. Je drijft mij met dit kussen de gelukzaligheid in,

En hier willen we blijven.

En ik lig naast je in het warme, weke zand... en je baant je je weg, de weg naar mij, in kus na kus, in een vastbesloten ernst... Maar deze weg kan tot geen einde voeren. Je drijft mij met dit kussen de gelukzaligheid in,

¹ VGL. Een zwerver verliefd (1903) van Arthur van Schendel.

de gelukzaligheid door en de wanhoop drijf je mij binnen. Ook jezelf drijf je de wanhoop binnen, want dit is de vervulling niet...

Er was een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid, ik vond zelf geen weg en niemand kon hem mij wijzen. Ik droomde de Ene, *het Êne*, maar hij was er niet... *het* was er niet... Deze wanhoop, waar we elkander kussende binnendrijven openbaart het mij. Deze allerzoetste wanhoop om het ontoereikende van deze allerzoetste kussen... *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...* We moeten door deze wanhoop heen... we moeten deze wanhoop kennen... en samen, opgezweept door de wanhoop, over de kloof, in elkaars armen. En het licht is doorgebroken, en mijn gezicht gloeit om wat ik plotseling ben te weten gekomen... de formule voor de volledige overdracht is dat... wat ik mijn leven lang heb gezocht en mijn leven lang heb geschuwd, en verheerlijkt en verafschuwd in één ademtocht van mijn wezen.

Eva... Eva... je bent bijna een dame van middelbare leeftijd. Je bent onwrikbaar en onaantastbaar. Je sloot de poorten, eer er ooit iemand binnenkwam. Je loopt sinds lang de kermistent voorbij, je lacht om de muisenval. Spoken hebben geen ruggen. Je hebt grote kinderen.

Ik leun tegen hem aan. Ik heb mijn wang tegen zijn wang gelegd. Warm en vochtig zijn onze gezichten.

'Ik heb grote kinderen... twee. Ik heb twee grote kinderen.'

'Ja, ik ken ze wel, je twee grote kinderen... Eva... ik moet je iets zeggen: ik ga morgen van hier weg.'

O... maar dit verheugt mij! Ik wil het je niet bekennen, maar dit verblijdt mij plotseling buitensporig. Ik weet ook wel waarom: omdat je hiervoor bent gekomen en hierna weer moet weggaan. Om mij dit te openbaren, daarvoor ben je gekomen, en meer wens ik niet. Ik wil de algemene weg niet gaan. *The Way of all Flesh*, over de zieke vrouw, over de dode vrouw. Anderen zouden ons aansporen op die weg, voor we zelf wisten of we het willen. Niet met jou-samen in een eendenkooi. Exaltatie... maar ook exaltatie is functie. Ik voel ook wel dat dit ineensstorten zou en daarom verheugt het mij bovenmate dat het morgen al onherroepelijk wordt. En dat we zelfs elkaars naam niet weten... Mensen, die niet behoorlijk aan elkaar zijn voorgesteld.

'Niet elkaars naam en niet waar we wonen.'

'Maar is dit geen dwaasheid, Eva...?'

'De allergrootste dwaasheid, op die ene na, op die andere na.'

Hij kan dit niet begrijpen, hij kijkt mij aan en hij verbaast zich over die plotselinge rust.

Nu zou ik hem dit willen zeggen... Ik zou hem dit in woorden willen zeggen, stil tegen hem aan, de wind door mijn haren, hoog boven de grote, blauwe zee, midden in de zee en zoals in droom denk ik de woorden, waarin ik het hem duidelijk maken zou, zo dromerig... dromerig... Zo dromerig als we lagen in vroeger jaren, de kinderen en ik, met z'n drieën in mijn smalle bed, de schemervroege winterse zondagmorgen, tussen het rozeroodbloedende gordijn en de bruinebeitste wand. In elke arm hield ik een kind, op elke schouder lag een hoofd en bij de aldoor wisselende, de ongewisse droombeelden in de kwasten van het hout, satijnen vlekken, naakt en bleek uit de bruine beits, moest ik dan vertelsels bedenken. Wijd-gespannen tuurden onze ogen uit onze achterover liggende hoofden... En er waren vrouwengestalten in schimmige sluierplooiën, diepe oceaans-verschieten, dravende droompaarden, wonderlijke woudgewassen, dampende zonsondergangen... en zo dromerig, dromerig dan, zonder veel samenhang... IJle spinsels van losse verzinsels, zoals toen we lagen in de smalte tussen de bruine wand en het rozerood schemerend gordijn... Ik was achttien jaar oud, het laatste jaar met mijn broertje, met David, in de kleine stad. En een veel ouder man, een man wiens ogen zachte, blauwe vlammen waren, legde zijn arm achter mijn stoel, om mijn schouder en het duurde maar even. Hij zei: 'O, je weet het wel, je weet het wel, je bent de liefste, de enige ben je...' Duizend vogels die mij omfladderden... duizend witte bloemen... duizend geloften... *Kol Nidrei*. Alle geloften. Voer mij boven de hoogste torens uit... en de kamer stond vol met het zilvergrauwe licht... de juffrouw kwam er voorzichtig in met op een blaadje de kopjes koffie, met op een bord de bruine koekjes... maar hij begreep het niet. Maar mijn hart was zo benauwd en het leed zijn eigen pijn, rukkend aan zijn pijn als een zelfstandig wezen. Ik hoorde het klagen: ik wil dit niet... ik wil dit niet, dat we altijd door voort zullen gaan met in elkaars bijzijn te eten. Ik wil los uit dit hele leven... Laten we, o mijn jongen, laten we... verheven zijn. Uit de starende sterren viel het woord mij toe, maar dat was later, dat was in het donkere

tuintje, toen de wind door het klimop voer...

En dit was het ene. Het andere stond geschreven binnen op de deuren van de stalhouderij en binnen in de man met de harde, rode wangen, die het uitbraken moest als hij meisjes zag, en in het fluisteren op school waarbij je ogen knipperden en je voorhoofd besloeg... en in mijn eigen diep-verborgen, diep-gehaat behagen. Omhoog uit het verachtelijke leidt een weg – omlaag uit dat duldeloos rukken naar het verhevene leidt een weg... en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van de beide wegen heb ik tot het einde toe kunnen gaan. Ik waagde mij wel altijd weer op beide... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.

Ik was getrouwd, ik heb twee kinderen door het samenleven met mijn man... maar in mijn hoofd kon ik het toch niet verbinden, nooit kreeg het een zin. Er was zelfs niet... dat diep-verborgen, diep-gehaat behagen. Minnie en haar man, ze verfoeien elkaar in het licht, ze omhelzen elkaar in het donker, wij hebben elkaar in het licht nooit verfoeid en in het donker nooit gevonden. Ik had een vriend, ik had er veel, ik had er twee – Jaap was de een en André was de ander. Er bleef de kloof, de duisternis, de onoverkomelijkheid en André noemde mij eens in zijn pijn, *allumeuse*. O..., André... wie eigenlijk denk je, dat ik zocht aan te steken? Hij zei: 'Koud ben je, koud...' Koud, met mijn brandende hart. Maar ik kon de ene weg niet gaan en ik wist er langs de anderen niet te komen. En nu eindelijk, en zo onverwacht als een doorbrekend licht, nu heb ik het begrepen. Ik kwam naar je toe, ik dacht: hem wil ik alles gaan zeggen... Duizend vogels die mij omfladderden, duizend witte bloemen, duizend geloften... Zo was het toen... En de ene vraag naar vaders boek, de ene, echte vraag waardoor we rust gekregen hadden... vonden we niet. Al mijn verschillende levens... mijn tienvuldig leven... mijn bewegen... mijn altijd bewegen... Mijn veelbewogen leven... wil ik hem toevertrouwen. Want er is in mij zo'n felle gespannenheid, en het evenwicht is geheel verbroken. Zo... verschijnt de Storm. Het eeuwig-verbroken, eeuwig-herstelde evenwicht... Stormen en passaten. Mijn broer, mijn broertje, David – hij moest zichzelf de dood aandoen, in de boete... Zo keert

het evenwicht weer. Uit het geluk vluchten we het ongeluk binnen, we deden dat onszelf aan, ik deed dit als kind, het heet: melancholie. Voor wat miljoenen niet vermogen, hun onvermogen, hun onvermogenheid, moet een enkeling betalen. Eén, en Heleen noemde dat onrecht. Neen. Want dit universele moeten is zijn ene, enige lust. Lust is functie, functie wordt lust... dat wist ik gisteravond; de maan scheen boven de zee, er gleden scheepjes, onzichtbaar was de kust. Jij zei: Zo is het, dat je elkaar alles toevertrouwt. En je kuste, kuste, kuste mij. Maar de felle gespannenheid bleef en steeg. Zo stond ik als kind, als meisje bij het raam, ik staarde naar de bruine balken, ik wist niet dat ik ze zag en ik vergat ze nooit, ze lagen boven op het zilver-grauwe water als op kwikzilver, ik beefde nog een beetje door het vallen van de stoel en mijn handen waren koud, hij keek naar mij met verwondering naast elkaar in de stilte speelden zich onze levens af - zo rukt de zeepbel, tot hij barst, zo rukte mijn hart naar zijn vervulling, zo rukt het toen en nu. Maar jij kuste mij en het leek mij wel even of ik die twintig jaren en mijn honderd levens had uitgezegd maar de spanning bleef, de spanning steeg en zwol tot wanhoop op. En deze allerzoetste wanhoop om de ontoereikendheid van de allerzoetste kussen, die voert mij over de kloof door de duisternis, voorbij de onoverkomelijkheid in jouw armen naar dat punt, waar die twee wegen in een nevel, in een stilte, in een dal, waar ze samenkomen. Zo alleen zeg je alles en geef je alles, zeg je alles en geef je alles tegelijk. Dit, en ook dit... en ook dit... en al het overige. Je zegt ik was klein en mijn vader schreef een boek... je zegt... wat zijn je lippen zacht en zoet... Ik begrijp nu wel hoe Tamalone het haar leerde, Mevena, die het eerder niet kon... En is het niet waar dat schoonheid intentie is...? *Cette odeur de tabac blond et de muguet avec un peu de cuir de Russie qui imprègne les vêtements de Renaud et ses moustaches longues... pour m'enivrer plus... pour m'enivrer...*¹ Dit en ook dit en ook dit... Dwars door mij heen speelde zich het leven af, en alle schuld moest ik op mij nemen. Ook wil ik boven de hoogste torens uit... van mijn man hield mij de twee soorten zaken gescheiden... die jij begrijpt... omdat jij mij anders zo niet kussen kon. Dit en ook dit en ook

1 Citaat uit *Claudine à l'école* (1900) van Colette; 'Die geur van goudgele tabak en lelietjes van dalen en wat Russisch leer, waarvan de kleren van Renaud en zijn lange knevels zijn doortrokken... om mij meer te bedwelmen... om mij te bedwelmen...'

dit... en wat er overigens nog in mij doolt: ongedoofde koorts, ongestilde driften, oningeloste beloften... Het ontastbaar verlangen naar wat geen naam en geen gedaante heeft. Dit en ook dit en ook dit... je bent mijn lieveling... jij bent mijn lieveling en ik wilde nu wel dat je van mij het meer dan menselijke teruggeest... mijn bloed... al mijn bloed... meer dan al mijn bloed... Want er is in mij een zo felle gespannenheid en het evenwicht is geheel verbroken... En zo keert het terug... Ik weet dat het zo alleen terugkeren zou. Ik weet dat je zo alleen elkaar alles toevertrouwt en dat dit de formule is van de volledige overdracht. Alles is een, enerlei, eender.

Totaliteit... eeuwig bloesemend begrip, vuurpijl tegen het nachtzwart, brekend in eindeloze kleurveelvuldigheid. Levensboom, doodsbron. Het eeuwig-verbrokene, eeuwig zich herstellende evenwicht. Stormen en passaten. De starre drang naar de plicht – de hete dorst naar de boete, het heimwee naar de versterving... het ENEZELFDE, in eindeloosheid van vormen vertolkt door het gevoel. En dit dat zich als wanhoop uitdrukt... de Storm-der-Stormen... – *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...* de een moet uit het lage de opwaartse weg, de ander uit het hoge de neerwaartse, maar allemaal komen ze daar, waar zich in de storm der stormen het leven voltrekt.

En omdat dit ene, dit tot-nu onbegrepene, onverteerde nu plotseling opgaat, als een vlam, in de TOTALITEIT, omdat mijn gevoel mijn begrip bevestigd en mijn begrip mijn gevoel bekrachtigt zodat het nu pas wezenlijk mijn leven binnentreedt, waar gevoel en begrip niet gescheiden mogen blijven of Totaliteit verdroogt tot een woord... daarom vaar ik nu voor je ogen die veilige haven binnen, zodat mijn kalmte jou verbaast... En morgen ga je weg hier met je zieke vrouw, en morgen wordt dit onherroepelijk – dat moet het ook wel omdat ik het anders herroepen zou. Mijn knieën knikken. Ik zie hem in de verte, maar ik roep hem niet terug. Eva... Eva... dit is erger dan extase... Dit is leugen en waanzin... Morgen zal ik dit volmondig beamen, morgen als het onherroepelijk is. Vanavond komen de kinderen. Op tij gleeed de boot naar de overzij, op tij komt de boot weer hierheen gegleden. Ik heb nog uren voor de avond. Ik zoek een kuil in het hart van het duin, een diepe, wijde kuil waar ik neerliggen kan, languit op mijn rug, mijn handen in mijn nek op de

paarsbruine bodem, onder het donkerblauwe deksel – maar ik moet er de zee blijven horen, ik moet er de tijd en de ruimte blijven voelen. – Dit is de rust, dit is de harmonie. Je zoudt moeten snikken, je zoudt nu handenwringend moeten snikken. Je liet hem gaan en je kunt hem zelfs niet roepen en je weet zelfs niet hoe hij heet. Je aarzelde tussen Bens naam en je meisjesnaam, en toen kon hij ook niet anders zeggen dan dat hij Marius heet. Deze nietige weifelingen, deze diepliggende grillen richten je leven, zijn leven, ~~haar leven en dat van mijn kinderen~~. Ik zal handenwringend snikken, bitter zal ik snikken en het herroepen als het onherroepelijk is. Maar nu is er dit, waarom je hier zo rustig liggen kunt, dat je vrede hebt gevonden met het leven en keert in volle vrede tot het leven terug. Niet in de onaantastbaarheid, maar in deze overgave. Je meende dat het leven je in het ongelijk had gesteld. Maar het leven stelt je in het gelijk... Dit zich door het leven in het gelijk gesteld weten is de harmonie, die alles te boven gaat. *Unito Mystica*. Gisteravond is het je overkomen, voor het open raam, en nu overkomt het je weer. Eens droomde je HET ENE, de Ene, met de hemelse ernst in de ogen, met de hemelse lach om de mond, die de linten houdt in de kinderkoor, alle zilveren linten in zijn ene hand. Hij is: die hen allen kent, die ze allen kennen, maar buiten hem kennen ze elkaar niet. Hij is: de ZIN, waaruit alles zijn zin ontvangt, de MAGNEET, waarheen elk ding zich richt, het losse vijzsel en het vastgebakken staal... Je droomde je de Ene en je hield je droom voor bedrog. Zo zei je dat als kind: dromen zijn bedrog. Maar deze droom is geen bedrog. De allerzoetste wanhoop om de ontoereikendheid van de allerzoetste kussen, drijft je over het ravijn. *De formule voor de volledige overgave*.

Hij zei: 'Ik moet om je lachen...'

Ik moet om je lachen. Nooit heeft een man mij zo iets zoets met zo'n zoete stem gezegd. Het drijft mij de gelukzaligheid in, het doet mij huiveren terwijl ik hier lig en de zwarte vogels volg langs het zilverlichtend blauw.

Ik moet om je lachen...

En jij, mijn oude vijand Schaamte, nu zul jij mij nooit meer verontrusten. Jij, die mij overal durfde te komen plagen, tot dáár...

De violen sidderden om wat voltrokken was, zilverig lichtten de smalle ramen, hoge, blanke banen in het murengrauw, mijn borst stond met

honderden gespannen in de stilte, we beleefden het ogenblik, eindeloos, onverdraaglijk tot de onzichtbare koren in een zucht herboren werden en het aanzwellend koraal de ruimten vulde onder de verduisterde kerkgewelven:

*Wenn ich einmal soll scheiden
So scheid nicht von mir...*

En mijn kwelgeest Schaamte raakte mij tussen de schouderbladen, zodat ik rillen moest. Jij... jij durft hier zitten, durft je met deze vervulling vereenzelvigen...? Geef er je rekenschap van... waaruit heb jij, voor jezelf, de vervulling gehoopt? Jij... durft hier zitten? En al die anderen, honderden? Die anderen, honderden gaan jou niet aan. Ik ben jouw Schaamte. Mijn schaamte niet langer, geen schaamte langer, omdat dit en dat hetzelfde is. Dit... en ook dit... en ook dit... en al het overige.

Ik wil hem in donker tot mijn eenzaamheid roepen, ik wil in donker in zijn armen liggen, ik roep zijn stem – *Ik moet om je lachen...* Ik roep zijn lippen... eenzaam, in de waakdroom, in zijn armen, voer ik mijzelf tot de wanhoop, eenzaam, in zijn armen, door de wanhoop, over het ravijn. En jij, *Johannes Viator*, domme profeet, dwaallicht boven een moeras, twee keer ben je mij verschenen. Eerst op het zolderkamertje en ik beefde voor je. Jaren later kwam je binnen door de klapperende verandadeuren en ik gaf je rekenschap van mijn leven. Kom dan nu hier voor de derde maal, hier waar ik lig, dat ik mij oprichten en je oog-in-oog kan logenstraffen. Jij weet het niet maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Ik zou kunnen rondgaan. Maar zouden ze mij vragen wat het beduidt, ik verwees ze tot Paulus: *Laat wie bij machte is dit te begrijpen het begrijpen!*

Vanavond komen de kinderen, nog een dag of tien en we gaan naar huis, dan is de zomer weer zowat voorbij. In het dorp wacht ons onder de vochtige bomen de stilte van de beginnende herfst. Het koren werd allang de akker ontnomen, binnenshuis geborgen en het aardappelloof is vergeeld, op de purperblauwe kool ligt in koele, helde, platte druppels elke morgen de dauw verzameld. Over de hei worden de ijle vlammen ontstoken, de roze, de gele, de rode... die waaien op hun beurt weer weg, die doven op hun beurt weer uit... En dan is het winter. Waar de zomer-

wind wandelde over de toppen van het koren in een zijige gloed van zonsondergang, en de zuring gloeide in een zilverwaas van bloeiend gras, liggen de grauwe akkers verstard onder de grauwe lucht. En het is laat in de avond, de maan schijnt boven ons dak en de kinderen slapen – ik loop nog even naar buiten, uit de warmte in de kou. Ik loop de witbeschenen grindweg op en neer... In de stilte hoor ik mijn eigen stap... De straatdeur heb ik opengelaten, het lamplicht vloeit het tuintje in tot aan de heg. Zo vaak doe ik dat in de winter. En elk vleugje wind waait uit het hart van het dorp mij de stilte toe, in een geur van stro en mest... stilte, allerdiepste winterstilte. En het is wel niet helemaal waar, zoals Montaigne het zegt, en eigenlijk... is er helemaal niets van waar... Maar het is aardig om in jezelf te zeggen, om tegen jezelf te zeggen in de stilte van de late winteravond met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... En een deur slaat toe, en een grendel knerst... En het eindoel van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van de dood.

2024

EEN NIEUWE ROMAN VAN CARRY VAN BRUGGEN

CARRY VAN BRUGGEN

E V A

Prijs Ingen. **f4.50** — Geb. **f5.70**

De beide kinderen uit Het Huisje aan de Sloot, Avontuurtjes en Vier Jaargetijden zijn groot geworden en volwassen. En het is nu van een dezer twee, van het kleine meisje, dat thans vrouw, echtgenote en moeder is geworden, dat Carry van Bruggen ons den roman brengt. — —

BDEKHADEL DE DELI-COURANT
MEDAN

In de weergave van de Hebreeuwse en Jiddische woorden en uitdrukkingen is steeds de door Carry van Bruggen gebruikte vorm, c.q. spelling aangehouden. Ook enkele Nederlandstalige woorden zijn voor de overzichtelijkheid in deze lijst opgenomen.

AANZINDEN: aansteken van het sabbatlicht; vgl.: *anzinden, ansinden*.

AGGENEBBIESJ: uitroep van medelijden; vgl. ook: *oggenebbisj*.

ALMEMMER: soort podium in de synagoge.

ANBIS: vgl. *ambis(s)* en *aanbijt*; de eerste maaltijd na een vastendag.

ARKE: de heilige Ark(e) is de kast waarin de wetsrollen staan.

BA-LAILO: in de nacht.

BAR-MITSWO: bar mitswo (al dan niet aan elkaar geschreven) betekent letterlijk zoon van het gebod; een jongen van 13 jaar wordt dan in religieus opzicht meerderjarig.

BILEAM: bijbelse figuur die door vijanden van de joden werd omgekocht om een vloek over hen uit te spreken, maar toen door een engel werd gedwongen juist een zegening uit te spreken.

BOROECH HABO: gezegend hij die komt, welkom.

BROOGES: zegenwensen, lofzeggingen.

CHANOEKA: Inwijdingsfeest; duurt acht dagen; wordt gevierd ter herdenking van het weer inwijden van de Tempel, nadat de Maccabeëen in het jaar 165 v. Chr. Jeruzalem hadden heroverd en met behulp van een wonderbaarlijk oliekruidje de tempellichter acht dagen lang brandend wisten te houden.

CHANOEKA-IJZER: vgl. *chanoekia*; gewoonlijk van koper vervaardigde lamp of kandelaar met behalve een bakje voor het aansteken (de *jummes* of dienaar), acht aparte oliebakjes, die één voor één worden ontstoken, totdat op de achtste dag alle lichtjes tegelijkertijd branden.

COUHEINIEM: eigenlijk Couhaniem; degenen die de gemeente zegenen en beschouwd worden als de afstammelingen van de hogepriester Aäron.

DAJAN: rabbinaal rechter.

DOEGENEN: zegenen, de zegen uitspreken.

ELIA: vgl. 2 Kon. 2:11 over deze profeet, die zich op een met paarden bespannen vurige wagen naar de hemel zou hebben begeven; zijn terugkeer naar de aarde zou voorafgaan aan de komst van de Messias.

ELI(J)NOWE: de profeet Elia.

ERETS JISROOL: vgl. *Erets Jisroel*, het land Israël.

GADALJE: vgl. *Gedalja*; tijdens de Babylonische gevangenschap als landvoogd van Judea gedood en als martelaar herdacht met een vastendag.

GAROUSES: mengsel van appels, amandelen, kaneel, rozijnen en wijn.

GASSENE: brulloft.

GATTES: armoedzaaiër, schooier.

GAZAN: vgl. *gazzen*; voorzanger; trad in kleine gemeentes ook op als rebbe ofwel godsdienstleraar.

gazzer: varken, varkensvlees; vgl. ook *gazz*.

ZER(TJE): viespeuk, zwerver, deugniet.

GEHINNE: vgl. ook *Ge-hinnom*, het *GEHENNA*, het Dal van Hinnom; benaming voor de hel.

GEMGORE: vgl. ook *Gemara*; benaming voor de later aan de Misjna toegevoegde commentaren uit de Talmoed; ook gebruikt als benaming voor de gehele Talmoed.

GEWRE: vereniging, met name voor bijbelstudie.

GIEBETTE-KEWE: grote ellende, zware beproeving; de letterlijke betekenis gaat terug op het tuchtigen van de zondaars in hun graf.

GILLET-HASJEM: vgl. ook *gille hasjeim*; verbastering van *chifloel hasjeim*: het schenden van Gods naam, iets schandelijks doen.

GODE: afkorting van *Hagodo/Hagada*

GOJSCH: niet-joodse.

GOMETS: het gezuurde brood dat op Pesach niet gebruikt mag worden.

GOMMESJ: vgl. *chommesj*; boek waar de Thora in staat.

GOOSEN: bruidegom; *goosen Touro* betekent: bruidegom der Wet, d.w.z. degene die een bepaalde rol mag vervullen bij *Simchas Touro* ofwel het feest Vreugde der Wet.

GROTE VERZOENDAG: zie *Joum-Kippoer*.

HAFDOLO: scheiding, afscheid; vgl. de afsluiting van de sabbatviering, waarbij behalve specerijen ook een speciale kaars en een speciale beker worden gebruikt.

HAGADA: vgl. *Hagodo*; in het algemeen: verhaal, voordracht; hier: het boekje waaruit op *Seideravond* wordt voorgelezen en waarin het verhaal over de uittocht van de joden uit Egypte centraal staat.

JIKDAL: tekst met geloofsartikelen; ook geciteerd bij een stervende, maar eigenlijk geen treurzang.

JOMTOF: joodse feestdag; VGL.: *joumtouf*.

JOODSE SCHOOL: hier met name de plaats waar joodse kinderen op zondagen godsdienstonderwijs kregen.

JOUM-KIPPOER: vgl. *Jom Kippoer* ofwel *Grote Verzoendag*; laatste vierentwintig uur van een periode van inkeer, al vastend in de synagoge doorgebracht.

KADDISJ: een lofprijzing van God; speciaal uitgesproken ter nagedachtenis van een overledene.

KASJROETH: het geheel van de bepalingen inzake eten en drinken.

KEHO, LAGMO, NJANJO: hier staat *njanjo* i.p.v. *anjo*.

KEPPELTJE: kalotje, kapje als hoofdbedekking.

KIDDISJ-BEKER: ter inwijding van de sabbat en feestdagen nemen alle gezinsleden een teug uit een speciale beker met wijn. kiesjelijes: koekjes ofwel gebak bij *Poerim*.

KILLE: joodse gemeente.

KOL NIDREI: alle geloften; beginwoorden van het lied dat gezongen wordt op *Grote Verzoendag*.

KOOSJER: geoorloofd, rein volgens de joodse spijswetten.

KORACH: bijbelse figuur die zich samen met anderen tegen Mozes en Aäron keerde en als straf door de aarde werd verzwolgen.

KOWED: eer, prestige.

KRIEJE: scheur in de kleding als teken van rouw.

LAAJENEN: op zangerige toon voordragen van heilige teksten.

LAWAAJE: begrafenis; eigenlijk: *lewaje*.

LEGO DOUDIE LIKRAS KALLO...: 'Kom mijn vriend, de bruid tegemoet'; beginwoorden van het lied waarmee de sabbat wordt begroet.

LERNEN: de bijbelboeken en de commentaren daarop bestuderen; ook wel in ruimere zin gebruikt: religieuze teksten voorlezen, stichtelijke woorden spreken.

LIESJEINEI NGOFOR: gebed bij sterven en begraven; de regels 'En hij bewijst...' horen bij een ander gebed, dat driemaal per dag wordt gezegd.

LOOFHUTTENFEEST: vgl. *Soekot*; zeven-daags feest waarbij men in een hutje of prieeltje woont ter herdenking van het verblijf van de joden in de woestijn.

LOSJOUN-HAKOUDESJ: vgl. *lesjoun hakou-desj*; de heilige taal, het Hebreeuws.

MAGSOURIEM: vgl. *machzouriem*; speciale gebedenboeken voor de feestdagen.

MALACH-HAMOWES: doodsengel.

MA-NISJTANA (*mannisjtano*): volgens het ritueel op *Seideravond* moet de jongste van de aanwezigen de vraag stellen 'Waarom toch is deze nacht verschilt van andere nachten?'

MANNENSJOEL: mannenafdeling in de synagoge; vrouwen zaten meestal boven.

MATSE: ongezuurd, ongedesemd brood.

MEGILLA: (boeken)rol, hier met het verhaal over *Esther* erop.

MESJOEGAREM-HUIS: krankzinnigengeesticht; vgl. *mesjogge*: gek, dwaas.

METAAR-HUISJE: huisje op de begraaf-

plaats waar een lijk werd gewassen en gekleed.

MEZOEZO: betekent letterlijk 'deurpost'; vaak fraai versierd kokertje met daarin een opgerold stukje perkament met toepasselijke bijbelteksten erop.

MIES: lelijk.

MIKWE: ritueel bad, badhuis van de joodse gemeente.

MINACHO-GEBED: middaggebed.

MINJAN: quorum van tien kerkelijk meerderjarige mannen, vereist om gezamenlijk een godsdienstoefening te mogen houden.

MINNESJ-BROOD: vgl. ook minnesjbrood; zowel bij vlees- als melkspijzen te gebruiken, waterbrood.

MISJNA: aanvankelijk mondeling overgeleverde commentaren bij de Thora, later opgenomen in de Talmoad.

MISJPOGE: familie.

MIZRACH: betekent letterlijk oosten; bord of plaat aan de wand om de richting van Jeruzalem aan te wijzen

MOESSAF-GEBED: extra gebed.

MONGOUSOER: eig. Mongouz Tsoer; het gaat hier om het lied van het joodse volk dat steeds weer is gered uit de handen van zijn vijanden; het wordt gezongen na het ontsteken van het chanoklicht.

MOROUR: bitter kruid; de mierik(s)wortel.

MOSJIEAG: de gezalfde; vgl. de Verlosser, de Messias.

MOUTSE: stukje brood, gegeten bij het uitspreken van een lofzegging aan het begin van de maaltijd.

NEIR-TOMIED: lichtje dat steeds brandend wordt gehouden.

NEWEIRE: zonde.

NOACH: alleen zijn zoon Cham, die zijn dronken vader had bespot, werd vervloekt.

OGGENEBBIESJ: vgl. ook aggenebbiesj; uitroep van medelijden.

OLEWESJO(O)LEM: wijlen; letterlijk: vrede zij hem.

ONBESCHRIEËN: niet gezegd; bijgelovige bezwering van onheil; vgl. afkloppen.

PAASCHGOED: pannen en serviesgoed, speciaal voor de Paasviering bestemd.

PARG: scheldwoord; letterlijk: schurftthoofd.

PARNAS: voorzitter van een joodse gemeente; ook: lid van het bestuur; vgl. het meervoud parnassim.

PARSIE: tekstgedeelte uit de Thora; m.n. het stuk tekst dat een dertienjarige jongen in de synagoge moet voorlezen wanneer hij kerkelijk meerderjarig wordt. VGL. sedre.

PESACH/PÉSACHE: het joodse Paasfeest, waarbij de uittocht uit Egypte (zie het bijbelboek Exodus) wordt herdacht.

PIEGEM: dwaas, uilskuiken.

POERIEMEEST: bij Poeri(e)m ofwel het Lorenfeest wordt uitbundig herdacht hoe Esther de ondergang van haar volk voorkwam.

RAAF: vgl. ook raf; opperrabbijn

REBBE: godsdienstleraar en raadgever in een joodse gemeente; zijn echtgenote heet de rebbezeente.

RESJAANTE: slechte, gemene vrouw; vrouwelijke vorm van rosjoun/roosjong.

RIESJES MAKEN: vgl. risjes maken, aanleiding geven tot anti-joodse gevoelens.

ROSJOUN: eig. roosjong; booswicht, goddeloze; vaak gezegd van een jodenhater.

ROUSJ-HASJONO: vgl. Rosj Hasjana; het joodse nieuwjaarsfeest.

SABBATHVROUW: vrouw die op de sabbat voor joden verboden taken verricht zoals het zorgen voor het licht en het vuur.

SARGENES: doodshemd, doodskleed.

SCHLEMAZZEL: ongeluk.

SCHNOODEREN: geld toezeggen voor een goed doel.

SCHTOSJ: ook gespeld als schtoss; malligheid.

SEIDERAVOND: de avondviering waarmee het joodse Paasfeest begint; kan ook

betrekking hebben op de tweede avond.

SEIFER-THORA: wetsrol.

SEMINARIUM: opleidingsinstituut voor joods godsdienstleraar

SIERTORENS: versiersels met belletjes op de stokken van de wetsrol.

SIMCHAS TOURO: het feest *Vreugde der Wet*, dat de afsluiting vormt van een jaar lang lezen uit de *Thora*.

SJABBES: vgl. ook *Sjabbos*; nevenvorm van *Sjabbat* of *Sabbat(h)*.

SJAMMES: soort koester, bode; soms abusievelijk gespeld als *sjammos* het oliebakje waarmee op het *Chanoekefeest* de andere lichtjes worden aangestoken.

SJEIMETS: eigenlijk *sjeimes*; geloofsbelijdenis, ook uitgesproken bij een sterfbed.

SJEMANG: *Sjemang Jisroel*, d.w.z. *Hoor, Israël*; vgl. *Deut. 6:4*, die ook op het rolletje perkament in de *mezoezo* staat.

SJËORJEROKOUS: de verschillende groentes voor *Seideravond*.

SJEWOEIOUS: ook gespeld als *Schwoe's*; *Sjavoet* ofwel het *Wekenfeest* wordt zeven weken na *Pesach* gevierd; soms ook aangeduid als *Pinksteren*.

SJIER-HAMAHLOUS: heilige lofzang; zie psalm 126 over de terugkeer uit de ballingschap; ook wel gespeld als *Hamma Alous*.

SJIKSE: niet-joods meisje; klinkt enigszins ongunstig.

SJIWWE ZITTEN: een dode betreuren door zeven dagen op de grond of een laag stoeltje te zitten.

SJOEL: synagoge.

SJOLOUSJIEMMAAND: vgl. *sjelosjiem*, de periode van dertig dagen van rouw.

SJOUFER: vgl. ook *sjoufar*; de speciale bazuin waarop met Nieuwjaar wordt geblazen.

SJOURMER-EN-MAZZEL: [God] zal ons ervoor bewaren.

SMAUS: ook vaak gespeld als *smous*; vaak gebruikt scheldwoord voor joden.

SOEDES-AWRO: vgl. *soedas-hawroo*; maaltijd van brood en eieren, na de begrafenis gebracht door de naaste burens van de overledene.

TALLES: vgl. *tallies/talliet* ofwel: gebedskleed, gebedsmantel, met aan de hoeken schouwdraden ofwel gedenkkwasten; ook wel (zie *Eva*, hoofdstuk II) gebruikt als huwelijksbaldakijn.

TALMOED: gezaghebbende verzameling verklaringen en commentaren van joodse geleerden bij de *T(h)ora*.

TARFES: voor joden ongeoorloofd, niet koosjer voedsel; vgl. ook *treife*.

TEFILLES: gebedenboeken; ook: de gebeden zelf.

TEGOEM: grens, gebied; vgl. de afstand die op sabbat maximaal mag worden afgelegd.

TEINIS: vgl. *teines*; vasten, vastendag.

teire: rituele reiniging.

TEMIJE: vgl. *temeie*; onreine vrouw, hoer.

THORA; eigenlijk de vijf boeken van *Mozes*; ook wel gebruikt als benaming van de hele joodse 'bijbel' ofwel de *Tenach*.

TILLEM: vgl. *tehilliem*, d.w.z. de psalmen.

TISJNGO etc.: negen zijn de maanden van de zwangerschap.

TREIFE: volgens de joodse spijswetten onrein, verboden.

TSJINGO-BAÄF: eigenlijk *Tisj'o be-aw*, d.w.z. de negende dag van de maand

Ab, een treur- en vastendag ter herinnering aan de verwoesting van de tempel.

UZA: bijbelse figuur die met de dood werd gestraft omdat hij de *Ark des Verbonds* had aangeraakt, ook al was dat met goede bedoelingen.

VERSCHTEERDE: bedierf het plezier.

ZOEZIEM: verbastering van *susiem*, dat paarden betekent.

„LEVENSVRAGEN”

Een brochurereeks voor allen die in de
geestesstrijd onzer dagen belang stellen -

Serie IX No. 1

HOE KOMT EEN LAND MET VIERHONDERD JAAR KOLONIALE OVERHEERSING AAN EEN LITERATUUR WAARIN HET WEMELT VAN UNDERDOGS?

Breng uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk waarin vechtjassen begraven liggen, eis, dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden.

Radicale analyse van een radicaal denker: in 1916 publiceerde Carry van Bruggen een pamflet tegen het Nederlandse patriotisme, getiteld *Vaderlandsliefde, mensieliefde en opvoeding*. Frederik van Eeden had in 1915 in zijn brochure *Bij 't licht van de oorlogsvlam* betoogd dat de grote Europese naties verblind waren door hun chauvinisme en de wereld zo in een oorlog gestort hadden. Het kleine Nederland zou echter een speciale gidsfunctie te vervullen hebben. Nederlanders wisten op een voorbeeldig pragmatische manier van hun vaderland te houden: zonder over te lopen van nationale trots, toch blij met de burgerlijk-bedaarde kern van hun Nederlanderschap.

Van Eeden gaat in zijn betoog voorbij aan het Nederlandse kolonialisme, maar Van Bruggen trekt die pleister er in één keer af. De Nederlandse natie koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren. Van Bruggens pamflet is nooit herdrukt en nauwelijks bekend – ik ken het geschrift via het werk van cultuurhistoricus Tessa Lobbes. Toch zou de tekst juist nu een nieuw lezerspubliek verdienen. Het Nederlandse exceptionalisme zit immers heel diep: het zelfbeeld van Nederlanders als een volkje dat te nuchter en pragmatisch was om te kunnen vallen voor *delusions of grandeur*, voor kwalijke -ismen. Vanuit die logica is lang volgehouden dat imperialisme, chauvinisme, koloniaal racisme en antisemitisme misschien voorkwamen in Nederland, maar hier nooit echt wortel hebben geschoten: daarvoor was de tolerantie een te stevig tegengif. Het is nog maar heel recent dat die apologetische houding niet meer zo dominant lijkt te zijn. Witte onschuld van Gloria Wekker werd in de dagbladrecensies aanvankelijk met kritiek overladen. Haar nuchtere constatering dat vierhonderd jaar kolonialisme hebben geleid tot een cultureel archief van diep ingesleten attitudes en emoties rond ras en racisme lijkt inmiddels breder ingang te vinden. Historicus Karwan Fatah-Black constateerde recent in de *Volkskrant* op zijn beurt dat Nederland nu pas de koloniale waas van zijn bril aan het poetsen is.

Deze omslag noopt tot een herbezinning op het literaire verleden. Het afgelopen jaar hielden diverse organisaties uit de neerlandistiek een enquête over de literaire canon. In

de NRC constateerde Toef Jaeger dat de uitslag van dat onderzoek een parade van veilige keuzes was: *Toch weer veel dode, witte mannen in de nieuwe literaire canon*. Toch zou je op het eerste oog denken dat we daarmee in ieder geval een literaire canon te pakken hebben die allesbehalve aanzet tot nationale trots. Multatuli was de gesel van gereformeerd, burgerlijk Nederland en noemde zijn vaderland een *roofstaat aan zee*. Couperus ontmaskerde in *De stille kracht* de vermeende rationaliteit van de Nederlandse koloniale macht als volslagen blind voor alle onderhuids broeiende tegenkrachten. Nescio beschreef met dodelijke ironie de morsige kleinheid van de *God van Nederland*. Is deze literaire canon misschien, ondanks haar eenzijdigheid, toch een manier om van dat exceptionalisme af te komen? Door de positie van Van Bruggen grondig te begrijpen, komt ook het antwoord op die vraag scherper in beeld.

CHANNA KALMANN laat zien hoe Van Bruggens vroege romans blootleggen hoe wijd-verbreed antisemitisme in Nederland was en zet zich zo af tegen eerdere onderzoeken die meenden dat het hier relatief mild was. *Vernederend of discriminerend gedrag* was aan de orde van de dag. Kalmann bespreekt onder meer de roman *De verlatene* uit 1909. Hierin volgen we de lotgevallen van vier kinderen uit een orthodox-joods gezin. De oudste zoon David raakt in conflict met zijn traditionele vader. Hij gaat studeren en sluit zich aan bij een socialistische beweging. Ogenschijnlijk stuit hij in zijn nieuwe leven op weinig tegenstand, hij ontwikkelt een intieme vriendschap met Hein. Maar dan vergoelijkt Hein een neef die antisemitische neigingen heeft. Deze had van een joodse man de strijd om een meisje verloren, en dat zou een repertoire aan hatelijke emoties over de joodse man als indringer en listige ondermijner legitimeren. David staat met zijn woede hierover alleen: hij wordt weggezet als opgeworpen standje, niet tot redelijk denken in staat.

«NEDERLANDERS ZAGEN ZICHZELF ALS EEN VOLKJE TE NUCHTER OM TE KUNNEN VALLEN VOOR DELUSIONS OF GRANDEUR, VOOR KWALIJKE -ISMEN»
 Onthutst concludeert David dat de banden die hij in de niet-joodse wereld aanknoopt altijd voorwaardelijk zullen zijn. Impliciet wordt verwacht dat hij dankbaar moet zijn om opgenomen te zijn in niet-joodse kringen. Terug naar het orthodoxe milieu kan en wil hij niet meer. Hij trekt zich volledig terug uit het sociale leven en eindigt met het voornemen zich nooit meer te laten verleiden tot intimiteit. De roman laat zien dat uitsluiting niet altijd de vorm aan hoeft te nemen van een directe fysieke dreiging om toch op psychologisch niveau een vernietigende uitwerking te hebben.

VAN BRUGGEN werkt vervolgens toe naar een veelomvattende filosofische kritiek op haar tijd, waarin ze de onderliggende contradicties van het groepsdenken blootlegt. Zelf van joodse komaf moet het voor haar zeer zichtbaar zijn geweest hoe in Nederland een christelijk-nationalistische identiteitspolitiek de boventoon voerde. De ARP-voorman Abraham Kuypers accepteerde dat in de moderne democratie de protestantse kerk zijn geprivilegieerde positie was kwijtgeraakt, maar ontwikkelde als alternatief een *conservatieve identiteitspolitiek*. Hij definieerde de Nederlandse natie als in essentie calvinistisch: hoe meer die relatie tussen de natie en het calvinisme verwaterde, hoe zwakker de natie ervoor stond. Kuypers was fel anti-liberaal, want het liberalisme had in zijn ogen tot doel om alle *organische* verschillen tussen religies, rassen, volkeren en naties uit te wissen. Die weerzin tegen het liberalisme voedde ook Kuypers paranoia tegenover de joodse bevolking. Joden waren in zijn ogen gevaarlijk, want als volk niet gebonden aan een natie. Als maatschappelijke groep zouden ze de ondermijning van de natie staat op het oog hebben: hoe meer alle grenzen en verschillen – in zijn ogen in essentie christelijke – Europese naties vervaagden, hoe gemakkelijker zij overal een dominante positie konden veroveren.

De verlatene legt pijnlijk bloot hoe vooruitstrevende witte Nederlanders als Hein niet minder vatbaar waren voor zo'n paranoïde blik. Al had Hein zich bij de progressieve strijd aangesloten, al was hij bevriend met de joodse David, ondertussen bleef ook de identificatie met de in zijn superioriteitsgevoelens gekwetste neef overeind.

Het is dus allerm minst toeval dat Van Bruggen in *Vaderlandsliefde, mensieliefde en opvoeding* niet meeging in het dominante beeld van Nederland als niet-nationalistisch en dat ze ook het kolonialisme niet onder het tapijt schoof. Identificatie met vlaggen en helden zit diep, heel diep. Bovendien onderschatte ze het geweldspotentieel in Nederland niet. Ze beschreef in haar romans het normatieve geweld dat binnen de nationale grenzen de joodse bevolking ten deel viel. In haar pamflet legde ze bloot hoe Nederland overzee haar 'vechtjassen' liet roven en plunderen, en hoe er daarom weinig heil te verwachten viel van een Nederland dat zichzelf als gidsland meende op te kunnen werpen.

Het personage David verlaat het orthodoxe nest, maar heeft geen plek om te landen in de dominante cultuur. Oppervlakkig gezien lijkt hij daarmee op veel andere personages uit de literaire canon.

De Nederlandse literatuur kent een overdaad aan antihelden en underdogs. Max Haveelaar verliest zijn strijd tegen de *Droogstoppels*, bij Nescio doorlopen de jongemannen die hopen op een leven buiten de burgerlijke norm hetzelfde traject. En hebben ze wel de macht, zoals Otto van Oudijck in *De stille kracht*, dan beschrijft de plot hoe weerloos die

macht staat tegenover ondermijning – Van Oudijck eindigt onttroond en leeft ergens teruggetrokken op Java. Het emotionele zwaartepunt van al deze fictie ligt bij de man die in een tegenpositie terechtkomt.

Daarmee stuiten we op een opmerkelijke paradox: hoe komt een land met vierhonderd jaar koloniale overheersing aan een literatuur waarin het wemelt van underdogs? Uit hun en brieven blijkt dat veel van de gecanoniseerde auteurs zich identificeerden met een mannelijk, wit superioriteitsgevoel. Nescio, pseudoniem van Jan Grönloh vertegenwoordigde de Holland Bombay Trading Company. In India bezoekt hij het paleis van een radja en ziet daar Europese schilderijen van half ontklede Europese vrouwen. Grönloh stelt zich voor hoe de Indiase man zich kan verlustigen aan die afgebeelde witte vrouwen en schrijft: Ik voelde iets door mijn hele lichaam, ik voelde mijzelf vernederd en had er graag een [Indiër] neergeslagen en getrapt, maar ik durfde niet. Grönloh voelt zich vernederd door de gedachte dat een Indiase man zich dezelfde seksuele privileges toeëigent als de witte man. De gewelddadige fantasie leeft ook in hem bij het zien van een joodse man en vrouw: Iets van datzelfde voel ik in Europa ook als ik een Jood met een Europees meisje zie.

Van Bruggen beschrijft in *De verlatene* hoe David geconfronteerd wordt met een cocktail van seksuele jaloezie en racisme. Een troebel emotioneel waarwater waar ook de brief van getuigt: We hebben de ondergeschikte positie van de literaire antihelden geprojecteerd op hun schepers, en dat beeld van de auteurs spiegelt weer de veronderstelde onschuld van Nederland.

Veel van de auteurs die in Nederland lang het hoogst worden aangeslagen, zijn geboren in een context van verlicht protestantisme. Ze lieten het geïnstitutionaliseerde protestantisme achter zich, maar niet per se het gevoel dat christelijk Europa een verheven, superieure beschaving is. De stille kracht van Couperus wordt maar al te graag opgevoerd als een afrekening met het Nederlandse kolonialisme. Maar er was ook heel veel bekrompen koloniaal denken in Couperus, die in zijn reisverhalen over oosterse volkeren onder meer beweerde dat de democratie ze wezensvreemd was: Zij zijn te gelukkig in die gezinnschap om in het diepst van zich iets anders te wensen. Oppervlakkig weg is een zekere Europeanisering hun wel aangenaam maar vooral voor hun ijdelheid.

Wie een plaats in de norm veroverd, ziet moeilijk welk geweld daarvan uitgaat. Als de huidige literaire canon één ding laat zien, dan is het wel dat het eenvoudiger is van God af te komen dan van superioriteitsgevoel.¹

1 © Saskia Pieterse, De Groene Amsterdammer jaargang 146 № 51-52, 21 december 2022

Carry van Bruggen is één van de belangrijkste Nederlandse schrijfsters van de vorige eeuw. Zij maakte de assimilatie van de joden en de teloorgang van hun geloof in deze periode van dichtbij mee. De romans die ze schreef over haar joodse jeugd en die ze zelf bestempelde als 'aardige verhalen' (tegenover haar serieuzere filosofische werk) zijn daarom meer dan alleen ontroerende romans. Van Bruggens literaire werk laat een tijdsbeeld zien dat een belangrijke aanvulling kan zijn op de historiografie van het begin van de vorige eeuw.

HET ANTISEMITISME IN NEDERLAND VOOR DE TWEDE WERELDOORLOG WAS 'MINDER ERG DAN IN DUITSLAND'. Minder erg wil niet zeggen dat de joden, ondanks hun wettelijke gelijkheid geaccepteerd werden als gelijkwaardige medeburgers. Er was buitensluiting van clubs, restaurants en andere openbare gelegenheden. In de verzuilde samenleving publiceerde een katholiek tijdschrift als *De Gemeenschap* anti-joodse stukken. De protestant Abraham Kuiper schreef artikelen van antisemitische toon. Politiek antisemitisme kwam in Nederland weinig voor. Maatschappelijk antisemitisme daarentegen was aan de orde van de dag. Sporen van dit maatschappelijk antisemitisme vinden we in Carry van Bruggens literaire werk.

CARRY VAN BRUGGEN heeft meerdere romans geschreven over het joodse leven in Nederland en vormen een aanknopingspunt om het antisemitisme in deze periode nader te bezien. Van Bruggen bracht haar jeugd door in Zaandam waar de joden een kleine minderheid vormden. Carry werd op de lagere openbare school nogal eens geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van haar joodszijn.

In 1915 vertelt ze in haar jeugd dagelijks geconfronteerd te zijn met het anderszijn dan anderen. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden. Deze twee kanten leidden voor Carry van Bruggen tot een ambivalentie tegenover het jodendom.

Waar Carry in eerste instantie de joodse feesten nog met warmte ervaren heeft, woog deze warmte op een gegeven moment niet meer op tegen de angsten en het isolement die haar buiten het veilige gezin ten deel vielen. Dit had een steeds kritischer houding tegenover het geloof ten gevolg. Toen ze in 1900 Zaandam verruilde voor Amsterdam om daar als onderwijzeres te gaan werken, liet ze de joodse gebruiken steeds meer los. Buiten de invloedssfeer van haar vader kon dat blijkbaar, al ging dit met schuldgevoelens gepaard. Uiteindelijk verbrak ze de vaste band met het joodse geloof. Absolute loskoppeling is er niet van gekomen. In *de schaduw*, *De verlatene*, *Het joodje* en *Het huisje aan de sloot* zijn illustratief. In deze boeken houdt ze zich bezig met haar identiteit als joodse vrouw en de samenhangende problematiek die daarmee samenhangt.

IN DE SCHADUW

In Van Bruggens debuut *In de schaduw* (1907) blijkt al hoe haar jeugd werd beheerst door het anders-zijn. Er was een diep gevoel van betrokkenheid bij de warmte van de joodse feesten en tradities en een afkeer door het isolement en angst buiten het gezin. Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een Russische man verschijnt tijdens Jomtof bij een joods gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin te horen dat ze het dorp moet verlaten, omdat de dorpingen geen joden in hun dorp tolereren. *Geen Joden op 't dorp*, hadden ze geschreeuwd. Het verhaal eindigt met de uittocht van het gezin. Van Bruggen legt als het ware een verband tussen het Nederlandse antisemitisme en de Russische verschrikkingen.

In het verhaal *Het onbegrepen* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt.

De meester had laatst gezegd: Dat iodenaezanik altijd en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor smausic. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

In *De boete* wordt Leentje door haar meester af en toe dat kleine Jodinnetje daar genoemd, als hij zo gauw niet op haar naam kan komen. Dan bedoelde hij het vriendelijk en hij zei het ook vriendelijk. Maar toch deed het haar pijn, want de anderen lachten en dat was niet zo vriendelijk bedoeld. Ook voor Leentje geldt haar thuis als een veilige plek, terwijl ze zich buitenshuis moet verveeren tegen het schelden en de vernederende vragen van andere kinderen. Thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen gewoontes en eigen gevoel, daar verstonden ze elkaar zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze bij elkaar hoorden in midden van de wereld van anderen die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles anders was. Op straat wordt haar toegeworpen: *Kijk uit je ogen Jodenkind, war doe je 's zondaags op straat, ga naar de synagoge, daar hoor je!*

HET JOODJE

In *Het joodje* (1914) zien we Bennie er bijna onderdoor gaan. Hij zou zich willen losscheuren van het geloof en de tradities. Hij wordt heen en weer geslingerd tussen gevoelens van afkeer en ontzag voor de niet-joodse anderen; hij wil zijn eigen afkomst niet verloochenen, maar wil ook geen eeuwige buitenstaander blijven. Hij voelt loyaliteit tegenover het geloof van zijn ouders en voorouders. Hij haalt hier zelfs een gevoel van trots en zelfvertrouwen uit; hij behoort immers tot het uitverkoren volk. Ook wil hij graag geaccepteerd worden door de mensen met wie hij elke dag moet omgaan en wil hij maatschappelijk succes bereiken zonder daarbij gehinderd te worden door zijn afkomst. Bennie is zich constant bewust van zijn anders-zijn... maar het besef van zijn eigen afzonderlijkheid, omdat hij een Jood was en de anderen niet, herinnering aan geleden spot en hoon, vrees voor nieuwe, hadden hem in alles dat het Jodendom met zijn geschiedenis, zijn gebruiken en overleveringen betrof schuw van overgevoelig wantrouwen gemaakt.

Zijn bewondering voor de anderen wint het uiteindelijk van zijn trots en schaamte om zijn afkomst als hij een niet-joods vriendinnetje krijgt. Maar zijn dromen komen hem duur te staan wanneer haar broer hun relatie verbreekt. In grove bewoordingen geeft deze hem te kennen dat een relatie van zijn zus met een joodse jongen totaal onacceptabel is: *Jij aap van een Jood (...) Jij aartsidoot, wat heb jij je eigenlijk in je zotte kop gehaald? Met mijn zuster, met Enny, jij, een Jood, die achter de boekenstal hoort, die gek is geworden van een beetje geleerdheid en omdat er iemand notitie van hem nam, omdat mijn moeder zo goed was, je uit medelijden in huis te halen, speel jij nou de verleider (...)* Ik walg ervan, ik walg van de enkele gedachte aan intimiteit tussen mijn zuster en één van jouw miserabel godsvolk.

DE VERLATENE

In *De verlatene* leren we vier kinderen kennen die zich staande proberen te houden in een niet-joodse omgeving en van daaruit een negatieve houding tegenover het joodse geloof aannemen. Het boek begint met een passage waarin een vrouw radijs wil kopen van de groenteboer. De radijs echter blijkt gereserveerd te zijn voor een joods gezin, waarvan de kinderen net komen aanlopen: *Jij listige, smerige, kleine smaus, scheldt de vrouw tegen het jongetje omdat hij de radijs die zij wil kopen, meeneemt voor zijn moeder. De kinderen reageren met dat ze niet mag schelden, waarop de vrouw antwoordt: Is dat schelden as 'k zeg dat jullie smausekinderen bennen, of wou je zeggen van née?*

Een smaus is een dief... een smaus is een dief (...) en we zijne geen dieven, huilt het meisje.

Een Jood en een smaus, da's gelijk, zo heb ik 't te minste altijd gehoord, antwoordt de vrouw.

In *De verlatene* staat de teloorgang van het joodse geloof centraal. De vader, de verlatene,

is een vroom man die kritiekloos aan de regels vasthoudt. Zijn twee zonen, Daniël en Jozef, denken wel kritisch na. Jozef kiest voor de zogenaamde vrije joden, de liberalen. Daniël breekt uiteindelijk met dit joodse geloof. Roosje voelt een diepe gehechtheid met het geloof tot ze verliefd wordt op een goj. Haar geloof moet wijken voor de liefde.

De jongste dochter, Esther, toont overeenkomsten met de hoofdpersoon uit *Het joodje*, Bennie. Ze heeft zich al op vroege leeftijd van het joodse geloof afgekeerd, niet uit reflectieve overwegingen, maar puur omdat ze hinder van het geloof ondervindt. Zij wordt vooral gedreven door het idee dat ze rijk wil zijn en haar afkomst staat in de weg naar die betere toekomst. Hij wist nog wel hoe ze (Esther) altijd had willen spelen met voorname, niet-joodse kinderen en hoe die haar hadden in hun jonge vreedheid gehoond en met geringschatting afgestoten. Toen had ook bij haar de eerezucht, de begeerte boven hen uit te stijgen, hun meerdere te zijn, zich omgezet in haat. Maar terwijl zijn haat zich keerde naar de gewaande verdrukkers, was de hare, hevig, somber, onstuimig, de ontberende haat van een verwoed kind, terugggevallen op haar Jodinzijn, op het Jodendom, op alles wat joods was en van Joden kwam, en dat haar stijgen belette. Esther scheldt zelfs een keer de joodse bediende in hun winkel uit: Jood...Jood...laat me los...ik laat me niet zoenen door een Jood.

REACTIES OP VAN BRUGGENS WERK

OP 'HET JOODJE' WERD SOMS HEFTIG GEREAGEERD ZOALS IN 'DE JOODSCHE WACHTER'. I. Cohen Hzn. verwijt in 1914 in *De Nieuwe Amsterdammer* dat ze haar eigen volk haat: Het Joodje, ge weet het zelf hoeveel arme, arme jodenkinderen op hun scholen zo worden gescholden, omdat zij onooglijk, stumperig, anders zijn. Waaraan ontleent gij het recht met die scheldnaam in grote letters uw literaire producten aan te kondigen, zodat alle kinderen en ouders nog eens bevestigd zien, wat ze schelden en plagen op de scholen? Waaraan ontleent gij, wier naam in het Jodendom geen klank heeft, het recht, op zo'n liefdeloze wijze, de fouten, die gij meent te zien in uw volk, ten toon te stellen voor de gretige ogen van Jan Rap en zijn maat? (...) En we ontzeggen u het recht nog verder over ons te schrijven, ons te beschimpen. Bijna alle Joden van onze dagen zijn geboren uit milieus, gelijk aan die gij in *De verlatene* en dit boek (*Het joodje*) gedeeltelijk juist hebt geschetst.

Jaap Meijer zegt over Van Bruggens typering van de risjes, het maatschappelijk antisemitisme in *Het joodje*: Dat is wel juist getekend. De reacties van Meijer en Cohen lijken er op te wijzen dat de antisemitische sfeer, zoals die in *Het joodje* en *De verlatene* door Van Bruggen geschetst wordt, daadwerkelijk overeenstemt met de werkelijkheid.

De verhaallijnen in deze boeken zijn fictief, maar de negatieve houding tegenover joden, zoals Van Bruggen die beschrijft in haar fictie, was in Nederland begin twintigste eeuw eerder normaal dan as uitzonderlijk. Het uitschelden en buitensluiten was toen vrij algemeen. Dat dit schelden en buitensluiten vaak op subtiële wijze plaatsvond, is geen reden om het niet als antisemitisme te bestempelen.

Elk personage in Van Bruggens romans heeft zwaar te lijden onder de pestende, najouwende, schoppende kinderen en het discriminerende en vernederende gedrag van hun ouders en leraren. Nergens blijkt het mogelijk het onderscheid even niet te voelen, overal en altijd worden ze eraan herinnerd dat ze joden zijn, anders en minderwaardig. De vernedering van dit altijd en eeuwig anders-zijn, is door Van Bruggen zelf doorleefd. De woorden waarmee haar personages worden uitgescholden, zullen haar niet vreemd in de oren geklonken hebben en wellicht als dochter van een gazan vaker naar het hoofd geslingerd zijn dan andere joodse kinderen. Haar werk toont de diepe littekens die dit maatschappelijk antisemitisme heeft achtergelaten.¹

LITERATUUR

J.C.H. Blom ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995)

Carry van Bruggen, *In de schaduw (van kinderleven)* (Amsterdam 1907).

Carry van Bruggen, *Het joodje* (Amsterdam 1914). 2e druk 1919.

Carry van Bruggen, *De verlatene. Een roman uit het joodsche leven* (Amsterdam 1909). 1.

Jan Fontijn en Diny Schouten, *Carry van Bruggen. Een documentatie* (Den Haag 1985).

J. M. J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens-en wereldbeschouwing van CvB* (Groningen 1993).

Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen* (Amsterdam 1980).

Jan Fontijn en Diny Schouten ed., *Carry van Bruggen 1881-1932* (Amsterdam 1978).

¹ Channa Kalmann (1975) studeerde in 2004 ze af op *In den beginne was Auschwitz: Humor in de internationale Holocaustliteratuur*. Over Carry van Bruggen schreef ze eerder een artikel in de bundel *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*.

De goedkoopste soort van trots

Dezer dagen
Door J.L. Heldring

HET IS NATUURLIJK ALTIJD BETER DAT VOLKEN ELKAAR, ZOALS IN BARCELONA, IN VREEDZAME WEDKAMP ONTMOETEN DAN DAT ZE ELKAAR, ZOALS IN BOSNIË, UITMOORDEN. MAAR IN BEIDE GEVALLEN GAAT HET EROM WIE DE STERKSTE IS, EN IN BEIDE GEVALLEN WORDEN COLLECTIEVE GEVOELEN ONTKETEND EN VERHEVIGD DIE SLECHTS IN GRAAD, NIET IN WEZEN VAN ELKAAR VERSCHILLEN.

Laten we bij de Olympische Spelen blijven. De wijze waarop bijna iedereen zich vereenzelvigd met de sporters van zijn natie is weer opvallend. Natuurlijk: als het goed is, juichen we ook mooie prestaties van anderen toe maar als een van onze mensen wint of verliest, dan zwelt of krimpt ons hart; dan beschouwen we dat als onze winst of ons verlies.

DIT GELDT NOG STERKER VOOR DE SUPPORTERS die zich, zoals de verschillende stammen in Nieuw-Guinea bij feestelijke gelegenheden, onderscheiden door kreten en kleuren. – Solidariteit is een deugd, maar is zij het ook wanneer zij uitsluitend de eigen natie en haar vertegenwoordigers geldt? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ikgevoel? De roem van de landgenoot – of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is – wordt dan ook een beetje eigen roem. Hoewel we er niets voor gedaan hebben, hebben we alleen door het toeval dat we landgenoot zijn, deel aan zijn glorie.

DAT IS DE KERN VAN HET NATIONALISME, dat zich, tegen de bedoeling van de stichters in, openlijk op de Olympische Spelen vertoont. Hoe groter, machtiger, welvarender glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.

Dit zei Carry van Bruggen, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde': 'Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instand-

houding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'. (Zij schreef in 1916.) Wat de minder goede bestanddelen van de vaderlandsliefde zijn, laat zich gemakkelijk raden.

Overigens was Carry van Bruggen niet de eerste die op de plaatsvervaardersfunctie van de vaderlandsliefde, a fortiori van het nationalisme, gewezen heeft. Arthur Schopenhauer (1788-1860) deed dat vóór haar.

Hij noemde de nationale trots de goedkoopste soort van trots, want hij verraadt in degeen die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.

Niemand is daar vrij van, ook niet degeen die zich in het buitenland schaamt voor het luidruchtige of onbeschaafde optreden van landgenoten. Als het geen landgenoten waren, zou hij zich alleen maar ergeren, niet schamen.

Niemand is er vrij van. Ook ik niet. Ik heb me verheugd over de gouden medailles voor van Ellen van Langen na haar fenomenale jacht en de ruiterequipe van Jos Lansink. Ik heb me geschaamd over het vroegtijdige rondje dat de Nederlandse hockeysters door het stadion liepen na hun overwinning op Engeland – alsof ze al kampioen waren. Dat vroeg gewoon om een afstraffing, en die hebben ze dan ook gekregen.

Maar ook om een andere reden zijn ze niet bij iedereen populair. In de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zag ik een Duitse hockeyster aldus geciteerd: *Ik ben blij dat de 'Holländerinnen' weg zijn. Die hebben altijd zo op ons neergekeken. Hoe komt dat? Een minderwaardigheidsgevoel dat zich speciaal tegen de grote Duitse buur uit? Nederlands nationalisme dat diezelfde buur als contrast, als vijand nodig heeft? (Maar is er verschil tussen die twee oorzaken?)*

Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt: *Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hem gescholden, schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (Vaderlandsliefde, mensensliefde en opvoeding) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.*

Maar het is duidelijk dat zij wat zij hier over de Duitsers zegt, voor iedereen laat gelden (twee alinea's eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen. Inderdaad: *Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als 'onvriendelijk', aldus de correspondent van de Frankfurter Allgemeine in een lang artikel over ons land (5 augustus).*

Deze vaststelling, die ongetwijfeld op ervaring beruist, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse, die evenmin als die van zijn collega Sigi Weidemann in deze krant, erg vleiend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters, dat een traag werktempo heeft (veel koffiepauzes!) en er vast van overtuigd is dat in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een vast verankerde kartelcultuur. Veel ondernemers moeten de beginselen van de werkelijke vrije markteconomie nog leren. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als investeringsfreudig.

Hoge subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico's allesbehalve bevorderd. En wat onze veelgeprezen vrijheidsdrang betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. De consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd. Even verder wordt gezegd dat die burger grotendeels onder curatele gesteld is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid? – dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met te kort schietende discipline reageert.

Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder-eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is.

Dit persbericht is in vele bladen opgenomen met dezelfde tekst.
Het *Algemeen Handelsblad* plaatste het op de voorpagina.

Zutphensche courant

01-12-1916

In de *Hollandia-drukkerij* verscheen *Vaderlandsliefde, mensliefde en opvoeding*, door Carry van Bruggen. De schrijver meent, dat patriottisme bestreden moet worden als een kwaad, als b.v. liif eigenschap.

Patriottisme is een geestelijke aflegger, een der troebelen, onuitgedachte, onzuivere 'idealen' van de massa afgezakt naar de achterhoede der mensheid. Nog een ander zinnetje uit deze brochure: 'De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.'

Uit 't moederland

Op de *Internationale Jongeren-vredesconferentie* sprak mevr. Carry van Bruggen over haar brochure *Vaderlandsliefde, mensenziefde en opvoeding*. Sprekers stelling was: *Het is onwaar, dat men van patriotisme tot algemene mensenziefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog (1914) door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht*. Spreker heeft toen gemeend te moeten protesteren. Zij begint met zich een pessimist te noemen, die bovenal gelooft in de menselijke zwakheid. De mensen kennen zichzelf te weinig; zij durven zoveel, omdat zij hun werkelijke doeleinden altijd idealiseren.

Om haar stelling waar te maken herleidde spreker het nationalisme in factoren:

1. Liefde tot de bodem;
2. Liefde tot de taal;
3. Liefde tot de landgenoten.

Wat het eerste betreft, deze vindt men z.g. het meest bij poëtisch aangelegden, juist niet bij militante patriotten. Het is bovendien een lege frase: *'zijn land liefhebben'*, *'de liefde'* beperkt zich altijd tot het dorp, het straatje. En waar men zegt: *alles te zullen offeren voor het vaderland*, daar deserteert men wanneer de fiscus, vertegenwoordiger van dat vaderland, te hoge belastingen vraagt.

De 2^e factor *de liefde voor de taal* heeft spreker getracht te ontmaskeren in haar boek *Hedendaagsche Fetischisme*. Er is slechts een realiteit, de geest, de taal is functie, en in zichzelf waardeloos, dagelijks vervangbaar.

Ook de 3^e factor, *de liefde tot de landgenoten* noemt spreker een suggestie. Bv. bij het huwelijk is standsverschil onoverkomelijk. Heel wat tragedies zijn hierop gebouwd, verschil in religie geeft moeilijkheden die overwonnen kunnen worden, maar verschil in nationaliteit is nooit een kwestie. Nergens blijkt iets van voorkeur voor landgenoten, de koningen zelf gaan voor.

Intussen is er wel realiteit in de vaderlandsliefde, maar slechts deze: opgeblazen eigen liefde Wanneer men opkomt tegen de aanvallen van een ras of sekse waartoe men zelf behoort, doet men dit omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt.

Om het verschil te voelen tussen de gesuggereerde en de echte mensenliefde, neemt spreker de twee beelden van een spons die in het water gedrenkt wordt en zich, met behoud van eigen wezen uitzet, en de suiker die in liet water geworpen wordt zich verliest, door het water te doordringen. Spreekster ziet, dat ook in deze wereld ware mensenliefde nog uitloopt op het kruis. Als pessimist meent zij echter hier niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan te genezen. Het geeft niet ~~hen~~ voor slecht uit te maken, zolang zij eerlijk menen goed te doen.

Men moest volgens haar inzien, dat het artikel van de L.O.-wet, dat voorschrijft de kinderen op te voeden tot christelijke en maatschappelijke deugden een tegenstrijdigheid bevat, daar elke christelijke deugd onmaatschappelijk is en elke echte maatschappelijke daad onchristelijk.

Hierop volgde een zeer langdurige gedachtwisseling.

Met een kort woord sloot de leider ds. Noordhoff deze conferentie, waarin hij zijn overtuiging uitsprak dat op de grondslag van het dezer dagen besprokene het verdere werk zal worden opgetrokken waarop de internationale organisatie kan worden uitgebouwd.

ARNHEMSCHE COURANT 09-09-1916

UIT DE MAANDBLADEN

In *Groot Nederland* geeft Carry van Bruggen in het Augustus-nummer een uitvoerig artikel over „*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*”, welk artikel bedoelt er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft; sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we beheert blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme beet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme, aldus de schrijfster, voert niet naar mensenliefde toe, maar het voert er rechtstreeks van af, want *patriottisme is eigenliefde.*

HET NIEUWS VAN DEN DAG 05-12-1916

NIEUWE UITGAVEN

Carry van Bruggen heeft bij de *Hollandia-drukkerij*, te Baarn, een belangwekkend vlugschrift in het licht gegeven over: *Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding*. Zij komt tot déze conclusie:

“Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme uit en alles wat er mee samenhangt, want het is in zijn wezen on-christelijk. Het kweekt geen echte liefde, maar wel echte haat, geen nederigheid, maar wel hoogmoed, en een hoogmoed van de ergste soort, namelijk dien, welken men als zodanig niet herkent en niet brandmerkt”.

HET VADERLAND 2-09-1925

VREDESACTIE DER JONGEREN

Dezer dagen werd te Soesterberg het congres gehouden voor de *Vredesactie der Jongeren*.

Maandagmorgen sprak mevrouw Carry van Bruggen over haar brochure: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*. Spreeksters stelling was: ‘*Het is onwaar, dat men van patriottisme tot algemene mensenliefde kan komen*’. Deze leugen is in het begin van de oorlog door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht. Spreekster meende toen te moeten protesteren, zij begint met zich een pessimist te noemen, die vooral gelooft in de menselijke zwakheid. Mensen kennen zichzelf te weinig en durven teveel omdat zij hun doeleinden idealiseren. Liefde tot de geboortegrond is een holle frase van zogenaamd poëtische naturen, niet van militante patriotten. De liefde voor de taal heeft spreekster onmaskerd in *Hedendaags fetisjisme*. De liefde voor landgenoten noemt zij suggestief. De realiteit in de vaderlandsliefde is: *opgeblazen eigenliefde* omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt. Spreekster ziet dat ware mensenliefde uitloopt op het kruis. Zij meent niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan proberen te genezen.

Het zijn geen slechteriken, zolang zij eerlijk menen goed te doen.

Levensvragen. Serie IX; №.1.

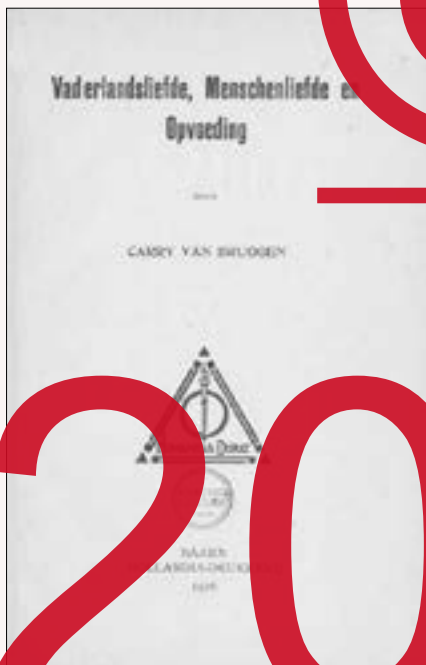
Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding

DE INHOUD VAN DIT GESCHRIFTJE WORDT GETYPEERD DOOR DE VOLGENDE ZIN:
Het hier volgende wil nu zijn een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf en vooral in de komende geslachten alles wat patriotismee heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen.
 De schrijfster heeft het over een bescheiden poging.

O.i. staat dit 'bescheiden' er te veel, want de poging is allesbehalve bescheiden en de schrijfster decreteert en generaliseert er maar op los en bouwt op vergelijkingen – altijd een zwakke basis voor logische redenering – conclusies op, die zeer aanvechtbaar zijn. Waar dit boekje suggestief is geschreven, zal het, ook al om de levendige schrijftrant, op velen beking uitoeven, maar wie nuchter overdenkt, wat

hier als resultaat van zogenaamde nuchtere overwegingen

geboden wordt, zal toch vaak een vraagteken moeten zetten. Wij kunnen er hier niet verder op ingaan, al lokken talloos vele zinnnetjes ons ook tot 'kanttekeningen' uit. Op het wezen der vaderlandsliefde zou wel een andere en gunstiger kijk te geven zijn.

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING

Wie wel onderscheidt, wel doceert.

SINDS HET UITBREKEN VAN DE OORLOG [1914] IS ER EEN ZEKERE NEIGING OM ONS VAN DE KWADE ZAAK DE GOEDE KANTEN TE LATEN ZIEN. Dit vergoelijken en troosten is vrij snel begonnen nadat de eerste ontsteltenis was geluwd. Het bestond vooral in het wijzen op de talloze voor het vaderland gebrachte 'offers', de opofferingen van de thuisblijvers en het sneuvelen van hen die te velde trokken. Dit heette vaderlandsliefde en die vaderlandsliefde wenste men te zien als een zijtak van mensenliefde. Ja, geleerden berekenden dat men er ten slotte geleidelijk in zou slagen de nog meer miljoenen bewoners der aarde altezamen lief te hebben.

Niemand kan het afkeuren wanneer een ander wijst op de goede kant van iets kwaads. Zeker als dit leidt tot troost en gewetensstilling. Beter ongetroost en met een kwaad geweten te leven dan zich te troosten en te laven met ongerijmheden en leugens. – Wat nu volgt is een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende generaties alles wat patriottisme heet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme voert niet naar mensenliefde toe, het voert er rechtstreeks van weg, want patriottisme is eigenliefde.

HET IS DWAAS OM TEGEN DE EIGENLIEFDE TE PREKEN. Zij is nuttig en vruchtdragend, zij houdt het leven in stand – terwijl naastenliefde het leven in zekere zin ontbindt. Iedereen heeft, denkend, in den beginne geschrokken en verdrietig leren begrijpen hoe al onze goede ambities eigenlijk doodsstrevingen zijn en al onze slechte strevingen levensijver. De wijsheid vervreemdt van de altijd eenzijdige daad – leven is handelen, daarom vervreemdt wijsheid van het leven – de rechtvaardigheid vervreemdt van de daad, die als eenzijdigheid ook onrechtvaardigheid is, derhalve vervreemdt de rechtvaardigheid van het leven – wijsheid en rechtvaardigheid behoren tot de wezenskern van mensenliefde – en die gevende liefde zelf staat veel van onze zelfbehoudsinstincten – dat is onze levensmogelijkheid – in de weg. Aan het einde van de weg van absolute wijsheid, rechtvaardigheid en liefde ontmoeten wij onverbiddeijk en onvermijdelijk de DOOD, de ontbinding van het IK, van het persoonlijk leven, dat zich in zelfzucht, dat is in eenzijdigheid en onrechtvaardigheid staande houdt.

Is het zo niet uitgedrukt in Goethe's *Prometheus*, waar Prometheus tot Pandora zegt: (*Wenn du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt; dann stirbt der Mensch.*)

Ook hier is de Liefde gevoeld als het ontbindende, als de dood van het Ik. Hebben we dit eenmaal begrepen dan bedroeft het ons ook niet langer, maar leren we de dood kennen als een deel van het Leven – leven en dood zijn dan samen het Leven, zoals dag en nacht tezamen het Etmaal.

Voortreffelijk bruikbaar zijn de vele eigenschappen, die wij aan onze *zelfzucht* danken. Winstbejag en zuinigheid van een boer zijn in doelmatigheid net zo fraai om te aanschouwen als de vernuftige inrichting van plant en dier met hún behoeften. Dat verdienmodel en die gierigheid binden hem aan de ondankbare aarde als het gegeven geestelijk gereedschap waarmee hij in zijn harde taak volhardt en slaagt met zijn schop en spa als stoffelijk gereedschap. Zelfzucht schiep het *recht*, dat met de eigen rechten onvermijdelijk andermans rechten regelt en beschut – egoïsme, liefde tot de eens verworven eigendom, schiep zin voor orde en regelmaat in wezens die tot een hoger ordegevoel niet reiken konden. Is het toeval dat in het Engels en Frans *proper* zowel *eigen* als *ordelijk* betekent? Angst door anderen beloerd, betrappt en benadeeld te worden, kweekt de omzichtigheid en discipline die, zo al niet de ware beschaving, dan toch een zekere dressuur te voorschijn bracht. Toen 'onze voorouders' om winstbejag naar verre landen trokken, leerden ze heldenmoed, gehardheid en vastberadenheid: ikzucht scherpt het menselijk vernuft en zweept de ondernemingsgeest aan.

Vele deugden komen voort uit egoïsme. Ze heten terecht: *maatschappelijke deugden*. Maar ze hebben juist niets te maken met de *christelijke deugden* die uit menselijkheid voortkomen. Waar we in de letterkunde de min of meer bewuste nvolgving van de Christus ontmoeten – Bjørnsons *dominee Sang*, Mulattuli's *Woutertje Pieterse* – is het algemeen het verbeelde streven naar *goed zijn* – daar ontmoeten we ook steeds gebrek aan praktisch inzicht, aan die heldhaftigheid, ordelijkheid en wereldwijsheid die in de *sens of property* hun oorsprong vinden en die dan ook de Christusfiguur ten enen male vreemd zijn.¹

Dat is geen toeval – het is geen toeval, dat juist Woutertje met bevroren aardappelen thuis komt. Alle literaire en levende *Woutertjes* komen met bevroren aardappelen thuis en brengen van het praktische leven niets terecht.

Sang's zelfverloochening, consequent toegepast, eindigt onherroepelijk in zelfontbinding.

We hoeven kinderen niet te bezwaren met de volle zwaarte van bittere waarheden waaraan wij als volwassenen ons niet onttrekken mogen. Nog minder mag je aanleren om mooie namen te geven aan wat geen mooie naam verdient.

De eerste vereiste is dat wij de volle waarheid over onszelf kennen. *Qui bene distinguit, bene docet*. Eerst moeten we zelf verlost van de zalvende zelfmislei-

1 Bjørnstjerne Bjørnson, *Digte og Sange*, 1870

ding, de zoetelijke verhevenheid die *idealisme* heet. We moeten ons verlossen van de gruwelijke begripsverwarring waarin we leven, waarin iedere eerdere generatie en iedere volgende uit slecht begrepen liefde zich opnieuw verliest. Deze begripsverwarring en oppervlakkige zelfmisleiding vindt pedagogisch een curieuze uiting in het bekende artikel van de *Wet op het L.O.* die de opvoeder voorschrijft om de kinderen op te leiden in *Christelijke en Maatschappelijke deugden*. Dit is absurd. *Elke christelijke deugd is onmaatschappelijk; elke maatschappelijke deugd is onchristelijk.* Beide hebben hun *rechten & redenen*.

Samen en met elkaar in voortdurende strijd zijn ze de levensinhoud, de inhoud aller problemen. Maar ze zijn, als twee tegengestelde krachten, elkaars natuurlijke 'vijanden'. En in hun eeuwige gevecht gaat het niet om de overwinning maar juist om de strijd. Als we dan oprecht willen om door de opvoeding het onzelfzuchtige, het *christelijke* zorgvuldig aan te leren als een kostbaar tegenwicht van onze natuurlijke ikzucht, laten we dan het *oordeel des ondersheids*, waartoe onze tijd schijnt te kunnen komen, gebruiken om het patriotisme uit te roeien. Want het is, met alles dat ermee samenhangt, uiteraard *onchristelijk*.

WAT VERSTAAN WE ONDER ONS 'VADERLAND' IN VREDESTIJD?

Is het dat *dierbaar plekje grond, waar eens ons wiegje stond* - of wel *de taal van heel het volk*?

Het *plekje gronds* is voor de Beemster boer Purmerend en niet Drenthe; voor de heibewoner Hoogeveen, geen Purmerend. Het betekent: ouderlijk huis, herinneringen, gehechtheid aan bekende plekken. Velen, zeer velen verlaten dat *dierbare plekje* al te gemakkelijk voor meer gerief, beter vervoer of lagere kosten, of prefereren driekwart van het jaar elk mogelijk *plekje* in het buitenland boven het eigen *dierbare plekje*. Zouden de fanatici en dromers, onverschillig voor gemak en comfort, blijven hangen aan hun plekjes, de ware moderne patriotten zijn? Hoe dan ook, om ons *dierbaar plekje gronds* hoeven we niet te vechten, niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.

Is het dan de taal? – Houden we van onze taal?

We weten dat onze *upper class* liever slecht Engels dan goed Hollands spreken, dat onze *middenklasse* geen goed Hollands van slecht Hollands kan onderscheiden en vooral in de *handelstaal* bij voorkeur de akeligste barbarismen gebruikt en dat de *lagere standen* hier buiten beschouwing kunnen blijven.

Die dan de taal liefhebben, zijn een handvol letterkundigen.

Ja, Nederlandse schrijvers beminnen hun taal en horen toe te geven dat geen enkele taal eeuwig is, en dat dit niets uitmaakt omdat het alleen gaat om de eeuwig blijvende gedachte.

Geen normaal mens beeldt zich in dat de eigen taal de beste is voor het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, gemoedsaandoeningen, van alles wat intrinsiek des menselijke levens toebehoort. Elke taal is evenzeer geschikt of kan

daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen die haar spreken en schrijven, zich verfijnen en onderscheiden. Wij hebben de taal lief als een mooi en bruikbaar instrument. Wij ergeren ons wanneer iemand de taal misbruikt zoals een schilder zich ergert als iemand met goed linnen, zuivere verf en mooie penselen een beetje ongeïnspireerd zit te knoeien. Laten we ondertussen niet vergeten dat het om de geest en niet om het werktuig, om het doel en niet om het middel gaat. Het houdt geen pas als een schilder bepaalde verf, doek of penselen *liefheeft*. Net zo min als hij zijn kinderen leert die verf, dat doek en die penselen lief te hebben *boven* andere verven, doeken en penselen, ja, en voor het behoud daarvan *hun bloed te storten*. Zo horen schrijvers, tegenover hun landstaal, zich niet tot zo'n soort verwoeding te laten verleiden.

Het is moeilijk een nieuwe taal aan te leren en haast ondoenlijk om helemaal te doorvoelen zoals de taal die we al kennen en verweven is met alle roerselen van ons gemoed en met die door gewenning ontstane innige gehechtheid. Maar in de gedachte dat er ooit geen Nederlands meer zal worden gesproken, ligt niets bedroevends en niets ontstellends. Er zijn ook allang geen trekschuiten en trapgevels meer. Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van *heilige zaak*, tot een wezenlijk beginsel, dat we ons gaan inbeelden dat een bepaalde taal voor onze ontwikkeling van meer belang zou zijn dan een bepaalde huizenbouw, klederdracht of spelling.

Er is aan het begrip *taal* niets wezenlijk verhevens of heiligs. De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.

Ziet je de taal gebruikt als de inzet van een politieke strijd [1916] – zoals in België, Polen en hier en daar in Duitsland – dan is het probleem al vertroefd. De eigen taal wordt dan het symbool, de ideale samenvatting van soms geheel andere bedoelingen en geheel andere belangen. Men kan de wezenlijke liefde van de mens tot zijn eigen taal onmogelijk afmeten naar de kunstmatig opgezweepte taalhysterie in taalstrijdige streken met taal als twistappel.

Het is misdadig en gelogen als we kinderen wijsmaken dat de liefde tot onze *eigen taal* ooit de heiliging kan zijn van naastennaat en mensenmoord, dat het voortbestaan van enige afzonderlijke taal bij onze levende geestelijke belangen hoort.

Het is ietwat hachelijk deze dingen te zeggen, het wordt allicht voor *eynsch* gehouden of laadt de verdenking op van steriele abstracties en de schijn van koele, boven vooroordelen verheven wijsheid. Mijn bedoeling is eenvoudig en concreet te waarschuwen tegen kritiekloze overschatting van de *moedertaal* als *heilig* of waardevol geestelijk bezit. Onze gevoelens doen er niet zo zeer toe, wel wat we kinderen daarover inprenten.

Jongeren zijn extreem ontvankelijk. Suggesties en instampingingen blijken buiten-

gewoon duurzaam, onze verantwoordelijkheid is groot, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn. De tijd van aardige frasen en charmante ideaaltjes is nu wel voorbij. Met alle kwaad en verwarring die zij met zich meeslepen voor ogen, kunnen we moeilijk anders dan met nuchtere, koele ernst in het kindergemoed uitroeien wat wij nutteloos en verderfelijk achten.

Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?

Een Hollandse jonkheer is niet zo'n brave patriot, hij ziet zijn dochter liever met een Spaanse graaf dan met een Hollandse schoolmeester trouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor een Engelse Lord, Duitse baron en Franse markies. Overigens besteedt elk rechtgeaard en 'beschaafde' vaderlander naarstig zijn eerste spaarcenten om zijn *volkskarakter* (en dat van zijn kindertjes) te verliezen of met succes te kunnen verloochenen in Anglomanie of karakterloos kosmopolitisme. Waar schuilt dan onze *vaderlandsliefde*, waarvoor moeten we desgevraagd snoeven, haten, schelden en vechten? Waarover hebben we het eigenlijk?

Zeker, we hebben onze gewoontes waar we aan zijn gehecht. Net als de Chinese boer, de Russische dorpsbewoner en de Russen en Chinezen binnen onze eigen grenzen in de Achterhoek en op de Drentse hei. – Net als de bewoners van *onze koloniën*, van *Tropisch Nederland*. Daarom willen die geen waterleiding en elektrisch licht en houden zich bij pomp en kaars van hun vaderen, weigeren opgedrongen geloof en slaan zendelingen dood. Dat wordt vechten aan en ze *sneuvelen* zoals Brabantse bekkensnijders en Huizer botboeren sneuvelen.¹ Maar men prijst die Russische boeren en Chinese dorpsbewoners in en buiten de grenzen niet, noemt ze dwazen en misdadigers en als ze toevallig in *ónze koloniën* wonen, dan heten ze keurig en plechtig *opstandelingen*.

IN EEN VAN ZIJN SATIRISCHE FANTASTISCHE VERHALEN, *L'INGÉNU* vertelt Voltaire ons over een uit een ver vreemd land, een der *wonderlanden* uit de literatuur van die dagen, aan de Franse kust aangespoelde jongeling, geheel onwetend, maar begaafd met een natuurlijk bevattingsvermogen en een edele inborst, die door een brave Bretonse familie - een *abbé* en diens zuster - wordt opgenomen, gedoopt en opgevoed tot een christenmens.

Die jonge man gaat nu gaandeweg allerlei vragen stellen die uiteraard slaan op het schreeuwend verschil tussen *leer* en *leven* – want het verlangen naar eenheid van *Leer & Leven*, naar eenheid in 't algemeen, is het heimwee waarmee elke *ongekunstelde* ter wereld komt en dat hij verliest als hij *praktisch* wordt, tegelijk met zijn *naïviteit* – en hij brengt met al die vragen zijn brave 'gastouders'

1 BEKKENSNIJDEN Tot midden 18^e eeuw was dit een spelletje om ruzies te beslechten met een steekwapen dat sneeën en krassen toebrecht tot de ander op gaf. BOTBOER een zeedorpbewoner die bot naar de steden bracht om te verkopen.

behoorlijk in verlegenheid. Verder probeert hij natuurlijk voor zich zelf leer met leven in overeenstemming te brengen en komt daardoor in allerlei perikelen en uiteindelijk in 't gevang terecht.

Voltaire was niet de enige die zo de mensenmaatschappij toetst aan het zuivere voelen en simpele denken van het kind of de *Argeloze*. Alleen de vreemdeling in het Jeruzalem van onze samenleving wordt er ten volle de opgeblazen leugenachtigheid van gewaar, zoals iemand die uit de frisse buitenlucht in een bedompt vertrek treedt pas goed bemerkt hoe het er stinkt, beter dan zij die daar al jaren hokken.

Maar bovendien is het alleen de uit de maan gevallen *Onnozelheid* die de vragen *durft* stellen, die de overeenstemming van leer en leven raken, de vragen over goed en kwaad, recht en onrecht, leugen en waarheid, die de goedhartigheid soms bezwaren maar waar het praktische intellect van zakenlieden, politici en journalisten slechts om glimlacht.

Het *praktische intellect* immers kent slechts *standpunten, zienswijzen, beginselen* en *zaken*. Het maakt scherp onderscheid tussen *verstand* en *intuïtie*, en verwijst dit laatste liefst naar geloof, kinderklamer en vrouwenvertrek, waar het zondags meespeelt of, als de *zaken* aan kant zijn, ter aanmoediging en voor een verzetje.

Het maakt ook scherpe scheiding tussen *privéleven* en *politieke overtuigingen*, tussen *zaken* en *ethiek*, waar het overigens om de dood niet licht over denkt.

Wie is er opgewassen tegen het goede humeur en de superieure gebaren van het *Praktische Intellect*?

Wie anders dan een gedreven *Ingénu* durft in een maatschappij van *principes, kwesties, gezichts- en standpunten* van zwaarwichtige redeneringen, subtiele argumenten en dikke boeken vol stroperige woorden van professorale wetenschap en magistrale wijsheid over *leugen & waarheid, goed & kwaad, deugdzaam & scabreus*, over eenheid van *leer & leven* spreken?

Maar kijk, onze boot zit in 't riet, en geen sterveling die er nu nog een andere visie, een ander *principe* of *mening* op na schijnt te houden dan dat de oorlog zo *akelig* is, de *hebzucht* inderdaad groot en dat er aan weerskanten afkeurenswaardig *golgen* wordt. O vreugd, de wereld is weer *ingénu* geworden, in verbazingwekkende mate. Het is misschien zelfs wel wat heel erg *inene*. Men spreekt over de oorlog als over iets waar men nooit van gehoord had en dat nu *ineens* uit de

lucht komt vallen. Men gruwet van het *à la guerre comme à la guerre* alsof het *les Affaires sont les Affaires* van het *Praktische Intellect*, van de *Zakenmannen* in volle vreedestijd iets anders betekent. Ja, de oorlog is gruwelijk en bloedig. Maar waarvoor anders worden jongemannen van goeden huize, de *adelborsten* en *cadetten* in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of voor hansworst? Als de oorlog een slachting is, zijn zij de slachters. Te zeggen dat we geen oorlog willen! Wij, die onze kinderen opvoeden in de verering van zeehelden en vechters, wij die het beroep van de beroepsslachters onder de meest eervolle reke-

nen. Omdat ze hun plicht doen? Ook de beul doet zijn plicht, toch gruwet het menselijk instinct en huivert...

Er zijn dingen die we werkelijk niet meer willen, bijvoorbeeld de pijnbank en inquisitie. Maar we tonen onze kinderen dan ook niet de uitvindingen van vernuftige kwellers, we leren ze niet de namen van bekwame beulen. Geen katholiek zou het wagen zijn kinderen bij het graf te brengen van een inquisiteur, die wel zó veel *ketters* deed verbranden – over martelen en branden zwijgt men in pijnlijke schaamte. We voelen het, zij horen tot onze oude dwalingen, we willen ze liefst vergeten. Maar de oorlog willen we wel, het blijkt uit alles, uit de vechtsassen-verering, uit de geschiedenisboekjes, uit de spontane toon van dagblad-correspondenten, al wordt er op de voorpagina nog zo aandoenlijk gemammerd over de gruwzaamheid van de gruwzame oorlog.

O, we zijn meer dan *ingénu*, we zijn kinds geworden. Het doet denken aan de plotselinge bekering van een zwakhoofdige spotter, die bij de dood van eigen vrouw of kind is gaan vinden ‘*dat je toch maar niet weten kunt, of er misschien niet toch iets is*’ – alsof hij daartoe niet bij gelegenheid van dagelijkse andere sterfgevallen had kunnen komen. Kinderlijk verbaasd, dat de wereld toch zo slecht is! Hoe eenvoudig is alles ineens geworden. In Duitsland vraagt men zich af, waarom de mannen niet na de oorlog meer dan één vrouw zouden hebben – de Mohammedanen doen dat toch ook en zijn niettemin brave mensen – in Engeland vraagt men zich af: wat hebben we toch eigenlijk tegen onechte kindertjes? Dit alles en veel meer dat als *krankzinnig, overspannen, losbandig, misdadig, anarchistisch* zou zijn uitgekraamd zo een ‘*ingénu*’ het in zijn onschuld was komen vragen, alles kan nu, alles gebeurt nu – het is een lust om te zien.

Wat een kinderlijke verontwaardiging ook dagelijks, vermengd met engelachtige gelatenheid, om de ‘leugenberichten’. Wij liegen nooit en logen nooit voor de oorlog. Hoe kan zich overal de ‘goedronde oprechtheid’ plotseling tegen diplomataal, als de leugenachtige en misleidende, de kwakzalverstaal bij uitstek. Ach, meent men werkelijk dat die luid-gelaakte taal het voorrecht en het monopolie der vakdiplomaten is? En meent men soms dat diplomaten die niet liegen willen en niet huichelen kunnen bruikbaar zijn? Ze liegen en huichelen op ons verlangen en op onze last. Ze zijn overal. Overal zijn ze, waar slechte bedoelingen fraaie namen krijgen en kleine gedachtetjes met grote woorden worden opgediŝt, dat wil zeggen: in het parlement en in de pers, in de kerk en in de rechtszaal, in de school en in de huiskamer – van het deŝtigste tijdschriftartikel af tot het voddigste dagbladgeschimp, het is allemaal ‘diplomaten-taal’.

Op ons verlangen, op onze last en met onze medeplichtigheid.

Laat het ons in onze ‘goedronde oprechtheid’ vooral niet vergeten.

Dan heeft verder ook ‘de politiek’ het gedaan. Want wij zijn ook immers weer als kinderen geworden, en zoals in de tijd toen vader alleen nog maar de krant las, denken we ons nu de ‘politiek’ als een verdacht en duister bedrijf, waar wij

in onze onschuld buiten staan. Arme ‘politiek’, die niets dan ons aller vuile was doet en ons aller rommel reddert!

En zo schuift de een het plezierig op de ander en spelen we een aangenaam slofje-onder met de *schuldigheid* aan deze oorlog – die is als de brand in een altijd smeulend huis – want al onze *voortgang*, *beschaving* en *ontwikkeling*, al ons *intellect*, al onze *geleerdheid* en *wijsheid*, al onze standpunten, principes, overwegingen, al ons kakelen en debatteren heeft ons nog niet tot de simpele erkenning gebracht dat we allen schuld hebben aan wat er gebeurt, de een als steler, de ander als heler, de een met handelen, de ander met profiteren, de een door daden, de ander door toezien, de een door sbreken, de ander door dulden. En te denken dat er lieden waren die enige eigenwaarde onverschillig achtten en aan het begin van de oorlog er al op rekenden als op de enige ware winst...

ONS STANDJE IS FAILLIET. In een gezond faillissement stelt men een eerlijk onderzoek in naar de tekorten. Als we ons voor ’t moment failliet rekenen en zó bedrogen als nu niet nog eens willen uitkomen, laten we dan een eerlijk onderzoek instellen naar onze tekorten. Lapmiddelen blijken niet te helpen, er moet van meet af aan worden begonnen.

En een van de eerste plichten is het uitroepen van alle patriottisme in de komende generatie. Ook al zouden we, juist al zouden we het zelf niet te boven wezen. Want hierin mag ons slechts het inzicht leiden. Zouden onze zwakheden de basis vormen van onze pedagogische werkzaamheid? Zouden we niet een rot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we toevallig zelf eraan gehecht? Maar laten we allereerst van de algemene *ingénu*-stemming gebruik maken, om een paar onnozele vragen te stellen.

Bijvoorbeeld, deze: waar ligt iemands vaderland? – Waar ligt het vaderland van de Elzasser, de Transvaler, de Sleswijker wiens vader Deen was, van de gepapte Russische Jood, en van de Ier? – Wie deze vragen stelt, verwacht geen, als Voltaire’s *Ingénu*, antwoord. Het antwoord wordt niet gegeven, niemand bekommert zich erom. Hij weet dat mensen hun vaderland wordt ontnomen, dat lieden met groot vertoon verafschouwen als hij de *godsdienst zijns vaders* ontroouw wordt, dat hij wordt opgehangen als hij het *vaderland zijns vaders*, ook wanneer het is ingepikt, trouw wenst te blijven. Wie deze vragen stelt kent de botte smakeloosheid tegenover andermans *vaderlandsliefde*, zoals de minachtende Hollandse flauwekul die eigen *onafhankelijkheid* vierden in het gestolen en onderdrukte land dat we met griezelige onbeschaamdheid *Tropisch Nederland* noemen.

Het is waar, dat ook ‘geloof’ in onze dagen van *technische voortgang*, van vlieg-machines, warenhuizen en *ondernemingsgeest* meer een woord dan een werkelijkheid is, maar toch, vielen er op kerkelijk gebied zoveel *onnozele* vragen te stellen, waren daar zoveel troebele kwesties, men zou een synode bijeenroepen om het op te helderen. Veel respect voor elkaars geloof heeft men niet, maar men

solt toch niet zó met een andermans kerk als met een andermans *vaderland*. Maar de ene waarheid is dat deze nationale kwesties, waarvoor men zich bij andere gelegenheden tot razernij exalteert, zorgvuldig doodgezwegen moeten worden omdat zij het daglicht niet verdragen; ze zijn als een vuile poel, wie er te veel in roert, haalt het troebele bezinsel van *leugen, misleiding, tirannie, hebzucht* en *ijdele zelfverheffing* naar boven. – En een andere waarheid is, dat men geen respect voor de *vaderlandslievende gevoelens* van anderen heeft omdat men er niet in gelooft. Omdat patriottisme een *praatje*, een *leus*, hoogstens een *emotie*, maar niet langer een levende werkelijkheid is. Men eert in anderen alleen die gevoelens welke men, zij het potentieel, in zichzelf terug voelt. Ten opzichte van anderen handelt men dienovereenkomstig, maar zichzelf blijft men misleiden. Waarom dan de vragen gesteld die niet beantwoord zullen worden? Om aan te tonen in welke sferen deze *idealen* thuishoren. Wie winden zich erover op? Kringen waarin niet wordt nagedacht, waar zelfkritiek niet gedijt, waar men alles naar zich toe rekent en naar zich toe haalt met een argeloze aanmatiging. Wanneer dit allemaal *waarheden als oude koeien* zijn, waarom worden ze dan niet uitgesproken? Is de zucht om te overdonderen met gloednieuwe spitsvondigheden dan zo machtig en de vrees om te worden geridiculiseerd zo groot? Of is dit alles niet waar en bestaat er zoiets als een *hoog gevoel van saamhorigheid* tussen burgers van hetzelfde land, wat dan *het beste bestanddeel van de vaderlandsliefde* mag worden genoemd? Laat ons zien wat dat beste bestanddeel is.

WANNEER EEN JOOD, AL VOELT HIJ NIETS VOOR JODEN, al doet hij zijn best zich met Christenen te assimileren, op Joden hoort schimpen, wordt hij boos en loopt warm, want er wordt *op hem geschimpt*. Wel waant hij zichzelf een uitzondering, maar hij weet dat hem de tegenpartij niet als zodanig aanmerkt, dus vereenzelvigt hij zich noodgedwongen met de anderen. Leeft een vrouw hoe Strindberg of een ander zich geringschattend uit over vrouwen, dan voelt ze irritatie. Want men laat zich over *haar* geringschattend uit. Wat de overigen betreft, geeft ze de man wellicht groot gelijk! En zij zou niet boos zijn, als hij voor háár-alleen een uitzondering had gemaakt. Als een Duitser minachting tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend want er wordt ook op hém gescholden. Misschien zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger. Het patriottisme van een Duitser zwelt aan met zijn gekrenkte ijdelheid en omdat de Duitser zich terecht of ten onrechte alom miskend en bespot acht, neemt in hem het ‘patriottisme’ soms de omvang en het karakter aan van razernij. De gloeiend-giftige, pathologisch-opgeblazen toon van sommige uitlatingen is de niet te miskennen toon van gekrenkte eigenliefde. Het spreekt vanzelf dat kunstenaars en geleerden ook niet – *juist niet*, omdat ze, even ijdel als anderen, zich de besten achten en dus het diepst gegriefd – daaraan ontkomen. Maar gooit nu de Jood de antisemiet de deur uit, dan zal hij zichzelf waarschijn-

lijk een idealist vinden en menen dat hij voor zijn *volk* opkomt. Hij komt op voor *zichzelf*.

En schrijft de vrouw een artikel, waarin ze Strindberg aanvalt, en de vrouw verdedigt, dan zal ze menen dat ze haar seksegenoten in de hoogte steekt. Maar ze heeft het over zichzelf.

En gaat de Duitser de belediger van zijn land te lijf, dan gelooft hij dat hij opkomt voor de *eer van zijn vaderland*, maar hij komt op voor zijn eigen eer.

Door de schimpscheuten van anderen is hij vereenzelvigd met zijn landgenoten, kan zich niet meer van hen scheiden en vereenzelvigd zelf ook noodgedwongen de eer van zijn land met zijn eigen eer.

HET BESTE BESTANDDEEL IN DE VADERLANDSLIEFDE IS EIGENLIEFDE, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het *Ik*. Dit blijkt al in volle vrede uit de houding van de 'burger van een groot land'. Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', - 'inwoner van het grote Duitse rijk', of 'Engels onderdaan'.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer dan het land is, hoe meer betekent het daarvan een 'burger' te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het *Ik*. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.

Wat is liefde? Liefde is a.h.w. een *uitbreiding der persoonlijkheid*, een gestadige uitzetting van het 'Ik', totdat dit Ik de mensheid, de dierenwereld, de plantenwereld, de zogenaamd levenloze wereld omvat in een levend, natuurlijk, diep (pantheïstisch) besef van broederschap. Iemand die zonder redenering zo voelt tegenover de dieren kan ze ook onmogelijk doden of eten.

Het medelijden is een zoodanige uitbreiding van het Ik, dat het leed, anderen toegebracht, een onoverwogen, onmiddellijke weerslag teweeg brengt, als was dat leed het Ik-zelve toegebracht. Nu is er op dat gebied ruimschoots plaats voor misleiding en zelfmisleiding.

Immers, valt onder die 'uitbreiding van het Ik' dan ook het familiegevoel en het Vaderlandsgevoel? Daar in nu ligt het gevaar voor verwarring.

Het Ik kan zich op twee manieren uitbreiden, namelijk door iets anders in zichzelf op te nemen – dan wel door zichzelf over iets anders te veredelen. Een spons breidt zich uit, naarmate hij meer water opneemt en blijft daarbij als spons, als 'Ik' volkomen in stand – een stuk suiker 'breidt zich uit' in een kom water, met dien verstande, dat het zijn zoetheid mededeelt aan het water en daarbij zelf oplost. De eerste 'uitbreiding' is winst, is aanzet voor het Ik, de tweede is verlies, is ontbinding van het Ik. – De eerste 'uitbreiding' van het Ik is die welke in het familiegevoel en het patriottisch gevoel plaats vindt. Het 'Ik' is daar de zwelende, opnemende spons en blijft als 'Ik' wel degelijk behouden.

Het kan nu niet meer alleen gekwetst worden in het eigen eergevoel maar ook

nog in de lands-ijdelheid of de clan-ijdelheid, het heeft nu niet meer alleen te waken voor eigen belang maar ook voor familie- en landsbelang. Ijdelheid en zelfzucht zwellen aan en zetten het 'Ik' tot barstens toe uit. Van die aard is de familieliefde van een ouderwets man als Walter Scott, die zijn verlopen broer aan brood hielp, opdat er geen bedelaar, die zijn naam droeg, 's Heren wegen zou bezwerven, maar die hem desavoueerde en geen rouw droeg toen hij stierf, zodat de voorname vrienden niet zouden vragen wie er gestorven was.

Van die aard is het patriottisme, dat steunt op 'vaderlandse kunst' (*mijn land dat zo'n grote geest voortbracht*) maar de vaderlandse kunstenaar laat verhongeren. De uitbreiding van het 'Ik' in het familie-en vaderlandsgevoel is de uitzetting, tot barstens toe, van de spons in het water.

De andere, de waarlijke uitbreiding van het Ik, vindt haar symbool in de *avondmaalsplechtigheid*. Hier heeft, onder de symbolen van *vlees & bloed*, het wezen van DE CHRISTUS zich inderdaad uitgebreid over allen die aanzitten in zijn naam, zoals de suiker in het water. Alles is daar van zijn zoetheid doortrokken – maar hijzelf heeft zich daarvoor en daardoor ontbonden, heeft zich verdeeld, is ondergegaan en heeft, ondergaande, zijn Ik uitgebreid tot over werelden en eeuwen. Dat alleen is de ware uitbreiding, die waarin het 'Ik' (tot op zekere hoogte) teloor gaat, altijd verliest, zowel aan zijn belang als aan zijn ijdelheid. De man, die zijn armen neef met geld helpt - en dus schijnbaar verliest - wint inderdaad, en wel aan zijn ijdelheid, die immers niet gedogen zou, dat zijn neef bekend stond als een schooier en dat hij daar op werd aangekeken.

Vaderlandsliefde (en dat element in het 'familiegevoel' dat niet berust op persoonlijke sympathie) is eigenliefde. Het consequente einde van de eigenliefde is de dood op het slagveld of in het duel.

Mensenliefde is dus alleen op verlies en nooit op winst voor het 'Ik' gericht - opgevat als zuivere liefde, is de strijd, elke strijd om winst haar een onmogelijkheid; opgevat als Rechtvaardigheid en Wijsheid bepaalt ze haar houding jegens anderen aan twee beginselen: *wie zonder zonde is, werpe de eersten steen* - en *vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen*. Menschenliefde beduidt een voortdurend uit de weg gaan, een voortdurend zich terugtrekken door die *nederigheid*, dat besef van eigen onwaarde, dat naast de liefde het *redelijk* element in het 'Christelijk beginsel' is. Immers ook de wijsheid voert tot dat besef van eigen onwaarde, tot die redelijkheid jegens anderen, welke zich vrijwel als liefde gedraagt en evenmin als de liefde kan strijden of zich laten gelden. Menschenliefde ontbindt, ze ontbindt het Ik en is daarbij een durende bedreiging voor de maatschappij, voor zover die een organisatie van onze persoonlijke belangen en persoonlijke rechten, een organisatie van 'personen', van ik heden is. Daarom is haar logisch einde het *kruis* dat is geen toeval, het is een *symbool*. Smaad, schande en verguizing horen er bij, al in de Platonische conceptie van de *volmaakte mens*. *Die* heeft immers altijd alles wat zelfbehoudsinstincten draagt tegen zich – zo

goed als eer, roem tot aan het sneuvelen toe. – *Patriottisme* is een erkend, een algemeen toegejuicht en aangemoedigd *ideaal*. Hierin ligt al de aanwijzing dat het geen echt ideaal is. Het ware ideaal is en was sinds lang een oppositie-ideaal. De historie leert dit. Maar daarmee hoeven we ons niet tevreden te stellen. Het kan als noodwendigheid aangetoond worden en we willen dit beproeven.

Wie sneuvelt is dood en wie gekruisigd wordt is ook dood. Naar dat Rome leidden alle wegen. Maar die uiterlijke overeenkomst heeft niet meer innerlijke overeenkomst dan die tussen de 'uitbreiding' van de spons en van het stuk suiker.

Als vaderlandsliefde behoorde tot een gevoel van hogere orde, zou men het dan niet, in vreedstijd, het sterkst moeten aantreffen in het beste, het idealistische deel der volkeren? – En is dit zo? Zijn en waren de zich *nationalistische* noemende partijen de partijen van het *levende idealisme* aangenomen nu dat een partij (tot op zekere hoogte) idealistisch kan zijn? Wij weten beter. Wij weten allemaal - en het wordt zelfs nu nog in Duitsland voortdurend openlijk uitgesproken - *dat overal nationalisme de plaats, waaronder iedereen zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen*.

In Frankrijk heeft men van de Dreyfus-zaak een *nationale* zaak gemaakt en iedereen kent sindsdien de omvang van het geknoei van nationalisten, het volkomen noodzakelijke geknoei. Op revisie in die knoeizaak aan te dringen d.w.z. *Dreyfusards* te wezen, betekende *anti-nationaal* te zijn, en wie meeknoeide of zweeg was *nationaal*. Aan welke kant stond in die tijd de denkende en besefende minderheid, om nog te zwijgen van het buitenland dat op andermans kosten zo braaf pro-Dreyfus of wel anti-nationaal kon zijn?

Het merendeel van de goeden stond aan de zijde van het Recht, *dat niet spee*
taal in deze aangelegenheit, maar uiteraard anti-nationaal is. Want een natie,
 die koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, lie-
 gen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart
 behoren, leeft als zodanig in en van onrecht. Zegt men 'belang' - bijvoorbeeld
 'nationaal belang' - dan zal dat vroeg of laat altijd 'onrecht' moeten betekenen.
 Daarin ligt de tweespalt waaraan niet is te ontkomen. Wie zich *voor eens en voor*
al voor Recht en Redelijkheid heeft verklaard, kan zich niet meer bijvoorbaat ver-
 binden aan enig vastgesteld belang, d.w.z. kan zich nooit meer *nationaal* voelen
 of noemen. Wie durft te bekennen, dat hij voor onrecht en onredelijkheid is?

Jarenlang, eeuwenlang is dit onderscheid niet gemaakt op deze wijze en niet in
 deze mate. Hoelang heeft het geduurd voor de mens het vermogen won in een
 zaak (geen onverschillige zaak, een waarin de felste hartstochten en dierbaar-
 ste belangen betrokken waren) een ander standpunt dan het zijne toe te laten?
 Nog steeds zijn er maar weinigen die deze eenzijdigheid te boven zijn. In vroeger
 eeuwen dan was men innig-één met zijn gemeenschap, met zijn vaderland en
 had men nog geen immanente, onwrikbare, altijd geldende opvatting van *Recht*
 leren stellen tegenover de collectieve opvatting die vrijwel samenviel met het col-

leeflijk belang. Tegenover eigen *landsbelang* bestond er voor anderen nauwelijks een recht van bestaan! En dat 'landsbelang' was ieders moreel kompas, ieders enige plicht, de dierbaarste zaak van zijn geweten. Van die aard is de ethiek van het *Oude Testament*, en de geest van onze geschiedenisboekjes.

Lezen we nu bv. met onze kinderen in *Rechters* 4, hoe Jaël, de vrouw van Heber, de vluchtende en doodvermoeide Sisera in haar tent lokt, laaft met drinken, te slapen legt, toedekt en daarna aan de grond van haar tent nagelt met een pin door zijn slaap gedreven zodat hij sterft, dan valt dit moeilijk om dit tegenover kinderen goed te praten. Dit voorbeeld is één enkel voorbeeld uit tientallen. Soms hoort men door 'moderne' mensen - ook Multatuli beging in felle woede die onredelijkheid - zeggen: de Oudtestamentische moraal is *obsceen*, (als bewijs geldt dan ook Rebecca's bedrog aan Isaäk's sterfbed) - maar de moraal van het *Oude Testament* is volstrekt niet ongepast, ze is gewoon *nationaal*. Nationaal belang vereist altijd leugen, bedrog en lage list, alles wat de mens onteert.

Wie, beledigd in *modern rechtsgevoel*, zeggen wil: *De Oudtestamentische moraal is immoreel*, bedoelt: *Nationalisme is immoreel* en moet die consequentie dan ook maar trekken - wie, in onze tijd, *de lof der vaderlandsliefde* tegenover zijn kinderen wil zingen, moet dan op de koop toe nemen om de geschiedenis van Jaël en Sisera te behandelen en erbij vertellen dat dit zich nog dagelijks herhaalt en herhalen moet als het noodzakelijk uitvloeisel van *patriottisme*.

Je komt er niet door te zeggen dat dit de *kwade kanten* van vaderlandsliefde zijn en dat er daarnaast ook goede bestaan. Zoek maar uit waar die 'goede kanten' zitten en het vergaat u als toen ge een kind waart en de 'rokken' afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijke ui zou beginnen. Toen de rokken op waren was de ui ook weg. Ontneem het patriottisme zijn kwade kanten en bedenkelijke consequenties en er blijft niets van over dan... *de liefde voor het ouderlijk huis*, die niets met 'nationale belangen' heeft te maken. Neen, de Joden in het O.T. en de *voorouders* van de geschiedenisboekjes, zij waren niet *ongepast*, zij waren juist ten hoogste *gepast*, want zij handelden oprecht en overeenkomstig hun geweten. Zij handelden in harmonie met zichzelf. Er was EENHEID in hun gevoelens en gedrag. Was dat niet *ethisch*? We kunnen ze niet beoordelen aan de hand van onszelf, maar aan henzelf. Patriottisme was *toen* een *levend ideaal*. Als wij nu zo handelen, dan zijn wij *moreel laakbaar*. We handelen onoprecht, we zijn niet in harmonie met onszelf en moeten schipperen om 'de eindjes aan elkaar te kunnen rijgen'.

Want wij groeien uit onze idealen zoals kinderen uit hun kleertjes. Wij hebben dealisme nodig. We kunnen echter niet steeds dezelfde idealen gebruiken. Idealen sterven als ze hun tijd hebben uitgediend; het worden stinkende lijken of dorre mummies. Een levend ideaal inspireert tot kunstwerken en grote daden - daarmee bedoelen we dan niet het 'sneuelen' - is het ideaal dood, dan verwordt het tot een *leus*, een *machtspreek*, een woord, waarmee de eigenwaan haar heb-

zucht haar belangen, de eierzucht haar streven dekt. Ergo... waarmee waaghalzerij, vechtlust, ruwheid, bloeddorst en hysterie de schijn van standing probeert op te houden. – Zoals arme kinderen rondlopen in de afleggetjes van rijkere kinderen, zo gaan de geestelijke en morele afleggers van mentaal en moreel rijkere over op de mentaal en moreel armeren en worden daar afgedragen tot ze in vonden en flarden hangen en geen draad meer heel is. Ze zakken van de menselijke voorhoede af naar de achterhoede.

Oprechte religie is meedeinen in eigentijds levende religieuze gevoelens. Oprecht idealisme is opgaan in eigentijds levende idealen, daarvoor strijden en lijden en gekruisigd worden – voor zover we in onze menselijke laf-, zwak- en ontoereikendheid dat kunnen met de bijbehorende mistennigen en smaad...

*Wanneer grootvader en kleinzoon volkomen dezelfde politieke overtuigingen hebben, dan is er een kans dat grootvader onbaatzuchtig, eerlijk en energiek was en de kleinzoon een egoïst en een sukkel. Er is een groot verschil tussen de christenen van de 1e eeuw en de christenen van de 20e. Een liberaal uit 1848 is niet hetzelfde als die van 1916. Bij een levend ideaal is er een buitenredelijk streven om te leven volgens hun gedachtegoed – de eerste Saint-Simoniëten¹ beproefden dat immers ook! Is het ideaal *passé*, dan komen de spitsvondige argumenten en tekstinterpretaties om aan te tonen dat *particulier leven* niets met aanpalende *politieke overtuigingen* te maken heeft en dat er altijd precies *bedoeld* is wat in de kraam van spreker te pas komt. Op die argumenten en tekstuitleg is uiteraard niets aan te merken – denk maar aan Swift's *Tale of the Tub* – ze zijn wel een aanwijzing voor de gemoedstoestand van hun gebruikers. *Oprecht idealisme* en *doelgerichte scherpzinnigheden* bevinden zich zelden in elkaars buurt.*

*Elk seizoen brengt zijn eigen vruchten voort, en elke tijd zijn eigen idealen en gedachten. Er is altijd maar één mening of gedachterichting, tegelijk die *levende waarde* heeft en waaraan dan ook alle oprecht denkende individuen deel hebben. Het is de gewoonte en een gewoonte, waarmee je onenigheid bespaart en op een koopje *beleefd* kan zijn. Het is een onjuiste gewoonte om te zeggen, dat 'de meningen' verschillen, de *meningen* verschillen niet. In een bepaald tijdperk denken en voelen alle reuze denkenden en waarachtig voelenden in eenzelfde richting, ze denken 'zo' of denken helemaal niet. Wat ze dan voor 'gedachten' of 'meningen' wordt geponeerd zijn rusteloze suggesties of van buiten komende gevoelens. Meestal zijn hun zg. *meningen* formules om hun belangen te consolideren en te krijgen wat *zij* willen, geloven en wenselijk achten.*

*Velen zullen zo'n stelling vreemd, ongegrond en wellicht aanmatigend vinden. We brengen haar in het domein van de kunst. Kan niet elke kunstkenner een beeldhouwwerk of een schilderij *thuisbrengen* naar zijn vaste kenmerken? Spre-*

1 C. H. de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825) was de zonderlinge, avontuurlijke en originele exponent van het utopistisch socialisme en de meritocratie.

ken we niet van een vroeg- of laat-17e-eeuws werk, van een 18e-eeuws schilderij, een 14e-eeuws architectonisch fragment? Zit daar niet al de stelligheid in dat er – los van persoonlijk verschil – in een bepaald tijdperk hoofdzakelijk op één wijze gewerkt wordt, dus dat alle kunstenaars zich in grote lijnen op eendere wijze tegenover zichzelf en de natuur gesteld voelen? Ligt daarin ook niet besloten dat dit niet zozeer een persoonlijke wil of keuze is maar een *kennelijke evidentie*, die ons vasthoudt, stuurt en waarbuiten niets denkbaar is?

En zou dit in het domein van gevoelens, denkbeelden en idealen anders zijn? Mag je niet spreken van een 18^e-eeuwse gedachte en wel van een 18^e-eeuws schilderij? Denk je dat er hier wel sprake kan zijn van persoonlijke wil of verkiezing in plaats van een *absolute onvermijdelijkheid*? Dit wordt vaak beweerd en geeft dan soms tegelijkertijd in zijn onbewuste uitingen blijk van het tegendeel.

In het Frankrijk van de 17^e eeuw was iedereen die deel had in de levende eeuwig voortschrijdende GEDACHTE, monarchaal en christelijk – het waren de *levende idealen* van die tijd. – In de 18^e stond iedereen die toen *geestelijk volwassen* was, met alle moed, geestkracht en talent, in het andere kamp, aan de zijde van de *encyclopedisten*, sceptisch en republikeins. Alleen vleiers en broddelaars of zij wier belangen ten nauwste waren betrokken bij het behoud van kerk en koningschap bekenden zich toen *Christelijk & Monarchaal*. In de *Romantiek* sloeg het weer andersom en toen het *positivisme* opkwam wederom, en zo *ad infinitum*. Er is in elke tijd maar één *ideaal* en de bewering van de *tegenstrijdige, maar gelijkwaardige meningen* is een holle beleefdheidsfrase voor debat of polemieken en gaat hoogstens op in beperkte, afzonderlijke gebieden.

Wordt het geen tijd om te breken met dit soort verderfelijke beleefdheids-frasen? Hoffelijkheid en gematigdheid zijn aardige zaken, vaak ook aardige dekmantels voor de lafheid die zich veiliger gevoelt bij het sparen van gevoeligheidjes dan bij het zeggen van onplezierige waarheden. Wij hebben volstrekt niet de morele verplichting elkaar te plezieren, we hebben eerder de morele plicht elkaar soms te onplezieren: een ondankbare en weinig voordelige taak! We hoeven niet fanatiek de ‘waarheid’ te spreken over jurkjes en zomersproeten zoals Engelse Zondagsschool-juffrouwen in de boekjes van Louisa Alcott. Als het om *beginselen* gaat hoeven we geen beleefdheidsfrases te accepteren. Een van de diepste gewortelde is het praatje van *de meningen die verschillen kunnen* ten gerieve van lieden met halfgare *beginselen* of een schimmelig *geloof*. Lang geleden kwam het moment waarop in Europa de mens als individu volwassen ging worden, dat is tot bewustheid, dat is tot het besef van zijn verschil met de collectiviteit geraakte en dat besef onmiddellijk aanwendde om die collectiviteit, de gemeenschap waarin hij geboren was en leefde te bekritisieren en te richten – dat was de moderne *Renaissance*, die zich voltrok tussen de revoluties van 1789 en 1848.

We weten dat het vooral Rousseau was die deze gigantische emancipatie opzette en de grondslagen vastlegde van ons moderne voelen en denken. Daarnaast waren het Kant en Goethe die de mens wezen op zijn eigen persoonlijke *rede* en persoonlijk *rechtsgevoel* tegenover het *collectieve recht*, dat *onrecht* betekent en waaruit elke maatschappij is opgebouwd. Rousseau's kreet, *terug naar de natuur* kwam voort uit het wanhopig besef dat in een *ordelijke samenleving* op de oude grondslagen, met het zuivere individuele recht geknoeid wordt en de zuivere goedheid verloren gaat, dat rechtsgevoel en menselijkheid daarin noodzakelijkerwijs voor een deel ten onder gaat. Dit inzicht bracht, als een plotselinge schrik, de Revolutie van 1789 voort die de afdoende en glorieuze bevrijding van het *Ik* wilde zijn. Het was de grote barenswaai waarin de moderne persoonlijkheid zich losscheurde uit zijn oude collectieve verband waarin hij, onpersoonlijk, de plaats had bekleed van ongeboren kind in het moederlichaam, zich daaraan voedend, daaraan verbonden. En tot na 1848 duurden de naweën, telkenmale onderbroken door reacties en rustpauzes, en roen besef de mens in waarheid als *persoonlijkheid*. Zou hij dan nu kunnen terugkeren, de moeilijkheden en bezwaren van zijn nieuwe staat afwerpen en worden tot hij was, onpersoonlijk in de collectiviteit? Evenmin keert het kind ooit weer in tot het moederlijk. We kunnen onze groei niet tegenhouden, we kunnen slechts dit beproevend, de hand aan onszelf slaan en onszelf verminken. Met het stellen van een *categorische imperatief* heeft Kant de mens voorgoed naar het *eigen geweten* verwezen als leidend richtsnoer, los van eigenbelang, collectief belang en 'nationaal' belang.

Sindsdien is elk waar ideaal een oppositie-ideaal, een *Prometheus-ideaal*. De grote kunstwerken uit die dagen stralen dit uit: Shelley's *Prometheus*¹, dat vol 'moderne' bedoelingen zit, de 'nobele opstandelingen' van Karl Moor² tot *Hernani*³. Het leert ons dat het ware moderne ideaal het enige ideaal is dat zich te weer durft te stellen tegen de maatschappij. Na de *Decembrijsopstand*, in 1825 tegen de tsaristische autocratie, werd de Russische idealist een *misdadiger* in de collectiviteit. Niet voor niets hebben de grote emancipatiebewegingen laten zien dat *dé maatschappij* de heerslag is van de projectie van wat in ons eigen neiging op zelfbehoud en zelfverrijking (materieel of moreel) bedacht is. We kunnen nu niet meer handelen alsof we dit allemaal niet weten. *Patriottisme* is een geestelijke aflegger, een van de troebele, ondoordachte en onzuivere '*massa-idealën*' en afgezake naar de achterhoede als de 'defensieve verdediger' van de mensheid. Evenmin als de dichter onzer dagen de beeldspraak uit de Griekse mytholo-

1 Spreek! 'Uw sterk woord mag nimmer ondergaan'.

2 De actualiteit van Friedrich Schillers *Die Räuber* uit 1782 – dit vormt een doorslaggevend aspect – bestaat vooral in de kritiek op de modernisering en rationalisering van het leven die de hervormingen van het verlichte Absolutisme met zich meegebracht hadden. — (Michael Hofmann, 2007)

3 Dit toneelstuk van Victor Hugo uit 1830 bracht beroering teweeg: de classicisten versus de romantici, de republikeinen versus royalisten en de liberalen versus conformisten.

gie gebruikt, *Jupiter*, *Apollo*, de *Zangberg* en de *Muzen* – maar Vondel deed het en was groot! Evenmin kan de serieuze mens dezer dagen patriot wezen. De 17^e-eeuwers wáren het en konden, ja daardoor groot zijn. – Merkwaardig wel dat iedereen dit tot op zekere hoogte voelt, al beseft en erkent men het niet.

DE GEDACHTE groeit en de ontwikkeling voltrekt zich binnen in ons en buiten onze *wil* en voor velen buiten hun medeweten. Engelse natuurpoëten van begin 19^e-eeuw zoals Coleridgewaren trouwe aanhangers van de Anglicaanse kerk, verwierpen het 'pantheïsme' van Spinoza, maar hun natuuraanschouwing, de bron van hun kunst, d.w.z.: het waarachtige en diepe en spontane in hen was pantheïstisch, was Spinozistisch. Andere goede poëzie was in die tijd ondenkbaar. We kennen de *Simplicissimus*-satire over brave Duitsers die scheldend op die gemene Heine eindigden met het zingen van zijn *Lorelei*. Ze hielden zich vast aan een vooroordeel, dat zij reeds lang te boven waren.¹

Als we de ware denkbeelden en gevoelens van mensen willen kennen, kunnen we niet afgaan op wat ze ons daarover vertellen. Zelfinzicht is het kostbaar goed van weinigen, maar we moeten luisteren welke liedjes ze zingen in hun vrije tijd. Daarin geven ze zich argeloos over, treden buiten hun traditie, suggesties, belang en hun ijdelheid. En in die 'liedjes' klinken dan soms heel andere tonen dan in hun betogen! Wie hoorde nooit in 'n onbewaakt ogenblik puur-socialistische

denkbeelden uit de mond van katholieken, of iemand, die door zijn opvoeding en ingeprente ideeën in 'vrije wil' zegt te geloven en langs z'n neus weg over 'evolutie spreken? Zij zijn dan als 't ware zonder het zelf te weten aan zichzelf en het hun ingeprente ontgroeid. Zo klinkt overal in onze moderne maatschappij door de traditionele gezangen het liedje van het moderne individualisme en brengt de zonderlingste dissonanten voort. – Zonder beeldspraak: veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagse leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individuele redelijkheidsgevoel en rechtsgevoel tegen onze eigen maatschappelijke instellingen waarvan we desgevraagd onmiddellijk plechtig verklaren dat ze ons 'heilig' zijn, in plaats van eenvoudig toe te geven dat we ze nodig hebben en in stand houden voor de bescherming van onze belangen, van onze eigendom, en dat ze dus alleen *nuttig* zijn.

Een treffend bewijs van die tegenstrijdigheid was de benoeming van de koningin tot *doctor-honoris-causa*. Het erfelijk koningschap verheft, of verlaagt zo men wil, de boven anderen gestelde mens tot *symbool* – er kan en hoeft toch van iemand

1 [...] Sie saßen beisamm' und tranken, Der Mond ging am Himmel bleich, Da ward von dem vielen Biere/Das Herz den Philistern weich. Leis fingen sie an zu singen/Und seufzten so still dabei. Sie sangen mit süßer Stimme Das Lied von der Lorelei.

die door geboorte een ambt bekleedt geen persoonlijke kwaliteiten of persoonlijke waarde verlangd te worden, en in die kleurloosheid is de *soeverein* het zuivere beeld van de kleurloze collectiviteit waarin telkens een ander *beginsel* de boventoon voert als een andere groep zich overheersend laat gelden. Het onbewust individualistische gevoel mengt zich, in deze op zichzelf volkomen zuivere opvatting, met de onbewuste wens een uitnemende, althans waardevolle, in elk geval een levende persoonlijkheid boven zich te zien en verleent aan het 'symbool' een eretitel waardoor het als symbool vertroebeld, ja verlaagd wordt, maar als mens onevenredig en zonder noemenswaardige verdienste verhoogd wordt. Diezelfde tweespalt in de rechtspleging, in het strafrecht, dat als bescherming van de eigendom een maatschappelijk, dat is praktisch, nuttig, *onbetamelijk* karakter draagt en waar het onbewust individueel verlangen naar een recht op *deugdzame* grondslag, naar een beoordeling van motieven (wat consequent toegepast kan leiden tot *Wie zonder zonde is...* of het *Vader, vergeef het hun...*) zich voorlopig met het lapmiddel van de *verschillende omstandigheden* tevreden stelt. Dan ziet elk vonnis eruit als het kinderlijke reken-sommetje dat koeien van paarden aftrekt. Het is een begriploos schipperen tussen het nuttige *maatschappelijke recht* dat alleen naar de *daad* vraagt en dat niemand meer aandurft, en het persoonlijke, *morele rechtvaardigheidswilt*, dat men echter evenmin in zijn consequenties aanvaarden wil of kan.

Nee, men begrijpt de geest van de collectiviteit niet meer – allerduidelijkst blijkt dit uit de zonderlinge interpretaties die moderne predikanten zich soms veroorloven tegenover oudtestamentische verhalen. We lezen in 2 *Samuel* 6 hoe David onder veelvuldig snarenspeel de arke Gods begeleidde van Baäle-Jehuda af uit het huis van Abinadab en toen bij Nachons dorsvloer de ossen daar op af gingen en Uzza zijn hand uitstreekte om dat te verhoeden en de ark aanraakte... *toen ontstak de toorn des HEREN tegen Uza en strafte hem ter plekke voor zijn onachtzaamheid, zodat hij op slag dood was.* – Hoe onbegrijpelijk en barbaars lijkt zo'n vonnis dat de goede bedoelingen van de daer volkomen over het hoofd ziet, dat een dominee het oorbaar achtte (gelooft hij het zelf?) tegenover zijn leerlingen het vermoeden uit te spreken dat Mozes de elektriciteit moest hebben gekend en dat in de ark... batterijen waren aangebracht. – Toch is het vonnis aan Uzza voltrokken een zuiver vonnis naar collectieve aard, volkomen in de geest van het O.T. – waar immers het individu niet meetelt, waar hij in zijn gezin wordt getroffen, gedood om zijns vaders zonde, waar kinderen als straf door beten verslonden worden waar, samengevat, alleen de *daad* wordt aangezien en nooit het *motief*, waar het *individu* geen eigen rechten, eigen geweten en eigen oordeel heeft en zonder voorbehoud of uitzondering onverbiddelijk wordt gemeten met de gemene maat. – Zó weinig begrijpt men die geest, m.a.w. zozeer heeft het moderne rechtsgevoel die verdrongen dat men zich gewongen voelt God in 't oog van kinderen door de meest verwrongen *verklaringen* a.h.w. te rehabilite-

ren. Geheel met de oude geest breken doet men toch ook niet. – Vergelijk daarmee de prachtige oprechtheid waarmee deze dingen verteld en eeuwenlang aanvaard zijn! – Ook hier weer dezelfde tweespalt tussen de *traditionele principes* en het *moderne gevoel* dat daar stilletjes bovenuit is gegroeid. Het allersterkste is die tweespalt voelbaar in het hedendaagse patriottisme en ze blijkt al bijzonder karakteristiek in de zelfophemeling van de Duitsers.

Collectief belang en collectieve zelfingenomenheid creëerde een toestand waarin de moderne mens opnieuw tot het onmondige, onvolgroeide wezen gemaakt wordt als in het O.T. dat van nature kritiekloos in en met de gemeenschap denkt en voelt als een klein kind in zijn vader, het wezen van vóór onze emancipatie, onze definitieve Renaissance. Hij moet nu weer zwijgen en spreken op andere grondslag dan eigen geweten, liegen, spioneren en verraden in het *landsbelang*, de eigen persoonlijkheid prijs geven aan de collectiviteit. Feitelijk kan dat niet meer. We zijn nu genoodzaakt op de een of andere wijze onze individualiteit in 't gelijk te breien met het kritiekloos verdampen in de collectiviteit. Hoe? Door die collectiviteit d.i. *vaderland* op te hemelen. Het land, waarvoor de Duitse intellectueel als 't moet spreekt en zwijgt liegt en huichelt, waarvan hij bij voorbaat elke daad excuseert en goedpraat, is dan a.h.w. niet langer *zijn land* zonder meer, maar het beste land, het land van zijn *persoonlijke* keuze!

De nuance is duidelijk voelbaar. Het zou de moeite lonen na te gaan of er ooit ergens en in enige oorlog zoveel uitgesproken zelfverheffing waar te nemen viel als in het Duitse interbellum. – Duitsland noemt zich de enige drager van het zuivere christelijke beginsel, de Duitse erotiek is van een zeer bijzondere en verheven aard. Als bewijs wordt Heine, *de jood-met-de-brede-rug*, voor de gelegenheid weer eens gedesavouerd. Betekent dit alleen dat de Duitse intellectueel van huis uit zoveel zelfingenomener is dan anderen? Waarschijnlijk niet, maar hem alleen verwijt men in die mate slaafse en blinde onderwerping aan de militaire, c.q. militaristische en agrarische complexen van zijn land. Zijn beledigde individualiteit redt zich, excuseert zich voor anderen (en misleidt zich zelf) door luid en schetterend te verklaren dat hij dit alles met vol bewustzijn doet en goedpraat. Niet omdat Duitsland toevallig zijn geboorte zijn land is, nee, omdat het door zijn eigen inzicht het beste land wordt geacht.

In welke bochten de 'intellectueel' zich ook wringt, patriottisme is en blijft een tot op de draad gesleten *geestelijke aflegger* van voorbijgane tijden.

De collectieve geest is en blijft – tegenover de fijnzinniger vermogens als het gevoel van de relativiteit dat ons te beurt valt en waaraan we ons niet straffeloos onttrekken, – barbaars, even barbaars als de bloedige dierenoffers waarvan het O.T. als het ware druipet ten opzichte van het *moderne pantheïstische gevoel tegenover de dieren*. Nogmaals: met hen, die leefden en opgingen in de collectiviteit, was niets mis. Zedenloos is wat eigen geweten verkracht. Wie nog geen persoonlijk geweten heeft, kan het niet verkrachten.

Er wordt wel eens gedaan alsof *het Vaderland* alleen maar *materiële offers* en *geestkracht* vraagt, dat klopt tot op zekere hoogte, maar wis en zeker vraagt het ons geweten, dat we niet offeren mogen. – Met zulke idealen stelt alleen de handeldrijvende en zakendoende geestelijke achterhoede zich tevreden die, onderhands, als 't ze uitkomt op oude wijze kruut en lood aan de vijand verkoopt – en de door hen in stand gehouden pers. In vredestijd is dat een publiek geheim. Dan wordt er om patriottisme geglimlacht of er wordt over gezwegen door iedereen die de lagere school en de politiek is ontgroeid.

VERANDERT DIT ALLES NU PLOTSELING ALS ER OORLOG KOMT? Kan iets doods weer nieuw leven krijgen door een schok, hoe heftig ook, zoals *Sneeuwvitje* in 't sprookje. Dan moeten we nu over *opofferen* en *sneeuvelen* spreken. – Aan het Amsterdams Damrak staat een gebouw, waarop je de oud-Hollandse spreuk kan lezen: *De cost gaet voor de baet uyt* wat in ronde woorden betekent dat je een schelvisje moet uitgooien om een kabeljauw te vangen. – Sluit je nu de kortdurende mildheidsverligingen voor wegmarcherende troepen uit als primitieve en oppervlakkige hysterie, dan liggen de opofferingen in de lijn van de geciteerde spreuk. – Ook hier wemelt het van begripsverwarringen. *Georganiseerd egoïsme* wordt gezien als *altruïsme*. Toch lijken ze niet meer op elkaar dan de *verdikking* van het *Ik*, waarbij het wint, op die waarbij het verliest, dat is: uiterlijk wel, maar innerlijk niet. Er is een profijtbeginsel dat bv. een goede opvoeding en voeding van volkskinderen voorstaat zodat ze niet later als boeven en armlastigen voor rekening van de belastingbetaler komen. Zo'n utiliteitsinzicht kan de grondslag zijn van een uitnemend ingerichte maatschappij. Maar evenmin als kippen gouden korreltjes leggen, zo zal er in zo'n utiliteitsbesef ingerichte wereld geen korreltje altruïsme te vinden zijn. Zal straks het leed van anderen nuttig blijken, dan zal hun dat leed worden aangedaan, zal enige zorg van anderen overbodig worden, dan zal die zorg achterwege blijven. – De koeien van een boer die voor de slager fokt, zien er prachtig uit, de kat moet maar zien hoe ze haar kostje bij elkaar scharrelt. Een maatschappij die vanuit nuttigheidsbesef voor haar leden zorgt, is precies zo liefderijk als een boer die goed op zijn fokvee past. – Altruïsme is volstrekt niet doordacht of praktisch, het is de liefde, waarvan Paulus in 1 Korinthe 13 zegt: *Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze*. Dat wil zeggen, dat zij bij uitstek 'onverstandig' is. Zij is juist de *verheven buitenredelijkheid*, de *diepste, innigste wandring van het hart*. Niet bloeiend bij politieke speeche, optochten en hoofdartikelen, maar in stilte en vergetelheid, zij is ons enige *gelukzaligheid*, onze enige redding.

Wanneer mensen zich met elkaar verbinden tegen de hebzucht en de heerszucht van anderen om tot ruimere macht en grotere welvaart te komen, dan is dat hun goed recht. Maar het is an sich georganiseerd egoïsme, geen idealisme en toch noemt men het zo!

Heeft de (socialistische) politiek die dwaling en daarmee een grenzeloze hoogmoed, inbeelding en zelfvoldaanheid roekeloos in de harten van de *volgers* aangekweekt? En het daarnaast de dagelijkse zelfreflectie en -correctie als *onpraktisch* heeft miskend, bijna bespot – alsof het vermogen tot *desnoods* onzinnige overgave niet viel aan te leren? Onze maag leert ons wel wat *nuchterheid is!* – Zo is de illusie gecreëerd dat je ook zonder persoonlijke groei en zelfverdieping tot *algemene verbetering* komt alsof je ooit zoet brood kunt bakken van bitter meel.¹ Heeft die partijpolitiek hierdoor een deel van de *ijdele euforie* en de *zelfmisleiding* die we aanschouwen op zijn geweten? Dan komt ze daardoor in de eerste plaats zelf bedrogen uit. – En zo komt iedereen bedrogen uit die in onze *beleefdheid* en *ordentelijkheid*, onze *gladde maniertjes* en *beschaafde omgangsvormen*, zelfs in onze maatschappelijke instellingen de symptomen van groeiend altruïsme of ook maar van hogere beschaving heeft gezien. Wij zijn niet beschaafd, we zijn gedresseerd. De dressuur laat ons, zoals alles wat van buiten af is aangebracht, prompt in de steek als die omstandigheden onvoorspeld veranderen.

In het begin van de oorlog schreven de dagbladen als stomverbaasde kinderen: *Wat is er vreselijker dan oorlog?* Je zou kunnen antwoorden dat de wijze waarop gij zich erover verbaast nog vreselijker is want dat bewijst dat gij *horende doof* zijt en *ziende blind*. Als je om je heen kijkt is er immers geen enkele reden tot zoveel ophef en zoveel verbazing over de oorlog. Het is altijd oorlog. We herhalen: het simpele en openlijk uitgesproken *zaken zijn zaken* is de bitterste, de bloedigst-denkbare strijdleus. Met het minachten van ‘zakenmensen’ zoals zovelen die ondertussen mee-eten van hun geld en dus schatplichtig zijn aan hun verdiensten, kom je ook niet verder. Dat is te zeggen: het is en blijft ieders zaak of hij voor een hoger doel die medeplichtigheid wil dragen – maar dát hij die draagt, kan hij nooit en te nimmer ontkennen. Wij allemaal dragen, zonder uitzondering, verantwoordelijkheid in een maatschappij waar die soort *distinctie* en *beschaving* het hoogste goed is, wat neerkomt op veel geld en veel vrije tijd – d.w.z. op luiheid ofwel klinische drukte en overdaad, op parasiteren – waar een sport pas echt *nobel* is als ze een groot stuk grond aan cultuur of natuur onttrekt; waar alles, tot in de futielste kleinigheden, wordt aanbeden wat met geld te maken heeft, waar het mogelijk is dat mensen zich ongelukkig voelen omdat anderen ze ongelukkig maken met hun afkeuring!

1 «Zelfanalyse vind ik niet zo nodig. Wat dat betreft leef ik misschien een beetje voor het vaderland weg. Ik heb een weerzin tegen mensen die zo verschrikkelijk met zichzelf bezig zijn. Je moet ervoor oppassen dat je jezelf niet interessant gaat vinden, dat is levensgevaarlijk.» (Toelichting bij de uitdrukking voor het vaderland weg: zomaar, zonder bepaald doel.)

Een samenleving waarin de woorden *slecht* en *gemeen* zodanig uit hun oorspronkelijke zin van *eenvoud* zijn ontaard, waarin *onnozel* - ooit *onschuldig* - zo'n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten. Het *Koninkrijk Gods* is in ons - waar moeten we *des duivels koninkrijk* zoeken? Er is altijd een kans dat we een schouwspel zien van een volk dat liever verarmt en verbloedt dan dat het strijdt, waar dus de *cost* de *baet* overtreft en waar dan uiteindelijk helemaal geen *baet* meer is. - Zo zijn er ook boeren die zich ruïneren met processen om een akker of een boomgaard. Koppigheid en hoogmoed zijn sterker dan de hebzucht. Toch noemen we die schouwspel verheven noch prijzenswaardig. - Als er sprake is van enige werkelijke opofferingsgezindheid, waarom hebben dan de overheden van stad en land hun handen vol om hun burgers te beletten te stelen, te roven, te knoeien, nuttige regels te ontduiken, levensmiddelen door te draaien, om de *markt* ook al zo'n machtwoord - niet te drukken, en zich gewetenloos het kan *mesten* uit ander mans armoe? - Is het heffen van oorlogswinst zo moeilijk omdat de gelukkigen bijna niet te achterhalen zijn? Zonder pijn of schaamte spreekt men het uit: Er is geen enkele kans op eerlijke en openlijke opgave door de betrokkenen zelf. Wie is toch die fameuze *fiscus*, die men bij oorlog en vrede, bij dag en nacht bijna openlijk probeert te kort te doen? Het dierbaarst deeltje mensheid, het lieve vaderland! Parmantige gekken die dan nog denken dat deze handelsmoraal exclusief zijn voorbehouden tot één enkele groep van uitverkorenen. - Het is echt maar een kwestie van arbeidsverdeling, van helen en stelen, van dief of diefjesmaat. Niemand wil weten waarmee het hoge dividend op zijn *effecten* verdient is voordat hij de duiten toont, niemand ruikt aan zijn geld - het *pecunia non olet* geldt voor ons allen, zonder uitzondering. - Wie heeft niet schaamloos van schuldbesef gevoeld bij Shaw's *Widowers Houses*? Nee, huisjesmelkers zoals Sartorius zijn we niet, we zijn alleen maar brave, fatsoenlijke mensen, bij gelegenheid *idealist*, zoals dokter Harry Trench - en we hebben, net als die goede dokter *rente* van geld, waarvan we de bron niet kennen en dat net als het zijne kan bestaan uit een hypotheek op het bezit van de huisjesmelker! Is het dan niet waar wat de huisjesmelker zegt, dat hij voor ons het vuile werk opknapt en ten onrechte in z'n eentje de smaad draagt die wij allen, zonder uitzondering samen horen te dragen? - Laten we ons failliet verklaren, het is er de tijd voor om als meest bezwarende post op de debetzijde erkennen: *onze mateloze en siekeblinde zelfverhevenheid*. - Wat een zware verantwoordelijkheid laden zij op zich, die nu nog, na alles, nu nog, de *arbeider*, dat volwassen kind, die men ter onzaliger ure wijsmaakte dat hij *bewust* is - durven vertellen dat deze oorlog een *kapitalistisch avontuur* is waarvan zij de schuldeloze slachtoffers zijn en niet in de mate van hun morele medeplichtigheid, de medeschuldigen. Moet men huiveren voor zoveel zelfverblindende of, ondanks alles, in bewondering staren op zó'n sterke hartstocht?

ER IS IN ONS ALLEN EEN KIEM VAN EEN OP WERKZAAMHEID WACHTEND EN TOT WERKZAAMHEID BEREID VERMOGEN TOT ALGEHELE OVERGAVE, DAT ZICH AL TE VAAK BLINDELINGS HECHT AAN HET IDEAAL DAT TOEVALLIG VOORHANDEN IS. Het is het gemeenschappelijke in alle belangeloze daden. Van de nihilist, stervend door zijn eigen bommen, de monnik, wegterend op een eenzaam leprozeneiland – het betekent *eenheidsdrang*, behoefte zich prijs te geven, zichzelf te verliezen in vereenzelving met alles en allen, het is onze band en verre verwantschap met de CHRISTUSFIGUUR, die wij eren omdat hij zichzelf verloor. Het is ons enig aandeel in het goddelijke, het is de enige losmaking van ons *'too, too, solid flesh'* – het mooiste en kostbaarste stuk in onze geestelijke uitrusting, geheel afgezien van het ideaal zelf waaraan het zich hecht, eeuwig en blijvend immers in het vluchtige en vergankelijke van de menselijke idealen. En in dit latent vermogen dat zich bij ogenblikken tegen elke prijs realiseren wil, ligt de verklaring van het gegeven dat geen leer zo buitensporig, geen stelling ooit zo dwaas was of mensen hebben er de brandstapel voor beklommen en de pijnbank getrotseerd. – Maar van alle gelegenheden waarbij het de mens is vergund voor zijn overtuiging te lijden en te sterven, vereist wellicht juist het sneuvelen de geringste mate van dit zuivere vermogen tot overgave.

Een zaak wordt niet rechtvaardig, niet goed, niet redelijk en niet prijzenswaardig, door de offers die eraan gebracht worden – zelfs het Kruis is geen argument – je kan hier Nietzsche moeilijk tegenspreken – en dan te denken dat we het hier over 'patriottisme' hebben en te moeten vrezen dat dit tot op de bodem ontleed waarlijk geen andere omschrijving verdient dan van de stralend-geestige en diep-ernstige en eerder zachtzinnige dan 'cynische' moderne Engelse schrijver Galsworthy ervan geeft: *'a rich liquor, that serves so perfectly to swell smaller heads, brewed of maps and figures, commercial profit and high-cockalorum...'*

ER IS HIER MAAR ÉÉN ENKELE CONCLUSIE, ÉÉN MOGELIJKE UITWEG. Roei het patriottisme uit met alles wat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Patriottisme kweekt geen echte liefde maar wel echte haat, geen bescheidenheid maar wel hoogmoed; een hoogmoed van de ergste soort namelijk namelijk een die je als zodanig niet herkent en niet stigmatisert. Ja, laat ons opstaan en die *vaderlandslievende burgerzin* bestrijden als een *kwaad* zoals bestreden, overwonnen en uitgeroeid als het kwaad van de slavernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardig- en onevenredigheden overal. Er bestaat geen instelling die niet ooit bestaansrecht had. Tegenover de redelijkheid van dat recht van bestaan, staat een andere: *de onvermijdelijkheid van te verdwijnen*. We hebben met overvloedige schappelijkheid willen aan tonen dat het patriottisme ooit bestaansrecht had. Net zo schappelijk laten zien dat we het ontgroeid zijn. Dat het woord een *misleidende leus* is geworden en dat het verdwijnen moet ter wille van onze *waardigheid* en ons zelfrespect.

Laten we ook niet aarzelen bij de keuze van de middelen. Het bolwerk, de *Bastille van het patriottisme* moet omver gehaald: het eenzijdige, leugenachtige, borstklappend geschiedenisonderwijs moet van de scholen, uit de kinderharten worden verbannen, het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zoals men aan het vlees een boos gezwel ontsnijdt. – Zo alleen kunnen we wat eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo bittervol is van begripsverwarring en onwaarheid. – Hoe dubbelslachtig en onoprecht is onze houding tegenover dieren? Wij, die de kinderen leren, dat we onze superioriteit zoeken in waarheid en rechtvaardigheid kunnen ze niet tegelijk respect inprenten voor leugen en roof, d.w.z. *krijgslisten en veroveringen*.

Niet zonder enige verlegenheid – wel zonder een woord van protest: *wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon* – constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van ‘*hogerhand*’ met geweld de neiging wordt tegengegaan van enkele opvoeders, de jonge generatie een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog – zo’n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust: tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat ‘*hogerhand*’ hier een stokje voor steekt – en dat hoger gezag deze neiging scherp diskwalificeert als ‘*hersenververeking en beenderverveking*’. Zo is het, zo stond het er. *Haat en misbegrip moeten aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen waaraan het ‘patriottisme’ zich laaft*. – Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitsland de schuchtere poging om over deze oorlog te spreken, zoals men het van nature over de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uitvechten van belangen – het meten van krachten – wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk. Wie hier niet voor is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. Voor het ogenblik althans niet. *Kras kwaad eist krasse middelen*.¹ – Was het niet de brave Nicolaas Beets die zich in zijn personage van Hildebrandt opvoed over de pronkzucht waarin de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats kreeg in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura*! We zijn in goed godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zijn het geen ijdele preekstofrases waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf. Wij willen alleen concreet onze eisen stellen.

¹ MUTATIS MUTANDIS – Zonder een vergelijking te willen maken tussen het interbellum van de vorige eeuw, toen Van Bruggen deze tekst schreef, en het huidige tijdsgewricht, volgt hier een Lezersreactie in Trouw van 11-12-2023 onder het kopje *Ik kan niet meevoelen met de haat van Oekraïense militairen*: «Helaas kan ik geen sympathie opbrengen bij het lezen van de interviews met de militairen in Oekraïne (de Verdieping, 9 dec.) De haat tegenover de tegenstanders, zoals een militair haar gevoel van overwinning verwoordt ‘als ik over de stinkende resten van de vijand loop’. Met alle berichten over het afslachten van mensen, in Oekraïne, Gaza, Israël, of waar dan ook, voel ik enkel afgrijzen en houd mijzelf voor dat er nergens vrede zal komen als mensen elkaar niet in de ogen willen kijken en zien dat de ander is als zichzelf: een moeder, een vader, een kind, een mens die wil leven.»

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eist, dat uit de Nederlandse musea de oorlogstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggeflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen, aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis onderricht op onze scholen – schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, eerlijk en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons 'roemrijk verleden'. De jongeren onder de onderwijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan! Aan hen de taak, als zij er zich toe aangespoord voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.¹

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet het schreeuwen van de daken: roei het patriottisme uit. – Zegt niet dat deze eis te ver gaat of buitensporig is. Hij is niets buitensporiger en verregaander dan de eisen van algemeen kiesrecht, vrouwenkiesrecht, gewetensvrijheid, gelijkheid van allen voor de wet en de vele, vele andere instellingen en opvattingen, welke ons thans bij uitstek redelijk en natuurlijk schijnen, het waren vijftig jaar geleden, honderd jaar geleden, in 't algemeen in de tijd dat ze voor 't eerst gesteld en uitgesproken werden, niets buitensporiger dan de kerkhervorming en het *ethische christendom* in het oog van katholieken en dogmatici.

Verwacht echter ook niet, gij die de eis zult willen en durven stellen en trachten te verwerkelijken met uw daad, dat de menigte, dat de meerderheid u niet schelden en smaden en honen zal. Verwacht niet dat de massa ooit lering trekt uit de historie. Ook al solt men met eertijds verguisde dichters en denkers, ook al plaatst de holhoofdige 'elite' van een onnozel nageslacht monumenten op de plek-zelf, van waar hun geëerde grootvaders Shelley verjoegen, ook al prijst men zijn eigen voorgeslacht om hun *moed* en *vrijheidszin*, de fiere kamp tegen *geweld* en *tyrannie*, – dan nog zal men in de tijdgenoot geen verzet tegen eigen geweld en eigen tyrannie verdragen.

Al spreekt men en zingt men nog zo blijmoedig en overtuigd, van de *eeuwige onbestendigheid* als van het *enige bestendige*, dan nog zal men onder eigen tijd en eigen-wijsheid de eindstreep blijven zetten en voor eigen heilige huisjes eerbied als voor eeuwige tempels opeisen.

We zullen ons daarover niet verbazen en vooral zullen we niet verbitterd worden, maar inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voort-

1 ZIE: A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte* • blz.350

schrijdende enkelingen. Zonder die strijd, welke zich overal en in eindeloze vormen-verscheidenheid voltrekt, zou het leven uit zijne voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve 'overwinning', een blijvende 'beslissing', een 'doel', dat bereikt kan worden en waarop 'rust' zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar. Om de strijd gaat het. Wie denkt die doodt, wie redeneert die ontbindt – wij willen bewust dat denkend-dodende, dat redene-rend-ontbindende wezen; de massa, de meerderheid, zal dan de andere kracht, de redeloos vasthoudende zijn. Ja, het is absoluut nodig dat de 'andere kant' er is, we willen dit niet ontkennen en niet vergeten. Maar, aldus erkennend, dat ze 'er wezen moet', zullen we niettemin in de taak, welke we ons in ons diepste binnenste volgens ons geweten toebedeeld gevoelen, naar de mate onzer krachten blijven, volharden.

We zullen haar bestrijden, we kunnen bij voorbaat ons tegen haar wapenen, omdat we precies weten wat ons van haar te wachten staat, want de remmende meerderheid kiest en koos immer dezelfde strijdmiddelen.

De zachtmoedigsten zullen zeggen, dat we 'overvragen', dat we 'onpraktisch' zijn. Dan zullen we hun antwoorden, dat we niet 'praktisch' willen zijn en niet praktisch behoeven te zijn. Het 'onpraktische' werkt als de gist in het moeizame deeg van de praktische zin, en er is altijd eerder een tekort dan een teveel! Is het Evangelie *praktisch*? Zijn de voorschriften der *Bergrede* 'uitvoerbaar'? Het denken kan zichzelf niet stuiten en voert onverbiddelijk altijd verder. De Redelijkheid moet zich niet om de 'praktijk', om het 'zijnde', men waant dit alleen, doordat men Redelijkheid verwacht met 'gezond verstand' – toch kunnen geen twee dingen verder uiteen liggen dan deze twee.

Anderen zullen ons zeggen dat we nutteloze arbeid doen, dat de meerderheid sterker zal blijken en dat we niets bereiken zullen.

Maar wie zijn we, wa beteekenen we, dat we iets zouden willen bereiken? Waar halen we de aanmatiging vandaan? Wanneer er ergens een diepe gracht gedempt moet worden, dan zullen de eerste tienduizend scheppen zand 'nutteloos' verzingen in het water zij zullen met hun allen niets 'bereiken' –; zulk een schep zand moeten we willen wezen. Met het weinige, dat we zijn, met het luttele, dat we vermogen, iets te willen 'bereiken' daarvan 'resultaten' te willen zien, is belachelijke hoogmoed. – Maar daarmee zal het niet uit zijn. Zo gij, die dit alles onderschrijven zult, Jood mocht wezen, zullen ze u schamper toevoegen, dat gij geen *patriottisme* begrijpt, zo ge een vrouw zijt, zult ge *maar* een gevoelsmens heten, maar bij andere gelegenheden zullen ze uw rasgenoten vleien en flikvlooiën om hun *loyauteit*, en uw seksegenoten om haar 'intuïtie'. zo ge taalfouten schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of 'auto-didact' of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken. Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Denkt er dan aan, dat het de inmiddels beruchte Pastor Goeze, de vijand van de edele Lessing, even weinig aan argumenten als aan scheldwoorden ontbrak, en dat hij de massa's achter zich had. – Schrikt nimmer van argumenten, ze zijn altijd te vinden of te maken en hebben alleen waarde, voor zover degene die ze uitspreekt, waarde heeft als persoonlijkheid.

Argumenten van mensen die, in welken zin ook, belang hebben bij de zaak welke zij bepleiten of die daar, op welke wijze ook, bij betrokken zijn, hebben niet de minste waarde. Hun gevoelens zijn niet altijd waardeloos, maar hun argumenten wel. We weten bijvoorbeeld vooraf, dat partij-genoten en landgenoten elkaar in bescherming nemen, familieleden elkaar verdedigen, en dat een 'anti-revolutionair' tegen de lijkverbranding is, ook zonder zijn juridische spitsvondigheden. Een argument heeft natuurlijk nimmer kracht van bewijs, het geldt ten slotte alleen, ook het beste, voor wie erin *geloven* wil, maar het kan een bewust-makende, een levenwekkende, een creatieve waarde bezitten, zo het zelf een *creatie* is, niet de inkleding en verdediging van een vooraf aangenomen mening, van een dogma, geloof, traditie, niet een nieuwe formule voor een oud vooroordeel, maar de bijkans ongedachte, de natuurlijke uitkomst van het onbevangene, kritische, zuivere denken en krachtige voelen van wie op generlei wijze verknocht of verbonden is aan de zaak waarover hij spreekt en niets zoekt dan de waarheid, of die 'aangenaam' of 'onaangenaam' en 'zedelijk' of 'onzedelijk' is, ook al keert die waarheid zich tegen zijn eigen illusies en oude dromen, al stort die waarheid zijn eigen heiligmdommen ineen en schaadt hem in zijn eigen belangen.

WIJ WILLEN SLECHTS ÉÉN 'AUTORITEIT', ÉÉN EXAMENCOMMISSIE
KENNEN, ons eigen geweten. Dat wij dit zeggen *moeten* omdat we het niet *zwijgen* kunnen, generlei belang er bij hebben, generlei bijzonder genoegen erin vinden anderen onaangenaam te zijn, generlei wrok te koelen, generlei eerzucht of ijdelheid te bevredigen hebben, aan dat besef houden we ons vast, daaraan ook ontlenen we onze 'bevoegdheid'. We hoeven niet te zwijgen als we onwetender dan anderen, maar ook niet luider dan anderen te spreken, zo we bij toeval wat 'knapper' zijn. Laat Duitse professoren zich achter hun knapheid verschuilen om met 'bevoegdheid' als marktschreeuwers te pochen en te dreigen en te schelden. We hebben nu geleerd wat geleerdheid en knapheid en een grote naam betekenen voor de hoogheid van iemands karakter, de waarde voor iemands oordeel en de ruimte van iemands blik. Als overal trouwens, doet iedereen wat hij niet laten kan, handelt iedereen overeenkomstig zijn instincten zijn vooroordelen, zijn gretigheid, zijn liefde en zijn haat, en lapt er dan wat grote woorden en geleerdheidsvertoon omheen, die de menigte epateren.

Verder zal men de zin verdraaien van wat gij zegt, u vatten op onjuistheden, die de kern van uw betoog niet raken, u vangen op woorden, die daarmee even weinig van doen hebben en ten leste zal men met hooghartig gebaar vragen, waar-

aan gij uwe bevoegdheid tot spreken ontleent en men zal zich dan beroepen op alle mogelijke autoriteiten, op sokken en pruiken en mummies en schimmen, en u belachelijk maken, u kwetsen in uw ijdelheid – wat helaas, maar al te licht gelukken zal!

Dan kunt gij antwoorden met de wedervraag, wie de monnik Luther zijn ‘brevet van bevoegdheid’ gaf als Kerkhervormer, wie de brillenslijper Spinoza examineerde als filosoof, uit wiens handen de horlogemakerszoon Rousséau zijn diploma als denker ontving, en voor welke commissie de officier Tolstoj zijn blijken van bekwaamheid als theoloog aflegde.

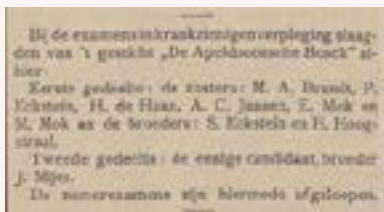
Vergeet het nimmer: ten behoeve van eigen zaak beroept men zich altijd op de ‘intuïtie’ of de ‘aangeboren wijsheid’, het ‘ijne onderscheidingsvermogen’, de ‘natuurlijke gaven’ of wel de ‘goddelijke ingeving’ en ‘hogere bezieling’ zijner medestanders – het zijn allen de degenen, naar wie men niet wil luisteren, die men, ten einde raad, met hooghartig gebaar naar hun ‘bevoegdheid’ vraagt. Medestanders en genoten prijst men om hun zelfverworven kennis, men vindt in hun voorgeslacht de sporen van hun aanleg, in hun jeugd hun voorbestemdheid – vijanden en tegenstanders heet men smalend ‘autodidact’ en zoekt overal hun zwakke plekken. Om eigen gelijk citeert men naar believen Goethe en Hegel, Pascal en Ekkehardt, – de fantasie van de dichter, de logica van de denker en het peinzen van de ongeleerde mysticus, slechts tegenstanders verwijt men gebrek aan dialectiek, aan eenheid van betoog. Tolstoj had geen theologie behoeven te studeren om tot het inzicht te komen dat de kerken de godsdienst verdorven hebben, maar hij kende de Heren Theologen en wilde zo goed als zij ‘autoriteit’ wezen. Zeg een speculant dat hij een dief is, en in het blad, daar hij ‘in zit met geld’ zal een professor u komen vragen, waar gij economie hebt gestudeerd. Zou men de schrijfster van de Negerhut niet hebben ‘onbevoegd’ verklaard omdat ze van het vraagstuk der slavernij ‘geen speciale studie’ had gemaakt?

Wij kennen dit alles, wij weten wat het waard is!

Maar de grootste mannen kunnen met de grootste woorden de eeuwigen voortgang, dat is: de eeuwige ontbinding, niet keren. ‘*Lebt das Wort, so wird es von Zwergen getragen; ist das Wort tot, so können es keine Riesen aufrecht erhalten!*’ Niemand zal ‘patriottisme’ overeind houden.

En wat onszelf betreft, op de klachten der braven, de spot der dwazen, weten we slechts dit ene, dit oude: *Hier staan wij, en kunnen niet anders...*

zijn relaties met Arabische jongens. In de jaren zestig werd de ware toedracht van deze politieke moord bekend. Tehomi (†1990) werd in 1984 voor de Israëlische televisie geïnterviewd: *'Ik heb geen spijt want hij (De Haan) wilde het hele idee van het zionisme vernietigen'*.

(Kees van Kortenhof)

CARRY'S JONGERE ZUSTER HENRIËTTE (†1943) begint in 1909 als Cleerlingverpleegster bij *De Apeldoornsche Bosch*. In juni 1933 vraagt zij als lid van de Apeldoornse gemeenteraad om geen zaken meer te doen met Duitsland omdat het nazi-regime openlijk Joden en communisten vervolgt. Het voorstel wordt met 20/7 stemmen verworpen. Ook vraagt ze aandacht voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland die zich in Nederland melden en in de meeste gevallen bij de grens worden tegengehouden en hekelt de passieve en naïeve houding van de Nederlandse regering. – In 1938 wordt accepteren Frankrijk en Engeland de annexatie van Tsjecho-Slowakije. Henriëtte reageert met een i.B. in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*. Zij vindt het idee naïef dat er nu gedacht wordt dat een *nieuwe wereldoorlog is afgewend*. Henriëtte besluit met: *Heden zij, morgen wij*. Een jaar later vallen de nazi's Polen binnen. – Vlak daarna zijn Hartog en Henriëtte 25 jaar getrouwd. Henriëtte geeft haar man een speciale *Thora* cadeau.

Op 19 december 1940 meldt de *Apeldoornsche Courant* onder meer: *De mededeling dat mevrouw H. Hoogstraal-de Haan (S.D.A.P.) van haar raadslidmaatschap en enige andere functies is ontheven, werd voor kennisgeving aangenomen.* – Op dinsdag 24 juli 1943, worden Hartog en Henriëtte naar Westerbork gedeporteerd. *Transport 74* vertrekt op 31 augustus; de trein bereikt op 2 september Auschwitz. In de nacht van 2 op 3 september worden de 1004 gedeporteerden omgebracht. Zoon Herman heeft tot zijn dood dwangarbeid verricht. Dochter Wilhelmina wordt op 8 juni met het zg. *Kindertransport 68* naar Sobibor gedeporteerd.

(Roeland Oudejans)

De moorden op Carry's broer Jacob en zus Henny dienden geen enkel legitiem krijgskundig nut. Het waren voorbeelden van wat zij *ondoordachte volgzaamheid* noemt. Het resultaat van kokervisionaire groepsbeperking waarbij het individuele geweten is losgezongen van de humaniteit. Carry's hartenkreet is actueler dan ooit.

VAN BRUGGEN neemt in *Vaderlandsliefde, mensenliefde & opvoeding* een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. Jacques Sicking schreef over haar levens- en wereldbeschouwing en stelt dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt dus een verband tussen taal en nationalisme. Sicking stelt: *Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek*. Van Bruggen lijkt zich er goed van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigt. Zij verweert zich op voorhand tegen reacties die ze zal krijgen, zoals cynisch of hovaardig. Logmaals zet ze uiteen waar het haar nu precies om te doen is: *te waarschuwen tegen de knekloze overschatting van de 'moedertaal' als heilig of waardevol geestelijk bezit*. Van Bruggen wil lezers aan het denken zetten, ervoor zorgen dat zij een kritische houding aannemen tegenover wat er gaande is in de wereld. Ook moeten de lezers de opvoeding van hun kinderen aanpassen en hierin al het patriottisme verwijderen – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn: *Zouden we niet een verrot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al mochten we toevallig zelf eraan gehecht wezen?* We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door inzicht.

VERHOUDING NATIONALISME EN INTERNATIONALISME

Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: *Betekent patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?* Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure.¹ De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag *over de grens* gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale. Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist hierom niet echt is, omdat er niet zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. *Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is*. Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen. *Ons standje is falliet*, zo stelt ze. Het is tijd om de oude idealen te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.

Uit Van Bruggens brochure komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, bijvoorbeeld taal en grondgebied. Zo probeert ze stap voor stap de vaderlandsliefde te ontmaskeren als een leugen. Vooral haar kritiek op het *heilig maken* van dingen die dat niet zijn, is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit *verheffen* zien we bijvoorbeeld terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig. Voor Van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: *tijd van de menselijke eigenheid*.

1 H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*. Hollandia-Drukkerij, Baarn 1915.

NIEUW!

De bekende schrijfster Carry van Bruggen overleden.

CARRY VAN BRUGGEN IS OVERLEDEN, EEN PRODUCTIEF TALENT HEENGEGAAN.

Zij was de beste burgerlijke romanschrijfster van ons land.

DE BEKENDE SCHRIJVER VAN ROMANS, NOVELLEN, TONEELSTUKKEN, LETTERKUNDIGE EN PEDAGOGISCHE STUDIES, MEVROUW CARRY VAN BRUGGEN, IS HEDENNACHT OVERLEDEN. De dood heeft hier een einde gemaakt aan een wel zeer smartelijk lijden. Op 51-jarige leeftijd is deze begaafde en zeer productieve kunstenaar heengegaan. Zij werd in 1881 te Smilde geboren, werkte enige jaren in Amsterdam als onderwijzeres. In 1904 vertrok zij met Kees van Bruggen naar Indië en publiceerde na haar terugkomst in 1908 haar eerste een bundel vertellingen, *In de Schaduw*, over een onderwerp dat haar zeer ter harte ging: het kinderleven. Het verblijf in Indië reis inspireerde haar tot *Goenong-Djatt* en 'n *Badreisje in de tropen* die in 1909 uitkwamen. Daarna verscheen haar roman *De verlatene*. Het schilderde het Joodse leven, de diepe tragiek van de vrome Jood die zijn kinderen een voor een van het oude geloof ziet afvallen en zich losbreken uit de familieband. Tot hij eindelijk geheel alleen aan de Sabbath-tafel achterblijft. *Breischooltje* en het toneelstuk *Een vergissing* kwamen daarna in druk. Met slechts weinige jaren onderbreking verschenen: *Heleen*, *Het Joodje*, *Een coquette vrouw*, *Om de kinderen*, *Van een kind*, *Een Indisch huwelijk*, *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes*, *Vier jaargetijden*, *De klas van 12* en *Eva*. Carry van Bruggen schreef onder de schuilnaam Justine Abbing: *Uit het leven van een denkende vrouw*, *Een kunstenaar*, *Het verspeelde leven* en *De Vergelding*. – Van haar hand verschenen nog de studies: *Vaderlandsliefde*, *mensenliefde* en *opvoeding*, *Prometheus*, een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur, *De zelfvermomming van het Absolute* en *Hedendaagsch Fetichisme*.

Mevr. Van Bruggen was de laatste jaren gehuwd met dr. A. Pit te Laren.

EEN DER EERSTEN

CARRY VAN BRUGGEN'S DOOD IS NIET GEHEEL ONVERWACHT GEKOMEN. Wij wisten dat zij al gedurende lange tijd lijdende was en er niet veel hoop bestond op geheel herstel. Zo zagen wij in de laatste jaren van deze hard werkende en met een originele geest begaafde vrouw geen nieuw werk meer verschijnen. Carry van Bruggen telde onder de Nederlandse schrijfsters als een der eersten mee en in sommig opzicht was zij ongetwijfeld de eerste van allen. Als geest, als scherp ontledende en ontvankelijke geest, stak zij boven alle

andere schrijfsters van haar periode uit. Zij had een alles doordrongen de echte Joodse intelligentie waarmee ook haar broer, de dichter Jacob Israël de Haan, begiftigd was — en die niet altijd geluk betekent. 51 jaar oud is zij gestorven en laat een belangrijk oeuvre na, niet zo heel groot, maar zeer karakteristiek voor de tijd waarin zij leefde en werkte en de literatuur daarvan, de burgerlijke literatuur. Ondanks haar onmiskenbaar opstandig temperament dat scherp en vaak heftig kritisch stond tegenover ongeveer alles om haar heen, behoorde zij niet tot de geesten die komen tot de georganiseerde strijd voor een andere levensmogelijkheid voor allen. Daartoe, pleest men in de kringen van de burgerlijke kunst te zeggen, daartoe was zij teveel kunstenaar. Inderdaad. In de zin die het burgerlijke individualisme aan het woord kunstenaar heeft. Waarmee het bedoelt een zeer onafhankelijke, aparte persoonlijkheid, zeer gevoelig voor het mooie in alle vormen, onverschillig voor de algemene conventionele begrippen levend voor zich en zijn kunst in een vaak persoonlijk anarchisme dat maatschappelijk zeer krachtig blijken kan, maar in daadloosheid veelal tot verbittering voert. Tot deze soort anarchistisch gerichte geesten hoorde Carry van Bruggen, en zij behoorde tot de besten onder hen, omdat zij gedragen werd door de stroming van een zuivere bewogenheid uit een groot en goed hart. Een rusteloos heen en weer geslingerd vrouwenhart, in voortdurende strijd, en slechts in harmonie met een vlijmscherp, geoefend en geschoold intellect. In haar boeken zien wij telkens die vrouwenfiguren in wie verstand en hart niet tot evenwicht kunnen komen, in wie verleden en heden – rust in de overheersing van de man, bevrediging in gelijkwaardig leven naast het zijne – vruchteloos worstelen om een harmonie te bereiken die een Illusie blijkt. Ragfijn en met vaak verbijsterende helderziendheid ontleedt Carry van Bruggen het zieleleven van de burgerlijke vrouw uit haar periode, en zo werd haar werk in dit opzicht een zeer zeker waardevol document tot luister begrip van deze tijden de generatie waartoe Carry van Bruggen behoorde. Voor mij persoonlijk blijft haar schoonste boek *Het huisje aan de sloot*, de zuivere, felbewogen herinneringen aan de jeugd van een gevoelig, zeer intelligent, zeer begaafd en zeer arm Joods meisje en het benarde, maar warm-hartelijke leven van dat Joodse gezin. In dit stille, fleurige, bij alle grote bewogenheid zo gelijkmatige boek, heerst een harmonie, die in het meeste van haar andere werk ontbreekt. De hardheid en scherpheid van het ontleden verstand is er verzachtend veredeld door de vertedering van een rijpe weemoed die terughunkert naar de onbedorven zuiverheid der kinderjaren, die een hoog geluk kon puren uit het kommervolle leven in *het huisje aan de sloot*. De opstandigheid heeft er geen cerebraal hoogmoedige grondslag, het spruit uit een brede algemeen menselijke gevoeligheid, die de armoede niet aanvaarden kan en wil als merkteken der minderwaardigheid en heftig botst tegen deze stompzinnige verdediging van de dode hooghartigheid ener in materialisme verwaalde wereld. In dit boek openbaren de edele en zuivere geest het grote, warme hart van Carry van Brug-

gen zich in hun beste en grootste vorm. En het is vooral aan dit grote warme, diepgewone mensenhart, dat nochtans de macht tot het geluk niet verloor, dat wij denken willen bij de dood van deze schrijfster, die de onvergetelijke kleine gestalte van Eva schiep, waaraan mensenharten in tedere genegenheid zullen blijven hechten zolang het leed en het geluk van een kind de volwassenen kunnen ontroeren. Een moeilijk en arbeidzaam kunstenaarsleven is ten einde gekomen. Het werk blijft om te getuigen van de worsteling die deze rusteloze vrouwenziel een mensenleven lang doorwoelde.

A. M. DE JONG.

EEN HERINNERING...

CARRY VAN BRUGGEN zou een lezing houden voor de *Amsterdamsche meisjes-studentenclub* en had pech. Er kwamen onvoldoende meisjes; met kunst en vliegwerk trommelde wij er 17 bij elkaar. De voorzitter verontschuldigt: examens, roeiwedstrijden, het mooie weer. Carry van Bruggen, geen vrouw om achter een vriendelijk beleefde glimlach haar ontstemming te verbergen, kijkt een beetje boos. Maar zij trok bij: *Ik heb eens gesproken voor de Utrechtse meisjesstudenten. Daar waren meer meisjes en minder koekjes.*

Wij hadden zelf ook op een groter opkomst gerekend en de koekjesschalen waren navenant gevuld! Zelfs de thee werkte tegen: niet te drinken. Een vreemd lichtgekleurd mengsel, met een nog vreemdere bijmaak. Na het vertrek van de spreekster werd dit raadsel opgelost: de celluloid pingpongballen waren in de theepot gevallen.

Carry van Bruggen begon haar lezing. Over de bepaaldheid, de onvrijheid van de menselijke wil. Krachtig, goed gedocumenteerd en met fraaie voorbeelden en kleurrijke vergelijkingen. *Wanneer daar een forse beuk staat en de wind speelt door zijn takken, zó dat deze bewegen, op en neer, op en neer. Wat denkt ge dan, dat die beuk zou zeggen, als hij kon spreken? Zou hij zeggen: kijk ik word door de wind bewogen? Nee, hij zou fier uitroepen: ik wuif. Zó gaat het ook de mens.* Er kwam debat, veel en nogal vinnig debat. Al de tegenwerpingen van de brave mensen, die maar niet kunnen wennen aan de gedachte, dat zij voor hun braafheid zelf niet de schuld dragen – evenmin als de slechte mensen van hun slechtheid. Er waren vele braven van deze onder de geringe schare van studenten die naar Carry van Bruggen kwamen luisteren. En zij verdedigden haar recht op persoonlijke verantwoordelijkheid voor haar braafheid. Carry werd min of meer moedeloos: *Ik heb over deze dingen gesproken voor een groep vrijwel ongeschoolde vrouwen. En zij begrepen mij niet. Daarna heb ik gesproken voor een groep jonge onderwijzeressen. Ook zij wilden er niet aan. Ook zij zaten vast in hun vooroordelen en bekrompen begrippen. Toen dacht ik: de meisjesstudenten, de wetenschappelijk geschoolden. ZIJ zullen den moed hebben, deze dingen dóór te denken. En ik ontmoet hier dé zelfde tegenwerpingen... Maar zij had toch gemerkt, dat er wel enkelen waren, wie haar knappe doordachte rede tot denken had gebracht. Zo vertrok zij getroost naar Laren.*

R. v.d. H.

CARRY VAN BRUGGEN OVERLEDEN.

GISTERAVOND IS DE BEKENDE SCHRIJFSTER CARRY VAN BRUGGEN, 51 JAAR OUD, IN HAAR WONING TE LAREN OVERLEDEN. *Carry van Bruggen, eigenlijk Carry de Haan, was een zuster van de dichter Jacob Israël de Haan, die als zionist naar Palestina ging en daar werd vermoord.*

Zij werd op 1 Januari te Smilde geboren en bracht haar jeugd door in Zaan-
dam waar zij de lagere school bezocht en voor onderwijzeres werd opge-
leid. Zij gaf enkele jaren les in Amsterdam en vertrok in 1904, na haar eer-
ste huwelijk, naar Indië, vanwaar zij reeds na twee jaar terugkeerde.

In 1907 verscheen haar eerste boek, een bundel vertellingen, onder de
titel *In de Schaduw (van kinderleven)*. Daarop volgden in 1909 twee boeken
over het leven in Indië: *Goenoeng-Djatti* en *'n Boekreisje in de Tropen* en nog
in hetzelfde jaar de roman, die haar naam algemeen bekend maakte: *De*
Verlatene, de geschiedenis van het Joodse gezin, waarvan de kinderen de
oude, rechtzinnige vader verlaten, omdat zij zich niet langer thuis voelen
in het orthodoxe Jodendom, hoewel hun hart vol van heimwee blijft naar
de oude Joodse gebruiken.

Minder geslaagd, maar indertijd veel gelezen, is *Heleen*, de minutieuze
ontleding van een meisjesleven, die in 1918 volgde op de naturalisti-
sche *Kleinmalerei* van haar *Breischooltje*. In *Heleen* overweegt sterk het cere-
brale element, waardoor de schrijfster later een uitweg heeft gevonden in
haar wijsgerige werken als *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme*. Overda-
dige zelfontleding vindt men ook nog in *Een Coquette Vrouw*, verschenen in
1915 en voorafgegaan door *Het Joodje*, een roman waarin de motieven van
De Verlatene terugkeren.

Haar boeken, die in de eerste jaren na de oorlog verschenen: *Om de Kinde-
ren*, de drie novellen *Van een kind* en *Een Joodsch Huwelijk*, behoren niet tot
haar beste werk, evenmin als de romans, die in die tijd onder de naam Jus-
tine Abbing van haar hand zijn verschenen, nl. *Uit het leven van een denkende*
vrouw, *Een kunstenaar*, *Het verspeelde leven* en *De vergelding*, werk waarin zij
allerlei vragen van de dag en psychologische problemen in romanvorm
heeft behandeld en die zij zelf, blijkens het pseudoniem, niet op een lijn
met haar andere romans van die tijd heeft willen stellen.

HAAAR BESTE LITERAIRE KWALITEITEN VINDT MEN WEER IN HET HUISJE AAN DE SLOOT, DAT IN 1921 HET LICHT ZAG. In dit boek verdiepte de schrijfster zich weer in haar jeugd, en in het leven van het orthodoxe Joodse gezin, dat voor haar steeds de bron van de paar zuiverste inspiraties is geweest. Maar dat boek, dat lange tijd als haar beste werk kon gelden, heeft zij verscheidene jaren later, in 1927, nog overtroffen met *Eva*, een roman zo krachtig en oorspronkelijk en tegelijk zo warm van sfeer en diep van gevoel en gedachte, als er zelden een in onze taal van een vrouwenhand is verschenen. Alle invloeden, die zij vroeger heeft ondergaan: naturalisme, psychologische analyse, Hegeliaanse wijsbegeerte en oude Joodse vroomheid zijn in *Eva* tot een prachtige eenheid samen gevloeid. Over haar jeugd, waarvan haar beste boeken zo zeer vervuld zijn, heeft de schrijfster verteld in een interview in *Den Gulden Winckel*.

Na *Eva* heeft Carry van Bruggen, als wij ons niet vergissen, niets meer geschreven. Wel hield zij nog, evenals de laatste jaren vóór het verschijnen van deze roman, vele lezingen over haar werk en over de taalkundig-wijsgerige vraagstukken die bijzonder haar aandacht hadden, maar zij was overwerkt en vond geen kracht meer tot het schrijven van boeken.

IN DE BETREKKELIJK KORTE PERIODE VAN HAAR SCHEPPENDE ARBEID HEEFT CARRY VAN BRUGGEN ECHTER EEN OMVANGRIJK EN VOOR EEN GROOT DEEL OOK BELANGRIJK OEUVRE TOT STAND GEBRACHT.

Wij vermeldden reeds een groot aantal werken, maar deze lijst zou nog kunnen worden uitgebreid. Wij noemen nog de bundel *Avontuurtjes*, de wijsgerig essayistische werken *Vaderlandsliefde*, *Mensenliefde* en *Opvoeding* en *De zelfvermomming van het Absolute* en ten slotte het toneelstuk *Een Vergissing*, dat Verkade heeft opgevoerd en het monodrama *Seideravond*, dat Albert Vogel heeft voorgedragen.

DE MEESTE ROMANS VAN CARRY VAN BRUGGEN ZIJN UITGEGEVEN BIJ DE WERELDBIBLIOTHEEK EN HERHAALDELIJK HERDRUKT. Haar essays en veel van haar verhalen verschenen in *Groot-Nederland*, het tijdschrift van Frans Coenen, die in menig opzicht haar literaire mentor mag worden genoemd. De begrafenis zal plaats vinden Zaterdag a.s. des middags te 12 uur op de Algemene Begraafplaats te Laren.

'ROEI HET PATRIOTTISME UIT!'

MET DEZE EENVOUDIGE WOORDEN is door een redelijk denkend mens als de in onze kringen helaas veel te weinig bekende **Carry van Bruggen**, de waanzin van het geschiedenisonderwijs getekend. Het feit, dat dit geschiedenisonderwijs de basis is waarop de *Vaderlandsliefde* is gefundeerd, stempelt ook deze Vaderlandsliefde tot waanzin of misdaad. – Het is dan ook met buitengewone instemming dat wij hier deze uitspraak over *Vaderlandsliefde* van **Leo Tolstoj** overnemen en daarmee recht laten wedervaren aan het oordeel van een tot oordelen ongetwijfeld bevoegd mens:

IK WEEET NU DAT ALLE MENSEN OVERAL GELIJK EN BROEDERS ZIJN. Wanneer ik nu denk aan al het kwaad dat ik door de vijandschappen van volkeren heb begaan, ondervonden en gezien, dan wordt het mij duidelijk dat van dat alles de oorzaak was die grote dwaling die men *patriottisme* en *liefde tot het vaderland* noemt.¹ Een gevoel van vijandschap tegen andere volken ondervind ik nooit; het werd mij kunstmatig door een onverstandige opvoeding ingeprent. Wat men tegenwoordig vaderlandsliefde noemt, is eensdeels een geestesrichting, die door school, godsdienst, afhankelijke pers die voor de regering werkt, onder de volkeren wordt in het leven geroepen en gaande gehouden; anderdeels is zij een tijdelijke opwekking, die door de overheersende klassen met buitengewone middelen onder die volksklassen wordt in het leven geroepen, waarvan het zedelijk en geestelijk peil nog op een lage graad van ontwikkeling staat, en deze opwekking wordt dan aangeduid als de uitdrukking van de wil des volks. De vaderlandsliefde onzer dagen is een gruwzame erfenis van een overgeleefde tijd; wanneer zij wordt gaande gehouden dan geschiedt dat door de macht van het volhardingsvermogen en ook doordien de regeringen en de overheersende klassen, gevoelende dat haar macht en zelfs haar bestaan daarmee op het spel staan, zich inspinnen haar door list en middelen van geweld in het bewustzijn van het volk in stand te houden. De huidige vaderlandsliefde is als een steiger die dient om te kunnen bouwen. Daarna is het een obstakel voor het binnengaan in dat gebouw; men neemt hem echter niet weg, omdat hij aan enige lieden nuttig is. De vaderlandsliefde in haar eenvoudigste en duidelijkste vorm is voor de regeringen niets anders dan een wapen dat het haar mogelijk maakt, hare eer- en zelfzuchtige oogmerken te bereiken; voor de geregeerden daarentegen is zij het verlies van alle menselijke waarde, alle rede, alle bewustzijn en de slaafse onderving aan de machthebbers. Overal, waar men haar predikt, is dat vaderlandsliefde.

*Vaderlandsliefde is onderdanigheid.*²

1 Als patriottisme een speciale bezorgdheid voor het eigen land inhoudt, dan volgt daar logischerwijze op dat men zijn eigen land belangrijker acht dan andere. Aan de andere kant van het spectrum vindt men kosmopolitisme, dat kenmerken bezit die tot op zekere hoogte tegenovergesteld zijn aan patriottisme. De kerngedachte van kosmopolitisme is dat alle mensen deel zijn (of moeten zijn) van een enkele gemeenschap, ongeacht politieke affiliatie.

2 A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, p. 83. Vereniging Anarchistische Uitgeverij v.a.u., Amsterdam 1936

MADELON DE KEIZER wijst erop dat Carry van Bruggen leefde in een tijdperk dat de joden hooguit twee procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. (Over minderheden gesproken: het aantal joden in Nederland heeft zelfs op het hoogtepunt niet in de eerste verte het aantal islamieten gehaald dat nu in Nederland woont.) Desondanks was het een tijd waarin openlijk van *het joodse vraagstuk* werd gerept. Voor Carry van Bruggen is dat nooit een reden geweest om in haar schulp te kruipen. – Integendeel, als dochter van een gazan – voorzanger in de synagoge – kwam zij altijd fier voor haar joods zijn uit. Maar aan de andere kant zag zij niets in het zionisme, dat zij beschouwde als de muizenval, die het later ook inderdaad is geworden.

Grof weergegeven vertegenwoordigde Carry van Bruggen het internationale jodendom, dat uitblonk in intellectuele bezigheden als wetenschap en kunst, en keerde zij zich vanuit die positie tegen het Joodse Staphorst, dat zich nu vooral vertegenwoordigd ziet in de staat Israël. Carry van Bruggen was de vleesgeworden assimilatie, maar dan zonder haar joodse afkomst te verloochenen. Het heeft haar ook niet verhinderd compassie te hebben met minder bevoorrechte lotgenoten, zoals duidelijk blijkt uit haar roman *Het Joodje*, een titel waarmee je nu niet meer aan kunt komen.

MAX PAM

CARRY VAN BRUGGEN WORDT VAAK VERGELEKEN MET VIRGINIA WOOLF. OOK ZIJ WAS IN VEEL OPZICHTEN HAAR TIJD VOORUIT.

Of die vergelijking helemaal opgaat, weet ik niet. Zeker is dat beiden een plaats als onafhankelijk denkende vrouw voor zich opeisten. *Madelon de Keizer* maakt duidelijk dat Van Bruggen zich uit alle macht verzette tegen het geïdealiseerde beeld van de man waarin de vrouw de incarnatie is van de goedheid en de zuiverheid. Bij Carry van Bruggen zijn man en vrouw in diepste wezen even slecht en even goed – en vooral ook even onrein. – Toch zijn het vooral Van Bruggens opvattingen over het jodendom die mij hebben aangesproken.

JOODS ONDANKS HAARZELF

OOK IN HAAR TWEE WIJSGERIGE WERKEN

DE MEESTEN VAN ONS KENNEN CARRY VAN BRUGGEN VAN HAAR MEESTERLIJKE SCHETSJES. Weinigen kennen Carry ook als romanschrijfster: *De Verlatene*, *Het Joodje*, *Eva*, *Heleen* zijn de bekendste. Nóg minder kennen Carry van Bruggen als filosoof, als schrijfster van twee wijsgerige verhandelingen: *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme*. Ik zal niet uitvoerig uit deze werken citeren. Gij zoudt mij dan verwijten, dat dit geen geschikte kopij is voor de vrouwenpagina, dat wij afkerig zijn van zoveel getheoretiseer. Wellicht terecht. Zou hier dan meteen uit volgen dat Carry van Bruggen onvrouwelijk is geweest door zich filosofisch te verdiepen en bovendien haar gedachten hierover wereldkundig te maken? Niets is minder waar. Carry van Bruggen met haar fijne intuïtie, haar sterke emotionaliteit, haar heftigheid nu eens, haar verstillde overpeinzingen dan weer, is zeer vrouwelijk. Laten we ons niet te zeer verdiepen in wat vrouwelijk denken en werken al dan niet is. Al is dat ongetwijfeld wèl een onderwerp voor de vrouwenpagina!

VANDAAG WIL IK MET U SPREKEN OVER ENIGE TYPISCH-JOODSE TREKKEN IN CARRY VAN BRUGGENS WERK. Daarvoor moeten wij wel naar dat wijsgerige werk grijpen: *Prometheus*, naar de held van de Griekse sage, die het vuur stal van de hemel om er de mensen mee te begiftigen; en *Hedendaags Fetisjisme*, een strijdschrift tegen al wat Van Bruggen ziet als moderne afgodendienst. Om te weten wat zij dacht, hoe zij zich de wereld en de plaats van de mens daarin voorstelde, grijpen we naar deze twee werken. Wie zich aan deze greep waagt, zal—ondanks het 'geleerde' en theoretische van deze titels—niet bedrogen uitkomen. Ook in deze boeken is Carry van Bruggen... Carry van Bruggen... Dat is onderhoudend en belangwekkend. Er zullen hele stukken zijn waarover je kunt twisten, toch zal je steeds geboeid luisteren naar haar mooi-gestileerd en scherpzinnig betoog. Misschien zijt ge het wel volkomen oneens met haar, maar dan nog zult ge haar werk niet verveeld ter zijde leggen. Integendeel: ge zult dan in uzelf verwoed met haar vechten; ge zult argumenten zoeken om de hare te weerleggen. Want ieder woord in deze boeken leeft. Wanneer je dan zo'n wijsgerig werk ter hand hebt genomen, vindt je een *pessimistische levensbeschouwing*,

zoals we later zullen zien, nog verkeerd gekozen. Je vindt dan een Carry van Bruggen die bij uitstek *individualist* is en ziet dat haar individualisme zó ver gaat, dat het in zekere zin in het tegendeel omslaat, namelijk in een verering van... de Dood. *Alle leven is strijd*. De oplossing van deze strijd komt pas met de oplossing van het Leven, dus met de Dood. Deze opvatting is niet nieuw. Velen hebben het eerder gezegd en velen zullen het zeggen na haar. Zó lang en zó heftig bewogen en zó vol twijfel heeft zij nagedacht over wat *goed* is en wat *kwaad*. Haar romans staan daar vol mee—dat zij uiteindelijk het *goede* verwerpt in alle levensdrift. *Goed* is wat uitloopt op de *Doodsdrift*, het verlangen naar de oplossing van al het bestaande in het één-en-ondeelbare: **HET ABSOLUTE in HET NIETS**. Wat is in deze pessimistische levensbeschouwing specifiek Joods bij deze schrijfster? Dat is haar *systeem*. Carry van Bruggen komt tot haar overtuiging, beredeneert deze door een studie van de taal. *Hedendaags Fetisjisme* zou, zo schrijft zij in het voorwoord, oorspronkelijk *De Taal* heten omdat het zich vooral met *taalproblemen* bezig houdt. Die taal is naast haar instrument ook haar wapen in de woordenstrijd die zij voert om haar idee te laten zegevieren. En in dit uitpluizen, napluizen van het *Woord* doet zij zich kennen als de dochter van een volk dat zich generaties lang heeft gebogen over boeken en folianten, een volk dat zich eeuwen lang heeft geoefend in het gebruik van het *woord* en de betekenis van elk woordje, kortom *in het zoeken van de zin der woorden*.

TYPISCH JOODS BIJ CARRY VAN BRUGGEN IS HET ZOEKEN NAAR BETERE, KORTERE FORMULERINGEN VOOR HAAR GEDACHTEN. Om tot die pessimistische wereldbeschouwing te komen, tot die verheerlijking van die zg. *Doodsdrift* en tot die verachting van het *Leven* zelf, gaat zij uit van de taal: *Er is geen ander zijn dan anders zijn*. Hier zie je weer het vernuftige, scherpzinnige woordenspel. Wat bedoelt zij met dit korte zinnetje dat de kern is van haar stelsel? Dit: *het bestaan, alle leven is verschil, is onderscheid tussen de levende wezens*. Elk streven naar *Leven* is een streven naar het zich onderscheiden van anderen. Dit zelfde zegt zij in déze korte formules: *Levensdrift is onderscheidingsdrang* en *Eenheidsdrift is Doodsdrang*. Omdat het streven naar wat de mensen scheidt (en onderscheidt) van lager orde is dan het streven naar *Eenheid*, is de *Levensdrift* van lagere orde dan de *Doodsdrift*. Haar grondstelling dat alle zijn *anders zijn* is, demonstreert Van Bruggen door... de *Taal*.

ZIJ DOET DIT OP VERNUFTIGE, JA GENIALE WIJZE. Zij zegt: kijk naar de woorden: *onderscheiding*, *onderscheiden*. Het werkwoord betekent oorspronkelijk zien, en ook: iets *onderscheiden van iets anders*. Dat is 't *verschil zien tussen twee dingen*. Hierin ligt in de oorspronkelijke betekenis: *geen verschil in waardering*. Het *opmerken* van verschillen, behelst geen oordeel over eventuele kwaliteitsverschillen. Binnen de betekenis van het woord *onderscheiding* is in de loop der jaren een *waarde-oordeel* geslopen. Iemand eer te willen bewijzen, betekent dat wij in degene iets *bijzonders*, d.i. *een anders zijn hebben* gezien. Dan geven wij een lintje, oftewel: een *onderscheiding*. 'Kan je, zo vraagt zij scherpzinnig, verder, *iemand meer velen dan door diegene 'gedistingeerd'* te noemen? Dit woord betekent slechts: *anders*, zich *onderscheidend* van anderen. Is wat denigrerende *ordinair* betekent oorspronkelijk *gewoon*, d.i. *zoals iedereen*. Etymologisch concludeert Carry dat ons streven naar individueel bestaan *een levensstreven is naar 't zich onderscheiden van anderen*. Bij streven naar gelijkheid belanden wij tenslotte in het Absolute Niets. Deze scherpzinnige taalvorsing is bij Van Bruggen typisch Joods. Hier herkent men de dochter van het oude volk. In haar woorden resoneert de invloed van eeuwenlange Talmoedstudie mee. *Joods, ondanks haarzelf*, toont zij zich juist in dit werk dat zij zelf zou beoordelen als niet-Joods. Streefde zij niet naar een *Eenheid*, waarin geen plaats is voor kwaliteitsverschil tussen individuen, tussen volkeren? Deze begaafde schrijfster is meer onbewust dan bewust Joods geweest. Daardoor laat juist haar leven ons zo duidelijk het Joodse levenslot zien.

R.F.v.d.H.

WAT ANTISEMITISME WAS, BEGON IK PAS TE BEGRIJPEN TOEN IK CARRY VAN BRUGGEN LAS.

JE HOORT DE LAATSTE TIJD GEREGELD HET WOORD ANTISEMITISME VALLLEN. Als kind vroeg ik eens wat dat betekende, en mijn moeder antwoordde: *Antisemieten zijn mensen die een hekel aan joden hebben.* Daar schoot ik weinig mee op, want ik wist niet wat een jood was. En toen mijn moeder een paar joodse vrienden, kennissen en tv-persoonlijkheden opsomde wist ik nóg niets, want ik merkte niets bijzonders aan die mensen. – Wat antisemitisme is, begon ik pas later te begrijpen, toen ik *Het Joodje* las, van Carry van Bruggen (1914). Van Bruggen, zelf uit een arme joodse familie, beschrijft hierin hoe een intelligent joods jongetje, Bennie Lehren, zich op weet te werken uit zijn armoedige milieu. – De joodse kinderen in zijn dorp worden op zijn best met de nek aangekeken, maar meestal onverhopen gepest en mishandeld. *Thuis werd hem ingeprent de rijken uit de weg te gaan, twist en straatruoer te vermijden, ze waren arm en ze waren Joden, ze trokken altijd aan het kortste eind.* – Bennie is dan wel arm en vies (hij durft zijn ouders niet om een tandenborstel te vragen, bang dat ze hem uitlachen) maar ook de beste van de klas. Met (financiële) hulp van een betrokken schoolmeester wordt hij naar het gymnasium gestuurd, waar hij opnieuw wordt bespot en veracht, al hebben de leerlingen ook een zeker ontzag voor zijn slimheid en belezenheid. – Als Bennie de kans krijgt wat geld te verdienen als bijlesleraar voor een rijk kind, schaamt hij zich zó voor zijn afkomst dat hij, naar zijn godsdienst gevraagd, niet durft te antwoorden. Het werkt averechts. De vader van het rijke kind valt uit: *Dat is wat moois, hoor kereltje... jij schaamt je als ik het wel heb voor je geloof – jij staat daar te draaien en je zou wel willen liegen, als je durfde (...). Ik heb eens ergens gelezen dat de Joden zelf schuld hebben aan alle smaad, die ze overkomt, en ik begin te geloven dat het volkomen waar is.*

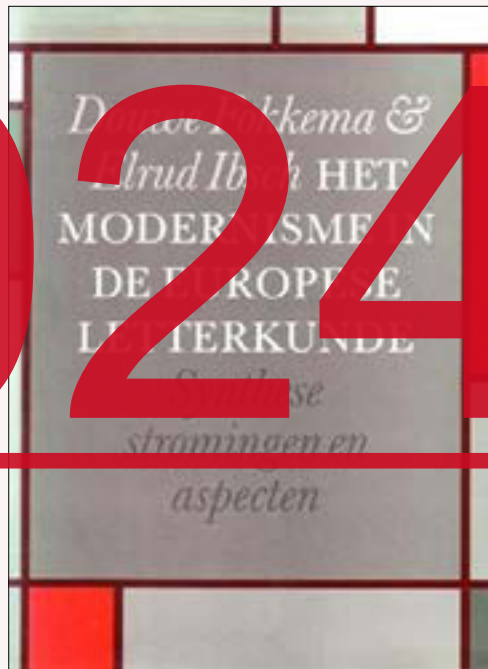
Maar niet iederéén is antisemiet. Bennie belandt uiteindelijk als bijlesleraar bij een ander gezin, de Van Erps, waar hij juist hartelijk wordt onthaald: de vrouw des huizes vertelt hem met een *moederlijke glimlach* dat hij *een heel mooi joodje was, dat ze een bijzonder zwak had voor dat donkere, olijfbleeke, zwaarmoedige type, waartoe hij behoorde, dat joden het interessantste ras van de wereld waren.* Tsja... Bij de Van Erps maakt Bennie kennis met beschaafde weelde, hij maakt zich met veel pijnlijk vallen en opstaan de

gewoonten van de achteloos-welgestelden meester, koopt een artistiek fluwelen jasje en verwerft allengs een zekere status als gekwelde dichter, over wie de vrouwen op de luxe soupertjes zich kirrend ontfermen. Maar écht op zijn gemak voelt hij zich daar niet. – Van zijn eigen Joodse gemeenschap vervreemd hij intussen steeds meer. Hij ergert zich aan de lawaaiige, sjofele *Elie uit de lintjeswinkel*, *Maup*, die op vrijdagmiddag voor drie stuivers zuur bij ze bracht, rode *Sam uit het galanteriemagazijn*, waardoor hij bij zijn eigen familie in ongenade valt. *Met je geleerde kop ben jij een reuze stuk ongijn, om je zusters verjaardag te verscheren – en je rijkeluisvriendjes d'r hielen te likken. En toch spugen ze op je, toch ben je de smaas en blijf je de smaas – al hang je hier nog zo hard de verschwartzte nar uit.*

Arme Bennie. Daar bungelt hij dan, tussen twee culturen. En dan vermaakt hij ook nog het mooie, lieve joodse meisje Jootje, ten gunste van een verwende, rijke trut...

Het Joodje geeft een indringend beeld van het verschijnsel antisemitisme, maar is bovendien, ook ruim een eeuw na dato, nog steeds een heerlijke roman.

2024

‘Niet vóórdát de twijfel werkelijk wordt toegelaten, pas nádat je met de twijfel leert leven en de twijfel liefhebben kan, zal jij jezelf als vervulling en waarheid als relatie gaan begrijpen.’¹

DE ONTWIKKELING VAN CARRY VAN BRUGGEN tot een romancier die veelal als *modernist* denkt en schrijft, kan niet los worden gezien van haar identificatie met en haar losmaking van het jodendom, zoals dit werd beleefd in de sociale omgeving van het gazan-gezin.

– Van kindsbeen af werd zij met twee realiteiten geconfronteerd, die van de gelovige jood in Nederland en die van de Nederlander, meestal christen. Vloeiende overgangen tussen deze beide werelden, zoals die in het werk van Thomas Mann, Musil, Proust en Joyce te vinden zijn, waar de intellectueel aanspreekbare jood de gesprekspartner van modernistische personages is, komen in het milieu van het meisje Carolien de Haan niet voor. De twee genoemde realiteiten eisen elk voor zich de waarheid op en tonen zich gesloten voor wie deze waarheid niet als absoluut erkent. Het joodse jongetje in *Het onbegrepen*² mag van zijn vader de naam van Jezus niet uitspreken en krijgt door deze negatie van de niet-joodse realiteit in de leesles op de meest gevoelige manier met de onoverschrijdbare realiteitsgrens te maken. Met name wanneer hij zich realiseert dat noch de meester, noch de medeleerlingen anders dan met spottend onbegrip vanuit hun realiteit op de zijne neerkijken, wordt de absoluteheidseis klemmend.

1 VGL. G. van der Leeuw, *De fenomenologie van de twijfel*, Amsterdam 1950

2 UIT: *In de schaduw (van kinderleven)*, in 2005 gebloemleesd door Joost Zwagerman.

HET FILOSOFISCHE VOORLAND VAN EVA was de kritiek op stellingen zowel ten aanzien van de kenbaarheid als van de beoordeling van verschijnselen. Haar positie heeft zij in haar essayistisch werk duidelijk gemaakt en als ethisch postulaat geformuleerd.

De vraag is nu, hoe ziet deze roman eruit, die, zoals gezegd, door Ter Braak als een verlengstuk van de filosofische geschriften van Carry van Bruggen werd beschouwd en gewaardeerd?

In de acht hoofdstukken van de roman worden episoden uit het leven van Eva beschreven. Globaal wordt de chronologie gerespecteerd in de zin dat Eva in het eerste hoofdstuk achttien jaar oud is en in het laatste veertig. De keuze, ordening en het belang van de episoden gehoorzamen uitsluitend aan de associërende potentie van het ordenende bewustzijn. Het hoofdthema van Eva is het bewustwordingsproces van Eva. Handelingen, gebeurtenissen en beschrijvingen zijn van geen of ondergeschikt belang. De reflectie erover krijgt alle aandacht.

De in eerdere romans van Carry van Bruggen aanwezige determinatie door omgevingsfactoren maakt in Eva plaats voor persoonsbeschrijvingen die gericht zijn op de intellectuele en ethisch-morele relatie die Eva met de personages onderhoudt.

Jacobs merkt op: *Samenhang is er daardoor maar in de geest van de hoofdpersoon, en de geschiedenis zelf, het verhaal, krijgt een onvaste gang, een labiel evenwicht. Deze constatering is van toepassing, als je de prioriteitsnorm van het handelingsverloop hanteert. In Eva domineert de intellectuele verwerking van handelingen. Feiten worden beschreven wanneer zij deel uitmaken van het bewustwordingsproces. Van het huwelijk met Ben bijvoorbeeld wordt geen melding gemaakt. In het hoofdstuk De Nacht waarin Eva's relatie tot haar kind centraal staat, denkt zij terug aan de ontmoeting met Ben: En daar stond Ben en kwam naast mij aan het raam, en daarom lig ik nu hier, en daarom heb ik hem.*

De chronometrische volgorde wordt net als bij Proust ondergeschikt gemaakt aan de tijdservaring. Net als in *À la Recherche du temps perdu* blijkt de tijdservaring soms later van kracht te zijn dan op het moment waarop een gebeuren zich voltrekt. De bewustwording van het getrouwd zijn met Ben ligt op het moment van de ervaring van het moederschap. Een vergelijkbare ervaring heeft Eva na de dood van David. Zij wist dat haar broer overleden was, maar pas bij de terugkeer naar haar en

Dauids kinderruimtes wordt zij zich ten volle bewust van het verlies: *ik heb gemeend dat ik hem dood wist, thuis in het kamertje, naast het raam, toen Ben het mij vertelde – ik heb het zoeven ook weer gemeend, we stonden tezamen voor de synagoge, maar ik wist het niet. Nu pas nadert het mij, ik voel het op mij gericht als een scherpe punt.*

Naast de relativering van de chronometrie door de subjectieve tijdservaring is er – weer zoals bij Proust – de relativering van de topologische realiteit door de subjectieve ruimte-ervaring. Na de scheiding vertrekt Eva met de kinderen, en een deel van de meubels waaronder de piano. Zij herinnert zich: *Als ik boven zat te lezen en Claartje beneden studeerde piano, dan sprongen kind en piano soms plotseling naar het oude huis terug.*

Tijd en ruimte worden relatief al naar gelang het kind of de volwassene de invloed van deze categorieën ondergaat: *Maar hoe zou het komen... dat afstanden en tijden groter lijken, naarmate je zelf kleiner bent...? Drie maanden. Zeven kilometer... En: Dit is de synagoge. Ja, hij is klein... wij zagen hem groot. Ook heeft de mens instrumenten bedacht, met behulp waarvan hij ruimtelijke relativiteit kan creëren: Zó keer je voor de grap de toneelkijker om en wat groot en dichtbij was, wijkt naar verten en wordt klein.*

Feiten (waaronder geuren en muziek), momenten en ruimtes vormen stimuli voor denkprocessen en zijn daarom ook alleen in verbinding met deze processen toegankelijk: *En heb jij dat ook, dat plekken waar je langs kwam je gedachten voor je bewaren?.* Feiten zijn dus geïnterpreteerde feiten, veranderlijk al naar gelang van het referentiekader waarin zij verschijnen: ‘En uit het raam zag je *het romantische huis*. Elke morgen werd het een stugge *burgerwoning*, elke nacht werd het *het romantische huis*. Alleen uit dat ene raam’.

In haar poging om alles te ‘begrijpen’ en te ‘doorgronden’ – *alles tegelijk dringt bij mij binnen, [...] het wil altijd hetzelfde, het wil alweer doorgrond zijn, wil begrepen zijn* – ervaart Eva als grenzen van het begrijpen steeds opnieuw en met grote intensiteit de ontoereikendheid van woorden en taal, de vergankelijkheid, de veranderlijkheid en de twijfel; de veranderlijkheid legt de nadruk meer op de ‘objectkant’ van de verhouding denkend subject en wereld, de twijfel meer op de ‘subjectkant’ hiervan. Eva tracht in metalinguale reflectie zich duidelijkheid te verschaffen over de geestelijke activiteiten die met het begrijpen verbonden zijn: ‘*Begrijpen* – dat is: in woorden kunnen uiteenzetten. Nee... eigenlijk is begrijpen: met iets

anders vergelijken.' Bij dit laatste staat haar de grens 'vergankelijkheid' al duidelijk voor de geest. Zij vervolgt: 'Kun je dat? Hoe kan je begrijpen wat je voorbij ijlt als wind...'

De mogelijkheid die Carry van Bruggen in *Hedendaags fetisjisme* voor de dichter had gereserveerd om de clichétaal door eigen taal te vervangen, wordt in de roman gethematiseerd en als een van de problemen in het denkproces van Eva op de voorgrond geplaatst: *Alles heeft een verkeerde naam... aan alles kleeft een averechts begrip... je moest het eens alles door elkaar kunnen gooien... en weer opbouwen... niet naar een voorbeeld... maar naar je eigen inzicht*. Elke emotionele ervaring van Eva is aanleiding tot een algehele herinterpretatie, herwaardering en vooral herbenoeming van haar ervaringswereld. Zij is zich van dit proces dat op cognitief, affectief en talig niveau in gang wordt gezet terdege bewust. Als jong meisje dat toewijd naar haar meester opkijkt en tot de ontdekking komt dat ook hij dit meisje de moeite waard vindt, is zij van geluk vervuld: *Hoe zal ik hem laten weten dat alles nu veranderen moet, dat de dingen niet kunnen blijven gaan zoals ze gingen, nadat dit is gebeurd, dat het in nieuwe woorden moet worden gevangen, door nieuwe daden moet worden gevangen.*

Later, als Eva tot het inzicht is gekomen, dat de mens de strijd tussen *Evolutie en Totaliteit* moet meestrijden en dat de relativiteit van alle begrip hierop berust, staat zij na dit moment suprême van geestelijke ervaring weer voor hetzelfde dilemma: *'Ik dacht het is makkelijk gezegd... maar nu moet ik alles herzien... alles vernieuwen... nu kan geen woord, geen oordeel onherroepen blijven.* In het beeld van de slingerslag tracht zij de plaats van de mens en de kosmos begrijpelijk te maken. Hierbij komt de gebondenheid van de mens aan het woord en het eeuwig ontoereikende van begrijpen door te benoemen het scherpst naar voren:

En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keien, en je zou de MEEST-VERHEVENE willen volgen... en alles is vervuld met de straling van de VURIGE WAGEN. En neemt de slinger je naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. NIETS. Het zal je zwaar vallen, dit te grijpen, te begrijpen... het zullen woorden blijven... tot ééns... één keer... het Woord wordt Geest... en je weet het... voor eeuwig, neen, voor even... Woord wordt woord opnieuw, zinledigheid.

De Totaliteit, de Eenheid, het Absolute zijn ook aan het moment,

het momentane inzicht en aan het woord gebonden. De mens kan dit moment niet vasthouden, de vergankelijkheid belemmert de pogingen, en de transformatie van woord in geest, in woordeloze communicatie, zoals Eva die beleeft in de ontmoeting met Marius, kan evenmin worden bestendigd.

De geciteerde passage kan als een *mise en abyme* van de roman *Eva* worden beschouwd. Het behelst het verhaal in gecomprimeerde vorm, in de zin dat het de voornaamste *Leitmotive* die de roman structureel bijeenhouden, *in nuce* bevat. Het zijn dus niet de handelingssequenties die de ruggengraat van de roman vormen. In het bewustwordingsproces keren bepaalde begrippen terug die als *Leitmotive* letterlijk herhaald of gevarieerd het verhaal structuur verlenen: begrijpen, vergankelijkheid, het woord, de *slingerslag*, dood en leven. Deze kernconcepten komen samen in de geciteerde *monologue intérieur* van Eva op het balkon van Agaath.

De eenheid *taal* neemt in de thematische hiërarchie van *Eva* een belangrijke plaats in. Naast de ontoereikendheid van taal in het ordeningsproces van de ervaringswereld is er de primaire taak om te benoemen. Soms kan deze taak kwellend worden, zodat Eva tracht hem van zich af te schuiven: '*Reuk, laat mij los, plaag mij niet om een naam – ik kan hem je niet geven.*

Door de macht van het benoemen en het zich herinneren kunnen wij ons de wereld eigen maken: *Zolang we ons iets herinneren, hebben we het nog niet verloren, zolang we het kunnen noemen, bezitten we het nog.* Achter deze gedachte gaat de afwijzing van een objectief, buiten het bewustzijn om bestaande realiteit schuil. Theo, de dichter, de vriend die alleen uit Davids woorden bestaat, heeft geleidelijk aan een voor broer en zuster geloofwaardige existentie verworven en is moeilijk weg te denken: '*Theo moet blijven, die toch enkel uit Davids woorden en haar eigen mijmering bestaat... Maar die uitdrukking – dat iets 'ergens uit bestaat'... Lucht bestaat uit zuurstof en stikstof... Theo bestaat uit woorden en dromen... Is het... hetzelfde? Of niet...?*' Hier reflecteert de jonge Eva over het mogelijke verschil tussen een objectief bestaan – zonder woorden – en een door taal gecreëerd bestaan.

Woorden en klanken zijn soms machtig en creëren betekenisverbanden: *Heiligheid, Veiligheid* is zo'n koppeling, die in Eva opkomt bij het nadenken over de Partij en de religieuze ervaring. *Heilig en veilig* horen als paar tot de literaire traditie (Vondel). Zij zijn verbonden met: *geen*

angst meer, geen benauwdheid meer, geen onzekerheid meer – de grootste van allen heeft de eeuwige waarheid blootgelegd en de Leiders, de Vaders, dragen die over aan ons. Er zijn geen raadselen, geen twijfel, geen vertwijfeling langer.

De hypothese van de talige zekerheden – een ander voorbeeld is: *richten is rechten, Rechter is Richter, is richtinggever* – kan slechts korte tijd staande worden gehouden. De gefixeerde verbinding van *significant* en *signifié* verwordt gemakkelijk tot dogma en moet door de twijfel worden opengebroken: *‘En je kon naar niets, naar niemand meer luisteren, zonder je af te vragen: Maar is het wel zo, is het wel zo, als u het zegt?’*.

De kloof tussen weten en inzicht en de verwoording ervan wordt steeds groter. In het laatste hoofdstuk blijkt dit uit de mislukte sociale communicatie met het gezelschap aan zee. Eva zwijgt wanneer men over vragen van liefde en huwelijk discussieert en moet zich Greeves opmerking laten welgevalen: *Die het weten, zeggen het niet, die het zeggen, weten het niet*. Dit is spottend bedoeld, maar ontleent zijn definitieve functie aan de samenhang met twee andere plaatsen in hetzelfde hoofdstuk. Op het moment suprême van de ontmoeting met Marius, een moment van liefde en inzicht, wordt de taal voor een ogenblik van de belangrijke plaats die zij inneemt, verdreven: “Kun je mij helpen...? Aan de vraag... en aan het antwoord...?” [...] “Zelfs kan ik het zonder woorden”.

Eva en Marius kennen elkaars familienaam niet – dit is een voorbeeld van het streven naar woord- (naam-)loze communicatie: *‘En dat we zelfs elkaars naam niet weten... Mensen, die niet behoorlijk aan elkaar zijn voorgeseld’*.

Het bereiken van woordeloze communicatie is niet het slot van Eva. Wat volgt is het afscheid. De mededeling van Marius: *ik ga morgen van hier weg* verblijdt Eva. Om de herinnering en het bewustzijn van de ontmoeting in stand te kunnen houden, moet deze van korte duur – vergankelijk – zijn. Bij de keuze tussen duur of intensiteit van de relatie kiest Eva voor de intensiteit en offert daarmee de duurzaamheid op: *Niet met jou-samen in een eendenkooi. [...] Ik voel ook wel, dat dit ineensdorten zou, en daarom verheugt het mij zeer dat het morgen al onherroepelijk wordt.*

Het een-worden van mens en mens, ook van mens en natuur, zelfs van leven en dood, de UNIO MYSTICA-gedachte die herhaaldelijk in Eva wordt uitgesproken en die wij trouwens ook bij de meest rationele variant van het *Modernisme* (Robert Musil) zijn tegengekomen, zou met het modernistische denken onverenigbaar zijn als deze gedachte niet

gevolgd werd door een afstand-nemen. De erkenning van het kortston-dige karakter van alle harmonie ontnemt er de absoluutheidspretentie aan omdat deze erkenning geen berusting betekent, geen passief ondergaan van het onvermijdelijke maar een bewust en activerend ervaren: *En morgen ga je weg met je zieke vrouw, en morgen wordt dit onherroepelijk – dat moet het ook wel, omdat ik het anders herroepen zou.*

De eendenkooi wordt in haar relatie met Marius door Eva niet geaccepteerd. Eerder kon de huiselijke begrensdsheid nog als relativering van verderstreckende verlangens functioneren. De alledaagsheid van Bens opmerkingen: *'Wil je er mij aan herinneren, dat ik de kleermaker schrijf? Ik ben over mijn jas helemaal niet tevreden.'* *'Ja, en de schoorstenen moeten worden geveegd'* wordt door Eva vergeven en ingepast in haar opvatting dat ruimtelijke en chronologische vaste punten goed zijn: *Het is goed, mensen zouden in de ruimtes verloren gaan, ze moeten in kamers met stoelen en kasten kunnen vluchten, naar kalenders met jaren en dagen.*

De relativering van het volmaakte door het afscheid, het volledige afstand-nemen, is sterker en berust op de vrees dat de relativering door de eendenkooi het volmaakte zo zal aantasten dat de herinnering eraan besmet wordt. In het bewuste en gewilde afscheid van Marius wordt zichtbaar dat wijzelf de grenzen van wat als absoluut wordt ervaren moeten stellen en bepalen. Iets absoluuts zonder de actieve intellectuele deelname van ons is er niet, zoals er ook geen absolute schoonheid is: *Alle schoonheid is intentie.* Er geen absolute waarden. De confrontatie van Eva met waardegebieden die voor haar van belang zijn, wordt duidelijk in de opluchting van de jonge onderwijzeres die ontdekt dat haar vader soms de absoluutheidsaanspraak van de joodse wet niet laat prevaleren: *het Mededogen of de Nagedachtenis?* is de vraag die Eva intens bezighoudt in het drama rond de familie Snoek dat zij *hat angeschaut*. *Medelijden* staat voor de individuele beoordeling van een foutieve handelwijze; *Nagedachtenis* staat voor de collectief-dogmatische veroordeling en valt hier samen met het onaantastbare voorbeeld van de grootvader.

In de bakkerswinkel maakt Eva – weer in de rol van aanschouwer – de botsing tussen de joodse waarden (Balloski) met de opvattingen van de 'vrije' jongeren mee. De discussie ontleent zijn felheid aan de omstandigheid dat de jongeren de oude waarden niet door andere waarden vervangen, maar slechts door normloze losbandigheid. Balloski vraagt tel-

kens: *Wat doen jullie ervoor in de plaats?* en heeft in dit verband zelfs voor de nieuwe waarden van het socialisme een goed woord over, omdat hij ervan uitgaat dat de socialisten het *zich moeilijk maken*. Maar *het zich moeilijk maken*, dat Eva als een levensnorm beschouwt, wordt door haar collega's onder vuur genomen en op cynische wijze gerelativeerd: *Je doet alles toch voor je eigen plezier en: Er is niets dan lust, die je zoekt, onlust, die je mijdt.*

Het joodse geloof, het socialisme én lichaam en geest = seksualiteit versus zuiver vergeestelijkte liefde – zijn de waarden die met elkaar het gevecht leveren om Eva's exclusieve aanvaarding. Tegenover het joodse geloof is Eva tot het volgende inzicht gekomen: *Ben jij zo kinderachtig... geloof jij dat zich God bemoeit met wat wij eten...? Ja... nee... er zat toch weer iets scheef. Je redenering kan sluiten en dan nog kun je ongelijk hebben*. Een zuiver rationele afwijzing van een dogma zou een te eenvoudige oplossing zijn die voorbijgaat aan de positieve morele gevolgen die het respecteren van de dogma's met zich mee kan brengen.

Een belangrijke aanspraak op absolute geldigheid gaat uit van de socialistische leer die tot tal van discussies aanleiding geeft. Op de *Eerste Mei* wordt Eva met mensen geconfronteerd die hun leven in dienst van de *Partij* stellen. Duidelijk wordt dat de *individuele ethiek* opgeofferd moet worden: *'Alles individualisme... individuele ethiek... ouderwets. Tobberijen waar de achttiende eeuw zich het hoofd mee brak. De Aufklärung... Lessing... zelfs Kant met zijn Categorische Imperatief... door en door burgerlijk... burgerlijk individualisme.* Ben legt het dan Eva uit: *Nu houden we ons met individuele ethiek niet meer bezig... nu is er nog alleen wat we stellig weten... het grote Systeem... zuiver wetenschappelijk gebaseerd... en de uitdrukking daarvan: de Partij. De Klassenstrijd... en dat je daarin natuurlijk aan de goede kant moet staan. De eis is dat het individu zichzelf wegdrijft. Hugo is hiervan doordrongen: Het komt er niet op aan, wat er met je gebeurt. Zó zegt Hugo. Hugo, je hebt gelijk... Het komt er niet op aan, wat je doet. Zo zeggen de anderen, zo zegt Ben. Ben, je hebt ongelijk... Er is een verschil... maar waar...? Dit is een geluk: je weet altijd onwrikbaar dat er ergens een onderscheid is, eer je weet waar het onderscheid is – je kunt dus zoeken, tot je het vindt, tot het in woorden voor je ligt.* Op zoek naar subtiele onderscheidingen ziet Eva al spoedig waar deze te lokaliseren zijn. De aanhangers van de socialistische leer letten op betere arbeidsvoorwaarden, kindervetten, humanere rechtspleging. *Het gestorvene wordt begraven. Wat we bezitten, dat kennen we – maar wat we verloren... dat herinneren we ons niet meer.* Bovendien

zijn dogma's middelen ter beveiliging van het bestaan: ...zo hebben mensen hun hele leven in dogma's gebonden, door dogma's beveiligd.

Aanvaarding van een dogma betekent dat de mens niet zelf steeds weer opnieuw over de inhoud ervan hoeft na te denken: *In de Kerk behoeven ze niet langer over God, in de Partij niet over het recht, in de Staat niet over de moraal en in het Huwelijk niet over de kuisheid te denken.*

Mensen die door dogma's gebonden zijn, kenmerken zich door zelfverzekerdheid en onverzettelijkheid. Zowel Eva in haar huwelijksrelatie met Ben als Ebner in de zijne hebben ervaren hoe de tegenstelling ligt: *Wij zijn wijd en ijl in onze twijfel, wij vervluchtigen in ons gepeins... Zij zijn eng en vast in hun zelfverzekerdheid. Ze zijn onverzettelijk, ze zijn onwrikbaar, ze maken ons tot hun minderen.*

Een binding aan een dogma is voor Eva intellectueel en emotioneel onmogelijk. Het sterkst komt dit aan het licht, wanneer zij – inmiddels moeder van twee kinderen – de consequenties van het moederschap als een relativering van alle vroegere waarden ervaart: *Sinds ik kinderen heb, zijn de problemen van de mensheid de problemen van mijn kinderen. [...] Als ze zouden moeten lijden, als ze zouden kunnen ondergaan aan een beginsel, dan moeten ze dat beginsel verloochenen. Ik zal zelf de drogredenen voor ze smeden, ik zal zelf de sofismen voor ze spinnen.*

Na deze overwegingen met de conclusie *in de Moeder gaat de Mens verloren* afgesloten te hebben, herroept zij deze gevolgtrekking weer: *En misschien ook niet. Misschien geldt het ook hier: 'Een en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts'.* Dit is een letterlijke verbinding tussen Eva en Prometheus.

Het verlangen om in al haar gevoelens en gedachten ordening te brengen en de onmogelijkheid om te leven in de chaos van het ononderzochte, het ondoorgronde leven, de tegenstrijdige meningen en loslopende uitspraken is wat haar van Ben scheidt. Hij houdt er een uiterlijke orde op na, opgeruimde schrijftafel de boeken op hun plaats. Zij tracht een intellectuele orde te creëren en zegt tegen Ben: *Hoe zou jij het vinden, Ben, als de boekbinder de verkeerde namen in de banden van je boeken stempelde? Ik houd evenmin als jij van verkeerde namen. Op mijn manier ben ik ordelijk – jij op jouw manier...'*

DE TEGENSTELLING LICHAAM/GEEST IS EEN GEBIED DAT HAAR VAN JONGS AF AAN BEZIGHOUDT. Haar lichaamsverlangen kan zich op mensen en situaties richten die haar geest afwijst. Zij kent de kwellen van *lijfsverlangen* en kan daarom enig begrip opbrengen voor de hartstocht die schoolhoofd Brom aan de werkster bindt en van zijn gezin vervreemdt. Als enige voelt zij solidariteit met Brom. Na de erotiserende ontmoeting in *Het Concertgebouw* beseft zij duidelijk dat deze ontmoeting haar relaties volledig verandert. Niets is vast en bestendig. Haar eigen bevrijding en verlossing geeft haar het gevoel dat zij niet meer de lotgenoot van Brom kan zijn: *Man aan het raam, o rusteloze, elk ogenblik rustelozer, onder de wenteling der ogenblikken... ik ben je lotgenoot met meer... ik laat je los, ik kan niet meer met je zijn... arme... och arme... ik laat je alleen...*

Een chaotisch gebied voor het intellect is de tegenstelling tussen gedermineerdheid – met name ook de morele – en vrijheid. Een oplossing van de tegenstelling *Of Wil en Schuld – of willoosheid, schuldeloosheid* door voor het ene te kiezen en door het andere een streep te zetten zou een te absolute en dus minder modernistische oplossing zijn. Ook bij Nietzsche blijven *Die ewige Wiederkehr des Gleichen* en *Der Wille zur Macht* twee tegenstrijdige concepties die men door zich van deze strijdigheid bewust te zijn intellectueel hanteerbaar kan maken. Bij Carry van Bruggen heet dan ook de oplossing: *Er is geen schuld – er is Schuld**besef***.

Op de mens ligt de morele verantwoordelijkheid om niet bij het inzicht in het onverenigbare karakter van *Totaliteit en Evolutie* stilstaan: *Totaliteit is het eeuwig zichzelf gelijkblijvende, het in zichzelf zich wentelende, eeuwig zich openende en sluitende... de caleidoscoop. Evolutie, wilsvrijheid, schuld, oorzakelijkheid – dit alles is in strijd met het Inzicht bij ogenblikken, maar als dat inzicht niet momentaan en van voorbijgaande aard zou zijn, zou het de dood betekenen. Op de vraag van Hugo, hoe Eva zo zonder zekerheid kan leven, is haar antwoord: Om te leven moet ik mijn inzicht verloochenen. Want mijn inzicht loochent het leven.*

De dood is iets waaraan de mens niet mag toegeven. In Thomas Manns *Der Zauberberg* luidt het verbod: *Der Mens soll um der Güte und Liebe willen dem Tode keine Herrschaft einräumen über seine Gedanken*, en in Eva: 'Agaath, het is dit, en zó verwilderend simpel, zó verbijsterend eenvoudig: we mogen het niet, we mogen ons tot in eeuwigheid in de dood niet troosten... omdat we het leven verwekken, het leven voortzetten'. Eva's

bewustzijnsstroom gaat toch weer tegen het verbod in met de vraag: *Tegen alles in?* en het antwoord is: *Nee*, waarna zij het sterven van Socrates en Jezus in herinnering roept en voor de eerste de meeste bewondering opbrengt. Het laatste woord van de roman is de *dood*. Eva overweegt om een uitspraak van Montaigne tot richtsnoer te maken, en komt tot een genuanceerde en relativerende waardering ervan: *En het is wel niet helemaal waar, zoals Montaigne het zegt, en eigenlijk... is er helemaal niets van waar... maar het is aardig om in jezelf te zeggen, [...] en het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van de dood.* – Het determinisme in *De verlatene* en *Hel- een* in de naturalistische variant van bepaaldheid door milieu en erfgoed wordt in Eva afgezworen: *'Iedereen wordt anders opgebouwd uit dezelfde dingen en hetzelfde uit andere dingen. Verschillende bloemen groeien uit dezelfde grond'*. In Eva's bewustwordingsproces speelt ook de literaire traditie een rol. Van Eeden, Perk, Gorter en Kloos behoren tot haar literaire ervaringen. De uit *Johannes Viator* overgenomen liefdesopvatting is voor haar van essentieel belang en ze toetst haar eigen ervaringen op dit gebied telkens weer aan die van de dichter.

Deze houdt het laatste woord tot bijna aan het eind van het boek, waar Eva zich van zijn invloed losmaakt: *En jij, Johannes Viator, domme profeet [...]. Jij weet het niet, maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed.* Met de woorden *Pijnlijk, om licht van te rillen* neemt Eva ook afstand van Perks *Mathilde*.

Zoals de hoofdpersoon uiteindelijk loskomt van de invloed van de *Tachtigers*, schrijft ook de auteur Carry van Bruggen zich ervan los. Talrijk zijn de passages die de invloed van de woordkunst van *Tachtig* weerspiegelen. Maar steeds worden de beelden verstoord door Eva's intellectua- listische overwegingen, door haar bewustzijn dat een beeld, een gevoel, een schoonheid niet blijvend kunnen zijn: *De wind, die mij in windselen windt, de starende sterren... ik die 'ik' ben en 'ik' zeg... ik-in-ik... en stiller nu, stiller nog... want dit is het hart... 'ik' verging, 'ik' is niets... dit is een kostbaar weten, een wankel, broos, onzeker weten... maar wacht je nu wel, dat langs alles geleidelijk en gelijkelijk je peinzen vervloeien blijft... zich nergens aan hecht, en nergens om stolt.*

EVVA WORDT STERK DOOR DE *STREAM OF CONSCIOUSNESS* VAN DE HOOFDPERSOON BEPAALD. Alles wordt vanuit Eva gepresenteerd. Dat ondanks dit monoperspectivisme geen vertelsituatie ontstaat die aan de modernistische veelheid van perspectivering vreemd is, ligt aan de geestelijke beweeglijkheid van Eva zelf, die denkend en voelend het veranderlijke karakter van haar werkelijkheid ervaart. Formeel worden de verschillende perspectiveringen door de hoofdpersoon ondersteund door het wisselende gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden ik, jij, zij. Schreef Ter Braak in zijn recensie nog over *onlogische overgangen in de compositie*. Hannevrie Postma probeert in haar analyse van *Eva* aan de wisseling van persoonsvorm een betekenis constituerende functie toe te kennen. De voornaamste functie van de tweede persoon is volgens haar de poging van Eva om afstand tot zichzelf te nemen en tot een *objectievere kijk op haar gedachten te komen*. Het verschil tussen 'ik' en 'zij' (waarop de opmerking van Ter Braak betrekking heeft) verklaart Postma als volgt: *De eerste persoon wordt vaker gebruikt, naarmate Eva zich van haar eigen identiteit beter bewust is. Zolang ze een kind is, dat nog weinig zelf heeft uitgedacht, lezen we 'ze'.*

Carry van Bruggen maakt spaarzaam gebruik van de ironie als een doeltreffend wapen waarmee absolute waarheden worden bestreden door modernisten. Wanneer Eva haar gedachten onder woorden tracht te brengen, zijn deze nog niet volledig geordend. De verbalisering kost moeite, de zinnen kunnen niet altijd worden afgesloten en eindigen vaak met puntjes. Taal wordt als niet toereikend beschouwd. Bovendien neemt Eva de morele gevolgen van haar denkresultaten telkens in haar overwegingen op. Daardoor bereikt zij niet de afstand die voor een gedecideerd gebruik van de ironische toon de voorwaarde is. Het proces van zelfkennis is in volle gang en voor zelfironie is het moment er nog niet. – Toch is de ironie in *Eva* niet afwezig. Wij komen deze tegen wanneer Eva weet, of in ieder geval duidelijk aanvoelt, dat de afstand tot een bepaalde persoon onoverbrugbaar groot is. Dit inzicht maakt dat zij in staat is die afstand onder woorden te brengen. Zij overweegt om bij Ernestien te gaan wonen en ironiseert in haar gedachten de slogans die het leven van haar nichtjes bepalen: *En als ik nu bij jou zou komen in het lichte, frisse huis, waar niet overal modeplaten en knippatronen liggen, en lapjes en kantjes, en 'keus maken' en 'dit wordt tegenwoordig veel genomen'.*

In het gesprek aan zee typeert Eva een huwelijksrelatie op ironische wijze. Hierbij komt het ironiesignaal voornamelijk tot stand door de constructie: syntactisch parallelisme en semantische antithesen, die het vaste en onveranderlijke patroon van deze relatie onderstrepen: *Zij en haar man verfoeien elkaar in het licht en ze omhelzen elkaar in het donker*. De mislukte relatie tussen Ebner en Anna maakt dat Ebner een antwoord formuleert, dat – juist doordat hij Anna haast uitbundig gelijk geeft – een ironische dimensie krijgt: *Ja, Anna, je hebt gelijk, het zijn allemaal heel gewone gebeurtenissen, ik zie het nu wel in, maar voordat je het zei, leek het mij ineens zo wonderlijk...*

Ironisch is Eva ook wanneer zij dat waar het eigenlijk op aankomt, niet wil uitspreken. Het geluk dat zij voelt door van Ben te houden, brengt zij – angstig een concreet-alledaagse situatie boven een sterk emotionele verkiezend – zo onder woorden: *Elke dag opnieuw ben ik gelukkig, omdat ik geen taartjes krijg*.

Ironie ontstaat ook door het bij elkaar brengen van twee verschillende intenties, die Eva tegenover Ben heeft: het iets van hem willen leren én het als meisje mooi voor hem willen: *Hij zal mij allerlei boeken lenen! En dit is ook alweer een zo gelukkig toeval – dat ik aan zijn linkerkant ben gaan staan. Want anders zag hij nu die gedrochtelijke rode pukkel naast mijn neus*.

Het ironische aspect is in *Eva* niet als dominante taalfiguur aanwezig.

Is Carry van Bruggen in het primaire semiotische circuit van het modernisme in Nederland opgenomen? De invloed van haar essayistische geschriften op Menno ter Braak laat er geen twijfel over bestaan. Deze herkenning strekt zich in Ter Braaks recensie ook tot *Eva* uit. Het ligt voor de hand dat Ter Braak begint de roman met andere vrouwenromans te vergelijken. Het verrast niet dat deze vergelijking in het voordeel van *Eva* uitvalt.

Hierna formuleert de modernist Ter Braak zijn criterium dat over de gelijkvormigheid van de code beslist: *Het is een taak, die niet het begrip, maar de mens raakt, om het zuivere beeld van de in laatste instantie 'bewusteloze' kunst op te trekken op het fundament van een genadeloos intrinsiek bewust-zijn:*

CARRY VAN BRUGGEN HEEFT ZICH IN EVA
AAN GEEN ENKELE CONSEQUENTIE VAN HET DENKEN ONTTROKKEN.

TER BRAAK ZIET EVA ALS EEN VOORTZETTING VAN HET PROME-
THEUS-PROBLEEM. *Zij heeft het begrip ontdekt als het klein is, in zijn jeugd, maar ook wanneer het de mooiste volwassen dromen doorkruist.* Specifiek voor de vrouwelijke bewustheid is volgens Ter Braak dat deze *alleen in een vrouwelijke synthese met het leven der zinnen [...] kan blijven leven.* Eva heeft het bewijs geleverd dat *die specifiek vrouwelijke synthese geenszins, zoals men beweerd heeft, een ontkenning der bewustheid behoeft te zijn.'*

Ten slotte geeft Ter Braak ook aan wat met de genadeloze bewustheid bereikt kan worden en wat Carry van Bruggen ermee heeft bereikt: 'Eva' is een pessimistisch boek, in de beste zin, [...]. Als de grote pessimisten is Carry van Bruggen, zonder zich van teleurstelling en ontnuchtering los te maken, boven de teleurstelling en de ontnuchtering uit.

Elisabeth Marie Helene Emilie Ibsch † 2013
Hoogleraar algemene literatuurwetenschap VU Amsterdam (1976-2000).

DING AN SICH – DING FÜR MICH

HET AANGEBOREN DENKVERMOGEN ZORGT ervoor dat de werkelijkheid slechts *geïnterpreteerd* wordt. Het *Ding an sich*, de wereld zoals hij *echt* is, kunnen we volgens Immanuel Kant niet kennen. Wij kennen alleen de *Dinge für mich*. Dit gaat over hoe wij de wereld en alle dingen *zelf* ervaren. En dat is een *subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid*. Het denkvermogen is vergelijkbaar met de wijze waarop een roze bril de waarneming beïnvloedt en *kleurt*. In *David*, hoofdstuk 7 in *Eva*, komt het nieuws naar buiten dat David is gestorven. In gesprek met Heleen komt Eva terug op de fictieve Theo: *Ik heb nu nog wel moeite om te geloven dat Theo nooit heeft bestaan. Misschien dachten we ons hem helemaal verschillend, David en ik... Stromen in mij, stromen in hem, waaruit Theo werd gevormd. Een oude hersenschim. Das Ding an Sich!* Het *modernistisch* gedachtegoed is hier opvallend. Het besef dat Eva en haar tweelingbroer wellicht een volstrekt ander beeld hadden van iemand die uit dezelfde woorden bestond, is *taalscepticisme*. Dat Theo gevormd is uit interne stromen van Eva en Theo is de weergave van W. James' *stream of consciousness*.

Das Ding an sich is filosofisch het verschil tussen de *zintuiglijke waarneembare werkelijkheid* en het *werkelijke an sich*. Voor Eva is Theo het werkelijke (*Das Ding an Sich!*), maar zij en haar tweelingbroer kunnen hem alleen waarnemen aan de hand van hun subjectieve menselijke blik, waardoor Eva nooit kan weten óf en in welke vorm Theo bestaat.¹

¹ VGL. Martijn van Bruggen in *Jong Neerlandistiek*, 1 juli 2022.

De vraag wat literair is

IN HET MODERNISME in de Europese letterkunde stellen Douwe Fokkema en Elrud Ibsch vast, dat schrijvers als Proust, Gide en Joyce nooit in hun onderlinge verband zijn bestudeerd. Ze vinden dat een onbevredigende situatie en doen daarom zelf een poging. In de inleiding definiëren ze hun begrip *Modernisme*. Vragen over de literaire codes—*De eerste*

lezers zijn de noodzakelijke tegenspelers van de schrijver in diens poging om een nieuwe code te introduceren—de eeuwigheidswaarde in de literaire thematiek, het verschil tussen de ervaringswereld van de lezer en die van de tekst en de eeuwige kwestie: *wanneer is een tekst literair?* Het doel van de auteurs is geen literatuurgeschiedenis te schrijven, maar het *Modernisme* in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland te karakteriseren. Daartoe wordt het werk geanalyseerd van Joyce, Virginia Woolf, Larbaud, Proust, Gide, Svevo, Robert Musil, Carry van Bruggen, E. du Perron en Thomas Mann. Uitgever is *De Arbeiderspers*, f 44,50.

NIEUWSBLAD VAN HET NOORDEN 19-07-1984

Discussies

Bevoegd tot een oordeel over deze poging ogenschijnlijk 'onplaatsbare' auteurs onder één dak te brengen acht ik mij niet. Wel lijkt het waarschijnlijk dat het *Modernisme* in de Europese letterkunde een interessant bewijs is van de levensvatbaarheid van de vergelijkende literatuurwetenschap. En een onuitputtelijke bron voor toekomstige discussies.—De Leidse hoogleeraar Ton Anbeek heeft in *Vrij Nederland* (23-6) daartoe al een aanzet gegeven. Naast bewondering voor de opzet plaatst de neerlandicus vraagtekens achter de *modernistische etikettering* van Carry van Bruggens *Eva* en E. du Perrons *Het land van herkomst*. Ik denk dat Ibsch en Fokkema de komende tijd herhaaldelijk de pen ingejaagd zullen worden.

PETER BLOM

2024

Elrud Ibsch

ZONDEBOEK OF VERZOENING

**Menno ter Braak, Carry van Bruggen
Johan Huizinga, Thomas Mann
Robert Musil, Friedrich Nietzsche**

over nationalisme

BIBLIOGRAFIE

Benda, Julien, 1935. *L'Écrivain et le politique*. ¶ Braak, Menno ter, 1949-1951. *Verzameld Werk*. ¶ Bruggen, Carry van, 1915. 'Humor en Idealisme'. ¶ 1974. *Prometheus*. ¶ 1980. *Hedendaags fetisjisme*. Bulhof, Francis, 1980. Over 'Politicus zonder partij' van Menno ter Braak. Dunk, H. von der, 1970. *Zum Problem des Nationalismus in Europa*. 1990. *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*. ¶ Fokkema, Douwe en Elrud Ibsch, 1984. ¶ Gide, André, 1958. *Romans, récits et soties, œuvres lyriques*. ¶ Hermans, Willem Frederik,

1967. *Mandarijnen op zwavelzuur*. Hitler, Adolf, 1982. *Mijn Kamp*. Huizinga, J., 1935. *In de schaduwen van morgen*. Musil, Robert, 1978. *Der Mann ohne Eigenschaften*. Musil, Robert, 1978. *Essays und Reden*. ¶ Nietzsche, Friedrich, 1980. *Sämtliche Werke*. ¶ Oudvorst, A. F. v. 1991. *De verbeelding van de intellectuelen*. ¶ Shattuck, Roger, 1984 [1960]. *The Innocent Eye. On Modern Literature and the Arts*. ¶ Vegesack, Thomas von, 1989 [1986]. *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968*.

©

DBNL (KB, nationale bibliotheek)

Forum der Letteren, Leiden

Smits N.V. drukkers-uitgevers, Den Haag

Erven Prof. dr. E. (Elrud) Ibsch

Vrije Universiteit Amsterdam

MODERNISTISCH ANTIDETERMINISME

HET NATIONALISTISCH GEDACHTEGOOD LEGT DE NADRUKE OP GELIJKSOORTIGHEID EN BIOLOGISCH DETERMINISME. DAT RIJMT NIET MET DE PLAUSIBELE ARGUMENTEN VAN MODERNISTISCHE DENKERS EN SCHRIJVERS. De kritiek op het positivistische wetenschapsideaal met determinerende aspecten laat geen ruimte voor de *subjectieve ervaring*, het kenmerk van het modernistische denken. Er geen weg terug naar de *romantische transcendentie* omdat hun kritiek voortkwam uit de bestudering van *rationele critici* als David Hume, Ernst Mach en de vroege Nietzsche. Robert Musil in *Der Mann ohne Eigenschaften*:

Niets, geen zelf, geen vorm, geen enkel principe is zeker. Alles ondergaat een onzichtbare en nooit rustende verandering. In de toekomst ligt meer onstabiel dan zekerheid. Het heden is niets anders dan een voortdurende onontloken hypothese.

NIETZSCHE HAD IN *JENSEITS VON GUT UND BÖSE* de menselijke en hypothetische constructie van 'natuurwetten' onder woorden gebracht. Dit klopt met Ernst Mach: wetten zijn niets anders dan de economische verwoording van unieke waarnemingen en berekeningen. Modernisten met hun waarnemingsgebonden karakter van *wetmatigheden* snappen dat zo'n intellectuele operatie niet makkelijk is.

Het is moeilijk voor te stellen dat een insect of vogel een totaal andere wereld waarneemt dan wij. De vraag over het waarheidsgehalte van beide waarnemingen is volkomen zinloos. Er zou dan met een niet-bestaande schaal gemeten moeten worden. De vanzelfsprekende bond tussen woord en idee is door de modernisten verlaten. Nietzsche: De vraag naar een adequate vorm van expressie is onzinnig. Het is de aard van taal als uitdrukkingmiddel om alleen een relatie uit te drukken. Taal en taaluitingen is de kunst om met metaforen om te kunnen gaan: We denken dat we iets over de dingen zelf weten als we het hebben over bomen, kleuren, sneeuw en bloemen. Toch hebben we niets anders dan de metaforen ervan die helemaal niet overeenkomen met de oorspronkelijke wezenskern. Woorden hebben geen stabiele betekenis, ze zijn afhankelijk van spreker en context.

Carry Van Bruggen voert in haar *Hedendaags fetisjisme* de *Sprachkritik* in. Zij bekritiseert het taalgebruik met versterkte woorden en vastgeroeste betekenissen en is er van overtuigd dat zij het recht en de vrijheid heeft hertegen in verzet te komen. De mystieke samenhang die sommigen tussen klank en zin veronderstellen, beruist volgens haar op een vergissing, evenals het verband tussen *volksaard en taal*. – Naast taalkritiek bevat *Hedendaags fetisjisme* gedachten over perspectivische oordelen die Carry van Bruggen *vooroordelen* noemt.

*De zonde tegen de Heilige Geest begint waar mensen instincten, voorkeur, tegenzin en ononderzochte vanzelfsprekendheden opblazen tot een oordeel, tot een wetenschappelijk standpunt en daarvoor respect opeisen. Idealisering van de landstaal, nationalisme en dogmatiek zijn kwalijk. – Vóór het verschijnen van Prometheus heeft zij in een rede de humorist en de idealist met elkaar geconfronteerd. Voor de humorist is elk ideaal betrekkelijk, ontoereikend, kortstondig, eenzijdig, altijd en op te heffen door een tegenstrijdige maar gelijkwaardige andere waarheid of ideaal. Aan het begin van Prometheus culmineert dit inzicht in het aforisme *De enige realiteit is het contrast*. – Twijfel is geen tobberigheid of onveiligheid maar creativiteit. De subjectieve tijdservaring is een vertelwijze in Prousts *A la Recherche du Temps Perdu* en Thomas Manns *Zauberberg*. De hypothese als denkprincipe overstijgt hier het beperkende denken van realisme en naturalisme.*

MENNO TER BRAAK EN HET NATIONAAL-SOCIALISME

DE UITSPRAAK: *Want alle gebeurtenissen in het leven der volkeren zijn geen toevaligheden, maar zijn natuurnoodzakelijke uitvloeisels van de wil tot instandhouding en vermeerdering van ras en soort is afkomstig uit Mein Kampf dat door Menno ter Braak aandachtig is bestudeerd. Er zijn twee bronnen die Ter Braak tot reacties hebben gedreven en die elkaar in geen enkel opzicht verdragen. De eerste is Carry van Bruggen als inspiratiebron voor modernistisch denken en waarmee hij zich kon identificeren en de tweede is Adolf Hitler (Mein Kampf) als incarnatie van nationalistisch determinisme dat hij wilde bestrijden.*

IN POLITICUS ZONDER PARTIJ MELDT TER BRAAK ZIJN SCHATPLICHTIGHEID **L**AAN PROMETHEUS: *Ik weet dat ik tegenover dit boek nooit ondankbaar zal zijn [...]. Ik zag hier een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken, die persoonlijk groepeerde wat in mijn academische hersens chaotisch door elkaar lag; hier organiseerde iemand, hier deden de parolen 'individu' en 'collectiviteit' de enige plicht die men van parolen kan vergen: zij waarschuwden de lezer dat hij van het begin tot het eind partij moest zijn. En zo wás ik partij, zonder restrictie.*

Politicus zonder partij staat in het teken van de invloed van Carry van Bruggen – waarbij Ter Braak en Van Bruggen op Nietzsche reageren. *Van oude en nieuwe christenen* en *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* uit 1937 markeren het punt waarop Ter Braak de uiteenzetting met *Mein Kampf* en in het verlengde daarvan met Rosenbergs *Der Mythus des 20. Jahr-*

hundreds aangaat. De modernistische achtergrond van zijn denken is daarmee niet verdwenen, het tekent Ter Braaks bestrijding van het nationaal-socialisme zoals bij Thomas Mann en Robert Musil.

In *Politicus zonder partij* overheerst de afrekening met taalpatronen. Ter Braaks uitspraak: 'Woorden moet men altijd terug kunnen nemen; wie aan woorden kleeft, bewijst aan voorlopige eindtoestanden absolute waarde te hechten' is een variatie op Van Bruggen. Zijn gevoel voor humor verraadt de tekstuele relatie met Carry van Bruggen: *In godsnaam, verlies het tegendeel niet! Verwerp Spinoza niet, omdat hij geen Dostojevski was!* In *Politicus zonder partij* heeft Ter Braak zoals in *Het carnaval der burgers* en *Démasqué der schoonheid* het ontmaskeringsprocédé toegepast, de nuance boven de resultaten geplaatst, om zich aan het einde van het essay af te vragen: Hoever gaat iemands humor, waar begint iemands ernst? Je kunt *Politicus zonder partij* 'Fröhliche Wissenschaft' en modernistisch noemen.

In het werk na *Politicus zonder partij* is de 'late ernst' die Ter Braak aan *Pascal en Dostojevski* bindt en die een andere kant is van de verst doorgedreven humor ten volle aanwezig. – Ter Braak deed *Mein Kampf* niet af als het belachelijke maakwerk van iemand die sociaal en intellectueel niet meetelde. Zijn analyse heeft niets relativerends. – In *Van oude en nieuwe christenen* benoemt hij het moment waarop de kritiek op het positivistische wetenschapsideaal twee kanten uit kent: naar de modernistische scepsis of naar de belofes en het geloof van fascisme/nationaal-socialisme: *Want wie door de wetenschap met haar systeem van onweerlegbaarheden is ontgoocheld zonder gevoelig te zijn voor de scepsis die op de ontgoocheling volgt, is toegankelijk voor wat in de praktijk realisme en in de sfeer der theorie humbug heet.* Ter Braak diagnosticeert half verteerd katholicisme in *Mein Kampf*: 'Dus vandaag geloof ik dat ik handel in de geest van de almachtige Schepper: door mezelf tegen de Jood te verdedigen, vecht ik voor het werk van de HEER. In zijn retorica bedient Hitler zich van het antichristidivom dat interfereert met het biologisch-racistisch determinisme. Ter Braak constateert dat in het concept völkisch de componenten ras en religie samenkomen: *Een nationale staat zal eerst en vooral het huwelijk moeten verheffen boven het niveau van permanente raciale schaamte, om het te kunnen wijden als een instelling die wordt opgeroepen om beelden van de HEER voort te brengen en niet als een misgeboorte tussen mens en aap.*

Ter Braak erkent de onvermijdelijkheid en superioriteit van de democratie, al kan hij zich voor het democratische gelijkheidsideaal moeilijk een evenwichtige positie voorstellen. Het in *Volk en Vaderland* verschenen beeld van een arbeidersgezin naast dat van een graaf met het onderschrift: 'één ideaal verenigt arbeider en graaf' bestempelt hij als holle romantiek. De gelijkheid op grond van *volksgemeenschap* is voor hem een uiting van ressentiment en hunkering naar het verleden. De *democratische gelijkheid* ziet af van *misleidende decors* en de mogelijkheid van *zelfreflectie*.

Tien jaar eerder had Carry van Bruggen in *Hedendaags fetisjisme de nationalistische groepering* als ontoereikend beschreven. Het 'orakelen' over landaard en volkskarakter is onwezenlijk en zal geen eenheid te scheppen: *Laat de Engelse jurist praktisch, de Franse pragmatisch, de Duitse abstract, de Joodse talmoedisch zijn – het verschil tussen een man met juridische en zijn zus met speculatieve aanleg reikt al dieper*. Indelingen naar beroep, aanleg en smaak zijn wezenlijker dan nationalistische: *De onmiskenbare waarheid dat er tussen 'landgenoten' van verschillende aanleg, tussen motorblitz en dichter, Verkade-meisjes en non niet de geringste band bestaat wordt eenvoudig genegeerd*.

Kwalificaties waarmee nationalisme en rassentheorie als 'holle romantiek', 'fictie', 'ge-orakel' en 'zelfverheffing' overtuigden niet. De solidariteit van de *Entrechtung* als 'uitkomst' van de verdragen van Versailles, weegt zwaarder. Wanneer Huizinga in zijn boek *In de schaduwen van morgen* vaststelt dat de *ras-these altijd vijandig is, altijd anti* en dit interpreteert als een *slecht teken* voor een leer die zich voor wetenschap uitgeeft, raakt hij het punt van waaruit de theorie haar aanhang zag groeien.

Huizinga stelt wel de cultuurwetenschappen met hun gevoeligheid voor bindingen aan *volksaard* en *landsgrenzen* verantwoordelijk voor de *nationale insnoering*: 'De natuurwetenschap is tot dusver nog internationaal'. Ze is in staat tot 'steeds groter scherpte van oordeel', terwijl de cultuurwetenschappen een voorliefde vertonen voor begrippen als 'visie', 'introspectie', *Wesensschau*, 'synthese' en er niet voor terugdeinzen van de wetenschap 'geslepen zwaarden' te eisen in plaats van waarheid.

Ter Braak is de kroongetuige in de discussie. In grote lijnen kan hij het met Huizinga's diagnose eens zijn, hoewel hij natuurlijk de geringe waardering van de historicus voor de kunst niet kan delen. ♦

EVA WAS IN 1927 DE TIJD AL VOORUIT, NOG STEEDS IS HET EEN VAN DE MOOISTE ROMANS DIE DOOR VROUWEN GESCHREVEN ZIJN.

Carry van Bruggen's visie: *Literatuur is bij mij geen métier maar een spontane uiting...* Wat zij vanaf *Heleen* beschreef was de innerlijke werkelijkheid van haar vrouwelijke hoofdpersoon. In *Heleen* wordt auctoriaal verteld, óver Heleen – terwijl *Eva* een *stream-of-consciousness*-roman is, in het *présens* (O.T.T.) gepresenteerd vanuit Eva zelf. Carry van Bruggen noemt in *Prometheus* geen Joyce, geen Proust, geen Virginia Woolf als schrijvers die zij gelezen heeft, hoewel *Eva* veel overeenkomst vertoont. Ook wat het perspectief betreft is *Eva* bijzonder. Ik- jij- en zij-presentatie wisselen elkaar af. Mogelijk heeft ze Emant's persoonlijke roman *Inwijding* gezien. Annie Romein schrijft dat Van Bruggen de enige is die zich mij weet te houden van de bewustzijnsverenging die met het psychologisch realisme in de vrouwenroman optreedt. We zouden aan de veelzijdige beweeglijkheid en aan de humor van Carry van Bruggen's geest te kort doen wanneer we haar als teleurgestelde *frauenrechtlerin* voorstellen.

Eva wordt zo niet als autobiografisch dan wel als vrouwenboek of mensenboek beoordeeld. Aan het kúnstwerk *Eva* is werd geen aandacht besteed. – H. A. Gomperts beschouwt *Eva* als materiaal dat tot beter begrip kan leiden voor de schrijfster van *Prometheus*. Hij noemt *Eva* haar laatste autobiografische boek, haar afrekening, haar biecht.

Eva is opgebouwd uit acht op zichzelf staande hoofdstukken die samen 22 jaar uit het leven van de hoofdpersoon 'vertellen'. Per hoofdstuk krijg je een bepaalde tijdsperiode te zien die als nu wordt gepresenteerd. Daarnaast komen in elk hoofdstuk herinneringen en bespiegelingen voor. – De bespiegelingen staan in jij-perspectief. Dit geeft *Eva*'s gedachten een algemenere waarde en wordt ook gebruikt bij een objectivering. Zo staat er je in een samenspraak van *Eva* tot zichzelf. De tweede persoon wordt gebruikt wanneer *Eva* algemene dingen denkt die niet aan het nu of een specifiek verleden gebonden zijn en wanneer ze afstand neemt tot zichzelf voor een objectievere kijk op haar gedachten.

De herinneringspassages zijn herkenbaar aan het gebruik van het *präteritum* (o.v.n.) als *verhaaltijd* (tijd v.h. w.w.). De overgangen tussen 'nu' en herinnering zijn alleen vanuit *Eva* te begrijpen, er wordt niet uitgelegd waarom ze zich iets herinnert. Zintuiglijke waarnemingen spelen vaak een rol bij het voor de geest halen van een herinnering. Dit alles krijgt de lezer via *Eva*'s bewustzijn te zien: er is in de roman geen spoor van een verteller te vinden; er wordt getoond. *Eva* toont wat zij denkt, voelt en meemaakt. Aarzelend denken komt door stippeltjes (...) tot uiting.

ZO KAN EVA GEKARAKTERISEERD WORDEN ALS EEN *STREAM-OF-CONSCIOUSNESS* ROMAN, IN HET NU VANUIT EVA, IN EEN DIRECTE EN INDIRECTE INNERLIJKE MONOLOOG. Dat was in 1927 uitzonderlijk. De illusie van tijddekkend vertellen moet worden gewekt. De lezer volgt Eva's bewustzijn, in de verwachting dat niets van wat er 'gebeurt' of van wat zij 'ziet', zal worden overgeslagen. Het is onmogelijk om álles uit de fictionele 'werkelijkheid' te tonen. Hoe lost Carry van Bruggen dit op? Vaak doordat Eva zich iets herinnert, of nadenkt. De techniek die bij uitstek wordt gehanteerd om de illusie van werkelijkheid en tijddekkende presentatie niet te verstoren, is het gebruik van de tweede persoon. – Een voorbeeld. Eva maakt een treinreis van de stad waar ze werkt naar huis. Die treinreis wordt in één bladzij weergegeven, dus treedt er *Raffung*, verteltijd op door een jij-passagie. Het jij-perspectief wordt ook gebruikt om moeilijkheden die horen bij een presentatie van binnenuit, op te lossen!

Over het jij-perspectief in Eva is nooit een opmerking gemaakt. Omdat naast je ook ik en ze wordt gebruikt, is dat geen probleem. Er komen wel curieuze overgangen voor maar die vallen nauwelijks op. Aan het gebruik van de verschillende persoonlijke voornaamwoorden is in jij-romans nooit aandacht besteed. De lezer merkt in elk hoofdstuk hoeveel tijd er verstreken is. Van Bruggen informeert hierover zorgvuldig. Bepaalde gegevens worden in Eva alleen verstrekt wanneer het Eva zo uitkomt. De lezer weet niet met wie zij vrijt in de tuin. Pas later blijkt het Herman geweest te zijn waarover al voor de vrijsceñe gesproken was. Door het uitsstellen van informatie beweegt Van Bruggen de lezer om nieuwsgierig (wellicht ongeduldig) door te lezen: er wordt spanning gewekt. Zo wordt een lastige compositie omgebogen tot een pluspunt. Aan zo'n spanningselement bestaat in Eva wel behoefte. Er gebeurt vrijwel niets, er is weinig actie. De belangrijke gebeurtenissen in Eva's leven 'hebben plaats' tussen de hoofdstukken in. Zo is er bij Eva's relatie met Ben geen spanning in de trant van 'krijgen ze elkaar': aan het slot van *Meidag* zien we een eerste, schuchtere toenadering en in *De nacht* zijn ze getrouwd. Hier ligt een *Unbestimmtheitsstelle* die van belang is: op het moment dat Eva met Ben trouwt weet ze niet waarom ze dat doet, omdat ze nog niet weet wie ze zelf is. De roman onthult hoe Eva zich als vrouw ontwikkelt en hoe zij gaandeweg tot een besef van haar eigen identiteit komt – en hierin ligt het belangrijkste spanningselement van deze roman.

Eva bestaat uit afzonderlijke fragmenten, toch is de roman een eenheid door de herhaling van motieven. Zoals het motief seksualiteit, waarvan keer op keer de mooie en lelijke kanten gecontrasteerd worden, in elk hoofdstuk op een andere manier.

DE LELIJKE KANT IN DE NIEUWE EEUW ZIJN DE STALDEUREN – DE ONBEZOEDELDE KANT ZIET EVA IN HAAR RELATIE MET DE OUDERE LERAAR. Deze relatie overwint de andere: Kol Nidrei. Alle geloften: Niets lelijks meer... In 'Naar huis vinden we aan de ene kant de verhalen van Andy, en ook het schandaal met Rebbe Snoek; aan de andere kant de bijna lichamelijke relatie met Andy die in onschuld wordt beleefd.

In 'Stemmen' is de tegenstelling de lichamelijke verhouding met Herman die ze veracht en niet kan weerstaan; 'mooi' is de relatie met Wim: 'Hij trekt haar overeind, ze leunt even tegen hem aan, ruggelings... ze sluit haar ogen... en zijn handen glijden over haar borst... en ze drukt... zo zacht... In het vierde hoofdstuk kan aan de 'verkeerde kant' het schandaal van het schoolhoofd worden bijgeschreven die fataal in de ban van de werkster raakt. Zij wordt bevrijd door een oogcontact met een oudere man. In 'Meidag' wordt haar innerlijk conflict getoond als zij zich afvraagt waarom ze Ebner een oorveeg zou moeten geven als hij haar kuste – niet helemaal voor niets wordt verweten dat ze een flirt is. In 'De nacht staat het huwelijk aan de 'goede' kant, tegenover de schaamte die ze voor haar vriend de arts voelde.

De vormen van schaamte worden illustratief begeleid door Ellen en Johannes Viator. In 'David' staat schaamte, bijna-ontrouw en homoseksualiteit tegenover wat Eva dan denkt dat de enige zuivere relatie is: die met de kinderen.

Aan zee geeft een verzoening tussen alle aspecten van seksualiteit in de relatie met de man die ze twintig jaar eerder ontmoette. Voor het eerst merkt Eva dat er geen conflict hoeft te zijn, en vindt ze evenwicht: 'en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van de beide wegen heb ik tot het einde kunnen gaan.' Herinneringen aan de staldeuren en de leraar, aan Melhade in de tuin, aan Ben en haar vrienden, David, alles keert nu terug zodat Eva het kan passen in één samenhangend patroon.

Eva's groei naar inzicht besluit met 'Het einde van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van den dood. Zo zijn einde en begin vervlochten tot een gestructureerd geheel.

Eva verdient gelezen en herlezen te worden.

ZELFMASKERING NOEM IK EEN BIJZONDERE WIJZE VAN ZELFWEERSTREIVING. Zelfweerstreving moet uit het *erkennen* van het ENE en het *beseffen* van het VELE begrepen worden.¹ Dit is in *Prometheus* toegelicht dat uit het begrip *zelfweerstreving* is opgetrokken. Voor *Hedendaags fetisjisme* volstaat de samenvatting:

Op grond van de identiteit van AL-ZIJN en NIET-ZIJN kan het ABSOLUTE alleen door zelfdoorbreking tot zelfonderscheiding in de zin van zelfbewustzijn komen. De zelfonderscheiding creëert het afzonderlijke.

DAAROM:

Er is geen ander zijn dan anders-zijn.

Er is geen ander willen-zijn dan anders-willen-zijn.

Levensdrift is onderscheidingsdrift.

DE ERKENNING VAN HET ABSOLUTE IS DE ZELFERKENNING VAN HET ABSOLUTE. De menselijke drang naar het ABSOLUTE is de drang van het ABSOLUTE naar zich zelf. De volmaakte zelfinkeer van het ABSOLUTE is, in de opheffing van alle verschillen, de volmaakte zelfopheffing, het AL-ZIJN en het NIET-ZIJN hetzelfde.

Voor zover het ABSOLUTE (zich in) het afzonderlijke zoekt te behouden, wordt zelfinkeer weerstreefd.

Deze dubbele drang, het naar zelfinkeer toe en van zelfinkeer af streven van het ABSOLUTE is de zelfweerstreving.

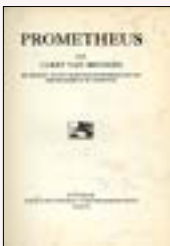
Het streven naar zich zelf van het ABSOLUTE is het streven naar het ABSOLUTE.

De mens zoekt het ABSOLUTE in de 'synthese' d.i., in de samenvatting, de opheffing van de verschillen, van de discriminatie.

Tegelijk is door de zo-even ontwikkelde formule (*er is geen ander zijn dan anders-zijn*) de distinctie zijn bestaansgrondslag. Zo ontwikkelt zich een tweede formule naast de eerste:

Onderscheidingsdrift is levensdrift.

Eenheidsdrift is doodsdrift.²

1 WEERSTREIVING, zich keren, ingaan tegen, weerstand bieden, zich verzetten, afwerend, tegenwerken.

STREVEN: zich oprichten, -toeleggen, strijden, ijveren / verzet, tegenstand.

2 Openingswoord uit *Hedendaags fetisjisme*.

NU ZAL HET WELDRA WEER EEN JAAR GELEDEN
WEZEN, DAT HIJ VIEL, JACOB ISRAËL, MIJN BROER.

Tot flauwe echo's zijn ze geworden, uit een verleden dat soms al ver
lijkt, de vele betuigingen: hoe jammer het was dat hij zo jong en zo
gewelddadig sterven moest. Het leek zo wreed en onnatuurlijk. Maar
nu het zo is... waar is het verschil tussen 40 en 80, tussen niet meer te
zijn en nooit geweest te zijn?

Dan, het gewelddadige van zijn einde. Ik heb dat toch al vrij
gauw in harmonie met zijn leven kunnen voelen. Hij paste

niet bij de mensen en daarom hebben ze hem uit hun midden, uit hun wereld ver-
wijderd. Om twee dingen was het dat hij niet bij hen paste. Het eerste dat hij veel te
veel gaf, het tweede dat hij veel te veel vorderde.

Nooit in mijn leven heb ik iemand gekend, in wien de 'sense-of-property' zo volkom-
men ontbrak als in hem. De minste vleug, de flauwste schijn van liefde, vriendschap
of maar wederzijdse ingenomenheid was hem kostbaarder dan het kostbaarst bezit.

Tot het scheppen, bevestigen, bestendigen van liefde, vriendschap of maar ingeno-
menheid zou hij zijn mooiste, zijn beste weggegeven hebben. Wilden we dat een
geschenk, een boek, ook wezenlijk van hem zou zijn, dan schreven we erin: 'Dit
mag niet weggegeven worden.' Niet om hem te dwingen het te behouden, maar om

anderen te dwingen het af te wijzen! Zo gaf hij zijn geld, zijn tijd, zijn nachtrust,
zijn grote, vele talenten – altijd meer aan mensen dan aan idealen, aan geïdealiseerde

mensen, om met hen in die atmosfeer van liefde, vriendschap, toegenegenheid, die
hem onontbeerlijk was, te mogen ademen. Tegen elke evidentie in, tegen beter
weten in. Wat kunnen de mensen daarvan begrijpen? De mensen en de wereld van Al

te goed is humans gek, van Les bons comptes font les bons amis, van Handel scheidt vriend-
schap en Zaken vóór het misje? – Wij hoorden die dingen al in onze jeugd en ze deden
ons beiden pijn; hij bleef ze daadwerkelijk loochenen en leefde ertegenin. Hebben

niet zijn felste vijanden zijn belangeloosheid luid geprezen? Dat hij werkte voor
anderen en zelfs geen kosten vergoed wilde, toen hij nauwelijks leven kon. De wel-
lust van het geven werd verhoogd door de ontbering. Maar de wereld weet dat niet

en zelfs de bevoordeelden, de begiftigden stoot het vaak af. Want het is immers niet
normaal. Velen heeft hij vervreemd door te snel en te veel te willen geven. – Ande-
ren door wat hij van ze eiste. Niets minder toch dan zijn eigen belangeloosheid, zijn
eigen geëxalteerde toewijdingsdrang! Maar die anderen waren 'normaal' – zowel in

het geven als in het eisen. Brave partijgenoten, plichtgetrouwe ambtenaren – geen heiligen en geen martelaars. Evenmin eeuwig hongerenden naar liefde, vriendschap, toegenegenheid. Tegenover een machtige, praktische, daadkrachtige organisatie moest dat gestadig eisen van zuiverheid en volmaaktheid tot onredelijkheid worden. Een ontkennende minderheid alleen vermag idealen zuiver te houden, een bevestigende meerderheid nooit. Deugdzaam sterven is mogelijk, deugdzaam leven een ongerijmdheid. 'Nee' kan soms idealistisch, 'ja' moet altijd opportunistisch zijn. De machthebbende meerderheid weet dat. Gedreven tot de Daad in een wereld waar de Daad boven alles waardevol heet, voelen haar leiders en leden innerlijk het best wat ze prijsgeven moesten en dagelijks prijsgeven moeten. Ze willen van een dromer niet horen hoezeer ze verbloemen, bewimpelen, verzwijgen, verfraaien, hoe ze dagelijks meer opportunistisch water mengen door hun idealistische wijn. En als die dromer van een bijna demonische scherpzinnigheid blijkt, vlijmend-geestig, onvermoeid, nooit aflatend, zelf een toonbeeld en voorbeeld van belangeloosheid...

ZE HEBBEN HEM HET ZWIJGEN OPGELEGD, ZIJN VIJANDEN. Vaak vroeg ik mij af of zijn medestanders hem beter begrepen, de man die hen teveel gaf en teveel eiste van anderen. Men begrijpt in deze wereld op z'n best de brave partijgenoot, de plichtgetrouwe ambtenaar die inderdaad niet minder plichtgetrouw is omdat hij graag zijn maandelijks loon toucheert en naar huis gaat als het vier uur slaat. In dit zo zonnige en vertederende reisverhaal toont zich vooral de man die geloofde en gaf – hij geeft enkel in haast kinderlijke zachtzinnigheid en tederheidsbehoefte. Hoe verder ook deze geboren boekenwurm, deze hardnekkige student de natuur bezag en ervan genieten kon! En ja, nu de zomertijd weer nadert – terwijl ik dit schrijf, bloeien de appels buiten mijn raam – op de verjaardag van zijn dood is het wel moeilijk troost te vinden in die wijsheid van *niet meer te zijn*, staat gelijk met *nimmer geweest te zijn*, en schrijnend wreed is de gedachte dat hij 't land en de streek die hij zo liefhad, 't land en de streek van ons beider kindertijd, nooit meer terug zal zien.¹

CARRY VAN BRUGGEN

1 Carry heeft haar broer Jacob herdacht in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven *Palestina*, verschenen nadat hij in 1924 om politieke redenen te Jeruzalem was vermoord. Jacob Israël de Haan, *Palestina*. Em. Querido, Amsterdam 1925.

HET IS NU NOG GEEN TIJD OM DIEPER BEZINNEND OVER HAAR TE SCHRIJVEN, OVER HAAR BETEKENIS VOOR DE LITERATUUR OF, BETER, VOOR HET ALGEMEEN GEESTESLEVEN VAN HAAR TIJD. HET IS GENOEG OM TE ZEGGEN DAT DIE BETEKENIS GROOT WÀS EN ÍS VOOR EEN GROTER AANTAL LEZERS EN VOOR MEERDERE LAGEN DES VOLKS, DAN SCHRIJVERS NORMALITER HIER BEREIKEN.

WAS zij niet zowel filosofisch als literair en was haar welprekendheid niet even groot als haar letterkundige gaven? Bijna 20 jaar heeft zij constant met indringende betogen, haar scherpe kritiek, haar ongelooflijk suggestieve verbeelding de aandacht vastgehouden en in de ban gehouden van haar machtig gesproken woord. Er zijn in dit eerste kwartaal van de 20^e eeuw stellig weinigen geweest die zozeer hart en verstand naar zich toe trokken en ondertussen innig het gevoel bevredigden en van duizenden het denken hebben verruimd als zij.

Op welke wijze en in welke mate kan dan later blijken. Voor nu willen wij nog even bij haar persoon vertoeven, haar levende verschijning in vroeger en later tijd, zoals wij, tijdgenoten die zagen en kenden. Al te gauw vervliegen de getuigenissen van dit persoonlijk zijn en blijft er enkel de mythe van haar leven, naast dat wezen van haar verschijning, dat in haar werken is vastgelegd. Zeker is dit het belangrijkste, maar toch, wij die een tijd lang met haar gelijk op geleefd hebben, wij kunnen ons zo snel nog niet losmaken van die uiterlijke verschijning, dat expressief gezicht met de verwonderlijk donkere ogen en gevoelige mond, haar houding, haar gang en vooral haar kindelijke lach en warme stem. Zo hebben wij haar door de jaren gekend en haar ontwikkeling aanschouwd die pas laat op gang is gekomen. Haar sterk hartstochtelijk gevoel en ontzaglijk wijde levensaanvoeling werkten verwarrend en vertragden de aanbreekende opheldering. Tot die eindelijk, en hoe vol en hoe zuiver, doorbraak onder stormen en twijfelingen van de gedachten en zich soeverein openbaarde in haar geschriften.

Was dat niet een loffelijk normaal verloop? Kwam deze sterke geest niet op harmonische wijze uit de duisternis van instinct en gevoel tot de helderheid van zelf- en wereldinzicht? Liep zo de weg van ik-zucht en egocentrisme tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het AL?

WAAROM KON DIT DAN NIET DOORGAAN? Waarom moest dit hooggestegen begrijpen, dit zuiver en helder denklicht dan zo spoedig verduisterd worden in de diepten van dat kleine Ik, dat, in zich zelf besloten, geen kosmos meer kent?

Zo is het toch gekomen en wij hebben het aanschouwd met droefheid en verbijstering. Dat het schijnbaar zo volkomene zo hopeloos snel ontluisterd kon worden, dat zelfs zo'n macht van geest en verworven gezag aantastbaar bleken door allerlei duistere al of niet bewuste neigingen die anderen ongemoeid laten.

Men kan hier het woord *heredititeit* gebruiken en zich enigermate geruïststellen in de gedachte dat het de familie was die de kiem overdroeg en zo een onveranderlijk noodlot voltrok. Dit zijn schrale waarheden, die de geest miskennen en het individu over het hoofd zien ten bate van een armtierig materialisme. Zo eenvoudig is het nooit, bij Carry van Bruggen zeker niet. Lange jaren tevoren al, beseffen wij thans, begonnen de schaduw en de verstandshelderheid te verdonkeren en vocht dit in vertwijfeling tegen die verduistering, waarin haar contact met de wereld verloren ging. En nog veel vroeger al wist zij – getuigt daarvan niet haar boek *Heleen?* – dat het leven in de twijfel een bijna onduelbaar zware last is voor hen die de vlottende leegte van het levens niet alleen bedenken, maar ook beleven.

Zo haar deze ontzaglijke waarheid was geopenbaard, wist zij ook dat daarmee het lichte leven voorbij was en Gods hand loodzwaar op haar drukte. Want zij was iemand voor wie deze openbaringen niet licht zijn omdat zij alleen hun denken belasten. Integendeel. Zij doordrongen haar hele wezen en totale leven, tot bijna alle momenten er vol van waren en haar arm menselijk gevoel geen andere uitkomst meer wist dan in zichzelf te vluchten en een eigen fictieve wereld op te bouwen. Misschien kan je zeggen, dat dit haar zwakheid was, dat zij het licht niet verdragen kon en daarom zich terugtrok in de gevaarlijke schemer van de eigen kleinere persoonlijkheid. Maar wat weten wij van deze waarden en hoe groot de persoonlijkheid moet zijn die het aangezicht van HET EEUWIGE kan verdragen?

Op den duur trok Carry's menselijkheid het niet meer, zij heeft gestreden zo lang en zoveel zij vermocht en daarna hard en bitter geboet voor haar nederlaag. Hoe hard en hoe bitter, dat zal geen onzer ooit weten want dodelijk eenzaam is de weg die uit de hoogten naar de diepten van deze hel leidt. Dan is de dood een verlossing, die het allemaal in vergetelheid doet verzinken. Al meent ons hart dat zoveel geest en zoveel moed toch wel beter lot waardig was geweest.

IN HET STUK DAT FRANS COENEN WIJDDE TER NAGEDACHTENIS AAN CARRY VAN BRUGGEN EN DAT ZO'N MILDE EN NABIJE TOON HEEFT, SCHREEF HIJ NA HET RIJPINGSPROCES VAN DEZE AUTRICE TE HEBBEN AANGEDUID: 'KWAM DEZE STERKE GEEST NIET OP HARMONISCHE WIJZE UIT DE DUISTERNISSEN VAN INSTINCT EN GEVOEL TOT DE KLAARTE VAN ZELF- EN WERELDINZICHT?'

*Ging hier de weg van ik-zucht en egocentrisme niet tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het AL?*¹ Vraag niet naar de precieze bedoeling: God heeft hier geen naam. Het geciteerde te duiden is de taak van religieuze en filosofische beschouwing, het zo vaag te laten als boven aangegeven is de lust van de ongrijpbare romanticus, zelfs van de gedesillustioneerde.

Maar vaag of niet: één ding is helder. Coenen rekende het Carry van Bruggen tot een deugd, niet dat zij van ik-zucht tot maatschappelijk altruïsme kwam, maar van egocentrisme tot deemoedige overgave aan het AL. Dat is geen praktische menslievendheid, het is bewustwording van de waardeloosheid des tijdelijke verbands en tot besef van betere afkomst en de relatie die de individuele geest daarmee behouden heeft. Op dagen die in het bijzonder geëigend zijn voor confrontatie van geest en menselijke praktijk, verwoordde Coenen dit aldus:

Verwarder en bitterder dan ooit schijnen thans leven en wereld, maar de ontmoeting met de stille grootheid der Christusfiguur, verbeelding van der mensen smartelijk schoonst verlangen, is zacht weldadig, als een troostvol teken van wat de mensheid eenmaal droomde en wat in haar nimmer meer vergaat.²

H'ET FEIT IS DAT IK NOG ALTIJD MIJ ZELF ZOEK.' Tegenover Coenens uit het diepst van zijn hart rijzende zucht zou ik hier opnieuw zijn herdenking van Carry van Bruggen willen citeren:

'Kwam deze geest niet op harmonische wijze uit de duisternissen van gevoel en instinct tot de klaarthe van zelf- en wereldinzicht? Ging hier de weg van ik-zucht en egocentrisme niet tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het AL?'

Wat de reële betekenis van duisternis voor Coenen was, weten we sinds zijn roep om 'meer licht in Gods naam'. Wat gevoel en instinct beduiden weten we nu ook. Het zijn de krachten die almachtig heersen als je geen ander vast punt hebt dan jezelf ('Waarom moet ik mij toch vasthouden?'). Wie zichzelf nooit kan zien dan zoals

1 De Groene Amsterdammer, 26 Nov. 1932.

2 Paschen; De Nieuwe Amsterdammer, 3 April 1915.

hij zich hier en nu openbaart – en dat is voorwaar geen vrolijk gezicht! – die kan in 't verleden vluchten of in de toekomst, maar die komt altijd zichzelf in onveranderde tooi weer tegen. – Aan die duisternis is Carry van Bruggen ontkomen en ook Coenen overwon haar, getuige de bevrijde wijze waarop hij over licht en duisternis in later tijd te schrijven wist: *zonder acute wanhoop* (1887), *zonder vale berusting* (1899), maar met de superieure rust van wie de zege behaalde.

DAT COENEN IN ZIJN HERDENKING VAN CARRY VAN BRUGGEN ZO'N MILDE EN NABIJE TOON BEREIKTE VALT GEREDELIJK TE VERKLAREN. Carry van Bruggens dood heeft dermate diep in het sleurleven van elke dag ingegrepen, dat de grond van zijn wezen zichtbaar werd. Wat door de stroom van de banale dagelijksheid als regel bedekt blijft – en omwille van een 'stil en gerust leven' ook bedekt hóórt te blijven – werd door deze, ondanks alles toch ontstellende gebeurtenis onverhoeds aan het licht gebracht.

Plotseling en in het schijnsel, dat alleen aan de essentie der aardse dingen eigen is, zag hij de andere, zich zelf en de relatie tussen die beiden. Want Carry van Bruggen en Frans Coenen hebben jaren achtereen in zo nauw geestelijk contact geleefd als alleen gevonden wordt bij hen, die zich één weten in dezelfde levenspijn en dezelfde vreugde om de wetenschap van een buitentijdelijke verbinding. Het onderwerp van Carry's werk was, naar een vrij recente karakteristiek:

*'de ziel in haar verband met de eeuwige dingen, de voorgeboortelijke intuïtie, zich voortdurend verwonderend over de dingen van de buitenwereld, en zo tot wijsheid komend.'*¹

Is dit vermoedelijk voor velen te vaag om werkelijk een karakteristiek te mogen heten, voor Coenen zou hier geen woord Frans bij zijn geweest. Zij en hij: twee mensen, die dezelfde moeilijke weg waren gegaan tot het inzicht. Was de briefwisseling tussen die twee niet verloren gegaan, de publicatie ervan zou een verrijking geweest zijn van de kennis der menselijke ziel.

Indien dan het oordeel van Coenen over haar zo onthullend is voor beschrevene en schrijver, moet de kenschetsing, die Carry van Bruggen van hèm gegeven heeft, niet minder ontdekkend zijn.

Wij bezitten er een, helaas niet in die mate definitief als de zijne van haar, omdat alleen de dood het laatste bedeksel verwijdert. Bij zijn vijftigste verjaardag schreef zij:

1 W. L. M. E. van Leeuwen, *Dichterschap en werkelijkheid*, Utrecht, z.j., blz. 246.

SINDS ZIJN JEUGD VAN VELE ILLUSIES GENEZEN, heeft hij langzamerhand leren *S*inzien, dat deze wereld er een is, waarin elk mens heel genoeglijk voor zijn hachje, voor zijn duitje, voor zijn natje, voor zijn droogje, voor zijn succesje zorgt – naar zich toe rekent en naar zich toe haalt, indien dat zo wezen moet, laat het zo wezen – maar laten de lieden dan elkaar en vooral zich zelf, klare wijn schenken, niet zó troebel ten minste van nobele aspiraties en verheven idealen als ze nu elkaar voorzetten en te drinken geven.'

'En waar hij nu zulke troebelen wijn geschonken ziet, daar geeft hij even een baldadig duwtje tegen het glas... of waar hij een potje vol kneuterige zelfingenomenheid te vuur ziet staan, daar gooit hij het bittere roet zijner ironie in dat smetjuige zoegsausde eten en dat vinden de mensen dan niemendal prettig en dan worden ze boos en beginnen te schelden en ze zeggen dat hij niet 'weet wat waar idealisme is en dat hij 'op het hoge treft'.

'O, ze moesten het weten, ze moesten hem kennen, die elk plantje van ware geestes schoonheid en ware zielengrootheid met iedere zorg en zorg willen hebben voor 's levens harde beroeringen, die de innigste eerbied heeft voor elke traan van echte smart om eigen kwaad, van oprecht heimwee naar een zuivere mensheid en een blijde wereld.'

COENEN IS EEN TOESCHOUWER GEWEEST die zich in het spel mengde en dus de grondregel schond dat het spel is voor de spelers. Zo iemand wordt altijd en overal uitgestoten en het is juist de toeschouwer die zich daarover wel het minst gegriefd mag voelen. Wanneer dan ook over de studie van Carry van Bruggen *De Zelfvermomming des Absoluten* gezegd wordt dat deze beschouwing over de twee krachten, die het leven beheersen: drift naar zelfbehoud van het individu en verlangen naar opgang en ondergang in het absolute, nimmer de erkenning vindt die het verdient, dan is dit 'verdienen' alleen te aanvaarden in absolute zin. In de wereld van het relatieve immers gaat het slechts om het zelfbehoud en is van enige verdienste voor hen, die over het tegendeel spreken geen plaats. Het is nog altijd zo, dat al wie met ons mee wil gaan, ook onze manieren moet verstaan en dat wie niet door wolven in het bos wenst verscheurd te worden, het huilen van dat gedierte getrouwelijk heeft na te bootsen.

1 BRONNEN: Veertig jaar commentaar, Een keuze uit de kleine geschriften van Frans Coenen, Ad interim, 1947, nrs. 4 en 5, A. W. Bruna en Zoon, Utrecht 1947.

'IK BEN GEBOREN OP NIEUWJAARSDAG 1881, TE SMILDE IN DE DRENTSE HEI'.

Honderd jaar geleden werd ze geboren als Leentje de Haan: één van de grootste auteurs die Nederland ooit gekend heeft. Misschien is het toeval, misschien ook niet, maar in ieder geval is het passend en verheugend dat bij deze gelegenheid de eerste echte Carry van Bruggen-biografie verschenen is. *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen* heet dit leesbare en leerzame boek van Ruth Wolf.

ER IS WEINIG GESCHREVEN OVER CARRY VAN BRUGGEN. Er is één interview met haar gepubliceerd. Met André de Ridder in *Den Gulden Winckel* uit 1915 waarin ze honderd uit over zichzelf, werk en manier van werken vertelt. Er is een gebrekkige dissertatie van M. A. Jacobs uit 1962 en de uitstekende Carry van Bruggen-uitgave van *De Engelbewaarder* van Jan Fontijn en Diny Schouten uit 1978. Deze Engelbewaarder-uitgave, de eerste die een overzicht gaf van het omvangrijke, gevarieerde en indrukwekkende oeuvre van de schrijfster en van fascinerende persoonlijkheid was het startpunt van een ware Carry van Bruggen-revival. Querido kwam vorig jaar met een in één band uitgegeven herdruk van vijf romans van (*De verlatene, Heleen. Een coquette vrouw, Het huisje aan de sloot, Eva*), gevolgd door *Hedendaags fetisjisme* en bij Van Oorschot kwam haar levenswerk *Prometheus* uit. Bij deze herontdekking van Carry van Bruggen – jarenlang door de officiële literatuurgeschiedenis miskend en doodgezwegen – hoort een biografie. Hoewel dit werk van Ruth Wolf m.i. – en ook volgens haar zelf – lang niet volledig is lijkt *Van alles het middelpunt* me voor iedereen die van de heruitgaven van Van Bruggen wil genieten van groot belang.

Ruth Wolf behandelt voornamelijk Van Bruggens boeken, de ideeën van de schrijfster daarover en de kritieken erop. Anders dan in *de Engelbewaarder* gebeurt dit niet themagewijs (als columnist essayist en romanschrijver hield ze zich met ontelbare vraagstukken bezig) maar chronologisch. Mijn grootste bezwaar tegen Ruth Wolfs biografie is dat er ondanks haar vele naspeuringen toch maar heel weinig nieuws over Carry van Bruggen zelf (haar persoonlijk leven) in onthuld wordt en dat er geen echte, diepgaande analyse gegeven wordt van haar gecompliceerde geestesgesteldheid aan het eind van haar leven die uiteindelijk tot haar dood in 1934 leidde. Ruth Wolf rechtvaardigt de onvolledigheden in haar boek met een verwijzing naar het

schrijvend gebrek aan persoonlijke documenten van Carry van Bruggen. Aan het eind van haar leven heeft ze die zoveel mogelijk verbrand. Toch, en Wolf doet daar ook aanzetten toe biedt het, werk van Carry van Bruggen genoeg (autobiografisch) materiaal om haar geestesziekte en zelfmoord te analyseren. Ruth Wolf probeert Carry van Bruggens persoonlijkheid te begrijpen door de “gespletenheid” in haar hele voelen en denken bloot te leggen. Volgens mij terecht omdat daarin niet alleen de sleutel tot begrip ligt maar omdat die “gespletenheid” ook de drijfveer van Carry van Bruggen was om steeds verder te zoeken, te denken, te schrijven. Het was een gespletenheid die ook in haar manier van doen tot uiting gekomen moet zijn en die door niemand botter beschreven is dan de schrijver Johan de Meester die naar aanleiding van een ontmoeting met Carry van Bruggen aan een mederedacteur van De Gids vertelde dat zij beurtelings aan een appelenwijn en een genie doet denken, eerst ziet en hoort men vooral het appelenwijn maar raakt later onder de bekoring van het genie.

EVA

‘Z^O KUNNEN WE ONS HAAR VOORSTELLEN: verdeeld in zichzelf strevend naar Zeeheid’, schrijft Ruth Wolf over Carry van Bruggen en het is deze worsteling die we inderdaad steeds tegenkomen. Zowel in haar zoeken naar liefde heel mooi beschreven in de romans *Eva*, *Heleen* en *Een coquette vrouw* als in haar streven naar waarheid waar *Prometheus* over gaat.

Heel overtuigend vind ik (na het lezen van de drie bovengenoemde romans) wat Ruth Wolf zegt over de voortdurende worsteling van Carry van Bruggen als het gaat om de keuze tussen liefde (onderworpenheid) en eigen ontwikkeling (eenzaamheid). Tussen die twee uitersten ligt het compromis waar ze maar nauwelijks of zelfs helemaal niet toe in staat was. In *Eva* maakt Carry van Bruggen haar erotische gespletenheid zichtbaar door twee confrontaties: een banaal-seksuele affaire met een buurjongen en het zoeken naar de (onmogelijke) liefde van de eindeloosheid en grenzeloosheid der vergezichten. Omdat het een niet bevredigend, het ander onbereikbaar is zoekt ze het compromis: om niet alleen te blijven in een wereld vol onbegrip, om de spotters de mond te snoeren en de innerlijke stem te smoren die haar voortdurend met vragen en klachten bestookt kiest Eva voor een leven met de nuchtere leraar Ben.

Terecht vraagt Ruth Wolf zich af of Carry (toen nog Lien de Haan) om dezelfde reden op twintigjarige leeftijd met de zes jaar oudere Kees van Bruggen (gescheiden en vader van twee kinderen) trouwde. Uit het materiaal dat Wolf aandraagt spreekt duidelijk een dwangsituatie. Ze kreeg een verhouding met Kees van Bruggen toen

deze nog getrouwd was en als journalist bij *Het Volk* werkte. Uit een brief van Carry's broer, de bekende dichter Jacob Israël de Haan, aan Frederik van Eeden blijkt wel hoe dergelijke verhoudingen toen ook in de SDAP waar Van Bruggen lid van was vielen: 'Troelstra moest zich er ook weer mee bemoeien; die zei dat een goed partijgenoot liep niet van z'n vrouw af. Dat dee-je niet, je had genoeg aan je partij...'

Hoofdredacteur Tak van *Het Volk* hield ook niet van echtbrekende redacteuren en stuurde Kees van Bruggen de laan uit. Inmiddels gescheiden en ontslagen om Carry kon zij moeilijk anders dan trouwen met hem... Overigens zonder dat dit haar problemen oploste. Een verhouding met de 15 jaar oudere Frans Coenen mislukt haar huwelijk met Van Bruggen eveneens. Ze blijft in haar eigen tegenstrijdigheden verstrikt, schrijft Ruth Wolf: *Ze wil vrij zijn maar gekoesterd en begrepen worden, haar huwelijk als onwrikbaar beschouwen, maar speelruimte houden voor erotisch gekleurde vriendschappen...* Er waren er zeker in haar tijd maar weinigen die dit begrepen, laat staan accepteerden. Ook op andere gebieden bleef Carry van Bruggen verdeeld in zichzelf gespleten. Op het terrein van de politiek waar ze worstelde met de spanning tussen individu en collectief (*collectiviteitsgevoel is autoriteitsgevoel*) en zich absoluut niet kon en wilde organiseren. Tegelijkertijd bleef ze zitten met een intens verlangen naar meegevoel en solidariteit.

Eerste biografie van Carry van Bruggen

„Ik ben geboren op Nieuwjaarsdag 1881, te Swilke, in de Bredtsche heil...“ Op 1 januari 1881, precies honderd jaar geleden werd ze geboren, Leontje de Blaas, later Carry van Bruggen, één van de grootste vrouwelijke auteurs die Nederland ooit gekend heeft. Misschien is het toeval, misschien ook niet, maar in ieder geval is het pasterend en verheugend dat bij deze gelegenheid de eerste echte Carry van Bruggen-biografie verschenen is. Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen -> heet dit alleszins leesbare en liefsame boek, geschreven door Ruth Wolf.

Over een „appelenwif en een genie“

*Verdeeld
in zichzelf
strevend naar
eenheid*

Er is maar heel weinig geschreven van Van Bruggen... Het boek is geschreven door Ruth Wolf, die ook de dochter van Carry van Bruggen is.

DOOD

DE TEGENSTRIJDIGHEDEN in haar eigen denken en voelen, haar anders zijn dan de rest, vooral waar het haar in die tijd wel zeer onconventionele opvattingen over moraal, huwelijk, eigen verantwoordelijkheid betreft, hebben haar waarschijnlijk letterlijk gek gemaakt. Een mens kan niet meer geven dan hij heeft. Maar alles wat hij heeft moet hij dan ook geven, schreef ze in één van haar romans. Carry van Bruggen wist dat ze de jaren dat ze werkte roofbouw pleegde op zichzelf. Dat ze teveel dacht schreef, wakte terwijl ze bovendien na haar scheiding alleen voor haar twee kinderen zorgde. In 1929 had ze kennelijk alles wat ze had gegeven.

Een kort maar belangrijk leven, nu voor het eerst, weliswaar nog onvolledig, maar desondanks interessant en boeiend, beschreven door Ruth Wolf.

Elsbeth Etty

DE BIOGRAFIE ZAL BIJ HET SCHRIJVERSLEVEN MOETEN AANGEVEN HOE WERK EN LEVEN ZICH TOT ELKAAR VERHOUDEN. Je mag verwachten dat de biografie aan de orde stelt wat de brandpunten van dat leven waren, de obsessie van de schrijver en hoe die in zijn werk een plaats kregen. – Deze stelling demonstreert Fontijn aan de hand van het werk van Carry van Bruggen en Witold Gombrowicz en is op verrukkelijke wijze overtuigend.

Joke Linders in *Biografie Bulletin* 1997 over *Bloeders in bedrog*, essays van Jan Fontijn, 1997

‘Is dat schelden als ik zeg dat jullie smause kinderen bennen, of wou je nog zeggen van nee?’

IN DEZE VIDEO bespreekt Jörgen Apperloo *De verlatene* van Carry van Bruggen. Over hoe de schrijver de gevolgen van achteloze Jodenhaat voor een jong individu voelbaar probeert te maken in taal. [KIJK OP DE LINKS NAAR BOEK EN VIDEO.](#)

<https://dbnl.org/tekst/brug004verl01>

<https://youtu.be/ZfHvWLuznto>

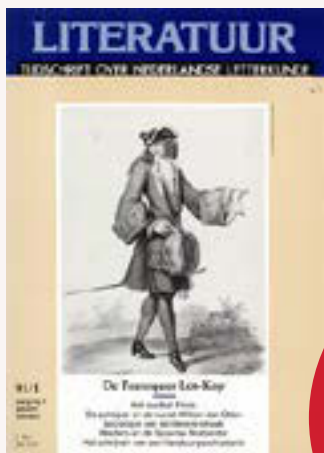

DE VERLATENE

JÖRGEN APPERLOO

VEEL NEDERLANDSE SCHRIJFSTERS DIE ROND DE EEUWWISSELING PUBLICIEERDEN, ZIJN IN VERGETELHEID GERAAKT.

Zo niet Carry van Bruggen. In de afgelopen tien jaar werd bijna al haar werk herdrukt, er verschenen artikelen en een biografie en werd onderwerp van een televisieportret. Sinds het eind van de jaren zeventig is er sprake van een Carry van Bruggen-revival.

De laatste criticus die zich vóór die tijd sterk maakte voor haar werk stierf in 1941. Menno ter Braak schreef een lovende recensie over *Even*, de in 1927 gepubliceerde roman van Van Bruggen. Bovendien erkende Ter Braak in zijn essay *Politicus zonder partij* uit 1934, de invloed van *Prometheus* op de ontwikkeling van zijn denken. Van Bruggen schreef dit filosofische betoog in 1919. Na de oorlog was het merendeel van haar romans lange tijd niet meer verkrijgbaar. Wel was er aan het eind van de jaren veertig belangstelling voor haar filosofische werk. Zowel *Prometheus* als *Hedendaags Fetisjisme*, werden herdrukt. Daarna bleef het, op enkele publicaties na, lange tijd stil rond deze auteur.

De hernieuwde belangstelling begon met een uitgave van het kwartaalschrift *De Engelbewaarder* in 1978. Jan Fontijn en Diny Schouten brachten in dit nummer veel nieuwe informatie over Van Bruggen bijeen. In 1980 volgde de uitgave van *Vijf romans*, een bundeling van haar belangrijkste literaire werk. De eerste oplage van deze omvangrijke verzamelbundel was snel uitverkocht. De biografie van Van Bruggen werd geschreven door Ruth Wolf en verscheen in 1981 onder de titel *Van alles het middelpunt*. Al deze publicaties kregen veel aandacht van de literaire dag- en weekbladketiek. Die aandacht nam na 1980 weliswaar af, maar wel wordt sindsdien bijna elk jaar een tekst van Van Bruggen herdrukt. Ze wordt beschouwd als een schrijfster die de moeite van het lezen waard is. Haar werk lijkt zich te hebben verzekerd van een plaats binnen de literaire canon. De opbloei van de aandacht voor Carry van Bruggen wordt vaak gezien als onderdeel van een algehele herwaardering van schrijfsters uit het verleden. Deze herwaardering hangt samen met de opkomst van de vrouwenbeweging. De tweede feministische golf, beginnend aan het eind van de jaren zestig, deed ook op het terrein van de literatuur haar invloed gelden. Feministische uitgeverijen als *De Bonte Was* en *Sara* werden opgericht en er verschenen feministische

tijdschriften als *Serpentine*, *Opzij*, *Lover* en *Chrysallis*. Verschillende schrijfsters profileerden zich als feminist, hun werken, vaak omschreven als 'bewustwordingsromans', kregen het etiket 'vrouwenboeken'. In de literaire kritiek, en later ook binnen de universiteit, werd gereflecteerd op de voorwaarden waaraan een feministische benadering van literatuur moest voldoen. Als gevolg van een speurtocht naar voor vrouwen herkenbare vrouwbeelden in de literatuurgeschiedenis, werd een aantal 'vergeten' schrijfsters van onder het stof gehaald.

Aangenomen mag worden dat de ontwikkelingen binnen het feminisme van invloed zijn geweest op de manier waarop het werk van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig door de literaire kritiek werd besproken.

In *De lust tot lezen* doet Maaïke Meijer het voorstel het literaire systeem op te vatten als pluralistisch. Dit impliceert dat het bestaat uit verschillende circuits, waarin literaire normen en behoeften van lezers verschillen. Consequentie van deze zienswijze is een pleidooi voor een democratisering van de literatuur. Meijer stelt dat interpretatie niet neutraal is, maar gebonden aan belangen en 'interpretatieve communities'. Naast de 'dominante cultuur' bevindt zich een aantal 'tegen-culturen'. Zij illustreert dit aan de hand van de 'feministische hypothese van de relatief zelfstandig literaire vrouwen tradities'. Niet alleen in het werk van veel vrouwelijke auteurs kan volgens Meijer een onderlinge samenhang worden geconstateerd, maar ook in de lezersreacties van vrouwelijke critici. In een receptieonderzoek naar het werk van Elly de Waard maakt ze onderscheid tussen een mannen- een vrouwen- en een lesbisch circuit. Onder het vrouwen circuit verstaat Meijer zowel de vrouwelijke recensenten in 'dominante' bladen, als de feministische literaire wereld met haar media, happenings en uitgeverijen'. Vrouwelijke recensenten, zo blijkt uit haar onderzoek, beoordelen het werk van De Waard anders dan hun mannelijke collega's. Het mannen circuit wordt beschreven als dominant, het vrouwen- en lesbische circuit als de 'tegenkrachten'.

DE RECEPTIE VAN CARRY VAN BRUGGEN TOT 1932

Carry van Bruggen werd vooral bekend als romanschrijfster. *De verlatene* en *Het huisje aan de sloot* behoorden tot haar best verkochte werken en beleefden vele herdrukken. Haar romans werden uitvoerig besproken, niet altijd onverdeeld positief. Langzamerhand veroverde Van Bruggen haar eigen plaats in de letterkunde. Bekendheid kreeg ze ook door haar journalistieke werk. Ze was hoofdredacteur van *De Amsterdamse dameskroniek* en leverde bijdragen aan tal van andere dag- en weekbladen.

TN 1919 WILDE ZE NIET LANGER ROMANCIER MAAR FILOSOOF ZIJN. *Prometheus*, werd in 1919 door *De Gids* geweigerd. Toch maakte zij met *Prometheus* naam als filosoof. Als verdediging van de antithese tussen individualiteit en collectiviteit, gesymboliseerd in *Prometheus'* verzet tegen Jupiter, introduceert ze het bergip persoonlijke waarheid als een subjectief begrip. Van Bruggen wilde fragmenten uit *Prometheus* in *De Gids* publiceren maar de redactie vond het ongeschikt. J. Hui-zinga noemde het eerzuchtig gedoe en J. de Meester vond deze schets onmogelijke lectuur. Frans Coenen nam wel een deel van *Prometheus* in *Groot Nederland* op. Academici gingen niet in op haar problematiek en bespraken alleen haar wijsgerige en cultuur-historische verdiensten. – Aan de dichter-filosoof Dèr Mouw die haar een positief oordeel deed toekomen, schreef ze: Als vrouw en 'bekend romanière' heb ik het dubbele vooroordeel te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten. – Als romancier werd Van Bruggen volkomen geaccepteerd. Haar theoretische werk en als denkende vrouw werd ze niet serieus genomen.

MENNO TER BRAAK OVER CARRY VAN BRUGGEN

Een plaats in de Nederlandse literaire traditie kreeg *Prometheus* door toedoen van Menno ter Braak. In 1934 beschreef hij in *Politicus* zonder partij wat dit boek voor zijn levensopvatting had betekend. Hij bekende dat hij met de weezin van de schoolse intellectueel tegen het filosofische dilettantisme van schrijvende vrouwen, aan *Prometheus* was begonnen, maar dat het bereog uiteindelijk orde schiep in denkbeelden die voorheen 'chaotisch' waren.

In *Man tegen man* (1931) nam Ter Braak een in 1928 geschreven recensie van Eyt op. Hij vond het een verademing na de romans van Top Naeff, Ana Boudier-Bakker en Alie Smeding, waarin alleen een negatieve mannelijkheid wordt weerspiegeld. Van Bruggen toonde de bestaansmogelijkheid van een eigen vrouwelijke bewustheid aan en beschouwde de roman als een fictieve uitwerking van haar filosofische denkbeelden. Eva bood een literaire bewerking van het *Prometheus*-probleem: van de dualiteit leven-bewustzijn, collectiviteit-individualiteit. Zes jaar later schreef hij:

Wij missen ten onzent een Virginia Woolf, een Katherine Mansfield, een Annette Kolb, een Vera Figner, zelfs een Marie Baskirtsjeff. Een schrijfster van zo bijzondere gaven als Carry van Bruggen is toch in vele opzichten (en zeker als Justine Abbing) blijven steken in de eeuwige problematiek van het damesgenre.

Uiteindelijk waardeerde Menno ter Braak Van Bruggen vooral als filosoof.

In het *In Memoriam* dat hij in 1932 voor haar schreef, stelt hij dat ze voor hem de auteur van *Prometheus* is en dat men haar daarin het best leert kennen. Het werk stak voor hem ver uit boven wat hij als haar meest geslaagde romans beschouwde: *Eva* en *Heleen*. 'Daarin bleef toch, met alle verschillen, de Hollandse romanschrijfster aan het woord,' aldus Ter Braak.

DE HERWAARDERING VAN CARRY VAN BRUGGEN

Door het gezag dat Ter Braak als criticus na de oorlog genoot was de belangstelling voor Van Bruggen beperkt tot haar filosofisch werk. De hernieuwde belangstelling die zich aan het eind van de jaren zeventig voordeed, was veel breder. Als eerste werden haar romans herdrukt. Een aan haar gewijde uitgave van *De Engelbewaarder* was onderverdeeld in paragrafen over haar relatie tot het jodendom, het onderwijs, Indië, de literaire kritiek, de filosofie en de positie van de vrouw. Tal van essaybundels met de vrouw als uitgangspunt zagen het licht. In een aantal van deze bundels werd een bijdrage over Van Bruggen opgenomen zoals in *Vrouwen rond de eeuwwisseling*, *Vrouwenwijsheid* en *De vrouw als auteur*. In de in 1977 opnieuw verschenen *Vrouwenspiegel* van Annie Romein is een hoofdstuk over Carry van Bruggen opgenomen.

Na *De Engelbewaarder* en *Vijf romans* volgden veel reacties van gezaghebbende critici in de reguliere dag- en weekbladen. De aandacht voor Van Bruggen binnen de feministische tijdschriften ontbrak vooralsnog en zou ook na 1980 minimaal blijven. Wel schreven er door de jaren heen relatief veel vrouwelijke critici binnen de reguliere pers over Van Bruggen.

Martin van Amerongen schreef in augustus 1978, een paar maanden voordat de *Engelbewaarder* verscheen, een artikel in *Vrij Nederland*. Paul Marijnis schreef over de uitgave in *NRC-Handelsblad*, Aad Nuis in *De Haagse Post* en Elsbeth Etty in *De Waarheid*.

Voorafgaand aan de publicatie van *Vijf romans* verscheen van Anneke Reitsma een recensie in *De Nieuwe Linie* en van Diny Schouten in *Het Nieuwsblad van het Noorden*. Deze critici baseren zich in hun recensies voor een deel op een bestaand beeld van Carry van Bruggen. Het is een beeld waaraan Menno ter Braak in grote mate heeft bijgedragen. Van Amerongen gaat uitgebreid in op Van Bruggen in relatie tot Ter Braak. Hij omschrijft haar filosofische stellingname

als gezond verstand en ziet een duidelijke invloed van *Prometheus* in het werk van de mannen van *Forum* in hun pleidooi voor de *honnête homme*. Zij vinden dat de persoonlijkheid het criterium dient te zijn in Du Perrons aanval op de esthetiserende ethiek van Dirk Coster c.s., in Ter Braaks anti-thetische constructies: de wantrouwende enkeling versus de collectiviteit, de dichter versus de burger.

Anderen proberen de relatie tussen Ter Braak en Van Bruggen los te koppelen om Van Bruggen een zelfstandige positie te geven. Zij zijn het erover eens dat ze niet thuishoort tussen de *damesauteurs*. Diny Schouten noemt Ter Braak de twintig jaar jongere generatiegenoot van Van Bruggen die als eerste haar kwaliteiten onderkende. Haar krantenartikelen missen de volle hoogdravendheid die voor Schouten de essays van Ter Braak onleesbaar maakt. Marinis memoreert dat Ter Braak *Prometheus* naar de hoofdakke vond rieken en dat ze welwillend in *Forum* werd herdacht. Etty stelt dat het onterecht is dat de meeste mensen Van Bruggen alleen kennen omdat Ter Braak zijn bewondering voor *Prometheus* uitsprak. Aad Nuis is van mening dat naarmate je meer van Van Bruggen leest, het onzinniger wordt om haar te zien als verdienstelijke, maar gebrekkige voorloopster van Ter Braak. De bewondering van Ter Braak voor Van Bruggen was naar zijn mening eenzijdig. Hij herkende zichzelf in haar werk en zo iets is zelden bevorderlijk voor een evenwichtige weergave van zo'n werk, zeker als het gaat om een auteur met een totaal andere persoonlijkheid. Nuis heeft een voorkeur voor het journalistieke werk van Van Bruggen waarvan hij de stijl niet gedateerd vindt.

Ter Braaks bijdrage aan het beeld van Van Bruggen ligt in de beschrijving van haar als zelfstandige die los staat van elke literaire, sociale of politieke beweging. Ze hoort ze thuis in het rijtje Einzelgänger en Schouten. Etty en Marinis verwijzen naar de invloed van Multatuli, Reitsma, Van Amerongen en Nuis beschrijven haar romans als een gefictionaliseerde uitwerking van haar filosofie. Het centrale thema uit *Prometheus* wordt door hen als grondthema van haar literaire werk gezien.

CARRY VAN BRUGGEN EN DE POSITIE VAN DE VROUW

Martin van Amerongen noemt, binnen de marges van het bestaande beeld van Van Bruggen, een aantal nieuwe aspecten. Ze was een individualist, wat betekent dat ze getypeerd kan worden als een onafhankelijke en vrijgevochten vrouw. – Hij stelt dat Van Bruggen in de eerste plaats filosoof was en daarmee beschouwd kan worden als een denkende vrouw, exponent als geen ander van de intellectuele zelfverheffing van de tweede sekse. Ze ondergroef een aantal centrale thesen van conservatieve aard. In haar romans bijvoorbeeld die van de vermeende ongelijkwaardigheid van man en vrouw,

de man als exponent van de ratio, de vrouw als exponent van het gevoel. Ze schreef zonder de masculiene Wichtigmacherei en kreeg als filosoof te maken met manlijke argwaan en superioriteitsgevoelen, aldus Van Amerongen. Hij constateert een verwantschap tussen Van Bruggen en Renate Rubinstein en wijst op de overeenkomst in titel tussen *Hedendaags fetisjisme* en *Hedendaags feminisme*. Rubinstein hield in dit essay een pleidooi voor het handhaven van het individualisme binnen de vrouwenbeweging.

Ook Aad Nuis ziet deze overeenkomst in beider pessimistisch en strijdvaardig individualisme. Hij stelt dat Van Bruggen van de georganiseerde vrouwenbeweging niet veel moest hebben: Carry van Bruggen is ook dan al te kritisch en te zelfstandig om zich door de generalisering van de beweging te laten inpalmen, steekt bijvoorbeeld de draak met de gedachte dat vrouwen de wereldvrede dichterbij zullen brengen en heeft nuchtere bedenkingen bij de vrouwelijke solidariteit.

Nuis noemt, evenals Van Amerongen, het mannelijk, geleerd, niet-joods superioriteitsgevoel, waar Van Bruggen onder te lijden had. Nieuw in de romans van Van Bruggen acht hij de beschrijvingen van bepaalde aspecten van liefde en seksualiteit bij intelligente vrouwen en van de psychologie van de emancipatie. Marijnis noemt Carry van Bruggen een Nederlands Bloomsbury-bunny en George Sand als haar grote voorbeeld. Verder ziet hij opmerkelijke overeenkomsten met Virginia Woolf: [...] beiden betreurden ze het gemis aan een universitaire opleiding, aan zelfstandigheid, aan 'a room of one's own'. De parallellen tussen beider instelling tegenover de seksualiteit zijn opvallend.

Met het feminisme had Van Bruggen volgens Paul Marijnis niet veel op. Ze wou trouwde een begrip als vrouwensolidariteit. Ze deelde de mensen niet in op grond van hun geslachtelijke kenmerken.

Elsbeth Etty noemt de seksualiteit als belangrijk thema in de boeken van Van Bruggen:

Bijna alle romans van Carry van Bruggen stellen het probleem van de vrouw die in de liefde dienstbaar wil zijn aan de man van wie ze houdt, maar die zich tegelijkertijd voor die liefde niet vernederen wil. Als vrouwen kiezen voor onderworpenheid ondermijnt dat hun zelfrespect. Kiezen ze echter voor hun eigenwaarde dan is volledige overgave aan een man niet meer mogelijk.

Met het ter discussie stellen van dit probleem was Van Bruggen haar tijd ver vooruit, zo stelt Etty. Het betreft hier volgens haar een elementair vraagstuk van de vrouwenbeweging.

Anneke Reitsma bespreekt alleen het fictieve werk van Van Bruggen. Zij ziet de zoektocht van vrouwelijke personages naar hun identiteit als centraal thema. Ze meent dat in

Eva de Prometheus-problematiek – hoe kan men zich als individualist handhaven binnen de dwingende eisen van de collectiviteit – toegespitst wordt op de seksualiteit. Dit wordt versterkt door het besef van de vrouw dat de bestaande seksuele codes een aanslag betekenen op haar eigenwaarde en identiteit. – Reitsma vindt dat Eva positief eindigt, er is een evenwicht gevonden dat verder gaat dan de seksualiteit, het is een slot-som van leven, een evenwicht in levensvisie, mogelijk geworden door een grondige en hardnekkige zelfreflectie. Reitsma benadrukt nog het feit dat het merendeel van het werk van Van Bruggen geschreven moet zijn tussen allerlei huishoudelijke activiteiten door.

DINY SCHOUTEN IS VERBAASD OVER DE PLOTSELINGE BELANGSTELLING VOOR VAN BRUGGEN. Zij ziet geen verband met de ontwikkelingen binnen het feminisme. Over Van Bruggen als vrouwelijk auteur liet Schouten zich expliciet uit in *De vrouw als auteur* uit 1980. De nadruk op het ‘vrouw-zijn’ van Van Bruggen is onzinnig, omdat zijzelf het maken van een onderscheid tussen m/v irrelevant vond. Aan het eind van het artikel schrijft ze als een soort toegift:

Toch ligt er m.i. wel belang in het gegeven dat Carry van Bruggen een vrouw was, namelijk in de ‘inhoud’ van haar romans. Eva is een unieke exploratie van vrouwelijke erotische gevoelens, en een opmerkelijk thema van het boek is dat de erotiek direct verweven is met Eva’s intellectuele zelfontplooiing, die ze pas bereikt nadat ze haar gevoelens van erotische minderwaardigheid overwonnen heeft. Een ander thema, dat ik niet van mannelijke schrijvers ken, is, is dat Carry’s vrouwenfiguren zich verzetten tegen de, vooral voor vrouwen benauwende, heersende moraal.

DE SEKSUALITEIT, DE MANNELIJKE SUPERIORITEIT WAARONDER VAN BRUGGEN TE LIJDEN HAD EN HAAR VRIJGEVOCHTEN, ONAFHANKELIJKE POSITIE ZIJN ASPECTEN DIE IN BOVENGENOEMDE RECENSIES TERUGKEREN. Het laatste aspect is voor Van Amerongen, Nuis, Marjnis en Schouten aanleiding om te stellen dat Van Bruggen niet onder het vaandel van de vrouwenbeweging geschaard kan worden. De recensies van Etty en Reitsma sluiten het meest aan bij de criteria van de feministische literatuurbenadering. Etty beweert: Superindividualistisch en afkerig van al wat organisatie was, heeft Carry van Bruggen nooit een rol gespeeld in de vrouwenbeweging, hoewel zij zich in haar persoonlijk leven zeker als feministe gedroeg en ook volledig achter de idealen stond waarvoor de vrouwenbeweging opkwam.

CONCLUSIE

De herwaardering van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig, kan niet worden toegeschreven aan de feministische media. Boeken waarin bijdragen over Van Bruggen verschenen, werden uitgegeven door reguliere uitgeverijen. Haar werk werd gerecenseerd binnen de reguliere dag- en weekbladkritiek.

Een overeenkomst tussen de feministische literatuurkritiek zoals die zich aan het eind van de jaren zeventig ontwikkelde en de reguliere kritiek over Van Bruggen gedurende dezelfde periode, is dat beide literatuur beoordeelden vanuit een realistische visie. Uitgaande van het bekende onderscheid tussen *vorm of vent*, kozen beide voor *de vrouw*. De nadruk lag op de persoon van de auteur, zoals zij zich in en buiten haar werk presenteerde. Voor de feministische literatuurkritiek was daarbij nog van belang op welke manier de auteur zich, eventueel via haar personages, uitsprak over haar positie als vrouw. Een verschil tussen beide vormen van kritiek ligt in het verschil tussen *individualiteit* en *collectiviteit*. Binnen de feministische literatuurkritiek lag de nadruk op dat wat alle vrouwen door hun vrouw-zijn gemeen hadden. In de kritieken over Van Bruggen in de reguliere pers werden haar individualisme en onafhankelijke positie benadrukt.

Ook de vrouwelijke critici die weliswaar de vrouwelijke optiek vooropstelden, maar kritiek leverden op hun politiek georiënteerde vrouwelijke collega's, baseerden zich in hun artikelen op argumenten van individualisme en onafhankelijkheid – zoals Diny Schouten. Opmerkelijk is dat ook Ter Braak deze argumenten hanteerde. Zowel mannelijke als vrouwelijke critici die in de jaren zeventig over Van Bruggen schreven, lijken te zijn beïnvloed door zijn literaire normen.

Het voorstel om een onderscheid te maken tussen een 'mannen'- en een 'vrouwen'-circuit, dient in het geval van Van Bruggen genuanceerd te worden. De receptiecircuits blijken gedifferentieerder te zijn: zowel mannelijke als vrouwelijke critici hanteren argumenten die *Terbraakiaans* genoemd kunnen worden. Sommige vrouwelijke critici gebruiken vrouwpolitieke argumenten. Reitsma en Etty kunnen worden beschouwd als critici die zich min of meer conformeerden aan de politiek gerichte criteria van de feministische literatuurbenadering. Zij waren in staat die criteria toe te passen op het werk en de persoon van Van Bruggen en zouden eventueel passen in wat Meijer als het *vrouwencircuit* benoemt. Dat deze recensenten publiceerden in links georiënteerde bladen (*De Nieuwe Linie* en *De Waarheid*), is een reden om aan te nemen dat ook het medium waarin een recensie verschijnt een belangrijk criterium is bij een indeling in receptiecircuits.

TOT SLOT zou ik de vraag willen stellen naar het waarom van het ontbreken van aandacht voor Carry van Bruggen binnen de feministische tijdschriften. Deze bladen waren klein in aantal en hadden een geringe oplage. Ten opzichte van de reguliere media namen ze een marginale positie in. Het merendeel was opgezet vanuit en verbonden met de politieke tak binnen het feminisme. De aandacht voor Van Bruggen binnen deze tijdschriften was wellicht zo minimaal, omdat de overgeleverde, traditioneel geworden typering als individualiste, meteen werd uitgedragen door de reguliere kritiek en daarmee het dominante beeld vormde.

Veel van de schrijfsters die door de feministische beweging werden ingelijfd als voorlooperster, waren ook daadwerkelijk in vergetelheid geraakt, waardoor een geheel nieuwe belangstelling mogelijk was. Carry van Bruggen werd, zo is gebleken, nooit helemaal vergeten. Menno ter Braak heeft de aanzet gegeven om haar een plaats te geven binnen de algemene literaire traditie. Zijn werk werd in de jaren zeventig voortgezet. Een aantal van zijn ideeën over het werk van Van Bruggen hebben zozeer een canonieke waarde gekregen, dat het bijna onmogelijk is om haar werk op een andere manier te lezen. In De lust tot lezen signaleert Meijer hetzelfde verschijnsel met betrekking tot het werk van de dichteres Vasalis. Vanuit het standpunt dat de betekenis niet in de tekst of bij de auteur, maar bij de lezer ligt, geeft zij een nieuwe interpretatie van haar werk. Dergelijke ‘tegendraadse’ interpretaties van het werk van Carry van Bruggen ontbreken binnen het politieke feministische circuit uit de jaren zeventig. Volgens de ‘realistische bril’ waarmee men binnen dit circuit naar literatuur keek, kon er aan het bestaande, door Ter Braak beïnvloede beeld ook weinig worden toegevoegd.

2024

Nel van Dijk (1963) studeerde Taal- en Literatuurwetenschap in Tilburg. Publiceerde over Ter Braak als herontdekker van Elsschot in *Spektator*. Proefschrift over het aandeel van Ter Braak bij de totstandkoming van de Nederlandstalige literaire canon in de periode 1945-1955.

LITERATUUROPGAVE

Menno ter Braak, *Politicus zonder partij*. In: *Verzameld Werk*, deel IV. Amsterdam 1980.

Menno ter Braak, 'De bewuste vrouw en haar roman'. In: *Verzameld Werk*, deel V. Amsterdam 1980, p. 292-298.

Menno ter Braak, 'Le Chemin des Dames'. In: *Verzameld Werk*, deel V. Amsterdam 1980, p. 204-210.

Menno ter Braak, 'In memoriam Carry van Bruggen'. In: *Verzameld Werk*, deel III. Amsterdam 1980, p. 537-538.

Hanneke van Buuren, 'Aarzelend denken over een feministische literatuurtheorie'. In: *Ter Elfder Ure* 20, 1975, p. 812-821.

Maaike Meijer, *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam 1989.

Diny Schouten, 'Carry van Bruggen en de opheffing der vrouw'. In: *De vrouw als auteur*. A. Burnier [et. al.]. Muiderberg 1980, p. 90-100.

Het televisieportret over Carry van Bruggen werd gemaakt door Digna Sinke. Het werd in december 1978 uitgezonden in de NOS-rubriek *Beeldspraak*.

De citaten van Huizinga en De Meester op p. 167-8 zijn afkomstig uit het hoofdstuk 'Carry van Bruggen en de filosofie' in de bundel *Carry van Bruggen (1881-1932)*, samengesteld en ingeleid door Jan Fontijn en Diny Schouten. Amsterdam 1978, p. 163 en 165.

Het citaat van Van Bruggen op p. 168 is afkomstig uit Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt*. Amsterdam 1981, p. 185.

DE IN DIT ARTIKEL BESPROKEN RECENSIES ZIJN:

Martin van Amerongen, 'Sterven mogen we, maar bederven mogen we niet: het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen'. In: *Vrij Nederland*, jrg. 39, 12-8-1978. Ook verschenen in: *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Aukje Holtrop (red.). Amsterdam 1980.

Elsbeth Ety, 'Carry van Bruggen. Een vergeten schrijfster uit 't stof gehaald'. In: *De Waarheid*, 13 januari 1979.

Paul Marijnis, 'Carry van Bruggen'. In: *NRC Handelsblad*, 15 december 1978.

Aad Nuis, 'Boeken: Carry van Bruggen. 'Appellenwijfen genie''. In: *Haagse Post*, 6-1-1979.

Anneke Reitsma, 'Carry van Bruggen. Vrouw tussen twee werelden'. In: *De Nieuwe Linie*, 30 mei 1979.

Diny Schouten, 'De tragische coquetterie van Carry van Bruggen'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 december 1979. xxx

IN 1903 VERSCHIEEN IN WENEN GESCHLECHT UND CHARAKTER VAN OTTO WEININGER. De studie, een mengelmoes van eruditie en persoonlijke ressentimenten, is antifeministisch en antisemitisch. In zijn tijd van toenemende vrouwenemancipatie deed de joodse schrijver een vertwijfelde poging de mannelijke superioriteit te redden. *Geschlecht und Charakter* zegt wel iets over de netelige positie van de vrouw in sommige joodse kringen en ook iets over de fascinerendste schrijfster uit de Nederlandse literatuur Carry van Bruggen.

Van Bruggens roman over het joodse leven *De verlatene* laat zien dat jongens zich door fysiek geweld of schoolprestaties te weer stellen tegen de discriminerende beledigingen en onderdrukking en meisjes zich alleen door kleding en uiterlijk vertoon zich proberen te handhaven. Tegenover de autoritaire figuur van de vader is de moeder een achtergrondfiguur.

Het thema *De verlatene* is het conflict van het joodse kind dat zich, door de houding van de (christelijke) omgeving, als inferieur beschouwt en hieraan wil ontkomen door zich aan te passen. – Van Bruggen vertoont kenmerken van wat *the marginal man* wordt genoemd. Deze grensfiguur, schrijft Everett Stonequist, zit klem tussen twee culturen. De jood ziet zichzelf en de wereld vanuit het gezichtspunt van de jood én de goj waardoor ten slotte een dubbel-bewustzijn kan ontstaan. – Ook als vrouw bevindt zij zich tussen het verstikkende bestaan als vrouw en die van het actieve en dynamische manlijke bestaan. Vlijmscherp zijn bij Van Bruggen de emoties zichtbaar die daarmee samenhangen. Deze problematiek werd door Weininger verwoord: *De echte jood heeft, net als de vrouw, geen zelfbesef en dus geen zelfbewuste innerlijke waarde.* – Om zich te handhaven ontwikkelt Carry van Bruggen een compensatiestrategie. In de romans de wijze waarop vrouwelijke hoofdpersonen relaties onderhouden met de mannelijke personages, een vrij ingewikkeld spel van activiteit en passiviteit. In de filosofie vinden we het terug in tegenstellingen waarbij actieve elementen als levensdrift tegenover passieve elementen als doodsdrift staan, kortom de vuurstelende Prometheus tegenover de geketende Prometheus. – Wat Van Bruggen voelde als verraad aan en een zich afzetten tegen haar jood en vrouw zijn, verhief zij naar een algemeen niveau om te kunnen bewijzen dat vrouwen logisch kunnen denken. Zij was moedig genoeg om haar gedachtegoed te concretiseren in romans met een autobiografisch karakter zoals *Heleen*, *Eva* en het ten onrechte weinig bekende *De coquette vrouw*. – Als individualist wars van alle collectiviteit, had Carry van Bruggen weinig op met het georganiseerde feminisme. Als redacteur van *De Amsterdamsche Dameskroniek* toont ze amper belangstelling voor de politieke kant van de vrouwenkwestie. In 1917 merkt ze op: *«Ik zou niet graag 'politiek rijp' willen zijn – dat is rijp om het betrekkelijke recht en het betrekkelijke gelijk van de tegenstander te vergeten, rijp om mij verontwaardigd te houden, als ik niet verontwaardigd ben.»* – Carry van Bruggen is op haar best als ze de psychologische kanten van de man-vrouwrelatie aan de orde stelt. In *Heleen* schrijft ze: *Je moet niet geloven wat ze soms zeggen, dat wij meisjes door onze vrijmaking en geestelijke groei, onze zogenaamde emancipatie wezenlijk veranderd zijn. Dat we geen heer en meester meer verlangen om boven ons te zien en te dienen, want het is niet zo. Vooral in *Heleen* en *De coquette vrouw* treffen we een vrouw die op een moeizame wijze geestelijke en maat-*

schappelijke onafhankelijkheid tracht te combineren met emotionele afhankelijkheid van de man. – Aan Frans Coenen, aan wie Van Bruggen Heleen heeft opgedragen, schrijft ze in 1912: 'Die drang om te vereren is misschien het manlijke in mij en als dit zich keert naar wat jij vrouwelijk in je hebt dan is het voor ons beiden goed. Hoe dwaas het ook klinken mag, ik voel zelfs een drang om je te beschermen zoals een schildknaap zijn ridder beschermt'.

Deze brief correspondeert met de slotpassage in Heleen waarin Heleen op een navrante wijze om liefde smeekt van de man. Heleen bekent dat ze naast kind en meisje ook man en jongen voor haar geliefde wil zijn. – Het is een riskant spel, het is dansen op een koord: de levensdrift (zeg maar libido) kan omslaan in doodsdrijf. (zie Prometheus) Het grootste probleem voor de man is dat de behaagzieke (coquette) vrouw, deze flirt (allumeuse), zich niet binden wil.

Een jaar na hun scheiding publiceert Kees van Bruggen Een goed huwelijk. Hoofdpersoon is een *femme fatale* uit de 19^e eeuwse literatuur. Als een geslepen tijgerin ligt ze maar wulps en verleidelijk op een dijan intriges te bedenken om mannen te strikken. Ze heeft voortdurend adoratie nodig en is seksueel niet in staat zich te geven. – Tien jaar later verschijnt van Kees De verlaten man, (een toespeling Garry's De verlatene?) De roman vertelt het leven van een cynische man na zijn scheiding die de grootste moeite heeft om de vrouwen van zich af te houden en wiens ex-vrouw wordt beschreven als iemand die er op uit is de mannen te prikkelen maar hen van zich afstoot als ze willen toehappen. De onmacht van de allumeuse om zich te binden wordt door Carry van Bruggen of haar literaire afsplitsingen verklaard uit een hoge opvatting van de liefde. Wat voor anderen GOD is, is voor haar LIEFDE met een hoofdletter. In Een coquette vrouw zegt een man tegen Ina: 'in jou is een bijzonder sterk Eeuwigheids-heimwee, dat je telkens en telkens weer in wat jij < liefde > noemde, hebt willen bevredigen.' In Een kunstenaar, gepubliceerd als Justine Abbing, wordt deze hogere Liefde verbonden met kunst. De hoofdpersoon heeft te kiezen tussen de praktische en op redelijkheid gebaseerde genegeheid van een ijverig zakenman en de onrustige en wisselvallige liefde van een kunstenaar. Ze kiest voor de Liefde, omdat deze meer niveau heeft. Ze blijft alleen achter maar ze heeft iets geproefd van de diepere betekenis van de liefde, het ongestilde verlangen naar de Eeuwigheid.

Dat klinkt allemaal erg mooi, maar er zit een addertje onder het gras. Het onvermogen van een duurzame relatie, de behoefte om verleidelijk oogcontact te zoeken met steeds andere mannen en deze op het moment suprême in de steek te laten, is een klassiek en berucht gedragspatroon binnen de psychoanalyse rond 1920. Dit aspect komt voor het eerst aan bod in Eva uit 1927. In een opmerkelijk botende en associatieve stijl staat de seksualiteit centraal. De seksualiteit zoals Eva die beleert, kan worden weergegeven door het citaat uit Van Fedens Johannes Viator dat door Eva wordt aangehaald: 'Alleen liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lichaamsverlangen goed. De rest is ontucht en overspel. – Seksualiteit is bij Eva verbonden met angst, schaamte en vernedering. Schaamte voor het eigen lichaam, schaamte voor de dokter, schaamte over hoe anderen openlijk over menstruatie spreken, schaamte voor haar man en de arts bij het baren van haar kind. – Dit alles belet Eva om idealiserende hogere Liefde in harmonie te brengen met lichamelijke liefde. Na de dood van haar tweelingbroer spreekt Eva met haar

schoonzuster over de zelfkwellen en homoseksualiteit van haar broer. Ze bekent, hoewel getrouwd en moeder van twee kinderen, niet weet wat het normale, het natuurlijke in de man-vrouwrelatie is. Ze overdenkt dan haar onmacht en haar flirterigheid: *Mijzelf, enkel mijzelf, altijd mijzelf zocht ik aan te steken. Maar de ander ontbrandde en ik bleef koud. Koud. Nu denk ik zelf dat mannen-woord.* – Het afbreken van een relatie met een vriendin die in Eva graag een jongen wil zien, wordt als volgt beschreven: *Er waren al dagen geweest, dat ze nauwelijks meer groette, het rukte iets uit en een bloedende holte bleef, maar ze kan niet Andy's jongen zijn, ze wil een meisje zijn.* Deze gedachten worden voorafgegaan door een passage waarin een wrede vader en zijn dochter centraal staan. Deze dochter met haar witte schort wordt door Eva geassocieerd met een witte prop papier die ritselt en spartelt als onder een harde hand gevangen. Er is herhaaldelijk sprake van bijtend licht (licht is in het boek met man en vader verbonden) en van de angst op een operatietafel gelegd te worden. Dit alles komt voor in een passage waarin Eva zich voorstelt een jongen te zijn. Sprekend over de seksualiteit zegt haar alter ego Eva: *Overall heb ik mijn weg gevonden, mijn wetten gesteld, ver van de gebaande wegen, buiten de algemene wetten om – alleen van dit ene gebied heb ik nooit iets geweten, nooit iets begrepen.* – Eva bekent dit aan de vrouw van haar tweelingbroer David aan wiens dood een hoofdstuk is gewijd. Aan deze 'tweelingbroer' – in werkelijkheid waren Carry en Jacob de Haan alleen in hetzelfde jaar geboren – heeft Eva zich als vrouw gespiegeld. Naast een warme band met haar broer is er rivaliteit. Als hij onderwijzer kan worden, is zij jaloers: *Zo stijgt zijn leven als een vuurpijl boven het hare uit, voor haar is 'toekomst' niets meer dan je ziet door een matglazen raam.* In de relatie tussen de tweelingen wordt naar een compromis gezocht en gevonden: een zieke jongen die aan David zogenaamd zijn gedichten toevertrouwt, gedichten die in werkelijkheid door David zelf zijn gemaakt. David die zich als man kleiner wil maken en Eva die zich als vrouw wil verheffen uit haar vernederende positie vinden elkaar in de figuur van Theo. Toen de broer stierf leek het broze evenwicht verstoord. Er lijkt een dwingend verband tussen de dood van haar mannelijke wederhelft en haar overgave als vrouw op het einde van de roman. De levensdrift slaat over in doodsdrift, de vuurstelende Prometheus laat zich ketenen, de ogen van de verleidster stralen niet meer en zijn gesloten... Eva was haar laatste publicatie. Zij verblijft in verschillende inrichtingen en sterft ten slotte in 1932, na het innemen van slaapmiddelen en een korte comateuze periode in haar eigen huis in Laren. – *Alles wat mannen over vrouwen schrijven is verdacht: ze zijn zowel rechter als partij,* schreef Simone De Beauvoir in *Le deuxième sexe*. Toch is het freudiaanse paradigma van de vrouw in een mannenwereld niet zonder verdienste. Hoe anders zijn de drijfveren van Carry van Bruggen te beschrijven? – Tot slot. Na het lezen van Carry van Bruggens oeuvre blijft het beeld staan van een vrouw die intensief en moedig vocht tegen verstarde en dogmatische vormen van de patriarchale samenleving. De opstandige vrouwelijke Prometheus begreep te laat dat vader Zeus zich kan vermommen, dat patriarchale machtsverhoudingen, juist omdat ze zo 'natuurlijk' en 'normaal' lijken, een deel van ons bewustzijn bepalen, jazelfs ons onbewuste gevoelsleven beheersen.

In Memoriam Carry van Bruggen

DE DOOD HEEFT CARRY VAN BRUGGEN WEGGENOMEN, nadat zij sinds geruime tijd door haar ziekte uit het openbare leven was verdwenen; daarom zal het bericht van deze gebeurtenis misschien minder direct treffen dan anders het geval geweest zou zijn. Er ligt al zoiets als historie tussen haar laatste roman 'Eva en dit einde, waarop men zich onwillekeurig voorbereid voelde.

De gestorven schrijfster is voor mij de auteur van *Prometheus*. Ik heb meer kritiek op dit boek dan enige jaren geleden; maar het blijft voor mij onveranderlijk hetzelfde in dit opzicht: dat het geschreven is door een onafhankelijke, strijdbare persoonlijkheid, bezeten door een idee die van de controversie individualiteit-collectiviteit. Eigenwijze filosofen hebben vanstonds iets van 'dilettantisme' gompeld, toen het verscheen en het genegeerd, omdat het niet de kale Kanaäns sprak, waarin zij zich uitdrukten. Belachelijk is dit belangrijke werk genegeerd, dat ongetwijfeld het levenswerk van de schrijfster is geweest en ver uitsteekt boven zelfs haar beste romans *Heleen* en *Eva*. Daarin bleef toch, met alle verschillen, de Hollandse roman-schrijfster aan het woord; alleen wat in *Heleen* en *Eva* 'prometheïsch' is, onderscheidt zich kwalitatief van onze St. Nicolaas-producties; en al is dit genoeg, een essentieel toonverschil is er niet. In *Prometheus* leert men haar op haar best kennen.

ZOALS CARRY VAN BRUGGEN ZICH UITTE IN *Prometheus*, ZO HERINNER IK MIJ HAAR VAN EEN ENKELE PERSOONLIJKE ONTMOETING: spontaan, agressief, polemisch en vol humor; geen aristocrate en met iets van de 'algemene ontwikkeling' in haar optreden, maar vol aanstekelijke levendigheid die mijn academische vooroordelen destijds in heftige beroering bracht. Het element 'gezond verstand', dat in haar beste werken zo duidelijk aan het licht komt, maakte ook een gesprek met haar tot een stimulerende gebeurtenis; zij koos geen omwegen, maar viel met de deur in huis en ontzag geen enkelen deftige term, dien men haar wilde voorhouden. Men kan zich dan ook de bekommering voorstellen, die haar Eredendaags Fetisjisme bij de eerzame taalabbidders verwerkte, vooral waar zij het waagde een onsterfelijke regel van de onsterfelijke Kloos met veel gezond verstand in de buurt van doodgewone dingen te brengen. Carry van Bruggen liet zich als theoreticus nooit imponeren door een interessant en smartelijk verwrongen gezicht; haar schrijfwijze was geen symptoom van oppervlakkige begeerte naar populariteit, maar zij was van nature algemeen verstaanbaar, omdat zij het specialistenjargon had doorzien.

Algemeen verstaan heeft men Prometheus dan ook allesbehalve; voor het publiek bleef zij (wat zij òók was) de schrijfster van *De Verlatene* en dergelijk soort derde-

rangs-literatuur, de collega van de geregelde boekenleveranciers.

Maar het valt mij gemakkelijk, dit alles bij haar dood te vergeten; ik herdenk haar hier met dankbaarheid om haar bijzondere persoonlijkheid en haar Prometheus.

M.t.b.

GARRY VAN BRUGGEN OVERLEDEN.

Gisteravond is de bekende schrijfster Garry van Bruggen, 61 jaar oud, in haar woning te Laren overleden.

Garry van Bruggen, eigenlijk Garry de Haan, was een zuster van den dichter Jacob Israël de Haan, die als Romant naar Palestina ging en daar werd vermoord. Zij werd op 1 Januari in Soesla geboren en bracht haar jeugd door te Zanddam, waar zij de lagere school bezocht en voor onderwijzeres werd opgeleid. Zij gaf enkele jaren les in Amsterdams en vertrok in 1904, na haar eerste huwelijk, naar Indië, vanwaar zij reeds na twee jaar terugkeerde.

In 1907 verscheen haar eerste boek, een bundel vertellingen, onder den titel „De Schouw van kindertijd“. Daarop volgden in 1909 twee boeken over het leven in Indië: „Goesong-Djinn“ en „In Beroersje in de Tropen“ en nog in hetzelfde jaar de roman, die haar naam algemeen bekend maakte: „De Verlatene“, de geschiedenis van het Joodische

GARRY VAN BRUGGEN.

gevoel, waarvan de kinderen den ouden, rechtsinnigen vader verlieten, omdat zij zich niet jaeger naar voelden in het orthodoxe Joodendom, ofschoon hun hart vol van heimwee bleef naar de oude Joodische gelovigen.

Minder gewaagd, maar indertijd heel geliefd, is „Helen“, de sentimentalistische vertelling van een meisjeleven, die in 1912 volgde op de naturalistische „Kleinmariti“ van haar „broerschofte“. In „Helen“ overwoog sterk het casuïstische element, waardoor de schrijfster later een omweg moest gevonden in haar wijdgeroemde werken als „Prometheus“ (1919) en „Overdagge afscheiding“ (1923). „Overdagge afscheiding“ vindt men ook nog in „Een Coquette Vrouw“, verschenen in 1915 en voorsprijde door „Het Joodje“, een roman waarin de hoofden van „De Verlatene“ terugkeeren. Twee boeken, die in de eerste jaren na den dood verschenen: „Om de Kinderen“, de drie novellen „Van een kind“ en „Een Indisch Hoveling“, behooren niet tot haar beste werk, evenals alle de romans, die in dien tijd onder den pseudoniem Justine Abbing van haar hand zijn verschenen, nl. „Het leven van een dierlijke vrouw“, „Een kunstenaar“, „Het verpeelde leven“, en „De vergelding“, werk waarin zij allerlei vragen van den dag en psychologische problemen in romanesque heeft behandeld en die zij zelf, volgens het bewindelen, niet op een lijn met haar andere romans van dien tijd heeft willen stellen.

Haar beste literaire geschriften vindt men weer in „Het Hoveling van de Hoek“, dat in 1921 het licht zag. In dit boek vertoefde de schrijfster zich weer in haar jeugd, en in het leven van het orthodoxe Joodische geslacht, dat voor haar steeds de bron van de paar suiverste inspiraties is geweest. Maar dat boek, dat langen tijd als haar beste werk kon gelden heeft zij verscheidene jaren later, in 1922, nog overtuofden met „Eva“, een roman, een krachtig en oorspronkelijk en tegelijk ook warm van streef en deep van gevoel en gedachte, als u zelden een in deze taal van een vreemden hand is verschenen. Alle invloeden, die zij vroeger heeft ondergaan (naturalisme, psychologische analyse, Hegeliansche wijsgeerij en oude Joodische vroomheid) zijn in „Eva“ in een prachtige eenheid samen gevoeld.

Over haar jeugd, waarvan haar beste boeken ook naar vervaard zijn, heeft de schrijfster later in 1924 het volgende verteld in een interview dat in 1915 in „Den Gouden Wachter“ verscheen:

„Ik ben geboren op Nieuwjaarsdag 1861, te Soesla, in de Drentsche heide. Mijn vader was rabbijn, en u begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij moest, wij heel behoorlijk leefden. De meeste van mijn Jooden kenners in mijn klein dorpje is steeds zeer afdankings en zij afgevoelen van dat vader een heelde en afzonderlijke natuur had, en wij allemaal. Als kinderen waren we gewoongen te denken te oelen en toch wisten we, door onze betochten aard, dat we boven de anderen stonden. Van daar iets onoverwinds in onze opvoeding, het zelfstandig een bekeer tot een leven aan mij vertrouwen, maar, in zijn geheel, toch iets liet dat een geleidelijke ontwikkeling in den zin stond. De terugkap van Een uit Het Joodje, waardoor hij zich altoos reformatieve weelde, is aan een symbool van dat gevoel verwoopenheid dat men soms heeft, wat men niet gelijk aan de andere kindere opgevaten. Vader heeft voor ons alles maak wat hij kon, er zijn uit ons gezin liefdeskundigen geweest. Eerst heb ik te ik de welleschoot benocht en daarna, in Eenza op een provinciaal normaalschoolde ge leerd. Tusschen al de leeringen daar, a kinderen waarop zoo dik het rustige, die hoopde lag, heb ik mijn eigen ernst als onbetrouwde geweest. Als Heleen ik heel dien tijd geen wortje achemen, ke een gewaarwording van angst en interesse niet van me afschudden. Die schoorvrij jeugd heeft langen tijd over diepe spore toe gelaten: vandaar dat allerlei knoelocher gemakkelijk op me lagewerkt hebben, maar ook dat ik pas later aan 't schrijven gegaan zooals ik altijd had moeten schrijf.

„Na „Eva“ heeft Garry van Bruggen, al ons niet vergaan, niets meer geschreven, hield zij nog, evenals de laatste jaren, vol verchichten van desen roman, voo het over haar werk en over de taakminding, geurige vraagstukken die bijlander naar licht hadden, maar zij was oververkt en geen kracht meer tot het schrijven boeken. In de betrekkelijk korte periode haar schepende arbeid heeft Garry Bruggen echter een omvangrijk en voo groot deel ook belangrijke oeuvre tot schraakt.

Wij vermelden reeds een groot aantal voo, maar daar ligt ook nog kunnen we uitgeveit. Wij noemen nog den bundel „J hartje“, de wijsgeerig-essayistische en „Verstandelijke. Menschenlede en O' lig“ en „De zelfvermoening van het J' ale“ en ten slotte het tooneelstuk „Een glesing“, dat Verkade heeft opgevoerd en voo-Oranus „Bekkersavond“, dat Albert V heeft voorgedragen.

De meeste romans van Garry van Bru zijn uitgegeven bij de Wereldkundige herhaaldelijk bedrukt. Haar essays en van haar verhalen verschenen in „O Nederland“, het tijdschrift van Frans Co die in nieuw opzicht haar literatuur is mag worden genoemd.

De begrafenis zal plaats vinden Zalt a.s. des veldtags te 12 uur op de Algem begraafplaats te Laren.

RONDONOM HET JAAR

Tk kan niet keren, ik kan niet verdragen
Wrede vervreemding, die mijn vreugd door-
wroegt.

Er is geen dag, die mijn hart meer vernoegt
Sinds ik verloor het heil dier Heilige Dagen-

Schoonste van allen, Gij, Sabbath, mijn Vriend,
En vroeg in 't voorjaar 't lichte Lotenfeest
Als ieder vader voor zijn kindren leeft
Hoe vroom Mordechai zijn volk heeft gehend.

Als 't Lente wordt, het feest der Overschrijding,
Gelijk geschreven staat, dat overschreed
De Doodsengel onze dorpels, die leed
Over Egypte bracht, maar ons bevrijding.

Stil en bedroefd was de tijd van den Omer
Wij telden duldend tot het feest der Oogst
En der wetgeving, als de zon het hoogst
Aan Hollands hemel stijgt en het wordt zomer.

Daarna komen onze overdroeve dagen,
De zeventiende Tammoez, de Drie Weken
Tot Negen Ab, in zoveel vreemde streken
Weten de volken, dat wij hulploos klagen.

Het Nieuwjaar laat zijn Bazuinen schallen,
Eens ter bevrijding, nu nog ter beleving;
Tien dagen tijd van inzicht en beleving,
Dan Jaum-Kippoen, de gerechtsdag voor allen.

In Doodsklederen bidden wij gehuld,
Want God is Koning van leven en dood;
Zijn wil voert weilig door drijvende nood
Wie 't hart als een wit kleed rein houdt van
schuld.

En 't blijde bloemenfeest der Loverhut.
Teder nieuw jaar met nieuwe vreugd gezet,
Het Slotfeest en de Vreugde van de Wet,
Die ons, dwalende bannelingen, stut.

In late winter, wanneer dagen duister
Niet dag worden, dalen zonder verblijding,
Vierden wij de week van de Tempelwijding:
Acht avonden met loflied en lichtluister.

Tk, die smaden en haten zoude, een Knaap
Vreemd en leed ben ik toen geweest,
Dierbaar waren mij vastendag en feest,
Heerlijk van vrome dromen was mijn slaap.

Mijn jeugd versing, in den licht-open dag
Toog ik toen uit een onbekommerd zwerver.
Vreugdzoeker, vreugdgenieter, vreugdenderver,
En nu? Dichter van wroegingen geklag.

Nu ben ik een verlatene, verlangen
Verbijt mijn hart naar 't schoon, dat ik verstiet
Hatend en smadend, keren kan ik niet,
En wat heeft mijn hart voor troost dan wat zan-
gen?

Tk heb zo veel bemind, gedwaald, geleden,
En 'k weet zo goed, weerkeren kan ik niet.
Maar toch, o, God, ik geef alles, mijn Lied
En al mijn Vriendschap voor één dag van vrede.

Jacob Israël de Haan publiceerde dit gedicht in
1911, kort na het verschijnen van *De verlatene*.
Refererde Jacob aan het boek van Carry waarin
hij de tweelingbroer Daniel verbeeldt?

*Nu ben ik een Verlatene, vol verlangen
Mijn hart zoekt troost in wat gezangen...*

OOST-INDISCHE SPIEGEL

VEEL HOLLANDSE VROUWEN konden het niet lang in Indië volhouden. Anderen konden zich beter aanpassen; ze waren zelfs in staat een toon van vertedering en ontroering te laten klinken, al was het altijd daarna, als ze weer in Holland terug waren. Op een afstand gezien bleek Indië toch ook wel 'veel goede dingen' te hebben.

Zo heeft ook Carry van Bruggen Indië beleefd, anders in de herinnering dan in de werkelijkheid, al moest ze bekennen nooit van het land te hebben gehouden: *Nimmer hebben wij het liefgehad*. Ze had toen ze na een verblijf van enige jaren uit Indië vertrok, om er nooit weer terug te keren eigenlijk maar weinig van Indië gezien.

Ze had bijna geheel onder Europeanen geleefd zonder verbindingen daarbuiten. De Inlanders waren in de eerste plaats de bedienden en ondergeschikten, al ging ze daar, naar eigen zeggen, mee om zonder de traditionele hoogdoenerij van blank tegenover gekleurd. Voor het overige bleef ze vreemdeling en buitenstaander. Haar literaire opvattingen stemden daar wonderwel mee overeen. Ze bedreef op de wijze van vele schrijvers uit die tijd een vriendelijk, soms gevoelig realisme dat overigens geheel aan de oppervlakte bleef, met hier en daar een stukje dialoog, een schilderachtig woord of een gevoelig trekje en vele puntjes, puntjes, puntjes.

We kunnen ons er alleen maar over verwonderen dat de schrijfster van een voortreffelijke roman als *Eva* en van belangrijke essays als *Prometheus* en *Hedendaags fetisjisme* dezelfde is als die van *Goenong-Djatti* (1909) – dat een criticus een 'gezellig' boek kon noemen, ook al worden er twee zelfmoorden en één moord in gepleegd – of van de bundel schetsen 'n *Badreisje in de tropen*, of van het in 1921 verschenen *Een Indisch huwelijk*.

'n *Badreisje in de tropen* bevat een aantal verhalen of schetsen waarin alweer het jonge Hollandse vrouwtje optreedt, dat erg zenuwachtig is, met hoofdpijn, migraine, bloedarmoede enzovoorts en dat daarom door de dokter met vakantie op reis wordt gestuurd. De vrijheid waar ze zich op verheugd heeft, werkt averechts en versterkt haar gevoel van eenzaamheid en afhankelijkheid. Ze keert voortijdig naar huis terug en voegt zich weer bij haar man om zich verder te wijden aan haar gezin en haar huishouden. Tot dat huishouden behoren ook de bedienden. Ze deelt hun liefde en leed, ze bemiddelt en verzoent op grond van haar gezag van blanke *njonja besar*, al is ze nog maar drieëntwintig. Het klinkt alles even aandoenlijk, maar haar kennis is

te gering en haar horizon blijft beperkt. Het veel later geschreven boekje *Een Indisch huwelijk* raakt tenminste een tropenprobleem: dat van de ongetrouwde planter die in concubinaat leeft, maar aan blanke vrouwen blijft denken – die hij aan de andere kant ook een beetje ontwend is. In zijn nood besluit hij, na een gesprek met de dokter, Truusje te laten overkomen, al kan hij zich haar nauwelijks meer voorstellen. De desillusie volgt op zijn goed bedoelde poging tot sanering van zijn verlangens: als hij haar van boord haalt, herkent hij haar niet omdat hij haar zich altijd anders heeft voorgesteld. In plaats van het ranke Truusje krijgt hij nu een klein, rond en wiebelend Truusje. Inderdaad een drama – voor wie het overkomt.

Rob Nieuwenhuys 1972

EEN HOLLANDSE HANDSCHOEN¹

In 1921 kwam *Een Indisch huwelijk* van Carry van Bruggen uit, een novelle die gaat over het leven, specifiek het liefdesleven, van een Hollandse planter op Sumatra. Van Bruggen had een persoonlijke relatie met Indië.

Pas getrouwd vertrok zij op drieëntwintigjarige leeftijd naar Indië met haar man Kees van Bruggen. Ze woonden in Medan, aan de oostkust van Sumatra, en dat is ook de plek waar de journalistieke en literaire carrière van Van Bruggen is begonnen.

Na drie jaar keerde het echtpaar echter alweer terug naar Nederland, omdat Carry zich er niet thuis voelde. Het huwelijk eindigde na aankomst in Nederland.

In vergelijking met andere werken heeft *Een Indisch huwelijk* weinig aandacht gekregen. In de inleiding bij een heruitgave van het boek noemen Suzan van Keulen en Peter van Zonneveld dit een opvallend gegeven:

Het is opmerkelijk dat er in de literatuur over Carry van Bruggen zo weinig aandacht aan deze novelle is besteed. Stilistisch staat ze op een hoger plan dan Goenong-Djattien² in *Badreisje in de tropen*, vooral vanwege de indringende wijze waarop de hoofdpersoon met zijn eenzaamheid, heimwee en verlangen, van binnen uit beschreven wordt.²

1 Sarah Badwy, De representatie van het Nederlandse trouwideaal in Carry van Bruggens *Een Indisch huwelijk*, in *Indische Letteren*. Jaargang 34, Alphen aan den Rijn 2019.

2 Carry van Bruggen, *Een Indisch huwelijk*. Ed. Peter van Zonneveld & Suzan van Keulen. Schoorl 1987

CARRY VAN BRUGGEN 1881-1932

‘ALS KINDEREN WAREN WIJ GEDWONGEN IEDEREEN TE ONTZIEN en toch wisten we, door onze trotse aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, tezelfdertijd een tekort en een teveel aan zelfvertrouwen, maar, in zijn geheel, toch iets dat ene geleidelijke ontwikkeling in den weg stond....’ – Zo karakteriseert Carry van Bruggen kernachtig haar ervaringen in het arme joodse milieu van haar jeugd. Haar vroege verhalen en romans, *In de schaduw*, *Breischooltje* en *De verlatene* beschrijven die ervaringen vrij gedetailleerd, geheel volgens de naturalistische stijl van die dagen. Haar proza is dan nog weinig persoonlijk. In *De verlatene* komt de problematiek van een provincialistisch, joods gezin aan bod dat te maken krijgt met de profane indrukken van de opdringende, stedelijke cultuur. De joodse kinderen in deze roman komen zowel in opstand tegen het pesterige antisemitisme van de christelijke omgeving als tegen het formalisme van de joodse godsdienst, geïncarneerd in de persoon van de vader. Op een scherpzinnige wijze maakt de schrijfster duidelijk welke psychische en sociale problemen verbonden zijn aan de geleidelijke assimilatie van de jonge generatie met de niet-christelijke omgeving. Tegen haar kritische maar nooit liefdeloze analyse van het joodse milieu in de roman *Het Joodje* werd door zionistische groeperingen scherp geprotesteerd.

De roman *Heleen* is een ommekeer in haar ontwikkeling als schrijfster. De nadruk in dit boek ligt op de psychische ontwikkeling van een jong meisje tot vrouw. Zelf zegt Carry van Bruggen hierover: *In Heleen heb ik voor de eerste maal werkelijk mijn stem gehoord... dáár is 't meditatieve, het intellectualistische van mijn natuur boven gekomen. Heleen tracht steeds verder door te dringen tot de eigen subjectiviteit en haar gevoel van gespletenheid te overwinnen. Hoofdzaak voor haar is het zich afvragen wat het 'Ik' betekent, wat zijn plaats in de collectiviteit is..., aldus Carry van Bruggen.*

Deze thematiek van *Heleen* zal zij later in haar uitvoerige en belangrijke filosofische studie *Prometheus* verder uitwerken. Aan de hand van een groot aantal voorbeelden uit de cultuurgeschiedenis geeft ze in die studie de tegenstelling aan tussen het dogmatische en anti-dogmatische denken of, anders geformuleerd, tussen maatschappelijkheid, collectiviteit en redeloosheid aan de ene kant en individualiteit en rede aan de andere kant. Centraal in dit filosofische essay, dat zo'n belangrijke invloed uitoefende op het denken van Ter Braak, staat de twijfel. Die twijfel, de ontkenning dat er absolute waarden bestaan, is in romanvorm terug te vinden in *Eva*, waarin

volgens Ter Braak voor het eerst ‘een eersterangs-pleidooi’ werd geleverd voor het bestaan van een ‘eigen vrouwelijke bewustheid’. Een belangrijk thema in Eva is de ontoereikendheid van de taal bij de ordening en de benoeming van de ervaringswereld. Al eerder had ze in *Hedendaags fetisjisme* zich hiermee beziggehouden. In deze studie wordt vooral de idealisering van de landstaal en het daarmee verbonden nationalisme gelaakt.

Carry van Bruggen schrijft aan de dichter-filosof J. A. dèr Mouw over haar studie *Prometheus*:

Laren NH / Engweg 266 / 3 Juli '18

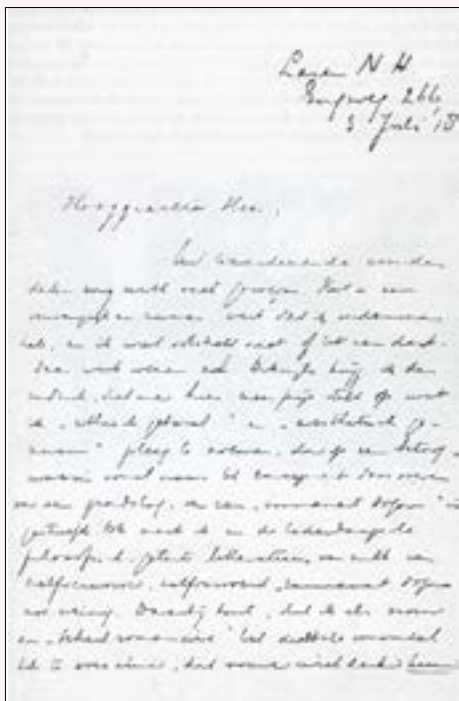
Hooggeachte Heer, / Uw waarderende woorden deden mij veel genoegen. Het is een omvangrijk en zwaar werk dat ik ondernomen heb, en ik weet volstrekt niet of het een dankbaar werk wezen zal. Dikwijls krijg ik de indruk, dat men hier meer prijs stelt op wat ik ‘ethisch gebazel’ en ‘aesthetisch gezwaam’ pleeg te nemen, dan op een betoog, waarin vooral naar het consequent doorvoeren van een grondslag, van een ‘immanent dogma’ is gestreefd. Ook merk ik in de hedendaagse filosofisch-getinte literatuur van zo’n zelfverworven, zelfvervoerd ‘immanent dogma’ zo weinig. Daarbij komt, dat ik als vrouw/ en ‘bekend romanière’ het dubbele vooroordeel / heb te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten. Vaak ook word ik met de naam ‘Bolland’ achterna gelopen, schoon ik Bolland nimmer gehoord en zelfs nimmer gezien heb. Dit alles doet mij waarderende woorden, met een naam als de Uwe bekrachtigd, dubbel op prijs stellen! Ik werk hard en gestadig verder, hoop dan ook inderdaad voorjaar 1919 het boek te voltooien en najaar 1919 het te publiceren.

Hoogachtend, Uw d. Carry van Bruggen.

Van de georganiseerde vrouwenemancipatiebeweging wilde Carry van Bruggen weinig weten. Dat neemt niet weg, dat ze in haar romans zich over brandende vrouwenkwesties heeft uitgesproken.

In *Een coquette vrouw* stelt ze het proces van scheiding van de orde en in *Uit het leven van een denkende vrouw* gepubliceerd onder het pseudoniem Justine Abbing, vraagt ze begrip voor de problemen van een intellectuele vrouw, die weigert haar ambities in te tomen en genoeg te nemen met een inferieure plaats in het huwelijk.

SABINE RUITENBEEK schrijft in *Trouw* 21-12-1979 over de hernieuwde belangstelling voor het werk van Carry van Bruggen: 'In Lodewicks *Literatuurgeschiedenis*, op veel scholen gebruikt, staat Carry van Bruggen onder het hoofdstuk *Het realisme in de damesroman*. Onder *damesroman* zegt Lodewick de door *dames* geschreven roman te verstaan. Carry was geen dame en ze schreef niet voor dames en van dat realisme maakte ze zich gaandeweg los. Carry van Bruggen was een echte individualist en de vragen wie ben ik en in hoeverre onderscheid ik mij van de anderen spelen een belangrijke rol in haar boeken. Dat heeft ook te maken met haar achtergrond; ze was joods, een vrouw en autodidact, ze had reden genoeg om zich anders te voelen. Dit zich anders voelen leidt tot zelf-bespiegeling en, in het beste geval, tot zelfkennis en zelfrespect.'

EEN SOCIOLOGISCHE BENADERING van het ewig Weibliche vrouwenproza is een artikel van Carry van Bruggen uit 1904 in de *Deli Courant*. Zij bespreekt vrouwenboeken als een aparte literaire categorie, waarvan het specifieke is veroorzaakt door de snelle ontwikkeling van vrouwen als maatschappelijke groep. Zij ziet het eigene van vrouwenromans niet zozeer in de thematiek als wel in het onvolkomene ervan door de overhaaste emancipatie:

'En nu is het toch werkelijk frappant hoe elk boek, door 'n vrouw geschreven, de kenmerken van de toestand waarin ze verkeert in zich draagt, als sekse, als klasse beschouwd; onrustig, onrijp, haastig, koortsachtig-gejaagd. Ik ben dan ook van mening, dat 't dat is, wat het vrouwengeschrift die zekere mate van volkomenheid onthoudt, die in gunstiger tijden met weinig moeite misschien te bereiken was.'

'Er is geen enkele vrouw in Holland op 't ogenblik die rijp werk geeft. Dat komt, omdat men haar geen tijd gunt: het gaat per stuk, er wordt op gewacht! Er moet meer komen.'

'De vorm lijdt er ook onder en de stijlverzorging, de taalwaarde in vrouwenboeken van nu zijn dan ook vaak jammerlijk beneden peil gebleven. Oppervlakkig, te snel gedaan, te weinig doordacht – het zijn de aanmerkingen, die we stereotiep op alle boeken van hedendaagse vrouwen kunnen plakken. Er is 'n drang om te laten zien wat ze nu wel presteert, aan stijl en aan gedachte, hoe geavanceerd ze nu wel is, welke forse opvattingen van *Liefde* en van *Kunst* ze heeft en dat etaleert ze dan in haar boeken zodat ze van haar personages kapstokken maakt waaraan ze haar eigen verheven idealen ophangt, soms kinderachtig van onbeholpenheid. Ook weer omdat haar ontwikkeling bij sprongen is gegaan, omdat iedere of tenminste menige moderne vrouw die zichzelf zeer goed controleert, een geestelijke parvenu gaat worden, prat op haar kennis en voor wie dit nog niet zo'n natuurlijke zaak is, dat ze er over zwijgen kan, ook daarom zijn haar boeken zo gezwollen, zo arrogant wijsheid verkopend, legt ze er de moraal duimendik op.

Carry van Bruggen noemt nog als karakteristiek: 'Ijdelheid, breedsprakigheid, om 't plezier van zich te horen, en te laten horen, gebrek aan zelfbeheersing, oppervlakkigheid'.

Deze verwijten treffen een aantal jaren later het werk van Carry van Bruggen zelf.

Zulke verklaringen gaf zij in 1904. In 1913 heeft ze dezelfde zienswijze. Ze noemt dan als tekort van 'vrouwenromans' dat een gedachtenleven ontbreekt. Vrouwelijke auteurs hebben niet echt iets te zeggen. Ze meent dat het vermogen tot filosofische bespiegeling bij vrouwen nog niet tot ontwikkeling is gebracht; vrouwen zijn er nog niet aan toe. Zo'n zienswijze was uitzonderlijk. De gelijktijdige kritiek neeg meer tot psychologische verklaringen van de karakteristieken en gebreken van 'vrouwenromans'. Die verklaringen zijn gebaseerd op psychologische kennis over 'de vrouw', en bij de mogelijkheid van zulke kennis zette Carry van Bruggen, als een van de weinigen, zo haar vraagtekens.

News in Brief.

Dr. L. P. Plemp van Duiveland, head of the Press Service of the Foreign Department, has tendered his resignation.

The decease is announced, last Wednesday, of Mrs. Carry van Bruggen, one of Holland's most prominent woman writers. Besides a number of novels and sketches, she has published translations of Galsworthy's "The Freelands" and Sheridan's "The Rivals".

LA GAZETTE DE HOLLANDE 18-II-1932

The decease is announced, last Wednesday, of Mrs. Carry van Bruggen, one of Holland's most prominent woman writers.

Besides a number of novels and sketches, she has published translations of Galsworthy's *The Freelands* and Sheridan's *The Rivals*.

LA GAZETTE DE HOLLANDE

TOTNOGTOE verzuimde NEERLANDIA, Maandblad van het Algemeen Nederlandsch verbond melding te maken van een merkwaardig verschijnsel, de herleving n.l. van *La Gazette de Hollande*. Onder die benaming werden begrepen alle gedurende de 17e en de 18e eeuw in de veeneenigde provinciën verschijnende nieuwsmaten *La Gazette de Hollande*, de nachtmerrie van de ministers van Lodewijk den XIV en en van den grooten koning zelve, zoals Eugène Hadin zegt in de voorrede van zijn boek: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Onze bekende journalist, Jhr. O. van Beresteyn, heeft het ondernomen. *La Gazette de Hollande* op nieuw te doen verschijnen, te doen herleven wat, zoals in het hoofd van het blad staat aangeteekend, in 1677 met privilegie van de heeren Staten was opgericht. Het blad prijkt met het wapen van Holland, opgehouden door den

leeuw, die het met het dreigend zwaard beschermt, staande in Holland's met de wapens der voornaamste steden omheinden tuin, en daaronder de zinspreuk: 'Concordia res Parvae Crescunt.' De heer Van Beresteyn brengt in herinnering, dat tot 1849 *Le Journal de la Haye* de taak vervulde van een internationaal nieuwsblad. Frederik de Grote en Washington o.m. maakten gebruik van de in 't Frans geschreven Hollandse nieuwsbladen tot het doen van mededeelingen, die zij gaarne geopenbaard zagen. 'Luzac's franse Courant', *La Gazette de Leyde* (Nouvelles extraordinaires de divers endroits) die, oorspronkelijk in het leven geroepen door den Franschman J. A. de la Font, van 1680 tot 1814 heeft bestaan, werd - aldus vertelt de Baron Collot d'Escury in 'Holland's Roem', van Petersburg, heel Europa door, Spanje zelfs niet uitgezonderd, tot Konstantinopel gelezen.'

DE NEDERLANDSCHE TAAL, ondanks hare eigenaardige bekooring, ondanks onze uitnemende letterkunde, wordt buiten onze grenzen weinig verstaan. De heer v. B. wil dat dit zonder valsche schaamte worde erkend. Maar, vraagt hij, moeten wij ons daarom op den achtergrond houden, moeten wij niet het middel te baat nemen, waardoor wij, Nederlanders, ons boven andere natiën mogen verheffen, n.l. dat wij den vreemdeling ook in zijne taal kunnen te woord staan? Laat ons dan in de taal der diplomatie, in de Franse taal, ons doen hooren door hen, die het Nederlandsch niet verstaan. *La Gazette de Hollande* wil zijn een Hollandse krant, hoewel in het Frans geredigeerd. Het wil zijn het orgaan, waardoor de Hollander tot den vreemdeling het woord richt. Het wil den vreemdeling de openbare mening in Holland doen kennen zowel door uittreksels uit de Nederlandsche dagbladen als door eigen artikelen, onze kunstuitingen op allerlei gebied, onze nijverheid, onze handelsbeweging de grootst mogelijke bekendheid doen verwerven. Het wil valsche, voor ons land ongunstige berichten of oordeelvellingen logenstraffen. Jhr. Van Beresteyn heeft zich de medewerking weten te verzekeren van bekende personen in het binnen- en het buitenland.

EN NU HET BLAD EEN HALF JAAR OUD IS, kunnen wij niet anders dan getuigen, dat Jhr. v. B. zijn program trouw blijft. Elken Woensdag en Zaterdag verschijnt het blad in een smakelijk uiterlijk, op mooi papier, met duidelijke letter, verlucht door platen omtrent voorvallen van den dag en portretten van personen, die op den voorgrond treden. Brieven uit het buitenland maken, dat het ook uit dien hoofde door Hollanders verdient gelezen te worden.

WIJ BEGROETEN HET BLAD MET SYMPATHIE als onze medestander waar het betreft: tegenover den vreemdeling¹ de vaan van Neêrland hoog te houden, in het algemeen Neêrlands belangen te bevorderen.

1 MOTTO: *Zijn Vlaming, Boer en wij in taal eendrachtig, De Dietse stam wordt als van ouds weer machtig. Neerlandia. Jaargang 16. N. v. Geuze & Co' drukkerij, Dordrecht 1912*

'Boekenkast Carry van Bruggen'
Wilhelmina Druckerstraat, Zaandam

Figuur die wat narrig vanuit
de avondmaalbeker de wereld
inkijkt in reflectie met de spiegel

De asbak met smeulende sigaret op de overvolle boekenkast symboliseert haar productiviteit.

2024

 <https://vimeo.com/528932196>

Grote Denkers: Carry van Bruggen Programma / zo 28 maart 2021

#GroteDenkers #CarryvanBruggen

Carry van Bruggen was een van de meest indrukwekkende denkers in de Nederlandse letteren. Wat maken haar filosofische ideeën over individualisme en collectivisme zo relevant voor onze hedendaagse maatschappij? In deze aflevering van Grote Denkers duiken we in het gedachtegoed van dwarsdenker Carry van Bruggen.

Waarom moeten we het werk van Carry van Bruggen blijven lezen? Waarom zijn haar filosofische ideeën over individualisme en collectivisme zo relevant voor onze hedendaagse maatschappij?

CARRY VAN BRUGGEN is een van de meest indrukwekkende denkers in de Nederlandse letteren. Haar eerste romans waren beïnvloed door het *naturalisme*. Later draait haar werk vooral om *subjectieve zelfverdieping*. Zij reflecteert ze op het verschil tussen *individueel* & *collectief* gedrag en de positie van minderheidsgroepen.

IN HET PROGRAMMASERIE *GROTE DENKERS* vertelde Bo Tarenkeken waarom haar filosofische ideeën zo actueel zijn. Met Saskia Pieterse, Abram de Swaan en Khadija Al Mourabit bespraken ze de relevantie van haar gedachtegoed en hoe deze filosofie geplaatst kan worden binnen de huidige maatschappij. Het programma werd afgesloten door het *Ragazze Quartet* met muziek uit *Eva*, een gesproken opera en luisterboek, gebaseerd op deze roman.¹

CARRY VAN BRUGGEN VERZETTE ZICH TEGEN HOKJESDENKEN EN WILDE NIET GETYPEERD WORDEN ALS WAT DAN OOK.

Haar werk ademt een onverwulbare drang naar *individualiteit* en *onafhankelijkheid*. Haar personages verzetten zich tegen elk opgedrongen keurslijf. In *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme* zet Van Bruggen haar filosofie uiteen over de menselijke strijd tussen individualisme en collectivisme en de tegenstrijdige behoefte tot *onderscheiding* én *vereniging* die ook tot uiting kwam in haar contrast-harmonieuze liefdesleven met de innerlijke strijd tussen zelfstandigheid en de overgave aan haar partner.

¹ De programmaserie Grote Denkers stelt eigenzinnige vrouwelijke denkers centraal. Eerdere afleveringen gingen over Simone de Beauvoir, Fatima Mernissi, Audre Lorde, Forough Farrokhzad en Andreas Burnier. De reeks Grote Denkers is mede mogelijk gemaakt door het Nederlands Letterenfonds.

De culturele belangstelling van **Marianne Tellegen** kreeg in 1911 een impuls door haar kennismaking met **Carry van Bruggen** die op hartstochtelijke toon een eigengereide leef- en denkwereld bepleitte. Marianne was achttien jaar en studeerde voor het staatsexamen gymnasium. De autodidactische en nestorlijke Carry was dertig. Uit hun correspondentie blijkt het wederzijdse vertrouwen in elkaar. Via haar kwam Tellegen ook in aanraking met de kring rond het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer* waaronder **Frans Coenen**. Met hem ging Tellegen rond 1919 een vrije liefdesrelatie aan. Gelijktijdig bekoelde haar vriendschap met Carry. Zo'n veertig jaar later schrijft Marie Anne over beiden:

Bijna elke dag opnieuw realiseer ik me hoe onmiddig veel ik aan hen te danken heb, als ik probeer onbevangen en kritisch de gebeurtenissen om ons heen te ontleden en te begrijpen.

In die tijd werd ze hier en daar wel de *ongekroonde koningin* genoemd. Zij voelt zich *een kind van Carry en Frans*, dat wil zeggen individualistisch en kritisch en niet echt geschikt voor positieve *collectieve actie*. – Tijdgenoten beschreven haar als een rijzige figuur met een aristocratisch voorkomen. Zij was bohémienne, maar kon ook zeer ambtelijk zijn in de omgang.

Marie Anne Tellegen werd in juli 1945 op advies van het voormalige verzet door koningin Wilhelmina ontvangen. Nog geen twee maanden later, op 15 oktober 1945, werd zij benoemd tot directeur van het *Kabinet der Koningin*. Met deze benoeming streek Wilhelmina de hofentourage tegen de haren in en riep zij een breed gedragen ongenoegen op. Tellegens krachtige voorkomen en onconventionele optreden drong tegelijk respect mee. Als een van de weinigen tutoyeerde zij premier Willem Drees. Koningin Wilhelmina noemde haar *van kei*. Haar verhouding met Wilhelmina werd gekenmerkt door wederzijds respect. Met Juliana was de relatie hartelijk en vertrouwelijk. Met prinses Beatrix, aan wier staatkundige vorming zij had bijgedragen, was de omgang ontspannen; zij logeerde regelmatig op *Drakestein* en trad op als raadgever van de prinses en haar gezin.

Marie Tellegen probeerde, in de geest van Carry van Bruggen, de belofte van het onafhankelijke vrouwenleven in te lossen zonder dat de wereld daarop al was berekend. Hoewel aangetrokken door het vrije kunstenaarsleven en de 'vrije liefde', koos ze voor een niet gemakkelijke carrière in overheidsdienst. Vrijheidsdrang en rechtvaardigheidsgevoel dreven haar naar het *feminisme* en – in de oorlog – naar het verzet. Met haar sterke uitstraling, humor en directheid dwong zij respect af, bovenal was zij *zichzelf* ervan overtuigd dat...

...een vrije geest alleen kan leven op een menswaardige wijze.¹

1 Marie Anne Tellegen, Rekening aan de doden Amsterdam, De Spieghele, 1952

BRON: Biografisch Woordenboek van Nederland - deel 6

DE ZELFBEWUSTE EN SUPERINDIVIDUALISTISCHE CARRY VAN BRUGGEN was voor de jonge Marie Anne een rolmodel waartegen ze eerst opkeek en met wie ze later een gelijkwaardiger vriendschap kreeg. De brieven aan haar ondertekende Van Bruggen met *Bad Black Boy*. – Haar biograaf W. Weenink merkt op dat deze jaren het karakter van Marie Anne Tellegen hebben gevormd en er toe hebben geleid dat ze besloot haar eigen plan te trekken.

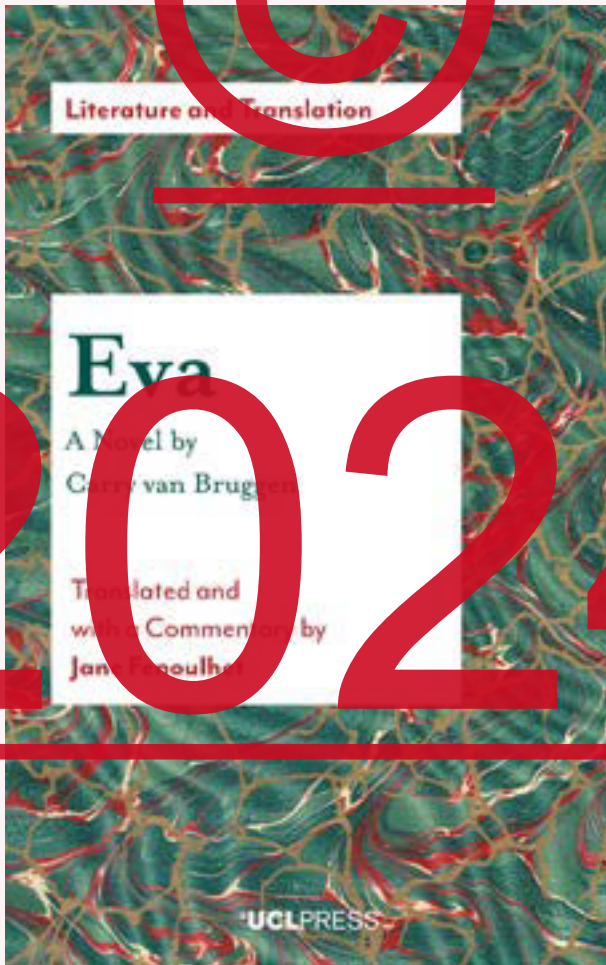
BARBER VAN DE POL (*Carry c'est nous*) schrijft in
Er is geen ander zijn dan anders zijn:

CARRY MOEDERDE
 CGRAAG OVER DE 13
 JAAR JONGERE TELLEGEN.
 Ze hadden ontzettend
 veel aan elkaar te ver-
 tellen. In de briefwis-
 seling tussen de twee
 vrouwen komt hun
 vriendschap tot leven,
 compleet met koos-
 naampjes en gedeelde
 particulariteiten: twee
 zelfbewuste vriendin-
 nen, de een de leer-
 meester van de ander,
 maar wat behoefte en
 speelzucht betreft te-
 gen elkaar opgewassen.

FRANS KELLENDONK
 liet deel III van *Mys-
 tiek lichaam* voorafgaan
 door *Distinctiedrift is le-
 vensdrift/Eenheidsdrift is
 doodsdrift*, een van Car-
 ry's verbale zweepslag-
 gen in *Prometheus*.

VIRGINIA WOOLF EN CARRY VAN BRUGGEN hebben met hun romans en essays een vernieuwende bijdrage geleverd aan de literatuur van hun tijd, het modernisme. Een van de voornaamste punten van verwantschap is hun gebruik van de *stream of consciousness*. Dat vertelprocedé brengt de gedachten en gevoelens van personages dicht bij de lezer. Beiden pasten die techniek toe met veel psychologisch inzicht. Daarnaast genieten Woolf en Van Bruggen bekendheid door hun oorspronkelijke ideeën over conventionele man-vrouwverhoudingen en maatschappelijke ontwikkelingen. Een overeenkomst die veelal onderbelicht blijft is hun aandacht voor filosofische thema's. Beide schrijfters richtten zich intensief op de ontwikkeling van een persoonlijke levensvisie.

2024

INTRODUCTION

THE NOVEL *‘Eva’* BY THE DUTCH WRITER CARRY VAN BRUGGEN DESERVES TO BE RECOGNIZED AS A SIGNIFICANT MODERNIST TEXT IN THE EUROPEAN CANON.

There are two main reasons why this has not so far been the case. First, Carry van Bruggen writes in Dutch, a minor European literary language that has not been much translated until recently. Secondly, as a woman and a Jew writing at the end of the nineteenth century and in the early twentieth century, van Bruggen’s work received mixed reviews from her contemporaries, and she has had to wait until the late twentieth century for recognition at home; this has meant a lack of scholars championing her work. Today, the fact that she writes from her experience as a Jewish woman, taken together with her experimentation with narrative in this novel, can only serve to recommend her to a contemporary audience.

The aim of this translation project is to provide the first English translation of van Bruggen’s ground-breaking novel so that it will be accessible to anyone interested in the history of modernist women’s writing in Europe. As a literary experiment, *Eva*, which first appeared in 1927, is not an immediately accessible text, as I explain below. Nevertheless, the literary qualities for which I value the novel so highly need to be transferred for an English reader in such a way as to bring the work and its main character to life in a manner that is in keeping with the novel’s vibrant vitalism. This was the translation brief I gave myself.

Van Bruggen’s *Eva* has generally been considered a modernist novel since Fokkema and Ibsch included it in their 1987 book *Modernist; Conjectures: A Mainstream in European Literature* alongside such writers as Proust, Joyce and Woolf. However, it has until now remained inaccessible to audiences that are unable to read Dutch, though thanks to Fokkema and Ibsch, Van Bruggen’s place in literary histories written in Dutch is now secure. For example, Erica van Boven and Mary Kemperink accord her a prominent place in their account of the literary avant-garde and modernism in the textbook *Literatuur van de moderne tijd* (2006). Their short description of *Eva* comes closest to the view of the novel I present here: that is, as a ‘so-called novel of consciousness’ in which the narrative constructs a stream of consciousness to register the subjective experience of the main character, Eva.¹ This experiment with the Dutch language relays moments of epiphany, along with *Eva*’s powerful perceptions of her surroundings and of her interactions

1 My translation of ‘een zogeheten bewustzijnsroman’, Erica van Boven and Mary Kemperink, *Literatuur van de moderne tijd*. *Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19^e en 20^e eeuw*, Bussum, 2006).

with others. In this respect, there are parallels with the writing of Virginia Woolf in, for example, *Mrs Dalloway* (1925), which uses ‘the language of what life feels like’, according to Carol Ann Duffy.¹ Jeanette Winterson describes Woolf as ‘an experimenter who managed to combine the pleasure of narrative with those forceful interruptions that the mind needs to wake itself’.² Both of these descriptions of Woolf’s writing apply equally well to Carry van Bruggen’s in *Eva*.

Carry van Bruggen’s own life is transformed into this text, which tracks the growing self-awareness of Eva through the use of innovative techniques that bring readers close to the protagonist’s liberation and with it her expanding subjectivity. For this reason, I start with a portrait of the writer and her writing, which culminates in *Eva*, her last published work. In my description of her life, I highlight those aspects that in some way or another play a part in the novel.

The introduction to the writer and her place in Dutch life and letters will be followed by the reading of *Eva* that informs my translation. Because perspective in the novel is restricted to what can be seen through Eva’s eyes and mind, this stream of consciousness gives rise to a highly elliptical form of expression, resulting in the need to translate many silences. Even when these are translated in turn by silences, the pregnant pauses generate many meanings in readers’ minds. One of the important characteristics of *Eva* is that it is a novel that can bear multiple readings, and I needed to map these so as to enable them in the translation.

Finally, I will discuss all the important translation decisions and negotiations. The shifts that took place as I revised the translation may be of particular interest to literary translators.

CARRY VAN BRUGGEN was born Carolina Lea de Haan in 1881 in the small town of Smilde in the Netherlands. She grew up in an orthodox Jewish community in Zaandam to the north of Amsterdam. Her father was a rabbi, so the young Carry was brought up in a world of tradition and strict observance of Jewish law at a time when anti-Semitism was prevalent in the Netherlands. The Jewish community was poor and lived largely apart from Dutch society, though her schooling brought Carry into contact with the wider world. She was particularly close to her brother, Jacob Israël de Haan, who was just a year younger and also became a writer. Both of them had access to secondary education. Carry van Bruggen trained to be a primary school teacher, and she eventually took a teaching job in a poor district of Amsterdam, commuting back

1 ‘Carol Ann Duffy on Mrs Dalloway’, in Virginia Woolf, *Mrs Dalloway* (Londen: 2004) XII.

2 Jeanette Winterson, ‘Foreword’, *Mrs Dalloway*, VII.

and forth to her parents' home in Zaandam before finally moving to Amsterdam. Jacob studied law there, and soon made a name as a poet and novelist. Despite their father's role in the Jewish community, and like many others of their generation, Carry and Jacob turned away from the faith and culture of their childhood as they became assimilated into city society. However, the break with orthodox Judaism did not mean that Van Bruggen abandoned her roots. Far from it. Her fiction grapples with the tensions between mainstream society and traditional Jewish culture, and between the generations within Jewish families.

In 1904 Carry van Bruggen married the journalist and socialist Kees van Bruggen and took his name. They moved to the Dutch East Indies, present-day Indonesia, so that Kees could take up a position as editor of the *Deli Courant*, based in Medan. It was here that Carry began writing, initially to provide the paper with a ladies' section. She also became a mother for the first time in 1905. According to J.M.J. Sicking, the couple did not settle well in the Dutch East Indies, returning to the Netherlands in 1907.¹ This was an important year for Carry: she and her husband settled in Amsterdam, their son was born and she published her first book, the social realist story *In de schaduw (van kinderlevens)* In the shadow (of children's lives).

Before turning to Van Bruggen's published oeuvre, however, there is one precious resource that provides an impression of Carry van Bruggen as a woman writing in the early twentieth century. It is the only published interview with her, which appeared in the magazine *Den Gulden Winckel* on 15 July 1915.² The interviewer was the Flemish critic and essayist André de Ridder, who introduced her with the following sentence: 'Seldom have I met a female author who was so communicative, so exuberantly expressive, so full of fierce life force.'³ The writer herself speaks very openly about her childhood, in particular the lasting effects of her sense of inferiority that derives from her keenly felt inferior social position and difference as a Jew. She explains that this lack of self-assurance had an impact on her writing, 'which is why it took some time before I began writing in the way I should have always written.'⁴ What Van Bruggen is referring to here is the fact that her

1 Carry van Bruggen, ed. J.M.J. Sicking, *Verhalend proza* (Amsterdam: Van Oorschot, 2007), 591. Online edition at https://dbnl.org/tekst/brug004verho1_01/colofon.php.

2 Reproduced in Jan Fontijn and Diny Schouten (eds), *Carry van Bruggen. Een documentatie* ('s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar, 1985), 7–17.

3 My translation of *Ik ontmoette zelden een vrouwelijke auteur zo spraakzaam, zo exuberant van woord, zo vol heftige levensdrift*. Fontijn & Schouten, 8.

4 My translation of *vandaár ook dat ik pas later aan 't schrijven ben gegaan zoals ik altijd had móeten schrijven...* Fontijn & Schouten, 11.

early novels and stories were written in a realist fictional mode, simply because it was the dominant one. *What a damaging effect the superior, pompous critics who were holding forth at the time of my debut, had on me and on others!*'¹

The 1907 novella *In de schaduw* is a collection of scenes from the lives of ordinary working people, especially their children, whose non-standard Dutch speech is represented directly on the page, while the narrative is in an informal variant of the standard language. In the interview, Van Bruggen describes this first work as naturalist. Naturalism had been the most influential movement in Dutch literature in the latter part of the nineteenth century, often paired with an impressionist style of writing. Despite its adherence to the dominant mode, Van Bruggen's novella represents a rare, if not unique, attempt in Dutch literature to represent life in a small town that contained a Jewish community living apart from mainstream society. Furthermore, the language in which she does so – especially the dialogue in which she gives her characters distinctive voices – is rather more down to earth than that of her male colleagues. At the heart of each scene is a story of anti-Semitism – for example, non-Jewish children mock the 'nasty' food the Jews eat; teachers mock the Jewish holidays, so that Jewish children dread telling the teacher they have to be absent – revealing systematic discrimination.

Given the outspokenly Jewish perspective and implicit criticism of the cruelty of others, it is perhaps not surprising that certain critics reacted unfavourably to this debut. *The abandoned one* (1911) and *The little Jew* (1914) continue the theme of society's unfavourable treatment of Jews. – Carry van Bruggen's second publication was another collection of scenes, this time from life in the Dutch East Indies: *A holiday in the tropics* (1909). In the same year she also published *Goenong Djati* (*Een Indische roman*) (*Gunung Jati: A novel of the Indies* 1909), her first novel, a realist narrative of the stresses and strains in Dutch colonial society; it creates the strong impression that a woman as open and thoughtful as Carry van Bruggen would not have found that milieu at all conducive to a lively intellectual life. Her third Indonesian novel, *An Indies marriage* (1916) deals with an important social problem in the colonial society of the time: the shortage of suitable women. This led to hypocritical attitudes whereby Dutch men's liaisons with Indonesian women were tolerated, while the women themselves and any mixed-race children born out of these relationships were not. The publication date of 1916 for this critique of patriarchal Dutch society suggests that Van Bruggen wisely waited until she was no longer forced to make the best of colonial society before giving expression to criticism that would have made her and her husband's position even more difficult. It is no surprise that

1 My translation of 'Wat 'n kwaad heeft de hooghartige, pompeuze kritiek, die aan 't woord was ten tijden van mijn debuut, mij en anderen berokkend!... Fontijn and Schouten, 12.

after three years Kees van Bruggen gave up his role on the *Deli Courant* and returned to work in Amsterdam. – Another interesting group of novels are those written under the pseudonym of Justine Abbing. I have noted elsewhere that these narratives present ‘independent women’s pioneering lives in a readable, realist way’, suggesting that a novel like *Uit het leven van een denkende vrouw* (Scenes from the life of a thinking woman. 1920) demonstrates Van Bruggen’s versatility as a writer and her mission to provide serious reading matter for working women in which they might recognize their own lives.¹ The Abbing novels also show that, despite her own fierce intellectualism and literary experimentation, Van Bruggen had respect for independent women of all classes, perhaps remembering her own lower-middle-class existence as a primary school teacher before she achieved success as a writer.

I have spent time on these three groups of novels precisely because I see in them Carry van Bruggen’s connectedness to many aspects of Dutch life, and the richness and multiplicity that characterizes her fiction. – Furthermore, with the exception of the specifically colonial setting, all these elements can be found in Van Bruggen’s last novel *Eva* and therefore inform my translation. The remaining part of Van Bruggen’s oeuvre has a special part to play in the writer’s literary life and in her dynamic approach to herself. Through various becomings, she leads an intensive life of growing self-awareness; what I would describe as a becoming-woman both in the everyday sense of growing out of girlhood and becoming a wife and a mother, and in the Deleuzean sense as a vital step toward becoming minor, in other words embracing a position on the margins of society.² The novels that bear witness to this process begin with *Heleen: Een vroege winter* (Heleen: an early winter. 1913). As Van Bruggen herself put it, ‘*With Heleen I became myself; that book has been my rebirth; in it, the depiction of mental life is the main thing while the visual is secondary [...]*’³ The novel, which is narrated in the third person, has very little plot; it simply follows Heleen through her childhood days of fear and anxiety, panic even, with a mother who is not able to comfort her. The depiction of Heleen’s emotional life is sometimes heart-rending precisely because it is described through the body – it is unashamedly ‘enfleshed’, to use a term of Rosi Braidotti’s:⁴

1 Jane Fenoulhet, *Making the Personal Political: Dutch Women Writers 1919–1970* (Oxford: Legenda, 2007), 56–7.

2 See, for example, Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* (New York: Columbia University Press, 1994), 114.

3 My translation of ‘*Met Heleen ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld ’t secundaire geworden [...]*’ Fontijn & Schouten.

4 See, for example, R. Braidotti, *Nomadic Theory: The Portable Rosi Braidotti* (New York: CUP, 2011), 61.

Heleen looked up, sighed and saw that she was alone. Darkness was spreading, how wonderfully sweet were these last remnants of light. She saw the girls in twos and threes walking back and forth in front of her, the gravel crunched slightly, something caught in her throat, tears welled up, was she really sad right now? In an uncertain anguish she rubbed the back of her head against the wall, gave a little moan, closed her eyes and let her tears run into her open mouth.¹

A few years later, when she is studying away from home, Heleen's doubts and fears almost get the better of her at times, so that she briefly thinks of suicide and worries about madness or some kind of breakdown, though she realizes that others are unaware of her extreme inner life: 'no-one saw the wounds that she intended to cut in her own heart in her pursuit of truthfulness.'² The novel ends when she writes to the older man she loves to end their relationship, not because she has stopped loving him, but because she loves him too much. Although the book focuses on Heleen's emotional and mental life, readers are just as aware of her physical life, since it is her physical desire for this man that makes her realize the gulf between them.

This novel of female-embodied subjectivity narrated from a female perspective marks an important new departure in Dutch literature.

Een coquette vrouw (A flirtatious woman. 1915) picks up this thread in the character of Ina, who is married to the rather phlegmatic Egbert. As I explain elsewhere, 'She needs attention and extremes of emotion: not only can Egbert not give her these, he feels that this is inappropriate behaviour for a wife and mother. Ina is a faithful wife in the sexual sense, but there is always someone else in her life who makes her feel alive.'³ Ultimately Ina forfeits her position in society and her friendships because of her insistence on the freedom to follow her own inclinations and not behave according to the patriarchal norm. The novel opens with a striking illustration of Ina's sensuality:

The window was open – the cool May breeze lifted the curtains gently, without force, made them swell like sails and floated them into the room – they subsided softly again – like the exhalation of a sleeping child. Ina looked at them over the bunch of damp bluebells held in both hands, nose and mouth buried in them – her heart thumped with a soft, intense delight, she felt it in her throat – and just as she did

¹ 'Heleen sloeg de ogen op, zuchtte en zag, dat zij alleen was. De donkere dief aan, hoe wonderbaarlijk zoet was nog dit laatste licht. Ze zag de meisjes in paartjes en bij drieën heen en weer langs zich gaan, het grint kraakte licht, er beet iets in haar keel, er rezen tranen, was ze nu echt bedroefd? Ze wreef in een onvaste smartelijkheid haar achterhoofd tegen de muur, kreunde even, sloot de ogen en ving haar tranen in haar open mond. The edition used is online at https://dbnl.org/tekst/brugoo4hele01_01/colofon.php.

² My translation of *niemand zag de wonden, die ze om waarheidswille meende te moeten slaan in haar eigen hart*, Van Bruggen, *Heleen*, 187.

³ Fenoulhet, *Making the Personal Political*, 55.

when a child, she allowed the words of her thoughts to measure her heartbeat: the winter is past... the winter is past... the winter is past...¹

Het venster stond open, de koele Meiwind lichtte zachtzinnig, zonder geweld, de gordijnen op, bolde ze als zeilen en dreef ze tot midden in de kamer - dan zonken ze weer stil terug - het was als het uitademen van een slapend kind. Boven den bos vochtige hyacinthen, die ze in twee handen hield omklemd, mond en neus erin begraven, keek Ina ernaar - haar hart bonsde van een zacht, heftig verheugen, ze voelde het in haar keel - en als toen ze een kind was, liet ze de woorden van haar gedachten deinen op de maatslag van haar hart: de winter is voorbij... de winter is voorbij... de winter is voorbij...

Ina is in the process of becoming a writer, though Egbert finds it hard to take her first published story seriously. In fact, when she asks what he thinks about it, he insults her and criticizes her as a woman, complaining that she always wants to discuss matters when he prefers her to be quiet and leave him to his own work.

The narrative is still realist, the narrator stands outside the fictional world and readers are told how Ina thinks and feels. At the same time, the focus on Ina provides a strong female perspective and implicit criticism of the patriarchal institution of marriage. Ina's position and the unhappiness it causes her engages readers through powerful feelings of frustration at the restrictions imposed on this lively and creative woman. If becoming-woman in the Deleuzean sense means a move away from the mainstream, then this novel certainly provides an impetus for this process, even though Ina herself is still only beginning to test society's social and cultural boundaries. The novel ends when Egbert leaves her for someone else. Shock and despair make way for new feelings:

*Life threw off its everyday appearance and revealed itself in a trembling, sombre, mysterious coppery glow. The landscape of her own future, - as she had seen it just a moment ago, clear and cool, hours and years in serried ranks, all things plain and distinct as in sober afternoon light - seemed suddenly wider, full of shadows and secrets.*²

1 My translation of Carry van Bruggen, *Een coquette vrouw* (Amsterdam: P. N. van Kampen, 1916), 1.

The edition used is online at https://dbnl.org/tekst/brugoo4coqu01_01/colofon.php.

2 My translation of *het leven wierp zijn dagelijkse gedaante af en toonde zich in een trillende, sombere, geheimvolle gloed als van koper - het landschap van haar eigen toekomst, zoals ze het even te voren had gezien, klaar en koel, met de uren en de jaren als in rij en gelid, alle dingen nuchter en duidelijk als onder kleurloos middaglicht - leek plotseling verwijfd, vol duisternissen en geheimen.*

Van Bruggen, *Een coquette vrouw*, 255.

WAAROM ZOU JE EEN COQUETTE VROUW LEZEN?

Vaak is het boek ten onrechte weggezet als wraakroman. Een coquette vrouw is eerder een zedenschets of misschien wel ontwikkelingsroman. De jonge Ina weet heel goed de tweespalt te schetsen tussen wat van haar wordt verwacht en wat het hart wil, maar ook van datgene er in de weg staat – en dat in een tijd dat de machtsverhoudingen tussen man en vrouw ten gunste van de man waren bepaald. In wezen draait haar roman om de vraag: hoofd of hart? Dit boek zou goed kunnen fungeren als sleutelroman voor het werk van Van Bruggen. *Distinctiedrift is levensdrift*, schreef ze. Het omgekeerde gold ook. *Eenheidsdrift is doodsdrift*.

WIE IS HET OPMERKELIJKSTE PERSONAGE?

Ina is een klassiek romanpersonage: een buitenstaander met een scherp observatievermogen en een toberig gemoed. In de liefde vindt zij de motor van haar schrijven, haar geluk: *Dan beefde haar hand van beweging om het wonder van het woord (...) waarin een afschijn van het grote levensgeheim van mens en heelal verborgen ligt*.

HOE WERD DE ROMAN ONTVANGEN?

Overdrevenheid, ordinairheid, huilerige sentimentaliteit, bij tegelloos zich verpraten en schaamteloos zich vergeten, zijn de eigenschappen die Ina's optreden in 't algemeen kenmerken, schreef Carel Scharren in *De Gids* 1915.

THE NOVEL EVA AND TRANSLATION

APPROACHING EVA

WHAT IS IT ABOUT CARRY VAN BRUGGEN'S LAST NOVEL, EVA, that means it is both a continuation of the two earlier novels of becoming-woman and yet makes a more significant contribution to Dutch and European modernist literature?

The novel displays an astonishing intellectual and affectual honesty not seen in Dutch literature before. Despite the fact that I compared Van Bruggen's narrative experiment with Virginia Woolf's fiction, the auto-biographical dimension and frank representation of female experience sets it apart. For me, the novel is a fitting high point of an intense creative life. It marks Van Bruggen's own becoming-woman in two senses: she has

left behind not one, but two molar societies – the orthodox Jewish milieu in which she grew up and the mainstream Dutch society where women's subjectivity was restricted by codes of behaviour, morals and artistic practices. Gradually, as she wrote and thought, thought and wrote, Carry van Bruggen disregarded those norms and followed her own path. This entailed daring to write philosophical works about language and about the individual in literature; realist novels exposing the conditions of poor children in Amsterdam; novels examining the position of the younger generation of educated Jews

and their alienation from their roots; autobiographical sketches of childhood from the child's perspective; and most importantly of all, novels in which the narrative itself was pushed to its limits in order to give expression to female subjectivity. The experimental process that was begun with *Heleen* and *Een coquette vrouw* is completed in *Eva*. — In the afterword to an edition of selected fictional works by Van Bruggen, the editor, J.M.J. Sicking, notes that she herself regarded *Eva* as the culmination of all her literary work, noting that she had been able in the novel to express herself *definitively and completely*.¹ This personal liberation of the writer is what gives the novel its vitality. It is the way in which Van Bruggen uses the Dutch language to express herself that makes her the 'mother' of Dutch literary modernism, which finally emerged in the Netherlands in the 1930's. Not that Van Bruggen would have identified herself as a modernist. Furthermore, like her contemporary Virginia Woolf, she did not count herself a feminist either. At the same time, Van Bruggen's insistence on transforming the narrative to render *Eva's* inner life and consciousness can certainly be compared with a novel such as *Mrs Dalloway* (1925). Her approach results in a discontinuous narrative that proceeds in eight separate scenes from the life of *Eva*, within which time flows according to *Eva's* thoughts in a Deleuzian *aion* or timeless time. — In what follows I will map the novel's narrative features, linking these to the expression of *Eva's* subjectivity; that is, to the main character's growing awareness of herself as a socially constructed individual and as a living being experiencing the world and its richness.

THE TRANSLATION PROCESS

My translation strategy evolved as I became more and more familiar with the novel. I would go so far as to say that translating became a question of (re)enacting my own becoming-woman through Van Bruggen's and *Eva's* refusal to accept the masculine norms that aim to control a woman's creativity and her sexuality. This meant that it was impossible for me to separate the translational from the personal. From the initial position of seeing translation as impersonating Van Bruggen in order to recreate her work, I moved to one where I at least in part came to re-embodiment the writer I was translating, questioning my own use of English writing conventions while at the same time reflecting on the possibilities for freedom within marriage. For example, Van Bruggen repeatedly uses the evocative image of the cage into which wild ducks are lured on the island where she spends her summers in order to express the confines of marriage.

1 Carry van Bruggen, ed. J.M.J. Sicking, *Verhalend proza* (Amsterdam: Van Oorschot, 2007), 592. Online edition at https://dbnl.org/tekst/brugoo4verho1_01/colofon.php.

I re-translated some of those passages a few times while reviewing forty years of marriage. In some ways my experience when translating *Eva* was similar to Lara Feigel's encounter with Doris Lessing in her book *Free Woman: Life, Liberation and Doris Lessing*. Feigel's own life becomes entangled with Lessing's in a way that both produces her own autobiographical writing and a surprisingly vivid sense of Doris Lessing both as a woman and a writer. As a translator, my role was to allow my own voice to infuse the translation and to revivify the text without inserting my own autobiography. The novel is narrated in the first, second and third person. The narrative opens with an evocation of a snowy New Year's Day in a small Dutch harbour town, narrated from a distance in the third person, but interrupted by an indeterminate second person narrator:

Today is in the New Century - the Old Century came to an end yesterday. A hundred years have gone by. A balloon, gradually deflating, deflating - empty at last. An old chain unwound from the capstan, new a hundred years ago. These chains sink into the water when the boats anchor, you are standing in the reeds, you watch them unreal, they touch the water, they break its surface, and it closes over them...¹

We meet the central character soon after this. 'And she walks alone.' However, we never learn her name in the first episode, 'The New Century', whose narrator switches between the more distant third person and the appellative 'you'. Its function is to allow the narrator to speak directly to this unknown character. Is the narrator talking to herself, perhaps? The effect is certainly to zoom in, revealing the main character's reactions, thoughts and feelings:

Why do you understand everything... why is it that the knowledge of so many things stays with you? You can't ever rid yourself of it, you can't forget it. You can't even go back years without it being there, the whispering at school, it made you blush, it made you blink, you got all hot and flustered... your forehead grew clammy.

When the narrator discloses a childhood fantasy about becoming delirious and uttering 'bad' words, we encounter the first-person narrator for the first time: 'And it's not my fault that I know them...'. Van Bruggen also uses direct speech where the characters, including the main character, use 'I' as a matter of course.

The second episode, 'Homewards', again refers to the protagonist as 'she' and addresses her as 'you'. She is at the station with a young woman called Andy, waiting to travel back home in the evening from her new life as a teacher in the city, when the narrator uses 'I' again. Andy introduces the naïve protagonist to 'What men want'. This is her reaction:

1 Carry van Bruggen, tr. Jane Fenoulhet, *Eva* (London: UCL Press, 2019), 27.

2 *Eva*, 29

There is something in me that strains towards the acid light... but there is also something in me that wants to turn away from it... I want to know and not know, I want to hear and not hear... Let's, let's... close the gates... let's stand with our backs against them... let's make haste to where it is safe, where it is good...

In the third episode, *Voices*, we finally learn the protagonist's name when her boyfriend calls her down into the dark garden:

If he doesn't come, if it doesn't come, then life no longer has any meaning.

'Eva... Evie... are you there... have you come?'

'Yes, I am here... I came...'

She is torn between desire for the kind of physical contact that allows the two of them to merge and her sense of self. When she senses he is not really interested in her as a person, she pulls away:

[...] oh, do you think that I desire this... is that what girls come for... And you dare, my boy... You dare to say that to me, to Me...! A burning pillar shot up and as if before her own eyes, she saw written: – Me with a capital letter! Like in the Ten Commandments: 'Thou shalt not take My name in vain.'

These examples show the crucial role the use of pronouns plays in the portrayal of Eva's growing self-awareness and self-assertion. Although normalizing the use of pronouns in English was never a possibility since their shifts are part of the fabric of the novel that I was trying to preserve, I was concerned about the narrative being perceived as messy or poorly written, which would undermine the aim of the translation. This fact influenced other translation decisions, most particularly on the occasions where I was guided by readability and acceptability. For instance, in episode five, 'May Day', Eva remembers an old dream: 'Once years and years ago, I had a bad dream [...].' The Dutch text has the equivalent of 'Once years and years ago there was a bad dream [...]', and although I wanted to keep the impersonal construction because it normally follows the 'once upon a time' formula, I opted for the more natural-sounding version.

VERB TENSES

These can be just as unsettled and unsettling as the shifting narrator and are important indicators of what is going on in Eva's mind. The stream of consciousness narrates what Eva is experiencing in the moment, moving between the time and place of the main narrative and memories and impressions. Take this passage from episode five, where Eva has been reading a letter from her twin brother David:

‘But he sees David’s letter and goes to read the newspaper. Now it’s quiet... distant, closed voices... more distant, open sounds... dreamy... dozy... Distant lands distant seas strange names you learned years ago but they attached themselves, they chained themselves to the moments... and return again with those moments, year in, year out... the inflexible regularity of a calendar...

A significant moment of rupture in Eva’s life is when she learns of David’s death. The episode entitled ‘David’ opens with Eva meeting the children from school, a repeated occurrence narrated in the present tense: ‘She walks with the children along the hard paths.’ At the same time, sudden switches to and from the past tense of the main narrative interrupt the smooth flow of time, alerting the reader to some as yet unknown disruptive force while also delaying the moment of revelation:

She arrived home with the children – every afternoon she first goes to collect Claartje and together with Claartje she goes to meet Eddy from school, and with both of them, with each one holding one of her hands, a warm hand shut tight, she then walks back under the tall, bare trees [...]

The following paragraph again opens with the same switch to the past tense – *And they arrived home and Ben said: ‘I have to speak to you alone for a moment’* – and continues in the past tense to the second occurrence of ‘Ben said ‘Prepare for the worst. David is dead.’ These examples give an idea of the complexities of Van Bruggen’s use of tense. While it could have been tempting to iron out some of the shifts to render the English narrative more reader-friendly by producing a smoother read, my strategy has been to reproduce the uncomfortable effects of Van Bruggen’s use of tenses. This is because the stream of consciousness brings us readers so close to Eva that we can, at least in part, experience some of what Eva feels, such as her sense of dread on hearing Ben’s words.

INTENSITIES

A powerful feature of the narrative of Eva’s life is the way it expresses intensities of feeling. David’s death sparks the following harrowing passage, in which Eva reflects with astonishing honesty on her vulnerability:

Sympathy destroyed me, - with the living and the dead, with the bones in the charnel house behind the old church. Gratitude ground me down, bliss crushed me. Spring burst upon me... I was the starry firmament... I was the sunset... I was it all, I bore it all. The cows lowed their complaints to me in the summer night, out of the meadow-dew, but I did not understand. Not a single thing left me in peace. Everything flowed towards me, and flowed out of me – I was the flowing heart of all things. I suffered injustice, I avenged injustice – I was burned with the martyrs – I joined in with the plotters... I have forgiven all things and committed all things... created all and destroyed all.

This passage is also an expression of Eva's sense of connectedness with everything. It is timeless and extends to all people and represents the philosophical heart of the novel, which I link to Spinoza's philosophy of immanence, that is of the divine presence in the material world. This also explains my choice of Gilles Deleuze and Rosi Braidotti as philosophical guides for my translation of Eva, since they also work in this tradition. In other words, I would not want to pin down Carry van Bruggen and her last novel to a feminist agenda alone, although the concept of becoming-woman has been an important source of my translation strategy. It is intrinsically connected to vitalism, and motherhood is perhaps its most important expression in the novel. The pioneering passage in which Eva feeds her new baby is one of the most intense in the entire novel. Since it combines maternal love with various powerful bodily sensations, and is the first place in the novel where Eva overcomes her deeply ingrained sense of shame and awkwardness in intimate matters, I will quote it here at length:

And now I lift you up and cradle you in my arm... you weigh seven pounds and you can't talk... and you rule my life and all my happiness rests with you. My lap is your home, the crook of my arm is for your little head... never before have I been in so confined a shaft, alone with you. You have learnt since this morning, you didn't cry, you know me already, you trust me, you know I'm always here, and that I will always be here from now on. And now I put down the candle, there! So I can see you, without it bothering you, and we are together in one chair... oh, you are forcing me into a corner and I like it there... and now I give myself to you, you may take me... with your round little head and your hair fine as the March grass...

The doors are rattling, a soft, dull sound... the wind moves round like a weary sigh... space calls to me, but I don't go... you forced me into the corner and I like it there. Oh, so greedy... so greedy... you're almost hurting me. You were too greedy, now you can't take any more... milk spills from your little mouth. Are your eyes really going to be like mine? Yes, the eloquent, vivacious brown has almost filled the murky grey-blue emptiness. Do you yourself know this? Is that why you're looking at me like that? You never looked at me like that before tonight. Are you grateful - because you could take me when you wanted? I'm grateful too, because I can give myself when I want. And we look at one another. And I have never looked at your father like that. He took me and I gave myself... is that how it was? It must have been like that, or you wouldn't be here now with me, in my lap. We didn't look at one another... and we didn't recall it... we pushed it away from us... because we were ashamed. Worlds... worlds turning... each in its atmosphere of shame... Never more estranged, never further away than in union.

People are further apart than the stars... we didn't get close to one another... You little mouth is pursed... you haven't had enough yet. How greedy... how greedy... your little throat undulates, so greedy... greedily and steadily you drink me empty. And I've only got one hand for you, for I cover my eyes with the other, because of what I suddenly know: this must be it, to be taken while giving like this... my heart is beating like never ever before... and the fire spreads through me, so that my own hand can feel it and it is there... where the secret feelings live... there where I received you... and that is how I know for sure.

In the translation of this passage I aimed to convey the power of new life to overcome jaded social constructs such as shame, so it was vital not to shy away from the unmistakable erotic dimension. First, Eva contrasts her feelings for the baby with those for her husband when she says *and now I give myself to you, you may take me...* on giving him her breast. Compare this with what she says of his conception: 'He took me and I gave myself... is that how it was? It must have been like that, or you wouldn't be here now with me, in my lap. We didn't look at one another, and we didn't recall it... we pushed it away from us... because we were ashamed. Van Bruggen is open about the feelings of desire aroused by the baby's sucking – she speaks of the fire spreading through her 'there... where the secret feelings live... there where I received you...' – Yet again, my chosen strategy required me to resist the impulse to tone down the intensity of the passage, particularly where it reveals uncomfortable truths about the way women's bodies work.

PUNCTUATION

As well as being a pathbreaking fictional evocation of the sensation of breastfeeding, the above passage is exceedingly daring in its intimate revelations. Knowing the straight-laced nature of mainstream Dutch society, I am intrigued that the novel was published as early as 1927, and I wonder whether its modernist mode of writing somehow made publication less risky, at least in part. Given that the elliptical style of writing was so new in Dutch literature, and the punctuation the opposite of what was considered good, fluent style, it is quite possible that readers did not follow the entire narrative, which enabled them to overlook the most shocking events, especially the anonymous sexual encounter in the dunes, which I will return to later. For now, I wish to discuss the role of the superficially boring, yet crucially important matter of punctuation in the translation of the novel.

'Translation relocates a text from the there and then in the here and now', according to Clive Scott in *Literary Translation and the Rediscovery of Reading* and an important aspect of this 'is about registering the text in my body'.¹ The importance of punctuation, cer-

1 Clive Scott, *Cambridge U. P.* 2012, 12.

tainly in relation to *Eva*, is that it points to places in the text where readers are invited to involve themselves bodily in the reading process. This becomes immediately clear when reading it aloud: the punctuation indicates where to pause, take a breath, speak louder or more emphatically, whisper, speak fast as in an aside or use a questioning intonation, for instance.

For an English readership – and perhaps also for readers of the Dutch version – the punctuation in *Eva* could be considered stylistically challenging. In particular, the regular and frequent use of ‘...’ is difficult to tolerate, and might even be seen as poor writing by those who value full sentences. The insistence with which it is used in the novel makes it perfectly clear that it is a deliberate device with the function of pulling the reader into the narrated present. A translator could normalize the punctuation fully, preserve it fully or negotiate between those two positions. Compare the impact of the normalizing translation (I) with the extreme punctuation of (II):

I. The doors are rattling. They make a low, dull sound. The wind moves round like a weary sigh. Quiet... quiet. He is stirring in his little white crib. Here I am. I'm here, but I've never seen your eyes like that before. How quietly you lie there waiting. Stay like that a moment. I'm coming. I fetch the candle and the low chair and I'm back. Did I talk too much? Wasn't I quick as a flash? And now I lift you up and cradle you in my arm. You weigh seven pounds and you can't talk. And you rule my life, and all my happiness rests with you.

II. The doors are rattling, a deep, dull sound, the wind moves round like a weary sigh... shh... shh... he is stirring in his little white crib. Here I am... I'm here... but I've never seen your eyes like that before. How quietly you lie there waiting... stay like that a moment... I'm coming... I fetch the candle and the low chair and I'm back... did I talk too much, wasn't I quick as a flash? And now I lift you up and cradle you in my arm... you weigh seven pounds and you can't talk... and you rule my life and all my happiness rests with you.

It is not possible to say which of the two variants is the ‘best’ translation since that all depends on the aim of the translation. Given that mine was a literary aim to see Van Bruggen recognized as the significant modernist woman writer that I consider her to be, I needed to bring out the modernist qualities of the work and abandon the desire to please my readers. However, I did try out a normalizing strategy in (I) above to help me confirm my decision. This method enables a translator to register the different impacts of choices made. Reading (I) it is still clear that we are reading an internal monologue spoken by the main character: a firstperson narrative in which *Eva* addresses her child as ‘you’. The disadvantage of such a clear approach is its lack of fluidity, which in the second passage creates the sense of thinking along with the narrator and central

character. We have come to know Eva as a complex character, but here we see her in a moment of simplicity and maternal solicitude. Moreover, as we saw above, the fluidity is inherently bound in with the portrayal of Eva. As her self-awareness grows, so does the use of the I-narrator: Eva is given her own voice. This is the function of the use of ellipsis: to map the incompleteness and dynamic nature of Eva's thought. This has the effect of creating the illusion of being in the midst of things, and thus leads us to read performatively.

Version (I) creates the opposite of a fluid text and gives the narrative a certain banality. The following sentence adds the explicitness of conjunctions: 'You have learnt since this morning, for you didn't cry because you know me already. You trust me. You know I'm always here, and that I will always be here from now on.'

Version (II) – 'You have learnt since this morning, you didn't cry, you know me already, you trust me, you know I'm always here, and that I will always be here from now on' – creates a string of phrases linked by commas that serves to evoke a feeling of breathlessness: 'I register the text in my body', to use Scott's phrase.¹

TRANSLATING SEX SCENES

The lack of explicit narration of the sex scenes in Eva poses an interesting translation problem. One reason is practical and historical, namely that a readily comprehensible representation of sex would not have been acceptable in the Netherlands in the 1920s and would have precluded publication. Another more complex reason is connected with the main character's powerful sense of shame. The translator's problem is also that of the reader of the Dutch text, since he or she must actively construct narrative meaning from a web of linked images. In this case a reader-centred strategy must, at least be considered, the question being how much help to give the reader. I did experiment with an interpretive approach. However, this was in conflict with my overall strategy, which chose to concentrate on a small, primarily academic readership and not to shy away from producing a challenging read in English. Initially, an interpretive approach worked well as a form of close reading to ensure that I had myself understood all the nuances of van Bruggen's text. – The first scene is between Eva and her husband Ben:

And Ben says: 'Are you lying comfortably?' – Yes, Ben, I'm lying comfortably.

The walls of the room contract, it becomes a narrow shaft, a cage, a tall, narrow cage. You ought to be able to get up... go out. Where to? Oh: into the water, for example. Or: into a cafe, for example. Right in the middle of a fight. Knives. Screams. Someone being stabbed

1 For this section I have drawn on an earlier article: Jane Fenoulhet, 'Signs of Life. Vitalising Literary Studies', *Journal of Dutch Literature* 18/2 (2017): 11–12.

to death. But don't you come too close to me... o bloody hell... Like a thousand iron rings tugged along a brass rod... how can you be so coarse, so mean, as to think of a fight... and for such a curse to well up inside you! – And Ben says: 'Shall I tuck you in?'

This extract from the scene is painful to read. What is clear from the start is that Ben is embarrassed by his own sexual desire, which combined with Eva's deeply ingrained sense of shame produces extreme mental and physical discomfort. Despite the lack of direct narration, the scene still manages to be frank. The one remaining element that I have left in a more explicit form than in the Dutch text is the curse 'bloody hell'. The Dutch uses a shortened version 'godverd...', which is generally used by those who try not to swear and may have been required here so as not to offend the readership. I tried 'hell and [damnation]', 'bloody...', 'Christ...', but in the end felt that the full curse better justified Eva's subsequent comments.

The second sex scene is much longer and represents not only Eva's sexual awakening, but also the climax of the novel. Eva and her lover only know each other's first names, and they will part after their assignation in the dunes on one of the Wadden Islands off the coast of Fryslân. Marius is married and he and his wife will leave the island the following day. The difficulty with this passage is that it narrates what would have been a completely forbidden love, and so it is couched in even more elusive language: in my case it needed to be read multiple times before I was completely sure what had taken place in the dunes. – The following passages give an idea:

And I lie beside you in the warm, soft sand... and you build your path, the path to me, through kiss upon kiss, in a determined solemnity... but this path cannot lead anywhere. With these kisses you drive me into bliss, beyond bliss and you drive me to despair.

You drive yourself to despair too, because this is not yet fulfilment... [...]

I know that this is the only way to confide wholly in one another and that this is the formula for a total surrender. All is one, one-and-the-same.

Totality... eternally blossoming understanding, rocket against night sky, bursting into endless myriad colours. Tree of life, deathspring. Eternally disturbed, eternally restored equilibrium. Storms and Trade Winds. The unbending urge towards duty – the

hot thirst for penance, the longing for mortification... the one-and the-same, expressed through emotion in endless forms. And that which presents itself as Despair... the Storm-of-Storms... — The cosmic Spirit, who was very much an artist... one person must take the upward path from lowliness, the other person must take the downward path from on high, but all must arrive at the spot where life is complete in the storm of storms.

And because this one thing, uncomprehended till now, untasted until today, is suddenly ab-

sorbed like a flame into Totality, because my emotion chimes in with my understanding, and my understanding confirms my emotion, so that now for the first time it truly enters my life where emotion and understanding may not remain separate or Totality will shrivel to a word, I am now sailing into the safe haven before your eyes, so that my calm amazes you...

The translation challenge was to preserve the indirectness of the passage while ensuring that the text would be capable of interpretation. The steps involved careful literal translation, interpretative translation, a return to indirectness and several adjustments to ensure comprehensibility. Part of van Bruggen's narrative technique is an intertextual one, for example in this passage that makes it clear Eva's damaging sense of shame has been exorcized: 'It is not love that makes bodily desire acceptable. Bodily desire makes love acceptable. I could tell it abroad. But if they should ask me what it means, I would refer them to St. Paul: He who has ears to hear, let him hear.'³² The reference to St. Paul in this quotation is preceded by one to the Dutch author Frederik van Eeden. Eva's bodily surrender to Marius is narrated through her intellectual and cultural responses, and her childhood memories. The 'Storms and Trade Winds' in the long quotation captured Eva's imagination during a lesson at school, while 'Totality' is her philosophical grasp of life and this material world. Together with the 'cosmic Spirit', it is part of a recurring literary reference to the Dutch psychiatrist and writer Frederik van Eeden's concept of pure mind or pure understanding.¹

At the same time, interpretation depends on some details of what is happening between the two lovers. We know that they kiss, but do they go further? Does 'total surrender' mean that Eva for the first time willingly gives her body to a man? Totality is expressed in the image of the rocket against the night sky 'bursting into endless myriad colours', a suggestive cliché, perhaps, but one that can certainly be recognized as representing sexual climax. This passage is followed by a reference to Eva and Marius's first eye contact at a concert in Amsterdam twenty years earlier, and the phrases 'The violins trembled at what had been consummated' and 'we experienced the moment, endless, unbearable, until the invisible choirs were reborn in a sigh and the chorale's crescendo filled the spaces beneath the twilight vaulting'. Given their place in the narrative, they must be read in at least two ways

1 See, for example, Lynn Gamwell, *Mathematics and Art: A Cultural History* (Princeton: Princeton University Press, 2015), Chapter 6.

HOW TO READ THIS TRANSLATION

By far the greatest challenges that came with my chosen approach to *Eva* were whether to preserve the text's multilingual nature and, closely bound up with this, whether to annotate. In addition, names posed a particular challenge. At one stage in the translation process, I anglicized the spelling of certain names, so that Ernestien became Ernestine, for example, and *juffrouw Cool* became Miss Cole. But this left me with the problem of names such as *Claartje*, which could be transposed into Clara or even Clare, and *mevrouw Baarslag*, which could not be easily transposed. In my final revision of the text, I reverted to the Dutch names for two very different reasons: first, the novel is so definitely set in Amsterdam society of the first two decades of the twentieth century; and second, the names of the main character, *Eva*, and the important men in her life – David, Ben and Marius – need no translation, which lessens the impact of my decision to foreignize in respect of names.

The overall aim of the translation is to insert this novel by Carry van Bruggen into European literary history. For this reason, I decided on a documentary approach to names and multilingualism, by which I mean one that gives access to the text as it appeared at the time. In addition to leaving names in their Dutch forms, I have left words, phrases and quotations in French, German and Hebrew, which is the closest I can get to multilingualism in the English version. On some occasions, van Bruggen includes an explanation as with '*Kol Nidrei*. All the vows' in the first and last chapters. And when *Eva* recalls a verse of a well-known song by Schubert, '*Es war, als hätt' der Himmel [...]*' I have left it in the German, which is how it is normally sung in the English-speaking world. However, where *Eva* quotes from Dutch literature, I have translated these quotations directly for the English reader. This rather pragmatic mixed approach was influenced by the fact that internet searches are available to all, and very effective. My decision not to annotate was guided by a reluctance to interfere with the English text on the page by inserting visible notes or references.

This commentary should go some way to assist readers without explaining each individual cultural reference or point of difficulty. This is in keeping with how Carry van Bruggen asks her readers to read in fresh ways, to find new reading strategies that embrace tensions and ellipses, and not to mind if the text is not always immediately accessible. In this way we are all invited to become-woman and cross over the boundary separating tradition from the dynamic life of becoming.

Boven, Erica van and Mary Kemperink, *Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19^e en 20^e eeuw* (Bussum: Coutinho, 2006). ¶ Braidotti, Rosi, *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* (New York: Columbia University Press, 1994). ¶ Braidotti, Rosi, *Nomadic Theory: The Portable Rose Braidotti* (New York: Columbia U.P. 2011). ¶ Bruggen, Carry van, *Heleen: Een vroege winter* (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, 1913). ¶ https://dbnl.org/tekst/brugoo4heleo1_01. ¶ Bruggen, Carry van, *Een coquette vrouw* (Amsterdam: P.N. van Kampen, 1916). ¶ https://dbnl.org/tekst/brugoo4coquo1_01. ¶ Bruggen, Carry van, ed. J.M.J. Sicking, *Verhalend proza* (Amsterdam: Van Oorschot, 2007). ¶ https://dbnl.org/tekst/brugoo4verho1_01/. ¶ Fenoulhet, Jane, *Making the Personal Political* (Oxford: Legenda, 2007). ¶ Fenoulhet, J. *Signs of Life. Vitalising Literary Studies*, *Journal of Dutch Literature* 18/2 (2017). ¶ Fenoulhet, Jane *Intimate Emancipation: Mystical Experience in the Work of Carry van Bruggen and Etty Hillesum*. *Forum for Modern Language Studies* 42, no. 3 (2006): 214-225. ¶ Fokkema, D.W. Fokkema and E. Ibsch, *Modernist Conjectures: A Mainstream in European Literature 1910-1940* (London: Hurst, 2007). ¶ Fontijn, Jan and Diny Schouten (eds.), *Carry van Bruggen. Een documentatie* ('s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar, 1985). ¶ Gambrell, Lynn, *Mathematics and Art: A Cultural History* (Princeton: Princeton U.P. 2015). ¶ Scott, Clive, *Literary Translation and the Rediscovery of Reading* (Cambridge U.P. 2012). ¶ Sicking, J.M.J., *Overgave en verzet*. (Groningen: Passagen, 1993). ¶ Woolf, Virginia, *Mrs Dalloway* (London: Vintage, 2004). ¶ En de pijn van het verouderde willen.¹ ¶ The pain of the want, and the bitter anger.²

1 Carry van Bruggen (*Eva*); 2 Virginia Woolf (*The Lighthouse*)

Jane Fenoulhet, *Intimate Emancipation: Mystical Experience in the Work of Carry van Bruggen and Etty Hillesum*

Forum for Modern Language Studies 42 N°. 3 (2006).

<Dutch novelist Carry van Bruggen and Etty Hillesum were both mystics who used their mysticism to help with self-development, and to emancipate themselves from patriarchal structures. Etty Hillesum replaced God-the-Father imagery ...by the [essentially ungendered] divine within herself; during the process she also exchanged an earthly guru [Spier] for self-reliance.>

EXTRACT

The paper explores the writings of two Dutch Jewish women, Etty Hillesum and Carry van Bruggen, in the context of their spiritual journeys and mystical experiences. It focuses on Hillesum's diary entries and letters from the transit camp Westerbork during the Second World War, where she details her dialogue with God and her journey of self-discovery.

Van Bruggen's autobiographical novel *Eva* is also examined, which narrates a similar journey of self-discovery and culminates in a mystical experience expressed in erotic language. The paper aims to offer a fictional representation of the intimate and transformative nature of mystical experiences in the works of these two women.

<[...] In elk geval is een groot schrijftalent aan Etty Hillesum verloren gegaan. Misschien zou zij, als zij in leven was gebleven, zijn uitgegroeid tot een tweede Carry van Bruggen die eveneens een diepe levensbeschouwing – een rationelere dan die van Etty Hillesum – aan een groot schrijftalent paarde.>³

3 J.L.Heldring, *Een tweede Carry van Bruggen?* NRC Handelsblad, 4 juni 1982.

CARRY VAN BRUGGEN, hoogst merkwaardige figuur in de hedendaagse Nederlandse letterkunde, die in zich schijnt te dragen, een fel onstuimig tegelijk koel bespiegelende geestesconstructie, daarbij zeer teder van gevoel, waardoor bijna voortdurend in goede en veredelende zelfstrijd, die de voedingsbodem zo niet verwekker is van haar groot talent.

Wanneer daarmee samen gaat een eigen en bijzonder suggestief werkende schrijfstech-niek, dan is daarmee in hoofdlijnen verklaard, hoe het mogelijk is, dat in een boek als *Het Huisje aan de Sloot* zij er in slaagt zo sterk te doen ontroeren, niet met gezochte of ge-compliceerde gevoelens, wel met eenvoudig materiaal, ontleend bijna uitsluitend aan de eigen huiselijke omgeving der kinderjaren.

Een lezing van haar te Laren over *Het Huisje aan de Sloot* gaf ons de gelegenheid over de wordingsgeschiedenis van dit werk meer te vernemen en tegelijkertijd een blik te slaan in de diepe kamers van haar rijk gemoed. De sterke indruk bleef na het horen van haar verhandeling bij ons achter, te staan voor een vurige strijder voor waarheid en menselijkheid, die het innig besef heeft haar genialiteit te moeten demonstreren, ondanks zichzelf.

In haar aan fraaie beelden rijke lezing gaf ze daarvan op plastische wijze uiting in een vergelijking van den kunstenaar met het brandglas, dat de zon nodig heeft om warmte tot vuur te concentreren zoals de zon daartoe het brandglas behoeft, een diep gevoelde bescheidenheid, die evenals haar werk de stempel draagt van waarachtigheid.

Na een kort historisch overzicht van het ontstaan van de realistische stroming in de literatuur en de mislukte eigen pogingen op het pad in het licht gesteld te hebben, deed zij uitkomen, dat *Het Huisje aan de Sloot* geboren is uit de grote liefde voor de jeugdherinneringen, en de bekoring die van het boek uitgaat, te danken is aan de gave, die ze blijkbaar thans wèl en in vorige werken niet vermocht te ontplooien, zich met de ziel van het kind één te voelen. Ze schreef daardoor niet over kinderen en hun omgeving en allerhande knusse dingskes, doch de kinderen zelf zijn aan het woord en zij was slechts het 'brandglas'. Sterk heeft ze daarbij gevoeld, dat geluk, levensvreugde en schoonheid niet afhankelijk zijn van stoffelijke welvaart of overdaad, maar in hoofdzaak verband houdt met de aanleg en goede wil het schone en mooie te ondersteunen ook, ja vooral in het dagelijks gebeuren om ons heen. Wie dat niet vermag, zal ook het geluk en de schoonheid elders te vergeefs zoeken.

De voorlezing van enige gedeeltes uit *Het Huisje aan de Sloot*, met hier en daar een aanwijzing over de diepere achtergrond, werd tot een openbaring. Wat wij van Carry van Bruggen nog kunnen verwachten laat zich moeilijk voorspellen. Zo'n vitale en begaafde persoonlijkheid, die haar werk opvat als een te vervullen roeping zonder tendenzen, kan ons nog zeer veel schoons brengen.

Vóór de lezing was de schrijver zo vriendelijk ons bij haar thuis te ontvangen en mochten wij haar zien in eigen milieu. In de grote, artistiek ingerichte kamer, waar geen enkel voorwerp staat dat niet getuigt van aangeboren smaak en liefde voor het mooie,

waar overdaad ontbreekt en slechts aan datgene een plaatsje is gegund, wat bijdraagt tot het harmonisch geheel. In die kamer die als een lijst past om de figuur van de schrijver, ontving ons op de haar eigen eenvoudige, warme manier, Carry van Bruggen. In een hoek van de kamer was Mop (Bertha), de achttienjarige dochter bezig aan een zelfportret, moeievolle arbeid, die af en toe een trek van misnoegen in het uitdrukkingvolle gelaat bracht. Verschillende studies, o.a. een stilleven, getuigen van grote aanleg bij dit nog jonge meisje, terwijl enige mooie *réticules* (handtasjes), door haar ontworpen en gehandwerkt een bijzonder gevoel voor kleur en lijnen verraden. Om de deur kijkt even het schrandere hoofdje van Kees, de twaalfjarige zoon, een lieve kerel, met een wereld van gevoel en zachtheid in de donkere ogen. Maar hij wordt door moeder weggestuurd, ze moet nog even praten met die vrouw en Kees gaat gewillig door aan zijn vioolstudie. Nu gaat Carry van Bruggen vertellen van haar kinderen, haar man, haar lieve, oude vadertje, nu al 83 jaar en nog zo vitaal en flink, van haar moeder, reeds lang overleden, van Minou, de poes, de verklaarde lieveling van het huis.

't Is een genot om te luisteren naar die warme gerichte, melodieuze stem. Je komt helemaal onder haar bekoring, ze weeft een sfeer om je heen, die zo weldadig aandoet, zo warm en aangenaam is, dat je aarzelt die te breken en je bezoek onbehoorlijk lang rekt. Ze schenkt je, al pratend, een heerlijk kopje thee, door haar zelf bereid en als het meisje binnenkomt om haar te raadplegen over iets huishoudelijk, dan merk je, hoe de grote schrijver, ondanks haar harde werken, toch de spil in huis is waar alles om draait. Hoe al de raderen van het huishouden door haar in beweging worden ge-bracht en wonderlijk genoeg, hoe 't bestaan kan, dat ze, bv. bezig is aan een werk als *Prometheus* en heel precies haar orders voor slager en kruidenier kan geven, om dan weer kalm door te werken, zonder 'eruit' te zijn geraakt.

Als je dan eindelijk, nodig, gaat vertrekken, zegt ze: wacht even, ik breng je een eindje weg. Ze heeft geen uur nodig voor haar toilet. Een linnen hoed wordt op de mooie, zielsvolle kop gezet, een regenjas aan en in een plas regen brengt ze je weg. "En nu ga ik vliegensvlug naar huis, want ik moet nog kaassoufflé maken voor een goede kennis die vanmiddag komt eten, mijn gasten krijgen altijd dat, waar ze 't meest van houden".

Die laatste woorden typen in haar helemaal. Weten niet al haar goede vrienden hoe haar hele leven besteed is aan goed doen, dat lieve verrassingen bereiden, aan geven met heel haar gulle, warme hart. Als we haar dan 's avonds zien staan, in het kleine intieme zaaltje waar ze naar lezing houdt, geeft ze ons een nieuwe ontroering. Zoals haar Titus-kop daar uitkomt tegen die donkere betimmering, zo fier als ze daar staat, de hand

even geleund op het tafeltje het mooie kleed en 't donkere vaasje met bloemen 't geeft je een impressie, die je niet vergeet. En bij het naar huis gaan flitst het door je hoofd, hoe weinigen 't gegeven is bij een lezing het gehoor zó onder voortdurende aandacht te houden dat het onmogelijk is af te dwalen en al je denken bepaald blijft bij hetgeen zij je die avond gaf.

Heleen van Duijn

Our lives
are pieces
in a pattern

De wijsgerige overtuigingen van
Virginia Woolf en Carry van Bruggen
in het licht van het modernisme

CARRY VAN BRUGGEN BIOGRAFIE

Te denken, dat het eens, voor mij, de pracht en de heerlijkheid van Salomo's tempel bezat...Te denken dat ik zonder die kleine synagoge en zijn atmosfeer en zijn naklanken wellicht heel anders gevormd en gegroeid zou zijn. Anders, en hetzelfde. Maar we worden toch wel opgebouwd in onze jeugd voor het heel latere leven, waar we ons ook uit losmaken, waar we ons ook van bevrijden, dit was het brandpunt, het kloppende hart in die jonge jaren.

DE SYNAGOGE

De joodse rituelen uit haar kindertijd vormden veelal de achtergrond van de verhalen die Van Bruggen schreef. In *De drie deuren* blikt zij terug op haar jeugdijaren aan de hand van de synagoge waar haar eigen vader les gaf. In *De drie deuren* deed Van Bruggen verslag van haar bezoek aan de synagoge uit haar kindertijd. Ze schreef dit verhaal voor *Onze Mei*, een bundel jeugdherinneringen van verschillende schrijfsters. Zij droeg dit verhaal op aan haar geliefde Niko Muller (Voor N.M.). Dit verhaal geeft een levendig beeld van haar beleving van zowel het joodse geloof met zijn religieuze verhalen, rituelen en feesten als de armoede en het anders zijn te midden van christelijke en vaak rijkere kinderen.

DE RECHTERDEUR

Met de titel van haar jeugdherinnering verwees Van Bruggen naar de deuren van de synagoge in Zaandam, het stadje waar ze opgroeide. Achter de rechterdeur bevond zich een gangetje dat leidde naar een klaslokaal: de joodse school. Daar woonde Carry van Bruggen, toen Lientje (Carolina Lea) de Haan, de joodse diensfen bij en kreeg ze les van haar vader Izak de Haan. Ze leerde er onder meer over de wetten, de Hebreeuwse taal, de Bijbel, de joodse symbolen en de rituelen van de feestdagen.

Ook haar vaders zesenvestigste verjaardag werd daar gevierd. Van Bruggen herinnert zich het ontzag waarvan zij als klein meisje vervuld was toen haar vader samen met het schoolbestuur de klas binnenkwam: En we zongen *Boroeg Habo esjeim Adonai*. Gezegend zij hij die binnenkomt in de Naam des Heren, en mijn hart sloeg zo zwaar en mijn keel werd zo dik en zo droog, en was die heer met zijn zwarte baard en zijn hoge hoed, die zo plechtig zich neerzette in zijn versterde stoel en zo ernstig naar ons luisterde, was hij mijn vader wel?

Haar ouders brachten Lientje ontzag en bewondering voor de rituelen en figuren uit de joodse geschiedenis bij. Als godsdienstleraar en gezinshoofd was Izak de Haan buiten en binnen het gezin de vertegenwoordiger van de religieuze tradities. Van Bruggens moeder Betje Rubens vertelde graag over haar joodse voorvaders, waaronder rijke en geleerde mensen, zoals haar overgrootvader Salomon Rubens, die er een prachtige bibliotheek op had nagehouden: *De voorbije schittering van rabbijnen en profeten.*

Betje Rubens droeg als moeder van het gezin de verantwoordelijkheid voor de feestmaaltijden en moest ervoor zorgen dat de tafel was gedekt. In haar joodse verhalenbundels, zoals *Het huisje aan de sloot*, maakt Van Bruggen voelbaar wat voor uitwerking ceremoniële handelingen hebben op een jong ontvankelijk kind. Het meisje uit het verhaal *De weddenschap* ziet hoe haar moeder iedere vrijdag, wanneer de sabbat of een van de hoge feesten begint, het gewone tafelkleed verwisselt voor een glanzend wit kleed. Zodra het witte kleed op tafel ligt, krijgt de hele kamer, inclusief de moeder, een andere uitstraling. Het meisje volgt de handelingen van haar moeder aandachtig en probeert zo achter het geheim van haar moeders 'toverkunst' te komen, maar dat mislukt steeds weer. Iedere keer neemt het meisje zich voor een volgende keer nog beter op te letten en niet naar het tafellaken te kijken, maar 'heel scherp naar moeder en naar het kastje, de stoelen en de kachel, want éénmaal wil ze toch dat wonderlijke ogenblik vangen, waarin van alle dingen de gezichten veranderen...' – De plechtige rituelen en imposante figuren nemen mythologische proporties aan in het werk van Carry van Bruggen en haar

broer Jacob. Een sterk besef van jichoes (joodse geslachtsadel) kan ze niet worden ontzegd. Deze vorm van 'devotie' komt herhaaldelijk terug in Van Bruggens eigen romans en die van andere joodse schrijvers.

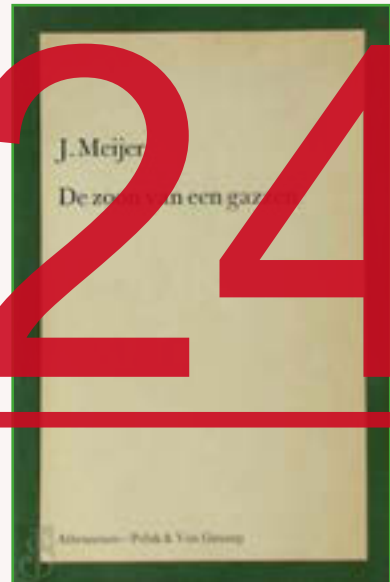
Over Israël Querido's *Zegepraal* was Carry Van Bruggen vol lof over de wijze waarop Querido zijn joodse jeugd beschreef. Hij openbaarde volgens haar de gemoedstoestand die alle gevoelig aangelegde joden kennen: het gevoel voor de grote glorie van het Oude Testament, voor de voorbije schittering van rabbijnen en profeten. In contrast met de niet zo rooskleurige realiteit van alledag vormde die oude wereld een geïdealiseerd toevluchtsoord.

ARMOEDE

Izak de Haan (1839-1924) trouwde twee keer. Uit zijn huwelijk met Johanna de Vries werden twee kinderen geboren waarvan Joseph (1871) in leven bleef. Johanna stierf op haar 30^e. De Haan hertrouwde in 1874 met Betje Rubens (1852-1912). Zij kregen samen zestien kinderen van wie er zeven overleefden. Uiteindelijk brachten ze acht kinderen groot, waaronder Duijfe Esther met een beperking (of verstandelijke handicap). Duijfe werd in 1897 opgenomen in een psychiatrische inrichting. Van de acht kinderen was Lien (Carolina Lea) de derde en Joop (Jakob Israël) de vierde.

In 1878 slaagde Izak de Haan voor het examen van godsdienstonderwijzer en kreeg de titel gazzen (voorzanger in de synagoge). Zijn vele bezigheden leverden net genoeg op om het snel uitbreidende gezin te kunnen onderhouden. De geringe financiële zekerheid zette hij op het spel met zijn eigenvereide optreden. De meeste ruzies gingen over geld. Izak dulde geen tegenspraak; zijn dochter Mies noemde hem een oudtestamentische patriarch.

Volgens Jaap Meijer (*De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan uit 1967*) was Izak de Haan zo koppig en achtermaartig dat hij tijdens de uitoefening van zijn functie slechts een kleine aanleiding nodig had om zich fel te verzetten. Meijer noemt hem een feitelijk goede man, die alle conflicten veroorzaakte vanuit een inferioriteitsgevoel, dat hem gedurig dwong tot verdediging, omdat hij zich altijd belaagd gevoelde.

2024

GEVANGEN IN VERVELING

Het gezin De Haan kampte met te kleine behuizing, geldgebrek en geringe sociale status. Ook de joodse rituelen hadden hun keerzijde. De lege vormendienst, de vele regels en voorschriften, de steeds herhaalde rituelen brachten soms een onnoemelijke verveling met zich mee, zowel thuis tijdens de sabbat als op school. Buiten de gewone school bezocht Lientje de joodse school én de breischool, hoewel zij bijzonder weinig aanleg had voor handwerken: *‘Verveling moet het praatgrage kind dikwijls met loden zwaarte in haar bank hebben neergedrukt.’* Alle kinderen hadden zich strikt te houden aan de voorschriften van de joodse wet. Deden zij dit niet, dan had Izak de Haan reden ze dubbel te straffen, *‘omdat zij ook dubbel zondigden: tegen hun vader en tegen hun leraar!’*

Lien kon door het dubbele schoolgaan en de tijdrovende joodse ceremonies maar spaarzaam genieten van het buitenleven en de omgang met andere kinderen. In haar verhalen en romans is zonlicht een felbegeerd goed. Toen het meisje uit *Avontuurtjes* een ochtend in de synagoge heeft doorgebracht voor Rosj Hosjana begroet zij het zonlicht: *Uren stond er de kilte, klam als kelderlucht in kaarsenschemer om ze heen, verstramde hun gebeente, kroop als pijn bij hun leden op, nu dragen ze hun lijven de zonneschijn in, ze zuigen de warmte, drinken de warmte, ze baden zich in het fluwelig licht (uit: *Het verspeelde leven* 1922).*

DE LINKERDEUR

Achter de linkerdeur van de synagoge was de trap naar het vrouwendeel: een kleine ruimte achter traliewerk, schuin boven de grote ruimte van de jongens en mannen. Daar zat Lien met haar moeder en zussen om de joodse vieringen bij te wonen. Hun aandeel bestond uit het zwijgend volgen van de rituelen. De actieve rol speelden de vrouwen thuis, in de opvoeding van de kinderen, het huishouden, het bereiden van de maaltijden en het gereedmaken van de sabbatlampen.

Lien de Haan ergerde zich eraan dat joodse meisjes achtergesteld werden. Voor hen was de opleiding tot onderwijzeres het hoogst haalbare. Ook werden zij van veel joodse rituelen buitengesloten. Dit was voor Lien extra bevreemdend omdat zij als ondersteuning van haar vader de jongens hielp bij het onthouden van hun *parsje*, een Thoratekst uit de ze tijdens hun Bar Mitswa ten gehore moeten brengen. *‘En als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde omdat meisjes zo weinig tellen, niet kerkelijk meerderjarig worden, niet meetellen voor mezomme en voor minjan, niet eens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen. Dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik de jongens hun barmitswo-parsje instampen mocht.*

Van Bruggen studeerde aan de normaalschool waar de leerlingen overdag op een lagere school werkten en in de avond en op zaterdag lessen volgden. – Na het behalen van haar onderwijzersakte ging zij als onderwijzeres in Amsterdam aan de slag.

Carry kreeg geen onderwijskansen zoals haar broer Jacob die in 1916 promoveerde op het proefschrift *Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar*.

TEEN TEKORT EN EEN TEVEEL AAN ZELFVERTROUWEN

In het interview uit 1915 concludeerde Van Bruggen dat zij door de combinatie van haar joodse afkomst en lage sociale afkomst als jong meisje een uitzonderingspositie tegenover andere kinderen innam waar ze zich pijnlijk van bewust was: Als kinderen waren wij gedwongen iedereen te ontzien en toen wisten we door onze troostende aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, terzelfder tijd een tekort en een teveel aan zelfvertrouwen, maar, in zijn geheel, toch ten dat een geleidelijke ontwikkeling in de weg stond... Daarbij onderscheidde Lien zich door haar levenslustige, nerveuze natuur en een ongewoon rijk gedachte- en gemoedsleven dat zich niet zomaar liet beteugelen door gedragsregels. In vergelijking met de bedeesde meisjes in haar klas onderging zij haar eigen onrust als iets minderwaardigs als Heleen kon ik heel die tijd geen wortel schieten, kon ik een gewaarwording van angst en inferioriteit niet van me afschudden... De geringschattende houding van leeftijdgenoten en sommige volwassenen van wie het gezin afhankelijk was, versterkten haar besef van de ongelijke verhouding tussen haar en degenen die op een of andere manier macht over haar hadden.

TEGEN DE DWANG

Haar jeugdervaringen leerden Van Bruggen hoe beperkend het kan zijn om bij een bepaalde religieuze of maatschappelijke groepering te horen. Het effect van dwang is een terugkerend onderwerp in al haar werk: Ieder woord, ook al was het niet op mijzelf van toepassing, dat op willoos ondergaan, gedwongen accepteren en lijdelijk toelaten wees op straffen dwang, op onderzoek en verhoor, ja zelfs op een operatie, was mij een ware gruwel, deed mij innerlijk fronsen van afkeer.

De verontrustende uitwerking die taal kan hebben, komt in veel van haar werk aan de orde. In het verhaal *Hatelijke woorden* uit de verhalenbundel *Vier jaargetijden* beschreef Van Bruggen een gebeurtenis die bijna precies zo voorkomt in *Eva*. Dit verhaal gaat over een elfjarig meisje dat in de plaatselijke krant een bericht leest over een dorpsfeest. Daarin staat dat zij met alle andere kinderen van school 'opgesteld' zal worden op het bordes van het Raadhuis. Het meisje weigert daaraan mee te doen omdat in dat ene woord besloten ligt dat anderen haar als een willoos voorwerp kunnen behandelen. Het meisje en haar broertje sommen moeiteloos woorden met een soortgelijke strekking op, 'er zijn er veel erger, die veel tergender uitdrukken je machteloosheid en je gewaande minder-

heid.... Dat ze zich boven je verheven achten, dat ze baas over je zijn, om je willekeurig te beledigen, te vernederen, te kleineren, te pijnigen...' – Het meisje bedenkt dat er zoveel dingen zijn die aan haar trekken – 'je haakt naar zoveel' – al weet ze niet precies wat, en dat ze toch voortdurend doet wat anderen willen: op school doet ze wat de meesters van haar vragen en thuis wat haar ouders van haar verlangen. Door niet naar het feest te gaan ontsnapt ze aan die dwang: 'Maar vandaag is ze door al die willen heengebroken en dat kan ze maar niet vergeten, dat slaat door haar heen als een tweede hart.

AMSTERDAM

In 1900 verhuisde zij naar Amsterdam, religieuze plichten maakten plaats voor allerlei activiteiten. Ze ging werken als onderwijzeres, sloot nieuwe vriendschappen, ontmoette de man met wie ze zou trouwen, groeide uit tot een bekende schrijver en verdiepte zich in de filosofie. Ook de kleine Eva bedankt ervoor om 'opgesteld' te worden op de trappen van het stadhuis en weet zo te ontkomen aan de bijbehorende schaamte en vernedering.

'DE DRIE DEUREN GAAN MAAR ZELDEN MEER OPEN'

Zij woonde eerst in bij haar halfbroer Joseph en zijn gezin, daarna bij haar broer Jacob en ten slotte bij haar aanstaande man. De jaren daarvoor was ze invalkracht bij verschillende lagere scholen in Amsterdamse volksbuurten en reisde ze op en neer tussen haar ouderlijk huis in Zaandam en haar werkplek. In 1902 kreeg ze een vaste aanstelling als onderwijzeres.

In Amsterdam zou Lien zich steeds meer losmaken van het joodse geloof, en daarin was ze niet de enige: 'Ik heb precies als de anderen gedaan'. Het losmakingsproces leverde op het oog geen conflicten op – eigenlijk liet 'het geloof haar los' – maar dat loslaten liet haar niet onberoerd. Ook Jacob keerde zich rond 1900 af van het geloof, terwijl hij als kind zeer vroom was geweest. Waar Carry haar vader probeerde te ontzien, rebelleerde Jacob openlijk. Dit conflict verstoorde volgens hun zusje de huiselijke vrede: O, die vreselijke winter, voordat Joop en Carry samen in Amsterdam gingen wonen.

SCHULD EN MEDEDAGEN

In 'De drie deuren' gaf Van Bruggen aan dat ze haar geloofverlies betreunde zoals je het zonde vindt om vertrouwde dingen die hun eigen schoonheid hebben weg te doen. Toen Frans Coenen 'De verlatene' prees om de levendige, zelfs hartstochtelijke herinnering aan het jodendom en de weemoed om zijn verval, reageerde Van Bruggen onmiddellijk: 'Het is de langzame val van het Jodendom die ons jongeren diep ontroert. Als een drama- en melodrama: zeker melodrama in die zin dat uit de weggrotende joodse maatschappij van nu geen drama meer kan worden geboren!

Hoewel Van Bruggen met 'De verlatene eerder een karikatuur dan een realistisch portret van haar vader tekende – Izak de Haan heeft de geloofsafval van zijn kinderen betreurd, maar ze nooit verstoten – ging Van Bruggens losmaking van het joodse geloof onvermijdelijk samen met het 'in de steek laten' van de man die in haar jeugd een voorbeeld voor haar was. Na de dood van haar moeder – zij overleed na een lange lijdensweg in 1912 – kwam de vader nog meer alleen te staan. In 1912 schrijft Jacob: 'Mijne lieve moeder is na een lijden van vier jaar in vrede ontslapen'.

De ontmoeting met de getrouwde Kees van Bruggen veranderde haar leven definitief. Lien en Kees trouwden en emigreerden naar Indië waar Kees een baan als redacteur kreeg. Lien kon haar huwelijk met een niet-joods, gescheiden vader en haar emigratie niet voor haar ouders verzwijgen, waarop Izak de Haan zijn handen ten hemel hief en uitriep: 'Waarmee heb ik gezondigd dat ik zo gestraft moet worden'. Tot een echte breuk tussen vader en dochter is het nooit gekomen. Zij bleven elkaar respecteren en opzoeken.

KEES VAN BRUGGEN

Lien de Haan verruilde haar pasverworven vrijheid in Amsterdam in 1903 voor het huwelijk met Kees. Samen vertrokken ze naar Indië, waar ze drie jaar lang zouden wonen. Van Bruggen was een ervaren, gevestigde, zes jaar oudere journalist met vastomlijnde ideeën over socialisme en literatuur.¹ Als criticus en mens neeg hij tot satire, spot en vlijmscherpe, afbrekende oordelen waarmee hij zich in haar ogen een onafhankelijke geest betoende. In Indië werd hij chef van de Deli-Courant en kreeg Carry alle gelegenheid zichzelf te ontplooiën als journalist. Terug in Amsterdam werd ze bekend als schrijfster en ontwikkelde vriendschappen en wijgerige ideeën die niet in gelijke mate de zijne waren. Kees sr. had zijn vrouw de eerste jaren van hun huwelijk gestimuleerd zich te ontwikkelen. Het enthousiasme waarmee ze persoonlijke en filosofische inzichten veroverde, kon hij niet delen. Volgens zoon Kees jr. pasten ze niet bij elkaar. Ze waren niet complementair. Ze bleven nog een tijd bij elkaar vanwege hun kinderen. In 1914 vertrok Van Bruggen met de twee kinderen naar Laren om in 1916 officieel van hem te scheiden. Zowel haar jeugtherinneringen als haar huwelijkservaringen zouden hun weg vinden naar haar romans en essays. Centraal in haar gedachten over het huwelijk stond de vraag naar de geestelijke en seksuele gelijkwaardigheid van man én vrouw.

1 Kees van Bruggen accepteerde het redacteurschap bij de Deli-Courant nadat zijn baan bij het socialistische dagblad *Het volk* was beëindigd. De achterliggende reden is niet helemaal duidelijk. Was het omdat de hoofdredacteur gehoord had van zijn verhouding met Lien, of hij heeft zelf ontslag genomen uit onvrede met de verplichtingen die hij als partijman had?

DE MIDDELSTE DEUR

Door de middelste deur van de synagoge betraden Liens vader en broers de synagoge. De vrouwen mochten alleen door die deur naar binnen voor het feest van de 'Vreugde der Wet' (*Simchat Thora*). Er wordt uit de *Thora* voorgelezen en gaat iedereen dansend rond. Lientje de Haan keek in die voor haar imposante ruimte op naar de donkere getraliede vrouwenruimte: *Tk dacht daar sta ik anders, en het was alsof ik neerkeek op mijzelf.*

HOGE EN LAGE LIEFDE

Aan de factoren die Van Bruggens gevoelens van inferioriteit hebben versterkt, kan haar schaamte ten opzichte van seksualiteit worden toegevoegd. Volgens haar zoon Kees had ze een *vreselijke* schaamte voor alles wat met seks te maken had: *'Het seksuele met de man wilde ze niet, dat lichamelijke, dat hoefde niet'*. De schaamte had verschillende oorzaken zoals de huwelijkse vermenigvuldigingsplicht, het conventionele taboe op het praten over seksualiteit en het ideaalbeeld van de onderdanige en seksloze vrouw.

Van Bruggen verklaarde de seksuele schroom uit het *fatale feit* dat de geslachtsorganen ook zijn bestemd voor andere laag-geachte functies, waardoor er gevoelens en gedachtes aan vuil en onreinheid opgewekt worden: *Zo krijgt de opgroeiende mens in zichzelf met twee hemelsbrede verschillende dingen te maken: de zuivere liefde zonder het seksuele element, en het vage seksuele element waaraan de liefde vreemd is, los van elkaar, vijandig zelfs.*

'VERERING EN GENEGENHEID'

Ondanks haar angst en schaamte voor seksualiteit had Van Bruggen een grote behoefte liefde te ontvangen en te geven, waaruit zij zelf opmaakte dat er een edelmoedige, beschermende ridder in haar school: *Tk vind het uiten van verering en genegenheid zó heerlijk, dat het mij onmogelijk is, mijzelf uit berekening hierin te kort te doen.*¹ Met die behoefte richtte ze zich zowel op mannen als op vrouwen. – Van Bruggens behoefte anderen te beschermen en te ontroeren bleef bij tijdgenoten niet onopgemerkt.

Door haar levenslust, welsprekendheid, overtuigingen en humor werd ze al snel het middelpunt van de aandacht, waar ze ook kwam.

Volgens Wiessing bezat Van Bruggen *een ruw soort behaagzucht, die gemengd met haar juist heel fijn literair oordeel, haar belesenheid en warm meelevens met ieder mens die ze ontmoet, een grote aantrekkingskracht uitoefent op mannen van geest.*

1 Dit schreef ze in een liefdesbrief aan Frans Coenen.

DE 'WARE' MAN

In haar uitgebreide essay *Twee moderne vrouwen* stelde Van Bruggen relatieproblemen aan de orde waarmee ze in haar eigen leven ook te maken had. Ze gebruikte hiervoor de roman *Hasskamps Anna* (1912) van de Duitse auteur Marie Väerting. Deze roman gaat over de getrouwde Anna, die zowel haar echtgenoot als een andere man liefheeft. Ze ontdekt dat de zaken waar ze het meest naar verlangt – goedheid en waarheid in zowel het dagelijks leven als in het huwelijk – onverenigbaar met elkaar zijn. Leugens zijn soms nodig om een ander niet te hooven kwetsen en getrouwde mannen verwachten dat hun vrouw goed en trouw zal zijn, maar alleen goed en trouw voor hen.

Dit conflict bracht Van Bruggen bij een volgend vraagstuk, namelijk: bestaat de 'ware' man wel? Waar vindt Anna Hasskamp de meerdere die ze dienen kan en die weet dat dat dienen een spel is, de man die scheinbaar nauwkeurig onderscheidt tussen haar zachte onderworpenheid als vrouw en haar fiere onafhankelijkheid als geest? Hiermee gaf Van Bruggen aan dat een evenwichtige relatie niet alleen geestelijke en maatschappelijke gelijkwaardigheid (en de wederzijdse erkenning daarvan) vereist. Er moet ook ruimte zijn voor emotionele afhankelijkheid. De aan de man intellectueel gelijkwaardige vrouw moet de rol van het afhankelijke meisje of spelende kind kunnen innemen, zonder dat de man haar daadwerkelijk als zijn mindere gaat zien.

(In *Uit het leven van een denkende vrouw* zegt Marianne Edema het iets minder genuanceerd: konden een tedere, vurige minnaar en een begrijpende man wel in een persoon? Hoewel deze Marianne geen slecht huwelijk heeft, betreurt zij het dat ze de 'ware' man niet is tegengekomen. Met onthrekken van de grote verovering ervaart zij niet als een scherp gemis, maar als een zacht-smartelijk smachten, naar iets overzoets.)

Met dit standpunt onderscheidt Van Bruggen zich tegen haar gewoonte in niet van de conventionele opvattingen over de rol van de vrouw in liefdesrelaties. Erica van Boven wijst op de romans waarin deze opvatting door de hoofdpersoon uitgedragen wordt, zoals *Uit het leven van een denkende vrouw*, *Om de kinderen* en *Een coquette vrouw* en vindt het opmerkelijk dat Van Bruggen zich in de liefde geen nieuwe verhoudingen kan indenken.

EEN INNIGE VRIENDSCHAP

Degene die in Van Bruggens leven de 'ware' man dicht naderde was Frans Coenen. In november 1910 reageerde ze met een per expresse verzonden briefje op zijn bespreking van *De verlatene* in *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* ('De Groene'). Uit dit contact groeide al snel een innige vriendschap die, getuige de paar brieven aan Coenen die

bewaard zijn gebleven, zowel in intellectueel als emotioneel opzicht, gelijkwaardig was. Veel van wat Van Bruggen bezighield op filosofisch en literair gebied, en ook haar zorg om de kinderen, kon zij met hem bespreken. Toen er door hun relatie rond 1913 problemen ontstonden tussen Coenen en zijn vrouw, was het niet meer mogelijk elkaar te ontmoeten. (Na de dood van Coenen in 1936 beweerde zijn vrouw dat hij haar 24 jaar eerder al verlaten had: 'In 1912 dus, het jaar waarin Coenens verhouding met Carry van Bruggen waarschijnlijk het innigst was.' – Hoe Carry hun gesprekken miste blijkt uit dit brieffragment:

IKKAN MIJN OGEN SLUITEN EN DROMEN DAT IK HEEL ERNSTIG EN HEEL GEZELLIG EN HEEL RUSTIG EN HEEL DICHTBIJ JE GEZETEN, MET JE TEZAMEN DEZE EN ANDERE DINGEN BEZIEN EN BESPREKEN ZOU, – dit aan jouw hand jouw paradijzen binnengaan lijkt mij een zeer zuivere en zeer grote vreugde. Maar waarom zal ik dat doen? Uit je leven ben ik verstoten, wij hebben samen geen toekomst. We kunnen schrijven en ik kan hopen, omdat ik een idioot ben, en een idioot hoopt altijd, maar dat verandert de zaak niet. Het doet me pijn dat het op deze wijze moet zijn, en dat ik je alles moet schrijven en geen enkel ding oog-in-oog mag zeggen. Wat zijn brieven naast het heerlijke, levende gesproken woord? Ik voel soms vlammen van verrukking, van geestdrift, van hartstocht uit mij slaan, en als ik het neerschrijf worden het zinnetjes, aardige zinnetjes, met omzichtigheid verzonden en met omzichtigheid ontvangen.

De zaken die Van Bruggen sterk bezighielden in haar dagelijks leven vonden hun neerslag in haar literaire en essayistische werk. Dit geldt met name voor haar filosofische inzichten. Vanaf *Heleen* verwerkte Van Bruggen haar ideeën over levensdrift (het streven naar zelfbehoud) en doodsdrift (het eenheidsverlangen) steeds herkenbaarder. Ook de grote liefdes in haar leven – Kees van Bruggen, Frans Coenen en Niek Muller zijn er terug te vinden, vooral als aanjager van wijsgerige overpeinzingen. Het uitpluizen van al haar relaties voert hier te ver, maar uit de parallellen tussen leven en werk valt op te maken dat deze ervaringen een inspiratiebron vormden voor de opvattingen van haar romanpersonages. De conflicten met Kees van Bruggen hielpen haar bij het formuleren van haar ideeën over het huwelijk zoals in *Een coquette vrouw* en *Om de kinderen*.

De aanbeden man uit *Heleen* – de parallel met de vijftien jaar oudere Frans Coenen ligt voor de hand – hebben geleid tot uitvoerige bespiegelingen over het eenheidsverlangen van het jonge meisje Heleen. De geheimzinnige heer, die een onmisbare bijdrage levert aan Eva's finale wijsgerige inzicht, lijkt op Niek Muller. Met deze kinderrechtter, die deel uitmaakte van haar vriendenkring, kreeg ze later een verhouding. Hun relatie werd verstoord door ernstig gezondheidsproblemen bij Van Bruggen.

ZIEKTE

Behandelaars diagnosticeerden *climacterische depressie*, waarbij schuldgevoelens en zelfmoordgedachten spelen, *vitale depressie*, door een stoornis in de diepste ‘*leibnase*’ gevoelens. Zelf was Van Bruggen onomwonden over haar eigen toestand: *Geen emoties, geen sensaties, geen ziel. Homunculus! De zich bewegende, sprekende, zelfs denkende, maar van een ziel verstoken mens. Ze kon niet meer werken, nauwelijks lezen en niet meer voor zichzelf zorgen.*

VERMOEIDHEIDSVERSCHIJNSELEN

Tot 1928 had Van Bruggen geen ernstige gezondheidsproblemen, wel had ze vaak last van lichamelijke en geestelijke klachten. Tijdens eerste de zwangerschap moest zij haar journalistieke arbeid staken vanwege een tamelijk langdurige ongesteldheid. In 1912 schreef ze Frans Coenen dat ze kalm aan moest doen: *Ik ben door mijn medische schoonzuster tot 14 dagen lummelens verwezen, maar ik mek alreeds dat je een geboren lummel moet zijn om met zwier en succes te kunnen lummelen. Enkele weken daarna: Jammerlijk veel hoofdpijn nog altijd, dat schijnt in de zenuwen van mijn ogen te zitten. In 1913 verbleef ze geruime tijd in Blaricum om over een inzinking heen te komen... In 1914 raakte zij overspannen.*

Rond 1911 vatte zij de grote, maar tot mislukken gedoemde heide voor Frans Coenen op. Hierop volgde *Heleen*, de roman die ze in het interview uit 1915 haar ‘wedergeboorte’ noemde en de voorloper was van haar filosofische hoofdwerk *Prometheus*. In 1914 ging Van Bruggen met haar kinderen in Laren wonen. Toen Kees van Bruggen hertrouwde en een nieuw gezin moest onderhouden, ging Van Bruggen zelf haar geld verdienen met schrijven en lezingen. Volgens haar zoon Kees jr. werkte ze in de oorlogsjaren zo ‘ontzaggelijk hard’ dat het haar voor de rest van haar leven ‘een knak’ gaf.

ANGST EN NERVOSITEIT

Van Bruggen leed aan hoofdpijn en slapeloosheid en was geregeld prikkelbaar, nerveus en gespannen. Zij gaf zelf aan dat haar klachten het gevolg waren van de intensieve aandacht waarmee zij zich op haar taken toelegde: *Het is een kwestie van te veel gewerkt en gesproken en te weinig gerust en geslapen te hebben. Volgens Mies de Haan leed haar grote zus ook onder de angst voor ongelukken van haar kinderen.¹ Van Bruggen zette zich met mededogen in voor hen die dat in haar ogen nodig hadden, of het nu om politieke aan-*

1 Henri Wiessing [een deftig-erudiete babbelzieke *chroniqueur scandaleux*] beschrijft een voorval waarbij hij met Van Bruggen voor haar huis op de kinderen staat te wachten als de telefoon gaat. Iemand aan de lijn vraagt naar dokter Pit (haar man staat in het telefoonboek als dr. A. Pit). Bij het woord ‘dokter’ gaat zij er direct vanuit dat haar kinderen dood zijn. Volledig in paniek rent ze de tuin en valt daar huilend neer: *Weedom vervulde mij met dit volstrekt hulpeloze.*

gelegenheid ging, zoals de Boerenoorlog, de veroordeling van Alfred Dreyfus of om een zieke vriend. Tot aan hun levenseinde hielp ze haar verzwakkende moeder en eenzame vader. Na hun dood nam ze haar jongere zus Mies bij zich in huis.

De angst om in filosofisch opzicht te falen blijkt uit haar werkmethode die voor Prometheus anders was dan bijvoorbeeld voor *Het huisje aan de sloot* en *Avontuurtjes*:

In het eerste geval brengt de voortdurende overdenking van het zich constant uitbreidende en wijzigende probleem sterke gevoelens van angst en onrust teweeg, dat ik het niet in zijn volle omvang zal kunnen vasthouden en overheersen, dat ik het morgen niet zo helder zal zien als vandaag, dat het mij ontsnapt, dat ik er nooit helemaal uitkom, dat ik met het ene rekenend het andere wellicht weer uit het oog verlies, dat ik in 't kort niet bij machte zal blijken het tegenstrijdig-veelvuldige in één formulering te omvatten... een zenuwachtige gejaagdheid die pas vermindert als eindelijk uit de losse notities en vluchtige schetsen na vijf, zes pogingen een geheel is gegroeid dat mij dan toch niet bevredigt... Dat ik toch dit maken, overdenken en uitwerken van problemen niet laten kan, voel ik in verband met dit alles, evenzeer als een vloek dan als een zegen.

Haar verwondering over de tegenstelling tussen de weifelende moeder en de trefzekere intellectueel uitte ze in artikelen en romans. In *Uit het leven van een denkende vrouw* laat de hoofdpersoon Marianne zich over dit dilemma scherp uit: Curieus dat ze, in de sferen van het zuivere redeneren uit oude dogma's als 'schuld' en 'vrijheid' volkomen los, van 'opvoeding' al heel weinig verwachtend – in het gewone leven altijd door wroeging werd geplaagd of ze tegenover haar kinderen als moeder niet was tekort geschoten...

'TEKENEN VAN GESPLETENHEID'

Van Bruggen vervulde haar uiteenlopende rollen, van filosoof, romancier, moeder, echtgenote en gastvrouw met overgave. Vrienden en kennissen zagen een opgewekte, hartelijke, humorvolle gastvrouw. Dit beeld staat tegenover de gepijnigde denker die bang is dat ze haar gedachten niet goed op papier krijgt. Een vrouw die het uiterste van zichzelf vraagt en van modus moet wisselen om haar rollen met glans te kunnen vervullen.

'ENE BIJZONDER ONAFHANKELIJKE NATUUR'

Lien de Haan bewoog zich als een vrijgevochten, enthousiaste en betrokken vrouw door Amsterdam. De stad bood talloze uitdagingen die ze zelfverzekerd en gretig aanging. Ze ontmoette nieuwe mensen en raakte politiek betrokken. Ze was niet per se modieus gekleed, haar dikke krulhaar hield ze kort. Ze rookte, discussieerde over intellectuele en politieke onderwerpen en choqueerde graag met scabreuze opmerkingen: *Ze eigende zich vanzelfsprekend alle rechten toe, waarvoor de vrouwenbeweging moeizaam streed* (F&S '85).

Haar onafhankelijkheid deelde Van Bruggen met haar vader en broer. Zij typeerde haar vader als een bijzonder onafhankelijke natuur die beschikte over een mengeling van onverbiddelijke én verlichte opvattingen. Waar anderen sidderden als ze de zegeningen en vervloeking moesten voorlezen uit Deuteronomium over wat mens ten deel valt als zij zich al dan niet aan de geboden hielden, deed Izak de Haan het minzaam af als bijgeloof. Toen het bestuur van de Zaanse gemeenschap hem als rebbe ter verantwoording riep, verdedigde hij met reglementaire kennis zijn standpunten en persisteerde. Het constante gedoe rond de regels met bestuur en kille zal wellicht Lien de Haans aversie en strijd lust tegen autoritaire bemoeizucht hebben aangewakkerd.

In de stukjes die Van Bruggen voor de *Deli-Courant* schreef, nam ze op zelfverzekerde toon progressieve standpunten in over huwelijk, seksualiteit, geloof en maatschappelijke kwesties. Nadat haar wijsgerige ideeën vaste vorm hadden gekregen, ging zij steeds meer lezingen geven. Dit deed zij uit financiële noodzaak – na de scheiding moest zij haar gezin onderhouden – en vanuit de behoefte haar filosofische inzichten mondeling te verspreiden. Spreken in het openbaar deed zij met gemak en plezier.

VOORBEELDFIGUUR EN SLEUTEL TOT HET VERLEDEN

Van Bruggen beschikte ze over dezelfde wilskracht tot aan heerszucht toe als haar vader. In hartstochtelijke toewijding, eigengereidheid en driftig temperament bij onrechtvaardigheden, deed ze niet voor hem onder. De sympathie was wederzijds. Carry van Bruggen: Hij noemde mij: 'Krul', en voor twee jaar stierf hij, over de tachtig. De vrouw van haar broer Jacob: Carry hield geloof ik nog het meest van hem. – Vader Izak was ook de schatbewaarder van haar joodse herinneringen door de teksten die hij thuis ten gehore bracht. Die liedteksten voerden haar terug naar haar jeugd: Ik neuriede de synagogedeuntjes die mijn altijd neuriënde vader ronddroeg door het huis, het huis van mijn kinderjaren, het Huisje... waarmee hij het huis vervulde, de dagen vervulde, ons kinderleven vulde, zodat al de ervaringen, de ontroeringen, de verwoeringen van dat kinderleven onverbreekelijk zijn verbonden aan die deuntjes.

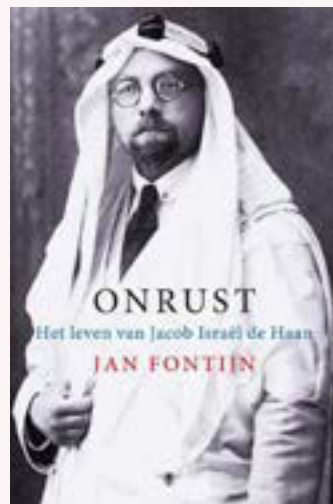
In 1927 en 1928 schreef Van Bruggen acht artikelen als schrijver voor weekblad *Het jonge leven* onder de titel *Kunst en Geest*. Van Bruggen voelde zich minderwaardig én boven anderen verheven. Dit valt mede terug te voeren op haar moeders verwantschap met gerenommeerde Schriftgeleerden. Dat is de trots waarvan haar personages getuigen. Door de leescultuur in het gezin verschilden ze ook intellectueel van andere gezinnen. Er werd enthousiast gebruik gemaakt van de openbare bibliotheek, verteld en geschreven: haar moeder kon goed vertellen en zong oude liedjes en balladen; haar vader schreef een feuilleton en zowel Lien als Jacob beschikten over literaire talenten en ambities.

BONDGENOTEN EN GEESTVERWANTEN

Carry van Bruggen werd in 1881 op nieuwjaarsdag geboren en haar broer Jacob op de laatste dag van dat jaar. In 1912 en 1913 zetten zij zich in voor Russische gevangenen onder het tsarenregime. In sommige werk komt een broer voor die te herleiden is tot Jacob, zoals Daniël in *De Verlatene*, Bennie in *Het joodje* en het tweelingbroertje David in *Eva*. David groeit uit tot een dichter met moeizame homoseksuele relaties en jong sterft.

Jacob de Haan deed qua dadendrang, ambitie en talent niet onder voor zijn zus. Zijn leven verliep nog grilliger. Hij was homoseksueel maar trouwde in 1907 met Johanna van Maarseveen. Hij hunkerde naar begrip en erkenning en bracht zichzelf in opspraak met Pijpelijntjes waarin een homorelatie centraal staat. Hij vertrok in 1919 als zionist naar Palestina en verzette zich daartegen toen hij de haat tussen de joden en Arabieren zag. In 1924 werd hij neergeschoten door een lid van de Zionistenbond. Hij was een gewaardeerd dichter, docent, jurist en journalist en degene bij wie Carry haar ideeën kon toetsen.

DE MUSEALE KUNSTHISTORICUS ADRIAAN PIT trouwde Van Bruggen in 1920 uit praktische overwegingen. Zij waren al bevriend toen hij een longontsteking kreeg en zij bij hem introk om hem te verzorgen. Ze besloten als echtpaar bij elkaar te blijven. Pit hoopte Van Bruggen de rust te kunnen geven die ze nodig had voor haar werk. Volgens Kees jr. was Pit het tegenovergestelde van zijn vader: Een filosofisch man, een beschaafd, en ook zeer bescheiden man in alle opzichten. Bij hem kon Carry wel terecht met haar wijsgerige vragen, vermoedens en hartstochtelijk beleden inzichten. Kees laat zich positief uit over de verstandhouding tussen zijn moeder en Aart Pit: Ze sprak veel met ouwe Aart.

‘ZICH ONTLUCHTEN VAN MENS TOT MENS’

Van Bruggen ontmoette veel mensen uit het culturele leven: toneelspelers, journalisten, historici en schrijvers, onder wie Van Schendel, Frederik van Eeden, Louis Pisuisse, Eduard Verkade en Aart Pit. Eenmaal in Laren hield ze vanaf 1914 thuis vaste leesavonden en -middagen. Aanwezig waren naast haar man Aart Pit, o.a. Henri Wiessing, Adama van Scheltema, Maurits Esser (G. van Eckeren), Niek Muller en Larense burens als Niek van Suchtelen, Adriaan Roland Holst, Mouk Esser, Henri Polak en Jo de Leeuw.

Volgens Wiessing ging Carry niet meer naar de mensen, de mensen gingen naar haar: Dan las men iets wat de aandacht van de schrijfster had getrokken. Zij besprak gedeelten uit Prometheus en voorzag haar opvattingen van voorbeelden. Praten – vertellen, redeneren en debatteren – het waren de grootste genoegens voor Van Bruggen. Bij haar vrienden kon ze haar gedachten niet alleen uiten, maar ook delen, toetsen en bespreken: *Zij was een hartstochtelijk levende naar waarheid dorstende vrouw en wilde, als de profeten van wie zij de woorden had beërfd, gehoord worden.*

SCHRIJVERS ALS KLANKBORD

In 1915 noemde Van Bruggen Coenen, Van Schendel en Van Eeden als schrijvers die hebben bijgedragen aan haar literaire ontwikkeling en haar bevrijding van de naturalistische dwang. Deze geestverwanten waren verantwoordelijk voor haar breuk met het naturalisme. Zij functioneerden als klankbord en hielpen haar bij het formuleren van ideeën die ze al koesterde en waarvan ze de reikwijdte nog niet kon bevatten.

Van Bruggen wilde de schijn vermijden dat zij theorieën van anderen zou napraten. De invloed van Frans Coenen blijkt uit de snelle en kundige wijze waarop zij gedachtegoed verwerkte. Bestaande ideeën vonden bij haar een goede voedingsbodem; zijzelf voerde de regie over de ontwikkeling en uitbreiding van haar inzicht.

SCHRIJVEN EN DENKEN

De literaire kritiek, als ik mij wel herinner, werd ietwat verlegen onder dit ongewone en sterke; zij heeft zich er, op een enkele verdienstelijke uitzondering na, zo goed mogelijk van afgemaakt. Zo verwoordde Coenen de reacties op Heleen dat vlak voor de Eerste Wereldoorlog verscheen toen de aandacht niet zozeer uitging naar het gemoed van een vertwijfeld individu. Voor Carry betekende dit boek een wedergeboorte. Los van het naturalisme kwam Van Bruggen met Heleen tegemoet aan wat ze als haar eigenlijke roeping zag: een stem geven aan haar vertwijfeling en haar neiging tot zelfbespiegeling aan de hand van universele levensvragen. – Volgens Van Bruggen had zij van jongs af de behoefte om vragen over zichzelf en haar plaats in de wereld te stellen in haar personages:

Als ik erover nadenk, dan heb ik eigenlijk het meeste beleefd voor mijn veertiende jaar. Die tijd is het meest met mij vergroeid. Toen al had ik de zelfanalyse, die *Helseen* deed ontstaan, en zich uiteindelijk in een wijsgerige levensbeschouwing omzette in *Prometheus*. Ik hield dialogen in mijn een-tje, redeneerde met denkbeeldige personen die bezwaren opriepen en mijn beweringen weerlegden. Van Bruggen ging zich richten op het uitbouwen en verantwoorden van het filosofische oppositiepaar dat het fundament van haar ideeëngoed vormde: de levensdrift – of menselijke behoudzucht c.q. libido – en de doodsdrift – het verlangen naar eenheid. Zij zag bij zichzelf en anderen hoe beide driften tot conflicten leidden. Deze ambivalentie versterkte haar neiging tot zelfonderzoek en het formuleren van wijsgerige inzichten.

KRITISCHE ONTMASKERING

De ontmaskering van uiteenlopende vormen van zelfbedrog en zg. kuddedgedrag was onderdeel van haar zoektocht naar een overkoepelende levensvisie. Overal herkende zij vormen van zelfverblindings die zij met vlamme betogen analyseerde in haar essays. De verontwaardiging tegenover de vooroordelen waar vrouwen mee te maken kregen, deelde ze met haar personages zoals *Ina* en *Marianne*.

In 1919 verscheen *Prometheus*; deze *tour de force*, had veel van haar gevegd. In een brief aan de dichter J. A. Dèr Mouw noemde zij het een *onmogelijk en zwaar werk*. Haar non-conformistische denkbeelden bleef ze met haar artikelen, lezingen, columns en romans onder de aandacht brengen en in *Hedendaags fetisjisme* zette zij haar strijd tegen schijngestaten en spottvormen voort. Ze rekende af met traditionele vormen van taal magie en taal-exaltatie door het arbitraire van taaltekens aan te laten zien. Met voorbeelden toonde ze de vergissing aan van een mystieke samenhang tussen klank en woordbetekenis.

'IK BELIJD MEZELF ALTIJD'

Van Bruggens ervaringen vormen het vertrekpunt voor haar overpeinzingen: 'Ik kom altijd voor mezelf uit. Maar dit mag niet over 't hoofd gezien: dat ik van mezelf alleen vertel wat ik algemeen menselijk in me vind. Zo wordt dat werk iets meer dan een kleine subjectieve biecht, omdat, zoals Anatole France zegt, uit je stem, op dat ogenblik, de stem van alle mensen klinkt.

Van Bruggens personages, ook die uit het vroege werk en wat ze onder de naam Justine Abbing schreef zijn beschouwend van aard. Zij verwonderen zich over alles wat ze zien en ervaren en reflecteren daarover. Die verwondering is de kiem van de wijsheid die in *Prometheus* centraal staat: Personages als *Helseen* en *Eva* zijn zeer verwant aan het meisje uit *Het huisje aan de sloot* en deze verhaalfiguren zijn op hun beurt weer verwant aan de denkende persoonlijkheid die in *Prometheus* en de daarbij aansluitende geschriften aan het woord is (Sicking 1993).

Heleen stond aan het begin van Carry's ontwikkeling die zij zou doormaken.

In diepten verzonken van leed en ellende
 Het hart in bedwelmende dromen verward
 Door prikkels van onrust, wier bron ik niet kende
 Gedreven, gefolterd tot eindeloze smart
 Heeft de aarde mij lang in mijn dorheid gedragen,
 In morrende wanhoop aan wereld en lot:
 Een knagend verlangen verteerde mijn dagen,
 Een woede van honger naar zielsghot!

Toelichtte Isaïc da Costa in 1825

In het voorwoord op de *Bladen uit Heleen's Dagboek* noemde ze haar filosofische hoofdwerk het *Credo van een tot bezinning – dat is: tot zichzelf – gekomen Heleen*. Deze lijn trekt Van Bruggen door in *Eva*. Daar laat ze zien hoe het de tot bezinning gekomen Heleen later vergaat. Voor Carry was *Eva* het sluitsstuk van haar ontwikkeling als romanschrijfster. Het was haar gelukt fictie en filosofie, de artiest en de denker te verenigen.

INSPIRATIEBRONNEN

Van Bruggen ontsloot haar jeugdherinneringen door de synagogendeuntjes die haar vader neuriede. De kleine ruimte waar het gezin de dagen doorbracht was gevuld met kinderstemmen en gezang. Dit zingen was een gewoonte was die zij in haar eigen gezin voortzette. Zingen, praten, discussiëren, gezamenlijke vieringen, bijzondere gerechten delen, verheugend uitzien naar een nieuw boek of een kleine lekkernij, de personages uit *Eva*. Het huisje aan de sloot en Avontuurtjes gaan volledig op in allerlei uiteenlopende activiteiten. Haar vertellingen bevatten talloze kleine gebeurtenissen die grote verwachtingen wakker maken, zoals de geuren bij de bakker en de joodse rituelen met alles wat daarbij hoort aan eten, lichtjes en liedjes.

De sterke verlangens en bijzondere gewaarwordingen die haar personages ondergaan voeren terug op haar eenheidsverlangen. Bij de kinderen komt dit verlangen naar boven door de sensatie van natuurelementen zoals de aanblik van een rietplas of het geluid van de wind. Bij vrouwen speelt het erotisch aspect een grote rol. Al deze ervaringen stimuleren het zich zinvol opgenomen voelen in het geheel van het zijnde.¹

1 VGL. H. C. Rümke, *Karakter en aanleg*, geschreven op uitnodiging van Ph. A. Kohnstamm.

RANCUNE?

Met schrijven kon Van Bruggen naast herdenkingen en vastleggingen zich uitspreken over de beperkende en kleinerende macht die vanuit maatschappelijke posities en vooroordelen op anderen werd uitgeoefend. Zij gaf haar verontwaardiging vorm in de klachten die ze haar personages in de mond legt, zoals in *Het leven van een denkende vrouw* door Marianne Edema: 'Het oude gevoel van geïrriteerd ontzag, half geïmponeerd wantrouwen, oud beschamend besef van eigen schamele onwetendheid tegenover hun welgedane geleerdheid.'

Veel personages worden geplaagd door minderwaardigheidsgevoelens waar Van Bruggen naar eigen zeggen als kind en beginnend schrijfster ook onder heeft geleden. Toen zij haar eerste krantenstukjes schreef, weerhielden onzekerheid en onervarenheid haar er echter niet van op zeer besliste toon allerlei zaken te bekritisieren.

Anna H. M. Romein-Verschoor deed Van Bruggen schromelijk tekort door te beweren dat haar *drievoudige minderwaardigheidscomplex* als jodin, kleinburger-autodidacte en vrouw beslissend was voor haar ontwikkeling. Zij deed Van Bruggens filosofische arbeid af als een prestigeproject en ging niet op de inhoud in. De marxistisch georiënteerde academicus kon haar eigen communistische opvattingen kennelijk niet rijmen met de non-conformistische denkbeelden van Carry van Bruggen.

Van Bruggens betoogtrant maakt, ondanks het non-conformisme dat zij niet zonder zeker genoegen tentoonspreidde, een consequente en integere indruk. Vanwege de consistentie van haar overtuigingen is er echter geen twijfel over dat Van Bruggen in de eerste plaats hardnekkig en langdurig gezocht heeft naar zelf- en levensinzicht.

Woede was wel een van haar drijfveren, vooral woede over zaken die haar in haar ontwikkeling belemmerden. Van Bruggen typeerde vrouwelijke tijdgenoten met literaire aspiraties als personen die tegelijk lijden onder een teveel en een tekort aan zelfvertrouwen:

Aan de ene kant aangemoedigd en aangezet als 't vroegrijpe kind van ijdele ouders en aan de andere kant vaak met dom en onverdiend wantrouwen teruggestoten. Aan beide kanten geobserveerd en bestudeerd, is de zich ontwikkelende vrouw als 'n bloemknop die zich niet snel genoeg open naar de zin van de een of andere ongeduldige jongen – die dan wredelijk-nieuwsgierig de nog onrijpe blaadjes uiteen rijt.

Het kon haar trouwens ook zelf niet snel genoeg gaan.

Dood

in 1928 werd Van Bruggen ernstig ziek. Zelf hield zij een nieuw opgebloeide jeugdliefde en de angsten die zij had uitgestaan om haar werk en kinderen verantwoordelijk. Ook de religieuze beelden en gebruiken uit haar kindertijd droegen bij aan haar onrust. Ze was niet meer in staat om te werken, maar schreef wel een ziekteverslag en enkele (niet verstuurde) brieven. Deze geschriften maken duidelijk dat ze in de laatste jaren van haar leven op zichzelf en de bestudering van haar ziekteverschijnselen was teruggeworpen.

‘ER IS IETS IN MIJ GESTORVEN..’

...schreef ze in een niet verstuurde brief aan Niek Muller, gedateerd 16 juni 1928. In 1927 was Eva, verschenen waarin het Van Bruggen was gelukt de synthese te bereiken tussen probleemstelling en beschrijving, dat wil zeggen tussen de denkster en de schrijfster in haar. Zij was zeer verheugd over de publicatie en verklaarde aan een bevriend schrijver dat zij volledig vervuld was van de verschijning van Eva omdat zij zich in deze roman totaal en definitief had uitgesproken. Vrij snel na de publicatie van deze roman werd ze ziek.

Vanaf 1928 tot aan haar dood in 1932 leed Van Bruggen aan depressies. In het ziekteverslag Dit is de gang registreerde ze nauwkeurig haar lichamelijke en geestelijke verschijnselen. Uit dit verslag blijkt dat haar vermogen te voelen, denken en handelen haar steeds meer in de steek liet:

Geen voorstellingsvermogen, geen herinnering, geen liefde, geen wilsimpuls, niet het vermogen om tot 10 te tellen, niet bij machte aan zijns naam te denken en nog andere symptomen’

Zij voelde zich geen ‘mens’ meer: Depersonalisatie in de vorm van ‘lijk’-gevoelens.

Zelf dacht ze dat haar ziekte tijdelijk was en dat herstel wel een jaar kon duren. Het werden vier jaren van uitzichtloos lijden. In de herfst van 1932 leek ze weer wat op te knappen en kon ze naar huis, maar ook dit herstel was van korte duur.

DE ‘HEL VAN DE ONBEREIKBARE EENZAAMHEID’

Van Bruggen kreeg laat in haar leven een liefdesrelatie met de kinderrechtser Niek Muller. Hij behoorde tot haar vriendenkring en rond 1926 bloeide een oude jeugdliefde tussen hen op: het stel werd door vrienden op een bankje aangeroepen, heel intiem. Deze liefde had geen gevolgen voor haar platonische huwelijk met Aart Pit.

Uit een niet verstuurde brief blijkt dat er een verband was tussen haar relatie met Niek en Carry's gezondheid. Zij schreef aan hun liefde een verwoestende kracht toe: En die mij het liefst is, mag mij niet troosten, want aan hem heb ik in mijn oude wond een nieuwe gestoten, zéér diep. Een suggestie dat haar ziekte verergerd werd door hun omgang omdat de pijn van haar verbroken relatie met Frans Coenen in verhevigde mate terugkeerde.

Volgens Josepha Mendels was het deze ‘stijve’ Muller die haar hartstochtelijke liefde gewekt had, een jeugdliefde, die weer hevig opbloeide en haar ten slotte vernietigde.¹ Da’s al te kras. Carry’s relatie met Niek emotioneerde haar wel. – Hoe scherp de situatie haar voor ogen stond, blijkt uit het fragment, waarin ze aan Niek Muller haar ontwaken beschreef:

Plas regen. Een vogel floot tijdens de regen en dat ontroert mij wel bij het wakker worden. Maar het was niet het eerste geluid dat ik hoorde. Het eerste geluid is elke ochtend die kreet van afgrijzen tegen het leven, mijn eigen kreet, een vreemd gesmoord geluid, ik hoor het alle dagen. En de tweede verschijning is geen geluid, maar jouw gezicht. En het gevoel alsof je naar iemand je armen zou willen uitstrekken maar je kunt niet, je armen zijn verlamd of geamputeerd.

De ziekte isoleerde haar van haar geliefden en bracht haar verleden beangstigend dichtbij.

‘JOODSE GEESTEN EN SPOKEN’

Van Bruggen verzette zich met woord en daad tegen verstarde vormen van groepsdenken waarvan ze de achterliggende drijfveren scherp doorzag. De onleefbare aspecten van de joodse orthodoxie had ze aan den lijve ondervonden en vervolgens verworpen. Haar zoon Kees merkte op dat zij dat verschrikkelijke strikte milieu nooit volledig te boven is gekomen: Het gekke was, dat zij het eigenlijk nooit ontgroeid is, want in haar ziekte kwamen al die akelige joodse legenden en joodse geesten en spoken weer naar voren, en daar was ze toch eigenlijk nog angstig voor. – Als Sicking ingaat op de uitwerking van haar opvoeding, richt hij de aandacht juist op het gemis dat ontstond nadat zij haar geloof had verworpen:

‘Dat zij het jodendom losgelaten had en dat in haar visie het jodendom háár losgelaten had, riep bij haar ambivalente gevoelens op die in de loop van haar leven zijn blijven opspelen. Aan de ene kant had zij zich bevrijd van veel dat in haar ogen onhoudbaar, vermolmd en onleefbaar was, maar tegelijkertijd was daarmee ook een houvast en vooral ook een ooit inspirerend ideaal verdwenen.

De bondgenoot uit haar jeugd, Jacob raakte zij deels kwijt aan het orthodoxe geloof uit hun jeugd. Hij begon vanaf 1910 verzen te publiceren die uiteindelijk verschenen in *Het Joodsche lied* en werd lid van de Nederlandse Zionistenbond. Bij zijn vertrek naar Palestina in 1919 nam hij geen afscheid van zijn zus omdat zij haar kinderen niet joods opvoedde. In 1924 werd De Haan doodgeschoten en moest Van Bruggen definitief afscheid nemen van een broer die haar zo dierbaar was als bondgenoot, discussiepartner en literator:

‘In haar werk blijft zij zich met hem bezighouden. Steeds opnieuw scheidt zij zich zijn beeld in een poging hem die zich verwijdert te grijpen, te begrijpen en zo in haar nabijheid te houden. Ruth Wolf geeft aan hoe groot Carry’s verdriet en gemis van haar broer moet zijn geweest.

1 Mendels’ romans zijn wel vergeleken met die van Carry van Bruggen.

‘GESLINGERD TUSSEN VERLANGEN EN ANGST’

In 1921 schreef van Bruggen al dat ze alles wat haar buiten haar werk tijd en inspanning kostte instinctief afwees in een poging de kans op uitputting en overspanning te verkleinen. Ze ging minder de deur uit, beperkte het contact met anderen en kwam aan reizen niet toe, kortom, ze sloot zich in toenemende mate van de wereld af.

Haar intellectuele ontwikkeling richtte ze in de loop van haar leven steeds meer op het bestaande gedachtegoed. Ze ging door met de verspreiding van haar inzichten en leek zich niet meer in te spannen voor de ontwikkeling van nieuwe ideeën. In *Uit het leven van een denkende vrouw* bespeurt Marianne een overeenkomstige hang naar het vertrouwde: ze werd niet meer gedreven door ‘de zucht naar kennis, de nieuwsgierigheid van vroeger’ Ze las nu nog alleen ‘van binnen uit’, alleen datgene wat haar tot een eigen oogmerk nuttig leek, waarin ze vooraf wist te zullen lezen wat ze al wist. Lezen werd meer een teruggrijpen op – en toetsen van – bestaande inzichten dan een sporeuren naar nieuwe ideeën.

Van Bruggen dacht dat haar gezondheid niet zozeer werd ondermijnd door haar werk alswel door de voortdurende angst dat haar gedachten haar zouden ontglijpen voor ze ze had vastgelegd.

Tijdens haar ziekte schreef ze weer over haar angsten. Bij de gedachte aan Niek werd ze geslingerd tussen verlangen en angst: ‘Hersencellen’ zijn niet te doden, ze zijn wel tot het uiterste te vermoeien en te verknoeien. Dat heb ik gedaan, met mijn angsten. Ook de gedachte aan haar kinderen veroorzaakte veel onrust, helemaal toen ze reisplannen kregen: ‘Ik zal voor hun vertrek niet genezen zijn en dan kunnen de angsten mijn genezing nog meer vertragen.’¹

Carry Van Bruggen was zich scherp bewust van haar vrijwel uitzichtloze situatie, de ontluistering en het verlies van eigenwaarde. Zij noemde zichzelf een overspannen lijk: Geen enkel contact met de wereld meer. Elke functie verdwenen. Alles kan gebeuren (sterven van de kindertijd) zonder de minste reactie. Tot niets in staat. Latente gevoelens van onmacht en vernedering. Laatste rest van gevoel: machteloos medelijden met hen, die haar eens bezaten en nu voor altijd verloren hebben.²

Haar vermogen tot werken en voelen was Van Bruggen vrijwel kwijt, maar haar neiging zichzelf te analyseren liet haar niet los. Dat bleef ze met volharding doen.

¹ De cursivering is van Carry van Bruggen.

² Uit Van Bruggens persoonlijke documenten in het archief van de Amsterdamse U.B.

BESLUIT

De conflicten waar Van Bruggen als arm, joods meisje mee te maken had, stonden aan de basis van een innerlijke tweestrijd die de kern van haar filosofie uitmaakte, namelijk het verlangen naar erkenning als maatschappelijk wezen én naar deelname aan een ALLES-OMVATTENDE EENHEID. De devotie van haar ouders en geloofsgenoten en de plechtigheid van de joodse verhalen, rituelen en figuren maakten een onuitwisbare indruk op de jonge Lien. Tegelijk werd zij als meisje binnen de geloofsgenootschap buitengesloten en als joods kind door christelijke en rijkere kinderen en volwassenen gediscrimineerd. De gevoelens van minderwaardigheid die Van Bruggen in haar jeugd tegenover anderen ontwikkelde, hebben haar niet belet vastberaden haar weg te gaan als onderwijzers, schrijfster, filosoof en mens, in weerwil van de scepsis die zij ondervond en de toenemende gezondheidsklachten.

Van Bruggen schreef, kreeg kinderen, verdiepte zich in de filosofie en ontwikkelde een ideeëngoed dat ze op levendige en overtuigende wijze tot aan haar dood zou blijven verdedigen.

© 2019 Heleen Van Duijn, Castricum

Wien Neerlandsch bloed door d'aadren vloeit, van vreemde smetten vrij,
Weet nu het woord waarvan ik boven sprak: AANSTELLERIJ.¹

Zo was het algemene klimaat, uitzonderingen waren schaars. Enkele taalgeleerden verzetten zich tegen de 'germanismofobie'. Het welsprekendst polemiseerde Carry van Bruggen tegen de puristen. Haar essay *Hedendaags Fetisjisme*, een eenzaam monument van redelijkheid, bevat een vernietigende kritiek op taalzuiveraars: Voor die 'Taalschat' dan plaatst zich met uitgetrokken zwaard de fiere verdediger van ons 'volkseigen', de hedendaagse drager van het nationalistisch purisme, de *Toonaangevende Journalist*. – Die toonaangevende journalist was C. K. Elout. – Van Bruggen hamert op de inconsequentie in de argumenten van de puristen, die zich op zuiverheid en logica beroepen: Onderbreken heet onzinnig. Maar hoe zinvol is het, een gesprek te voeren onder een glas wijn. Verkapt is streng verboden, 'omdat het ook Duits is', vermomd heet bovendien logischer, een mom verbergt toch beter dan een kap. Maar de zin van verkapt is juist - daargelaten dat deze 'logica' niet de geringste rol speelt in het taalgebruik - een onvolkomen verberging, een ontoereikende vermomming. 'Verkapt' nationalisme herkent men bijvoorbeeld gauw genoeg. – Want dat is purisme voor Carry van Bruggen: *Verkapt nationalisme, chauvinisme onder het mom van taalzorg.*

1 Charivarius 1986. BRON: *Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands*, Genootschap Onze Taal/SDU UITGEVERIJ 's-Gravenhage 1991

IN HAAR COLUMNS, DIE ZE TUSSEN 1921 EN 1926 IN HET ALGEMEEN HANDELSBLAD publiceerde in het zaterdagse bijvoegsel *Van Mens en Ding*, schreef Carry van Bruggen over de eerste madelief en glooiende ganzenweiden maar ook over valse pretenties in de wetenschap, literair snobisme en het op niets gebaseerde, mannelijk superioriteitsgevoel. Hoe keek iemand enkele jaren nadat de radio regelmatig begon uit te zenden tegen een *microfoon* aan? Haar columns, die de bijnaam *Plattelandjes* kregen, zijn niet alleen lezenswaard dankzij die tijdgebonden ervaringen maar vooral door haar onverwachte

wendingen, haar stijl en de intelligente beloggenheid waarmee ze alles te lijf ging. In 1915 vertelde Carry van Bruggen in een interview: 'Ik vind dat ik eigenlijk geschapen ben om dominee te worden, ik neem heel goed waar hoe mijn natuur sterk ethisch-filosofisch is aangelegd; hoe ik wil proberen het algemene te verklaren.' Waren alle dominees maar in de wieg gelegd om Carry van Bruggens te worden: dan zou het woord *dominee* niet onder een negatieve bijklank gebukt gaan en ik zou haar columns, die van 1921 tot 1926 in de Zaterdagkrant van het *Algemeen Handelsblad* verschenen, met *wekelijkse preken* kunnen aanduiden zonder haar tekort te doen. In haar *Herinneringen uit de oude tijd* schreef Annie Salomons over Carry van Bruggen dat alles om haar heen 'gloed en vuur en getuigenis' was: *Je had de neiging te smeken: 'laten één ogenblik af. Laten we eens over iets onnozels praten.'* Maar als Carry je eenmaal voor een betoog beet had, liet ze ook niet meer los en er was geen ontkomen aan haar brandende blik.

Dezelfde uitwerking hebben haar krantenstukjes waarvan een deel nu, onder de titel *Plattelandjes, Latere Columns* voor het eerst gebundeld is. Zelf sprak ze van *nummerijen* of *vertelselsjes* – ik neem aan dat het woord 'column' in haar tijd nog niet gangbaar was. Het zijn scherpzinnige en hartstochtelijke bespiegelingen die vaak uitmondten in een moralistische gedachte of in een ontmaskering van een haar onwettige moraal.

Toen Carry van Bruggen in oktober 1921 met haar wekelijkse rubriek *Van het Platteland* begon, was ze bijna veertig jaar. Ze had verschillende romans gepubliceerd, talloze artikelen en verhalen en in 1919 de omvangrijke studie *Prometheus; Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur*.

In haar *Plattelandjes*, zoals haar columns al snel genoemd werden, klinken al deze genres door: van poëtische beschrijvingen tot gedreven betogen. In 1924 veranderde ze de titel van haar rubriek in *Gesprekken*. De toon werd toen zwaarder: er werd niet meer naar de eerste madelief gezocht (*och, lieve, lieve madeliefjes*), maar gediscussieerd over verdraagzaamheid, over egoïsme, of het op niets gebaseerde mannelijk superioriteitsgevoel de dialogen verdrongen niet alleen de lyrische passages en lichtvoetige humor maar ook het decor van de eerdere columns: het 'vrijgevochten' Gooise dorp Laren waar keuterboertjes, schilders, anarchisten en villachic samen een *grillige kluchtige, paradoxale* gemeenschap vormden.

DE VELDMUIS

Carry van Bruggen verhuisde in 1914 met haar twee kinderen naar Laren. Daar woonde ze eerst in het voorhuis van een boerderij. In 1920 ging ze aan de overkant wonen, in *Villa De Veldmuis*. In *Bewegend Portret* schrijft Henri Wiessing dat Carry van Bruggen in de Veldmuis *een pléiade van Nederlandse intellectuelen om zich heen verzamelde*. Hij voegde hieraan toe: *Nu was ze met recht een George Sand geworden*. Van dit 'intellectuele Laren' is vooral in de latere columns, *de Gesprekken*, wel iets terug te vinden, maar ze liet zich liever inspireren door haar omgang met de eenvoudige dorpsbevolking: *de oude Laarders en Laarsters in de eerwaardige, lage, laaggelegen huizen, achter de pralende nieuwe villa's weggedoken*. De columns van Carry van Bruggen zijn één lof op het landleven, maar het is de vraag of ze in een afgelegen Veluwedorpje ook had kunnen aarden. Laren, met zijn *zonderlinge intimiteit tussen oertraditioneel en hypermodern*, lijkt haar permanent te amuseren en meer dan eens beschrijft ze de tegenstellingen om haar heen, zoals de botsing tussen de bidprentjesesthetiek van de boeren en de *Haagse School*-esthetiek van de schilders: welke hersenkronkel is er nodig voor een boer om te begrijpen wat een schilder in zijn oude, doorgroefde kop ziet? De landspolitiek laat ze in haar columns links liggen, maar in de dorpspolitiek mag ze zich graag vermeien. Zo toont ze zich hevig geïnteresseerd in de toen hoog oplopende vetes tussen Laren en het aangrenzende Blaricum. Tot geen prijs wilde Blaricum bij Laren worden gevoegd en de Blaricummers putten zich uit om duidelijk te maken dat ze in niets, in klederdracht noch dialect, op de Laarders leken. Die, wat groteske, pogingen om zich te onderscheiden van wat vlakbij lag en nagenoeg hetzelfde was, sloten mooi aan bij haar eigen theorieën over de menselijke 'distinctiedrift' (*Distinctie is levensbehoud*), die ze in Prometheus had geformuleerd.

CARRY VAN BRUGGEN VRAAGT VAN LEZERS MEER GEDULD DAN HUIDIGE COLUMNISTEN. Haar stukjes zijn iets langer dan de meeste moderne columns en de toon is kalmer. Als ze al ergens op lijken, dan is het misschien, in de verte, op Montags *Overpeinzingen*. Maar voor zover ik weet heeft Samuel Montag nog nooit één grasspriet beschreven. (Wel een keer in 'n oude *Overpeinzing*, het mos op de daken. Verder lijkt Montag het groen te mijden.) Carry van Bruggen weidt graag uit over de bekingen van de natuur, ze schrijft over glooiende ganzenweiden, treuresen die *roerloos over de kleine peinzende vijver* meerhangen, over het *groene voorjaarsvuur van het botterde onderhoud*, over *dozen mist* en nevelzeeën. De natuur kan haar in vervoering brengen en soms wijdt ze een hele column aan de lotgevallen van de bloemen en planten om haar heen. In *De Moordenaar* schildert ze bijvoorbeeld de fatale gevolgen van de eerste vorstnacht, begin november, als de asters en dahlia's nog in volle bloei staan, maar hun uren geteld zijn. Deze dromerige en meestal sombere passages — ze beschrijft bij voorkeur de herfstmetamorfose — staan ver af van haar betogende stukjes. Het is opvallend dat die betogen niet of nauwelijks verouderd zijn. Het komt niet alleen door haar scherpzinnigheid en de spotlust die ze er in botvierde maar ook door de onderwerpen die ze aansneed.

Van Bruggen staat niet snel stil bij kleine actuele misstanden of politieke affaires, maar wel bij de twee katers die samen met haar poes Minou een vreedzame ménage a trois vormen: *Het is de Moderne Kater en de Moderne Kat en het Moderne Laren! De kwestie blijft: is dit cultuur of is het degeneratie? De meningen zullen waarschijnlijk zich verdeelen, zoals ze nog immer verdeeld zijn over de gevoelsverhaspeling des moderne mensdoms! Ik heb er nog geen bepaalde opinie over... over het mensdom meen ik... wat de poezen betreft heellijk gezegd... houd ik niet van katers mer zo'n overmaat van Zuivere Rede.*

Haar beschouwingen — in elk geval de conclusies of de moraal die ze er aan verbindt — zijn meestal algemener van aard dan die van de huidige stukjesschrijvers. Ze gaat te keer tegen de valse pretenties van de wetenschap, tegen allerlei vormen van dogmatisme, het verkeerde gebruik van de term *individualisme*, tegen literair en ander snobisme (*Hoeden we ons voor het snobisme der bereidsen*), de kromme, verdraaide en onlogische verhouding tussen de seksen, de *sportverdwazing* (vooral het wielrennen moet het ontgelden) en, daarmee samenhangend, *de verwisseling van doel en middel*: evenmin als zelfbeheersing, spaarzaamheid, gehoorzaamheid of waarheidsliefde, kan sport in haar ogen een *doel in zichzelf zijn*. Soms zwelgt ze in haar *grimmig, mensverachtend pessimisme*, maar meestal hakt ze er lustig

op in. Achteraf gezien heeft ze zich alleen in haar afkeer van de bioscoop, van de film en de *Film-Ster* (in wie alles wat *geesteloos, harteloos, hersenloos, gewetenloos is tezamen komt*) misschien wat vergalopperd.

Het zijn niet in de eerste plaats de onderwerpen die de *Plattelandjes* zo leesbaar maken, het zijn de onverwachte wendingen, de stijl, de intelligente bevlogenheid waarmee ze alles te lijf gaat. De columns missen het koortsachtige en geëxalteerde van haar romans en de felle toon die ze in haar theoretische werk aansloeg. Zo neemt ze haar neiging om aan elk vertelseltje een *theoretietje* vast te knopen regelmatig in de maling. Paradoxaal genoeg zijn het ook de toenmalige modes, de tijdgebonden ervaringen, die nu ontroering opwekken. Hoe keek iemand enkele jaren nadat de radio regelmatig begon uit te zenden (dat was in 1919) tegen een *microfoon* aan? Carry van Bruggen schrijft over een radiolezing die ze hield en ze kan zich de naam van het ding waarin ze spreken moest niet meer herinneren: *Het was rond, het was van metaal met waaierglanzen als een nieuwe, maar niet meer spiksplinternieuwe gulden, of als de bovenkant van een hoge hoed... En het zat in een kastje...* Een nieuwe dansrage ontlokt haar het commentaar: *Is dit dan iets anders dan een wanstaltig, afschuwelijk, onzinnig gedraai en gestuip? Wel wis en drie, het is De Shimmy! Het draagt een naam, een etiket, het mag er zijn, het moet er zijn. Nu ja, hier en daar is er een die het 'eigenlijk' gek vindt. Maar tussen iets 'eigenlijk' gek vinden en iets gek vinden is een hemelsbreed verschil. Wat we 'eigenlijk' gek vinden in de mode, dragen we wel, maar wat we gek vinden, dragen we niet.* Een vliegtuig heette nog een *vliegmaschine* en ouders gingen met hun kinderen *treinen kijken*. Villa's en landhuizen kregen namen als *De Kwakkel*, *De Kwartel*, of *De Tortel*, en *gezonde, jonge, muzikale jongens* produceerden in hun jazzbands *een bizar maar geenszins onwelluidend lawaai*. Ze noteert hoe haar 17-jarige dochter haar jongere broertje tijdens een dansles in de huiskamer voorhoudt: *je zegt tegenwoordig niet meer 'pardon' maar 'sorry' als je de vrouw op haar tenen trapt*. Het ontgaat haar ook niet hoe de Hollandse vrouwen zich *poesmooi* maken als ze in 1922 voor het eerst naar het stemlokaal mogen. Zulke observaties vervelen nooit. Van de 109 columns die Van Bruggen voor het *Algemeen Handelsblad* schreef, zijn er 70 gebundeld. Omdat de *omvang van deze uitgave* het niet mogelijk maakte *om de Plattelandjes integraal op te nemen*. Jammer en onbegrijpelijk: als het boek iets groter en dikker geweest was, hadden de ontbrekende 39 columns er ook nog bij gekund.

MEERMALEN KEERDE CARRY VAN BRUGGEN ZICH TEGEN 'NATIONALISME' MEN ALLES WAT DAAR IN DE VERTE MAAR OP LEEK. *Op de bodem van alles dat absurd en slecht is, ligt het nationalisme*, schreef ze in *Hedendaags Fetisjisme* (1925). Ook in haar columns komt dit thema regelmatig aan de orde. Hierbij een van haar kortere stukjes, *Uilen en Valken*, dat niet is opgenomen in de bundel met *Plattelandjes*. Het verscheen op 10 mei 1924 in het Algemeen Handelsblad.

Wat ook verandere: liefhebbende ouders zullen te eeuwigen dage hun uilen voor valken houden en zij zullen zich bedroeven als ze hun gewaande valken zich als uilen zien gedragen. Dies bedroefd ik mij over mijn vijftienjarige zoon, aanschouwende hoe deze knaap zich op het gruwzaamst verslingerde aan... locomotieven! Het groene varken werd geslacht, van de voor edeler doel bestemde gelden een *Kodakje* gekocht en de hele Paasvakantie is hij er dagelijks op uit getrokken om de zwarte monsters te kijken. Tot naar Wageninngen toe. Zijn vriend de overwegwachter wijdde hem in hun geheimen in en sinds spreekt hij van *locs*, noemt een stoomketel een *dom* en een kolenwagen een *tender*, telt het aantal hunner assen, houdt er een *loc-boek* op na en tekent van elke *loc* die hij ziet, het nummer op in zijn zakboekje, om in de avond die nummers, gerangschikt onder series, in zijn *loc-boek* over te schrijven!

Welk een schouwspel, welk een onmiskenbaar symptoom van uiligheid in deez' jeugdige valk. Zeker zou ik mij, 'als moeder zijnde', nog dieper bedroefd hebben, hadden hem de gezonde tochten niet zulke stevige rode wangen bezorgd. Maar toch... hem met zijn geesteloze geestverwanten zich te zien opwinden over de wezenstrekken en het werken van verschillende locomotieven – volgens die heren hebben ze maar liefst gezichten! – over de vorm van hun *dom* en de plaats van hun *tenders*...

Kijk, daar bracht mij de post een boekske, dat een vogelboekske bleek, door grote mensen om de dood geen uilen, maar valken in hun vak en zeer 'geacht bij het pilaar', te saamgesteld, en lang niet op een koopje uitgegeven. En in dat boekje kan ik lezen, onder welke hoek de respectieve vogelpietjes hun respectieve staartjes dragen en welke kleur hun eitjes hebben, en hoe groot precies en hoe gevormd die eitjes zijn, en waar precies die vogeltjes 'in depót'... ach neen, nu zeurt mij dat gemaal van mijn uil over zijn 'locs' weer in de oren... ik meen natuurlijk: waar precies die vogeltjes thuishoren.

En zie, mijn moederhart verhief zich als op vleugelen (ik blijf nu maar bij de vogels) want ik dacht: zou eigenlijk mijn uil wel zoveel uiliger dan deze... valken zijn? Is er tussen de ene wetenswaardigheid zondermeer en de andere wetenswaardigheid zondermeer ten slotte zo'n ijselijk groot verschil? En heet er niet héél veel deftig-weg *wetenschap* dat eigenlijk maar bloot wetenswaardigheid of zelfs... wetensonwaardigheid is? Schrijf jij dan je 'locjes' maar in, mijn knaap, en wil je misschien nog vijf kwartjes voor een rolletje film? Dit boekje is heel wat duurder geweest. Getroost bladerde ik verder. En van eerlang niet meer zullen bestaan en hoe onuitsprekelijk droef dat zal zijn – ja, het zal hopeloos eentonig worden in de Natuur, als haar de hop eenmaal ontvallen moet! En ik las van andere vogelsoorten, waarop *wij* trots mogen zijn, omdat er in Nederland meer exemplaren van huizen, dan in alle andere landen te zamen. En daarom mogen wij trots op die pietjes zijn! Nu vraag ik u toch. En daar werd wijders nog gewaagd van een vogelpaar, behorend tot een zeldzaam geworden soort, en dat te zaliger ure broedend was aangetroffen in een afgelegen boerderij, wèl vlak aan de Duitse grens, maar toch nog op Nederlands grondgebied. Zodat, besloot de verheugende vermelder van dit verblijdend nieuws – zodat die vogels toch *Nederlandsche vogels* mochten heten. Nederlandse vogels! Nu lezer, ik moet het u bekennen: toen ik dat las, brak mijn klomp. Alles is mij wel, alles wil ik slikken, alles trachten te plaatsen. Hoewel ik van nationalisme nooit veel goeds of moois verwachtte, noch veel goeds of moois aanschouwde... gelaten lees ik over nationale roei-eer en nationale voetbaleer, en probeer mij te verplaatsen in de geest van wie deze zaken zo voelen. Maar... Nederlandse vogels. Draai u om in uw graf, o dichter, die de vrijheid van de luchtbewoner bezong, Vondel, die de gevleugelde vrijbuitter gelukkig prees, dat hij niet hoeft te zaaien of te maaien, daar hij, *ruime baan zich kiezend* het straat- en stadsgeschil vermijden kan – en die de mens aanspoort, zoveel hij kan dat voorbeeld, wat het laatste betreft, te volgen. En nu zullen deze vogelminnende heren de geboren kosmopoliet een nationaliteit willen aanplakken? What next? Straks schrijven ze hem in bij de Burgerlijke Stand en slaan hem aan voor de personele belasting. Nederlandse vogels, staartjes in een hoek van 45° graden dragen, vogels, waarop *wij* trots mogen zijn, omdat er zoveel nestelen op *ons* grondgebied... Nee, roodwangige uil, een valk ben je niet – eerlijk gezegd, ik had er al aan getwijfeld, vóór je je aan 'locs' te buiten ging – maar er zijn toch nog maller uilen in Holland dan jij.

VOLGENS ELRUD IBSCH GEVEN VOORAL VAN BRUGGENS ESSAYISTISCHE WERK EN DE ROMAN EVA AANLEIDING OM HAAR AAN TE MERKEN ALS MODERNIST.¹

Heleen van Duyn

CARRY VAN BRUGGEN
ALS MODERNIST

REPRESENTANT
VAN DE
SLINGERSLAG

EENHEID IN VERSCHIL

EEN ALLES RELATIVERENDE IDEALIST

§

RADICALE TWIJFELAAR

Wel ziet Ibsch Van Bruggens ontwikkeling naar het modernisme al aangekondigd in haar eerste romans. De *verlatene* gaat over de intellectuele losmaking van Daniël uit zijn joodse milieu. In de strijd om zich te bevrijden van vooroordelen tegen joden herkent Ibsch Van Bruggens vermogen te relativëren.

Heleen kenmerkt zich door een schrijfwijze die de denkprocessen van de hoofdpersoon op de voorgrond zet ten koste van de handelingen. Ibsch noemt Van Bruggens als essayist modernistisch als je haar aanpak met die van Nietzsche kunt vergelijken.

Beiden waren volgens Ibsch vol-

leerde beoefenaars van de kritische ontmaskering en nutten voor hun bewijsvoering ongeremd uit een ongelijksortige verzameling bronnen. – Carry van Bruggen had een scherp oog voor de plaats die het vooroordeel of dogmatisme onder mensen inneemt.

Net als Spinoza gaat zij er van uit dat vooroordelen noodzakelijk zijn voor het voortbestaan van de maatschappij. Volgens Van Bruggen hebben alle mensen een omlijnde identiteit nodig om te overleven en zijn gedwongen die rol te bekrachtigen door een maatschappelijke functie, een nationale of religieuze identiteit en voort.

Zij noemde zo'n herkenbare identiteit een *distinctie of wezenloze onderscheiding*. Zij bespeurde die verschillen overal, op het gebied van de maatschappij, de kerk, wetenschap, ethiek, esthetiek en de taal.

1 VGL. Elrud Ibsch, *Algemene inleiding: Wat noemen wij Modernisme?* In: J. B. Weenink, (red.) *Modernisme in de Literatuur*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1991, 1-28.

Douwe Fokkema & Elrud Ibsch, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam 1984.

IN Hedendaags fetisjisme onderzocht Van Bruggen welke gevolgen de behoefte aan verschillen voor de taal heeft. Zij demonstreerde hierin de neiging anderen uit te sluiten op basis van hun taal of taalgebruik en hoe dit leidt tot door haar verafschuwde vormen van nationalisme. Aan de veroordeling van de landstaalverheerlijking en het daarmee verbonden patriottisme besteedde Van Bruggen in haar essays veel aandacht. In navolging van Nietzsche verwees ze naar het niet-gemotiveerde, arbitraire karakter van de taaltekens. Elrud Ibsch meent dat Van Bruggen met haar taalstudie getuigde van haar wantrouwen ten aanzien van de mogelijkheden van de taal (*Sprachskepsis*).

Volgens Ibsch vertoont Eva zowel op syntactisch als op semantisch niveau modernistische trekken. De keuze, ordening en het belang van de verschillende episoden uit het leven van Eva beantwoorden niet aan chronologische wetmatigheden of wetten van handlingslogica, maar uitsluitend aan de associërende potentie van het ordenende bewustzijn. In Eva zijn de twee tijdsvormen die Bergson onderscheidde, en die Proust in zijn werk thematiseerde, goed te herkennen. De kloktijd is ondergeschikt aan de beleefde tijd. Eva keert geregeld via een bepaalde associatie terug naar gebeurtenissen of plekken uit het verleden, waarmee ze de relativiteit van tijd en ruimte demonstreert.¹

Ibsch verklaart Eva's behoefte de verschijnselen om haar heen te begrijpen uit de ontoreikendheid van woorden en taal, de vergankelijkheid, de veranderlijkheid en de twijfel. [...] Elke sterke emotionele ervaring die Eva ondergaat, is voor haar aanleiding tot een algehele herinterpretatie, herwaardering en vooral herbenoeming van haar ervaringswereld.

Door de nadruk op Eva's twijfels en onzekerheid gaat Ibsch voorbij aan het gegeven dat Eva houvast ontleent aan filosofische beginselen. Haar gedachtegoed en de bijbehorende begrippen cotrasteren met de overtuiging van de sceptische modernist die hypothesen verkiest boven filosofische principes.

DE SLINGERSLAG IN EVA

In Eva stelt Van Bruggen een filosofische notie centraal die moeilijk te verenigen is met de hypothetische zienswijze en presentatie van de modernistische verteller, zoals Fokkema & Ibsch die typeren. Het gaat om het eenheidsbeginsel waarnaar Van Bruggen ook wel verwees met 'Wereld-gedachte', 'Wereld-wil', 'Wereld-energie', 'Wereld-proces', '«God» in Spinozistische opvatting', 'allesomvattend verband' of 'regelende Geest'.

1 Mary Ann Gillies, *Henry Bergson and British Modernism*. Montreal: Mc-Gill-Queen's U.P. 1996.

Henri Bergson, *Les deux sources de la morale en de la religion*, Parijs 1932.

Henri Bergson, *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Parijs: U.P. de France, 1970.

Haar standpunt sluit aan bij de idealistische filosofietraditie in de lijn van Heraclitus, Socrates, Plato, Spinoza, Kant, Fichte, Schelling en Hegel. Zowel in haar essayistische als literaire werk ging Van Bruggen ervan uit dat dit beginsel ten grondslag ligt aan al het menselijk gedrag en dat mensen tot besef kunnen komen van die onderliggende structuur door de inwerking van het *Eenheidsverlangen*: de primaire drang waardoor de denkende of rechtzinnige mens zich laat leiden.¹

Van Bruggen demonstreerde de werking van de EENHEID in *Eva* met de metafoer die als een mantra door de tekst heen loopt: de slingerslag. Ibsch wijst een van Eva's meest kernachtige uitspraken over de slingerslag aan als *mise-en-abyme* (spiegeltekst²) van de roman:

En neemt de slinger je mee naar links, dan verwacht je het leven en je rukt aan je keten.

[Het complete citaat staat op p. 264 van deze uitgave aan het slot van hoofdstuk VI De nacht. Het wordt ook in andere bijdragen gemenoreerd.]

AN DE HAND VAN DE SLINGERSLAG BRACHT VAN BRUGGEN DE TWEE KERNBEGRIPPEN UIT HAAR LEVENS- EN WERELDBESCHOUWING IN BEELD: levensdrift (de drang tot zelfhandhaving³) en doodsdrift (eenheidsverlangen of de drang op te gaan in al het bestaande⁴). De slinger beweegt zich tussen deze twee basisinstincten of fundamentele levensbehoeften. De formulering van een oppositiepaar dat als verklaringsgrond dient voor het menselijk gedrag staat haaks op de intellectuele mobiliteit van de modernist voor wie, aldus Douwe Fokkema & Elrud Ibsch, de voortdurende afweging van argumenten 'de hoogste prioriteit heeft'. Van Bruggen laat haar personages welop twijfelen, maar dit gebeurt altijd binnen de door haar aangebrachte filosofische kaders. Twijfel, rechtvaardigheidsgevoel, liefde en mededogen zijn onderdeel van de doodsdrift, zoals vooroordelen en zelfhandhaving altijd het resultaat zijn van de levensdrift.

Ook in *Eva* laat Van Bruggens oppositiepaar ruimte voor twijfel als onderdeel van de slingerbeweging zelf. Daardoor is *Eva* moeilijk te lezen als uitdrukking van epistemologische twijfel. Van Bruggens essayistische werk biedt in ieder geval geen eenduidig beeld. De twijfel neemt een belangrijke plaats in, maar voert hiërarchisch gezien niet de boventoon.

1 Zogenaamd 'waar' of 'objectief' denken was volgens Van Bruggen een illusie; daarom sprak zij ook niet over 'zuiver' denken maar over rechtzinnig denken.

2 L. Dällenbach, *Le récit spéculaire : essai sur la mise en abyme*. 1977.

3 OOK: geslachtsdrift, libido.

4 VGL. H. C Rümke in K&A: Het zijnde als totaliteit wordt gevoeld als oergrond van alle delen.

UIT DE BESPREKING VAN DE HOOFDSTUKKEN OVER WOOLF EN VAN BRUGGEN BLIJKT DAT HET WERK VAN DEZE TWEE SCHRIJFSTERS ELEMENTEN BEVAT DIE ONVERENIGBAAR ZIJN MET DE DEFINITIE VAN HET MODERNISME VAN FOKKEMA & IBSCH. De gelukservaringen van Woolfs personages en het eenheidsbeginsel dat voor Van Bruggen centraal staat, zijn strijdig met de hypothesen van de sceptische en afstandelijke modernist. Hun *modernisme* lijkt een te individualistisch en cerebraal etiket voor beide schrijvers. Zaken als hoop, verlangen en vermoedens van een mysterieuze en verlossende samenhang zijn niet typerend voor de modernistische verteller.

Ibsch erkent dat de *Unio Mystica*-gedachte een leidraad is in Eva en ‘onverenigbaar’ met het modernistische denken zou zijn als het niet gevolgd zou worden door een *afstand-nemen*. De *Unio Mystica* gaat terug op de mystieke visioenen van bv. Hadewijch, waarin de religieuze ziel wordt verenigd met de ziel van God. In profane zin is de *Unio Mystica* op te vatten als het ‘een-worden van mens en mens, ook van mens en natuur, zelfs van leven en dood’.¹ De eenheidservaringen van Eva zijn kortstondig en daarom voor Ibsch geen reden om er een ontkenning van het modernistische gehalte in te zien. Eenzelfde redenering hanteert Douwe Fokkema in het hoofdstuk over Woolf. In *The Waves* vergelijkt Bernard het leven bij herhaling met iets dat volledig, afgerond, zwaar en diep is, met iets waarvoor in een moment van inzicht de betekenis wordt ervaren. Maar, zegt Fokkema er relativerend bij, Bernard beseft dat het om een illusie gaat.

In de romans en het essayistische en biografische werk van deze schrijfsters zijn echter talloze verwijzingen te vinden naar een verschijnsel dat zich laat omschrijven als een religieus getinte lotsverbondenheid die bepalend is voor zowel het menselijk handelen als de verrichtingen van een schrijver of kunstenaar.² – Deze harmoniegedachte nam zo’n centrale plaats in hun werk in dat de eenheidservaringen van hun personages niet afgedaan kunnen worden met de relativerende opmerkingen.

1 In *Sprachskopsis im Modernismus* gaat Grüttemeier in op de onverenigbaarheid van epistemologische, kennistheoretische, twijfel en Van Bruggens slingerslag: ‘In het totaal van haar filosofie is twijfel slechts een gedeeltelijk aspect van haar begrip van de wereld, dat zijn synthese vindt in de voortdurende tegenstelling en coëxistentie van wat Carry van Bruggen de instincten van leven en dood noemt. De twijfel is meer toe te schrijven aan de individualist, bij wie het verlangen naar eenheid en dood domineert, tegenover het verlangen naar absolutisme en dogmatisme dat hen verbindt met het instinct voor het leven.

2 Volgens Alex Zwerdling in *Virginia Woolf and the Real World* (1986) verwijzen haar omschrijvingen van *the moment* naar een eenheidsgevoel: Hoewel Woolf geen kerk of Schrift had, ervoer ze wel een emotie die Freud het *oceanische gevoel* noemde en die als de basis van alle religieuze overtuigingen zag: een gevoel van eenheid tussen haar aard en de natuur. H. C Rümke in *K&A*: opgenomen in het geheel van het zijnde.

VIRGINIA WOOLF EN CARRY VAN BRUGGEN WAREN DOORDRONGEN VAN DE BETREKKELIJKHEID VAN HET MENSELIJK STREVEN. Hun relativerende instelling was draaglijk door het besef van een onderliggend patroon, een eenheid van alle fenomenen. Het blootleggen van dat patroon was een streven dat onlosmakelijk samenhang met het zoeken naar de betekenis van hun persoonlijke geschiedenis en de invulling van hun schrijverschap. Een analyse van hun levensverhaal, levensbeschouwelijke inzichten en de toepassing daarvan in hun werk kan hun drijfveren verduidelijken. Voor Woolf en Van Bruggen waren deze drie aspecten nauw met elkaar verweven. Vanuit hun persoonlijke ervaringen vormden ze filosofische thema's die onlosmakelijk onderdeel waren van hun literaire strategieën. (Heleen van Duyn)

'CARRY WAS EEN MOEDIGE, UNCONVENTIONELE VROUW die haar passies volgde en voor zichzelf opkwam. In plaats van voort te borduren op bekende filosofen dacht ze vrij en liet gevoel en ratio samen optrekken. Ze had een persoonlijker stijl van denken.' Jannah Loontjens voelt verwantschap met Van Bruggen: 'We zijn beiden denkende schrijvers die proberen de filosofische en literaire wereld bij elkaar te brengen.' 'Ze schrijft met koortsachtige spanning en is tegelijkertijd introspectief. Ze is de Nederlandse Virginia Woolf en de vrouwelijke Louis Couperus.' (Virginia Groenendijk)

'De oude eeuw is voor eeuwig verzonken. Sneeuw ligt uit in platgestreken plakken, sneeuw klimt klevend tegen gevels op... en het is zo stil... en alle leven lijkt weggekropen: het is namiddag, het is Nieuwjaar. En ze gaat alleen.'

Carry van Bruggen

*‘Eenheid
in verscheidenheid’*

‘IK GELOOF DAT IK EIGENLIJK GEEN
GEBOREN ARTIEST BEN.
WEL IEMAND DIE VAN HUIS UIT
GOED DENKEN KAN.’

CARRY VAN BRUGGEN – ‘EENHEID IN VERSCHIEDENHEID’

‘Ik geloof dat ik eigenlijk geen geboren artiest ben, eerder iemand die van huis uit goed denken kan.’

GESPREKSPARTNERS

Uit de vriendschap met de schrijver en literatuurcriticus Frans Coenen putte Van Bruggen naar eigen zeggen de bouwstenen en het zelfvertrouwen om haar wijsgerige opvattingen te ontwikkelen. Zij benadrukte dat haar intellectuele activiteiten voortkwamen uit een aangeboren behoefte een algemene zin toe te kennen aan haar ervaringen. Dit blijkt uit de journalistieke bijdragen en joodse verhalen die ze voor haar ontmoeting met Coenen schreef. Met dit vroege werk getuigde ze van haar analytische geest en maatschappelijke betrokkenheid.

FRANS COENEN

In het interview met André de Ridder uit 1915 wees Van Bruggen op haar ontvankelijkheid voor en behoefte aan een levensbeschouwelijk kader, en op de invloed die Frans Coenen heeft gehad op haar ontwikkeling. Zij bleek zijn belangstelling voor de idealistische filosofie – in het bijzonder Hegels ‘Idee’ en dialectische proces – te delen.¹ Na haar kennismaking met Coenen kwam de vorming van haar wijsgerige opvattingen in een stroomversnelling en hebben haar inzichten in korte tijd hun weg gevonden naar een min of meer samenhangend filosofisch stelsel. Het resultaat was een opmerkelijke combinatie van een hegeliaans begrippenapparaat, dat Van Bruggen gebruikte voor de verantwoording van haar filosofie, en een levendige toepassing op concrete situaties, waaruit nieuwe en helder geformuleerde inzichten naar voren kwamen.

Uit de eerste kritische reacties op *Prometheus* blijkt dat de recensenten de theoretische verantwoording anders waardeerden dan de illustratie van haar denkbeelden. Volgens S. Dresden (in *Critisch Bulletin*, 1946) werd een actuele problematiek benaderd met een enigszins verouderde (hegeliaanse) techniek. J. Suys (*Vrij Nederland*, 1966) heeft het over heldere inzichten, ondanks de metafysica die vermoeiend maar onschuldig is. Arthur van Rantwijk (*Haagsch Dagblad*, 1947) noemt de psychologische grondslag wezenlijker dan het metafysisch uitgangspunt. H. A. Gomperts verwijst in zijn essay bij de herdruk van *Prometheus* in 1964 naar haar verantwoording met een curieus stuk dialectiek, een zeer opmerkelijke prestatie, maar toch niet datgene, waardoor het boek van waarde is gebleven.

1 Bij Hegel staat de gedachte centraal dat materie niet de grond van de werkelijkheid is, maar ideeën.

‘Eenheid in verscheidenheid – ofwel collectivisme en individualisme, levensdrift en doodsdrift – was voor Van Bruggen het filosofisch vertrekpunt. In haar belangstelling voor de hegeliaanse Idee (Eenheid) stond Van Bruggen niet alleen. Rond 1900 was er twijfel ontstaan over de kenbaarheid van de werkelijkheid en werd duidelijk dat experimenteel onderzoek geen antwoorden leverde op de levensvragen. Hegel liet met zijn relativisme zien dat alle strijdige denkbeelden en levensverschijnselen een overkoepelend kader hebben. Elke ‘waarheid’ is betrekkelijk en via een dialectisch proces van these en antithese op te heffen naar een synthese. Het dialectische denken werd een integraal onderdeel van het filosofische debat. – G.J.P.J. Bolland was een van de aanhangers en verspreiders van Hegels gedachtegoed. Van Bruggen meende dat Hegel het dialectische denken had vervolmaakt: *‘Deze algemene drang om twee eenzijdigheden te synthetiseren, vindt zeker zijn hoogste uitdrukking in de filosofie van Hegel, in de leidende gedachte van de ‘these, antithese, synthese’.* Zij vermeldde niet dat de formulering van deze triade afkomstig is van Johann Gottlieb Fichte, wel wees ze op Hegels voorlopers, onder wie Kant, Schelling en Fichte.

HEGELIAAN

De jaren tussen 1910 en 1915 zijn doorslaggevend geweest voor de ontwikkeling van Carry van Bruggens wijsgerige ideeën.¹ In 1910 ontmoette zij Frans Coenen, die via Bolland bij Hegels filosofie was uitgekomen. Coenen oefende met zijn wijsgerige kennis en persoonlijkheid een grote aantrekkingskracht uit op Van Bruggen en was als vriend en gesprekspartner van grote betekenis voor haar. Zij vond dat ze van de mensen die haar beïnvloed hebben het meest te danken had aan Frans Coenen, *aan de eenvoudige, menselijke manier van [...] de man die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende, zoals hij gewoon was te spreken, en die mij door zijn werk en door zijn raad de moed en de kracht heeft gegeven mezelf te zijn...*² Coenen promoveerde in 1892 op *De Franse wet tot bescherming van verwaarloosde en mishandelde kinderen*. Drie jaar later werd hij benoemd tot conservator van het museum Willet-Holthuysen in Amsterdam en ging hij zich toeleggen op het schrijven van romans, verhalen en artikelen over literatuur, toneel, schilderkunst en muziek.

-
- 1 Sicking beschrijft de invloeden op Van Bruggens ontwikkeling en laat zien hoe haar oordelen, waarin ze zich uitspreekt vóór de betrekkelijkheid en onhoudbaarheid van allerlei dogma’s en tégen partijdigheid en eenzijdigheid, blijf geven van haar gevoel voor het hegelianisme.
 - 2 Volgens Wiessing heeft ook F. H. Fischer Van Bruggen in wijsgerig opzicht geïnspireerd: Fischer was een ‘menselijk vat, ook van kennis’ en Van Bruggen zou ‘het merg van zijn omvangrijke kennis en van zijn nog kostbaarder originele inzichten’ hebben opgezogen. Wiessing suggereert onterecht dat Van Bruggen bepaalde ideeën van Fischer heeft overgenomen. Ook Sicking meent dat dit niet klopt.

In de literaire wereld nam hij een centrale rol in als criticus, romanschrijver en beminlijke gids voor jonge kunstenaars. Uit zijn werk blijkt dat Coenen belangstelling had voor Hegels gedachtegoed. – Hij was rond 1900 al een kritisch aanhanger van Bolland en liep colleges bij hem. Via Bolland kwam hij bij Hegels filosofie uit. Zijn stukken die hij in 1911 voor het Weekblad *De Amsterdamer* schreef getuigen van zijn grote belangstelling voor idealistische noties als ‘zelfonderscheiding’, ‘bewustwording’, ‘eenheidsverlangen’, ‘onderscheiden en blootleggen’, ‘Ik en om wereld’, ‘opgaan in het onpersoonlijke ene’.

In zijn beschouwend en kritisch werk benaderde Coenen maatschappelijke en literaire verschijnselen vanuit de tegenstelling individualisme-collectivisme, zoals Van Bruggen ook zou gaan doen – vanaf 1915 begon zij artikelen over dit thema voor tijdschriften en kranten te schrijven. Die dialectische opvatting spreekt uit hun beider werk.¹

Coenen gebruikte het verschil tussen individualistische vrijheidsdrang en collectivistische behoudzucht om de verschillen tussen literaire stromingen te verklaren en verhelderen. (J. Fontijn en G. Lodders over dit begrippenaar: ‘Hoe verzot hij op die tegenstelling was, blijkt uit het feit dat hij deze in zijn literaire kritieken en zijn langere essays over o.a. Dickens, Ibsen en Strindberg voortdurend hanteert.’ Van Bruggens bedoelingen waren minder vrijblijvend. Zij zocht een filosofie om haar inzichten op logische wijze uit te drukken. Zij schreef over de dialectische methode en de tegenstelling individu en collectiviteit: *Humor en Idealisme* (1915), *Realisme en romantiek*, *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding* (1916). Vanaf 1916 schreef zij in *De Amsterdamsche Dameskroniek* over dit thema.

‘EEN ZICHZELF STRAFFENDE PROMETHEUS’

Coenen en Van Bruggen wisselden in persoonlijke gesprekken en brieven allerlei filosofische ideeën uit waarvan de resultaten terug te vinden zijn in hun werk. Er bestonden veel overeenkomsten in hun denkbeelden tegenover de ontwikkeling van de literatuur en de verhouding tussen mens en maatschappij. Bij de analyses van hun onderwerpen hanteerden ze consequent de tegenstelling individu/collectiviteit.

Aan het begin van hun relatie was Van Bruggen vrijwel onbekend met het gedachtegoed van Hegel. Uit de brieven die bewaard zijn gebleven blijkt dat zij al snel met Coenen discussieerde over de verhouding tussen recht, macht, individu en gemeenschap. Een brief in 1913 begint zij met *De Rechtsidee in een Leken-hoofdje*. Haar betoog is niet dat van een volgzaam leerling, maar van een kritisch ingewijde.

1 Zie bijvoorbeeld Coenens ‘De geest in de Hollandse letteren’ (1924), *Studiën van de Tachtiger Beweging* of zijn uitvoerige bespreking van Ibsens werk (1924) in zijn *Verzameld Werk* (1956).

Volgens Karel Proost, een kenner van Coenens denkbeelden, valt uit Van Bruggens uitspraken over de tegenstelling collectivisme-individualisme op te maken dat zij *genuanceerder te werk ging en met meer feitenmateriaal dan Coenen in zijn beschouwingen*.¹

Van Bruggen en Coenen vonden elkaar niet alleen in hun belangstelling voor de filosofie van Hegel. Beiden hadden vanuit hun sterk kritisch vermogen een scherp oog voor hypocrisie. Coenen was een meester in het doorprikken van luchtballen opgelaten door hen die in hoogheid gezeten waren en heeft zich met deze gave veel vijanden gemaakt. Ook stredden ze samen tegen alle voorkomende uitingen van hoogmoed en plagiaat: *de lege leuzen, de zelfbegoocheling en het als in een gedirigeerd spreekkoor denken*.

Uit de getuigenissen over Coenen blijkt dat hij met Van Bruggen een aantal sterk uiteenlopende persoonlijkheidskenmerken deelde – uiterst mild en spotlustig, pessimistisch en blijmoedig, ironisch en teder, vredelievend en strijdlustig. Wie Van Bruggen naast Coenen zet, ziet echter vooral de berusting en deemoed waarmee hij zichzelf en anderen gadesloeg. Coenen laat zich vergelijken met een zichzelf straffende Prometheus, omdat zijn denkbeelden niet zozeer tot opstandigheid, maar tot melancholie leidden. Van Bruggen trad ook door haar sterke overtuigingsdrang veel meer naar buiten met haar inzichten en opereerde in de eerste plaats als een strijdlustige Prometheus.

EEN WIJSGERIGE AANLEG

Coenen bracht Van Bruggens ontwikkeling als filosoof met hun gesprekken in een stroomversnelling, maar hij heeft haar intellectuele vorming niet in gang gezet. Ver voor zij Coenen ontmoette, getuigde zij al met haar journalistieke en literaire werk van een diepgaande belangstelling voor maatschappelijke misstanden en een sterk verlangen naar levensbeschouwelijke bakens. Dit blijkt onder meer uit de krantenartikelen die zij vanaf 1905 schreef, en uit Daniëls moeizame losmaking van het joodse geloof in haar roman *De verlatene* (1910).

¹ In zijn proefschrift over Frans Coenen schrijft Karel F. Proost dat Van Bruggen scherper in haar denken was dan Coenen: 'Zij kon wat smalend over zijn werk spreken, waardoor hij een minderwaardigheidsgevoel tegenover haar kreeg.' Proost spreekt zelfs van een verkoeling die het gevolg zou zijn van hun intellectuele verhouding. Hoewel hij hiermee een eenzijdig beeld van hun relatie geeft – uit de biografische feiten blijkt immers dat de jaloezie van Coenens vrouw een reden was om elkaar minder te zien – draagt zijn opmerking wel bij aan het beeld van Carry van Bruggen als scherpzinnig en onafhankelijk denker. VGL. *De Engelbewaarder* № 20, Frans Coenen 1981

ONTMOETINGEN MET DE 'COLLECTIEVE MENS'

Van Bruggens ideeën zijn ontstaan vanuit de reflectie op haar eigen levensomstandigheden en de vooroordelen waarmee zij te maken had als een meisje uit een orthodox-joods, kleinburgerlijk milieu, en later als autodidacte vrouw die niet alleen schreef, maar ook filosofeerde. Sicking beaamt het authentieke en in essentie oorspronkelijke karakter van haar opvattingen:

'Steeds weer kan men vaststellen dat de bovengenoemde strijd [tussen collectivisme en individualisme] haar allang bezighield vóórdat zij van dichtbij kennis maakte met de filosofie en de opleving van het Hegelianisme in het bijzonder en vóórdat zij toekwam aan het vinden van een eigen samenhangende levens- en wereldbeschouwing.'

De schoolsituatie van de jonge Lien was in zekere mate een voorafschaduw van wat later de maatschappij zou laten zien:

'In die starre, hiërarchische gemeenschap van meesters en leerlingen komt Carry als kind voor het eerst in contact met gedragingen die karakteristiek zijn voor de collectieve mens: een blind geloven in eigen superioriteit, in eigen deugd, in eigen geloof, in eigen volksaard en een totaal gemis aan zin voor het betrekkelijke en aan vermogen om zich te verwonderen.'

De afschuw die het onredelijke gedrag van anderen haar als kind inboezemden, ontwikkelde zich tot een diepgevoelde aversie tegen hypocrisie en collectieve vormen van zelfbedrog, zoals patriottisme en nationalisme. Van Bruggen had de collectiviteit van de orthodox-joodse gemeenschap verlaten en zou geen vervanging zoeken bij een andere groepering, zoals het socialisme, anarchisme, de vrouwenbeweging – of het katholicisme, waarop ze zich wel een tijdje oriënteerde.

Van Bruggen benadrukte herhaaldelijk dat zij haar ideeën vanuit een grondgedachte beredeneerde en ze niet ontleende aan andere filosofen. Ook gebruikte ze waarschijnlijk bewust andere termen dan Hegel – de term Eenheid is staat voor voor Hegels Idee – om te voorkomen dat zij met deze vakfilosoof werd geassocieerd. Toen ze eenzelfde neiging bij Friedrich Hebbel ontdekte – ondanks de overeenkomsten met het gedachtegoed van Hegel, noemde Hebbel zijn naam nogens – kon zij daar in ieder geval alle begrip voor oph brengen.

Zij verklaarde Hebbels omissie uit 'de afkeer van de oorspronkelijke geest om tegenover tijdgenoot en nageslacht de indruk te wekken dat hij van de 'beroepsfilosoof' iets te leren gehad.'

Van Bruggen deelde haar sociale bewogenheid met haar vrienden, haar echtgenoot Kees van Bruggen en haar broer Jacob. Schrijvers met wie ze zich verwant voelde, zoals Israël Querido, Frederik van Eeden en Arthur van Schendel, kwamen haar tegemoet in haar

behoefte een innerlijke visie uit te dragen. – Buitenlandse schrijvers als Anatole France, Bernard Shaw en John Galsworthy lieten zien hoe wijsgerige overtuigingen met literatuur zijn te verenigen. In *Prometheus* noemde Van Bruggen tal van filosofen en schrijvers die haar denkprocessen hebben gestimuleerd, van Plato, Montaigne, Hobbes, Spinoza, Kant, Fichte, Schelling, Schopenhauer en Nietzsche tot Aeschylus' *Prometheus* geboeid, Dante, Cervantes, Shakespeare, Lessing, Goethe, Shelley en Byron.

‘EENHEID IN VERSCHIEDENHEID’

Van Bruggen voerde het begrip *Eenheid* op als basis voor haar filosofische uiteenzettingen. Zij vond een theoretische verantwoording noodzakelijk voor een goed begrip van haar standpunten. De abstracte en ouderwetse terminologie van haar bewijsvoering staat in schril contrast met de gedreven toon en aansprekende voorbeelden waarmee ze het menselijk gedrag analyseerde en terugbracht tot twee primaire tegengestelde levensbehoeften: de noodzaak tot zelfbehoud en het verlangen naar wijsgerig begrip.

DE BIZARRE ASSOCIATIE

In 1904 vertrokken Kees en Carry van Bruggen naar Nederlands Oost-Indië. Tijdens de bootreis werd Carry tussen Genua en Napels overvallen door zeeziekte. Ze probeerde

de zeedeining achter de patrijspoorten te negeren door haar blik op een fles Worcestershiresaus te focussen met met de namen *Lea & Perrins* op het etiket. Na een tijd onafgebroken te staren moest zij zich gewonnen geven. Het voorval beschreef ze in *Kunst en geest*, en rubriek het weekblad *Het jonge leven*.

Ruim een half jaar later werd ze opnieuw geconfronteerd met een fles Worcestershiresauce toen ze dineerde in een Indisch hotel. De aanblik van de woorden *Lea & Perrins* voerde haar onmiddellijk terug naar de bedompte eetzaal aan boord, de deinende horizon en de sensaties van de opkomende zeeziekte.

Door de fles om te draaien verloor hij echter zijn uitwerking en dat is wat Van Bruggen curieus vond: *‘Verwijderen bleek niet nodig! Het was geenszins de fles en helemaal niet de saus, die ik bij die eerste, noch bij enige andere gelegenheid aan boord had geproefd! Het was eenvoudig de aanblik van die namen: Lea & Perrins, dwars over het etiket.’*

Dit verschijnsel noemde Carry van Bruggen een ‘bizarre associatie’. De associatie bestaat uit een koppeling tussen twee gegevens, in dit geval de ervaring van een opkomende zeeziekte en het beeld van een etiket op een fles saus, die niets met elkaar te maken hebben. Dit soort associaties zijn volgens haar bizar omdat ze volledig op toeval beruften, ‘omdat er niet het minste wezenlijk verband bestaat tussen hun aard en de aard van datgene, waarmee ze zich toch zo onverbrekkelijk verbinden.’

Van Bruggen legde op twee eigenschappen van bizarre associaties de meeste nadruk. Ten eerste de rol van het toeval. De associatie kent volgens haar geen enkele logica. Welk beeld, geluid of welke geur er ook aan de ervaring wordt gekoppeld – elke zintuiglijke ervaring kan de sleutel vormen tot zo'n gebeurtenis –, het effect is hetzelfde. De woorden op het etiket van de fles hadden op geen enkele wijze iets te maken met haar zeeziekte. Een luciferdoosje met de woorden 'Säkerhets Landsticker' zou haar, zo schreef ze, 'die zelfde sensatie hebben bezorgd'. Een tweede eigenschap is hun bijna onbegrensde houdbaarheid. Het maakt niet uit van wanneer de ervaringen dateren, eenmaal gefixeerd in een beeld laten ze zich op ieder willekeurig moment oproepen.

Bizarre associaties worden misleidend, en hier volgt de kern van haar redenering, wanneer de eenmaal aan elkaar gekoppelde gegevens of ervaringen niet meer van elkaar onderscheiden worden. Het samenvoegen van de ervaring van zeeziekte met de woorden op het etiket gebeurde in eerste instantie onbewust. Pas nadat Van Bruggen de fles weer onder ogen kreeg, beseftte ze dat ze het etiket nooit meer los zou kunnen denken van die bootreis. Had ze die fles niet meer gezien, dan was ze er nooit achtergekomen welke koppeling ze onbewust had gemaakt. – Hieruit concludeerde Van Bruggen dat bizarre associaties bestaan uit een onbewust gemaakte verbinding die nooit tot het niveau van bewustwording opstijgt, dus uit een pre-reflectieve ervaring. Dit gebeurt wanneer iemand in legeruniform automatisch veel macht wordt toegekend door het

dragen van een uniform. Als mensen maar vaak genoeg de associatie tussen persoon en uniform, bezit en bezitter, aanzien en verdienste, daad en motief maken, wordt het als vanzelfsprekend ervaren dat beide zaken bij elkaar horen, terwijl er geen essentieel verband hoeft te zijn.

In *Hedendaags fetisjisme* verklaart Van Bruggen de neiging om voortdurend onbewust schijnverbindingen te maken vanuit de structuur van de menselijke geest. Om te kunnen functioneren zijn mensen afhankelijk van twee basisinstincten: twee primaire drijfveren c.q. fundamentele levensbehoeften. Het instinct dat zij verantwoordelijk hield voor de instandhouding van bizarre associaties of wezenloze samentrekkingen noemt ze *distinctiedrift*. Dit instinct hebben mensen volgens haar nodig voor hun zelfbehoud, voor het bekrachtigen van hun ik-gevoel, en hun geloof in een zelfstandig persoonlijk bestaan en alles wat daarmee samenhangt. Daarom stond dit instinct voor haar gelijk aan *levensdrift*. Als tweede drift – complementair aan de onderscheidingsdrift of *levensdrift* – noemde ze de *doodsdrift* of het *eenheidsverlangen*.

EENHEIDSVERLANGEN

Van Bruggen opende *Prometheus* met een poging het begrip ‘Eenheid’ in te vullen. Zij gaf zelf aan dat dit eenheidsconcept zich slechts bij benadering laat definiëren en alleen waarde heeft voor degenen die zich er in leer en leven rekenschap van geven: ‘Eenheid’ toch laat zich lichter zeggen dan begrijpen, lichter belijden dan beleven en wanneer we het eenheidsbesef opnemen in de levende stroom van ons voelen en handelen, niet langer het als een abstractie daarbuiten laten, dan beduidt het ook niet minder dan een «omzetting van alle waarden» – en dan is het volstrekt niet zo «zoet» en «troostrijk» meer als dweepers en zwakken beweren, maar leidt daarentegen rechtstreeks naar datgene, wat in het gewone leven troosteloos heet, maar de ware zoeker tot een eeuwige troost verstrekt: het verhelderend Begrip zelf, ongeacht de uitkomsten en resultaten. Eenheidsbesef doet zich, aldus Van Bruggen, in eerste instantie aan mensen voor als een dwang, heimwee, nood of een gevoel van gemis. Dit verlangen vormt volgens Van Bruggen de grondslag voor elke vorm van religiositeit en voor al het wijsgerig streven. Het verlangen richt zich in het geval van de gelovige op het beleven van GOD en in het geval van de wijsgeer op het beseffen van een samenhang.

Welke termen of synoniemen hieraan gegeven worden was voor haar niet het belangrijkste. Ze heeft het omschreven als ‘Wereld-gedachte’, ‘Wereld-wil’, ‘Wereld-energie’, ‘Wereld-proces’ en ‘«GOD» in Spinozistische opvatting’ en verwees er ook naar met het allesomvattend verband en de regelende Geest.

In *Prometheus* noemt Van Bruggen haar personage Heleen als voorbeeld van iemand die het eenheidsbesef niet als abstractie buiten het eigen leven laat, maar zich er volledig aan onderworpen weet. Ook haar latere personages – Ina uit *Een coquette vrouw*, de vrouwen uit haar Justine Abbing-romans en Eva – voerde zij op als zoekende zielen voortgedreven door het verlangen hun ervaringen te begrijpen en onder te brengen in een grotere samenhang. De vragen, gewetensbezwaren en emoties die door deze zoektocht naar inzicht losgewoeld worden, stelde Van Bruggen voor als wijsgerige problemen: de inzichten die haar personages opdoen vallen samen met vermoedens over de essentie van het bestaan. Het streven naar meer zelfbewustzijn ontlokt een behoefte aan inzicht die haar personages als een noodlottige bezetenheid ervaren. Zo liet Van Bruggen zien hoe het proces van bewustwording geen vrijblijvende bezigheid is, maar een zaak die diep ingrijpt in alle facetten van het bestaan. – In *De Grondgedachte van Prometheus* gaf Van Bruggen aan dat een opmerking van Socrates uit *Faidon* haar had aangespoord tot haar filosofische arbeid, en wel zijn klacht over het feit dat Anaxagoras enerzijds de ‘regelende Geest’ belijdt, maar anderzijds ether, lucht en water als oorzaken aanwijst. Een zelfde onzuivere redeneertrant merkte zij op bij haar tijdgenoten, die wel steeds spraken over EENHEID, maar niet in staat waren de verhouding tussen de eenheid en alle afzonderlijke verschijnselen te demonstreren. Dit sterkte Van Bruggen in haar verlangen om op basis van het eenheidsconcept tot een samenhangende theorie te komen: *Al vuriger en heftiger werd de wens, dat in mij het erkennen tot aantonen mocht rijpen.*

EENHEID ALS LOGISCH-FILOSOFISCH BEGRIP

Bij de theoretische verantwoording van haar filosofie ging Van Bruggen uit van twee gegevens: het eenheidsgevoel – de ‘Eenheid’ die we alleen kunnen vermoeden – en daarnaast het vele wat we ervaren, alle verschijnselen die we in de werkelijkheid waarnemen. Die verschijnselen hebben zich volgens haar redenering als contrasten of afzonderlikheden losgemaakt van de ‘Eenheid’: ‘Alles is Een’ of ‘Alles is contrast’, dus de realiteit bestaat uit contrasten. Het ging haar uiteindelijk om de relatie tussen de ‘Eenheid’ en de mens, het ene en het vele. De vraag naar de verhouding van de ‘Eenheid’ tot de afzonderlijke dingen was voor haar het eindprobleem van alle denken.

Een metafoer die Van Bruggen gebruikte voor het aanschouwelijk maken van de verhouding tussen het ene en het vele is die van het zonlicht: ‘Het beeld van het ideaal-kleurloze zonlicht, dat zich “brekend” ontplooit in een verscheidenheid van kleur, die derhalve tot het kleurloze, al-kleurige zowel als tot elkander relatief zijn, die, opgaande tot het kleurloze, daarin ondergaan, bewijst niet de identiteit van opgaan en ondergaan,

noch ook de identiteit van Alles en Niets (alle kleuren tezamen = volmaakte kleurloosheid) maar helpt tot verklaring voor anderen van wat de Rede uit zichzelf daaromtrent in de redenerende heeft ontvouwd.’

Met dit beeld in gedachten worden Van Bruggens uitspraken, die door het veelvuldige gebruik het karakter van bezweringen krijgen, begrijpelijker. In onder meer *Prometheus* en *De Grondgedachte van ‘Prometheus’* gaf zij verschillende formules die de bewijsvoering vormen van haar filosofische grondslag: *Alles is, krachtens de zelfonderscheiding des Enen*: dingen en mensen bestaan wanneer de regelende geest zijn primaire vorm loslaat. ‘Zien is onderscheiden’ en ‘de enige realiteit is het contrast’. Of: ‘alles is onderscheiding’ en ‘Er is geen ander zijn dan anders-zijn.’ *Alles wat wil zijn, wil anders-zijn*, dus: ‘Levensdrift is onderscheidingsdrift’.

LEVENSDRIFT EN DOODSDRIFT

Van Bruggen hield de levensdrift en doodsdrift verantwoordelijk voor al het menselijk streven. Net als Hegel koppelde ze deze driften aan de dubbele beweging van de ‘Eenheid’: het afwisselend streven naar eenheid en contrast. Uit haar formule dat er geen ander ‘zijn’ is dan ‘anders-zijn’ volgt dat mensen alleen kunnen leven wanneer zij zich onderscheiden van anderen. Voor de drang zich te onderscheiden gebruikte Van Bruggen de term ‘*distinctiedrift*’ of ‘*levensdrift*’.

DE LEVENSDRIFTIGE

Uit Van Bruggens eenheidsbeginsel volgt dat alle mensen voor hun geloof in een zelfstandig persoonlijk bestaan en alles wat daarmee samenhangt aangewezen zijn op hun onderscheidingsdrift. Daarom noemde Van Bruggen deze drang ‘*levensdrift*’. De levensdriftige benadert zichzelf en de werkelijkheid niet kritisch, maar neemt al het bestaande als een vanzelfsprekendheid aan. Het ik-gevoel leidt tot enkele primaire levensbehoeften of ‘*fundamentele inblazingen van de Levensdrift*’, zoals het geloof in een zelfstandig persoonlijk bestaan en voortbestaan, het geloof in een vrije wil en het geloof in objectiviteit en causaliteit. De levensdriftige wordt volgens Van Bruggen gestuurd door een heilig ‘*Moeten*’ – Schopenhauers *Wil*¹ –, dat voortkomt uit de drang bestaande groe-

1 In *Prometheus* uitte Van Bruggen haar verbazing over Schopenhauer, die wel haarscherp inzag dat de mens tegen alle redelijkheid in blijft vasthouden aan het dogma van de vrije wil, maar niet de maatschappelijke noodzaak ervan begreep: ‘*Er is iets naïefs in de woede, die niet beseft dat dit dogma een maatschappelijk dogma is, de grondslag van elke maatschappij, van elke kerk en van elke organisatie. Wat kwam er zonder “vrije wil” terecht van de mogelijkheid, de mens aansprakelijk te stellen en te doen boeten voor zijn vergrijpen in en tegen de maatschappij?*’

peringen en rangschikkingen als vanzelfsprekend te ervaren en geen onderscheid te maken tussen zaken die wezenlijk bij elkaar horen en zaken die toevallig samengaan, kortom uit de neiging het incidenteel zich tezamen bevindende als het essentieel tezamen behorende op te vatten. Met deze door Van Bruggen vaak aangehaalde formulering omschreef zij in *Hedendaags fetisjisme* de kern van het probleem: mensen zijn voor hun zelfbehoud aangewezen op dit onbewuste en redeloze mechanisme; het voortdurend creëren van schijnverbanden.

DE DOODSDRIFTIGE

Van Bruggen typeerde doodsdriftigen als mensen die bestaande rangschikkingen niet kritiekloos overnemen, maar naar begrip streven. Zij zijn volgens haar geneigd zaken en gebeurtenissen te analyseren, de incidentele aspecten van de essentiële te scheiden, en op basis van een waardering die gebaseerd is op eigen inzicht tot een nieuwe ordening te komen. Dit noemde Van Bruggen 'analyse-synthese'. Het is ontbindend opheffen, het is ordenen. Cogitare, ordenen of denken is onderscheiden en dit is ordenen. Door deze werkzaamheid krijgen 'Ik-en-Wereld' voortdurend een nieuw aanzien, en dit produceert in den denkende een gestadige verwondering.'¹ – Doodsdriftigen zijn volgens Van Bruggen rechtzinnige denkers die zich laten leiden door het vermoeden van een onderliggende structuur die al het leven vormgeeft, ofwel het eenheidsverlangen. Deze denkers kijken met grote verwondering naar de wereld en vragen zich voortdurend af waarom iets op een bepaalde manier gezien of genoemd wordt. Geleid door het besef van een gezamenlijke oorsprong, een innerlijke gelijkheid of samenhang tussen alle mensen, streven zij naar begrip. Zaken als deugd, liefde, schoonheid en rechtvaardigheid zijn volgens Van Bruggen zowel een esthetische als een ethische behoefte, omdat beide behoeften wortelen in 'een zuiver gevoel voor verhouding' (curs. cvb).² In Van Bruggens redenering is doodsdrift het instinct dat het menselijk bestaan ondermijnt – de zoekende zie de dood in drijft – omdat het gericht is op het ongedaan maken van redeloze onderscheidingen en aldus de tegenhanger is van alles wat bijdraagt aan

1. Voor de redelijke mens is het zogenaamd 'ware' of 'objectieve' denken een illusie; daarom sprak Van Bruggen (1924a: 15) ook niet over 'zuiver denken', zoals Bolland en Hegel deden, maar over 'rechtzinnig denken': de mens kan niet veel meer verlangen dan te behoren tot degenen die in staat zijn hun 'impulsief-subjectieve impressies te corrigeren met hun kritisch-subjectief oordeel'. Zie Van Bruggen (1925: 133).

2. Deze opvatting herkende Van Bruggen in Spinoza's weerlegging van het leerstuk over de zondeval in zijn *Tractatus Theologico Politicus*.

het persoonlijk behoud: de onderscheidingsdrang. Hieruit concludeerde Van Bruggen dat we leven ‘wanneer we de Eenheid vergeten, in wat we gewoon zijn het slechte te noemen, in onze zelfzucht, die onderscheidingszucht is in elke zin, met het vele, dat daaruit kan worden afgeleid – en dat we sterven zouden door wat we noemen het goede, het Eenheidsverlangen dat ons de dood in drijft’ (*curs. CVB*).

In 1905 wees Van Bruggen al op het onderscheid tussen het ‘oprechte belijden’ van bijvoorbeeld een geloof en het strikte naleven van maatschappelijk geaccepteerde regelgeving, zoals dogma’s. Volgens haar gebruiken onoprecht ‘gelovigen’ hun religieuze identiteit als middel voor persoonlijke zelfverheerlijking. Bij gebrek aan eigen morele overtuigingen en uit de behoefte ergens bij te horen maken zij religieuze waarden ondergeschikt aan hun eigenbelang. De oprechte gelovige daarentegen is bescheiden, verdraagzaam en altruïstisch. In de praktijk is het geloof alleen voor de ‘heel eenvoudigen’ een troost, omdat het een eigenschap vereist die Van Bruggen als de kern van iedere godsdienst zag: *nederigheid, die inderdaad vijandig is aan de bewuste ophef boven de standen lotgenoten*. De troost van de gelovige is ‘*de troost der berusting*’.

TEENVORMIGHEID, SPOTVORM VAN DE ‘EENHEID’

Volgens Van Bruggen zijn alle mensen genoodzaakt de verantwoordelijkheid voor het eigen belang over te dragen aan een gemeenschap of collectiviteit, omdat ze anders voortdurend heen en weer geslingerd zouden worden tussen tegengestelde behoeftes en hun leven geen enkele vorm van continuïteit of stabiliteit zou kennen. In de eenvormigheid van het maatschappelijk leven kunnen mensen zich tegelijk opheffen – opofferen voor de groep – én handhaven – middels de groepsidentiteit – en dus tegemoetkomen aan zowel de drang tot zelfverloochening als de neiging tot zelfbehoud.⁷⁰⁰ Eenvormigheid functioneert aldus als het ‘stremmende moment’ tussen ‘contrast-ontplooiing’ – zich onderscheiden uit zelfbehoud – en ‘contrast-verevening’ – het tenietdoen van onderscheidingen uit eenheidsverlangen.

Van Bruggen zag eenvormigheid als een schijneenheid die de instincten van mensen reguleert en noemde dit daarom de spotvorm of vermomming van de ‘Eenheid’: *De Zelfvermomming des Absoluten*. Ieder mens moet ‘zijn geestelijk leven consolideren, beveiligen, door voor een verscheidenheid van «meningen» en «inzichten» een collectiviteit van meningen en inzichten in de plaats te stellen. Het constante gevaar van «opheffing» lijkt daarmee dan afgewend.’

Het verschil tussen Eenheid en eenvormigheid was voor Van Bruggen essentieel in haar bewijsvoering. Het werd volgens haar door andere filosofen makkelijk over het hoofd gezien, zelfs door ‘de grote Hegel’. Zij baseerde dit op Hegels gelijkstelling van de staat

met de term 'Eenheid', terwijl de staat volgens haar bewijsvoering een pseudo-eenheid is – de ware 'Eenheid' kan niet gezien en begrepen worden.

Theoretische blijft *eenvormigheid* een lastig te begrijpen verschijnsel. Daarom illustreerde Van Bruggen dit aan de hand van praktische voorbeelden zoals het verschil tussen een liefdesrelatie en het huwelijk. Oprechte liefde definieerde zij als *eenheidsverlangen* zolang de onderlinge verschillen niet centraal staan. Zodra deze mensen echter gaan trouwen, proberen ze volgens haar op kunstmatige wijze hun samenzijn veilig te stellen en worden ze geleid door het *eenvormigheidsbeginsel*. Het huwelijk was in haar ogen kortom een maatschappelijke instelling en daarmee de spotvorm van het eenheidsbeginsel. Van Bruggen bleef benadrukken dat er een categorisch onderscheid is tussen *eenvormigheidsdrang* en *eenheidsverlangen*, omdat het eerste voortkomt uit groepsgevoel en het tweede uit altruïsme.

STEUNPILAREN VAN DE MAATSCHAPPIJ

De drang tot zelfbehoud ligt volgens Van Bruggen ten grondslag aan de onderscheidingsdrift en het *eenvormigheidsbeginsel*. Zij verduidelijkt dit door de termen 'commun' (maatschappelijk geaccepteerd) en 'excentriek' (bijzonder). In de ban van de *distinctiedrift* willen mensen zich onderscheiden door bijvoorbeeld niet te dragen wat anderen dragen, want dat zou 'commun' zijn, en anderzijds, onder invloed van de *eenvormigheidsdrang*, willen dezelfde mensen precies als anderen doen, uit angst om 'excentriek' genoemd te worden. Wie op zelfbehoud uit is, maakt, aldus Van Bruggen, geen keuzes vanuit zijn persoonlijke inzichten, maar op grond van wat maatschappelijk aanvaard is. Zij zijn volgens Van Bruggen egocentrisch, maar niet egoïstisch, omdat zij zowel kritiekloos als met volledige overgave opgaan in hun rol. Zij gebruikte 'egocentrisch' als een intellectuele onderscheiding en 'egoïstisch' als een zedelijke onderscheiding.

Van Bruggen noemt de levensdriften de *steunpilaren* van de maatschappij. Zij leveren een onmisbare bijdrage aan de *instandhouding* van het dagelijkse leven. De *gemeenschappelijke uniformiteit* vereist maatschappelijke onderscheidingen, zoals de morele verschillen tussen 'schuld' en 'onschuld', 'goed' en 'kwaad'. Ware steunpilaren zijn ervan overtuigd dat zij hun vaderland moeten verdedigen en zetten zich in voor de *instandhouding* van de maatschappij, en dus van henzelf.

Wie het volledigst opgaat in de collectiviteit, hangt het sterkst aan nationale gewoonten: *Leben könnte kein Volk, das nicht erst schätzte; will es sich aber erhalten, so darf es nicht schätzen, wie der Nachbar schätzt.*¹ Van Bruggen gebruikt bij herhaling uitspraken van Nietzsche om de behoeften van maatschappelijke steunpilaren te illustreren. Als beginnend journalist besteedde Van Bruggen al veel aandacht aan de wijze waarop mensen kritiekloos vasthouden aan vaste gebruiken, ook al leidde dit tot misstanden. Zo liet zij zich herhaaldelijk uit over het treurige lot van zwakbegaafde en arme kinderen die niet konden rekenen op hulp van het schoolbestuur, omdat alle aandacht uitging naar de zogenaamd bijzonder begaafden: *Zó kan het blindelings aanhangen van een eenmaal vastgestelde maatschappelijke vorm sommigen onvatbaar maken voor de eenvoudigste logica en doof voor de rechtvaardige aanspraken van het onechte kind, dat intussen de dupe blijft. Liever een schreeuwend onrechtvaardige toestand dulden, dan de kans lopen dat anderen een anderen vorm van samenleven verkiezen dan dien welken men zelf voorstaat* (1 juli 1905 in de *Deli-Courant*).

TOEPASSING EENHEIDSCONCEPT

Van Bruggen ziet de slingerbeweging tussen dood- en levensdrift als een eeuwig bestaansnoodzakelijk proces die het intellectuele en ethische gedrag bepalen. Hoewel uitgaand van het eenheidsbeginsel als regulerend principe, noemt ze de slingerbeweging een tweespalt omdat HET ENE zich alleen in verscheidenheid aan mensen kenbaar kan maken:

Voor ons vormen Plato's waarachtig idealisme en Plato's realistisch levensbesef tezamen weer het beeld van de Vader en de Zoon, van Wijsheid en Goedheid, die zijn Eén en toch onderling verschillend die zich in de tot ontplooiing gekomen mens naast elkaar en met elkaar openbaren en in hun onderlinge tweespalt een tragedie kunnen zijn: de tragedie van Socrates.

Van Bruggen analyseerde de tweespalt tussen levensdrift en doodsdrift op drie niveaus: als een individuele innerlijke strijd, als een strijd tussen mensen onderling en als afwisseling van elkaar opvolgende tijdperken waarin beurtelings de levensdrift – het collectivisme – en de doodsdrift – het individualisme – overheerst. Alleen de individualist die beschikt over een aangeboren gave tot verwondering en de bereidheid de eigen zekerheden op het spel te zetten, komt volgens haar tot zelfinzicht via een stapsgewijze ontwikkelingsgang.

1 'Geen enkel volk kan leven zonder eerst hun waarden aan te nemen, maar als het zich wil handhaven, mag het niet dezelfde waarde toekennen aan de manier zoals de burens er waarde aan hechten.' *Vieles, das diesem Volke gut hieß, hieß einem andern Hohn und Schmach: also fand ich's. Vieles fand ich hier böse genannt und dort mit Pupurnen Ehren geputzt. Nie verstand ein Nachbar den andern: stets verwunderte sich seine Seele ob des Nachbarn Wahn und Bosheit. Aldus sprach Zarathustra in de § Van duizend en een doel.*

TWEESPALT OP DRIE NIVEAUS

Van Bruggen voert innerlijke conflicten terug op de onverenigbaarheid van onderscheidingsdrift en eenheidsverlangen. Deze conflicten zag zij als het gevolg van de dubbele neiging ‘in alles dat leeft bij zichzelf te blijven en uit zichzelf in HET ENE op te gaan en onder te gaan’. Mensen worden onophoudelijk voortgedreven door een van beide driften zonder een moment van rust te kennen: de zelfzucht komt altijd als overwinnaar tevoorschijn, ook al zal het eenheidsgevoel steeds weer de kop opsteken. Alleen het eenvormigheidsbeginsel – de spotvorm van de ‘Eenheid’ – kan er volgens haar theorie voor zorgen dat beide driften schijnbaar tot rust komen, omdat er dan geen contrasten bestaan.

Van Bruggen gebruikte taferelen uit de literatuur om te laten zien hoe mensen bezwijken voor de verleidingen van de ijdelheid en zelfzucht. Wanneer de zedelijke ontoereikendheid het karakter van een noodlot aanneemt, voltrekt zich volgens haar het ware menselijke drama. Zij illustreerde dit verschijnsel met het drama van Orestes, die volgens de Griekse mythe zijn moeder doodt, nadat zij haar eigen man heeft omgebracht. Hij pleegt de moord om zijn vaders eed te wreken en handelt dus uit plichtsgevoel. Deze daad maakt Orestes echter tot een man die zijn moeder vermoordde en daarmee tot een moordenaar: In het drama van Orestes ligt de kern van het eeuwig-menselijke drama: hoe we kiezen, we kiezen verkeerd, wat we doen, we falen en dwalen.

Om de invloed van beide driften aan te tonen, gebruikte Van Bruggen het twistgesprek als voorbeeld. Wie een meningsverschil probeert op te lossen kan proberen de eigen mening te consolideren ten koste van de ander of streven naar een gemeenschappelijk standpunt ten koste van de eigen overtuigingen. Zodra een overeenkomst is bereikt, wordt het bestaande contrast opgeheven en het onderscheid teniet gedaan. Daarom noemde Van Bruggen het twistgesprek, in navolging van Hegel, een poging tot figuurlijke moord – de discussie winnen door de ander onderuit te halen – en zelfmoord – eigen standpunt prijsgeven door het met de ander eens te worden.

PERIODEGEBONDEN VERSCHIJNSELEN

In Prometheus beschreef Van Bruggen de strijd tussen individualisme en collectivisme als een periodegebonden verschijnsel waarin het zwaartepunt afwisselend bij de eenheidszoekende dragers van het individualisme en bij de eenheidsschuwendende dragers van het collectivisme ligt. Zij volgde de ontwikkeling van het individualisme in de literatuur vanaf de Middeleeuwen tot het begin van de twintigste eeuw. In de mythologische oppositiefiguur Prometheus herkende Van Bruggen een hoofdvertegenwoordiger van het individualisme, omdat hij het redeloze van collectiviteiten ontmaskerde. Pro-

metheus was voor haar de strijdende individualist, rebel en ketter die nooit zal overwinnen, omdat het bestaan zonder de collectiviteit ondenkbaar is.

Eenheidsverlangen laat zich volgens Van Bruggen gelden in tijdperken van grote beroering en revoluties, wanneer het maatschappelijke gezag verslapt is en veracht wordt. Kosmopolitisme (opheffing van de grenzen), deïsme en pantheïsme zijn voor haar verschijningsvormen van het individualistische vrijheidsprincipe. Als voornaamste kenmerken van dit principe noemde zij ontvankelijkheid voor religieuze verlangens, belangstelling voor ethische aangelegenheden en een subjectieve houding: de individualist gaat uit van zijn eigen persoonlijke opvattingen en beoordeelt anderen niet op daden en resultaten, maar op motieven en bedoelingen. Voor de naar begrip strevende individualist is de wereld vooral een voorwerp van *bespiegeling* en *gepeins* ('Realisme en romantiek' *Groot-Nederland* 1916).

In een collectivistische periode overheerst volgens Van Bruggen het ontzag voor autoriteiten en maatschappelijke dwangmiddelen. De belangstelling van de collectivistische mens gaat uit naar natuurwetenschappelijke ontdekkingen, sociale en populair-wetenschappelijke aangelegenheden, maatschappij-inrichting en economische systemen. Het persoonlijke onderscheidingsvermogen van de individualist worden dan met groot wantrouwen bekeken.

Van Bruggen zag literaire stromingen ook als verschijnselen die beantwoorden aan de logica van het eenheidsbeginsel of de dialectiek van these en anti-these. Haar berekening levert nogal grove schematiseringen op die echter wel in lijn zijn met haar eenheidsbeginsel. Voor de literaire stroming die in haar ogen aansloot bij een individualistische periode gebruikte ze de term 'romantiek', dat voor haar gelijk staat aan moderne literatuur. In de eerste aflevering van de reeks *Moderne Literatuur* gaf ze aan dat moderne literatuur wordt voortgebracht door auteurs die zich verzetten tegen de maatschappelijke orde van hun tijd: *Zij willen vrijheid, zij willen geluk, zij willen een eigen deugd, zij willen hun eigen rechter zijn, hun eigen wetten scheppen, naar eigen regelen leven, hun eigen beperkingen kiezen. Het 'individu' is geboren –, 'mens' heeft zich losgescheurd van 'maatschappij' –, het individualisme komt in de 'literatuur'. (...) En daarmee is dan het nieuwe element in de literatuur gekomen, het moderne element.*¹

In auteurs die ze opvoerde als voorbeelden van romantici herkende ze de vertegenwoordigers van een individualistische periode. Van Bruggen typeerde de romantische roman als ethisch, religieus of filosofisch getint en gedragen door een centrale gedachte.

1 'Moderne literatuur 1' in *De Amsterdamsche Dameskroniek*, 20 mei 2016.

In collectivistische perioden is het realisme volgens haar de bijpassende literaire stroming. Realistische schrijvers doen objectief verslag van de werkelijkheid door hun eigen persoonlijkheid buiten beschouwing te laten.¹ Het zwaartepunt van de literatuur verplaatst zich volgens Van Bruggen afwisselend van de belangstelling voor het tragische, het gemoeds- en gedachteleven – romantiek en modernisme – naar de belangstelling voor materiële moeilijkheden, het uiterlijke leven, ofwel de maatschappij – realisme en naturalisme. Zij typeerde die ontwikkeling als een getijdenbeweging. In de eerste romantische golf werd met de bevrijding van het al te lang geketende gemoedsleven het individu herboren. Die ontwikkeling werd enkele decennia lang overstemd door een hernieuwde belangstelling voor het uiterlijke leven, maar met dubbele kracht weer voortgezet in de modernistische literatuur aan het begin van de 20^e eeuw.

Ook de afwisseling van perioden waarin een collectivistische dan wel individualistische geesteshouding domineerde, berodeneerde Van Bruggen aan de hand van haar dialectische principe. De werking van dit principe toonde haar een doorgaande lijn waarin de individualistische geesteshouding tijdelijk werd teruggedrongen door de invloed van maatschappelijke instincten, maar uiteindelijk steeds meer terrein won. De ontwikkeling van het individualisme verliep in haar ogen dus niet geleidelijk, maar progressief, want ‘wat eenmaal werd gewonnen, kan niet meer verloren gaan’. Dit leidde volgens haar echter niet tot blijvende vooruitgang: de geschiedenis blijft zich herhalen, individualisme en collectivisme blijven voor elkaar plaatsmaken, maar dit gebeurt op steeds andere wijze.

In 1916 schetste van Bruggen in de *Amsterdamsche Dameskroniek* ‘Moderne Literatuur’ hoe het individualisme in de literatuur zich volgens haar vanaf de middeleeuwen ontwikkelde.² Het individualisme van het ‘oorspronkelijk Christendom’ en het diepe en nederige besef van de zedelijke onvolkomenheid van de mens moest plaatsmaken voor de macht van de christelijke kerk met zijn starre organisatie en de op zelfbehoud gerichte geestelijken. Na de Middeleeuwen volgde een opleving van het eenheidsbesef met het humanisme, dat zowel de reformatie – en Luther als de man van de daad – en de renaissance – met Erasmus als de man van de grote gedachte – voortbracht. In het midden van de zestiende eeuw bloeide volgens haar het autoriteitsprincipe weer op om in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot volle wasdom te komen en vervolgens plaats te maken voor het individualisme.

1 Realisme en romantiek

2 Van Bruggen in de *Amsterdamsche Dameskroniek* (11 november en 25 november 1916).

De opkomst van het individualisme schetste Van Bruggen als een proces dat in kracht toeneemt. Het ontwakend individualisme werd tussen 1800 en 1830 nog kort verdrongen door een laatste stuip trekking van het autoriteitsinstinct, maar kwam in de negentiende eeuw tot volledige ontplooiing. In de gebeurtenissen vanaf grofweg 1750 tot 1900 zag Van Bruggen een 'vrijmakingsproces': 'Een geschiedenis van de voortdurend wisselende verhouding van den mens tot zichzelf en tot de mensenwereld waarin hij is geplaatst en waarvan hij deel uitmaakt.'

VERTEGENWOORDIGERS VAN HET INDIVIDUALISME

De overgang van een collectivistische naar een individualistische periode, ofwel het ontstaan van een individualistische tegenstelling, beschreef Van Bruggen als een tweeledig proces dat door verschillende categorieën individualisten tot stand wordt gebracht: de 'her-stellers' (of 'her-vormers') en de opheffers (of wijzen): samen zijn ze de 'werkzame individuen' in wie het 'proces der zelf-herkenning wordt voltrokken'.⁷¹⁵

Van Bruggen typeerde de eerste groep als de blijmoedige martelaren die vanuit een onwankelbaar ideaal de bestaande dogma's omverwerpen ten gunste van de eigen persoonlijke zedelijke waarden. De tweede groep wordt gevormd door degenen die zij de 'ware denkers' noemde. Deze denkers zien in dat alle onderscheidingen relatief zijn en proberen vanuit these en antithese tot een synthese te komen, waarin alle tegenstellingen open dus ondergaan: eerst de 'Don Quichotte's' en vervolgens de 'Hamlets', zij 'tezaamen voltrekken altijd weer opnieuw het zelfherkenningsproces der Eenheid'.

Uiteindelijk wees Van Bruggen de Griekse oudheid aan als de periode waarin het individualisme zich in zijn voornaamste en krachtigste vorm liet zien. Plato was in haar ogen dé vertegenwoordiger van dit hoogstaande individualisme: 'Sterk-zedelijk, naast realistisch, strevend, tegen beter weten in, naar de verzoening van Mens en Maatschappij, innig overtuigd, dat het bij gebreke daarvan altijd beter blijft onrecht te lijden dan onrecht te doen'.

Hoewel Van Bruggen haar waardering nadrukkelijk liet uitgaan naar Plato, en ook naar de wijsheid van volgroeide individualisten als Goethe en – zij het mondjesmaat – naar Hegel, lijkt zij vooral een zwak te hebben voor de martelaren of herstellers die voorop gaan in de strijd tegen de behoudende machten. Als heethoofdige idealisten met dwaze utopieën waren Byron en Shelley in haar ogen de boegbeelden van de romantische revolutie en daarmee de ware oppositie- en dus Prometheusfiguren.

Een andere filosoof voor wie Van Bruggen bij herhaling haar bewondering uitte is Spinoza. Zij wees op zijn bescheidenheid en diepe besef van de onvolkomenheid van de menselijke natuur: *Wij zijn allemaal enerlei van natuur, onvolkomen en ontoereikend.*

Spinoza zag net als Plato de nuttigheid van het maatschappelijk recht in, maar zelf de functie van rechter uitoefenen zou grote innerlijke conflicten opleveren. Volgens Van Bruggen besefte Spinoza dat het menselijk handelen niet het resultaat is van verstandelijk inzicht, maar van een krachtig ingeschapen instinct: 'tot lust omgezette bestemming'.⁷¹⁹ Volledig trouw aan de wens zijn persoonlijke vrijheid zo veel mogelijk te bewaken en zich in zijn eigen handelwijze te laten bepalen door zijn eigen inzichten, wees hij iedere vorm van maatschappelijk ~~erbetoon~~ af. Dit maakte hem in Van Bruggens ogen tot een ware *vrije en edele geest*. (Spinoza's aandacht ging uit naar de persoonlijke morele zelfwerkzaamheid van de mens. Volgens Van Bruggen verwijderde Spinoza zich door deze eigenschap van Thomas Hobbes. Deze filosoof erkende in zijn *Leviathan* dat maatschappijen noodzakelijk zijn om de mens uit de onderlinge vijandschap van zijn 'natuurlijke staat' te verlossen en rust en veiligheid te verzekeren, maar benadrukte de natuurlijke vijandschap om de noodzaak van de absolute monarchie aan te tonen.

INTELLECTUELE ZELFONTPLOOIING

In het voorwoord van Enkele bladen uit Helene's dagboek noemde Van Bruggen het proces van intellectuele zelfontplooiing een drievoudige kringloop: 'Een gang uit het primitieve, ingeschapen gevoelsdogmatisme van "Geloof" en "Hoop", door de vertwijfeling van de alles losrukkende twijfel naar de enige rust in de eeuwige Beweging, de zelfkritische zelf-aanvaarding.' Het is een beweging die zij voortdurend aanhaalt, in steeds andere bewoordingen en andere beelden, maar altijd bestaande uit drie fasen: these, antithese en synthese. Eerst het gevoel dat alles vanzelfsprekend is, daarna het loslaten van vermeende zekerheden, en vervolgens het streven naar een onderscheid tussen het incidentele en essentiele aan de hand van het kritisch inzicht: eerst de 'blote redeloosheid', dan de 'blote redelijkheid', en daarna de 'in redelijkheid als noodzakelijk erkende en aanvaarde redeloosheid van een nieuw 'geloof', een nieuwe 'overtuiging' een nieuw 'idealisme'. (In *Humoren Idealisme*, Groot-Nederland 1915).

Deze beweging is een kringloop, omdat de mens uiteindelijk weer bij de eigen persoon, bij de eigen subjectieve overtuigingen uitkomt, maar dan met inzicht in de aard van eigen doen en laten: Zo keert de bewuste mens met begrip terug tot datgene, dat hij eerst zonder begrip aanvaardde en daarna zonder begrip verviern.

Aan het eind van *Prometheus* vat Van Bruggen deze kringloop als volgt samen:

De volwassene houdt het kind, dat lopen moet leren, uit de verte een blinkend voorwerp, de blanke maan, de stralende zonsondergang! – als een lokmiddel voor. Het ijlt met uitgestoken handen op het begeerde toe – en altijd verder wijkt het van hem terug en nimmer zal hij het bemachtigen – maar het loopt, het loopt! En om dat – om die menselijke activiteit, waardoor het Absolute zichzelf verwerkelijkt, het Woord zichzelf vervult, daarom alleen is het te doen. De blinkende maan, de stralende zonsondergang – ze bestaan niet, alle illusies, alle Geloof en Hoop tezamen, ze hebben geen andere dan hun functionele inhoud.

Wanneer «het kind» – de mens, die dat kind is – wanneer het kind zulks gaat beseffen, voelt het zich eerst gedupeerd en dan bevrijd – eerst Hebbel en dan Brotteaux! Het wil niet langer «lopen» het zal wèl wijzer zijn! Het zal voortaan het Absolute Moeten te slim af wezen! Tot dat het merkt dat het toch loopt – maar loopt als een dronken man, her en der gedreven door zijn onbewuste instincten, omdat het aan «lopen» – aan handelen, aan leven, aan actief zijn – niet ontkomt. En dan, ten allerleste, kan het «kind», daarin pas waarlijk tot mens gerijpt, daarin pas volwassen geworden tot dat «Absolute» – dat is: tot het Redelijke in zichzelf – zeggen: berg uw zonsondergang en uw blinkende maan, uw Geloof en uw Hoop – ik loop toch wel!

IMMANENT DOGMA

Van Bruggen illustreerde het verschil tussen dogmatisme en kritisch bewustzijn met de vergelijking tussen de arbeid van de wetenschapper en de inspanningen van de wijsgeer. (*Realisme en romantiek in Groot-Nederland 1914*) Beiden zijn analyserend en synthetiserend bezig en toch is er een doorslaggevend verschil. Wetenschappers laten hun eigen persoonlijkheid buiten beschouwing, terwijl wijsgeren streven naar zelfinzicht door een voortdurende interactie met hun medemensen, de natuur en het leven zelf.

In *Hedendaags fetisjisme* beschrijft Van Bruggen hoe rechtzinnige denkers hun inzichten stapsgewijs verwerven. Eerst lopen zij rond met een vormloos vermoeden of primaire ingeving. Door hun vermoedens te toetsen aan de werkelijkheid, aan wat zij ervaren, zien, horen en overdenken, vallen vermoeden en ervaring op een gegeven moment samen en ontstaat er een richtende gedachte die uiteindelijk een immanent dogma wordt. Dit leerproces kent geen einde. Elk verworven inzicht dient direct ter discussie te worden gesteld om zo het uitgangspunt te vormen voor nieuw onderzoek. Uiteindelijk worden mensen teruggeworpen op hun eigen ethische oordeel als enige richtsnoer voor hun daden en gedrag: Daarop en daarop alleen, op bewustheid en oprechtheid komt het altijd weer neer, daar ligt de scheiding tussen waar en onwaar, tussen goed en kwaad, tussen gerechtigheid en onrecht.

‘WIE ZIET DIE VERWONDERT ZICH’

Van Bruggen voerde romanpersonages, filosofen en schrijvers op als voorbeelden van mensen die vanuit hun verwondering voor natuurverschijnselen tot belangwekkende vragen en ontdekkingen kwamen, zoals Woutertje Pieterse, die zich afvroeg waarom de appel niet naar boven valt en Newton, die via de vallende appel tot de wetten van de gravitatie kwam. Vanuit een aangeboren gave tot verwondering voedt de wijsgeer zich volgens Van Bruggen met ontdekkingen die leiden tot een dieper inzicht en vervolgens tot een nauwkeuriger oordeelsvermogen. In navolging van Plato noemde Van Bruggen verwondering de bron voor alle wijsheid: ‘Verwonderen is contrast-gevoelen, is onderscheiden, onderscheiden is zien. Wie ziet die verwondert zich.’

Zij onderscheidt hiermee twee wijzen van kijken. Het kijken van de niet-kritische geest die al het waargenomene voor vanzelfsprekend houdt en dus horende doof en ziende blind is, en het kijken van de schouwende geest die in de dooerschouwde wereld het beeld van zichzelf herkent. De wereld openbaar wat er aan wijsheid in de mens besloten ligt, waaruit volgt dat alle kennis zelfkennis is: ‘Resultaat van zelfbewustwording.’

Voor Van Bruggen was de zich verwonderende Socrates de tegenpool van de West-Europeaan, die de natuur voor onbezield houdt en de eigen persoon kunstmatig van de natuur onderscheidt. Socrates kon zich verwonderen over de natuurverschijnselen door zijn ingeboren eenheidsgevoel. De belangstelling voor de natuur zag Van Bruggen vervolgens terug in Goethes pantheïsme, Rousseaus natuurgevoel en Shelleys poëzie.

EEN SCHEPPEND INSTRUMENT

Volgens Van Bruggen sluit het eenheidsbeginsel het bestaan van de menselijke wil uit. Alle acties die mensen ondernemen zag zij als het gevolg van behoeftes die voortvloeien uit door het eenheidsprincipe ingegeven instincten: Alles wat we dus waarnemen in ons zelf als drang en drijfveer, liefde en haat, wil en energie, hoe bedrieglijk het zich ook als «Wil» aan ons oprijt, moet begrepen worden als werking in ons van dat Ene, alomvattende, dat zich in ons toont als in de lamp het licht. Dit geldt voor de levens- en doodsdriftigen, dogmatici en humoristen. Deze gedachtegang voerde Van Bruggen naar de verstrekkende conclusie dat mensen instrumenten zijn in handen van de EENHEID en dus in strikte zin niet verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor hun eigen daden. Deze ontkenning van morele verantwoordelijkheid lijkt strijdig met Van Bruggens uitspraken over het menselijk vermogen tot zelfreflectie. Zij noemde zelfinzicht als het middel om rekenschap af te leggen van de eigen daden. De mate van zelfinzicht is dus bepalend voor de mate van morele verantwoordelijkheid.

De wijze waarop mensen zich in intellectueel en zedelijk opzicht ontwikkelen is volgens haar afhankelijk van hun geaardheid of temperament: *Mensen ageren op hun aanleg, hun impulsen, op instincten, op 'beginselen' –, in elk geval op een innerlijke noodzakelijkheid, niet opzettelijk en bewust, volgens enig verstandelijk beraamd plan. (Realisme en romantiek).* Wie inzicht heeft in de veelzijdigheid van alle verschijnselen weet dat de eigen inbreng onontkoombaar en noodzakelijk eenzijdig is. Volgens Van Bruggen zijn humoristen doordrongen van het relatieve en functionele van alle verschijnselen, zonder het absurdisme ervan uit het oog te verliezen. Met hun relativerende inzicht ondermijnen zij de orde die door maatschappelijke instellingen wordt nagestreefd en gedragen ze zich dus als vijanden van de maatschappij.

Bergson gaf een verklaring voor de beweegredenen van de humorist waar Van Bruggen mee instemde. Volgens Bergson is de humorist gericht op het doorbreken van automatismen en werktuiglijk uitgevoerde handelingen die vijandig zijn aan het veranderlijke karakter van het leven. Ook van Bruggen was van mening dat degenen die uitsluitend op routine handelen, de geestelijke souplesse missen om aandacht te hebben voor de dynamiek van het leven en voor hun gedrag worden gestraft door het lachende individu: *De altijd door vloeiende geest des levens [is] de humor-zelve, die zich in den lach keert tegen het automatisme dat gedachteloos in eigen gewoonten volhardt en verstart.*

Van Bruggen heeft veel aandacht besteed aan de alzijdigheid van de humor tegenover de eenzijdigheid van het idealisme in onder meer haar essay *Humor en Idealisme* en *Prometheus*. Idealisme drijft mensen ertoe alle verschijnselen werktuiglijk vanuit één oorzaak te verklaren. Humor is werkzaam in de mens bij wie het besef leeft hoe elke 'waarheid', elk 'ideaal' niet meer is dan betrekkelijk, ontoereikend, kortstondig, eenzijdig, altijd en onmiddellijk op te heffen door een tegenstrijdige, maar volkomen gelijkwaardige, andere 'waarheid' en ander 'ideaal'. Wie volledig doordrongen is van dit inzicht, mag zichzelf uitrusten met een omschrijving die beide polen in zich verenigt, zoals de blijmoedige pessimist, Coenens sceptische revolutionair ofwel ongelovig idealist of Shaws *contented pessimism*.

'THE READINESS IS ALL'

In het slotwoord van *Prometheus* betoogde Van Bruggen dat mensen niet meer kunnen verlangen dan tegelijk alles te doorzien en met alles vrede te hebben in het kalme besef dat ook de eigen 'waarheden' betrekkelijk en vergankelijk zijn en dat wat moeizaam verkregen is, makkelijk verloren gaat. Dit vraagt de voortdurende bereidheid de eigen inzichten op het spel te zetten. De nietsontziende, oprechte denker weet dat de wereld geen thuis biedt, alleen een tijdelijk verblijf, een *Inn of Tranquility*:

Men toeft er een ogenblik als om op adem te komen, maar twee deuren, die uit het Verleden, en die naar de Toekomst staan er altijd door tegen elkaar in geopend: het trekt er fel in *The Inn of Tranquility*. (...) En wie er toeven wil, heeft zich reisvaardig te houden om op de eerste roep weg en verder te trekken naar verdere, onbekende, in nevelen gehulde, nooit betreden streken. Dáár geldt het woord: *The readiness is all...*¹

VAN BRUGGENS VERLANGENDE PERSONAGES

Vanaf Heleen gingen Van Bruggens wijsgerige opvattingen deel uitmaken van haar romans. Voorafgaand aan de publicatie van de roman *Heleen* verscheen 'Enkele bladen uit Helene's dagboek' in *De Samenleving*. Deze lyrische dagboekbladen bevatten de kern van wat Van Bruggen later *eenheid verlangen* of *eeuwigheidsheimwee* zou noemen. Helene's verlangen manifesteert zich als een romantische drang zichzelf te verliezen in afwisselend de ervaring van alles wat de herfst aan geuren, kleuren en geluiden met zich meebrengt en in het samenzijn met een geliefde hij-figuur. Enkele bladen uit *Helene's dagboek* zou in 1919 als roman verschijnen. Van Bruggen schreef er een voorwoord bij waarin ze de bladen een aarzelende aanloop naar *Heleen* noemde. Als *Heleen* (1913) de eerste stap was in een nieuwe fase van haar intellectuele ontwikkeling en de aanloop naar *Prometheus*, dan vormen de dagboekbladen het allereerste begin.

(Van Bruggens bespreking van Arthur van Schendels *Shakespeare* in *De Samenleving* bevat expliciete verwijzingen naar de begrippen die de kern van haar levensvisie zouden vormen. In dit buitengewoon lyrische artikel voerde Van Bruggen Van Schendel op als de representant van loutere waarachtigheid:

'Werkend in zelfvergeten innigheid' heeft zich Van Schendel's ziel in een verheven liefde met de Shakespeare-ziel vereenzelvigd, zoals het alleen mogelijk is tussen wie elkaar, langs inniger en raadsechter wegen dan die van het bloed, zijn verwant.

De aandoening die met die verwantschap gepaard gaat, noemde ze in navolging van Van Schendel het gevoel van eeuwigheid, boven alle waarheden waarachtig.)

De hoofdpersonen uit Van Bruggens romans vertonen de eigenschappen die zij aan de wijsgerige zelfkritische individualist toeschreef: verwondering, grote emotionele en intellectuele ontvankelijkheid en een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Dit geldt voor de personages uit het proza dat aan *Heleen* voorafgaat, zoals Daniël in *De verlatene*, en voor de latere hoofdpersonen, zoals de kinderen uit *Het huisje aan de sloot*, waarin de tegen-

1 Van Bruggen haalt hier de titel aan van *The Inn of Tranquility* (1912) van John Galsworthy.

stelling tussen collectivisme en individualisme op milde toon aan bod komt, en voor Ina uit *Coquette vrouw* en Marianne in *Uit het leven van een denkende vrouw*. In deze laatste twee romans, die Van Bruggen onder het pseudoniem Justine Abbing schreef, is de verontwaardiging van de vrouw die verlangt naar intellectuele erkenning en lichamelijke overgave nadrukkelijk aanwezig.

Van Bruggen stelde steevast de gedachten van haar hoofdpersonen met behulp van veelvuldige innerlijke monologen centraal. Het ging haar uiteindelijk niet om de bijzondere lotgevallen van het arme, buitengesloten joodse kind, het onzekere opgroeiende meisje of de ongelukkig getrouwde vrouw, maar om de manier waarop mensen, vanuit een grote verwondering over de wereld waarin zij leven, proberen te achterhalen wat de betekenis van alles is en hoe zij zich verhouden tot de verschijnselen om hen heen. Dit streven maakt van haar hoofdpersonen onderzoekende, snel verwonderde, naar erkenning en medeleven hunkerende peinzers. Hun aandacht gaat uit naar wat er in hun gevoels- en gedachtewereld leeft, waardoor de concrete leefwereld op de achtergrond raakt. Een onderwerp dat Van Bruggen in haar romans steeds nadrukkelijker aan de orde stelde, maar in haar essays zo goed als onbesproken liet, is de onderdrukte seksualiteit van vrouwen. Daarover moet de analyse van Eva meer uitsluitsel geven.

BESLUIT

Van Bruggens niet-aflatende aandacht voor het dualisme tussen levensdrift en doodsdrift werd gemotiveerd door een diepe verontwaardiging over zaken die indruisten tegen haar morele en intellectuele geweten. Haar ervaringen als joods meisje, geëngageerde onderwijzeres, getrouwde vrouw en schrijfster met filosofische aspiraties vormden een rijke voedingsbodem voor haar verontwaardiging. Het dialectisch denken dat Coenen haar aanreikte bleek het instrument om haar verontwaardiging een plaats te geven en aan de hand van het onderscheid tussen collectivisme en individualisme de achterliggende mechanismen van menselijk gedrag onder woorden te brengen de formulering van haar denkbeelden nam de slingerbeweging tussen twee onverenigbare menselijke driften een centrale plaats in: tegenover het noodzakelijke zelfbehoud en zelfbedrog van de dogmatische mens plaatste Van Bruggen het kritisch inzicht, de twijfel en humor van het zelfbewuste individu. Dogmatici zijn volgens haar gericht op de instandhouding van maatschappelijke zekerheden, terwijl individualisten hun wijsgerige overtuigingen toetsen aan hun ervaringen in het besef dat alle idealen en waarheden betrekkelijk zijn en zich laten opheffen door andere tegenstrijdige, maar volkomen gelijkwaardige idealen en waarheden.

Van Bruggen besteedde een aanzienlijk deel van haar essays aan de theoretische onderbouwing van haar filosofische oppositiepaar. Zij zag haar dialectische aanpak als een alternatief voor de wijze waarop tijdgenoten volgens haar het begrip 'Eenheid' tot onderwerp maakten van 'week gedwee' en 'onverteerde mystiek'. Van Bruggen onderscheidde zich niet zozeer van andere filosofen door haar theoretische verantwoording, maar door de levendige toepassing van haar ideeën op alledaagse gebeurtenissen.

Haar geschriften zijn in de eerste plaats het resultaat van de 'oefeningen van een vrije geest'.¹ Met die onuitputtelijke behoefte haar denkbeelden te onderbouwen, te verdedigen en te verspreiden, stond Van Bruggens missie vast.

Tot het einde van haar leven bleef zij haar overtuigingen onder de aandacht brengen met haar essays, literatuurbeschouwingen, *Prometheus* en haar taalstudie *Hedendaags fetisjisme*.

In 1928 publiceerde in Groot-Nederland de eerste twee artikelen van haar reeks *Een nieuw realisme*, waarin zij haar gedachtegoed opnieuw uiteenzette. Het derde artikel kon niet meer verschijnen, omdat zij werd ingehaald door haar ziekte.² In datzelfde jaar voltooide Van Bruggen *Eva*, de roman waarin ze een oplossing wilde vinden voor het dualisme tussen een lichamelijke en geestelijke vorm van liefde. Op welke wijze zij deze uitersten als romanschrijfster probeerde op te heffen komt aan de orde in de analyse van *Eva*.³

© 2020 Heleen Van Duijn, Castricum

1 Volgens Ter Braak leerde je van *Prometheus* niet zozeer hoe de dialectiek van Hegel of de maatschappij in elkaar zit, maar hoe een mens zich bevrijdt van vooroordelen, dogma's en stelsels: 'Het is de oefening van een "vrije geest", van belang voor ieder die in het functioneren van vrije geesten belangstelt, of er zelf een worden wil.' Zie Ter Braak (Verzameld werk 5, 1949: 40).

2 Een belangrijk onderwerp in de onvoltooid gebleven artikelenreeks 'Een nieuw realisme' (Groot-Nederland, 1928), die uiteindelijk over eigentijdse literaire ontwikkelingen had moeten gaan, is het proces van verstarung dat zich uiteindelijk binnen alle denksystemen en ideologieën pleegt te voltrekken, of ze nu een hegeliaanse, een marxistische, een freudiaanse of nog weer een andere kleur bezitten. Wie de stellingen van anderen aanvalt, blijkt op den duur niet te ontkomen aan nieuwe stellingen, wat hij zichzelf daarover ook moge wijsmaken. Bij zichzelf is Van Bruggen zich ook wel van dat gevaar bewust geweest, maar het bloed kruipt nu eenmaal waar het niet gaan kan. (Jacques Sicking in *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*)

3 De analyse van *Eva* volgt op blz. 510 na het intermezzo over Virginia Woolf & Carry van Bruggen.

‘**H**ET BELANGRIJKSTE KENMERK VAN DE MENSELIJKE MORAAAL IS VOOR MIJ DAT DEZE HET GEZAMENLIJKE BELANG BOVEN DAT VAN HET INDIVIDU PLAATST.

Individuele belangen en zelfzucht worden wel erkend, maar morele regels vragen ons om zelfzucht in te dammen en ook aan anderen te denken.

De gouden regel instrueert ons om het belang van anderen in overweging te nemen. Het doel is dat iedereen meeprofiteert van de meerwaarde die een samenleving biedt. Goed en slecht zijn dus nooit absoluut: het gaat om een balans tussen de belangen van het individu en die van de samenleving als geheel.¹

Carry van Bruggen 1911,
op dertigjarige leeftijd

*Zelfstandig denkend met een
eigen moreel kompas*

¹ Frans de Waal, *De ongetemde aap* Amsterdam 2020

‘I BEGIN TO SEE THAT OUR GENERATION OWED A GREAT DEAL TO OUR FATHERS’ RELIGION.’

(MAYNARD KEYNES IN GESPREK MET VIRGINIA WOOLF, ZIE THE DIARY OF VIRGINIA WOOLF, 19 APRIL 1934.)

TN 1934 BESPREKEN VIRGINIA WOOLF EN MAYNARD KEYNES DE MORELE VOORDELEN VAN EEN OPVOEDING DIE DOORDRONGEN IS VAN CHRISTELIJKE DEUGDEN EN WAARDEN. Volgens Keynes combineerden hij en Woolf door die opvoeding het beste van twee werelden: *We destroyed Xty & yet had its benefits*. De generatie na hen ontbeerde morele strengheid, historisch besef en gevoel voor traditie en continuïteit. Zonder die vormende waarden wordt het leven platvloers, als van honden die alleen nog maar door hun lusten worden aangestuurd, aldus Virginia Woolf in haar dagboek.

HAD CARRY VAN BRUGGEN AAN DIT GESPREK DEELGENOMEN dan zou ze vast instemmend hebben geknikt om daarna los te barsten in een overrompelend betoog over de behoefte van de mens aan groepsvorming, over het willen behoren tot een collectiviteit- politiek, religieus, maatschappelijk of wat dan ook – en over de overgave en onderwerping die dat vereist. Daarbij zou ze vast niet hebben nagelaten haar persoonlijke situatie uit te meten. Net als Virginia Woolf wortelde zij in religieuze grond, zij het van een andere orde. Terwijl Woolf hoorde tot de *upper middle class* en zich had te onworstelen aan de beperkingen van de Victoriaanse ‘beschaving’, werd Van Bruggens jeugd grotendeels bepaald door haar afkomst uit een provinciaal-lands milieu.

EEN GEHAAT EN GELIEFD VERLEDEN

Hoe Van Bruggen zich verhiel tot een tegelijk gehaat en geliefd verleden en zich ontwikkelde tot een schrijver met een eigen zwaar bevochten levensvisie

is nu weer na te gaan dankzij een heruitgave van haar werk in de *Deltareeks*.

Deze reeks bevat uitgaven van gezonken klassiekers uit de Nederlandse letterkunde, mooi verzorgd én permanent verkrijgbaar.

Samensteller J.M.J. Sicking schreef een verhelderend nawoord en koos boeken die Van Bruggens ontwikkelingsgang in beeld brengen: *De verlatene* (1910), *Het huisje aan de sloot* (1921) en *Eva* (1927).

DE **VERLATENE** beschrijft de conflicten binnen een orthodox joods gezin, de worsteling van de kinderen met de talloze regels en geboden van de religieuze voorschriften, de vijandige, vernederende houding van niet-joodse kinderen en volwassenen, en de twijfels en vragen over de eigen identiteit. In *Het huisje aan de sloot* speelt de positiebepaling van een jong joods kind in een niet altijd vriendelijke omgeving ook een rol, maar staat de verwondering om soms ogenschijnlijk gewone voorvallen centraal.

In *Eva* leiden de verwondering en twijfel en de intense beleving van mens en natuur tot een levensvisie die leidraad wordt. De drie boeken laten zien hoe een vertwijfeld kind uiteindelijk mét begrip terugkeert naar datgene wat het eerst zonder begrip aanvaardde en vervolgens zonder begrip verwierp. Bewustwording is een kringloop, zo betoogt Van Bruggen in haar filosofische hoofdwerk *Prometheus*: de zelfbewuste, kritische mens komt weer uit bij zichzelf, bij de eigen subjectieve overtuigingen, maar dan mét inzicht in de aard van eigen doen en laten.

GELIJKGESTEMDEN

Daar was het Van Bruggen, en Virginia Woolf ook, om te doen: zelfinzicht. Daarbij hoorde een strijd tegen verstarde vormen van groepsdenken. Eenmaal los van het joodse geloof was er geen enkele groepering waarbij Van Bruggen zich blijvend wilde aansluiten. Dit wil echter niet zeggen dat zij en Woolf het zonder gelijkgestemden konden stellen, integendeel. Deze hyperindividualisten waren afhankelijk van de geestverwanten die ze binnen hun familie- en vriendenkring en onder hun lezers aantreffen. In hun romans stelden ze steeds weer dezelfde vragen aan de orde. Wat is vriendschap? Wat is liefde? Is het mogelijk een ander te leren kennen? Is het mogelijk jezelf aan een ander over te dragen? Hun personages worden als magneten heen en weer getrokken door tegenstrijdige krachten, dan weer wanhopig hunkerend naar wezenlijk contact, naar het volledige opgaan in, versmelten met een ander, om zich vervolgens vervuld van afschuw, schaamte en schuldgevoel af te wenden van hun medemens.

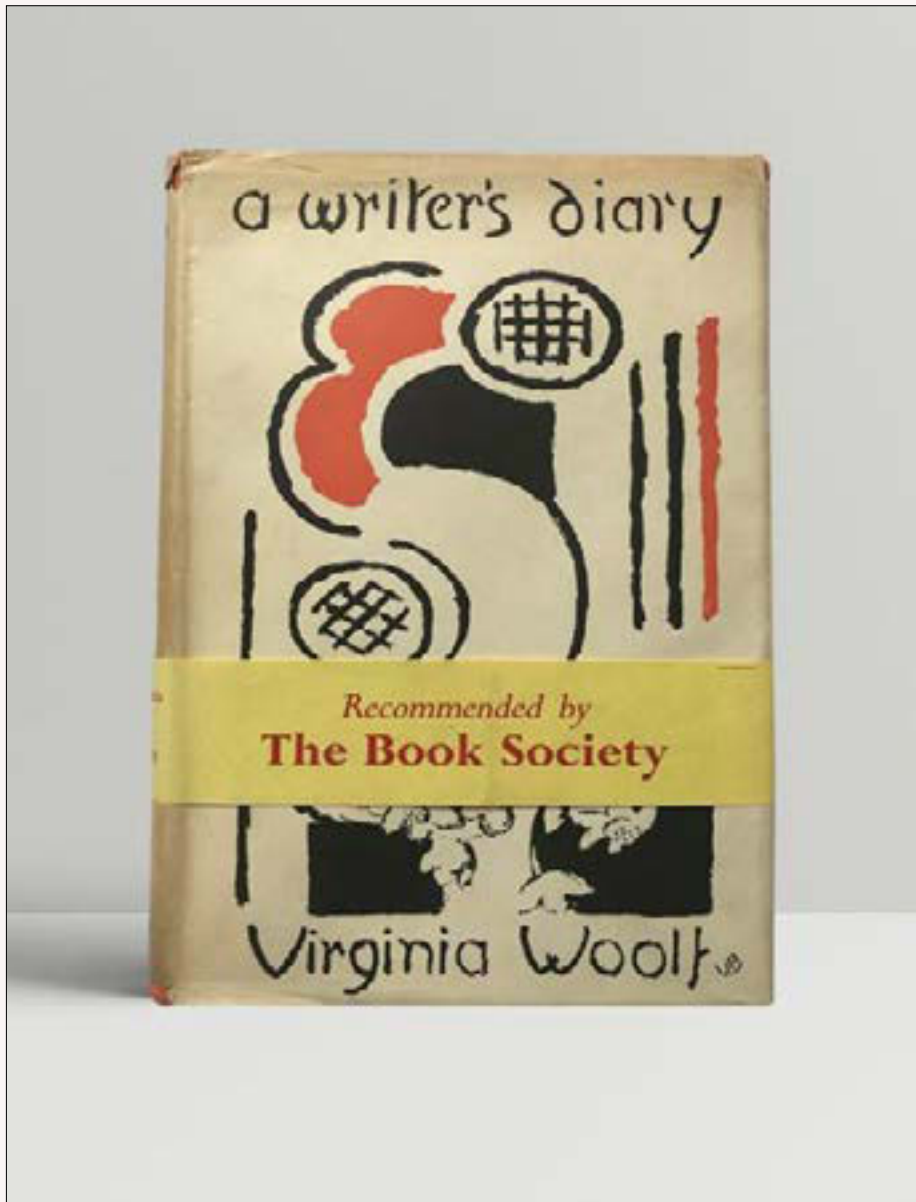
Heen en weer pendelend tussen verleden en heden ontwierpen Woolf en Van Bruggen hun eigen fictionele werelden. Zowel in *Eva* als in het bijna gelijktijdig verschenen *To the Lighthouse* (1927) staat een vrouw centraal die voortdu-

rend terugblikkend vorm en zin probeert te geven aan haar bestaan. In deze romans beschrijven Woolf en Van Bruggen het leven als een evenwichtskunst, alleen vol te houden dankzij een onverwoestbaar geloof dat er ergens samenhang en eenheid moet zijn. Al zoekende ondergaan hun personages extreme emoties, van diepe wanhoop tot intense opwinding en extase. Wat ze uiteindelijk ontdekken tonen de schrijvers ieder op hun eigen manier aan de lezers. Van Bruggen verpakt haar overtuigingen in vaak dwingend geformuleerde inzichten – haar neiging ‘de wet’ uit te willen leggen schreef zij toe aan het joodse in haar. Woolf verzoekt de lezer geheel conform de Engelse beleefdheidseisen, uiterst vriendelijk een wereld te betreden waarin oneindig veel te beleven is.

VOLLEDIGE OVERGAVE

Hoe verschillend hun personen en werk ook zijn, Woolf en Van Bruggen komen heel dicht bij elkaar in de buurt als het om denkkraft, stilistisch vermogen en gedrevenheid gaat. Zij hebben allebei onvoorstelbaar hard gewerkt, maar vragen daar wel iets voor terug, namelijk volledige overgave van hun lezers. Deze lezers moeten al hun vooroordelen aan de kant zetten en partij zijn van begin tot eind. Een recensent van Woolf heeft ooit aangegeven hoe een Woolf-debutant zich aan haar werk dient te zetten. Zijn handleiding kan ook gelden voor de argeloze Van Bruggen-lezer. Wie voor het eerst Eva ter hand neemt, moet de behoefte meteen te willen begrijpen wat hij gaat lezen onderdrukken. Hij moet eraan beginnen met *the mood as one of complete receptivity*. Een eerste lezing levert nog geen begrip, maar wel een doorslaggevende indruk op, *an impression of certain sounds, lights, colours, scents, which, although unusual and unexpected, so, in the mass, form a new territory of the mind*.

Wat een uitdaging voor veel hedendaagse lezers... zich met volledige aandacht te richten op slechts één activiteit: lezen! Maar wat een vooruitzicht tegelijk, want deze lezer wordt direct beloond. Hij hoeft alleen maar het gelezene te ondergaan, en dan komt het begrip vanzelf. Met de juiste leeshouding zullen er op den duur momenten ontstaan waarop de lezer, samen met de heldin, zal zinderen *at the approach to truth*.

De laatste roman

Een apotheose

De compositie

Een bewustwordingsroman

Eenheid en eenvormigheid

Eenheidszoekers en ike-driftigen

De tweeërlei orde

Eva's opdracht

Inzicht en onbegrip

Wat ik begrijp, weet ik vanzelf

Levensdrift en doodsdrift

Kloktijd en beleefde tijd

Caleidoscoop

Hoge en lage liefde

Schaamte en verlangen

Het onzalig oord

Zonder schuldbesef is iedereen verloren

Kol Nidrei

Binnen en buiten

Buiten wakt de wind

Ontgrenzing van het 'ik'

De taal van het lichaam

Handen en ogen spreken

Donkere, zachte ogen hebben mij verlost

Unio Mystica

Ik heb hem alles te zeggen

Besluit

Eva

Hij [de prop] heeft een werkende wil, als je hem zo hardnekkig ziet streven. En waarom zou je eigenlijk niet mogen zeggen, dat hij leeft? Een afgezonderd stukje wind, dat is zijn plooiën binnengekropen... dat is hem tot ziel, tot wil, tot streven geworden.

DE LAATSTE ROMAN

Met *Eva* volgde van Bruggen in veel opzichten de lijn van haar eerdere werk. Centraal staat een weifelende hoofdpersoon die streeft naar kritisch inzicht en zelfbewustzijn. Ook pakte ze de tegenstelling individualisme-collectivisme weer op met het beeld van de slingerslag dat symbool staat voor de afwisseling tussen levens- en doodsdrift. Van Bruggens laatste roman onderscheidt zich van de voorgaande romans door het bijzondere vertelprocédé en de thematiek. In *Eva* staat de bewustzijnsweergave en de verwerking van seksuele taboes centraal.

EEN APOTHEOSE

‘Maar – de schrijfster was maar van één ding werkelijk vervuld: van haar toen juist verschenen roman *Eva*.’ Dit schreef een criticus bij wie Carry van Bruggen in november 1927 op bezoek was. Naar eigen zeggen had zij zich met haar laatste roman ‘totaal en definitief’ uitgesproken. Haar enthousiasme over de verschijning van *Eva* is op twee manieren te verklaren. Zij had haar gedachtegoed op een voor haar bevredigende wijze ondergebracht in haar roman en daarmee kreeg ze het gevoel dat ze eindelijk recht had gedaan aan de denker en dichter in haar. Daarbij had ze een oplossing gevonden voor het vraagstuk van liefde en seksualiteit, ofwel *Eva*’s worsteling met een schaamte die seksuele overgave in de weg staat.

Leidraad in *Eva* is het beeld van de slingerslag: de voortdurende afwisseling tussen twee primaire driften die Van Bruggen verantwoordelijk hield voor het menselijk gedrag. Onder invloed van de levensdrift richten mensen zich op de instandhouding van hun alledaagse persoonlijkheid – of geconstrueerde Ego – en het dogma, terwijl doodsdriften ontvankelijk zijn voor de neiging tot verwondering en de behoefte aan wijsgerig inzicht en daarmee hun vastomlijnde identiteit ondermijnen.

Ga naar buiten in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zou de MEEST-VERHEVENE willen vol-

gen... en alles is vervuld van de straling van de *Vurige Wagen*. En neemt de slinger je mee naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets. Het zal je zwaar vallen, dit te grijpen, te begrijpen... het zullen woorden blijven... tot ééns... het woord wordt Geest... en je weet het... voor eeuwig, nee, voor even... Woord wordt woord opnieuw, zinledigheid. Maar je hébt het beseft.

EEN NIET AFLATENDE INSPIRATIE

In een lezing die Van Bruggen in 1927 op uitnodiging van een boekhandelaarsvereniging hield, gaf zij aan dat haar opvattingen niet los gezien kunnen worden van haar eigen persoon en de tijd waarin ze leefde: ook zij heeft twee driften in zich, waarvan de doodsdrang, het verlangen naar opgaan in de EENHEID, het sterkst vertegenwoordigd is in *Eva*. Verder noemt zij *Eva* 'een boek dat zowel qua vorm als inhoud volkomen in de tijd en in haar oeuvre past. (...) Dit wil de pantheïstische levensvisie, die haar zeer dierbaar is, en die zegt, dat een mens nooit geheel alleen staat.' De behoefte om haar ideeën te blijven verwoorden blijkt uit de vele publicaties na de verschijning van *Prometheus*.

Voordat Van Bruggen ziek werd, werkte zij nog aan een reeks artikelen met de titel *Een nieuw realisme*, waarvan er twee in *Groot-Nederland* zouden verschijnen.

Ook Van Bruggens later opgebloeide liefde voor haar jeugdviend Niek vormde een inspiratiebron voor haar laatste roman. Deze vriend heeft tot op zekere hoogte model gestaan voor de geheimzinnige man die *Eva* eerst in *Het Concertgebouw* en later op een Waddeneiland ontmoet.¹ Van een waarheidsgetrouw portret is echter geen sprake, daarvoor lopen de werkelijke en fictieve gebeurtenissen te veel uiteen.²

Ook de vraag of Van Bruggens liefdesgeschiedenis haar werkelijk het inzicht omtrent de relatie tussen liefde en seksualiteit heeft verschaft dat zij in *Eva* beschrijft, is niet te beantwoorden. Wel staat vast dat de liefde voor Niek Muller een ontregelend effect heeft gehad op haar welbevinden.

In 1928 – toen zij verpleegd werd in een rusthuis – schreef zij in een brief aan Nico Muller over het conflict dat hun relatie teweegbracht

1 De naam Nicolaas Muller levert de letters voor die van *Eva*'s geliefde Marius.

2 Dat het om een sterk geromantiseerde versie gaat, blijkt alleen al uit de manier waarop het contact tot stand komt. Nicolaas Muller maakte lang voor hun liefdesrelatie begon deel uit van Van Bruggens leven en vriendenkring, terwijl Marius door een zeer toevallige ontmoeting in *Het Concertgebouw* van een onbereikbare romantische figuur verandert in een innige vriend.

DE COMPOSITIE

Voor Van Bruggen stond de verwoording van haar gedachtegoed voorop. Zij stelde dat de vorm van een literair werk ondergeschikt is aan de inhoud: *We vragen niet meer in de eerste plaats 'hoe een boek geschreven is', maar wat het ons brengt en openbaart. Het is het plastische deel dat bij mij het slechtst tot zijn recht komt [...]. De compositie ook, geloof ik, is niet helemaal in orde in mijn boeken. Ik geef daar niet erg om.* De opzet van *Eva*, opgebouwd uit periodes waarin Van Bruggen ogenschijnlijk willekeurig gekozen fasen uit *Eva's* leven lijkt dit te bevestigen. Maar.. uit vertelwijze, perspectief en verwerking van de slingerslagsymboliek blijkt wel degelijk dat Van Bruggen voor *Eva* een hechte structuur hanteerde. Bijna alle hoofdstuktitels van *Eva* verwijzen naar een specifiek moment of een concrete gebeurtenis, plaats of persoon. De roman opent met *De Nieuwe Eeuw*: het is 1 januari 1900 en *Eva* loopt door de besneeuwde straten... Van Bruggen laat het begin en het einde van haar roman op elkaar aansluiten. In de slotscène kijkt *Eva* tijdens een koude winteravond terug op haar leven, zoals ze in de openingsscène vooruit blikte.

EEN BEWUSTWORDINGSROMAN

Het chronologische verloop van *Eva's* leven wordt met grote regelmaat onderbroken door *Eva's* herinneringsprongen. Zij schakelt voortdurend tussen heden en verleden, door vanuit actuele gebeurtenissen terug te grijpen op eerdere ervaringen. Met behulp van vergelijkende partikels als 'zó' koppelt *Eva* ervaringen en gebeurtenissen uit het heden al associërend aan die uit het verleden: *Zó* voelde ik als kind de zee buiten de duinenwand; *Zó* hing je vroeger met je borst tegen een hekje. *Zó* deed ze ook als kind; *Zó* hing vroeger je aan je touw; *Zó* sloeg je klompenscheepje om; *Zó* was het die dag op het eiland.

Door die in tijd uiteen liggende gebeurtenissen naast elkaar te plaatsen, kan zij terugkerende verlangens, verwachtingen en dilemma's uit *Eva's* leven centraal stellen.

Eva is een bewustwordingsroman waarin één perspectief centraal staat, dat van *Eva* zelf. Er is wel een vertelinstantie aanwezig, maar die staat zo dicht bij de hoofdpersoon dat de roman te zien is als één doorgaande innerlijke monoloog.¹ Alles wat ter sprake komt is terug te voeren op de zienswijze van *Eva*, die probeert haar inzicht in zichzelf en het leven te vergroten door problemen van verschillende herkomst te overwinnen. Van Bruggen hanteert drie persoonsvormen voor de weergave van *Eva's* observaties en overpeinzingen: de zij-vorm, ik-vorm en je-vorm. Hierdoor is er geen duidelijk onderscheid tussen vertellers tekst en persoonstekst en vloeien beschrijving en innerlijk monoloog

1 Hannemieke Postma (1976) analyseert het vertelperspectief en gebruik van verschillende persoonsvormen in *Een verkenning van Eva*. Zie ook Sicking (1993).

in elkaar over. Het veelvuldige gebruik van de tegenwoordige tijd versterkt het idee dat je als lezer Eva's ervaringen van dichtbij volgt. In de loop van de roman treden de ik-vorm en je-vorm steeds meer op de voorgrond, wat zich laat verklaren uit de thematiek van de roman: Eva's groeiende besef van haar eigen identiteit.

De beelden die Eva bij herhaling gebruikt om haar ervaringen te typeren hebben een structurerende functie; ze brengen samenhang aan in de opeenvolging van gebeurtenissen.

Het overkoepelende beeld waarop veel metaforen teruggevoerd kunnen worden is de slingerslag. Van Bruggen koppelt enkele centrale leidmotieven aan de beide polen van de slingerslag. De vrijwillige gevangenschap van de dagelijkse routine wordt gesymboliseerd door de eendenkooi, het licht en de veiligheid en beslotenheid van het gezinsleven: 'Licht waar je in vlucht... machtig, wit, stralend licht... voor dit zo met elkaar te doen... zo voor elkaar te doen... te zijn... overvloeien, samenvloeien... voor dit zijn we geboren. Hiertegenover staan de wind en waterstem die Eva's verlangen naar de verten en de ruimten vertegenwoordigen, de aantrekkingskracht van het onbestemde.¹ Naast natuurbeelden gebruikt Van Bruggen religieuze, muzikale en filosofische leidmotieven, zoals het joodse Kol Nidrei voor de stem van het geweten, Schuberts symfonie de *Unvollendete* en Heraclitus' aforisme 'Een en dezelfde is de weg opwaarts en nederwaarts.'

DE SLINGERSLAG

Terwijl Eva een opleiding volgt tot onderwijzeres in de 'grote stad' (Amsterdam) en nog bij haar ouders in het stadje aan het water (Zaandam) woont, overdenkt ze de betekenis van oude, vertrouwde zaken als het gezinsleven en nieuwe ervaringen met haar sociaal geëngageerde collega's. Ze ontdekt dat mensen voor hun eigen zelfbehoud zijn aangewezen op de bescherming en veiligheid van een samenlevingsverband van welke aard ook, biologisch, religieus of maatschappelijk. Dankzij de verbondenheid met haar broer David weet ze dat er ook mensen zijn die zich verwant voelen door een gedeelde levensvisie of intellectuele belangstelling. De tegenstelling tussen degenen die ze 'ik-driftigen' noemt en de zogenaamde 'eenheidszoekers' vormt het uitgangspunt voor haar zoektocht naar zelfinzicht.

¹ Volgens Wolf (1989: 28) functioneert de slingerslag als 'grondstructuur en vormgevingsprincipe van vele andere tegenstellingen in Eva, zoals die tussen hoog en laag, denken en taal, individu en collectief, weten en interpreteren, fictie en realiteit, ik en Ik, binnen en buiten en de poging het levensraadsel te doorgronden tegenover het besef van de onbenoembaarheid van HET.'

EENHEID EN EENVORMIGHEID

De saamhorigheid die Eva binnen haar gezin ervaart, blijkt een schijneenheid te zijn waar ze niet buiten kan. Dat het familieleven een tijdelijke schuilplaats biedt, maakt ze duidelijk met het beeld van de eendenkooi. Voor haar onderwijzersopleiding heeft Eva een echte eendenkooi bezichtigd. Tijdens dit uitstapje beseft ze dat de eenden uit de kooi wegvliegen, maar dat mensen altijd afhankelijk blijven van een vaste plek om te wonen en leven. De eendenkooi is een kunstmatige begrenzing die symbool staat voor de eenvormigheid – wat Van Bruggen in *Prometheus* de spotvorm van de eenheid noemt.

De geborgenheid van het gezinsleven vormt voor Eva de noodzakelijke bescherming tegen de verontrustende gedachten en ondoorgroondelijke raadsels die de natuurgeluiden bij haar wekken: *Waterstem en windstem kwelden mij te-veel.... De waterstem komt de geelgrijze horizon uit... hij komt over de witte kopjes naar mij toe... en hij fluistert mij in, wat ik niet versta. De wind stem ijlt mij achterop en lispelt vliegensvlug iets aan mijn oor, maar ik weet niet wat – en is mij voorbij, en keert weer terug, en haalt mij weer in, en ik houd het niet uit.*

De volwassen Eva beseft ze door haar huwelijk met Ben dat het gezinsleven helpt de verlokkingen van de ruimten te weerstaan: *Mensen zouden in de ruimtes verloren gaan, ze moeten in kamers met stoelen en kasten, naar kalenders met jaren en dagen moeten ze kunnen vluchten.*

‘HEILIG IS VEILIG’

Bij de SDAP hangt Eva met vele anderen eenzelfde ideaal aan. De saamhorigheid die ze ervaart, koppelt ze expliciet aan de geborgenheid die het gezinsleven biedt: *Ja, heilig is veilig. Het Heilig Ideaal staat om je heen als een muur... Het staat boven je hoofd gespannen als een tent. Het is een huis om je heen gebouwd. Je zult nu nooit meer in donker en ongewisheid verdolen –, er is je over alles een Licht opgegaan. Er is: de Partij. Er zijn: de Leiders. Zoals Hugo Mols zegt: ‘Tak...’ zo zei je vroeger: ‘Vader’. De vader verhoudt zich tot het kind, als de politiek leider tot zijn partijleden. Het kapitaalgebruik benadrukt de connotatie van ZEKERHEID. Die woorden fungeren als leuzen die een absolute veiligheid moeten garanderen.*

Eva constateert keer op keer dat mensen door hun ik-drift worden aan gespoord de bescherming te zoeken van een specifiek samenlevingsverband. Zolang ze deel uitmaken van een gezin, volk, maatschappij, sociale vereniging, politieke partij of religieuze groepering kunnen zij hun identiteitsgevoel bekrachtigen en zich laten leiden door de daar geldende gedragsregels: *In de kerk behoeven we niet langer over God, in de Partij niet over het recht, in de Staat niet over de moraal en in het Huwelijk niet over de deugd te denken. De behoefte aan eenvormigheid staat tegenover de twijfelzucht en de drang zich in morele en intellectuele zin rekenschap te geven van de eigen daden.*

EENHEIDSZOEKERS EN IK-DRIFTIGEN

Wanneer Eva de eenheidszoekers typeert, staan niet de sociale of biologische verbanden centraal. Het is een vorm van geestelijke verwantschap, waarvoor zij het begrip aanwezigheid gebruikt. Eva ziet in David een geestverwant die altijd in haar nabijheid is als een volstrekte aanwezigheid. Met hem deelt ze niet alleen haar afkomst – uit deze lange, platte weiden, uit deze kronkelende sloten, molens en loodsen, geurend gras en water, van hooi en mest zijn wij opgebouwd, David en ik – maar ook de neiging zich te verwonderen over de meest uiteenlopende gebeurtenissen en daarmee de aard van de weifelende eenheidszoeker.

‘DE TWEEËRLEI ORDE’

Eva maakt een expliciet onderscheid tussen de eenheidszoekers, die leven zonder de ZEKERHEID van vaste waarden, en de ik-driftigen die onderscheid en veiligheid najagen. Zij rekent zichzelf, samen met broer David, collega's Ebner en Ernestien tot de eerste groep: Wij zijn wijd en ijl in onze twijfel, wij vervluchtigen in ons gepeins. Zij zijn eng en vast in hun zelfverzekerdheid. Ze zijn onverzettelijk, onwrikbaar, ze maken ons tot hun minderen, ze blazen ons om. Gedurende haar studietijd, werkende leven en huwelijk komt zij mensen tegen in wie zij ik-driftigen herkent. Tot die tweede groep rekent zij zowel haar kamergenoten, sommige collega's als haar man. – Eva voelt een onoverbrugbare afstand tussen zichzelf en degenen die hun identiteit in stand houden door uiterlijk vertoon, zoals haar lichtzinnige kamergenootjes: Ze zaten met hun vieren om de ronde tafel, maar het blad van de tafel had een zee, had een ravijn kunnen zijn. Haar collega Arjen Brand onderscheidt zich op ideologische gronden en vereenzelvigt zich volledig met zijn hetze tegen de bourgeoisie en voor de verwerkelijking van een Republikeinse school – de rest laat hem koud, alles laat hem koud.⁹⁵⁶ Eva's man Ben zoekt zijn toevlucht in een geordende werkplek en kan geen begrip opbrengen voor Eva's neiging tot zelfbespiegeling. Wanneer hij haar vraagt waarom ze al tijd alles moet onderzoeken, ontrafelen, afbreken en uitspluizen, houdt ze haar antwoord voor zich:

‘De tweeërlei orde – zo denk je – die houdt ons gescheiden. En daarom is er ook nooit iets verwezenlijkt van die dromen... die oude dromen... zoet, gloeiende dromen, zachte, brandende dromen... omdat voor jou alleen die ene en voor mij alleen die andere ordening bestaat. Jij voelt je ongelukkig aan een rommelige schrijftafel of als je boeken niet op hun plaats staan, maar je ademt dagelijks de chaos en je krijgt het niet benauwd.

Van Bruggen illustreert de hiërarchie die dit soort ongelijkwaardige verhoudingen aankleeft door de homoseksueel getinte relatie tussen David en zijn leerling Berthold. David

wordt door de mooie, maar verlamde Berthold letterlijk voor zijn karretje gespannen. Gedreven door gevoelens van hoogmoed en afgunst voelt Berthold zich door het leven tekort gedaan en wil voorkomen dat David er wel in slaagt zijn talenten te ontplooien. David beseft dat hij zijn eigen leven opoffert voor Berthold en noemt hen daarom beiden *moral insane*: 'Hij [Berthold] door wat hij doet, ik door wat ik duld. Ik vernietig het hoogste in mijzelf, opdat in hem het laagste voortwoekeren kan. Mijn werk en mijn wetten, mijn Stenen Tafelen...' Samen demonstreren zij een algemeen menselijk verschijnsel: ik-driftigen richten zich op het najagen van genoegdoening, rijkdom of status, terwijl eenheidszoekers hun morele schuld willen inlossen.

Beiden proberen op hun eigen wijze, vanuit hun eigen aard een evenwicht te herstellen: *Wat de een te weinig betaalt, betaalt de ander te veel. En zo keert het evenwicht weer.*

De ervaring van het moederschap confronteert Eva met haar eigen ik-drift en maakt het verschil tussen twee typen mensen minder absoluut. Eva onderkent dat de liefde voor haar baby en haar vermogen hem te voeden allebei in dienst staan van de ik-drift: de natuurlijke behoefte zichzelf als moeder te bestendigen. Lichaam en geest spannen hierin als onafscheidelijke bondgenoten samen. Eva wil voorkomen dat haar kinderen net als zichzelf geplaagd zullen worden door de belastende twijfel die ze zelf steeds weer opzoekt. Daarvoor moet zij de illusie van een veilig bestaan in stand te houden en haar eigen overtuiging loslaten: *Ik zal ze daarheen drijven waar ik ze veilig weet, in de kraal van het platte geluk, in de omheining van de lage rust, die ik voor mijzelf heb versmaad. Omdat ik Moeder ben, omdat ik dáárvoor moeder ben geworden. In de moeder gaat de Mens verloren, gaat de mens failliet.*

EVA'S OPDRACHT

Voor Eva is het proces van bewustwording haar uiteindelijke bestemming. De kern van de roman bestaat uit de strijd van een vrouw, die vanuit een conflictueuze situatie naar inzicht streeft. De zaken die haar in beslag nemen, hebben betrekking op begripvorming, primaire menselijke driften, tijd, liefde en de verhouding tot de werkelijkheid. Door deze thema's te verkennen wordt duidelijk hoe Eva op die gebieden haar inzichten opdoet. Een probleem of conflict doorgronden staat voor haar gelijk aan het zoeken naar een beginsel dat voor iedere situatie opgaat: 'Enkel het altijd-geldende is belangwekkend.' Elk probleem dat zij tegenkomt vertoont meerdere kanten, zodat van een eenduidige oplossing of definitieve positiebepaling geen sprake kan zijn. Door het conflictueuze van haar ontwikkeling zijn de probleemgebieden dan ook gesteld in termen van tegenstelling.

INZICHT EN ONBEGRIIP

Eva probeert haar gevoelens van angst en vertwijfeling te bezweren door ge hoor te geven aan haar verlangen naar inzicht. Als kind ontdekt ze het overrompelende effect van dit verlangen wanneer ze een puzzel wil maken en moet bepalen met welk stukje ze gaat beginnen: 'Je dacht: in die alle tezamen zit het ene Beeld verborgen... maar hoe moet ik doen, om het op te roepen, dat het leven gaat... wat het eerste aanpakken... waarmee beginnen... en je werd benauwd.' Eva's zoektocht naar inzicht wordt steeds weer gekenmerkt door angst voor het contingente karakter van de werkelijkheid en verlangen naar eenheid: 'En zo was het later... er was altijd het lekkende, verborgene ene Beeld... en die beangstigende dooreengeworpenheid der afzonderlijke stukken...'

Ook haar neiging zich aan te sluiten bij de socialistische beweging komt voort uit een verlangen naar harmonie: *En nu leeft het Beeld... het beeld van de Wereld... geen angst meer, geen benauwdheid meer, geen onzekerheid meer – de grootste van allen heeft de eeuwige waarheid blootgelegd en de Leaders, de Vaders, dragen die over aan ons. Er zijn geen raadsels, geen twijfel, geen vertwijfeling meer.* Wanneer zij tot het inzicht komt dat de samenhang binnen die partij niet beruist op een geestelijke verwantschap, maar op een gedeelde politieke overtuiging, voelt zij zich gedwongen dit onderkomen te verlaten.

'WAT IK BEGRIJP, WEET IK VANZELF'

Eva ontdekt dat haar redelijk inzicht het instrument is om de vele, elkaar tegensprekende verschijnselen onder te brengen in een meer bestendige samenhang. Deze vorm van intellectuele verrijking bereikt ze niet door op een wetenschappelijke wijze bewijzen te verzamelen, maar aan de hand van een meer intuïtieve manier van weten en begrijpen waarin een bepaalde emotie haar moet leiden naar een logisch inzicht. En als ik nu, voorzichtig tastend, als voetje voor voetje, naar binnen dat voelen volg, dat voelen dat er onderscheid is, naar het onderscheid toe. Vanuit het bekende – dan kom ik eerst bij iets dat ik al weet... – probeert ze bij het onbekende uit te komen.

Wanneer Eva niet uit eigen ervaring over iets kan spreken levert ze geen commentaar. Zij kan niet oordelen over de verhouding tussen David en Berthold, omdat seksualiteit niet behoort tot het terrein waarop zij haar wetten heeft kunnen stellen: Nee, ze moeten mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van. Het is de klip waar mijn begrip op strandt, het is de blinde muur... Eva hecht alleen waarde aan inzichten die tot stand komen door zowel haar logica als haar gevoel:

Omdat mijn gevoel mijn begrip beaamt en mijn begrip mijn gevoel bekrachtigt, zodat het nu pas wezenlijk mijn leven binnentreedt.

Het zich bewust worden van dat onbewuste weten vereist een impuls van buitenaf, zoals de verontwaardiging van de oude, joodse man Balloski: Nee, het zit niet in iets dat je doet of in iets dat je laat. Maar je moet het jezelf moeilijk maken. Eva ondergaat zijn woorden als een openbaring: 'Ja, oude man, ik mag je wel danken... want je zei het precies... zoals ik het heb gevoeld, die dag, aan het raam: God verlangt niet dit of dat, enkel 'iets', enkel, dat we het onszelf moeilijk zullen maken. En zo leerde je van eilanden, door een schok uit een oceaan omhooggestoten... en zo een eiland is dit... naarmate ik het mijzelf moeilijker zal kunnen maken, naar die mate zal ik gelukkiger zijn.

Eva beseft dat haar speurzin geen absolute waarheden oplevert, maar alleen subjectieve inzichten die verloren gaan in routines van haar concrete leefwereld: De chaos van het ononderzochte, het ondoorgegronde leven (...) de chaos, die mij verstikt, zoals ik zou stikken in een verwilderd bos, als ik mij niet mijn eigen smalle weggetje baande. Maar achter mij groeit dat weer dicht. Vervolgens haalt Eva het aforisme van Heraclitus aan dat Van Bruggen ook in Prometheus herhaalde keren gebruikt: *Opwaarts en neerwaarts is de weg één-en-dezelfde.*

LEVENSDRIFT EN DOODSDRIFT

Eva moet keer op keer vaststellen dat ook zij is overgeleverd aan zowel het eenheidsverlangen als het libido. De ambivalentie en onontkoombaarheid van die driften illustreert ze met het beeld van een prop papier op straat. Zoals de prop door de wind wordt voortgeblazen, valt Eva ten prooi aan haar driften. Zij vereenzelvigt haar eigen lot met dat van de prop en wordt bevangen door medelijden wanneer een stoeprand hem de weg verspert. Wanneer de prop uiteindelijk wegwaait, ondergaat ze dit als het verlies van een lotgenoot: 'Hij is verlost... en daar gaat hij... en goede reis nu, papieren prop, met je ziel en je wil van een losgeraakt stukje wind... en wat zal er nu verder met hem gebeuren... o vreemd, die kleine schrijving, als was dit een afscheid.'

'TOT HET INZICHT HEFFEN WE ONS OP'

Zodra Eva beseft dat ze zich met haar verlangen naar blijvende waarheden voor een onmogelijke taak heeft gesteld, snakt ze naar de lichtheid van het dagelijks bestaan. Maar ook haar rol in het alledaagse leven ondergaat ze als een beperkende bestemming, waar ze aan zou willen ontsnappen: *De regen striemde, de takken knapten... zó rukt de vlieger aan de draad. Langgerekt en smartelijk kermen binnen in je... ik wilde dit kunnen, maar ik kan dit niet. Dat is dan het Leven, rammelend aan zijn keten, zware duizendvoud geschakelde keten'*

Eva wordt afwisselend geprikkeld door verlangen naar inzicht en de noodzaak tot zelfbehoud. Voor haar maakt die onverenigbaarheid de tragiek van het menselijk leven uit.

Het verkrijgen van inzicht vereist dat Eva haar alledaagse identiteit loslaat: *Je moet je begeerte aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren.* Het streven naar inzicht is een gevaarlijke onderneming, omdat het haar alledaagse identiteit verzwakt en zo haar persoonlijk bestaan ondermijnt. Hieruit concludeert Eva dat mensen om te kunnen leven hun inzichten moeten prijsgeven: *We moeten het prijsgeven, loslaten om te leven... het laat ons los, opdat we leven, het geeft ons aan de chaos prijs.* Zodra mensen zich niet meer aan de hand van hun geconstrueerd ego onderscheiden, houden ze op te bestaan als individu. Zo laat het opdoen van inzicht zich met de dood verbinden: *Tot het Inzicht heffen we ons op... dat is de dood.*

Eva komt tot de slotsom dat mensen willoze schakels zijn in een natuurlijk proces. Zij moeten gehoor geven aan de levenskrift die dwingt tot het streven naar zelfbehoud: *Het leven klemt ons om de voeten als leem, het houdt ons als drijfzand gevangen, nooit verzinken we helemaal, maar evenmin ooit be vrijden wij ons.* Naarmate het besef van de absurditeit van het leven groter is, neemt ook het verlangen te ontsnappen toe: *Er is altijd een straling van de Vurige Wagen.* Wanneer een kennis die haar baby heeft verloren, aan Eva vraagt waarom ze eigenlijk niet voor de dood kan kiezen, antwoordt Eva dat mensen nu eenmaal de taak hebben het leven in stand te houden: *We mogen ons tot in eeuwigheid in de Dood niet troosten... omdat we het leven verwekken, het leven voortzetten... het leven liefhebben moeten (...)* tegen het leed in, tegen de rede in, tegen alles in.

KLOKTIJD EN BELEEFDE TIJD

Voor Eva is tijd een raadselachtig gegeven dat haar vanaf het eerste hoofdstuk sterk in beslag neemt. Ze staat samen met haar broer David op de drempel van de twintigste eeuw wanneer ze zich afvraagt wat de betekenis van heden, verleden en toekomst is. De nieuwe eeuw ingaan ervaren Eva en David als het betreden van een grote, lege ruimte, een ontzaglijke koepel, terwijl de vorige eeuw propvol, boordevol is.

David's toekomst oogt beloftevol en die van Eva extra onbestemd: *Voor haar is 'toekomst' niets meer dan je ziet door een matglazen raam, schimmigheid, er is een heden, waar zich haar wezen omheen windt.*

Eva beseft hoe ongewis haar eigen toekomst is en dat de nieuwe eeuw net als de pas gevallen sneeuw als een groot, wit, onbetreden veld voor haar klaar ligt: *Het is de eerste sneeuw van het nieuwe jaar, het is de eerste sneeuw van de nieuwe eeuw – sneeuw die de wereld vernieuwt.* De personificatie van de sneeuw versterkt de dialectiek tussen oud en nieuw, de onherroepelijkheid van het einde en het nieuwe begin. – Niet de toekomst, maar het heden en verleden hebben Eva's grote belangstelling.

Zij geeft betekenis aan het heden, door in gedachten af te reizen naar het verleden. Dit herinneringsproces maakt haar duidelijk dat er een significant onderscheid is tussen de kloktijd en de beleefde tijd. *Zó, als van een verre reis... ik ben nog daar, ik ben weer hier... en ik ben weer op twee plaatsen tegelijk... en het ruist in de sloot... het is avond. Dit ruisen, deze avond... de ronde, gebronsde lamp... al die winters... al die avonden... het kon nu elke avond van elke winter zijn... De Tijd... de Tijd... een dofverguld pendule beeldje, mal oud ventje... en dit waarvan je plotseling volvloeit heet: herinnering.* – Het enige wat voor Eva telt is het nu en wat haar vanuit het verleden toevalt: haar herinneringen. Alles wat Eva ziet, ruikt, hoort, proeft en voelt kan aanleiding zijn om beelden en gebeurtenissen die in haar liggen opgeslagen, te ontsluiten. Zij kan niet eigenmachtig over haar herinneringen beschikken. Zij is aangevoelen op prikkels van buitenaf. Vaak zijn het vertrouwde natuurgeluiden die associaties met het verleden tot stand brengen: *En in elk geluid huist herinnering, uit de lichtste tink springt het los, uit de stilte zelf... zo leerde je van zaaddozen, op school, zaaddozen aan planten... die springen open in een vleugje wind en naar overal stuift het weg. Het zijn de oude dagen, de oude tochten. En door het winterbeeld dringt zich de zomer naar voren, om een zuchtje, in een klotsje... dat greep als een haak, trok een luik van een raam... en je ziet... blauwe hemel, blauw water... gele bloemen, bloeiend gras... en het luik valt dicht.*

‘CALEIDOSCOOP’

Eva is ervan overtuigd dat het leven in de loop van de tijd een ander aanzien krijgt, maar niet aan kwaliteit wint. Zij gelooft niet in vooruitgang: hetzelfde proces wordt steeds weer herhaald, op steeds andere wijze en in steeds andere vorm. Dit staat voor Eva – en Carry van Bruggen – gelijk aan het begrip totaliteit dat in *Prometheus* een synoniem is voor de Eenheid of het alomvattende: *Totaliteit en Evolutie zijn met elkaar in strijd. Eeuwigheid sluit vooruitgang uit. Totaliteit is het eeuwig zichzelf gelijkblijvende, het in zichzelf zich wettende, eeuwig zich openende en sluitende... de Caleidoscoop.* In *Prometheus* concludeerde Van Bruggen dat historisch inzicht garant staat voor het besef dat alle verschijnselen niet meer dan relatief en functioneel zijn in het eeuwig voortgaande proces van de totaliteit. Eva onderbouwt deze overtuiging weer met Heraclitus: *Een en dezelfde... is de weg... opwaarts en neerwaarts. Wanneer Eva terugkeert naar de plaats waar ze is opgegroeid, beseft ze dat deze wetmatigheid ook op haar van toepassing is: ‘Elke keer als ik hier kom, ontvallen mij mijn jaren –, en ik word in het bezit gesteld van wat ik verloor –, maar wat ik won, dat heb ik afgegeven... zoals je je paraplu moet afgeven in een museum!’* Zowel in de ontwikkeling van mensen zelf als het verloop van de geschiedenis waar zij deel van uitmaken, is geen wezenlijke vooruitgang te bespeuren.

HOGЕ EN LAGE LIEFDE

Het centrale conflict is Eva's worsteling met haar ambivalente gevoelens over seksualiteit. Het verschil tussen de hoge geestelijke vorm van liefde en de lage lichamelijke.

Bij Eva overheerst de afschuw van de lage, lichamelijke liefde, de begerige zinnen. Haar schaamte ziet ze als het gevolg van de cultuur waarin ze is opgegroeid. Seks buiten het huwelijk gold volgens de religieuze voorschriften en maatschappelijke opvattingen als een onvergeeflijke zonde. Het seksuele verlangen werd binnen het jodendom gezien als een kwade impuls (*jetser ra*) waaraan op een gecontroleerde manier binnen het huwelijk gehoor moest worden gegeven. Seks gold dus als een gebod voor getrouwde stellen.

SCHAAMTE EN VERLANGEN

Wanneer Eva later kennismaat met de term *joods calvinistisch seksuele gemoraliseer*, formuleert ze een voor haar beslissend onderscheid tussen de West-Europese moraal en de losse seksuele moraal van de antieken. Bij de Grieken was seksualiteit niet geproblematiseerd. Eva had te gehoorzamen aan de door maatschappij en kerk opgelegde deugdenethiek. Beide uitgangspunten functioneren in een nogal cryptische omschrijving van Eva als moreel kader: 'Zij [de Grieken] ankerden zich vast in het leven door hun begerige zinnen en met hun diep doorgrondend denken scheurden ze zich los naar de Dood. (...) Wij ankerden ons vast in het Leven met het onwrikbare dogma, het theologische dogma, het wetenschappelijke dogma, en in de zelfpijnigende versterving scheuren we ons los naar de Dood.'

Als Eva in de grote stad gaat wonen en zich onttrekt aan het ouderlijk gezag, kan ze zich wel bevrijden van de joodse rituelen, maar niet van haar schaamte. Eenmaal op eigen benen neemt haar literaire gids Johannes van Van Eeden de rol van de joodse profeten over. Zolang Eva niet uit eigen ervaring en overtuiging kan handelen, laat ze zich op het gebied van seksualiteit leiden door de wet die Johannes Viator voorschrijft:

Alle in Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed.
En waar ze niet is, geheel, volkomen, enig, zelfbewust – daar is ook alle lijfszonde vuil, verachtelijk – ontucht, overspel.

'HET ONZALIG OORD'

In de loop van Eva's leven staan verschillende figuren en situaties symbool voor haar schaamte. Als meisje wordt ze geconfronteerd met de door haar verafschuwde vorm van seksualiteit door een stalknecht die schuttingwoorden op de staldeuren heeft geschreven:

En hier... hier is het. De wee-zoete walm dringt de zuivere sneeuwreuk in... de emmers rinkelen... het water plonst... de hoeven stampen... grof gezang, een korte, botte lach. En de verwarde slag van haar eigen hart. Want dit is het onzalig oord, het vuig verblijf... er huist een dikke man met rode, opgezette wangen die alle meisjes lelijke woorden naroept, er staan, met krijt, vieze woorden geschreven op de binnenkant van de deuren en de deuren gapen wagenwijd gespalkt, vooruitgeduwd in modder en sneeuw. Buiten op de deuren staat niets, de deuren zijn als de mond van de dikke knecht, – het komt ook bij hem van binnen, het komt zijn binnenste uit.

Eva's schaamte gaat gepaard met fascinatie, wat het extra verwarrend maakt: Waarom slaat elk woord als bliksem bij je in... waarom heb je ooit naar de deuren gekeken, waarom schroeit er iets in je, gloeit er iets in je, terwijl je walgt. Later, tijdens gesprekken met haar collega Andy over de seksuele toenaderingspogingen van mannen, ondergaat ze dezelfde ambivalente verlangens: 'Er is iets in mij, dat reikt naar het bijtende licht. Maar er is ook iets in mij, dat er zich afwenden wil. Ik wil weten en niet weten, ik wil horen en niet horen... laten we, laten we... de poorten sluiten. laten we er met de rug tegenaan gaan staan... laten we daarheen ijlen, waar het veilig is, waar het goed is.' –

In de grote stad wordt Eva geconfronteerd met haar eigen seksuele verlangens. Deze Herman verleidt haar tot geheime ontmoetingen in een tuin. Hoewel Eva weet dat zijn belangstelling puur fysiek gemotiveerd is en hij geen geestelijke verbintenis wil, kan ze zich niet onttrekken aan zijn charmes. Vanuit een mengeling van verlangens, medelijden en eenzaamheid beantwoordt ze zijn lokroep: O, rukwind van het verlangen, van het onweerstaanbare, het onwaardige verlangen. Zo sloeg ons klompenscheepje om, dat we varen lieten, David en ik, in de blauwe haven, in de bries, uit het bruin-gepluimde riet.

‘ZONDER SCHULDBESEF IS IEDEREEN VERLOREN’

Door deze ervaring krijgt Eva begrip voor het overspel van de schooldirecteur. Deze onberispelijke heer – ‘een donker, deftig, ongenaakbaar man – is volledig toegewijd aan zijn werk, gezin en de verzorging van zijn plantjes, totdat hij volkomen onverwacht liefde opvat voor de werkster van de school. Eva weet hoe moeilijk het is de aanspraken van een ander te weerstaan en voelt zich een lotgenoot: Omdat zij alleen weet, zij alleen met hem ervaart, ondergaat, wat het sterkste is, en waaraan je overgeleverd bent. De hogelijk opgegeven waarden – plichtsgevoel, wilskracht, waardigheid – wijken zodra je in de ban raakt van een sterk verlangen: En wat vastgeworteld leek in je te staan, om je er in elke nood aan vast te klampen, dat blijkt zo wankel als palen in een moddergrond. –De overeenkomst tussen haar eigen gedrag en dat van directeur stelt Eva in staat als een partner in crime haar geweten te ondervragen en haar mening over zijn verliefdheid te formuleren.

Reacties van collega's maken haar niet wijzer: volgens de aanhanger van de deterministische leer treft de directeur geen schuld want overmand door iets sterker dan hemzelf, terwijl een inconsequente gelovige zowel de duivel als de directeur als schuldigen aanwijst. Eva meent dat het één van de twee moet zijn. *Of Wil en Schuld – of willoosheid, schuldeloosheid.* Dan ziet Eva een derde mogelijkheid: mensen staan misschien weerloos tegenover de verlokkingen om hen heen en verliezen zich daardoor in gedrag dat ze zelf afkeuren, maar ze hebben ook een geweten en kunnen verantwoording afleggen tegenover zichzelf: *Niemand heeft Schuld – maar zonder schuldbesef is iedereen verloren.* [curs. cvb]

KOL NIDREI

Tegenover de lichamelijke liefde staat voor Eva een hogere variant. Deze vorm van liefde beleeft ze wanneer ze door een leraar wordt uitgenodigd om samen met hem romans te lezen. 'En toen... en toen... ze heeft niets gezegd, ze is de stoep afgesprongen, en doorgehield, zonder omzien doorgehield, maar duizend bloemen zijn in haar ontloket in één seconde, duizend eden stegen naar de hemel... duizend witte vogels ontsladderden haar. Duizend geloften. – *Kol Nidrei. Alle geloften. Niets lelijks meer... recht naar de vlekkeloosheid toe.* –

Het domein van die geestelijke liefde is een wereld die haar afkerig maakt van het profane. Eva kan haar illusie van een gedeelde hogere vorm van liefde niet verenigen met banale menselijke behoeften. Wanneer ze de leraar op een dag uit de WC ziet komen, staat ze weer met beide benen op de grond: *Maandag op school.... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering.*

Later beleeft Eva een korte intense ontmoeting in Het Concertgebouw. Even is er sprake van oogcontact: *Diepe, zachte ogen... donkere ogen... die ik verloor in de mensenvloed. Ik was geen meisje en hij was geen man... ogen waren we, die los van alles en boven alles uit, elkaar tegenkwamen.* – Deze vorm van verbondenheid tilt Eva boven het dagelijks leven uit en brengt haar met de onbekende in het domein ze in staat zijn in stilte met elkaar te communiceren: *Vogels... twee elkaar tegenvliegend in vol vertrouwen, van alles los, boven alles uit, tussen gelgins golvend water en een gelbelopen avondkemel... – Deze ervaring doet haar weer geloven in zuivere liefde en ze de lokroep van Hierman kan weerstaan. Het ene komt, het andere*

gaat: de hernieuwde verwachting verslapt de aandacht voor het seksuele. Zoals de liefde ervoor zorgde dat de schuttingtaal haar niet meer raakten – ik zit nu op een toren, er is geen vuil, dat zo hoog kan spatten – heft het contact met de geheimzinnige man in Het Concertgebouw de betovering van de gitaarspelende jongen op: Rukwind van het verlangen, onwaardig... niet langer onweerstaanbaar... vergeefs bestorm je mij... O, je bestormt mij al niet meer...

BINNEN EN BUITEN

De tegenstelling tussen het veilige en omheinde gezinsleven en het verontrustende natuurleven buitenshuis blijft Eva's aandacht vragen. In haar kindertijd staat het huis symbool als schuilplaats voor haar existentiële angsten die op hun beurt aangewakkerd worden door wat zich daarbuiten afspeelt. *Ik voel het ook wel om ons leven heen staan... stijgen... opstaan... raadselen... vragen... zó voelde ik als kind de zee buiten de duinenwand, toen de meester ons op school had verteld dat we lager wonen dan de zee... maar de meester zei ook, dat we onbenuwd mogen slapen in onze diepe kom... zo voel ik ook wel dat dit alles als de zee om ons leven heen staat, donker, ondoorgrondelijk.*

'BUITEN WAAKT DE WIND'

Signalen uit haar concrete leefwereld blijven Eva's verbeelding prikkelen. Allerlei natuurelementen, wind, regen, herfstbladen, duisternis en rietplassen ontsluiten herinneringen, inzichten en ervaringen. Als Eva 's nachts naast haar pasgeboren baby wakker wordt, maken de geluiden van een storm een verlangen naar onbestemde gebieden in haar los: *Buiten waakt de wind. Het klappert, diep en dof, het lispelt achter de gesloten deuren, in donker leeft er het nachtelijk leven, verholten, intens. Wind en regen doorvaren de wereld – en steken alles aan met geluid. – Natuurverschijnselen treden op als stille getuigen van Eva's leven en bekrachtigen zowel negatieve als positieve emoties. Wanneer Eva samen met de leraar op wie ze verliefd is een boek leest, reflecteert het zonlicht de golvende beweging van het water buiten op de muren van zijn kamer. Het samenspel van licht en water bevestigt hun vredig samenzijn: *De kamer was vervuld van zilverlicht, buiten immers zijn de kades, is de haven. Zodra de leraar haar liefdevol terechtwijst omdat ze vraagt naar een ander meisje aan wie hij ook aandacht geeft, voelt Eva zich zowel beschaamd als getroost: Tegen de zoldering trilde het licht. De betovering wordt verbroken zodra Eva de leraar hoort drinken en eten: Daar lagen de schepen onder het zilverlicht, afgetakeld, uitgekleeft voor de winterslaap, de wolken hadden de lucht ontruimd.**

ONTGRENZING VAN HET 'IK'

Het effect van de externe prikkels geeft Eva de indruk dat de grens tussen haarzelf en haar leefwereld niet vast ligt, maar vloeiend is. Alle omgevingsfenomenen prikkelen haar gedachten en fantasie zo sterk dat zij buiten de grenzen van haar lichaam lijkt te treden. Tijdens een bezoek aan de bakker bezorgen de warmte, het licht en de geur haar een sensatie die haar terugvoert naar het verleden: *Zó hing je vroeger met je borst tegen een hekje, boven hondsdrafen ereprijs, bij een tintelende sloot... en je ogen vlogen uit over het voorjaars-*

land... en er waren bijen... en je soesde... alles werd wijd... zelf werd je het ook... je dijde uit, je kon juist nog blijven voelen hoe heerlijk je dat vond... zo te staan in de zon en zo wijd te worden, dat je de horizon raakte... Eva ervaart dat de grenzen van haar alledaagse identiteit worden opgeheven en dat zij samenvalt met een gebied dat zich uitstrekt tot het universum.

De aanblik van hardwerkende scheepslieden uit een ver land en in een onbekende stad rondlopen, kan in Eva een alles verzengend mededogen aanboren: Ik ging ertussen en ik dacht: dit is een vreemde stad voor hen, al onze gezichten zijn vreemde gezichten, al onze huizen zijn vreemde huizen en mijn hart was een brandglas waarin alles zich samentrok, hun lijdelijk heimwee, hun weerloos leed, en het brandde, en het brandde een gat in mij (...) want ze zagen zo grauw en er was enkel lichtloos water, een lichtloze hemel... en mijn ogen stroomden over, maar hun schip is een huis... want mijn wanhoop had vertoosting nodig.

Eva geeft expliciet aan dat er pas speelmimte voor nieuwe gewaarwordingen ontstaat, wanneer haar conventionele 'ik' (moi social) geen beslag op haar legt. Alleen in een toestand van volledige verwondering – die zij haar Vriend noemt – kan zij zich openstellen voor wat haar vanuit het onbewuste toevalt: De wind, die mij in windselen windt, de starende sterren... ik die 'ik' ben en 'ik' zeg... ik-in-ik... en stiller nu, stiller nog... want dit is het hart... 'ik' verging, 'ik' is niets... dit is een kostbaar weten, een wankel, broos, onzeker weten... maar wacht je nu wel, dat langs alles geleidelijk en gelijkelijk je peinzen vervloeien blijft... zich nergens aan hecht, en nergens om stolt... Zodra Eva die onbevangen houding kwijt is, wordt ze weer teruggevoerd op haar enkelvoudige ik: Want elk ding, waar je afzonderlijk aan denkt, heeft 'ik' op sleeptrouw... en 'ik' keert terug, 'ik' wordt al groter, zwelt als een aan varende boot, als een aanrazende trein, en er is niets meer dan 'ik' met zijn dingen en de Vriend is weg.

DE TAAL VAN HET LICHAAM

In Eva spreekt het lichaam duidelijke taal. Manden en ogen vertellen intenties. Dit blijkt uit de Eva's 'liefdesrelaties' – met haar collega Andy, het vriendje Herman, de leraar en de heer van Het Concertgebouw. Haar reactie op hun handen en ogen typeert haar waardering van hun bedoelingen. Eva's uiteindelijke inzicht komt tot stand op basis van oogcontact en een seksuele ervaring die alle woorden overbodig maakt.

HANDEN EN OGEN SPREKEN

Wanneer Andy aan Eva vertelt over de seksuele avances van sommige mannen, lopen ze hand in hand over een perron. De greep van Andy's hand bekrachtigt voor Eva het verbond door de gedeelde geheimen en de seksueel getinte gevoelens die ze voor elkaar koesteren: Ze gaan in donker op en neer het perron en Andy's hand omgloeit de hare, zacht en vast.'

Twaalf jaar later staat Eva op hetzelfde perron en denkt ze terug aan Andy's verhalen als 'brandende visioenen, haar schroeiende handen, ik voel nu ineens weer die hete hand'. – Eva's ambivalente houding tegenover haar vriendje Herman blijkt uit haar reactie op zijn hand waarvan ze de warmte opzoekt en verafschuwt: En zo stonden ze samen... de warmte van zijn hand om haar heup, en hij toch een vreemde. O, blijf daar niet naast mij, jij vreemdeling, jij vreemde, je bijzijn is onzinnig, is ondraaglijk. O blijf op mijn heup, jij warme hand.

Wanneer ze naar huis gaat, wordt ze herinnerd aan haar schaamte door de brandplekken van zijn schandelijke handen. Haar schaamte voor die heimelijke ontmoetingen en haar onzuivere motieven is zo groot dat ze vrees ontdekt te worden door een collega:

Ziet hij het... raadt hij het? – Het diepverborgene, de ondergrondse gang, lijkt onder de drang van zijn ogen plotseling bloot te liggen.

Natuurverschijnselen en emoties worden door Van Bruggen opgevoerd met een eigen wil in de vorm van een gebiedende hand. Ze laat zien hoe van alles en nog wat op een dwingende manier hun aanwezigheid kenbaar maken, zoals de overkapping van de treinen: Achter ze is de lange, donkere kap, als een drukkende hand... dat is de kerker van de treinen. – Een matte zwaarmoedigheid slaat uit oude pakhuisgevels over roerloos water naar je toe en dwingt je tot stilstaan, als een hand.

Tegenover de zaken die benauwen en beperken, staan de zaken die Eva positief waardeert vanwege hun bevrijdende werking, zoals de verwondering, een gemoedstoestand die zij vergelijkt met de aanraking van een gelijkgestemde en die haar ontvankelijk maakt voor nieuwe inzichten. O ja, het komt, hij komt... dat was de rillende zucht, die van alles bevrijdt... en nu de zachte greep om haar hals... het is de nieuwe Vriend, het is de Verwondering... en er is geen schuwere vriend dan hij..., er is ook geen veeleisender vriend. Met deze personificatie benadrukt Eva dat verwondering even ongrijpbaar – niet op afroep beschikbaar – als verplichtend is en belangeloze aandacht vereist. Zodra Eva's persoonlijke belangen zich doen gelden, maakt haar verwondering plaats voor ontreddeering: Meestentijds stort je dan een leegte in...¹

'DONKERE, ZACHTE OGEN HEBBEN MIJ VERLOST'

Om een toestand van verwondering te kunnen bereiken, is het juiste perspectief – ofwel een zekere afstemming tussen de innerlijke en uiterlijke gesteldheid – onmisbaar. Dit maakt Van Bruggen duidelijk door het visuele vermogen als middel voor wijsgerige verrijking op te voeren. Zodra je op een plek niets anders meer ziet, dan wat je zien kunt met naar

1 Vergelijk in dit verband de numineuze ervaringen zoals opgetekend door Tjeu van den Berk, William James, Rudolf Otto c.s.

binnen gekeerde ogen, dan staan de wegen naar de ruimten voor je open. Eva heeft geen behoefte om te reizen, liever bezoekt zij plekken die zij al kent, omdat zij daar de wegen naar de ruimten kent. Hiermee benadrukte Van Bruggen dat mensen zich voor het opdoen van wijsheid niet op de werkelijkheid, maar op hun eigen verbeelding moeten richten. De verkenning van Eva's ervaringen, levert haar de inzichten waarnaar ze verlangt, maar dit vereist wel dat ze zich thuis voelt in die werkelijkheid. Filosofische kennis groeit door bewustwording van wat zij al weet: *We nemen van alles wat we al bezitten en we zien wat we al weten. Er zijn dingen in de verten, in de verste verten, die je alleen onderscheidt met een naar binnen gekeerde blik.*

Eva's blik doet ook dienst als boodschapper van haar ware gevoelens en stelt haar in staat stilzwijgend met anderen te communiceren. In Het Concertgebouw ontstaat er alleen door oogcontact een verstandhouding met een wildvreemde: *Maar onze ogen hebben tot elkaar gesproken en ik was geen meisje en hij was geen man, en we hebben elkaar toevertrouwd, wat we beiden weten, dat muziek ondoorgroendelijk is.* Deze ontmoeting bewerkstelligt een gevoel van gelijkwaardigheid, waardoor Eva eindelijk in staat is zich te onttrekken aan de claim van Herman: *Diepe ogen, donkere zachte ogen hebben mij verlost, mij bevrijd, mij in mijn eer hersteld.*

Wanneer de signalen uit haar leefwereld te veel beslag leggen op haar gemoedsleven probeert Eva zich voor die prikkels af te sluiten. Van Bruggen beschrijft de verhouding van Eva tot de werkelijkheid veelal door beelden die verwijzen naar geslotenheid en geborgenheid. Na een werkdag probeert Eva in de trein naar huis rust te creëren door het contact tussen haar en de dingen om haar heen te verbreken. *O, nu alles maar even als een zwaar pak naast je neer smijten. Heermaal je invloedien voelen, en je maar schokken laten, hoe straffer hoe liever zodat je wordt leegggeschud in dit treincoupétje, dat je zo kent als je kamer-tje van elke dag, en waar alles los lijkt te zitten, een hele schutterijmuziek van rinkelen en rammelen en klapperen dat alle deuntjes dooreen dreunt, en je ogen zo dicht, of ze nooit meer zullen open-gaan, als de schelp van een mussel.*

UNIO MYSTICA

Eva bereikt haar laatste doorslaggevende inzicht op een Waddeneiland waar de natuur alomtegenwoordig is: Klein en alleen sta ik voor de zee, voor de lucht. Ik geef mij aan ze over, ze nemen mij van mezelf over. Zee en lucht nemen mij over van mijzelf.

Zij is dan een gescheiden vrouw van veertig met twee tienerkinderen. Op het eiland komt ze de man uit Het Concertgebouw weer tegen en vindt zij eindelijk een antwoord op de dualistische liefde die haar van jongs af aan heeft beschaamd en gepijnigd.

‘IK HEB HEM ALLES TE ZEGGEN’

Eerst is er nog enige afstand tussen Eva en de man door hun eigen gedachten en zo ieder afzonderlijk een kleine, compacte wolk vormen. Zodra Eva de man met dezelfde blik als destijds aankijkt, is het contact en vertrouwen hersteld. Eva voelt de onweerstaanbare drang om Marius alles over zichzelf toe te vertrouwen: *Ik sta in mezelf opgestegen tot de rand, als wassend water... en: Honderd levens zijn in mij herleefd, ik ben opgestegen in mijzelf als een vloed, ik heb hem alles te zeggen.*

Zij lopen over het strand de duinen in: *Ik houd je handen vast en onze handen zijn even warm. Dan... in het zand... is zij in staat zich fysiek over te geven en ontdekt in zijn armen de formule voor de volledige overdracht: hoe mensen elkaar sprakeloos alles toevertrouwen. Voor het eerst heeft Eva de ervaring dat de ambivalentie tussen geestelijke verwantschap en lichamelijke gemeenschap is opgeheven. Ze is op het kruispunt waar ‘hoog’ in ‘laag’, waar, ‘laag’ in ‘hoog’, waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat.*

Na de ontmoeting vertrekt de man, terwijl Eva in de duinen achterblijft en overdenkt wat er is gebeurd: *Ik moet er de zee blijven horen, ik moet er de tijd en de ruimte blijven voelen. Eva ontdekt dat zij nu eindelijk het gebod van de profeet Johannes Viator kan verwerpen: begeerte is geen zonde die alleen te vergeven is als er een grote geestelijke liefde tegenover staat. Juist die begeerte is een onmisbare voorwaarde voor volledige overgave. De twee zaken, die zij altijd gescheiden hield, het geestelijke en lichamelijke, het hoge en het lage, blijken samen te kunnen vallen. Hierdoor ervaart Eva een harmonie – UNIO MYSTICA – die haar in staat stelt af te rekenen met haar schaamte voor alles wat met seksualiteit te maken heeft.*

BESLUIT

Van Bruggen stelt twee ontwikkelingen centraal: Eva's bewustwordingsproces en haar overwinning van haar angst en schaamte voor seksualiteit. Door een doeltreffend gebruik van verschillende persoonsvormen weet Van Bruggen de gebeurtenissen als een lange monoloog van Eva te presenteren, waardoor alles wat Eva denkt en voelt op de voet te volgen is. Eva's verwondering om het gedrag van anderen en zichzelf, haar mededogen met alles om haar heen, haar drang het leven te willen doorgronden en haar worsteling met de kloof tussen hoge en lage liefde, al deze zaken brengt zij met haar vloeiende stijl en aansprekende beelden dichtbij.

Van Bruggen gebruikte het beeld van de *slingerslag* om haar protegé inzichten te laten verwoorden die haar eigen levensovertuiging niet ver ontlopen. Het idee van persoonlijke en intellectuele betrokkenheid wordt versterkt door de autobiografische stof, de

concentratie op Eva's bewustzijnsstroom en het verhaaleinde. Aan de hand van de seksuele ontmoeting tussen Eva en Marius brengt Van Bruggen beide verhaallijnen, de slingerslag enerzijds en de hoge en lage liefde anderzijds, weer samen en komt zo tot een oplossing voor Eva's seksuele schaamte.

REPRESENTANT VAN DE SLINGERSLAG

EEN ALLESRELATIVERENDE IDEALIST EN RADICALE TWIJFELAAR

IN EVA GAF VAN BRUGGEN HET EENHEIDSBEGINSEL DWINGEND GESTALTE MET BEHULP VAN DE OVERPEINZINGEN VAN HAAR HOOFDPERSOON. Eva wordt weliswaar gestimuleerd door de keuren en klanken van het buitenleven, maar uiteindelijk is het haar mijmerende dan wel scherp formulerende geest die de onvermijdelijke uitwerking van dood- en levensdrijf verwoordt. Sreeds weer brengt Eva alles wat ze waarneemt en ervaart – zelfs haar unio mystica met Marius – terug tot een noodwendig gevolg van het eenheidsbeginsel, waarmee ze een voor het modernisme kenmerkende eigenschap, de relativering, centraal stelt, maar wel binnen de grenzen van haar eenheidstheorie.

De rol die Van Bruggen als schrijfster van *Prometheus* innam, die van relativerende en opstandige intellectueel, liet ze in haar andere werk niet meer los. De geëxalteerde betoogtrant met de vele herhalingen en het gebruik van hoofdletters, dienen om de werking van de slingerslag zo overtuigend mogelijk in beeld te brengen. Hoe sterk die behoefte was blijkt onder meer uit de wisselende mate waarin humor en idealisme in haar werk aanwezig zijn. Als columnist liet ze de humorist in zich voor haar spreken, maar de schrijfster van *Prometheus*, *Eva*, *Een coquette vrouw* en de *Justine Abbing*-romans heeft weinig speelruimte voor de relativering van haar eigen overtuigingen. Uit die werken blijkt dat Van Bruggen zich zo zeer richtte op de overdracht van haar denkbeelden dat zij ondanks haar scherpe oog voor het absurdisme van het leven, weinig gebruikmaakte van de relativerende humor.¹

1 Dit beamen Fokkema & Ibsch (1984): *Het proces van zelfkennis is in volle gang en voor zelfironie is het moment er nog niet.*

- Ammers-Küller, Jo van. 'Uit het leven van een denkende vrouw.' (1920)
- Annan, Noel. Leslie Stephen. *The Godless Victorian*. Londen 1984.
- Annan, N. Leslie Stephen. *His Thought and Character in Relation to His Time*. 1951.
- Armstrong, Tim. *Modernism. A Cultural History*. Cambridge: Polity Press, 2005.
- Auerbach, Erich. *Mimesis. The Representation of reality in Western Literature*. 1973 (1968).
- Ayers, David. *Modernism. A Short Introduction*. Malden/Oxford/Carlton 2004.
- Bergson, Henri. *Les deux sources de la morale en de la religion*. 1932.
- Bergson, Henri. *Essai sur les données immédiates de la conscience*. 1970.
- Bosch, Mineke. *Persona en de performance of identiteit. Parallele ontwikkelingen in de nieuwe biografische geschiedschrijving van gender en van wetenschap.* 2012.
- Bosch, Mineke, 'Scholarly Personae and Twentieth-Century Historians 2016.
- Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press, 1980.
- Boven, Erica, van. Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' 1992.
- Boven, Erica van. 'Realisme en ideologie. Schrijfsters rond 1915, (1995).
- Braak, Menno Ter. *Verzameld werk 3*. Amsterdam: Van Oorschot, 1980 (1949).
- Braak, Menno Ter. *Verzameld werk 5*. Amsterdam: Van Oorschot, 1980 (1949).
- Bradbury, Malcolm & James McFarlane. *Modernism 1890-1930*. 1986 (1976).
- Bradshaw, David. 'Mrs. Dalloway and the First World War.' 2016.
- Brand, E. J. P. (red.) *Het cahier Virginia Woolf*. Amsterdam: Candide/Wrede Veldt, 2004.
- Bronzwaer, W. J. M., D. W. Fokkema en Elrud Kunne-Ibsch (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap. Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap*, Ambo 1977.
- Bruggen, Carry van. *In de schaduw (van kinderleven)*. Verhalenbundel. 1983 (1907).
- Bruggen, Carry van. *De verlatene*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1937 (1910).
- Bruggen, Carry van. 'De Hollandse vrouw in de Hollandse literatuur.' 1912.
- Bruggen, Carry van. *Heleen*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983 (1913).
- Bruggen, Carry van. *Het Joodje*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1919 (1914).
- Bruggen, Carry van. *Interview met André de Ridder*, in: *Den Gulden Winckel*, juli 1915.
- Bruggen, Carry van. *Een coquette vrouw*. Amsterdam: P. N. van Kampen & Zoon, 1915.
- Bruggen, Carry van. *Om de kinderen*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1918.
- Bruggen, Carry van. *Prometheus*. Amsterdam: Van Oorschot, 1980 (1919a).
- Bruggen, Carry van. *Enkele bladen uit Helene's dagboek*. Apeldoorn: Uitgeversmaatschappij De Zonnebloem, 1919 (1919b).
- Bruggen, Carry van/Juſtine Abbing (pseudoniem). *Uit het leven van een denkende vrouw*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1920.
- Bruggen, Carry van/Juſtine Abbing. *Een kunstenaar*. Nijgh & Van Ditmar, 1921.
- Bruggen, Carry van. *Het huisje aan de sloot*. Amsterdam, Querido, 1983 (1921).
- Bruggen, Carry van. *Avontuurtjes*. Amsterdam, Querido, 1981 (1922a).
- Bruggen, Carry van/Juſtine Abbing. *Het verspeelde leven*. Amsterdam: Querido, 1922.
- Bruggen, Carry van/Juſtine Abbing. *De vergelding*. Amsterdam: Van Campen, 1923.

- Bruggen, Carry van. *De grondgedachte van 'Prometheus'. Een redevoering.* 1924.
- Bruggen, Carry van. *Vier jaargetijden.* Amsterdam, Querido, 1924 (1924b).
- Bruggen, C. van. 'Realisme en romantiek', in: *Boekennieuws der Wereldbibliotheek.* 1924.
- Bruggen, C. van. *Hedendaags fetisjisme (Hedendaags fetischisme),* 1948 (1925).
- Bruggen, Carry van. *Eva.* Amsterdam, Querido, 1924 (1927a).
- Bruggen, Carry van. 'De drie deuren.' Jeugdherinneringen, in: *Onze Mei.* Baarn: 1927.
- Bruggen, Carry van. *Plattelandjes.* Larense columns. Schoorl: Conserve, 1988.
- Coenen, Frans, 'Carry van Bruggen.' in: *De Groene Amsterdammer,* 26 november 1932.
- Coenen, Frans. *Verzameld werk.* Amsterdam: Van Oorschot, 1956.
- Conway, Jill Ker. *When Memory speaks.* New York: Vintage Books 1999 (1998).
- Coster, Dirk. *Verzameld proza in Arnheim; van Loghain Slatius* 1927.
- Daiches, David, *Virginia Woolf* 1942.
- Damasio, Antonio. *De vergissing van Descartes.* Amsterdam 1998 (1994).
- Damasio, Antonio. *Het gelijk van Spinoza. Dreuwe, deuriet en het voelende brein.* 2010.
- Damasio, Antonio. *Het zelf wordt zich bewust. Hersenen, bewustzijn, ik.* 2010.
- Fokkema, Douwe & Elrud Ibsch. *Het Modernisme in de Europese letterkunde.* 1984.
- Fontijn, Jan. 'Prometheus en de allumeuse.' In: *De Revisor* 4 (1977) 6, 51-56.
- Fontijn, Jan. *Opgebouwd uit heren. Dromen en zinnen in de literatuur.* 2011.
- Fontijn, Jan. *Onrust. Het leven van Jacob Israël de Haan.* De Bezige Bij, 2015.
- Fontijn, Jan & Diny Schouten (red.) *Carry van Bruggen. Een documentatie.* 1985.
- Fontijn, Jan & Gideon Lodders. *Frans Coenen. De Engelbewaarder.* Amsterdam: 1981.
- Grüttemeier, Ralf. 'Sprachskopsis im Modernismus.' In: *Neophilologus* 2, 2005.
- Haan, Mies de. *De kinderen van de Gazon. Een bundeling van Jacob Israël de Haan, mijn broer (1954) en Carry van Bruggen, mijn zuster (1959).* Amsterdam: Heijnis, 1966.
- Halsema, J.D.E. van. 'Mortuus Nijhoff in het licht van het Modernisme.' 1991.
- Halsema, J.D.E. van. *Epifanie. Ogenblikken van verlichting en verschrinking,* 2006.
- Ham, Laurens. *Door Prometheus geboeid.* Hilversum: Literatoren, 2015.
- Ibsch, Elrud. *Algemene inleiding: Wat noemen wij Modernisme?* 1991.
- Jacobs, M.-A. *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk.* Gent, 1962.
- Keizer, Madelon de. *De dochter van een gazon.* Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Leeuwen, W.L.M.E. van. *Lezende onder de lamp.* Enschede: Van der Louff, 1947.
- Meijer, Jaap. *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan.* 1967.
- Merleau-Ponty, Maurice. *Fenomenologie van de waarneming.* Amsterdam, 2009 (1945).
- Missine, Lut. *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie,* Vantilt 2013.
- Moore, G.E. *Principia Ethica.* 1903. Recensie in *Groot-Nederland* I (1908).
- Pater, Walter. *Plato and Platonism. A Series of Lectures.* Macmillan and Co, 1902.
- Plato. *De ideale staat (Politeia),* vert. G. Koolschijn, Amsterdam 2005 (1975).
- Postma, H. 'Een verkenning van Eva.' In: *De Nieuwe Taalgids,* 1976.
- Proost, Karel Frederik. *Frans Coenen. Een beeld van zijn leven en zijn werk.* Arnheim, 1958.

- Romein-Verschoor, A. Voorwoord bij *Hedendaags fetisjisme*. Amsterdam: Querido, 1948.
- Russell, Bertrand, *The Problems of Philosophy*. Londen: Williams and Norgate, 1912.
- Sicking, J.M.J. (red.) *Vijfbrieven aan Frans Coenen*. Den Haag: 1970.
- Sicking, 'Prometheus, een poging tot bewustwording.' In: *De Revisor*, 2 (1975), 2-56.
- Sicking, J.M.J. 'Menno ter Braak bespreekt Eva van Carry van Bruggen.' 1993.
- Sicking, J.M.J. *De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen 1993.
- Spinoza, Benedictus de. *Ethica*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1915.
- Stonequist, Stralen, J.J.M. van. *Onbestemd verblijf*. Nijmegen, 1990.
- Stralen, J.J.M. 'Tangle-foot, over de relatie tussen fenomenologie en modernisme.' 2002.
- Verhoeff, Maurits. 'Titaantjes van goede wil. Nescio en het unanimisme.' 1995.
- Willemsen, Mariëtte. 'Iris Murmaar en het geluk van het Goede.' Atlas, 2004.
- Wolf, Ruth. *Van alles het middelpunt*. Amsterdam: Querido, 1980.
- Wolfs, Rob. *De slingerslag in Eva. Dichten en denken van Van Bruggen*. Leiden: 1989.

OVERZICHT KRANTEN EN TIJDSCHRIFTEN CARRY VAN BRUGGEN

- Algemeen Handelsblad. Van 1921 t/m 1926. Columns in de rubriek: 'Plattelandjes'.
- Deli-Courant. 1904-1906. Boekbesprekingen en korte artikelen, pseudoniem 'M' of 'May'.
- De Amsterdammer. 1905, 1911. Beschouwend en verhalend werk.
- De Amsterdamsche Dameskroniek. Van 1916 t/m 1918. Beschouwend en verhalend werk.
- Rubrieken: 'Moderne Literatuur' en 'Mens en Mode'.
- Den Gulden Winckel. 1924 t/m 1925. Beschouwend werk.
- De Gids. 1912. Verhalen en proza.
- De Groene Amsterdammer. Van 1925 t/m 1927. Beschouwend werk. Rubriek: 'Grepfen'
- De Nederlandsche Spectator. 1907. Beschouwend en verhalend werk.
- De Nieuwe Kroniek. Van 1921 t/m 1923. Beschouwend werk.
- De Oprechte Haarlemsche Courant. Van 1911 t/m 1912. Boekbesprekingen.
- De Samenleving. Van 1910 t/m 1911. Boekbesprekingen en artikelen en verhalend werk.
- Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift. Van 1906 t/m 1907. Verhalen.
- Europa. 1909. Verhalend werk.
- Groot-Nederland. Van 1906 t/m 1928. Beschouwend en verhalend werk.
- Het Daghet. Van 1905 t/m 1906. Beschouwend en verhalend werk.
- Het jonge leven. Weekblad voor jonge diamantbewerkeren ANDE. Van 1927-1928.
- Leven en Werken. Van 1920 t/m 1921. Verhalen.
- Levensrecht. 1907. Verhalen.
- Nederland. Van 1908 t/m 1914. Verhalen.
- Weekblad voor Indië. Van 1904 t/m 1913. Boekbesprekingen en verhalen.

VANDAAG SPIJT HET MIJ DAT IK GEEN DENDROLOOG BEN EN DAT IK DUS VAN GEEN VAN DIE PRACHTIGE BOMEN DE NAAM KAN NOEMEN.

Nooit heb ik geweten dat er zo'n diversiteit in pijnbomen bestond – mijn onnozelheid stelde zich tevreden met de den en de spar – nooit heb ik geweten dat die bomen zó mooi konden zijn. Er zijn er waarvan de soepele smaragden pluimen aan het zijig gevederte van tropische vogels doen denken. Nu naar het zeggen is *Igle* in het bijzonder beroemd voor zijn naaldhout, en het *Kurhaus* is gebouwd in een van de mooiste gedeeltes van het bos.

We zitten buiten aan een tafeltje en luisteren naar de muziek. Het gouden licht hangt in het smaragden loof en huppelt over de fluwelen gazonnen met de witte en de roze en de hemelblauwe kindertjes. We zitten in knusse vakantievriendschap vereend. Een paar dagen geleden hadden we elkaars geluid nog nooit gehoord, nu is bij acclamatie van het *gnädige Frau* de brui gegeven, we zijn Frau Ella en Frau Erna, Frau Bertha en Frau Lona. De oude tante – u weet wel, van de nicht met het satijnen mantelpak! – noemen we eerbiedig *Frau Tante* en de ondergetekende is natuurlijk *Frau Carry*.

We hebben koffie met dikke room, we hebben zoete *Kipfelchen* en knappende *Semmelchen* voor ons op het tafeltje staan, we drinken onze zielen in muziek, in zon, in *Kaffeeklatsch*-gezelligheid. Ik kan mij nu zonder moeite in de gemoedstoestand van een lute, springende – maar lichtelijke malicieuze – poes verplaatsen.

Ons jongvolk is aan het *goal-game* spelen; het moet een soort van tafelfootbal zijn. 't Schijnt ze geweldig op te vinden, hun gejoel overstemt soms de muziek. De vleugel staat boven het bordes: er wordt in de serre gedanst. Vanavond zal in de zaal worden gedanst en dan weer in de serre, en dan weer in de zaal en zo ad infinitum...

Er zijn er hier die elke middag en elke avond dansen. De ochtend brengen ze door in de *Lanser See*, ploeterend in het lauwe water of flirtend in het zonnebad, dan, na het middageten, een korte rust, een lang toilet en naar het *Kurhaus*, om een klein beetje te tennissen, en een heleboel te dansen, 's avonds herhaling in groot tenue.

Wij horen er niet bij. Maar een nicht van *Frau Lona* hoort wel bij hen, van de eerstkomenden, tot de langstblijvenden. Denk eens aan... soms tot

half twee in de nacht, met een hele troep jonge zwierbollen. En dat voor een getrouwde vrouw! Moeder van twee schattige kindertjes!! Naar wie ze niet omkijkt!!! De dikke kindermeid heeft haar hart uitgestort: de wurmen bezitten geen hele broek, geen gave kous. En mama heeft alleen geld voor elke dag nieuwe toiletten.

Ja, ja, en daar zit die goedzak van een man in de hitte in Wenen voor te sloven...

Et patati, et patata...

En de hoofden gaan naar elkaar en dit is nu de reine, pure *Kaffeeklatsch*. Meer en meer voel ik mij in die atmosfeer als een luie, spinnende, toch lichtelijk malicieuze poes.

Van de ontaarde mama kabbelt zoetjes aan het gesprek over andere kennissen uit, het wordt een aangename variatie van roddelen en bluffen. Nicht is in de kunst – ze kweelt wezenlijk niet kwalijk – en kent dus alles wat beroemd is in de sferen van theater en opera. De allergrootsten tutoyeert ze, de ene ster is haar boezemvriendin, met de ander is ze verloofd geweest, de derde schrijft haar de vertrouwelijkste brieven, van de kinderstoel af. Frau Lona verbijst zich, ze gelooft er geen tiende part van - ogen en wenkbrauwen geven het duidelijk te kennen – maar we zitten hier nu eenmaal als gezworen vriendinnen.

Elegante wezentjes trippelen voorbij, in wolken parfum.

Er is véél chique, Frau Lona vindt: te veel. Ze mag er zelf gerust wel wezen, met haar poedertje en haar schminkje, niet overmatig, juist genoeg voor een jeugdig effect, haar solide juwelen, haar modieuze cape en blauwfluwelen hoed. Maar tegen die chique kan ze toch niet op en daarom keurt ze die chique dan ook af. Tante eveneens, en Nicht en Frau Ella en Frau Erna en Frau Carry.

Frau Lona filosofeert: welbeschouwd is rijkdom toch eigenlijk geen verdienste. Zij voor zich zou nooit iemand om zijn rijkdom zoeken of eren. Integendeel! En ze kan het bewijzen. Want daar heb je nu bij voorbeeld... Frau Carry! Niet om iets te zeggen, maar je merkt het aan alles: Frau Carry is zeker een héél eenvoudige vrouw. Haar japon... Arme japon! Het is een shantoeng jurk van *Liberty*, Frau Carry zelf vindt er zich nogal netjes mee, maar ja... op *Wiener Chic* lijkt het niet. De rest is erger. Geen aasje juweel, geen spoortje goud, geen ketting, geen ring, geen bracelet.

Twijfel lijkt uitgesloten: Frau Carry bezit blijkbaar geen rode duit. Want wie draagt nu geen sieraden, die er geld voor heeft? En wie woont in 'Alt-wirt', als hij *Iglhof* of tenminste Maximilian kan betalen? Dit behoort tot de axioma's van alle *Frau Lona's* in alle hemelstreken: thuis kan men zich behelpen, maar in het zomeroord woont men zo deftig en zo duur als men bij mensenmogelijkheid kan betalen. Wie dus voor twaalf *Schilling* woont, bewijst dat hij er geen dertien bezit.

Ja, Frau Carry is maar een simpel schijfje mens. En toch... toch is dit nu al de derde maal, dat Frau Lona zich met haar in het *Kurhaus* vertoont, ten aanschouwen van een iegelijk. En waarom wordt Frau Carry aldus begunstigd? Omdat ze – dit met een bijna vochtig-welwillende blik – omdat ze een lieve, brave, eenvoudige vrouw is, en daarbij lang niet onontwikkeld! Want dat heeft Frau Lona meteen gezien, daarvoor heeft ze een neus, al zegt ze het zelf. En is er nu nog verder bewijs van node, hoezeer Frau Lona boven werelds oordeel en vooroordeel verheven is?

Frau Tante en Frau Nicht, Frau Ella, Frau Erna en Frau Bertha knikken, instemmend ernstig.

Frau Carry buigt, hogelijk gevleid.

ZO HEERLIJK-RUSTIG EN KOEL LAG DE ACHTERGALERIJ IN 'T GEDEMPTE LICHT VAN DE ENE LAMP. In de lichtkring van de lamp die op 't zijtafeltje stond, zwermde de beesten bij tientallen, de muskieten, de motjes, 'n enkele bruine wesp met z'n uitgerekt achterlijf ertussen. *Tijtjaks*, donker tegen de flauw-verlichte muren, haptten aanhoudend de beestjes op: één had er z'n jachtveld in de lichtplek van de lamp, gulzig schrokte hij z'n voer naar binnen, zichtbaar vulde zich z'n doorschijnend lijf. Uit de tuin stegen de nachtgeluiden op: 't scherp sjirpen van de krekels, 't gekwaak van een eenzame *kōdōk* in 't bedauwde gras onder de bomen, 't gezoem van allerlei nachtinsecten en van heel verre kwam geschreeuw van een nachtvogel en schrill apengekrijs te horen. 'n Verdwaalde kever, plomp, zwart beest, vloog binnen met luid gesnor, bonsde verblind van 't licht met z'n harde lijf tegen de muur aan, bleef daar – ineens stil – onbeweeglijk, vloog plotseling op luid snorrend opnieuw, bonsde weer neer en bleef voor goed liggen... Duidelijk klonk van 't erf af 't plechtig zingen van de oude *hadji* boven 't bescheiden bromkoortje van de anderen uit. Heel in

de verte schreeuwde met schorre keel een Chinees z'n sterkgekruide waar te koop. Hongkongs ratelden nu en dan voorbij, van ver, en nog lang hoorbaar in de stilte... 't Kleine baboetje verdween achter de *boenga-spatoe* rondom de put en even later kletterde 't water neer op de stenen, was ook 't doffe plonsgeluid te horen, waarmee telkens 't emmertje in de diepe put terugviel. Gauw hield dat op, was 't even stil. Dan verried 'n zachter geluid van klotsend en siepelend water wat zij nu deed: haar sarong uitspoelen en wringend uithangen met 'n natten klets over de putrand. Daarna kwam ze weer achter de boenga-spatoe te voorschijn... 't Voorerf en de lege weg waren overzilverd van maanglans. Tegen de krijtwhite gevel zaten de wakers als bronzen beelden.

EEN VOLGENDE AVOND IS ER SLAMETAN:

AAN WEERSZIJ ZATEN DE GASTEN; een dubbelrij van flauwbelichte bruine koppen, mager meest, met diepe schaduwkuilen onder de vooruitspringende jukken en langs de neus, een dubbelrij van schemerig-witte *baadjes* en over de gekruiste, hurkende benen heenplooiende wijde sarongs in tonige bruine en blauwe kleurtjes. Elk van de zes olielampen, tussen de schalen en kommen neergezet op de mat, vormde om zich heen een smal cirkelvlak van flauw, roodachtig schijnsel waarin de dichtstbije schoteltjes en schaaltes opkleurden met hun confituren, hun vruchten, hun stukken kip in geel-groene kerrysaus. Onbeweeglijk zaten allen om 't bidden van de hadji, de hoofden gebogen... Hadji Mioen bad met z'n welluidende stem uit 't boek dat open op z'n knieën lag. Door de kalme avond klonk z'n vreemde, plechtige zang – soms met hoge uithalen, soms als 'n lage, broos-bevende bas – de dank aan Toean-Allah voor de genezing van het slapende kind in de kamer. Daar luisterde verrukt 't jonge, blijde moedertje. En ze luisterden allemaal, de hele dubbelrij van bruine, gebogen koppen... De zuivere hoge boog van de wenkbrauwen, de rustige, langwerpige ogen, de smalle mond, de matte olijftint, alle deze dingen hadden ze, die de aristocratische Vorstenlanden kenmerken... Maar nu eindigde de hadji met een lange uithaal 't hoofd achteruit, de ogen biddend omhoog, de hand geheven in plechtig gebaar – z'n langgerekt gebed. En er was een licht gemompel van ontspanning, omdat nu Toean-Allah de eer had, die Hem toekwam, en men dus rustig kon gaan eten... Ieder

at naar z'n gretigheid en naar z'n stand, de Solo-Javanen héél rustig en beschaafd, hun spijsen uitsluitend beroerend met de spitse vingertoppen, zodat de rest hand schoon bleef, maar Pa-Sidin, de armelijke inlander, mager en pokdalig, propte met handenvol de lekkere rijst naar binnen, waar hij van alle spijsen iets had doorgemengd.

DE INDISCHE BOEKEN VAN CARRY VAN BRUGGEN HEBBEN NIET VEEL AANDACHT, LAAT STAAN GROTE WAARDERING GEKREGEN. Binnen haar oeuvre worden ze dikwijls als vroeg werk gezien, waarin ze haar literaire leen nog niet helemaal had gevonden. In de niche van de koloniale literatuur (in Nederland altijd wat verhullend 'Indische letteren' genoemd) zijn ze bovendien vaak stiefmoederlijk behandeld. Haar kennis van en ervaring met Indië zouden te oppervlakkig zijn, haar maatschappelijke visies nogal koloniaal. Dat oordeel is niet helemaal terecht. Wellicht dat sommige verhalen in haar eerste bundel, 'n Badreisje in de tropen (1909), wat te zoetig en zelfs een beetje langdradig zijn, maar ze bieden genoeg stof tot nadenken. Beter is Goenong-Diatri (1909), dat nogal veronachtzaamd is in de Indische canon. Het later geschreven Een Indisch huwelijk (1921) is een puntige zedenschets.

CARRY VAN BRUGGENS SCHRIJVERSLOOPBAAN BEGON IN HET PLANTERSBOLWERK DELI. Zij startte in 1904 de rubriek *Iets voor onze dames*, later voortgezet onder de titel *Brieven van May*. Ook schreef ze de rubriek *Van boek en tijdschrift voor de Deli Courant* en *stukken voor het Weekblad voor Indië*. Carry voelde zich niet echt senang in Deli dat geheel op plantersbelangen dreef. De – milde – kritiek van Kees en Carry van Bruggen op de behandeling van 'koelies' maakte hen kwetsbaar onder de planters, aan wie de *Deli Courant* zijn bestaan dankte.

Eind 1905 wekte Carry van Bruggen de toorn van de befaamde en gevreesde journalist Karel Wybrands van *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, die zijn critic of concurrenten kapot schreef als het zo uitkwam. Toen Carry van Bruggen Wybrands scherp bekritiseerde over zijn literaire oordeel, reageerde hij meedogenloos en grof. Hij noemde haar een pervers en verdorven viswijf en ridiculiseerde haar uiterlijk. Hij meldde zelfs dat zij 'feitelijk niet in de Soos behoorde te worden toegelaten'. Daarop gaf Carry van Bruggen haar rubrieken eraan en publiceerde gedurende haar resterende verblijf in Indië niets meer. Daar kwam bij dat haar man in steeds meer conflicten verzeild raakte door zijn kritiek op planters en het gouvernement, en zelfs in een smaadproces belandde.

Hij werd in 1907 ontslagen, waarop het echtpaar met hun in Medan geboren dochter weer de boot naar Nederland nam. Studies over het 'Indische' werk van Carry van Bruggen herhalen dat haar korte verblijf in Indië niet erg gelukkig was. Toch moeten de Indische jaren zo veel indruk hebben gemaakt dat ze er drie boeken uit destilleerde.

Wie de columns van Van Bruggen in de *Deli Courant* leest, begrijpt hoezeer de positie van de vrouw haar constant bezighield. In haar tweede bijdrage op 16 maart 1904 – ze was nog maar enkele weken in Medan – schreef ze over reformonderkleding. Haar vijfde bijdrage ging over Aletta Jacobs en het belang van vrouwelijke artsen. Ruim een jaar later begon ze haar column zo:

Zo zoetjes aan zijn we het er nu wel over eens, dat de begrippen goed en kwaad, maar zéér betrekkelijk zijn en dat er geen ding zo onbestendig is als het begrip deugdzaam.

Om vervolgens een betoog af te steken dat ongehuwde moeders (en hun kinderen) evenveel waardering en erkenning verdienen als ongehuwde vaders die kinderen bij hun *njai* kunnen verwekken en ze kunnen erkennen. Niet al haar columns hadden een emancipatoire strekking, maar met grote regelmaat bracht ze progressieve onderwerpen onder de aandacht van de *Deliaanse lezers*.

Als we de romans vanuit het perspectief van Van Bruggens columns in de *Deli Courant* beschouwen, begrijpen we veel beter wat de schrijver bezighield. Niet alleen zijn vrouwen veelal hoofdpersonen van haar verhalen en romans – wat op zich niet zo bijzonder is – maar ze worstelen op een of andere manier voortdurend met de verwachtingen van het collectief. Deze vrouwelijke individualiteit is duidelijk zichtbaar in sommige verhalen in 'n *Badreisje in de tropen*. Het titelverhaal vertelt van de vrouw Gerda, die, enigszins overspannen, een verblijf boekt in een Engels berghotel aan de overkant van de zeestraat. Onderweg wordt zij bevangen door paniek en verlangen naar haar echtgenoot. Het lijkt een verhaal van vrouwelijke afhankelijkheid, maar in essentie gaat het om de tegenstrijdigheid van Gerda's wensen en gevoelens, die wankelt tussen de behoefte voor zichzelf een daad te stellen en afhankelijkheid aan haar echtgenoot.¹

1 VGL. Remco Raben in *De postkoloniale spiegel*, Leiden 2021 [fragmenten]

WOORDEN ZIJN SYMBOLEN VAN SYMBOLEN

WAT IS TAAL? HET SYSTEEM VAN WOORDEN DAT WIJ GEBRUIKEN OM DINGEN AAN TE DUIDEN; HET GEHEEL VAN NAMEN DAT WIJ GEVEN OM MENSEN OF ONSZELF AAN TE SPREKEN. DAT IS BONDIG GEZEGD MAAR TE EENVOUDIG.

'Niemand voelt zich Lea, je bént Lea. Het idee dat je Carolina zou kunnen heten lijkt belachelijk. Carry hoorde dat de Fransen een mand 'panier' noemen. Carry keek naar het ding en dacht: Ze kunnen het noemen wat ze willen, het blijft een mand.'

Carry van Bruggen biedt in *Hedendaags Feuilleisme* een unieke verzameling bewijsstukken over hoe wij onze taal verzelfstandigen tot een fictieve materie waarin de logica even vet te zoeken is als in ons eigen hoofd.

<Iemand die benijdt wordt is een benijde, iemand die belasterd wordt een belasterde, maar iemand die bedient, is een bediende. Je kunt zeggen 'Er liep geen sterveling', maar niet 'Er liepen twee stervelinaen. Er zijn roeiboten, aeen roeischepen, zeilboten en zeilschepen, stoomboten en stoomschepen, scheepvaart- en geen bootvaartmaatschappijen. Je kan ergens onkundig maar niet kundig van zijn. Iemand die geen sommetje niet kan maken, behoeft hulp en is niet hulpbehoevend. Men voedt zijn vee en voert zijn kind, maar men geeft zijn vee voer en zijn kind voedsel. We kunnen voeren, voeden en voederen maar niet opvoederen, alleen opvoeden, en dat heeft niets met voedsel te maken. Ingezetenen bevinden zich in de stad inzittenden in de auto en mag gerust zeggen dat ze in de auto gezeten waren. Wordt een boek uitgegeven dan is dat een uitgave, worden bankbiljetten uitgegeven dan is dat een uitgifte. Je reikt bij je burens iets aan of geeft het af aan de deur. Binnenskamers zeg je: Ik zal het u aangeven net zo makkelijk als ik zal het u aanreiken. Er zijn kleurlingen, geen blanklingen, geen zwartlingen en geen roodlingen. Je kunt iets menen en iets gissen en zich vermissen, je vermenen kan echt niet. Onteigenen is hetzelfde als ontvreemden!>
Leg dat eens uit aan een buitenlander die Nederlands wil leren.

Toch vindt iedereen zijn eigen taal begrijpelijk en logisch en vooral vanzelfsprekend. 'Een Duits meisje hoort dat je in het Nederlands de zelfstandige naamwoorden niet met een hoofdletter schrijft, riep verbaasd uit: 'Wie komisch!''

Van jongs af heeft ons denken en voelen en ervaren zich volgens Carry van Bruggen zodanig met namen en benamingen geassocieerd dat het een tenslotte niet meer van het ander te onderscheiden is.

De eigen taal wordt niet meer als 'taal' gevoeld: je heet geen iemand, bent iemand. Dus niet alleen voor het kind is het onderscheid tussen het ding en het woord, tussen de werkelijkheid en de benoeming ervan opgeheven; niet alleen voor een kind is dientengevolge de afstand des te groter tussen de eigen taal en het grappige of bedreigende koeterwaals van een vreemdeling. Onze wereld heet niet alleen 'de wereld' maar is 'de wereld'.

Taal, mode, godsdienst, eetgewoonten, verkeersregels, woonwijken, samenlevingspatronen, al onze eigen gebruiken aanvaardden wij zonder meer, vaak zelfs als iets natuurlijks, terwijl het afwijkende, het andere, als abnormaal en vaak zelfs als dwaas wordt ervaren.

Denkbeelden over taalzuiverheid en taalgevoel zijn verweven met andere collectieve vooroordelen; Carry van Bruggen trekt de lijn naar nationalistische of seksistische kletsboek voortdurend door.

Deze stroeve Noorderling duldde geen inbreuk op de etiquette. Deze eenvoudige Noorderling hing niet aan uiterlijke vormen. Zijn Slavische heftigheid dreef hem tot overijde daden. Zijn Slavische indolentie hield hem van elk besluit terug. Zijn Zuidelijke losbandigheid deed hem alle gezag verwerpen. Zijn Noordelijke eigengereidheid deed hem alle gezag verwerpen. Met Oosters fatalisme schikte hij zich in zijn lot. In zijn plotselinge woede verried hij zijn Oosterse afkomst.

Als een echte vrouw kon ze niet zwijgen en bedierf daardoor het spel. Als een echte vrouw wist ze hem dagen lang in de waan te houden dat ze niets vermoedde. Echt vrouwelijk dacht ze slechts aan haar toilet, terwijl haar man zijn speech voorbereidde. Echt vrouwelijk trachtte ze zich aan haar mans denkbeelden te assimileren en ze voor haar eigene uit te geven.

Al deze staaltjes van openbare irrationaliteit heeft Van Bruggen aangetroffen in kranten en boeken, en ze laat maar een fractie zien van de hoeveelheid tegenstrijdigheden en waanredeneringen die ze heeft opgemerkt. 'Overal ligt dezelfde nonsens voor het scheppen.'

Even hard lacht zij de literaire puriteinen in hun gezicht uit, omdat zij een zuiver Nederlands menen te bezitten en te moeten beschermen.

'Ik ben, hij bent, wij bennen, is niet in strijd met 'taalgevoel' maar met taalgebruik. [...] Men kan toch niet voelen dat de hoger geplaatste 'ambtenaar' en de lager geplaatste 'beambte' heet, het zou evengoed andersom kunnen zijn.'

Taalgevoel is een fictie, evenals de hardnekkige ‘poëtische’ waan dat de woorden op zichzelf iets zouden betekenen, dat ze als klank zouden uitdrukken wat ze ‘inhouden’ of bedoelen.

‘Van het Engelse mob beweerde eens iemand dat het zo precies het plumpe en compacte van een volksmenigte uitdrukte; het beduidt echter vulgus mobile, dus precies het tegendeel. Een klein meisje, dat niet beter wist of “frivool” beduidde droefgeestig, hield stijf en strak vol dat je het ook heel goed in het woord voelen kon.’

Dat boeken in de oorspronkelijke taal moeten worden gelezen, dat bepaalde talen geschikt en andere ongeschikt zouden zijn voor zang, poëzie of filosofie, dat de klank van een woord laat voelen wat het woord betekent – het zijn ideeën waar Van Bruggen overtuigend de spot mee drijft. Alleen al van het verschijnsel dat eenzelfde woord in verschillende contexten totaal andere betekenissen kan krijgen, laat ze tientallen staaltjes zien. *‘Je hebt teer op je jurk, dat is jammer, het roze is zo teer. Een bedrukt gezicht, bedrukt bankpapier. Diefstal. vaardenstal. Koffie aanvoeren, argumenten aanvoeren, een leger aanvoeren. Een bemande boot, een bemande fles. Haal je broek op, haal je geld op, haal je hart op. Hulp van Franse zijde, een jurk van Franse zijde.’* En zo gaat ze enkele pagina’s door.

Waren de woorden als klank (samenstelling) werkelijk expressief, dan zouden ze overal en altijd worden begrepen, net als muziek en schilderkunst, net als onze gebaren; dan was Esperanto niet nodig. De verschillen tussen talen zijn juist bizar, onoverbrugbaar en moeilijk te begrijpen. *De Westfaalse boer gebruikt het woord brin alleen voor de hersens van een dood varken, het verhoudt zich in rang tot ons woord als ‘krenge’ tot ‘stoffelijk overschot’.* Elk woord is een code, een (stijlzwijgende) afspraak, zoals spelling en grammatica, zoals alles tussen mensen, even willekeurig (het zou evergoed anders kunnen zijn) als sociaal-historisch bepaald. Aan een klank of klanksamenstelling wordt pas specifieke betekenis toegekend in een specifieke context: in die zin is taal altijd een vergroeiing met een bepaalde omgeving, tijd en plaats, met een speciale menselijke groepering.

De taal is een code en een code van troebele en duistere herkomst, uit de kudde- en kastedriften der ‘kloeke vaderlandslievende mannen’ en het onbenul der ‘spraakmakende gemeente’ te zamen gebrouwen, echter als code niettemin volkomen bruikbaar.

Zolang de een maar weet wat de ander bedoelt. *Het komt er niet op aan wie de code samenstelt, of hij is samengesteld, maar het is van de grootste betekenis dat de mensen zich in het gebruik der tekens niet vergissen. Ook tot wachtwoord in het leger dient het ene woord zo goed als het andere, maar alles hangt er van af, dat iedereen de afspraak kent.*

De ontmythologiserende kern van haar betoog is nog steeds actueel. *De taal op zich zelf is niets, is minder dan de hoop stenen, waaraan men geen waarde toekent voor en aleeer de bouwmeester ze heeft geschikt.*¹

1 VGL. Lidy van Marissing in *Lust en Gratie*, jrg. 10 1993

EEN NIEUWE ROMAN VAN CARRY VAN BRUGGEN

CARRY VAN BRUGGEN

E V A

Prijs Ingen. f4.50 — Geb. f5.70

De beide kinderen uit Het Huisje aan de Sloot, Avontuurtjes en Vier Jaargetijden zijn groot geworden en volwassen. En het is nu van een dezer twee, van het kleine meisje, dat thans vrouw, echtgenote en moeder is geworden, dat Carry van Bruggen ons den roman brengt. — —

BDEKHANDL DE DELI-COURANT
MEDAN

Deli Courant 15-11-1927

Carry van Bruggen.

Naar het „Hvd.” verneemt, zal de schrijfster Carry van Bruggen in het huwelijk treden met dr. A. Pit, oud-directeur van het Nederlandsch Museum.

De voltrekking van het huwelijk zal plaats hebben op 20 Juli.

En vindt Mjn heer Van Bruggen, ex-hoofdredacteur van de Deli Crt., dat maar goed?

Of is hij niet meer met Mevrouw Carry getrouwd?

Maar waarom noemt het mensch zich dan nog „Van Bruggen”???

Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indie
20-08-1920

Carry van Bruggen in Amerika.

Een roman van Carry van Bruggen, waarvan het verhaal speelt in Joodsch milieu, is in Amerika verschenen onder den titel „Deserted”.

De New York Times bevat een levendige en uitgebreide bespreking van dit boek, waarin de schrijfster één der meest gevierde Nederlandsche auteurs wordt genoemd. Ook wordt een levensbeschrijving van Carry van Bruggen in deze boekbespreking verwerkt, waaruit blijkt, dat deze schrijfster, naar wellicht velen bekend is, de dochter was van een armen Joodschen winkelier, den heer De Haan en dat het één van haar broers was, die indertijd in Jeruzalem als politiek slachtoffer lafhartig werd vermoord.

De Indische courant 21-12-1925

CARRY VAN BRUGGEN DOOR ELSBETH ETTY

Een vergeten schrijfster uit 't stof gehaald

IN DE LITERATUURGESCHIEDENISSEN ZOALS DIE OP MIDDELBARE ISCHOLEN GEBRUIKT WORDEN KOMT ZE NAUWELIJKS TER SPRAKE. Ze wordt hooguit — in in adem met Ina Boudier-Bakker en Top Naeff — genoemd in het hoofdstukje *Het realisme in de damesroman*. De meeste mensen die de naam Carry van Bruggen kennen brengen haar in verband met Menno ter Braak. Alleen omdat deze scherpe en intelligente geest zijn bewondering heeft uitgesproken voor haar levenswerk *Prometheus* (waardoor hij sterk beïnvloed is) en omdat het verhaal gaat dat Ter Braak in de titel van zijn *Carnaval der burgers* de naam Carry van Bruggen heeft willen laten doorklinken, is ze niet helemaal in het vergeetboek geraakt.

Carry van Bruggen, één van de belangrijkste auteurs die de Nederlandse literatuur heeft voortgebracht, zou zich hoogstwaarschijnlijk razend gemaakt hebben over de wijze waarop ze door de bekende literatuurboeken behandeld wordt. Zelf rekende ze haar werk — alhoewel het beslist vanuit vrouwelijk standpunt geschreven en ook emancipatorisch was — allerminst tot de 'damesromans', waarop ze herhaalde malen zinnige kritiek leverde. Evenmin zou ze het op prijs gesteld hebben haar erkenning te moeten ontlenen aan een manlijk auteur hoe begaafd Ter Braak ook was. Maakte zij zich juist niet verscheidene keren kwaad om critici voor wie als hoogste lof voor een vrouw gold dat ze het intellect van een man had?

ERKENNING

CARRY VAN BRUGGEN IS NOCH WAT ROMANS, NOCH WAT HAAR ESSAYISTISCH BETREFT TE VERGELIJKEN MET HAAR TIJDGENOTEN EN EVENMIN IS ZE DOOD TE ZWIJGEN. Dit is kennelijk ook de opvatting van de samenstellers van het boek over Carry van Bruggen dat onlangs verscheen in de reeks *De Engelbewaarder*. Daarin wordt een beeld gegeven van een zeer onafhankelijke, originele intelligente en gevoelige vrouw die haar levenslang gevochten heeft om erkend te worden. Niet zozeer als romanschrijfster — waarmee ze al snel beroemdheid verwierf — maar vooral als iemand die iets belangrijks te vertellen heeft. Als één van de eerste literatoren van de generatie na '80 waagde zij het literatuur als meer dan pure

esthetiek te beschouwen. Ver voordat het tijdschrift *Forum* in de jaren dertig verkondigde dat de vorm van een literair product niet te scheiden is van de ethische en morele waarde ervan, kortom van de ideeën die er in verkondigd worden, maakte Carry van Bruggen dit tot één van haar voorname principes. Al haar romans zijn in dit opzicht dat ook ideeën-romans.

THEMA'S

DE SAMENSTELLERS VAN HET BOEK OVER CARRY VAN BRUGGEN GEVEN EEN OVERZICHT VAN AL DIE THEMA'S WAARMEE ZE ZICH ALS ROMANSCHRIJFSTER, COLUMNIST, ESSAYIST EN SELFMADE-FILOSOOF HEEFT BEZIG GEHOUDEN. Om er een paar te noemen: het jodendom, het onderwijs, Indië, de literaire kritiek en de positie van de vrouw. Afkomstig uit een orthodox joods gezin heeft Carry van Bruggen net als haar broer Jacob Israël de Haan op indringende wijze de problemen beschreven van joodse kinderen levend in een soort getto, wat vooral op het platteland waar zij opgroeide, sterk het geval was. Op het onderwijs had ze vaak scherpe kritiek, wat blijkt uit een groot aantal korte verhalen en essays waarin ze klaagt over het feit dat het leren van feiten aanzienlijk belangrijker wordt gevonden dan het verwerven van inzicht en een onafhankelijk oordeel. Bij het onderwijs voelde Carry van Bruggen zich met haar kweekschoolopleiding nauw betrokken. Bovendien heeft ze haar hele leven geworsteld met het feit dat ze 'niet academisch gevormd' was, wat haar een — vaak door de buitenwereld opgelegd — gevoel van minderwaardigheid gaf. In de voetsporen van Multatuli bestreed ze heftig de deskundigheid van bepaalde personen op bepaalde gebieden, die van het werkelijke leven geen zier begrepen.

OVER DE POSITIE VAN DE VROUW

EÉN VAN DE INTERESSANTSTE GEDEELTEN UIT HET BOEK IS CARRY VAN BRUGGEN OVER DE POSITIE VAN DE VROUW. In de lijst van feministische voorvechters komt men haar naam — terecht — niet tegen. Superindividualistisch en afkerig van al wat organisatie was heeft Carry van Bruggen nooit een rol gespeeld in de vrouwenbeweging, alhoewel ze zich in

haar persoonlijk leven zeker als feministe gedroeg en ook volledig achter de idealen stond waarvoor de vrouwenbeweging opkwam. Fel bestreed ze de opvatting dat het huwelijk het hoogste goed was voor een vrouw, ze kwam op voor economische onafhankelijkheid en gedegen opleidingen voor vrouwen als voorwaarde voor hun emancipatie en was een bewonderaar van George Sand die op durfde te komen voor 'de vrije liefde'.

KEUZE-PROBLEEM

HET PROBLEEM WAAR CARRY VAN BRUGGEN MEE WORSTELDE EN WAT IN HAAR BOEKEN *EEN COQUETTE VROUW*, *UIT HET LEVEN VAN EEN DENKENDE VROUW HELEEN* EN *EVA STEEDS TERUG KOMT* IS HET NIET-KUNNEN-KIEZEN. Voor haar en de hoofdpersonen in haar boeken is het niet mogelijk tegelijk *dekend* d.w.z. intellectueel als *vrouwelijk* dat wil zeggen lief, emotioneel etc. te zijn. Bijna alle romans van Carry van Bruggen stellen het probleem van de vrouw die in de liefde dienstbaar wil zijn aan de man van wie ze houdt maar die zich tegelijkertijd voor die liefde niet vernederen wil. Als vrouwen kiezen voor onderworpenheid ondermijnt dat hun zelfrespect. Kiezen ze echter voor hun eigenwaarde dan is volledige overgave aan een man niet meer mogelijk.

Carry van Bruggens wens om geen vrouw maar mens te zijn en toch te kunnen beminnen en bemind te worden als een vrouw, zonder zich vernederd te voelen was in haar tijd te hoog gegrepen. Annie Romein wijt deze probleemstelling van Carry van Bruggen in *Vrouwenspiegel* voornamelijk aan 'seksuele frustraties' van de schrijfster en ziet het niet als een elementair vraagstuk van de vrouwenbeweging. *Eva*, de roman waarin het dilemma liefde-vrouw tegenover intellectuele-vrouw het meest indringend wordt beschreven noemt ze dan ook 'zeer ten dele een emancipatorisch boek. Carry van Bruggen was volgens Annie Romein 'geen moderne vrouw'.

DE CONCLUSIE over Carry van Bruggen in *De Engelbewaarder* No. 12, namelijk dat deze schrijver in haar tijd reeds in de gaten had dat de psychologische kant van de emancipatie, waaronder ook de emotionele kant van de relatie tussen mannen en vrouwen pas in een veel later stadium op te lossen is, lijkt aanzienlijk dichter bij de waarheid liggen.

IK GELOOF NIET, DAT IK MIJN HELE LEVEN ZO MOE BEN GEWEEST ALS IN DIE WEEK DAT IK BIJ CARRY VAN BRUGGEN GELOGEERD HEB. Het moet in het eind van 1912 geweest zijn; we waren druk bezig met de eerste voorbereiding voor de tentoonstelling *De vrouw*. Er was een commissie voor letterkunde en toneel waarvan Carry voorzitter was en Cornelia Serrurier, Caro van Dommelen, Leo Simons en ik leden waren. In deze vorm heeft de commissie maar kort bestaan. Eigenlijk was zoiets ook niet geschikt voor Carry. Ze was individualistisch en teamwork lag haar niet. Ze kibbelde met Simons en trad af. Caro van Dommelen werd ziek en kwam pas bereidwillig helpen toen we in het najaar aan het afbreken waren. Maar die enkele keren, dat Carry de vergadering had geleid, had ze, zeer impulsief in toeneiging en afkeer, mijn in haar hart gesloten. Vandaar de logeerpartij. Het was een onbekommerde, joyeuze tijd toen we aan die tentoonstelling werkten. Ik had de mensheid nog ooit zo volbij vertrouwen de toekomst tegemoet gezien. Het was alsof de wereld in de bloei van haar jeugd stond. Oorlog voeren was ouderwets, een overwonnen standpunt. Bij dit niveau van beschaving kon daar nooit meer sprake van zijn. De aarde zou al maar prettiger te bewonen worden, aan uitvindingen die het bestaan gemakkelijker maakten, kwam geen einde. De paradijsvloek *In het zweet uws aanschijns zult ge uw brood verdienen* had zijn tijd gehad. De mens hóefde niet meer te zwoegen. De arbeider zou het steeds beter krijgen en ook voor de vrouw zou nu het leven in zijn volheid opengaan.

We staan in de groeiende morgen

In de zegen van neerstromend licht

Met ons kind aan de knieën gefogen

En verwachting straalt van ons gezicht.

Zo luidden enkele regels van het gedicht bij de reclameplaat van de tentoonstelling en wij hadden het gevoel dat we regelrecht op die heerlijkheid afstevenden. De agressiviteit van de eerste strijdsters voor vrouwenrechten was voorbij. Wij waren het tweede geslacht; dankbaar, dat de eersten, fel en onverdraagzaam, de spits voor ons hadden afgebeten en dat wij nu geen Prinzipienreiter meer hoefden te zijn. Met de bekoorlijke Mia Bossevain aan het hoofd werd deze tentoonstelling voorbereid door echt vrouwelijke vrouwen en meisjesachtige meisjes, vrolijk en gewichtig. Er werd gekibbeld en gebroddeld. Het was een wereld in het klein met goed en kwaad, met ijver en jaloezie; met initiatief en laksheid. Ik dank er mijn levenslange vriendschap met Keetje Serrurier aan, een van de gaafste, intelligentste, meest pretentieloze vrouwen die ik ooit heb ontmoet.

Ik dankte er ook de invitatie van Carry van Bruggen aan, die toen met haar man Kees van

Bruggen en twee jonge kinderen in de saaie Valeriusstraat in Amsterdam woonde. Van die saaiheid merkte ik niets – binnenshuis was alles gloed en vuur en getuigenis. Je had eerder neiging te smeken: *laat één ogenblik af. Laten we eens over iets onnozels praten.* Maar als Carry je eenmaal beet had, liet ze ook niet los en er was geen ontkomen aan haar brandende blik.

HET BEELD VAN DIE JONGE VROUW DIE DIT MILIEU BEZIELDE EN BESTIERDE IS NIET MET ENKELE LIJNEN TE SCHETSEN. Ik heb zelden iemand ontmoet die zo veelzijdig, zo ongelijk, zo onberekenbaar en ondoorgroendelijk was. Ze kon getuigen als een profeet en vlak erna speels als een jochie. Ze kon in een zachtgroene japon met een flatteuze luifelhoed er uitzien als een bekoorlijk jong meisje en fulmineren met een diepe hese keelstem. Ze was hartelijk en warm en kon flirten zonder zich iets van de gevoelens van anderen aan te trekken. Ze was cerebraal en moest bij een debat het laatste woord hebben. Ze was tegendraads en had een charme waar geen verweer tegen mogelijk was. – Ze was een tedere moeder maar als een wijsgerige kwestie haar boeide kon ze alles om haar heen vergeten. Ze was gauw gekwetst en verzette zich dan in den blinde weg. Ze had een karakter met grote lijnen, ze was zelden klein. Ze woog niet af met precieze maatjes als een kruidenier.

ZE HAD IETS VAN EEN BEZIELDE GODSGEZANT EN WAS TEGELIJK DEMONISCH HOOGMOEDIG ALS LUCIFER. Er was iets genaals in haar hele wezen dat nooit geheel tot zijn recht is gekomen. Heeft haar jeugd in een kinderrijk gezin, ontwikkeld maar arm, haar verhinderd te worden wat ze had kunnen zijn? *Te groeien als een plant in een siertuin – gezond van kruin tot voet – gaaf van schors tot kern.* Was die uittartende hoogmoed misschien niets anders dan verweer, dan een gevoel van onzekerheid omdat haar opleiding niet reikte tot het niveau waarop ze zich later bewoog? Ze uitte te allen tijde haar *dédain* voor de officiële wetenschap. Toen ze dr. Serrurier had leren kennen, placht ze haar aan te duiden als *het hooggeleerde uilskuiken*. En als er één mens fris en geestig en oorspronkelijk is gebleven onder alle grondige studie door, dan is het deze Cornelia Serrurier. Later heeft Carry de ongegeneerde en beschaafde geest wel leren te waarderen, maar het is tekenend dat zodra ze een titel hoorde haar eerste reactie was: *Dat zal wel niets zijn.*

Ik herinner me dat ik met haar naar Amsterdam reisde en dat er studenten in onze coupé kwamen. Het was een luidruchtige troep en Carry had dadelijk haar commentaar. Dit zijn ook studenten op z'n *smalst*. Ik merkte op dat de jongens het hoorden en naar ons keken. Met Sinterklaas kreeg ik confituren en gedicht: *Wie 't smal heeft, laat 't smal hangen.* Het gaf me een vervelend gevoel. Onopgeloste, onoplosbare misverstanden!

ALLES WAT MET DE UNIVERSITEIT IN VERBAND STOND, WERKTE OP CARRY ALS EEN ARODE LAP OP EEN STIER. Van deze opstandigheid heeft ze zich nooit kunnen bevrijden. Ze had de overtuiging, dat ze in haar ene, korte mensenleven alles vanaf het fundament zelf moest opbouwen; dat ze, alsof er nog nooit iemand iets had gedacht of gepresteerd, zich helemaal nieuw tegenover de grote vragen van het leven moest stellen; dat ze, zonder hulp van mensen of boeken, volkomen uit eigen kracht het hoe en waarom moest doorgronden. Ze had een oorspronkelijke geest, maar aan deze titanenarbeid moest iedereen bezwijken. Ze heeft meerdere malen duizelingwekkende hoogten bereikt, andere keren werd ze weer geremd door haar verzet tegen de instituties.

De eerste de avond beste praatte ze met bijna van 'n stoel. Toen we uit elkaar zouden gaan, zei ze: *Als je nu maar niet vindt, dat ik onbescheiden veel heb gepraat. Ik verweerde me: Ik vond het erg prettig. Als jij maar niet vindt... — Ja natuurlijk, jij hebt onbescheiden gezwegen.*

In de vroege ochtend werd het hele gezin van Brugge en zingend wakker. Ik had nogal moeite in die onbekende sfeer thuis te raken. *Bèn je zo naïef of doe je zo naïef?* had de heer des huizes me na de eerste maaltijd al gevraagd. *Als ik moe en onuitgeslapen dat onbezorgde gezang hoorde, dan zei ik om mezelf moed in te spreken:*

Wo man singet, lasz dich ruhig nieder/Böse Menschen haben keine Lieder.

Böse was er niemand in het gezin, ook de kinderen waren van een opvallende welgezindheid. Iedereen had een bijzondere intelligentie, echte belangstelling voor algemene waarden: kunst, filosofie, taal. Aan het ontbijt al was er een boeiend gesprek. De boutade van Oscar Wilde, *Only dull people are brilliant at breakfast*, ging hier niet op: Carry was briljant van de ochtend tot de late avond. Ze kon kwetsend zijn, maar niet zonder fijn gesneden pointe. Maar dat agressieve bewaarde ze voor haar gelijken. Ze was gemakkelijk en goedhartig voor wie ze geestelijk haar mindere wist, bv. voor de oude juffrouw die haar huishouden verzorgde. Ze zou haar nauwelijks iets durven opdragen omdat ze aan de verhouding van mens tot mens meer waarde hechtte dan aan de dienstbetrekking. Die huishoudster was dol op haar. Er werd vlot en onbezorgd geleefd, van de hand in de tand. Soms vond Carry een rijksdaalder in haar mantelzak en als ze dan bij de oude juffrouw informeerde, kwam haperend het antwoord: *Wat heb ik aan geld! Ik ben een oud mens. Koop jij er maar wat goetelligs voor, liefje. Koop jij iets lekkers. Het was het ontegenzeggelijk geen gewone verhouding, hartelijk en toegewijd was ze zeker.*

Er kwam onverwacht bericht, dat Henri Borel met zijn vrouw zou komen eten. Onmiddellijk stond het hele huis op stelten: de oude juffrouw die zich meer met het eten en de kinderen bemoeide dan met schoonmaken, deed pogingen hier en daar wat stof weg te blazen.

Keesje, door de schoonmaakwoede aangegrepen, ging op de grond zitten, sloeg de rand van het tapijt op en wilde daar de vloer gaan reinigen! Het tapijt werd ijlings teruggelegd en hem werd streng verboden nog meer ongerechtigheden te ontdekken. Carry dook in de keuken met een sigaret in de mond en begon efficiënt aan de voorbereidelen voor croquetjes. Ze was handig en voortvarend en, terwijl ze opgewekt met het hete vet manoeuvreerde, verzekerde ze me, dat ze me nog wel zou vergeven als ik aanmerking had op haar schrijverij maar als ik niet enthousiast was over haar croquetjes,- dan was het uit tussen ons... Ze maakte een feestelijke sfeer in de keuken als een kind dat op haar fornuisje zelf bakken en braden mag. Meneer en mevrouw Borel kwamen tegen het eten. De kinderen beleefde de nieuwe sensatie, dat een man ook weleens rookte; tot nu toe hadden ze het alleen van hun moeder gezien.

DE CROQUETJES WAREN EEN SUCCES; HET GESPREK WAARDEERDE IK MINDER. Ik was wat losheid van taal betreft niets gewend. Ik ging na het eten op de bank liggen en probeerde te slapen en niet naar hun praten te luisteren. Ik weet niet meer in hoever me dat gelukt is, maar ineens hoorde ik, dat er iets over de maagd Maria werd gezegd en tegelijk viel Carry met uitgespreide armen over me heen, alsof ze me moederlijk voor een gevaar wilde beschermen en ze zei op strenge toon: *Nu moeten jullie ophouden. Dat vindt ze niet prettig.* Ik voelde me wonderlijk aan haar verbonden, samen tegenover die anderen die oneerbiedige dingen zeiden en dat nog geestig vonden ook.

Plotseling moedig, zei ik nadrukkelijk: *Ik probeer maar niet te luisteren. Als het grootste gedeelte van het gezelschap dit een boeiend soort gesprek vindt... –Wat doe je nu hoog,* zei Kees van Bruggen spijtig. Ik was er zeker van dat Carry de enige was die het verwerpelijke van hun geroddel erkend had, omdat ze óók HET HEILIGE aanvoelen kon.

ALS IK AAN CARRY DENK, aan haar moeilijke, verwarde leven; aan de moed waarmee ze voor haar kinderen heeft gewerkt; haar strijdlustige natuur; haar behoefte om te ergeren of te charmeren, maar in elk geval niet onverschillig te laten; aan haar heel bijzondere gaven en haar demonische hoogmoed; aan al het leed dat haar ten slotte heeft geveld – dan blijf ik toch het liefste verwijlen bij twee heel oude herinneringen: hoe ze de belangeloze, onbepaalde genegenheid had opgeroepen van een eenzame ontwikkelde vrouw en hoe hartstichtelijk ze voor *de heiligheid* opkwam, zelfs in een vorm, die ze niet aanvaardde. Een vonk van zuivere liefde zal dit wilde, onstuimige hart hebben schoon gebrand.¹

1 Ingekort door de redactie.

WAAROM CARRY VAN BRUGGEN NOG ALTIJD TOT NADENKEN DWINGT

CARRY VAN BRUGGEN IS NOG STEEDS EEN INVLOEDRIJK FILOSOOF. *The past is never dead. It's not even past*, schreef Faulkner. – Over Van Bruggen is in het archief van het Literatuurmuseum een *In memoriam* te lezen:

Wie zonder vooroordeel kennis heeft genomen van de grondideeën van haar Prometheus en Taalfetisjisme moet gevoeld hebben dat daar een geïnspireerd denker sprak, een moedig en vrij mens, niet geremd door milieu of vak maar sprekende uit een hevig werkende, schijnbaar onuitputtelijke bron.

Menno ter Braak, was een bewonderaar. Jérôme Heldring noemde Van Bruggen als een van zijn belangrijkste invloeden. Hij haalde hij haar aan tijdens een lezing over *De grenzen van Europese solidariteit en de perspectieven voor politieke integratie*. In hoeverre was broederschap überhaupt mogelijk tussen naties? Beperkt, luidde Heldrings antwoord. Mensen, stelde hij – in *Een Dilettant*, 1989) worden ten aanzien van elkaar gekenmerkt door twee tegenstrijdige behoeftes: we willen ons verenigen en we willen ons onderscheiden. Voor zover de behoefte tot vereniging op een groep is gericht, is die afhankelijk van de vraag of we andere groepen als bedreigend ervaren. Het ‘wij’ veronderstelt dus een ‘zij’. Solidariteit, concludeerde Heldring, impliceert dat er anderen zijn tegenover wie we dat gevoel niet of minder koesteren. Solidariteit tussen naties – volgens hem in wezen grote groepen – kan alleen bestaan als er sprake is van (de perceptie van) een dreiging van buiten. Hier haalt hij Van Bruggen aan: *‘Een bond zonder tegenbond, zonder weerstrevend contrast (...) is alreeds een ondenkbaarheid’*. – Een groep, meende Heldring, bestaat bij de gratie van individuen die hun identiteit laten overgaan in de groepsidentiteit, die zich zogezegd opheffen als subject. Waar met het ontstaan van de groep de individuele behoefte om zich te verenigen wel zo’n beetje is bevredigd, geldt dat niet voor de onderscheidingsbehoefte. Daarom zag hij een politieke unie in Europa niet snel tot stand komen. De dreiging van buitenaf was verdwenen en er waren veel reële verschillen tussen de lidstaten. – Alles is contrast, citeert Heldring Van Bruggen in *In de schaduw van Huizinga*?: Anders dan anderen te zijn is de voorwaarde van ons zelfbehoud. Inmiddels is veel veranderd. Is een dreigende milieuramp een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan van internationale solidariteit? Van Bruggen: *‘Distinctiedrift is levensdrift. Het omgekeerde gold ook. Eenheidsdrift is doodsdrift, schrijft zij in Hedendaags fetisjisme. Moeten we per se een eenheid vormen op basis van een gemeenschappelijk belang? Laat eenheidsdrift echt zo weinig ruimte voor het individu? Kan humaniteit niet universeel – en dus zonder onderscheid of contrast – zijn? Of is er altijd ook uitsluiting? We moeten het doen met hun werk. Zoals het In memoriam besluit: ‘Maar voor velen is zij levend gebleven door haar boeken’*. Het is waar. Voor allebei.

ALS HET AAN VAN BRUGGEN LAG, BESTOND HET LITERATUURMUSEUM NIET.

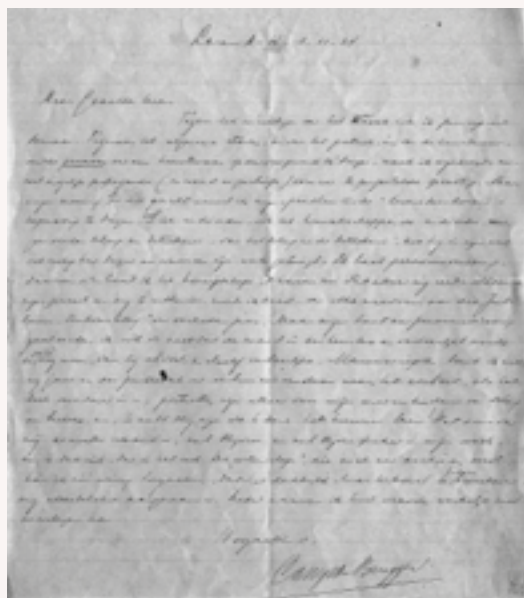
‘**I**K HAAT PERSOONSVERERING’, schreef Carry van Bruggen in 1924 aan Willem Moll, de grondlegger van het Literatuurmuseum. Haar antwoord is brief is kort en duidelijk:

‘Manuscripten bezit ik niet, zij gaan in de prullenbak en verhuizen als het boek verschenen is naar het asvat’. Het leest haast alsof ze haar manuscripten met plezier de prullenbak in sodemietert. ‘Ik wil ook niet dat de mens in de kunstenaar verheerlijkt wordt en dat hij nog meer, dan hij al doet, zichzelf verheerlijkt’. ‘Het kunstschepend individu heeft geen verder belang en betekenis, dan het belang en de betekenis, die hij in zijn werk tot uiting kan brengen en waarvan zijn werk getuigt.’

In haar laatste levensjaren heeft ze dan ook bijna alles vernietigd. Bijna alles: in het museum liggen onder andere nog brieven aan andere schrijvers, een paar mappen met drukwerk, een handgeschreven vertaling van *De drie musketiers*. – In literatuurgeschiedenis wordt Carry van Bruggen geprezen om hoe zij het vrouwelijk bewustzijn beschreef. Is haar gebrek aan aandacht voor het archiveren ook vrouwelijk te noemen? Harry Mulisch was een kundig archivaris. Niet zozeer omdat hij de zorgvuldigheid zelf was, het was de liefde voor zijn eigen werk die hem ertoe bracht alles secuur te ordenen.

Dat is precies waar Van Bruggen het over heeft: het ego. Om een goed archief bij te houden van het eigen werk is de overtuiging nodig dat het scheppen an sich van belang is, het proces zelf. Iets waar Van Bruggen tegen streed. Haar werk moest op zichzelf staan:

‘Wat dus van mij de moeite waard is, zal blijven en zal blijven spreken in mijn werk.’

Jeroen Brouwers over de levensomstandigheden van Nederlands-talige auteurs, hoe die hen tot zelfmoord hebben aangezet en de indicaties daartoe die zij soms in hun werken hebben nagelaten. Welke uitwerking hadden bijvoorbeeld politiek en wereldgeschiedenis op de laatste dagen van Menno ter Braak?

'De laatste deur is schatkamer vol schrijversportretten'

Oordeel liever niet, drukt Jeroen Brouwers de lezer op het hart in zijn monumentale boek over schrijvers die zelfmoord beginen.

In december 1983 stond Joost Zwagerman in de rij bij *Athenaeum Boekhandel* met het net verschenen *De laatste deur* in de hand. Jeroen Brouwers zelf zat aan het begin van die rij te signeren. Zwagerman was enigszins bevreesd. Zou de schrijver, wiens *noli me tangere* – raak me niet aan – in veel van zijn boeken terugkeert, al die wachtende bewonderaars wel op prijs stellen? De schrijver bleek vriendelijk en nadat Zwagerman drie jaar later debuteerde, volgden meer ontmoetingen.

Ranne Hovius, *de Volkskrant* 18-03-2017

‘NIET OMDAT ZE DOOD WOU ZIJN’...

IN *THE SAVAGE GOD* SCHRIJFT AL ÁLVAREZ (1929-2019) OVER ZIJN ZELFMOORDPOGING. Hij had het voornemen zelfmoord te begaan door middel van een overdosis slaapmiddelen en begon daartoe slaapmiddelen te verzamelen ‘als voorbereiding van het moment dat zeker zou komen’. Deze voorbereiding was behalve een praktische ook een geestelijke. *Het lijkt mij dat de aspirant van de gekozen methode a.h.w. van het middel moet gaan ‘houden’ zodat het geen angst inboezemt als het ogenblik daar is en dat het in praktische en psychische zin de zekerheid biedt dat het op het suprème moment niet zal falen’.*

Ik waag een poging hier de dood van Carry van Bruggen (1881-1932) te beschrijven, die in weerwil van de nogal hardnekkige beweringen en geruchten die erover in omloop zijn, naar mijn overtuiging niet een dood door zelfmoord is geweest.

In haar roman *De vergelding* beschrijft Carry van Bruggen de zogenaamde ‘zelfmoordpoging’ van Hetty Kolff: dit romanpersonage werpt zich vanwege een ongelukkige liefde te water, niet omdat ze dood wou zijn maar omdat ze leven wou en niet leven kon, niet leven mocht, daarom had ze die sprong in het water gedaan.

...DAGEN VAN RAZENDE MACHTELOZE ANGST, van folterend, machteloos verlangen. Dit, het loon voor haar eerste volmaakte zekerheid, de weerklank op haar eerste volmaakte geluk...! En dat alles was ten leste tot zo’n ontzettende spanning in haar aangezwollen en de schrikgestalten van lege uren, van lege dagen... Want waarmee zou ze uren en dagen vullen, om het wreed-door-snedes, leegbloedende leven staande houden. Hoe ooit zou ze zó zelfs door deze eerste nacht heen naar de volgende morgen komen en door die grauwe dag heen naar de volgende nacht en zo altijd door... Loodgrauw, loodzwaar hadden de schrikgestalten van uren en dagen over haar heen gehangen. Zich stapelend... al hoger... zodat ze er onder brak... en al de ellende, al de onmacht, al de woede... en toen kon ze niet meer... Het was te veel, het besprong haar te heftig.

NIET OMDAT ZE DOOD WOU ZIJN, *maar omdat ze leven wou en niet leven kon, niet leven mocht, omdat de machtige levensdrift in haar zo gewelddadig werd gestuit, daarom had ze die sprong in het verlaten water gedaan. En altijd door opnieuw doorleefde ze die eerste seconde, dat ze als zittend op het water plofte en als zittend naar beneden schoot en rondom zich en boven zich overal het half doorschijnende, woelige grijsgroene zag en voelde en proefde... en weer opkwam en met half-verblinde ogen over het wijde grijsgrauwe oppervlak zag... en een zwarte schuit ontwaarde, en de kou voelde aan haar natte gezicht en haar kleren die haar wegtrokken, de diepte in, en hoe ze weer zonk, de armen omhoog... en een gil, die zichzelf of een ander moest hebben geuit, in de oren... en weer kwam ze boven... maar trager en zwaarder en zag ook niet meer goed... Een dof-zwart gordijn schemerde voor haar ogen en 't was alsof haar keel openstond, want zonder slikken liet hij het koude, brakke water in....*

Maar vòòr het tot haar besef doorgedrongen was, omgreep haar hand een natte, stroeve staak en toen was er ineens geen zwaarte meer... en ze hoorde 't water, vreemd-kalm kabbelend, waardoor ze heengetrokken werd naar de wal en 't liep langs haar gezicht en ze stond en 't stroomde kletterend van haar af. Waar waren al die mensen ineens vandaan gekomen? Toen had één nieuwe angst al het andere voor het ogenblik verdrongen, één angst en één verlangen, het middelpunt van een oploop om alles ter wereld niet wilde ze zijn... naar huis wilde ze onopgemerkt, en tussen die opdringende mensen weg.

Stemmen waren tot haar doorgeklonken als uit verte, gretig-vragende gezichten had ze gezien als door nevel... was ze gesprongen... was ze gevallen? Ja, gevallen! En iemand wees op de opstaande ijzeren punt, die ze zelf niet had gezien. Was ze, onvoorzichtig slenterend langs de hoge waterkant, daarover gestruikeld! Ja, daarover moest ze gestruikeld zijn!

En toen meegesleept door de stroom... precies... ja... zo was het gegaan...¹

1 Justine Abbing (= Carry van Bruggen), *De vergelding*. Van Campen, Amsterdam 1923

Een jaar of twintig vóór *De vergelding* verscheen heeft Carry van Bruggen om ongeveer soortgelijke redenen als Hetty in *De vergelding* zelf zich overgegeven aan iets soortgelijks dat door sommigen ‘een zelfmoordpoging’ wordt genoemd: ze wierp zich te water en liet zich daar vervolgens levend en wel weer uit opvissen. Daar is in het wereldje nog smakelijk om gelachen. In *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië* (10.1.1906) memoreerde K. Wybrandt in een allersmerigst roddelstuk over Carry van Bruggen dit voorval aldus:

‘De schrijfster [...] is een zeer geëxalteerde persoonlijkheid, die van zich deed spreken door eens in een aanval van liefde voor een brave burgerpapa-mèt-kinderen in het water te springen, waaruit zij door een goedhartig en naar bitter riekend politieagent met een dreg en veel lawaai weer werd gered. Dat was in de Buiten-Amstel te Amsterdam. Zij had kroos in hare haarlokken en rook ònfris. Toen zij weer opgedroogd was, kreeg ze hern [...].’

IN HAAR BOEK OVER CARRY VAN BRUGGEN merkt dr. M.-A. Jacobs over deze gebeurtenis op: ‘Het is moeilijk te weten in hoever de levenslustige en guitige Lien (=Carry van Bruggen. J.B.) hier door gevoel gedreven of om de encenering heeft gehandeld.’¹

(Naar mijn idee sluit het een het ander niet uit en heeft ‘Lien’ wel dege-lijk door gevoel gedreven de encenering op touw gezet.)

Carry van Bruggen stierf in 1932, negen jaar na het verschijnen van *De vergelding*. Haar dood zou als zelfmoord geïnterpreteerd kunnen worden (niet mijn interpretatie), – maar als het zelfmoord is geweest dan kan het een zelfmoord ‘per ongeluk’ zijn geweest en heeft Carry van Bruggen tot datgene wat haar dood zou veroorzaken haar toevlucht genomen, net als Hetty Kolff: niet omdat ze dood wou zijn, maar omdat ze leven wou en niet kon leven. Ze nam een (over)dosis van een slaapmiddel, dat (aldus dr. A.-M. Jacobs) zo sterk moet zijn geweest dat een normale persoon er onmiddellijk zou aangestorven zijn. Maar zij was geïmmuniseerd. Zij leefde. Deze maal echter sliep ze in, ze sliep dag en nacht, een week lang, kreeg tijdens deze week

1 Jacobs, M.-A. Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie, 1962.

longontsteking en stierf daaraan [...]. Carry van Bruggen nam slaapmiddelen omdat ze aan slapeloosheid leed; ze wilde slapen omdat ze ervan overtuigd was dat ze van de psychische aandoeningen waaraan ze leed zou genezen als ze maar kon slapen. Ik slaap alleen met slaaptabletten, schreef ze op 16 juni 1928 in een niet verzonden, na haar dood teruggevonden, brief aan mr. Nico Muller.

In een interview met Kees van Bruggen jr., Carry's zoon, (VN, 15.12.1979) vroeg Jan Fontijn en Diny Schouten:

'Heeft ze altijd aan slapeloosheid geleden?'

Antwoord: *Ja, altijd. Nu ja goed, die hersens waren altijd bezig. Ze kon niet wat men tegenwoordig noemt relaxen, dat was voor haar een onmogelijkheid. [...] Ik geloof dat ze werkelijk te veel van zich zelf geëist heeft.*

IN HET WERK VAN CARRY VAN BRUGGEN KOMT HET THEMA ZELFMOORD NIET VOOR. De zogenaamde 'zelfmoordpoging' in *De vergelding* is volgens mij geen zelfmoordpoging, maar de impulsieve, onbezonnen daad, waartoe het romanpersonage haar toevlucht had genomen als noodkreet of bij wijze van demonstratie van afkeer van haar levensomstandigheden, en niet met het doelgerichte voornemen om zichzelf te doden: - dit valt onder meer af te leiden uit de manier waarop zij haar daad heeft gesteld. De dood laat zich niet zómaar dwingen en een mens begaat niet zómaar zelfmoord.

DE DOOD VAN CARRY VAN BRUGGEN lijkt sterk op die van *Eline Vere*, uit Couperus' gelijknamige roman. Ook zij sterft door een te grote dosis van een slaapmiddel, terwijl toch onzeker is of ze de bedoeling heeft gehad om weloverwogen, met voorbedachten rade, zichzelf te bevrijden. Ook Eline Vere verlangde te slapen en nam, omdat ze, net als Carry van Bruggen, *geïmmuniseerd* was, haar toevlucht tot een grotere dosis van het door de dokter voorgeschreven barbituraat.

De dood van Eline Vere wordt als volgt beschreven:

'O God!' kreunde zij. 'O God, o God! Laat me slapen, laat me slapen, ik smeeek u, laat me slapen.' En ze weende bitter, onophoudelijk. Toen schoot haar een gedachte door het brein.

Als ze nog enkele druppelen meer dronk dan de dokter uit Brussel haar had voorgeschreven? Zou dat kwaad kunnen? Denkelijk niet, daar zij van de dosis, die zij placht te nemen, thans niets geen invloed scheen te onder vinden. Hoeveel druppels zou zij, zonder gevaar, er nog kunnen bijne men? Even zoveel als zij genomen had? Neen, dat was natuurlijk te veel. Wie weet wat er dan zou gebeuren. Maar, bijvoorbeeld, de helft? Dus nog... drie druppels? Neen, neen, zij durfde het niet: de dokter had haar zo ernstig op het hart gedrukt voorzichtig te zijn! Toch was het verleidelijk... En zij stond op. Zij nam het flesje om de vier druppels te tellen.

CARRY VAN BRUGGEN †.
Schriftster, 51 jaar oud, te Laren overleden.

Laren, 17 Nov. (Aneta).
De schrijfster Carry van Bruggen is he den overleden.

Carry van Brug gen-De Haan werd in 1881 te Smilde geboren; zij werd onderwijzeres, was later met haar man d'ie jaren in Indië (Medan).

Zij schreef no vellen en romans. In de schaduw (1907), Goenoeng Ojati (1909), een Badreije in de Tropen (1909), de beide laatste wer ken als resultaat van haar Indischverblijf, verder: Broe schooltje (1910), De Verlatene (1911), Heleen (1913), Het Joedje (1914), Een coquette Vrouw (1914).

Carry van Bruggen stond aanvankelijk onder naturalistische invloeden, maar wist zich daarvan later vrij te maken. Van nature was zij geen realiste, en helde zij meer over tot het beschouwende waarvan haar latere werken getuigen.

Locomotief

Kunst en Wetenschap.

Carry van Bruggen †.
De bekende schrijfster Carry v. Bruggen is overleden.

Carry van Bruggen.

Mevr. Carry v. Bruggen is gehuwd geweest met den journalist-schrijver Kees v. Bruggen, later van hem gescheiden en gehuwd met den heer P.R. Haar meisjesnaam was G. de Haan. Zij was een zuster van willel den dichter en proza-schrijver Jacob Israel de Haan, een vurig strijder voor het Zionisme, en verscheidene jaren zedelen tijdens opboeten te Jerusalem op straat vermoord.

Mevr. Carry v. Bruggen bleef onder dezen naam, ook na de scheiding, schrijven. Als hare voornaamste werken memoreren wij: Helen (1913), Het Aseje van de ahoet (1920) en Een (1927).

De lijst van bekende auteurs die dit jaar door den dood zijn weggevraagd, wordt openerteljk lang. v. Eeden, Quérdo, Lapideth, Cyril Boyse, nu weer Carry v. Bruggen. Red. Nieuws.

Diligentia.

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië

18-11-1932

Een... twee... drie, vier, vijf. De laatste twee vielen er in vóór zij het flesje had kunnen oprichten. Vijf... zou dat te veel zijn? Zij weifelde een poos. Met die vijf druppels zou ze toch zeker slapen. Zij weifelde nog steeds. Maar opeens nam zij een besluit, toegelokt door het vooruitzicht te zullen rusten. En zij dronk. [...]

'God! God! O God!' kreunde zij met een, steeds zwakkere, schorre klank, vol van een wanhoop, die zich niet meer uiten kon. Toen vloeide het bewustzijn, als druppel na druppel, uit haar weg en zij sliep in de dood in.

CARRY VAN BRUGGEN, NOCH ELINE VERE, STOND HET DOEL VOOR OGEN ZICHZELF TE DODEN: beiden stierven 'per ongeluk' ten gevolge van een handeling waarmee zij in eerste en laatste instantie iets anders beoogden dan zelfmoord – al had Victor E. van Vriesland over de dood van Carry van Bruggen een andere mening.

In zijn oppervlakkige, aan Alfred Kossmann toevertrouwde babbelerinneringen die vele historische onnauwkeurigheden bevatten, vertelde hij al te nonchalant over Carry van Bruggen:

Ze heeft een bitter einde gehad. Ze is overleden door een te grote dosis van een slaapmiddel. Ze heeft dat vast expres gedaan. Het medicijn was heel hoog op een plank in een kast gezet, ze mocht er, laat ik zeggen, één theelepeltje van drinken. 's Nachts is ze opgestaan, is stiekem op een stoel bij die kast geklommen, heeft toen de fles aan haar mond gezet en is kort daarna gestorven.

Je zou verdomme denken dat Victor E. van Vriesland zelf bij de gebeurtenissen aanwezig is geweest.

IN DE BIOGRAFIE OVER VAN BRUGGEN, VAN ALLES HET MIDDELPUNT, volstaat Ruth Wolf met over de dood van de schrijfster te noteren:

Voor zover wij kunnen nagaan, nam zij op 14 november een te grote dosis van het haar toegestane slaapmiddel in. Twee dagen later, op woensdag 16 november 1932, overleed zij zonder bij kennis te zijn gekomen.

Dr. M.-A. Jacobs voegt in háár Carry van Bruggen-biografie, onder het kopje '*Tragische dood*', het volgende (voor mij hier en daar volstrekt onbegrijpelijke) commentaar aan Carry van Bruggens overlijden toe:

<Nooit zal men weten of Van Bruggen de bedoeling had zichzelf de dood in te voeren. Je zou haast denken dat het een laatste kneep van haar is geweest om de vrijheid van haar denken en doen te benadrukken, en om zich tegen de onderzoeken van indiscrete vorsers te verdedigen. Zijzelf schijnt zich over dat probleem in schrift niet geuit te hebben, behalve dan in *De Vergelding*, waar een meisje zich in het water werpt, niet omdat ze sterven wil, maar omdat ze niet leven kan. Heeft Carry niet meer kunnen leven? Of kan men hier dezelfde redenering toepassen als die zij gebruikte om ongelukkige huwelijken te doen ontbinden? Zij beweerde destijds dat echtgenoten die elkaar niet meer beminnen, in leugen leven, zo zij samen blijven. Heeft zij het leven verlaten omdat zij het leven niet meer liefhad? In alle geval lijkt het ons beter bij haar bewegings- en vrijheidsdrang te horen, dat zij vrijwillig zou zijn gestorven dan dat zij zich zou hebben laten sterven.

In tegenstelling tot ettelijke schrijvers-zelfmoordenaars heeft Carry van Bruggen niet eerst een zelfmoord of zelfmoordpoging beschreven om die daarna bij zichzelf te herhalen, maar omgekeerd: zij heeft in *De vergelding* beschreven wat haar, jaren tevoren, al overkomen was en niet heeft zij beschreven wat haar als het ware nog overkomen zou om zich daarmee geestelijk voor te bereiden op *het moment dat zeker zou komen.*>

Jannah Loontjens over Carry van Bruggen

Door Virginia Groenendijk — *Noord-Hollands Dagblad* 5 oktober 2021

CARRY VAN BRUGGEN, DIE NAAM DOET BIJ VEEL ZAANKANTERS WEL EEN BELLETJE RINKELEN. Maar wie heeft daadwerkelijk iets gelezen van de in Zaandam opgegroeide schrijver en filosoof? Zonde, want haar werk is nog steeds relevant en vernieuwend, vindt Jannah Loontjens van schrijverscollectief Fixdit: *Ze is de Nederlandse Virginia Woolf*. Het begon vorig jaar met een vraag van HP/*De Tijd* aan voormalig minister Ingrid van Engelshoven van O.C.&W. over haar favoriete auteurs. Dat dat allemaal mannen waren, berustte volgens haar op toeval. *Ik herkende het bij mijzelf ook*, zegt Jannah Loontjens.

Bijna alle grote werken die ik vroeger heb gelezen, en dat zijn er best wat, zijn van mannelijke schrijvers. Maar dat is dus géén toeval. De oorzaak is de mannelijke auteur als norm. Er was op school consequent te weinig aandacht voor het literaire werk van vrouwelijke auteurs, terwijl zij vaak aan de basis stonden van vernieuwing.

Virginie Loveling, Anna Blaman, Mary Dorna en dus ook Carry van Bruggen; grote schrijvers die amper gelezen worden. Daar moet verandering in komen, vindt een groep schrijvers die zich heeft verenigd in *Fixdit*. Ze streven naar meer diversiteit in de canon en de literaire wereld.

'BEHAAGZIEK'

IN DE *FIXDIT* PODCAST wordt om de twee maanden een moderne klassieker belicht, geschreven door een vrouw. Jannah Loontjens en Annelies Verbeke interviewen kenners over deze literaire werken. De tweede aflevering staat in het teken van *Een coquette vrouw* van Carry van Bruggen uit 1915. Een roman over de jonge vrouw Ina die trouwt met de oudere Egbert. Hij neemt haar filosofische ambities niet serieus en kleineert haar, waardoor hun huwelijk verzuurt. Ina wordt weggezet als koket – 'wat we nu sletterig zouden noemen' – en miskend in haar zoektocht naar verbinding en liefde. Ina is juist allesbehalve koket, vindt Van Bruggen. '... hoezeer ten onrechte men dit worstelen van een vrouwenhart om de enige levensglorie, liefde, die elke andere glorie, elke andere mogelijkheid in zich omvat, met de ijdele dwaze naam koketterie benoemt', bijt ze haar criticasters toe.

HONDERD ZOENTJES

Kees 't Hart 26 mei 2021 – *De Groene Amsterdammer* №. 21

HET IS LASTIG OM OVER EVA NOG VERTROUWELIJK TE SCHRIJVEN. Om dit verhaal, deze schrijfkunst te bezien alsof je er nooit iets over gehoord of gelezen hebt. Voor je het weet word je een debat ingezogen over het *modernisme*, over Virginia Woolf, de *stream of conciousness*, over feminisme, de autonomie van de vrouwelijke seksualiteit – enzovoort, die aan de hand van deze roman keer op keer wordt opgevoerd.

DE ROMAN EVA GELDT AMPER NOG ALS EEN VERLANGENDE ROMAN, maar vooral als mijlpaal van culturele en maatschappelijke kwesties. *Eva* is lesstof geworden. Als het eenmaal zover met romans komt, als ze niet meer *leesbaar* zijn en alleen *hanteerbaar* in debatten, wordt het tijd het stof weg te vegen en opnieuw te lezen, alsof dit het lezen is van de eerste dag. Je ziet het meer bij 'klassieke romans'. *Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken is alleen nog hanteerbaar als een illustratie van de 18^e-eeuwse samenleving, terwijl het, als je al die kennis uit je hoofd wegveegt, nog altijd roept om en verlangt naar een eerste lezing, naar leesbaarheid dus.

Ook *Eva* van Carry van Bruggen wil geen vergeten roman zijn, ook al duiken bij elke heruitgave dezelfde kwesties op. Of men brengt de roman in verband met de filosofische werken van Carry van Bruggen: *Prometheus* en *Hedendaags fetisjisme*. In 2020 schreef Barber van de Pol een indringende en mooie studie over de denkwereld van deze wonderlijke schrijver.

EVA WIL KUSSEN, ja, ook met het hoofd van de school, die niets doorheeft. Maar dan nog, wat moet je er allemaal mee? Moet je alles over Van Bruggen weten om deze roman voor het eerst te kunnen lezen? Nee, deze roman wil een eerste lezing, een Eva-lezing, hoe absurd dat ook moge klinken want een eerste lezing bestaat helemaal niet, er zijn van romans altijd eerdere lezingen geweest, plus verslagen daarover. Probeer ze in dit geval te vergeten. Eva wil Eva zijn. Literatuur wil literatuur zijn. Hoe moet ik dit schrijven? Wil ik nog wel begrepen worden? Deze roman eist een eerste lezing en niet zo'n halfzachte beschouwing over achtergronden en thema's waarmee ik deze recensie begon...

DEZE ROMAN TREEDT IN HET KRIJGT VOOR LITERATUUR en wil niet gelezen worden als illustratie van opvattingen, e wil als een vrouw in je poriën binnendringen, in je leesverlangen en in je leesverwondering. In je maatschappelijke blik. Maak er een eerste lezing van, een feestelijke lezing, een contextloze lezing, wat altijd de beste lezing is. Neem deze beginzinnen:

Gisteravond laat al hing hij boven de daken klaar, de rosse lantaarns sloegen er hun gloed tegenaan en vannacht heeft hij zich laten zakken – de sneeuw.

Sneeuw als levend wezen, de wereld als een wonderbaarlijk tafereel waar leven in is geblazen en waar je met verbazing naar kunt kijken. Verbazing en verwondering, dat zijn de kernwoorden, Eva gaat door deze wereld. *‘En ze is alleen.’*

Langzamerhand trekt ze ons haar wereld in. Ze spreekt zichzelf toe. We kijken met haar mee, verwonderen ons over gesprekken, beweringen, over het mooie en het banale en over waar iedereen over fluistert: lust, verlangen, lelijkheid. Waarom slaat elk woord als bliksem bij je in... *waarom heb je ooit naar de deuren gekeken, waarom schroeit er iets in je, gloeit er iets in je, terwijl je walgt...?* Eva verlangt en ze wil niet verlangen, ze wil weten over liefde, de gevolgen en tegelijkertijd wil ze het niet weten.

WAT BEDOELEN MENSEN ALS ZE ZEGGEN: De gevolgen van hun liefde bleven niet uit? Eva, ze is in het begin van de roman negentien jaar, hoort de gesprekken, het gefluister, ze ziet het geloer en hoort het gedoe, ze brengt verslag uit, het zuigt zich naar haar toe en ze wil het niet. Ze voelt zich gedoemd. Is dit het leven? Is dit liefde? Kun je hiernaar verlangen? Ze wil een ander verlangen. Naar Eenheid, naar alles, naar de hoogste blik en ze doordenkt haar lust, haar gevoelens, haar om zich heen grijpende verliefdheden. Ze wil kussen, ja, ook met het hoofd van de school waaraan ze lesgeeft, met Ebner, die niets in de gaten heeft. O, Ebner, wil je niet mijn lippen... wil je niet de zonzeontjes van mijn lippen kussen... zou je het niet heerlijk vinden als ik nu opstond en naar je toe kwam en je mijn lippen gaf... ik zou er niets armer door worden, jij zou er veel rijker door worden... ik kan wel honderd zoentjes missen voor jouw lippen... je arme uitgehongerde lippen.

DEZE ROMAN VRAAGT NIET NAAR SAMENVATTENDE WOORDEN van de recensent, maar naar de woorden van de schrijver. Totale melancholie stroomt je tegemoet. Alles is citeerbaar, de natuurtaferelen, de gesprekken tussen gehuwden, het zwijgen, het dromen, de blikken. *‘Je moet je zinnende aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren. En dan zegt de Verwondering: ‘dit nu is het Leven.’*

DEZE ADVERTENTIE UIT 1913 LAAT ZIEN HOE FARMACEUT *E. MERCK* EEN FARMACOTHERAPEUTISCHE VERWANTE 'GROEP' VAN MIDDELEN IN DE ETALAGE ZET.

Het zijn de slaap- en kalmeringsmiddelen *VERONAL* (*barbital*) en het nieuwe zusje *LUMINAL* (*fenobarbital*).

CHINEONAL (*kinine* en *barbital*) wordt ingezet bij *malaria* en andere infectiekoortsen. Samen met een kalmeringsmiddel kan *Chineonal* zorgen voor een 'rustig' herstel van patiënten met koorts en onrust.

E. MERCK

Darmstadt.

Monsters en literatuur
staan ten dienste.

CHINEONAL

Nieuw kinine-praeparaat
met versterkte sedatieve eigenschappen.

Indicaties: infectie-koorts met onrust en pijn,
neuralgieën, kinkhoest.

LUMINAL

Nieuw, sterkwerkend slaapmiddel.
Vooral geïndiceerd bij psychiatrische aandoeningen, bij sterke opwinding en bij epilepsie.

Luminal-Natrium : voor onderhuids gebruik.

Uitstekend slaapmiddel voor de dagelijkse praktijk:

Veronal-Natrium: voortreffelijke resultaten bij zeeziekte en ongesteldheid na spoorwegreizen.

VERONAL

RUTH
WOLF Van alles
het middelpunt
Over leven en *Querido*
werk van **Carry**
van **Bruggen**

*M*IDDEN OP DEZE BRUG, waar ik stil sta als weerhouden, staat het om mij heen, en staart het mij aan en staart op mij neer en staart naar mij op... de grote, stille vensterogen in de gevels... de matte bomen, het schimmig water... ik ben van alles het middelpunt. Zo klein als ik ben, nietig en klein, onder de eeuwige hemel, smeekt het nochtans zijn smekingen uit naar mij alleen.

OPGROEIEN IN ZAANDAM

*De Bildung van Carolientje de Haan
van haar 4^e tot 15^e levensjaar.*

OP WEG NAAR CARRY VAN BRUGGEN

Wij waren in mijn jeugd stille bewoners,
Met smal gewin in ene kleine stad.
Maar thans: de rijkste stad geeft mij niet schoners
Dan ik toen kosteloos aan schatten had.

Jacob Israël de Haan

WIE VANDAAG DE DAG NAAR ZAA NSTAD GAAT

W in de hoop iets terug te vinden van het landschap waaruit Carry van Bruggen naar eigen getuigenis in haar jeugd werd ‘opgebouwd’, moet zich voorbereiden op een bittere teleurstelling. Grachten en sloten zijn gedempt, huisjes en gebouwen gesloopt, bomen gekapt, en het stadsbeeld wordt zoals overal elders beheerst door het snelverkeer, het warenhuis, de supermarkt. Alleen in een enkele met zorg gerestaureerde wijk vindt men nog de Zaanse groen geverfde balken, de bruggetjes, de wegsloot, het hoog op rijzend geboomte waardoorheen witte beelden schemeren. Het ziet er in die hoekjes heel idyllisch uit, en als onvervalst idyllisch werd het Zaanse leven ook ervaren door de vele lezers van Carry van Bruggens verhalenbundels *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*.

Dat de werkelijkheid in veel opzichten volstrekt anders was, wordt niet alleen duidelijk uit de historische feiten en achtergronden maar ook uit het door de schrijver zelf verstrekte materiaal. Daarvoor hoeft je geeneens tussen de regels door te lezen, het staat er allemaal in. Wel wordt je makkelijk misleid door de glanzende herinneringswaas die over de verhalen ligt uitgespreid en ze als in een avondschijsel van innigheid bijeenhoudt. De vraag is, wat wordt er door onthuld en wat verborgen?

Buiten de stad, onder aan de Westzanerdijk, ligt de kleine begraafplaats van de joodse gemeente Zaandam, het *Huis des Levens* wordt genoemd: ‘geen monumenten, niets dan de rijen rechtopstaande zerken in het ongemaaid gras, binnen de doornenhaag, waar een geit eenzaam de hoge halmen at, omdat geen zeis het aan raken mocht!’ En hoe stil is het er ook nu nog, haast als op de dag dat er een zelfmoordenaar werd begraven: ‘Het was zo stil... je kon het lange, droge gras horen schuifelen langs hun broeken en voor hun laarzen uit[...] Toen hij in de grond was en de grond weer dicht was en ze allemaal langs Zadoks moesten om hun handen te laten wassen, kon je het water horen kletteren in de blikken kom, zo stil als het was.’ Er staan weinig zerken. Op de eerste rij de stenen van vader Izak, † 1 mei 1924, en moeder Betje de Haan-Rubens, † 6 oktober 1912. Uit een gedicht van Carry’s broer Jacob weten wij dat de kinderen De Haan jaarlijks op de begraafplaats bijeen komen:

*Haar jaartijd keert en Moeders kindren komen
Als nooit gescheiden biddend aan haar graf
Voor één Dag laten zij Daad en Dromen
Voor één Dag leggen zij hun zorgen af.*

‘Kinderen zijn hier uitsluitend de zonen; dochter Carry kon de jaartijd van haar moeders sterven niet met het zeggen van *kaddisj* herdenken.

Op Betjes steen staat dat haar vader *moré* is geweest. Dat duidt op een gedistingeerde afstamming. Van de afstammingstrots die moeder Betje haar kinderen heeft ingeprent vinden we de sporen in *De verlatene*, *Het huisje aan de sloot* en *Vier jaargetijden*. Het is een trots die zich met geweld moet handhaven tegenover de hardnekkige, lang niet altijd onschuldige plagerijen van de dorpse omgeving.

De herinnering aan het eentonige schelden, de botte minachting en het buitengesloten worden bij spelletjes is Carry haar leven lang diep in het vlees blijven steken. Zij heeft veel bitters van zich af moeten schrijven voor dat de droesem en de slakken althans ten dele waren weggezuiverd. Tot in de late verhalen schiet een nog opgekropt haatgevoel soms als een steekvlam omhoog en treft de lezer dan des te feller, zoals in het verhaal *De margarinejongen*, waar nog eens de trots op de afstamming wordt geknauwd door de beledigingen, het kleine meisje op de dansles – mede door de joodse dansmeester – aangedaan. Er bestaan vernederingen die in de herinnering blijven schroeien, waar tot in rijpe jaren geen vertroosting voor te vinden is.

NIET ALLEEN DE KINDEREN, OOK VADER BLEEF NIETS BESPAARD. Izak de Haan werd in joodse kring om zijn opvliegendheid *Beis Eizakie* (Kwaaie Izakje) genoemd. Hij begon als marskramer in Edam; met een rugzak trok hij langs boerderijen. Na vele pogingen om zich een soort bestaan te scheppen is hij een nieuwe koers ingeslagen. Op aanraden van zijn tweede vrouw Betje Rubens (zijn eerste was heel jong overleden), begon hij in Amsterdam aan de studie voor *godsdienstonderwijzer van de laagste rang*.

Hij moest voor de commissie van examinatoren *blijk geven voldoende kennis te bezitten van het lezen en schrijven der Nederlandse taal, de beginselen van taal- en rekenkunde, inclusief de ‘regel van drieën’ en de vaderlandse geschiedenis en de aardrijkskunde der Nederlanden*. De broodnodige rust en concentratie om zich deze vaardigheden en kennis eigen te maken, vond Izak de Haan niet in het kleine, overvolle huis in Amsterdam. Evenals zijn spiegelbeeld ‘Snoek’ in het verhaal *Hoe meneer Snoek examen deed* stellen we hem voor op een bankje in een van de Amsterdamse stadsparken. Het mag het een wonder heten dat hij de eerste keer slaagde. Misschien zou hij er nooit aan begonnen zijn, als hij had geweten wat hem na zijn aanstelling allemaal te wachten stond. Zowel in Smilde en Gorredijk als in Zaandam voerde hij strijd met de bestuurders

van de joodse gemeente, overal waren er aanklachten en dreigementen. Zijn eigen-gereid en soms agressieve optreden, liepen uit op laaiende conflicten.

Dat het hem bij alle kribbebijterij en betweterigheid in die benarde omstandighe-den niet aan gevoel voor humor en zelfspot ontbrak, blijkt uit zijn in Eva genoemde roman *Rabbijn en antisemiet* die vanaf 1894 af als feuilleton in het *Centraal Blad voor Israëlieten* is verschenen en waarin hij zichzelf als volgt ten tonele voert:

‘De eenzame voetganger was onderwijzer bij de Israël-gemeente te Stroomdam en daaraan waren nog enige andere functies verbonden. Hij was tevens voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzegenaar, secretaris van de kerkenraad, ziekenbezoeker, waker bij ster-venden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder die gratis advies verlangde. Gelukkig hebben de synagogen geen kerktorens, anders was hij zeker ook nog klokkenist geweest.’

Tot in Eva toe herkennen wij Carry’s afspiegelingen van haar vaders woelig en geteisterd bestaan. Het is alsof zij dan pas door compassie gedreven iets wezenlijks mocht onthullen over de verzoeken waaraan hij in zijn eeuwige armoede was blootgesteld. En ook over de bezoeken waaraan haar moeder door zijn consciën-tieuze vervulling van het vermenigvuldigingsgebod in haar zwakte was uitgeleverd. Zestien keer is haar niet al te sterke en nerveuze moeder in *gezegende* omstandighe-den geraakt. Negen kinderen zag ze opgroeien, waarvan twee uit het eerste huwe-lijk van haar man. Maartertje Duifje Esther bleek geestelijk gestoord. Haar aanwe-zigheid drukte zwaar op de andere kinderen. Carry schrijft in *Heleen* over een zusje die niet naar school ging:

‘Tegen de avond nam vader haar mee en wandelde met haar langs de rivier. Soms zat ze een hele dag in een hoek van de zolder op de grond, knaagde aan haar handen en bewoog grom-mend het lijf in bochten.’

Hoe Carry als kind opkwam voor Duifje is aan de Zaan nog bij overlevering bekend: zij sloeg met haar schooltas op het hoofd van kinderen die haar zwakbegaafde zusje plaagden. Haar broertje, Meyer was lichamelijk zwak en werd door Carry met gesta-dige zorg grootgebracht. Als volwassene zou hij, in orthodoxie veel fanatieker dan zijn ouders, met Carry breken omdat zij ‘vrij’ leefde.

De kinderen De Haan brachten hun jeugd door in smalle woningen, uit planken opgetrokken, muf en donker. Er waren geen bedsteden en alkoven en geen strom-end water en sanitair. In Carry’s jeugd bestond het gemak uit een ton in een don-

ker hokje boven de sloot die op gezette tijden door de vaatjesman werd ververst. Volgens Mies de Haan was moeder Betje met een bijzondere fantasie begaafd en was ze ziekelijk slordig en had ze van huishouden en kleren weinig verstand. Het naaiwerk wordt in Carry's verhalen verricht door *juffrouw Content* die er de nieuwste, op avonddjes gehoorde liedjes bij zingt en schandelijke geheimen kent van mensen uit de kille. De naaister maakte ook de groenfluwelen jurk voor de dansles die o.a. door dat ongelukkig uitgevallen wrochtsel voor het kleine meisje op een diep insnijdende vernedering uitloopt.

We mogen het gezin De Haan niet voorstellen zoals de familie Vischkoper in *Het Joodje* waar de kinderen leden onder welig tierend ongedierte en waar één voddige kopjesdoek dient om er het hele servies mee schoon te vegen. De familie leeft wel in uiterste eenvoud, ja schamelheid. Ze doen wel krampachtig hun best om fatsoenlijk te zijn en niet als arm te gelden. Tekenend voor deze pogingen is de passage in *De brief uit Het huisje aan de sloot*:

'O nee, wie dat denkt, weet er niets van! Zij hebben wel een beetje heel weinig geld en vandaag is er bijvoorbeeld geen boter in huis, maar daarom zijn ze nog geen armelui! Armelui's vaders dragen petten en vader draagt een hoed, armelui's moeders doen hun schort voor als ze uitgaan en moeder doet de hare dan juist af, armelui's kinderen dragen klompen maar zij dragen schoenen, armelui hebben de tafel bij het raam maar zij in het midden, bij armelui wordt voor brood-eten nooit en zelfs voor het middageten niet altijd gedekt - zij mogen nog geen tussenbeide-boterham eten zonder een servet onder het bord.

Het huis is echter meer dan een woning of een bolwerk van kleinburgerlijk fatsoen: het is vooral een wijkplaats. De mezoëza aan de deurpost, het kokertje met de teksten uit Deuteronomium: 'Hoor, Israël, de Eeuwige is onze G'd, de Eeuwige is één', vormt een beveiliging tegen alle kwaad voor de bewoners. In de huiskamer staan als stille tekens van actief joods leven de chanoekakandelaar voor het Lichtjesfeest in december, het mizrach of wandbord dat de gebedsrichting aangeeft en de kandelaars voor de sabbatlichten die elke vrijdagavond worden neergezet op het witte tafelkleed dat, zoals Carry van Bruggen vertelt, in een ondeelbaar, onvatbaar ogenblik de hele kamer en de gezichten van de mensen een ander aanzien geeft. Met rituele voorwerpen, handelingen en gebed wordt in de woning het dagelijks leven van de morgen tot de avond geheiligd; de sabbat en de feesten van de jaarkring werden er gevierd, te beginnen met Rosj Hasjana, het nieuwjaarsfeest, de rij van gedenkdagen opent met plechtige ramshorenstoten. –

Al die rust- en feestdagen komen steeds in veranderende neerslag terug in het werk van Van Bruggen. Of zij zich verzet dan wel losmaakt, of zij glimlacht om de herinnering of zich verbijt van pijn om wat voor haar verloren ging, onder alle omstandigheden herkennen wij haar diepe betrokkenheid bij deze vroegere levensvormen. Uit alles blijkt dat het jodendom een *way of life* is waarin doen, rusten en beleven centraal staan. Het Hoor, Israël! is niet alleen een gemeenschappelijk belijden, het is het in de Vijf boeken van Mozes, wortelende samenstel van bewust te verrichten handelingen, dat gestaald is in het vuur van een tweeduizend jaar oude ballingschapsgeschiedenis, verrijkt en verdiept en door de denkbeelden en ervaringen van de volgende generaties. De afglans van dit lijden en vorsen rust in wezen nog op de kleinste religieuze handeling en kan alleen door het gedachteloos verrichten ervan worden gedooft.

In de jeugd van Lientje de Haan is het verzandingsproces in het Nederlandse jodendom niet meer te stuiten. Haar eigen werk als Carry van Bruggen weerspiegelt een fase van dat verval en legt er tegelijkertijd getuigenis van af dat de jeugdherinneringen voor de schrijfster 'ten bronwel' werden, zoals zij dit later zal aanduiden. — Niet alleen de viering van de jaarkring gaf het karig leven aan het Dampad enige glans, ook de vertelsels van de met fantasie begiftigde moeder droegen daartoe bij. Op van die vlakke, vale novemberdagen, zoals ze worden beschreven in *Vier jaargetijden*, werden er voor de zoveelste maal herinneringen opgehaald aan moeders grootvader, in Carry's werk aangeduid als Rebbe Heele Arjei: *en ze hadden een sjoel in huis en de joodse knecht heette Ruben en de joodse meid heette Reggie*. Het zo vaak door de buitenwereld aangetaste zelfbewustzijn van de kinderen De Haan bloeide weer op bij het horen van bijzonderheden over rijke, geleerde en mystiek begaafde voorouders; het besef van anders-zijn woog op tegen de drukkende ervaringen van armoede en van sociaal isolement, dat door de sterke contrastwerking met die verhalen in een nieuw en troostrijk licht kwam te staan

Dat schijnsel wierp ook de grillige, verontrustende schaduw van bovennatuurlijke krachten, waarmee sommigen van die voorouders begiftigd geweest zouden zijn, zoals het vermogen om te schouwen in tijd en ruimte.

Dat de kinderen De Haan niet alleen lekker griezelen, maar ook met weemakend echte angstgevoelens naar hun moeder hebben geluisterd als ze over dit aspect van hun merkwaardige afstamming zat te vertellen, blijkt duidelijk uit een verhaal als 'Het wonder, waarin een verslag van oudoom Sjimme over het hem aangeboren 'tweede gezicht' door het kleine meisje als een benauwende koortsdroom wordt

ervaren. En ook van velerlei andere angsten was dat kinderleven vervuld: er gaat een moordenaar onherkend door het dorp; het lijk van een fraudeur wordt na dagen opgehaald uit de Oosterplas; de behoeftige oude *sjammes* (koster) blijkt een brandstoffendief te zijn. *‘Het is koud en benauwd en de avond valt, zo wordt door Carry van Bruggen na tientallen jaren een toestand van intense beklemming samengevat. Wij zouden van deze en andere voorvallen en stemmingen in het leven van de kleine Carolina heel weinig weten als niet de neerslag van haar avonturen en overpeinzingen te lezen stond in haar sterk autobiografisch getinte boeken. Waar ‘Dichtung und Wahrheit’ zich vermengen, is behoedzaamheid geboden. Met andere woorden: ‘Personages, gebeurtenissen en andere data van dit jiddische tafereel zijn in de fictionele blender gepureerd. Toch is het allemaal echt gebeurd’. Herinneringen verschuiven, karakters krijgen andere lichamen. ‘De waarheid is geborgd in de literaire bewijskracht.’*

HET EERSTE BOEK VAN CARRY VAN BRUGGEN, *In de schaduw* (Van kinderleven) uit 1907 vertoont nog de rauwe plekken van de grimmige omklemming waarin haar strakke, schamele jeugd de schrijver gevangen had gehouden. Wat zij zich dan herinnert, is in de eerste plaats de dwang. Elke vrije woensdagmiddag, elke zondag, en ’s middags na vieren moesten de kinderen van de ongeveer honderd leden tellende joodse gemeente naar het joodse school. Over deze instelling komen wij uit het werk van Carry het een en ander te weten. Haar eerste bundel opent met een verhaal dat dit verplichte extra schoolbezoek tot onderwerp heeft, en twintig jaar later spreekt zij erover in de autobiografische tekst *‘De drie deuren’*:

Waarom ben ik van zo veel gebouwen, van zoveel vertrekken uit later jaren alles vergeten... en zou ik de inktvlekken kunnen tekenen op die zeskante tafel met bruine randen in het Joodse school, als ik ‘überhaupt’ kon tekenen? Daar was het zinken fonteintje, en daar de kierende turfkast en de glazen deur naar het speelveld... ik zie het, ik ruik het, ik voel het om me heen.

Het laatste kunnen we letterlijk nemen! Jaren later zal midden in een filosofisch betoog over spotvormen van regels en voorschriften hetzelfde fonteintje te voorschijn komen, alleen is het nu niet van zink maar van blik wat wel juist zal zijn: Het ongelukkige vieze blikken fonteintje dat men op de dorpen in joodse scholen kan zien hangen en waar aan de kindertjes hun vingers moeten ‘netzen’ aan een paar druppels water na de lichaamsfuncties is de frase, de spotvorm van de reinheidsgedachte die aan het voor schrift ten grondslag ligt.’ In Carry’s eerste omvangrijke roman *De verlatene* (1910) vinden we de joodse school zelfs als dramatisch element, een sterk sprekende, fel aangezette toets in het beeld

van Daniël Lehrens ontwikkeling. Mede onder de druk van de als zinloos ondergane leerstof en onderwijsmethode voltrekt Daantje zijn afwending van de hem eerst zo dierbare joodse levenswijze. Maar vooral in *Het huisje* komt het joodse school veelvuldig als motief terug; een deel van het soms zeer conflictueuze gemeentelven galmt vervormd na in de gesprekken die de kinderen voeren op het bleekveldje achter de school.

De jeugdige De Haans verkeerden daarbij in een speciale positie: ze ontvingen het joodse onderwijs van hun eigen vader, die zo driftig kon worden en die, als we in meneer Snoek gedeelten van een portret mogen zien, zijn eigen kinderen altijd dubbel strafte omdat zij ook dubbel zondigden: tegen hun vader en tegen hun leraar!

Dat Van Bruggens denken over het joodse school in de loop van de jaren aan wijzigingen onderhevig is geweest, kunnen we aflezen aan de sterk wisselende belichting waaronder dat verschijnsel in haar verhalen en romans wordt uitgebeeld. Het door afschuw gevoede protest, waarvan ze zo gedreven en met zo'n overdaad aan bijzonderheden móét getuigen in *Tegen de dwang* en *De verlatene*, heeft in *Het huisje* plaats gemaakt voor een warme, zij het wat dubieuze vertedering: het verried, de weerzin blijken te zijn verdwenen, maar de benauwenis is ook in deze late herbeleving voelbaar gebleven. In het non-fictionele *Hedendaags fetisjisme* wordt, in die context totaal onverwacht, een uit liefde en verontwaardiging opgetrokken monument neergezet voor de geplaagde, miskende 'rebbe' De Haan. Zij spreekt over de waardering van het Hebreeuws, die zoveel lager ligt dan de geestdrift voor het Grieks bij de beschaafden: '

Of is het Hebreeuws soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland immers niet dieper in de Bijbel dan in Homerus? [...] En is dan niet het Hebreeuws minstens even onmisbaar als het Grieks?

Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuws. Wat schuilt hieronder? Dit: het Hebreeuws is de taal van de jood en wat erger is: in het algemeen van de arme jood. Want alleen de arme jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij de rebbe op school en leert daar, van menig nederig provinciaal rebbetje, nog niet eens zo heel weinig Hebreeuws, dat hij in de dagelijkse gebeden en in de synagoge voortdurend herhaalt, zodat heel veel schamele joodjes redelijk wel Thora en Talmoed lezen... zonder dat iemand hun dat aanrekent als een factor van beschaving en ontwikkeling.

De minachting waarmee in haar herinnering het ambt van haar vader werd bejegend, is niet te herkennen in de milde woorden die Cor Bruijn aan rebbe De Haan

heeft gewijd in zijn jeugdherinneringen *Wijd was mijn land*; hij noemt hem in verband met zijn eigen hartelijke be trekkingen tot de joodse slagersfamilie Van Thijn te Wormerveer:

En bij de Van Thijns kwam de vader van Carolien en Jacob de Haan. Ik ben hem dikwijls gepasseerd op de Markt, als ik van school kwam en hij weer naar de trein ging. Ik zie hem nog duidelijk voor me. In mijn herinnering was hij toen al oud. Hij liep langzaam, vond ik, alsof hij in diepe gedachten verzonken was. Zijn lange jas was groen van ouderdom. Hij had een treffende kop met groeven om de mond en in het voorhoofd. Hij was de man, wiens tragisch lot zijn dochter Carolien later zo overgegeven-scherp en meevoelend in *De verlatene*, heeft beschreven. Hij wás de verlatene, reeds toen, als ik hem zag gaan over ons marktplein...

Bij Carry van Bruggen was die herinnering een wond die bleef schrijven en die weer opening in de tijd van haar vaders overlijden. Het lijkt niet onmogelijk dat juist het verdriet om de dood van hem, die het vereerde middelpunt van haar kinderleven was, haar die apologie van zijn taak in de pen heeft gegeven.

Enkele weken na de dood van Carry's vader is haar broer Jacob Israël, de dichter en significus, vermoord – *Hedendaags fetisjisme*, dat zich bezighoudt met de maatschappelijke problematiek van het verschijnsel taal, zou ook als een hulde aan zijn nagedachtenis kunnen worden gezien. Hij was immers het broertje dat het dichtst naast haar opgroeide, dat ze dank zij het geringe leeftijdsverschil en op grond van eendere aanleg en belangstelling voelde als haar tweelinghelft. In zijn gezelschap zwierf ze door het dorp en verkende ze de omtrek, met hem speelde, fantaseerde en vocht ze, en eindeloos waren de gesprekken die ze voerden over hun eerste waarnemingen in de omringende wereld, over woorden die zich zo vreemd kunnen loszingen van hun betekenissen, over als plat en stuitend ervaren zegswijzen *Al te goed is buurmans gek* en *Zaken gaan voor het meisje*.

Kortom: over alles wat hen bestormde, waaraan ze weerloos en gewillig waren uitgeleverd, de razende raadsels, de klagende vragen die het bestaan in een provinciestadje misschien op kleinere schaal, maar niet minder hevig teisterden dan in de grote wereld.

Met hem ook ging ze, behalve naar het joodse school, naar de openbare lagere school, waaraan in *Het huisje* en vooral in *Avontuurtjes* een aantal verhalen is gewijd. In een van de vertellingen uit het laatstgenoemde boek blijkt welk een centrale plaats de school in het kinderleven be kleedt: als de meester onverwacht door een telegram wordt weggeroepen en de klas de hele dag vrij krijgt, wordt het kleine meisje bevangen door het gevoel dat het niet is toegestaan tijdens de schooluren op straat te

lopen: Ze [...] hoort er niet en wordt er niet verwacht en mag er eigenlijk niet wezen en mag niet zien wat er allemaal gebeurt... De klok van negen trekt een streep, neen beter, richt een dikke ribbel op... daar mogen kinderen niet overheen...

Maar de school betekent ook urenlange doffe verveling, als de leeslesjes rondgaan tot iedereen een beurt heeft gehad, als er in de somberte van een herfstdag gerekend moet worden of, het ergst van al, gebreid en gemaasd tot de handen van het kind klam zijn en het werkje een onooglijk vod wordt; dan zal haar wel eens hetzelfde overkomen zijn als Heleen: *dat haar vingers wit en slap werden, haar ogen dof, zodat het werk haar uit handen viel. Haar lijf sloeg in een rauwe stuip van wanhoop achteruit, tegen de bank, ze keek radeloos naar de zoldering op. Al haar bloed raasde tegen dat peuteren op lapjes...* Verveling moet het beweeglijke, praatgrage kind dikwijls met loden zwaarte in haar bank hebben neergedrukt: *Verveling... O verveling... schemering... rekenen... regen... echo's...* En als de bel tenslotte het verlossende sein geeft, dan gauw naar huis voor brood eten, omdat het in een ommezien weer tijd is voor 't joodse school of, o verschrikking, voor de breischool! Alsof Lientje niet genoeg leed onder de gewone handwerkles, moest zij wegens haar al te geringe vorderingen nog een aantal uren per week naar een van de aparte cursussen waarop de boerenmeisjes brei- en naailes ontvingen hetzij van een *fijne* oftewel gereformeerde juffrouw, hetzij van de strenge nonnen, of, als de eisen die de ouders stelden wat bescheidener waren, van een goeiige, aan de drank verslingerde sloeber als Pietje uit Carry's bundel Breischooltje.

Hoe het toeging op de *fijne* handwerkles lezen we in *De boete*: het verlegen Leentje moet daar, omdat ze niet wou verklikken wie bad met open ogen (waarvan zij als joods kind is vrijgesteld), nablijven om op te ruimen en wordt bij die gelegenheid geconfronteerd met de minachting van de juffrouw en haar snibbige moeder, die om strijd domme, hatelijke opmerkingen maken over de godsdienst van het meisje. Dat neemt niet weg dat de slepende donkere melodieën van psalmen en gezangen, plichtmatig aangeheven aan het eind van de duffe lessen, op Leentje zo'n diepe indruk maken, dat zij ze, op zolder dromend, als buiten haar wil ineens begint te neu-riën: *'Zo lief had Hij zondaars, dat Hij voor hen stierf, / Genade bij God door Zijn zoenbloed verwierf..'* en dat het even duurt voordat de betekenis van het eerst zo zoet lijkende zingen tot haar doordringt: ze heeft vreemde goden aanbeden, de God nog wel van wie haar zo verachten!

Botter en rauwer gaat het toe in *Het breischooltje* uit 1910, waar de atmosfeer letterlijk en figuurlijk om te stikken is; de lezer weet niet met wie hij meer medelijden moet hebben, met de als paria's behandelde joodse kinderen Henderiek en Rachel-

tje, die, als er thee wordt geschonken, uit de onooglijke jodenkommetjes moeten drinken, of met het gebochelde wijffe Pietje, dat, van fatsoenlijke komaf maar aan lager wal geraakt, totaal berooid en verlaten eindigt op de ziekenzaal van het armenhuis. Of de trieste dood van Pietje klopt is onduidelijk. Wel is duidelijk dat Lientje in de lagere schoolperiode tot in de kern van haar wezentje een besef heeft gekregen van de onontkoombaarheid van het dood-zijn. De aanleiding daartoe is blijkbaar niet het veelvuldig sterven in haar eigen omgeving – vier van haar eigen broertjes en zusjes overleden voordat zij twaalf was, daarvan wordt in het werk van Carry van Bruggen geen gewag gemaakt, maar een liedje dat de aardige nieuwe meester in de klas laat lezen: *Zwijgend spreidt de nacht zijn kleed / over woud en dreven*. Die regels brengen het meisje aan het dromen: ‘woud’ is een mijmerwoord, ‘dreven’ kun je niet anders dan als zacht glooiende verten denken. Dan komt het tweede couplet: *Eenmaal zal het zwarte zand / als de nacht ons dekken, / en geen lieve vriendenhand / uit de slaap ons wekken...*

De tekst is in Carry’s beleving anders, de tekst is eigenlijk zwarte grond en vriendenmond. Hoe dan ook, het voor melodie en woordklanken ontvankelijke kind kan niet verder lezen doordat de tranen haar in de keel kroppen, en ’s avonds ligt ze, als buiten de storm raast, in bed en daar komen de woorden bij haar terug: Eenmaal zal het zwarte zand...

‘Dan ben je dood... en ben je weg... je bent er niet meer... het zwarte zand dekt je... als de nacht... en onder in het zand is een kist [...] in die kist ben jezelf... er is een deksel vlak boven je gezicht en boven op het deksel is het zwarte zand, als de nacht... En dat gebeurt niet maar misschien... maar vast... vast... vast... [...] iets dat groot en vaag om haar bewoog als de schemerige schaduwen van reusachtige vlerken... zet zich dicht en donker vlak op haar hart...’

Toch kan zich ook wel op school een wereld van wonderbaarlijk leven openvouwen: als de meester van de Noordpool vertelt, van noorderlicht en ijsberen en spiegelende bevroren vlakten, en vooral: van ijsbergen, die ten dele boven het water uitsteken, het grootste gedeelte, de voet, is in de diepte verraderlijk verborgen. De hele middag moet Lientje erover nadenken, steeds duidelijker voelt ze dat die ijsberg iets met haarzelf te maken heeft: *De Voet van de Ijsberg is binnen in haar... het is haar eigen verborgen leven... het is het toegeslotene achter haar gewone leven dat niemand kent of maar vermoedt*. Uit dat binnenleven, zo wordt haar ineens duidelijk, stijgen de dromen op, verontrustende, wrede, benauwde, maar ook de steeds terugkerende dromen van donkere straten, hellende huizen zwart boven diep water, vreemde steden, wijde rivieren, en alle dingen zijn stil en donker.

Let wel, de bijzonderheden die Carry vanaf haar 26^e levensjaar verteld – toen 's levens volheid zich in fundamentele verschijningsvormen aan haar had geopenbaard – zijn afkomstig van wat Lientje tussen haar 4^e en 15^e heeft beleefd en ervaren. Ze kende de stemmen van wind en water, maar ook het schelle *smaus*-geroep van jouwende buurkinderen; ze had de verlokkingen ondergaan van de Sintemaartenslichtjes en van de zoetsmeltende wijs die door de straatjes klonk als de *Ster van Bethlehem* door de decemberavond werd rondgedragen. Ze was in de ban geraakt van het verglijden der seizoenen en had de invloed daarvan op haar innerlijk leven bespeurd; ze had, nieuwsgierig griezeland, gefluisterde en half begrepen mededelingen opgevangen uit de grotemensenwereld. Zij had de geheimzinnigheid geproefd van vreemde namen en woorden en de weemoed van vrouw Komeyns droef-uitthalende liedjes in haar hart voelen binnendringen. Uit de schoolbibliotheek had ze verhalen gelezen, *De negerhut van Oom Tom* en vooral *Alleen op de wereld*, het boek dat Heleen beetgreep met een heet verlangen naar helpen en redden zodat ze haar onmacht leed als een marteling – maar ze had ook smoezelige deeltjes geconsumeerd dat in het armelijke kastje van het uitleenboekertje lag met titels als *Het kasteel Montmorency*, *De kroon met de karbonkelstenen* en *Het geheim van een adellijke Russische familie*, waar de Leentje uit *Van een kind zo verzot op is*. Al ontmoette Lientje dan geen adellijke Russen, ze had wel in hun eigen kleine gemeente, ja in eigen huis de door pogroms verjaagde Russische joden zien komen en gaan, en met ontsteltenis en mededogen, vol spontaan opwellend saamhorigheidsgevoel, had ze brokstukken opgevangen van de gruwelijke geschiedenissen die hun aankleefden. Uit dit samenstel van waarnemingen, dromen, avonturen en stemmingen waren vragen opgekomen die bij haar – ja, juist bij haar – steeds dringender om een antwoord leken aan te kloppen.

Hoeveel, en hoe bewust bovendien, ze ook beleefd had vóór haar veertiende jaar, de onderwijzersopleiding *normaalschool* zou haar, alle dufheid van de leerstof ten spijt (*Hollandse graven...*, *Congruente driehoeken...*, *Samengestelde interesten...*, *Theorie van de kous...*) een reeks nieuwe, ingrijpende ervaringen brengen. Haar broer Jacob Israël bezocht al het Franse school – voortgezet onderwijs, waar hij als joodse jongen en niet betalende leerling op het nippertje was toegelaten – toen Lientje nog naar de lagere school moest, en hij mocht de *Rijkskweekschool* in Haarlem aflopen, terwijl zij naar de *ULO* en de *normaalschool* op het *Rustenburg* in haar woonplaats moest gaan. Daar is zij gezien door Cor Bruijn, die haar ruim een halve eeuw later als volgt heeft beschreven:

Zij was ruim twee jaar ouder dan ik, zat dus enkele klassen hoger en ik zag haar meestal maar vanuit de verte. Maar ik zág haar tenminste! Ze was anders dan de anderen. Ze sprong eruit, door haar opvallende kop, door haar levendigheid, door haar spirit. En ze dichtte! Ze had een prachtig gedicht op Van der Wey gemaakt, de leraar met wie we het meest te maken hadden! En het gerucht ging dat ze schitterende opstellen kon maken.

Eén ervan is zeker dat met een 10 beloonde opstel geweest over *Het medelijden*, dat Eva in het boek van die naam moet voorlezen aan een niet nader genoemde leerkracht (volgens Cor Bruijn de heer Van Wijk op de Gedempte Gracht) voor wie ze een extatische verering voelt. Eva komt 's zondagmorgens bij hem, dan lezen ze samen 17^e-eeuwse teksten en stijgen tot boven de toren, maar ze kunnen zich er niet handhaven, de alledaagse werkelijkheid tast ook de zondag, ook Vondel, ja de verhevenste gevoelens aan. De op het absolute gerichte erotiek van het jonge meisje is niet bestand tegen de geluiden van koffie drinken en koekjes eten en minder nog tegen het besef dat de zo hoog vereerde, al wat oudere man evenals alle stervelingen er een spijsvertering op nahoudt: *Maandag op school... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering*'.

Bijna haar leven lang zal Carry blijven lijden onder haar wrok tegen het lage, lichamelijke en zoeken naar de harmonie tussen de aardse en de hemelse Venus.

Verliefdheid is niet de enige emotie waaraan ze is overgeleverd tijdens de jaren op de normaalschool. Om een beeld te vormen van wat er in haar giste, moeten wij Heleen, De klas van 12 en Eva naast elkaar leggen, of liever door elkaar heen schuiven. Uit de gecombineerde reacties van Eva en Heleen, van Nel en Lea op het schoolbestaan en op de buitenwereld kunnen wij bij benadering opmaken wat er omging in Lien de Haan.

EVENALS HELEEN ZAL ZIJ VLUG GELEERD EN GOED GEFORMULEERD HEBBEN, maar gekweld zijn door de ondervinding dat al die stof niet aansloot bij de eigen innerlijke overpeinzingen en dat haar hunkering naar een vriendschap geworteld in eerlijkheid en edelmoedigheid geen weerklank vond bij de van heel andere, minder abstracte zaken vervulde schoolkameraadjes, ook al doordat zij – zoals Lea – als joods kind een buitenbeentje was. Evenals Eva zal zij haar eerste behoefte aan adoratie hebben doorleden, en evenals Nel zal zij de dubbele schok van de confrontatie met politiek en met moderne literatuur hebben doorstaan.

DE TWEDE HELFT VAN DE JAREN NEGENTIG IS DE PERIODE GEWEEST WAARIN ZIJ DE POËZIE EN HET PROZA VAN DE TACHTIGERS ONTDEKTE. Het was ook de tijd waarin haar altijd tot opwellen gereede compassie met mensen en dieren, met levende wezens en dode dingen getransformeerd werd tot opstandige woede om het onrecht dat verweven was met de grote gebeurtenis van die jaren: *de Boerenoorlog*.

Mies de Haan vermeldt kort hoe Lien naar eigen zeggen daaronder had geleden, maar ook uit een andere bron weten wij van haar grote betrokkenheid bij dat internationale drama.

In de handschriftenkamer van de Amsterdamse U.B. bevindt zich een map met werkschriften, notitieboekjes en briefontwerpen van Carry van Bruggen, tezamen met necrologieën en lezingverslagen uit de provinciale pers. Het oudste stuk is een vergeeld aantekenboekje met een keurig geschreven woordenlijst Afrikaans-Nederlands, voorts een reeks jaartallen uit de Engelse geschiedenis en een knipsel: *Engeland en Transvaal*, met de datum 3-8-1899. Kennelijk hielden de gebeurtenissen in Zuid-Afrika haar zo bezig, dat ze zich via de studie van de daar gesproken taal wilde inleven in het denken en voelen van de door haar beklaagde en bewonderde Boeren. Kennelijk heeft ze het verloop van de strijd met grote aandacht in de kranten gevolgd. — In diezelfde tijd is ze met hoofd en hart bezig de literatuur te ontdekken. Ze is het bibliotheekje ontgroeid, al zal ze de ontroeringen die ze uit gretig verslonden groezelige boekjes putte nog jaren later gedenken. Zo open en ontvankelijk is haar geest dat zij inspiratie opdeed uit verplichte schoollectuur als de bundel *Waarheid en dromen* van Jonathan, de brave dominee P. J. Hasebroek. Waarschijnlijk is zij op evenveel wanbegrip gestuit als Heleen, die haar emotie niet meer kon bedwingen toen zij uit die bundel de schets *Het album* moest voorlezen en volkomen overrompeld werd door de daar aangehaalde woorden uit Mattheüs 10:37: *Die vader ofte moeder liefheeft boven Mij en is Mijns niet weerdigh, ende die sone ofte dochter liefheeft boven Mij en is Mijns niet weerdigh*.

Deze tekst uit het *Nieuwe Testament*, vermoedelijk de eerste die Lien de Haan onder ogen kreeg, heeft haar leven lang die schokwerking niet verloren. In *Prometheus* is zij ermee bezig, en dan pas blijkt welk een krachtige stoot de door die regels gewekte emotie aan haar denken heeft gegeven. Wat zij ervoer als het verschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament hechtte zich voor haar aan die krasse uitspraak van Christus; het was een sleuteltekst die de deuren tot het inzicht voor haar opende, een scharnier waarom een hele denkbeeldenreeks kon draaien:

Collectiviteitsgevoel is autoriteitsgevoel, tuchtgevoel: ‘Eer Uw vader en moeder. Eenheidsgevoel, individualisme is ook hiervan de ontbinding. Wie vader en moeder liefheeft boven Mij, die is Mij niet waardig. Het eerste ontmant de mens, maakt hem van zijn geboorte af medeplichtige van datgene, waartegen zijn hart wellicht in opstand komt – het tweede maakt hem vrij, geeft hem van zichzelf terug.

Zij heeft zich niet heeft beperkt tot de lectuur van *Waarheid en dromen* (1840) en de *Camera obscura* (1839) – een boek waar zij een zwak voor had. Ina uit ‘Een coquette vrouw hunkert ernaar om haar kritische Egbert ‘s Winters buiten voor te lezen omdat het zo vredig, zo zacht-gemoedelijk, zo stil van stemming is, maar Egbert verzoekt haar hem dit te besparen. Als het Lien de Haan zo vergaan is als Nel in *De klas van 12*, dan hebben in die jaren aanvankelijk Multaruli’s *Ideën* haar begeleid, en daaruit vooral Wouter-tje Pieterse, het kind dat anders was dan de anderen in zijn bcgriploze omgeving. In de tweede helft van de jaren negentig is het licht van *Tachtig* voor haar opgegaan en werd Wouter-tje verdrongen door *De kleine Johannes*. Ook zijn in die tijd de gedichten van Willem Kloos een openbaring voor haar geweest; zij reciteert ze enige jaren later, wanneer zij al onderwijzeres is, allemaal uit het hoofd. Ook in *Eva* wordt er over Kloos gesproken: *Wat verzen en wat liefde... dáár geef ik om.*

De bundel *Verzen* van Kloos was in 1894 verschenen, iets ongehoord nieuws dus nog in haar normaalschooltijd. Dat zij ‘niet ontvankelijk zou zijn geweest voor poëzie’ is in tegenspraak met wat er in haar eigen werk te vinden is aan sporen van door het lezen en overpeinzen van dichterwoorden gewekte ontroeringen. In *Eva*, bedoeld als compendium in romanvorm van haar existentiële levenservaringen, worden behalve Kloos’ *Verzen* onder andere geciteerd of genoemd Perks *Mathilde Van Eedens* *Ellen*, *Gorters Mei*, en in het laatste hoofdstuk de door haar in elk opzicht bewonderde Heine:

‘Hoog en groot en donker stond de zee uit de horizont opgewassen, tegen het witte strand. Nordeney... ‘Sei mir gegrüßt, du ewiges Meer.’ Waarom is dit zo mooi, zo mooi, dat ik het bijna alle dagen denken moet en dat ik er bijna alle dagen de tranen van in mijn ogen krijg?’

Het grapje dat zij in *Hedendaagse fetisjisme* uithaalt met regels van Boutens en Kloos, waar zij de woorden van de dichters vervangt door alledaagse termen als adstruc-tie van wat zij als de roeping en de essentie van het dichterschap ziet: het vinden van woorden die van een eigen aandoening, begrip of visie [...] getuigen [...] de uit de keuze der woorden blijkende innerlijke bewogenheid, macht en begrip.

Zij formuleerde dit in de tijd dat zij met onvergetelijke kracht werd getroffen door het moderne dichterlijke woord. Na het behalen van haar Akte van bekwaamheid tot het geven van lager onderwijs was zij vervuld van deze ontdekkingen, die haar een zuiver persoonlijke verworvenheid toeschenen. In Amsterdam merkte zij dat er vernieuwing op velerlei gebied in de lucht hing. Door haar kenmerkende gave, de verwondering, mede gewekt door de bijzondere levensvormen waarin zij was opgegroeid, zou zij op alles wat haar kwam bestormen toch reageren als een die te midden van schijnbaar gelijkgezinden anders is.

VGL. Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen*, Amsterdam, 1980.

BETJE'S EN IZAK'S KINDEREN:

Mozes (1875-1876),	Rosetta Sara (1883-1883),
Benjamin (1876-1876),	Barend Juda (1884-1884),
Duijfe Esther (1877-1915),	Gerson (1885),
Jetje (1878-1879),	Charlotte (1887-1888),
Betje (1879-1880),	Henriëtte (1888-1943),
Carolina Lea (1881-1932),	Meijer (1890-1925) en
Jacob Israël (1881-1924),	Mies (1891-1957).*

* Na de Tweede Wereldoorlog bekeerde Mies zich tot het rooms-katholicisme en deed afstand van haar oorspronkelijke naam Sara. Wat zij in de katholieke kerk vond was een herinnering aan mystiek en ritueel uit haar jeugd. Tijdens de oorlog was zij lange tijd ondergedoken bij christenen. Na haar dood bleek haar dank én gevoel voor humor toen zij besloot dat bij haar begrafenis de godsdiensten die haar wat 'gedaan' hadden aan bod zouden moeten komen. Haar begrafenis werd geregeld door een gereformeerde ondernemer met een katholieke uitvaartdienst terwijl de aanwezigen na de teraardebestelling galletjes kregen aangeboden. Zij schreef in 1954 *Jacob Israël de Haan, mijn broer* en in 1959 *Carry van Bruggen, mijn zuster*.

Algemeen Handelsblad 02-05-1926

De opheffing van de vrouw

‘KIJK EENS, DAT WOORD OPHEFFING IS EIGENLIJK EEN GEVAARLIJK WOORD.’

Zo begon Carry van Bruggen haar voor de Ned. Ver. van Staatsburgeressen gehouden voordracht over *De opheffing der vrouw*, het is een verraderlijk woord omdat het twee betekenissen heeft die verbazend veel verschillen en toch met elkaar verband houden. Iets opheffen kan betekenen iets verheffen in de eigenlijke zin én iets doen verdwijnen. Met de opheffing van de vrouw bedoelt Van Bruggen het verdwijnen van de vrouw in de zin dat de vrouw zich niet alleen vrouw, maar bovenal en in de eerste plaats mens voelt.

‘Het is nodig dat de brede kloof tussen man en vrouw verdwijnt. Deze gedachte is het eerst in mij opgekomen bij het schrijven van wat ik als mijn beste werk beschouw: *Prometheus*. Toen ik dit schreef zag ik allerlei Prometheus-figuren om me heen oprijzen en daaronder waren evenveel mannen als vrouwen. Als je de literatuur nagaat, zie je dat er twee soort gestalten zijn, de Jupiter- en de Prometheus-gestalten, de eerste dragen het wetboek in de hand, de tweede het geweten. – Ook in de intellectuele wereld zijn er mensen die voor alles wensen te weten, en zij die voor alles wensen te begrijpen, mensen met een Aristotelisch- en mensen met een Platonisch temperament.’

‘Naarmate ik meer de grote groepering zag in het mensdom ging voor mij het sekseverschil meer en meer verdwijnen. Is er dan geen sekseverschil? Ik kan die vraag niet beantwoorden omdat niemand dat beantwoorden kan. Om ooit wetenschappelijk te kunnen spreken over de vraag of man en vrouw wezenlijk verschillen, dan moeten we alle vooroordelen uitroeien, en zowel man als vrouw zitten vol vooroordelen.

Om aan te tonen, dat de man hoger staat dan de vrouw, wijzen mannen op de vele mannelijke genieën. De vrouwen gaan daartegen opbieden. Dat is verkeerd, want dan komen ze er nooit.

Ik heb echter een prachtige vondst gedaan waarmee we de snoevende man de mond kunnen snoeren. Ze las ik in een geneeskundig tijdschrift dat er veel meer zwakzinnige mannen zijn dan vrouwen.

In een van de grote bladen had ik in een ingezonden stukje voorgesteld om de genieën onder de mannen weg te strepen tegen de zwakzinnigen, zodat een grote massa middelmatige mannen overblijft tegenover een grote massa middelmatige vrouwen. – Naar aanleiding van dit stukje ontving ik een brief van een ingenieur die wel heel duidelijk bewijst, hoe sterk de vooroordelen tegen de vrouw zijn ingeworteld. Het moment is dan ook nog niet gekomen om het verschil tussen man en vrouw vast te willen stellen. Een boek als *De psychologie der vrouw* van prof. Hijmans berušt dan ook niet op wetenschappelijke gronden. Met veel voorbeelden is aan te tonen hoe vaak een oordeel een vooroordeel is. Zo is het ook met de vrouwenkwestie. Hadden we nog 100 jaar hierover gezwegen, en waren we dan deze kwestie wetenschappelijk gaan onderzoeken, dan... zou er geen belangstelling meer voor bestaan, want dan zouden er geen politieke- of machtsbelangen meer van afhangen.

Er is nog zoveel te repareren in de wereld, dat samenwerking hoogst noodzakelijk is. In plaats daarvan gaan we maar door met praten op de oude steriele wijze over het verschil tussen beide seksen. Hetzelfde is het geval met de rassenkwestie die alleen naar voren wordt gebracht met politieke oogmerken.

Zo worden ook de boeken over de vrouw geschreven om politieke- en economische redenen. Een vrouw wordt nooit als mens gezien door den man; hij ziet haar altijd als vrouw, wat in zeker opzicht de schuld is van de vrouw zelf.

De vrouwenzaak is door de sterk emoties lastiger op te lossen dan de rassenkwestie. Naast het politieke en economische wapen heeft de man veel andere middelen om de vrouw te dwingen haar superioriteit niet te laten blijken. Een man laat vaak zien dat zijn galantie een fooritje is waarmee de onderwerping wordt betaald.

De man is niet alleen schuld aan deze situatie, de vrouw is haar eigen vijand omdat ze, ondanks voldoende ambitie en energie, nog niet genoeg zelfvertrouwen heeft. Dat dit nog niet zo is, betekent niet dat het zo behoeft te blijven en dit zal ook niet zo blijven als wij er maar naar streven het woord van Shaw te verwezenlijken, dat *de vrouw voor alles mens moet zijn.*’

VOOR VROUWEN

Vrouwen onder elkaar

‘Eigenlijk moest ik het niet schrijven, want welbeschouwd schiet ik er mee onder mijn eigen duiven! Maar ja, ik zei ook nimmer dat we zover waren, ik wees alleen de weg als we ooit eens zover komen wilden!’ schrijft Carry van Bruggen in het *Handelsblad* van 21-07-1923.

‘Dit zijn raadselen. Waar wees ik naartoe en welke weg?’ Ik moet nog even glimlachen, nu ik er aan terugdenk. Aan de afgelopen winter en aan mijn lezingen – want zo ‘noemt men zoiets’ ook al wordt de hele avond voor de vuist weg gesproken! – aan mijn lezingen over *De Opheffing der Vrouw*. Ik hield ze voor vrouwen- (of dames-) verenigingen van diverse pluimage en verschillend allooi, waar ook wel heren, als leden of introducés toegelaten werden, die dan dun gezaaid en meestal met min of meer verlegen-glimlachende gezichten verspreid zaten tussen de overweldigende meerderheid van de andere sekse. En onder de vrouwen keken – vooral in de provincie – de meesten heel opgeruimd en hoopvol en vol verwachting, omdat dit toch zo’n aardige, idealistische, ja zo’n bijna dierbare titel voor een redevoering van een vrouw voor andere vrouwen leek: *De Opheffing der Vrouw*.

Dan langzaam aan werd ze geopenbaard – na een inleiding, waarvan ze de lijn nu niet juist allen dadelijk snapt, een lange inleiding, want daar houd ik van! – dat het woord ‘opheffen’ twee betekenissen heeft, namelijk die van *veredelen*, verheffen (‘zedelijke opheffing’ van gevangenen), en die van *vernietigen* (opheffing van een verplichting, een wet, een factor), en dat ik nu precies die tweede bedoelde. Dat ik alles wat *mens* maakt tot man en vrouw als *bijkomstig*, als *incidenteel* wilde doen begrijpen, maar alles wat man of vrouw maakt tot mens als *inblijvend*, als *essentieel*, daarop werken, daarop het toelleggen, daarop, op het algemene en met op het specifieke, de toekomst bouwen- (aldus de beide factoren *opheffend* tot één eenheid. En dat ik dit bedoelde met de *opheffing der Vrouw*.

Daar zaten ze allemaal dan wel van te kijken en in debat of nabeschouwing bleek vrij wel steeds en overal dat de meesten van de mogelijkheid tot opheffing niet veel geloofden, ook zij die persoonlijk niet juist eerst ‘vrouw’ en pas daarna

‘mens’ begeerden te zijn... En wanneer ik nu vertel van wat mij als vrouw tussen medevrouwen overkwam, omdat ik vrouw ben, dan zal iedereen zeggen dat ikzelf niet in die ‘opheffing geloof en daarom herhaal ik: ik zei ook nooit, dat we al zover waren, ik wees alleen de weg als we ooit eens zover komen wilden!

Nu dan, het waren kantoormeisjes, of mijn pink eraf. Hoewel ze alle vijf verschillende hoeden, jurken en kapsels droegen, en geen twee hetzelfde boek tot reislectuur hadden, toonden toch hoeden, jurken, kapsels en reislectuur gelijkenis die men aantreft tussen personen met eenzelfde geesteshouding of gemoedstoestand. Want een mens is geen individu – dat denkt hij maar – maar onderdeel van diverse groepen, al dan niet genoemd al dan niet erkend, en zijn eigenschappen vormen geen eindeloos te variëren, combinatie van eindeloze mogelijkheden, maar een samenhangend complex en van zulke complexen zijn er maar verbijsterend weinig.

De Man af Idea toont zich niet alleen in zijn geestelijk leven, maar tot in zijn kleinste gabaren en daden, als het ware in elke ademtocht verschillend van de *Man of Pact*, en verwant aan iedere andere ‘Man of Idea’. Niets is grappiger en leerzamer dan gade te slaan hoe bijvoorbeeld tien vrouwen, geholpen door tien vriendinnenparen, na eindeloos wikken en wegen, kiezen en keuren, ten leste overgaan tot de keuze van een hoed. Allemaal zijn ze ervan overtuigd dat hun keus resultaat is van een zeer persoonlijke smaak en zeer persoonlijke overwegingen... Zie je ze de volgende dag op straat, dan blijken de tien hoeden als een tienling op elkaar te lijken en te horen bij een bepaalde gangbare groep van de heersende mode! Wat alle tien aanzagen als hun persoonlijke keus was uiting van het algemene inzicht, de algemene smaak van dat ogenblik. Mooi is voor hen *mode* en hun esthetiek wisselend als de mode zelf.

Ditselfde geldt voor *goed* en *waar*. Wat de enkeling voor een eigen *mening* houdt, is meestal de heersende opinie van het moment!

Nogmaals, het waren kantoormeisjes. Geen winkeljuffers, geen onderwijzeressen, geen meisjesstudenten, geen telefonisten. En ze zaten daar in die spoorcoupé alsof ze thuis waren, een beetje bazig en op hun gemak, als langgewende

forensinnen. De boerenman met kind en magere oude tante beluisterden openmonds de levendige conversatie, bespieden vol ontsag het levendig gebaren. Het ‘vol’ van de ene, die naast het boerenkind zat en tot mij gericht, klonk koel-gebiedend, hoog-afwijzend, maar de trein stond op vertrek, ik had het te trotseren en leunde tegen het beschot.

Even zwijgen, snel-flitsende blikken, die beduiden moesten: ‘Waar haalt het mens het lef van daan!’ Ondertussen was ik in de gauwigheid al gemeten en gekeurd, gewogen en waarschijnlijk ‘te licht bevonden’.

Het was warm (hoewel zeker niet snikheet) en er had, tussen woordvoerster en boerenkind, met alle gemak plaats gemaakt kunnen worden. Ik had de euvelle moed dat op te merken. Voor een rechtstreeks antwoord werd ik niet waardig gekeurd. Door honende lachjes, bijna onmerkbaar schouderophalen en weer die flitsende blikken, ditmaal richting mij werd mij verzocht om daaruit de opinie van de vrouwen voor mijzelf af te leiden. De boerenman keek naar buiten, de boerentante hield zich doof, het boerenkind staarde met open mond, en de vrouwen snapten onbekommerd voort, al mocht er dan in hun vrije babbeltjes voor het opmerkzaam oor iets geforceerds zijn en iets korzeligs in hun losse lach. Ik leunde tegen de beplanking en schommelde, schommelde en peinsde en dacht... En – de conversatie van de vrouwen bracht mij op de gedachte! – Ik verdiepte me erin, wat wel, in die treincoupé, mijn lotgevallen zou zijn geweest en met hoeveel opgewektheid en gemak er plaats voor mij zou zijn gevonden, of gemaakt, tussen de dame die nu zo koel gebiedend, zo hoog-afwijzend ‘vol’ zei, en het schrielle, schuchtere boerenkind, als ik in plaats van een vrouw, een man, een jongmens, in elk geval een ‘heer’ was geweest... Nu ja, waar blijf ik dan zelf met mijn afwijzen van het specifiek-vrouwlijke? Voor de derde keer: ik heb ook nooit beweerd dat we al zover waren.’

Hugh Walpole, Drie oude vrouwen

Vertaling Carry van Bruggen. - Hollandia-Drukkerij Baarn, 1926. (240 blz.) f2,90; geb. f3,75.

EEN BOEK waarin eigenlijk niets ‘gebeurt’ en toch van begin tot eind boeit door de knappe milieuschildering, verfijnde karaktertekening en oprechte menselijkheid. Het verhaal vertelt een korte episode uit het leven van drie oude vrouwen die samen in hetzelfde sombere huis wonen. Geen van drieën hebben het erg breed en alle drie zijn ze eenzaam, ieder op hun eigen manier. – Ondanks de geringe handeling is het een opmerkelijk boek door de gevoelige analyse van de drie vrouwen. (N.v.K.-B. in *Den Gulden Winckel* 1927)

DE EEUWIGE SLINGERSLAG

ZIJ, DIE OVER BRANDENDE VROUWENKWESTIES SCHREEF EN DE CONVENTIES TUSSEN MANNEN EN VROUWEN FEL BESTREED VOELDE ZICH NIET BIJ DE VROUWENBEWEGING THUIS.

Wel praktiseerde zij met ogenschijnlijk gemak alles waar de emancipatie voor streed: ze voedde haar kinderen alleen op en was economisch onafhankelijk. – Carry van Bruggen werd een schrijver van veelbesproken en veelgelezen romans en was door haar lezingen en journalistiek een bekende persoonlijkheid. Haar werk werd tegen haar zin autobiografisch genoemd: *Ik kom openlijk voor mezelf uit; wat over 't hoofd wordt gezien is, dat ik van mezelf alleen vertel wat ik algemeen menselijk in me vind.*

Carry van Bruggen werd als Carolina Lea de Haan op de eerste dag van 1881 geboren. Op de laatste dag van dat jaar kwam haar broer Jacob Israël ter wereld. Zij weekte zich los van het joodse milieu waarin zij opgroeide. Zij vond het jodendom een collectiviteit die haar niet de gaf die ze nodig had. Deze opvatting keert in haar leven en in haar werk telkens terug. Verbanden beoordeelt zij als een collectivisme dat het zicht belemmert op de ware bestemming: de *Eenheid*.

De breuk met haar ouderlijk milieu was rigoureuus: ze trouwde met een gescheiden *goj* die journalist was bij een socialistisch dagblad. Ook uit dit verband en de inzet voor het socialisme maakte Carry van Bruggen zich los; het eerste strandde, het tweede werd door haar ontmaskerd: '*Wéér een Eenheid-ontvluchtende collectiviteit*'.

Na de scheiding zorgt ze als schrijver en spreker voor het gezinsinkomen, ook toen ze in 1920 hertrouwde. Haar in 1927 verschenen roman *Eva* was een krachttoer geweest waarmee zij haar levenswerk had volbracht. In 1928 werd het haar teveel. Ze werd met depressieve klachten opgenomen; tussendoor was ze thuis, maar de zwaarmoedigheid bleef. In 1932 overleed ze thuis aan de toxiciteit van de slaapmiddelen die zij haar leven lang gebruikte en waardoor zij toen in coma raakte.

WISSELENDE WAARDERING

Vanaf 1907 had zij onafgebroken romans en filosofisch werk gepubliceerd, wat een indrukwekkende publicatielijst opleverde: er verscheen elk jaar wel een boek van haar hand. – Tijdens en na haar leven heeft het Carry van Bruggen en haar werk nooit aan belangstelling ontbroken. Deze aandacht kende golvende bewegingen. – Bij verschijning mochten Van Bruggens romans doorgaans op waarderende kritieken rekenen. *Eva* bezorgde haar een vaste plaats in de literaire canon. De kritiek bestempelde het

boek vrijwel unaniem als haar beste roman waarin al haar eerdere thema's aan de orde komen en in een nieuwe synthese opgenomen worden. Haar filosofische studies *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme* vallen op in haar uitvoerige bibliografie. Carry van Bruggen moest moeite doen om voor deze werken een uitgever te vinden en kreeg er nauwelijks enige reactie op. De uitsluitend mannelijke recensenten vonden het beter er niet publiekelijk op in te gaan en spraken er onderling op neerbuigende toon over. Een vrouw die een filosofisch werk schreef en bovendien niet gestudeerd had, was ze een doorn in het oog.

De latere waardering van Menno ter Braak voor *Prometheus* had merkwaaardige gevolgen. *Prometheus* werd door velen zien als haar belangrijkste werk en haar de romans verschoven, ondanks hun interessante en vooral consistente thematiek, naar de achtergrond.

DE INVLOEDEN VAN DE TIJD

Carry van Bruggen kon het werk van een groot deel van haar collega's niet waarderen. De *Tachtigers* domineerden het literaire klimaat rond de eeuwwisseling. Zij miste in de literatuur een *inhoud*, en vond dat er *beschrijvingskunst* werd bedreven, waarbij zij zich niet thuis voelde. Ze had een uitgesproken oordeel over waar het de meeste van haar tijdgenoten aan ontbrak: *achtergrond van idee en wereldbeschouwing, bespiegelend inzicht, zelfkennis en mensenkennis*.

Dit oordeel deelde Carry van Bruggen met anderen; er was een wending op komst. Een belangrijke aanzet tot verandering was al gegeven door *Frederik van Eeden*, die te kennen gaf dat hij in de kunsten naast het esthetische ook het ethische wilde ervaren. Ook Frans Coenen was voor haar literaire ontwikkeling belangrijk. Carry van Bruggen om schreef deze ontwikkeling als een *ontgroeidheid uit de naturalistische dwang, een losmaking van de invloeden van de tijd*. Het schrijven van de roman *Heleen* ziet ze zelf als het vinden van haar eigen stem en dus als het eigenlijke begin van haar literaire loopbaan. – Vanaf die tijd werkt ze aan haar inhoudelijk hecht samenhangend oeuvre met vrouwen in de hoofdrol die met zichzelf en hun omgeving strijden. Haar personages komen tot leven door de nauwkeurige beschrijving van hun gedachten en gevoelens. De omgeving, milieu, gezin, weersomstandigheden en het landschap staan in dienst van deze *innerlijke monoloog* en dragen bij aan de sfeertekening en gemoedstoestand van de hoofdpersoon. Dat kan niet autobiografisch worden geïnterpreteerd, wel als haar belangrijkste literaire thematiek: de verhouding van het individu tegenover de medemensen en de samenleving, en in ruimer opzicht: de plaats van de mens in de kosmos

Haar personages struikelen over conventies die de eigen ontwikkeling belemmeren en twijfelen tussen zelfbepaling en zelfopoffering. Die moeizame plaatsbepaling heeft een pendant in het leven van de schrijfster zelf: zij werd gezien als een individualist die overal buiten stond, maar zij zag zichzelf als iemand die het algemeen menselijke zocht. Juist via haar individualisme zocht het algemeen overstijgende.

DOODSANGST EN LEVENSDRIFT

Fascinerend onderdeel van haar romans is het thema van de *slingerslag*. In *Eva* keert dit steeds terug, hoewel het pas in het latere verloop omschreven wordt: *Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten [...]. En neemt de slinger je naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven [...]. En buiten de slingerslag is er niets Maar dit is geen vlucht. Ik wil mij in de slingerslag weten, blijven weten – willoos, doelloos bestemmingsloos in de ondoorgroondelijke slingerslag – ik geloof niet dat een mens verder kan komen, of vrijer kan worden. Is dit dan, dit – is dit die Waarheid, waar van geschreven staat, dat ze ons vrijmaken zal?*

De slingerslag is voor Carry van Bruggen een even noodzakelijke als tragische beweging die het menselijk leven tekent. Het verlangen naar DE EENHEID (of God) als oorsprong en waar ze naar terugverlangen. Als ze vorderingen maken op deze tocht wordt duidelijk dat de eventuele aankomst tevens de ondergang inhoudt. Dat brengt doodsangst met zich mee, die de levensdrift weer aanwakkert. Met behulp van die levensdrift stort de mens zich dan weer in allerlei vormen van tijdelijke afleiding totdat opnieuw het besef toeslaat dat dit hem enkel afhoudt van de ware bestemming en zo de beweging weer in gang gezet wordt.

Iedereen zwiept heen en weer in deze slingerslag. De bewegingen geven geen rust. Alleen de aankomst in de EEUWIGE BEWEGING, de EENHEID OF GOD, geeft rust en maakt de mens vrij. De dood is hiermee de rust en de bevrijding bij uitstek. Het thema van de slingerslag laat zien hoe filosofie en religiositeit in Van Bruggens denkbeelden met elkaar verweven waren.

RELIGIEUZE FILOSOFIE

Carry van Bruggen beleed *wijsbegeerte beleed als een geloof*. Hiermee typeerde Jaap Meijer¹ behalve haar hoge inzet, *denken was voor haar een spel op leven en dood* tevens de inhoud van haar neo-platoonse getinte filosofie. Een belangrijke plaats in haar filosofie werd ingeruimd voor metafysica,

1 JAAP MEIJER, vader van Ischa, publiceerde over het werk en wel en wee van Carry's broer Jacob.

het domein waar theologie en filosofie elkaar raken. Volgens Carry van Bruggen werden godsdienst en filosofie geboren uit dezelfde toestand van de mens, namelijk uit [...] *onze nood, uit het eeuwig verlangen naar Eenheid van de geest, die zich uit haar oorspronkelijk verband voelt los gestoten, en zijn afzonderlijkheid niet dragen kan – het is in alle reiken en jagen en hunker en naar het ABSOLUTE met de wereldzatheid en levensmoeheid die daaruit voortvloeien.* Deze hartstochtelijke, zoekende en twijfelende mens, zoals in *Prometheus* beschreven, komt tot leven in haar romans.

HOE RELIGIEUS HAAR INSPIRATIE OOK WAS, CARRY VAN BRUGGEN HAD EEN GROTE AFKEER VAN INSTITUTIONALISME.

Ook van de georganiseerde vorm van godsdienst. Dat was iets voor de *kudde*, als massa zonder eigen inbreng. Ook haar afwijzing van de academische theologie was scherp. Ze vond dat deze mijlenver verwijderd was van dat wat zij het *oorspronkelijke christendom* noemde, een ideale toestand waarvan zij sporen vond in het *Nieuwe Testament*. Vooral de *Brieven van Paulus* waren haar lief: hierin vond zij haar eigen eenheidsdenken terug. Haar afwijzing van het joodse milieu van haar kindertijd en van godsdienst in het algemeen betekende niet dat zij denkbeelden die hieraan ontleend waren of hiermee samenhangen vermeed. Integendeel, haar werk is er vol van. Zij ging zelf buiten iedere georganiseerde vorm van geloof staan en behield volgens eigen zeggen wel haar *religieuze natuur*. Dat blijkt ook uit haar romans waarin zij veelvuldig bijbelse namen, thema's en verwijzingen gebruikt. Zij maakt gebruik van deze taal om duidelijk te maken dat het haar niet om één persoon gaat, maar om alle mensen. Zoals het in de Bijbel over alle mensen gaat, zo wilde ook zij het over iedereen hebben. Deze universalistische tendens in haar werk gaf zij invulling door haar belangrijkste personages *Eva* te noem en de roman met tal van symbolen en verwijzingen te larderen, waarmee het bekende bijbelse verhaal een verrassende nieuwe kleur kreeg. *Eva* staat hierbij voor de *vrouw*, voor *alle vrouwen*.

Carry van Bruggen schotelt de lezer in haar roman een *nieuwe Eva* voor. Deze nieuwe invulling bevatte een belangrijke correctie van de gangbare, christelijk-geïnspireerde opvatting over vrouwen. Zij had uitgesproken ideeën over *de vrouw*; waar zij geluk en vervulling kon vinden, wat haar taak en rol was, wat haar bestemming was. Zij was hierin uiterst modern. Zij had onder meer de opvatting dat het moederschap niet per se de hoogste bestemming van de vrouw was. In haar tijd een *novum* om hier openlijk voor uit te komen. Dit gedachtegoed verwerkte zij ook in haar romans.

HET WERK, NIET DE PERSOON

Carry van Bruggen heeft weinig nagelaten. Zij was er op tegen dat de persoon op de voorgrond zou treden. *Terug naar de zaken zelf*, was haar fenomenologische motto. Ze wilde niet iets persoonlijks schrijven; zij wilde het hebben over het algemeen menselijke. Daarbij was ze de klassieke mening toegedaan dat zelfkennis een voorwaarde was voor mensenkennis. Ze bleef een buitenbeentje. De invloed van Menno ter Braak in de literaire oordeelsvorming over Carry van Bruggen was ook hier merkbaar. Volgens hem was zij in eerste plaats een filosoof, en daarnaast had hij haar een *individualist* genoemd. Deze visie is toegepast op haar werk. Hier was, zo werd gezegd, een individualist aan het woord die het over haar persoonlijke zielenroerselen had. Deze *individualist* schreef dús *autobiografischeromans*. Een combinatie van twee misvattingen die de receptie van haar werk in hoge mate bepaald heeft.¹

LITERATUUR

- Jaap Meijer, *Waar wij ballingen zijn. Essay's over joodse letterkundigen in Nederland*. 's Gravenhage/Rotterdam, 1968.
 J. Fontijn en D. Schouten, (samenst), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. 's Gravenhage, 1985.
 R. van Emden (red.), *Die mij niet gemaakt heeft tot man... Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie*. Kampen, 1986.
 M.A. Jacobs, *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk*. Gent, 1962.
 J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993.

MARIE JANKOVSKÁ

WELKE ROL SPEELT DE GENDERKWESTIE IN DE ROMAN EVA?

TEKSTANALYSE toont aan dat er in het boek meerdere genderdiscourseen voorkomen die een directe invloed hebben op het vrouwelijke hoofdpersonage waardoor de constructieve macht van discoursen in deze roman bevestigd werd.

Analyse liet zien dat het construct van gender voor het hoofdpersonage gepaard gaat met de seksualiteit en het gevoel van schaamte omdat het voornaamste discours dat het hoofdpersonage in het boek tegenkomt, is dat over een fatsoenlijke vrouw die vooral haar seksuele gedachten en gevoelens niet mag laten zien. Eva schaamt zich voor haar lichamelijke verlangens omdat dit niet toegestaan is binnen het discours. Bovendien werd het duidelijk dat naast deze schaamte ook het gevoel van angst sterk samenhangt met de seksualiteit en daarom ook met het belangrijkste discours uit het boek.

1 VGL. Judith de Raat in *Historica* oktober 2000, en *Een vloek en een zegen. Over Carry van Bruggen*, 1999.

DISCOURSANALYSE bewees dat de innerlijke strijd die Eva ondergaat direct aangesloten is op de genderdiscoursen die ze tegenkomt door middel van andere personages uit het boek en de literaire teksten die ze leest. Eva kan vanwege deze discoursen over gender haar natuurlijkheid niet uiten. Zo moet ze in het tweede hoofdstuk onder de invloed van het discours van de verplichte heteroseksualiteit haar lesbische gevoelens onderdrukken en toen ze een man ontmoette die ze wilde kennen, werd ze tegengehouden door het discours over een fatsoenlijke vrouw. De zoektocht van het hoofdpersonage naar zichzelf, wat het thema van de roman is, kan in feite beschreven worden als het langzame ontsnappen aan de dominante genderdiscoursen die Eva's leven beschadigen, wat Eva aan het einde van het boek gelukt is.

Marie Jankovská: *Aspekty genderu v románu Eva Carry van Bruggenové*, Praag 27-07-2016

MEISJES KUSSEN ELKAAR TOCH NIET OP DE LIPPEN?

WAAR CARRY VAN BRUGGEN zich in haar essays en romans verzette tegen de fictie van gender, blijven critici haar werk vanuit een starre en stereotiepe houding bestuderen. Daardoor missen ze de verklaring voor de angst en schaamte die Eva in de roman steeds rond seksuele gevoelens heeft. Omdat haar sociale omgeving blijft vasthouden aan stereotype genderbeelden, voelt Eva zich door haar seksualiteit opgesloten. Haar emotionele isolement is veroorzaakt door het niet kunnen uiten van haar biseksuele gevoelens.¹

Dit boek behoort in zoverre tot het z.g. damesproza, dat ook hierin het leven van een vrouw met haar huiselijke beslommeringen centraal staat. Maar zowel inhoudelijk als formeel stijgt deze roman ver boven de beperkingen van het genre uit. [...] Eva is een veel rijker boek dan de gemiddelde 'damesroman'. Het is ook in formeel opzicht veel gedurfter, omdat elk hoofdstuk een bewustzijnsstroom verbeeldt. [...] Zo blijkt Eva een roman die weliswaar in een traditie wortelt, maar die zich daar zozeer aan ontworstelt dat men met recht in dit boek een aanzet tot het modernistische individualisme van Ter Braak en Du Perron kan zien.²

1 W. de Koning, *Meisjes kussen elkaar toch niet op de lippen?; biseksualiteit i.h. werk van C. van Bruggen*, 2002

2 T. Anbeek, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen 1999

CARRY VAN BRUGGEN †

Na jaren van lijden

IN HET U. D. VAN 19-II-1932 SCHRIJFT MARIE ANNE TELLEGEN ENIGE REGELS TER NAGEDACHTENIS VAN HAAR GEWEZEN HARTSVRIENDIN CARRY VAN BRUGGEN:

Het was in de jaren vóór de oorlog, in 1912, dat haar eerste belangrijke boek *Heleen* verscheen. Zij had toen reeds naam, haar Indische romans hadden de aandacht getrokken en *De Verlatene*, dat in 1910 bij de Wereldbibliotheek was uitgekomen, had zelfs een groot succes gehad. Maar al zijn in die boeken reeds aanwijzingen te vinden, van wat het zeer eigene in haar verdere werk zal worden, het zijn realistische romans, die goed geschreven, zich hierin niet onderscheiden van ander realistisch werk uit die tijd. Met *Heleen* heeft zij haar eigen wezen ontdekt en de weg gevonden, die zij onafhankelijk en onvervaard haar verder leven zal volgen. In *Heleen* is haar hele ontwikkeling in knop te vinden; het boek zelf is als een knop, waarvan de bladen even beginnen te wijken. Er is al de ontroering, van wie heel jong en heel zuiver het leven begint, zijn eerste verrukkingen beleeft en zich aan zijn eerste ontgoochelingen wondt. Er is de verwondering en de twijfel die haar geest van kind af heeft beheerst, maar die zij pas dan als haar hoogste goed durft uit te dragen. In die zelfvoldane jaren voor de oorlog, van verlichten vooruitgang, van democratie, feminisme en wereldvrede, bracht *Heleen*, de twijfel van hen, die het onwaarachtige in die geslaagde wereld voelden en zich kwetsten aan de tegenstrijdigheden van leer en leven in een huichelachtige zelfvoldane maatschappij.

Toen brak de oorlog uit, en legde de voosheid van die vooruitgang, van al die bewegingen bloot. Van de aanvang af heeft Carry van Bruggen getracht haar geest helder te houden en haar verwondering en haar twijfel niet door leuzen te laten verblinden. Bezeten door de drang om te begrijpen, werkte zij gestadig voort en langzaam groeide haar grote werk *Prometheus*, een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur, een der hartstochtelijkste boeken, welke ooit in Nederland geschreven zijn. Daarin geeft zij de eeuwige strijd tussen *Prometheus* en *Jupiter*, *Eenheid* en *Contrast*, *Individualisme* en *Collectivisme*, van *twijfel* en *stelligheid*. Door de officiële wetenschap is dit boek, dat niet alleen boeit door de oorspronkelijke gedachten, maar ook door de schitterende taal, niet gewaardeerd. Dit is logisch en de verklaring kon men in *Prometheus* lezen. Toch was er een uitzondering. In een uitvoerig artikel in *Groot Nederland* heeft de hooggeleerde professor Frantzen aan zijn bewondering voor *Prometheus* uiting gegeven.¹

Dat Carry van Bruggen in staat was met zo'n moeilijk onderwerp een groter groep van lezers te boeien, vindt zijn oorzaak in haar meesterschap van de taal. Zij be-

1 J. J. A. A. Frantzen, *Prometheus* door Carry van Bruggen. In: *Groot Nederland*, jrg. 19, dl. 2, 1921.

heers te de taal als geen ander, in haar gehele werk is geen zin aan te wijzen, die niet klip en klaar haar gedachten, op eenvoudige wijze weergeeft. Geen geleerde woorden, die half onverteerde begrippen moeten bedekken, gebruikte zij. Pas als haar geest geheel tot klaarheid was gekomen, formuleerde zij haar gedachten eenvoudig en scherp. Daardoor kon zij de moeilijkste problemen behandelen, daardoor kon zij in haar beeldend werk de fijnste gevoelsonderscheidingen volkomen zuiver weergeven. Haar beeldend werk uit de jaren van *Prometheus: Het Huisje aan de sloot, Avontuurtjes, Eva*. Prachtige verhalen, waarin het leven van het kind, het meisje en de vrouw met ontroerende zuiverheid worden beschreven. Boeken, waarin geen woord te veel en geen woord te weinig staat, die gebouwd zijn met een zeldzame evenmaat der verhoudingen.

Haar laatste belangrijke werk *Hedendaags Fetisjisme* was een felle aanval op de heilige huisjes, welke zijn gebouwd om het instrument, dat zij haar gehele leven zo eerbiedig en meesterlijk had beheerst: de taal. Die beheersing van de taal kenmerkte trouwens niet alleen haar geschreven, maar ook haar gesproken woord. Carry van Bruggen was van een zeldzame welsprekendheid. Wie lezingen van haar heeft gehoord, zal die nooit vergeten. Men moest naar haar luisteren of men wilde of niet. Zij dwong door de macht van haar persoonlijkheid en verrukte door de prachtig gebouwde volzinnen. En ook hij, wie de vlucht van haar gedachten te stoutmoedig was, ook hij, die weg uit de ban van haar woorden, haar niets ontziende aanvallen op de heilige huisjes van onze maatschappij niet verdragen kon, had na haar gehoord te hebben toch iets verloren van de stelligheid, waarmee hij ze te voren had aanvaard.

Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion.

Bloemen van hartstocht, haar bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk was haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij hier in Holland niet gewend zijn. Een felheid en bewogenheid, welke de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die hartstocht, die gloed hebben gewarmd, zullen de herinnering altijd meedragen.

Haar *zelfaanvaarding*, die zich boven eigen dwaasheid, redeloosheid en schuld verheft en die als noodzakelijk erkent, de *glimlachende verzekerdheid van tevreden pessimisme* is voor Carry van Bruggen het laatste woord in het moderne *Prometheus-probleem*. Maar zij blijft zich bewust van het betrekkelijke, vergankelijke, ook van deze formule. De *Inn of Tranquillity*, waarin Galsworthy een toevlucht zoekt, is voor haar een tijdelijke rustplaats, een *luwte tussen twee stormen*, de stormen van de GEEST. De deur van het *Verleden* en die naar de *Toekomst* staan tegen elkaar open, en – zegt zij – het tocht dat het een lieve lust is in de *Inn of Tranquillity*.

Ja, het is de adem van de EEUWICHEID die doet huiveren.

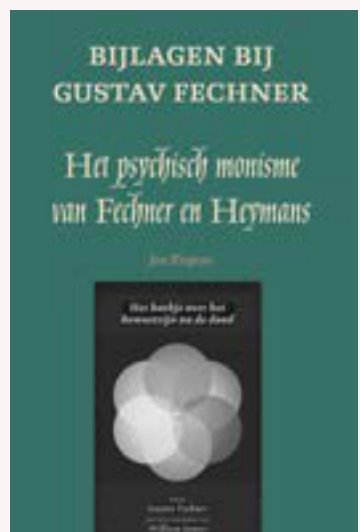
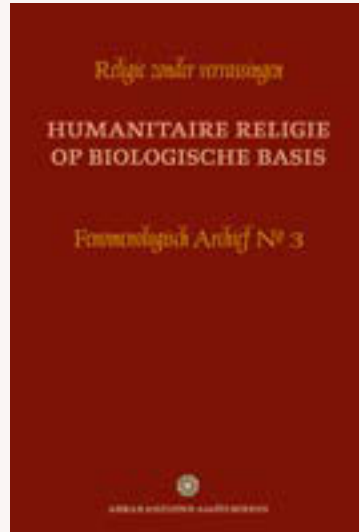
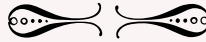
- C. van Bruggen, *In de schaduw. (Van kinderleven)*. Asd 1907, Van Holkema & Warendorf, Utrecht 1983, Spectrum
- C. van Bruggen, *'n Badreisje in de tropen*. Asd 1909, Becht, (2^e druk, Conserve, Indische Letteren-reeks nr. 3)
- C. van Bruggen, *'Goenong-Djatti'*. Asd 1909, Becht, (2^e dr., ing. en toegelicht S. van Keulen en Peter v. Zonneveld: Schoort 1987, Conserve, Indische Letteren-reeks nr. 1)
- C. van Bruggen, *Breischooltje*. Asd 1910, Becht
- C. van Bruggen-de Haan, *De verlatene. Een roman uit het Joodsche leven*. Asd 1910, Maatschappij v. Goede en Goedkoope Lectuur, (v.a. 3^e druk aut. naam C. van Bruggen; 18^e druk: 1966, Querido, Salamander nr. 214; in *Vijf romans*)
- C. van Bruggen, Heleen. *'Een vroege winter'*. Asd [1913], Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, (2e dr., inl. van Frans Coenen en bijvoegsel Enkele bladen uit Helene's dagboek: 1934, Wereldbibliotheek; 3e druk: Utr. 1983, Prisma nr. 2074; opg. in *Vijf romans*; lic.-uitg.: 1983 Knippenberg, Bulkboek, jg. 12, nr. 132)
- Francis de Pressencé, *De verschrikkingen der Russische gevangenen*. Vert. C.v.Br. Voorw. van Frans Coenen. Asd [1913], Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur
- C. v. Br., *Het Joodje*. Asd [1914], Van Holkema & Warendorf
- C. van Bruggen, *Een coquette vrouw*. Asd [1915], Van Kampen & Zoon, (4e dr.: Utrecht 1983, Veen, Amstelpocket; 5^e dr., nawoord Frank Engering: 1988)
- C. van Bruggen, *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*. Baarn 1916, Hollandia
- C. van Bruggen, *Van een kind. A'doorn 1918, De Zonnebloem*. (3^e dr.: Den Haag 1986, Nijgh & van Ditmar)
- C. van Bruggen, *Om de kinderen*. R'dam 1918, N. & v. D.
- C. van Bruggen, *Enkele bladen uit Helene's dagboek*. Apeldoorn 1919, De Zonnebloem, (v.a. 2^e dr. in Heleen)
- C. van Bruggen, *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur*. Rotterdam 1919, 2 dln., Nijgh & Van Ditmar, E. (2^e druk, inl. van H.A. Gomperts: Asd 1946, Van Oorschoot)
- John Galsworthy, *De Freelands*. Vert. C. van Bruggen. Asd 1920, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur
- Justine Abbing, *Uit het leven van een denkende vrouw*. Rotterdam 1920, Nijgh & Van Ditmar, (tweede druk, met een inleiding van Ruth Wolf: 's-Gravenhage 1985)
- C. van Bruggen, *Het huisje aan de sloot*. Asd 1921, Maatschappij v. Goede en Goedkoope Lectuur, (19^e druk: 1963, Meulenhoff pocket nr. 118; 20^e druk: 1971, Wereldbibliotheek; 23^e druk, inl. en ann. H. Been: 1981; 24^e druk: 1983, Salamander 551; 25^e druk: Utrecht 1984, Spectrum, Prisma nr. 2181; 26^e dr., met een recensie van M. Nijhoff: Asd 1994, Querido, Salamander nr. 551; opg. in *Vijf romans*)
- C. van Bruggen, *Een Indisch huwelijk*. Asd 1921, Querido, N. (2^e dr., ing. en toeg. S. v. Keulen en P. v. Zonneveld: Schoort 1987, Conserve, Indische Letteren-reeks nr. 2)
- Justine Abbing, *Een kunstenaar*. R'dam 1921, N&vD'mar
- C. van Bruggen, *De Zelfvermomming van het Absolute. (vanaf afl. 2: De Zelfvermomming des Absoluten)*. In: *Groot Nederland*, jrg. 19, dl. 1, 1921; jrg. 19, dl. 11, 1921; jrg. 20, dl. 1, 1922; jrg. 20, dl. 11, 1922; jrg. 21, dl. 1, 1923
- C. van Bruggen, *Avontuurtjes*. Asd 1922, Querido, (derde druk: 1981, Salamander nr. 508)
- Justine Abbing, *Het verspeelde leven*. Asd 1922, Querido
- C. van Bruggen, *Maneschijn met koek en Al om een suiker balletje*. Asd 1923, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur (ook opg. in *Het huisje aan de sloot*)
- J. Abbing, *De vergelding*. Asd [1923], Jacob van Campen
- C. van Bruggen, *Vier jaargetijden*. Asd [1924], Querido, (3^e druk: 1967, Salamander nr. 221)
- C. van Bruggen, *De grondgedachte van 'Prometheus'*. Een redevoering. Asd 1924, Maatsch. v. Goede en Goedkope Lect.
- C. van Bruggen, *Hedendaags fetischisme*. Asd 1925, Querido, E. (tweede druk, met een voorwoord van Annie Romein-Verschoor: 1948; derde druk, onder de titel *Hedendaags fetisjisme*: 1980)
- C. van Bruggen, *Een leerstoel voor 'Zuivere Rede'*? Baarn 1925, Hollandia
- C. van Bruggen, [inleiding]. In: Jacob Israël de Haan, *Palestina*. Asd 1925, Querido, pp. V-VIII
- C. van Bruggen, *Bitterkruid*. In: *Vierde winterboek van de Wereldbibliotheek, 1925-1926*. Asd [1925]
- C. van Bruggen, *De klas van twaalf*. Geïllustreerd door Henri Pieck. Baarn [1926], Hollandia
- Hugh Walpole, *Drie oude vrouwen*. Vertaald door C. van Bruggen. Baarn 1926, Hollandia.

- C. van Bruggen, *Tirol*. Asd 1926, *Querido*, Reisnotities. (2^e dr., inleiding van Ruth Wolf: Schoort 1989, *Conserve*)
- C. van Bruggen, *De drie deuren*. In: M.C. van Zeggelen (red.), *Onze Mei*. Baarn 1927, *Hollandia*, pp. 37-53
- C. van Br., Eva. Asd 1927, *Querido*, R. (5^e dr., inl. G. van Eckeren: 1940, *Salamander* nr. 129; 10^e dr.: 1975, *Kokarde*-reeks; elfde dr.: 1978, *Sal* 129; herdr. m. recensie v. M. ter Braak: 1993; opg. in *Vijf romans*)
- C. van Bruggen, *Een nieuw realisme*. In: *Groot Nederland*, 1928
- Alexandre Dumas, *De drie musketiers*. Vert. C. van Bruggen. Asd 1931, *Maatsch. v. Goede en Goedkoop leetuur*
- C. van Bruggen, *Seider-avond*. (Een monodrama). Asd 1934, *Wereldbibliotheek*
- C. van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J.M.J. Sicking. 's-Gravenhage 1970, *Nederlands Letterkundig Museum*
- C. van Bruggen, *Twee moderne vrouwen*. In: *Engelbewaarder Winterboek* 1978. Asd 1978, pp. 63-78.
- C. v. Br., *Vijf romans*. Nw. J. Fontijn. Asd 1979, *Querido*, (*Verlatene*, *Heleen*, *Coquette vrouw*, *Huisje aan de sloot*, *Eva*)
- C. van Bruggen, *Tegen de dwang*. Een keuze uit de verhalen. Asd 1981, *Querido*
- C. van Bruggen, *Aan een draadje*. Met een zeefdruk van Florence Husen. 's-Gravenhage 1984, *Mikado Pers*
- C. van Bruggen, *Plattelandjes*. Larense columns. Red. Jan Fontijn en Diny Schouten. School! [1988], *Conserve*
- C. van Br., *Van het platteland*. 'Deux Ecoles'. Voorwoord van Kees van Bruggen jr. Laren 1991, *Larense Boekhandel*

SECUNDAIRE BIBLIOGRAFIE

- Frans Coenen, [over *De verlatene*]. In: *De Amsterdammer*, 6-11-1910.
- H. R[obbers], [over *De verlatene*]. In: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 20, dl. 2, 1910, pp. 282-287.
- A. Aletrino, [over *De verlatene*]. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 26, dl. 1, 1911, pp. 149-163.
- Herman Robbers, [over *Heleen*]. In: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 23, dl. 2, 1913, pp. 229-234.
- I. Cohen Hzn., *Over Het Joodje*. In: *De Nieuwe Amsterdammer*, 16-1-1915. (polemieck, naschrift v. C. van Bruggen)
- Herman Robbers, [over *Het Joodje*]. In: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 25, dl. 1, 1915, pp. 163-164.
- Herman Robbers, [over *Een coquette vrouw*]. In: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 25, dl. 2, 1915
- André de Ridder, *Bij C. van Bruggen*. In: *Den Gulden Winckel*, 15-7-1915. (interview)
- Frans Coenen, [over *Een coquette vrouw*], In: *De Nieuwe Amsterdammer*, 28-8-1915.
- Carel Scharten, *Pathologie in de literatuur*. In: *De Gids*, jrg. 79, dl. 1, 1915, pp. 357-362. (over *Een coquette vrouw*)
- Is. Querido, [over *Breischooltje en In de schaduw*]. In: *Is. Querido*, *Letterkundig leven*. dl. 1. Asd 1916
- [J.D.] B[ierens] d[e] H[aan], [over *Prometheus*]. In: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, jrg. 14, 1920, pp. 371-375.
- J.J.A. Frantzen, *Prometheus door C. van Bruggen*. In: *Groot Nederland*, jrg. 19, dl. 2, 1921, pp. 88-104.
- A. Defresne, [over *Hedendaags fetischisme*]. In: *Groot Nederland*, jrg. 23, dl. 2, 1925, pp. 524-548.
- Dirk Coſter, C. van Bruggens *Heleen*. In: *Dirk Coſter*, *Verzameld proza*, Dl. 2. Arnhem 1927, pp. 153-174.
- Frans Coenen, [over *Eva*]. In: *Groot Nederland*, jrg. 26, dl. 1, 1928, pp. 221-223.
- C. Tazelaar, C. van Bruggen †. In: *Stemmen des Tijds*, jrg. 22, 1933, pp. 88-92. (overzichtsbeschouwing)
- J.A. Waldorp-van der Togt, *In memoriam C. van Bruggen*. In: *Groot Nederland*, jg. 31, dl. 1, 1933, (herinneringen)
- Gerard van Eckeren, C. van Bruggen. In: *Geschenk 1933* [= boekenweekgeschenk]. Z.pl., z.j., pp. 153-159. (terugblik, ook opgenomen als inleiding op de herdruk van *Eva* uit 1940)
- Frans Coenen, *Inleiding*. In: C. van Bruggen, *Heleen*. Tweede dr.. Asd 1934.
- A. Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*. Een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfster. 2^e dr. Asd 1936. (kritische beschouwing, met het accent op Van Bruggens [vermeende (red.)] minderwaardigheidsgevoelens)
- H.A. Gomperts, *Inleiding*. In: C. van Bruggen, *Prometheus*. Tweede dr.. Asd 1946.
- Jaap Meijer, *Jodendom en individualisme*. In: N. I.W., 1946. (kanttek. b.d. joodse achtergr. van *Prometheus*)
- S. Dresden, *Individualisme en literatuur*. In: *Critisch Bulletin*, jg. 13, nr. 11, 1946, pp. 488-492. (over *Prometheus*)
- W.L.M.E. van Leeuwen, *Legende onder de lamp*. Enschede 1947, (beschouwingen over persoon en werk)
- Annie Romein-Verschoor, *Voorwoord*. In: C. van Bruggen, *Hedendaags fetischisme*. Tweede dr.. Asd 1948.
- Menno ter Braak, *In memoriam C. van Bruggen*. In: *Menno ter Braak*, *Verzameld werk*. dl. 3. Asd 1949
- C.F.P. Stutterheim, [over *Hedendaags fetischisme*]. In: *Museum*, jrg. 54, nr. 1/2, 1949, pp. 1-4.

- Menno ter Braak, *De bewuste vrouw en haar roman*. In: M. ter Braak, v.w. dl. 1. Asd 1950, (over Eva)
- W.J.M.A. Asselbergs, C. van Bruggen. In: W.J.M.A. Asselbergs, *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde. 's-Hertogenbosch [1951]. (overzichtsbeschouwing met accent op de levensproblematiek)*
- Annie Salomons, C. van Bruggen. In: A. Salomons, *Herinneringen uit den ouden tijd*. Den Haag 1957, (biografisch)
- H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret. Levensherinneringen*. Asd 1960, met name pp. 13-21 en 29-32. (biografisch)
- M.-A. Jacobs, C. van Bruggen. *Haar leven en literair werk*. Gent 1962. (met veel bio- en bibliografische gegevens)
- M. Nijhoff, C. van Bruggen: *Het huisje aan de sloot*. In: M. Nijhoff, *Verzameld werk*. Dl. 2. Asd 1961, pp. 96-97.
- M. de Haan, *De kinderen van de Gazan. Jacob I. de Haan/Mijn broer*. C. van Bruggen/Mijn zuster. 2^e dr. Asd [1966]
- Jaap Meijer, *Joden zijn ook mensen*. C. van Bruggen, 1881-1932, en de joodse problematiek. In: Jaap Meijer, *Waar wij ballingen zijn. Essays over joodse letterkundigen in Nederland. 's-Gravenhage 1968*, pp. 95-126.
- V.E.v. Vriesland, *Ontmoeting met C. van Bruggen*. In: Van Vriesland, *Herinneringen*, vert. aan A. Kossmann. Asd 1969
- K.L. Poll, *Prometheus geketend aan de god van Hegel*. In: NRC-Handelsblad, 15-8-1975. (over Prometheus)
- J.M.J. Sicking, *Prometheus, een poging tot bewustwording*. In: *De Revisor*, mei 1975, (over Van Bruggens filosofie)
- G. Knuvelde, *Handb. tot de geschiedenis der Ned. letterkunde*. dl. 4. 's-Hertogenbosch, 1976, (korte karakteristiek)
- Hannemieke Postma, *Een verkenning van Eva*. In: *De Nieuwe Taalgids*, november 1976 (roman-analyse)
- Jan Fontijn, *Prometheus en de allumeuse*. C. van Bruggen als grensfiguur. In: *De Revisor*, jrg. 4, nr. 6, 1977
- Rob Nieuwenhuys, C. van Bruggen. In: *Oost-Indische Spiegel*. 3^e dr.. Asd 1978 (over het Indische werk)
- Martin van Amerongen, C. van Bruggen. In: Aukje Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Asd 1979
- Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van C. van Bruggen*. Asd 1980. (inform. overzichtsstudie)
- D. Schouten, C. van Bruggen en de opheffing der vrouw. In: Burnier e.a., *De vrouw als auteur. M'berg 1981 (Van Br. en het feminisme)*
- Aafke Steenhuis, C. van Bruggen. *Eva, de eerste roman*. In: *De Groene Amsterdammer*, 8-4-1981
- Frida Balk-Smit Duyzentkunst, *Hedendaags fetisjisme. Een nieuwe weg voor de taalwetenschap*, 1981
- J.M.J. Sicking, C. van Bruggens opvattingen over vertalen en vertalingen. Groningen 1982, pp. 102-117.
- J. Noordegraaf, *Nogmaals Hedendaags fetisjisme*. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, nr. 4, 1983
- W. Otterspeer, *Het denken als deernis*. C. van Bruggen en het medelijden. In: *Geleerde vrouwen*. Weesp 1984
- R. Wolf, *De sneeuw van het oude verbond. Aspecten in de late verhalen van C. van Br.* In: *Het Oog in 't Zeil*, feb. 1984
- Erica van Boven, *Een pathologisch geval of een wezen vol zelfkennis?* Groningen 1984, pp. 61-83.
- Anneke Reitsma, *'Wat ik zoek is nergens en overal'*. Enkele aantekeningen bij het werk van C. van Bruggen. 1984
- Douwe Fokkema en Elrud Ibsch, C. van Bruggen. In: Douwe Fokkema en Elrud Ibsch, *Het modernisme in de Europese letterkunde*. Asd 1984, pp. 223-251. (bespreking in een modernistische context)
- Jan Fontijn en Diny Schouten (red.), C. van Bruggen. *Een documentatie. 's-Gravenhage 1985*. (aspecten van leven en werk; herz. en verm. uitgave van C. van Bruggen (1881-1932), nr. 20 van *De Engelbewaarder*-reeks)
- Henri Borel, C. van Bruggen. In: E. Brunt (red.), *Mevrouw, ik groet u. Necrologieën van vrouwen*. Asd 1987
- Frans Coenen, C. van Bruggen. In: E. Brunt (red.), *Mevrouw, ik groet u. Necrologieën van vrouwen*. Asd 1987
- Rob Wolfs, *De slingerslag in Eva. Dichten en denken van C. van Bruggen*. Leiden 1989. (de fl. strekking van Eva)
- J.M.J. Sicking, C. van Bruggen, *Eva*. In: *Lexicon van literaire werken*, afl. 7, augustus 1990.
- Gerry van der List, *Uit het leven van een denkend individu*. C. van Bruggen en de emancipatie van de vrouw. In: *Rekenschap*, jrg. 37, nr. 3, september 1990, pp. 158-162.
- Nel van Dijk, *Hernieuwde aandacht voor C. van Bruggen. Over de levensduur van een literair oordeel*. 1991
- J.M.J. Sicking, C. van Bruggen, *Het huisje aan de sloot*. In: *Lexicon van literaire werken*, afl. 14, mei 1992.
- J.M.J. Sicking, *De levens- en wereldbeschouwing van C. van Bruggen*. Groningen 1993. (dissertatie over Van Bruggens ideeën, ook in de context van haar leven en haar tijd; met uitvoerige bibliografie) – J.M.J. Sicking, Januari 1928: *Menno ter Braak bespreekt Eva*. In: M.A. Schenkeveld e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, pp. 636-641. (over Van Bruggen als schrijfster van ideeënromans)
- Liesbeth Brouwer en Cris van der Hoek, C. van Bruggen. *Hedendaags fetisjisme en hedendaags fetisjisme*. In: *Krisis*, nr. 50, jrg. 13, 1993, pp. 37-45. (beschouwing vanuit filosofisch oogpunt)
- Nelleke Noordervliet, *Eva*. In: *Raster*, nr. 68, 1994, pp. 22-31.

Het zijn de dagen tussen Sint-Nicolaasdag en Kerstvakantie – korte Hstompjes van dagen, machteloze dagen, onvoldragen dagen – dagen waarin je de zon niet langer mist, alsof je de zon nooit had gekend, maar binnen in de stad welt warmte uit rode lampen en de hele dag staat er de deur naar de avond op een kier, en er hangt een doezel van winterslaap waaraan je je overgeeft.

Zo beschrijft Carry van Bruggen de laatste maand van 1912 in haar laatste roman 'Eva. – Eva is dan dertig jaar.

Tien jaar later, in de laatste maand van 1922, mijmert Eva:

In de stilte van de late winteravond met de maan tussen de populieren, Boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... En een deur slaat toe, en een grendel knarst... En het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoetzien van de dood.

TYPOGRAFIE

Damo/Typo/Zuider-Amstel

LETTERS

Baskerville, Bodoni 72, PMN Caecilia, PMN Caecilia Sans,

Filosofia, Garalda, Garamond, DTL Haarlemmer,

DTL Haarlemmer Sans, Luminari, Dutch Mediaeval,

Minion, Salden, Alte Schwabacher, Trinité, Unicase,

PAPIER

BINNENWERK 70 g/m² halfmat MC

OMSLAG 240 g/m² sulfaatkarton

De in deze uitgave opgenomen artikelen zijn veelal ingekort en aangepast aan hedendaags taalgebruik. Bronvermeldingen verwijzen naar de oorspronkelijke tekst en/of uitgave. De bedoeling van de uitgever is louter informatief en heeft geen wetenschappelijke pretenties. TEN OVERVLOEDE: Wel is de nodige zorgvuldigheid betracht.

U. MIJ. ABRAXAS|Zuider-Amstel heeft getracht om rechthebbenden van afbeeldingen en teksten te achterhalen. Indien u, als kapireyt-hebbende, een afbeelding of tekst tegenkomt waartegen u bezwaar wilt aantekenen, kunt u contact op nemen met: rechten@uitgeverijabraxas.nl